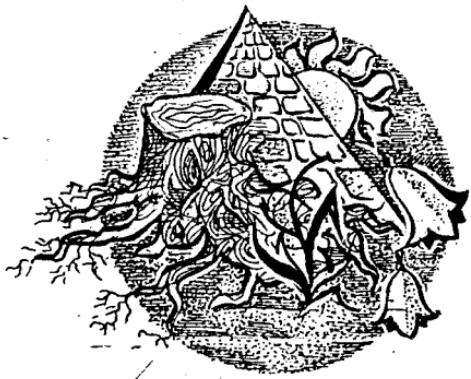

ХХ АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

МУРОД
МУҲАММАД ДЎСТ

ЛОЛАЗОР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1998

Таҳрир ҳайъати:

Ислом ШОГУЛОМОВ (ҳайъат раиси), Бобур АЛИМОВ (ҳайъат раисининг ўринбосари), Музаффар А'ЛАМОВ, Сайд АҲМАД. Аҳрор АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Наим КАРИМОВ, Тоҳир МАЛИҚ, Омон МУХТОР, Умарали НОРМАТОВ, Анвар ОБИДЖОНОВ, Шухрат РИЗАЕВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Барнобек ЭШПУЛАТОВ (ҳайъат котиби), Бегали ҚОСИМОВ, Ўтиқир ҲОШИМОВ.

Масъул мұхтарлар:
Муртазо ҚАРШИБОЕВ, Аҳрор АҲМЕДОВ

Мурод Мұхаммад Дүст.

Лолазор: Роман //Таҳрир ҳайъати: И.Шогуломов (ҳайъат раиси), Б.Алимов, М.А'lamov ва бошқ.; Масъул мұхтарлар: М.Қаршибоев, А.Аҳмедов/. — Т.: «Шарқ», 1998. — 560 б.— («XX аср ўзбек романы» туркуми).

Ўз2

© «Шарқ» нашриёт-матбая концерни
Бош таҳририяти, 1998

Султонлара бош эгмарам,
ҳарчанд ғақирам.

ВОХИД

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

«Осмон мезонлардан йилтирас эди».

Йигирма йил аввал эди, куз эди, еру осмон тиник эди. Ва ҳавода ўргимчак иллари оҳиста сузардики, Назар Яхшибоевнинг ҳаёлига айни чиройли ўй келди. Келгани баробар дилга жойлади — гўё рўмолча учини тутун қилиб тутди.

Кейин дўстларига гапириб юрдики, э биродарлар, Булдуруққа бориб гаройиб манзара кўрдим, шу десангиз, тиник куз осмони мезонлардан йилтираб ётарди. Дўстлар аслида у қадар дўст ҳам эмасди, Яхшибоевдан қўрқишарди, холос. Шу боиски, маъқул, деб айтишди, айни кўҳли жумла билан роман ёки қисса, жуда бўлмаганда, узунроқ ҳикоя бошласа бўларкан, нозик, хўб ноzik!.. Рағбат Назар Яхшибоевга ёқди, шогирди Чоршанбиевга қаради, айтмоқчи бўлдики, эй сен миরзақуруқ, кўриб қўй, маза-бемаза гапларингни менга нисбат бериб керилмоқни йигиштир, х о ҳ л а с а м сендақалар-нинг мингтасидан беҳроқ ёзишим мумкин, лекин — начора, вақт йўқ, бурчу вазифалар залвори елкамдан босган, сен буни тушунмайсан, ҳеч қачон тушунмагансан, тушунмасдан ўтиб кетасан, негаки, сенинг манглайнинг фақат мардикорлик ёзилган. Аммо у ўйлаганларини айтмади, аксинча, илтифот кўргазиб жилмайди: Чоршанби болам, шуни бир жойга илдириб қўйсанг, балки бирор кунимизга яраб қолар?..

Чоршанбиев ялтироқ муқовали ёндафтарини олдида, устозининг ташбеҳини ёзиб қўйди: «19.. йил. Фалон ойнинг фалон куни. Назар ака айтдиларки, осмон мезонлардан йилтираб ётаркан».

Устозига ҳурмати ошди, шу баробар, тақдир ўзига ато эттан ноёб баҳтдан масрур бўлиб — у Назар Яхшибоев ҳақида китоб ёзишини орзу қиласарди — тўкин дастурхонга юз бурди.

Яхшибоев дўстларнинг қўрқоқлигидан завқланди, ёйилиб кулди — уларнинг ожизлигини ўзича тушунгандан ва кечирган бўлди.

Дүстлар ҳам унга қўшилиб ҳиринглашди.

Шу баҳона, хотирида мезонлардан йилтираган осмон ёнида яна бир тутунча қолди: хушомадгўй лайчалар!

Топган ташбеҳини аёлларга гапириб юрди. У пайтлар Яхшибоев аёлларга сал ўпроқ эди. Аёллар анча завқланишиди («Билсанг, дўстим, улар биздан минг чандон тозароқ!..»), лекин ўзи завқланмади. Сабабки, аёллар, Яхшибоев айни галати гапи билан бизга кўпроқ ёқмоқчи, деб ўйладилар.

Улар ҳақ эдилар. Ростдан ҳам, Яхшибоевнинг кўнглида ўзгача истак йўқ ҳисоби эди. У баланд бўйли эди, қорувли эди, овози нақ гулдурак, ҳар қоши бошмолдоқдай, кўзларидан шиддат ёғар — хуллас, аёл зотига жуда ёқар, лекин уларга ҳадеганда ишонавермас эди.

Умуман, ёқиши истаги билан ҳадик дегани бир нарса эмас.

Кейин недир муддат ёлгиз қолди. Ҳеч кимга айтмасдан, тоғдаги чўпон танишининг ўтовида яшади, қиргизлардан қимиз олиб ичди, тандиркабоб еди, икки-учта ҳикоя ёзди (кейинчалик бу ҳикояларни Яхшибоевнинг ўзи ёзганига бирорвлар ишонмайди), болалигини эслади, отасини, онасини, урущда ўлган кенжा укасини эслади, ўн кун тутал тўлиқиб юрди, ҳатто йиглади, ўн кун тутал унга ўша галати ташбеҳи ором бермади: ёзди, ўчирди, тагин ёзди, тагин ўчирди — хуллас, битта жумланинг ортига тиркайдиган туйгу тополмади. Ўкинч бордай эди, афсусу согинч бордай эди, лекин айни жумла недир ўзгача бир ҳолатни, ўзгача бир кўтаринки кайфиятни тақозо қиласади. Ишқилиб, шаҳарга қайттанида кўнглида биргина истак ҳоким эди: энди бошқача яшамоқ керак.

Афсуски, бошқача яшашнинг иложи бўлмади. Кўп ишлар йигилиб қолган экан. Боз устига, ҳамманинг юзида ташвишу ҳадик. Билса, ўн кундан бери Ошно йўқлаёттан экан. Ошнонинг ҳузурига борди. Бориб, унинг тундлигини кўради, лекин ҳайиқмади, негаки, ўн кун мобайнида, чўпон ўтови ёнига чиқиб, тунлари юлдузларга боқсан, оламнинг бемисл чексизлигини идрок эттан, хусусан ўзининг ҳам, хотинию болалари, бошқа одамларнинг, ҳаттоқи Ошнонинг ҳам айни бемисл олам олдида арзимас бир зарралар эканини мулоҳаза қиласади. Шу сабабки, Ошнонинг кўзларига тик боқди. Узр, деди, кечиқдим, сал олдинроқ огоҳ этмаган экансиз, ўзимга яраша ишларим бор эди. Ошно унинг кўзлари-

да недир саркашлиқни пайқагандай бўлди, совуққина жилмайди, ҳол-аҳвол ҳам сўрамай, бирдан расмий оҳангта ўтдики, сиз, ўртоқ Яхшибоев, фақат ўзингизни эмас, элни ҳам ўйланг, зудлик билан Ўртақўргонга кетишингиз керак, бу — менинг истагим эмас, балки вазият талаби, энди у ёқдаги ишларни ҳам тартибга солиб бермасангиз бўлмайди. Яхшибоев индамади. Ошнонинг шунчаки, синаш учун гапираёттанини сезиб турарди. Андак ялинса, важ кўрсатса қоларини ҳам биларди, лекин ўша ўн кунлик озодлик завқи сўнмаган экан, бирдан гажирлиги тутди, паст тушгиси келмади. Майли, деб ўйлади, булар ҳаммаси ўткинчи гаплар, қайтага, Ўртақўргон билан Булдуруқнинг ораси яқин, тез-тез бориб тураман, бир кун минг кун эмас, ажаб маски, кейин замона сал ўзгарса... Э, майли, Ошно бўлса — ўзига, усиз ҳам бир яшаб кўрай.

Ўй баробарида боши хиёл эгилган экан, сезиб қолиб ори келди, тагин тикланди, тагин тик қаради:

«Менга ружсатми?»

«Ружсат».

«Борай бўлмаса...»

«Боринг. Бу ёқларга қелганда... мундоқ... кириб туришни ҳам унутманг».

«Унутиб бўларканми!..»

«Бекорга ранжияпсиз, Назарбой. Ҳарна, эски қадр-донлармиз. Иш дегани — бурч. Тагин, мени қувгин қиласпти, деб ўйламан. Азбаройи суюнганимдан...»

«Худо урдими, биз ҳам тушунамиз».

«Балли, Назарбой. Мени сиз жуда тўгри тушундингиз. Ҳозирча хайр».

Яхшибоев икки кун ўтгач, кўч-кўронини олиб Ўртақўргонга кетди. У ерда икки йил яшади. Қувгинда эканига ишонмайроқ яшади. Негаки, Ошно ҳар сафар Ўртақўргонга келганида унинг уйида меҳмон бўлар, маслаҳатлашар, нуфузлироқ ҳамроҳларига, ўв, боҳабар бўлинглар, Яхшибоев ерда қолган одамлардан эмас, дея шаъма қиласди. Ошно қайтиб кетарди-ю, ўша бир оғиз шаъмаси яна қайтиб келгунича Яхшибоевнинг бошида тож янглиг ярақлаб турарди. Иззат-икром ҳам шунга яраша. Яхшибоевнинг Ўртақўргонда қиласидан иши йўқ эди. Касби — директорлик. Ўртача бир театр, ўртача бир бино, ўртача актёrlар ўйнайдиган томошалар. Ҳатто бир-икки мавсум, зерикканиданми, ўзи ҳам пьеса саҳналаштирди. У Ошнонинг росмана ранжиганини ҳижрат муддати учинчи йилга қараб кетиб, ўзи

хизмат кўрсатган артист унвонини олганида тушунди. Ич-ичидан зил кетди. Яша, Ошно, деб ўйлади, яша, Бойқаро дўстим, майли, кулавер, ҳарна, унумтмаганингга, охиратимни таъмин эттанингга шуқр.

Ўйласа, ўша пайтларда ёлғизлиқдан лаззат оларкан. Ҳар қалай, айни ҳолатида недир саркашлиқ ва иддао бор эдики, Ошнога ялинмаганидан, унга тик боқолганингдан гурурланар, каттаю кичик ҳикоялар ёзар, ҳикояла-рида недир норозилик оҳанглари бўлар эди. Кейинчалик қиласидаган гуноҳларини ҳам ювиб юборадиган ки-тобчалари ўша маҳалда туғилган эди.

Кейинроқ яраш-яраш бўлди. Яхшибоев марказга қайтиб келди. Ҳижратда орттирган озгина шухрати тут бўлдию бирор беш-олти йил иззатда яшади. Бақти-вақти билан саркашлиқ ҳам қилар, саркашлиги қўрқоқроқ ҳамкасларининг гашига тегар, баъзида Ошнонинг ҳам қулогига етиб борар, кейин, Ошно уни чақириб олиб озгина дакки бергач («Олифталик ҳам эви билан, ўртоқ Яхшибоев, сал жиҳдийроқ бўлиш керак. Улар ҳам би-рига чидаиди, иккисига чидаиди, учинчисига менинг ҳам чидашим қийинроқ), гуноҳи яна унут бўларди.

Дилдаги тугун эса ҳеч ёзилмасди.

Бутун аниқ эслайдики, у нақ йигирма йил олдин, Булдуруйқнинг кунботорар томонида, тошлогу тиканзор қир устида, ботаётган қуёшга юз тутиб, юраги ҳапри-киб, недир саодатли дамларга интиқ бўлиб, Ошно билан ёнма-ён, шодланиб турмоқни тусаган экан. Гўё ўшал аснода ҳам тепада мезонлар учса, осмон мезонлардан йилтираб ётса. У гапирса, Ошно гапирса, гаплари ҳам куз осмонидай тиниқ ва юксак бўлса!..

Айни манзара — кузнинг тиниқ осмони, оҳиста сузган мезонлару бошқа белгилар, токи кунботордаги қир ёки әдирга қадар — қишлоқдан әдашиб келган қалам аҳлининг барчасига таниш эканини у билмасди. Янада аниқроги, ўзгаларнинг туйгуларини унчалик менсимасди. Кейинроқ, ҳали темирқанот бўлиб ҳам ултурмаган сурбет бир йигитчанинг ўзидан ҳам ёқимсизроқ бир қаҳрамони, Гайбаров деган кимса («Фамилиясиға қа-ранг, Чоршонби болам, фамилиясида қанча иддао бор!»), Галатепа деган қишлоқнинг кунботорарида, худди Яхшибоев ўйлаган қирдақа бир қир устида, тошлогу тиканзорда, ақли кўтоҳ бир одам билан ёнма-ён, ботаётган қуёшга юз буриб турганини тасодифан ўқийди, газабланади, ўшал манзарани сал олдинроқ амлокига қўшиб олмаганига афсусланади. Афсус асносида, болалик-

даги ўйинларини эслаб жилмаяди, яъниким, туф — меники, туф-туф — менини!..

Ҳар ҳолда Яхшибоев кўрган манзара кейинчалик сурбет салафи тасвиirlайдиган манзарадан гоят кўҳли эди, айниқса — мезонлари! Кейин у айни манзарани Ошнога боглашга мойиллик сезарди. Истаги шу қадар кучли эдики, вақт ўтиб, Ошно билан қайтадан қалинлашиб, каттаю кичик сафарларга биргалиқда борадиган бўлғанларида, уни атай Булдуруқнинг кунботаридаги тошлогу тиканзор қир белига бошлаб чиқди. Лекин унда ёз эди, бинобарин, мезонлар ҳам кўчмаган эди. Яхшибоев эслайдики, иссиқ эди, гир эттан шабада йўқ; унинг ўзи кўйлакчан, Ошно ёзлик жужунча костюмида, атир суртилган одмигина рўмолчасини олиб, манглайига тошган майда терни тез-тез артар эди. Қолаверса, Ошно билан ёлғиз туришгани ҳам хийла нисбий эди, негаки, пастда — куни кеча асфалт босилган йўлда, йўл ёқаларида тўп-тўп одам, тўп-тўп машина т е п а д а - г и икки кишининг қуйига эниб келишига мунтазир эди. Уларнинг мунтазирлиги Яхшибоевга хуш ёқарди. Бу туйгуга сўнгроқ аниқ бир ном ҳам топилди. Яхшибоев уни қайсиdir ГЭС қурувчисининг нутқидан ўғирлаб олди. «Мен, — деб сўзлади ўша қурувчи каттакон йигинда, — асримизнинг буюк қурилишига даҳлдор эканимдан баҳтиёрман». Яхшибоевнинг танлагани даҳлорлик бўлди. Лекин унинг айни сўзни ишлатмасликка ақди етарди. Қолаверса, у Ошнонинг номини ҳалқ орасида деярли тилга олмасди. Шусиз ҳам тушунарли эди. Бирор нуфузлироқ танишининг номини тилга олиб, «ўзлари айтдилар», «ўзларидан маслаҳат сўрадик», «ўзларининг тавсияси» қабилида шаъма қилаверадиган майдачуїда одамлар Яхшибоевнинг нафратини қўзгатарди. Билардики, ҳар қандай эътирофдан сукут яхшироқ, негаки, эътироф дегани албатта изоҳ талаб этади, сукут эса — чўнгроқ, маънолироқ, камтаририроқ. Сукутнинг кучини баъзан амалда ҳам синаб кўрарди. Дейлик, у кечикиброқ қолгудай бўлса, жўнроқ йигинлар бошланмай турарди. Яхшибоев келарди, интиқ ўтирган одамларга қараб илжаярди, узр сўрарди, ҳатто важху баҳоналар ҳам тўқирдики, бариси жўяли бўларди. Лекин одамлар Яхшибоевга ишонмасди. Ўйлашардики, Яхшибоев ўша жойдан келяпти. Бу тушунча улар учун Ошнонинг юзлаб нусхаларда босилган ранглию рангсиз, аммо бирдай жозибали суратлари каби сирли туюлар, бинобарин, айни зот ва унга боғ-

лиқ дабдабали мавҳумотта даҳлдор бўлмиш Назар Яхшибоевнинг нуфузи ҳам дақиқа сайин ўсиб борарди.

Яхшибоевнинг кўнглига ўрнашиб қолган манзара-нинг тадрижи эса тахминан шундай эди:

«...мезонлар кўкка учди, томларнинг бўғотларига, дараҳт шоҳларига, симларга, симёғочларга илашди, тагин учди, токи куз шамомлари келтирган ёмғирларда ивиб, секин-секин узилиб-чўзилиб-чириб битмагунча учаверди».

У шундай деб ўйларди, шундай деб ёзмоқчи ҳам бўлди, лекин ёзолмади. Шогирди Чоршанбиевга айтиб ёздиришга ор қилди, негаки, бу йигитни очерк-почерк каби қорароқ меҳнат учун ёнида асрар эди. Кейинчалик, шогирди ҳам узунроқ саноқларнинг қуйругига илиниб, битта-иккита юпқа китобча чиқарганида, Яхшибоевнинг андак раҳми қўзгаб, у билан очилиброқ сухбат қурганида, ҳалиги жумлани эслатди:

«Чоршанби болам, бир жойга илдириб қўювдинг, ёдингдами? Сенга осмон мезонлардан йилтираб ётганини айтувдим?»

Чоршанбиев бу пайтта келиб андак димоқ касб этган эди, устозига кулиброқ қаради:

«Муҳтарам Назар ака, ростдан ҳам осмон ялтираб ётармиди? Бу, дейман, осмоннинг ётиши сал эришроқ эшитилади-ку?»

Яхшибоев қовоқ үйди:

«Биринчидан, ялтираб эмас — йилтираб. Кейин... Билмадим, Чоршанби болам, айттганларим шунчаки сўз-нинг айланишига ўхшайди. Дилга алоқаси йўқдай. Ҳа, болам, шунчаки сўз тизмаси. Умрингда ипга маржон тизганимисан?»

«Йўқ, ўзим тизганим йўқ, лекин болалиқда аёллар маржон тизганини кўрганим бор».

«Балли!»

Яхшибоев болалиқда ипга маржон тизган эди, шуни эслади, маъюс тортди: эҳ, умр дегани ингичка бир кечувдай экан-а! оёқ ҳўл бўлиб улгурмади-я! Лекин у маъюслигини сездирмади, бирдан сергакландию хушҳоллик билан сўзланди:

«Айтмоқчиманки, Чоршанби болам, буларнинг бариси бамисоли ипга тизилган маржон, бири — оқ, бири — қора, бири — қизил, бири — кўк... Хуллас, турфа ранглар. Маънодан холи».

Чоршанбиев устозининг талқинига кўнмади, ўзича, маржон тизмасида маъно, яъники недир тартиб бўли-

ши шарт, бусиз шода чиройли чиқмайди, деб уқтирмоқчи бўлди, лекин Яхшибоев гапларини эшитмади, уни назарига илмади. Қолаверса, Яхшибоев чарчаган эди, шу сабаб, шогирдини пашша ҳайдагандай ҳайдади:

«Бор, Чоршанби болам, кейинроқ келарсан, эртага, йўқ, индинга, ҳафта ўтиб келсанг ҳам майлига... Мен сал ўзимга келиб олай, кейин...»

Чоршанбиев устозига илкисроқ гапирмоқчи бўлди, лекин тилини тийди, сабабки, икки йилча бурун ундан минг сўм қарз кўтарган, лекин ҳалигача қайтартмаган эди.

I БОБ

Бемор

Ўйладио кулади: баттар бўлинглар, садқаи илм, садқаи ном, мен касал эмасман, танда оғриқ йўқ, ҳоргинлик бор, холос. Кўнгилдаги оғриқ ҳисобмас. Ахир, бу лаънатининг оғримаган пайти борми? Сабаб топилади, топилмаса — топиб беришади, ана, агар эслайдиган бўлсак, бир ойча бурун олими фозил Салимхон бир халта гап кўтариб келдики, устози бузрук, фарзандингиз Аввалбек устахонасида кайф қилиб олиб, кейин мендан сўради. Падаримизни... кейинроқ ҳам ўқишармикин, деб сўради.

Яхшибоев биладики, Аввалбекнинг айтганлари сал бошқачароқ, яъники анави с а с с и қ т а к а ўлганидан кейин ҳам бирорлар китобини ўқирмикан? Ҳар ҳолда, таърифи аниқ, неча йилдирки, бу таъриф болаларнинг миясига ўрнашиб қолган. Таърифни Мұҳсина тўқиган, мендан газабланиб, мени лаънатлаб, бечора Олиянинг гўрига гишт қалаб тўқиган. Билмайдики, гўрингда тўнғиз қўпгур Яхшибоев у пайтларда кўп покиза эди, Олия ҳам покиза эди, Яхшибоев Олияни тусагани билан, бирор уч йилгача қўлини ҳам ушлай олмаган, ботинмаган, қўрқкан, эҳтимолки, ўша аёлни яхши кўрган...

Лекин Мұҳсина буни тушунармиди?

Шошма, Яхшибоев, қўй, шошмайлик, сал бошқачароқ — тушуниши шартми? Ҳар ҳолда, унинг нафратида недир самимият бор, негаки, Мұҳсина озор чеккан, узоқ тунлари ёстиққа юз буркаб йиглаган, ҳар ҳолда, у менга яхшию ёмон таъриф беришга ҳақли, аммо — анави тирранча ўғил-чи?

Оқпадар! Сұтак! Э, садқаи ҳақорат!..

Аввалбек, деди, фарзандларнинг аввали, давлатимнинг аввали, бу метинде заминга оттан илк томирим, деди, токи заха етмагай. Севинди, доя хотиннинг қўлларидан бир бурда ҳолида олди, юзи қордай оқарган Мұхсинага боқди — гўёки айбордай.

Тугруқхонага элтган гулдастаси таратган ҳид димогида турғандай. Албатта, бу гапларнинг турған-битгани ташбек, ташбекки, бошдан-оёқ ёлғон, лекин севинганим рост-ку?

Аслида у пайтлар айбим йўқ эди: аҳил эдик, шаҳар четида, ижарада, гариб бир кулбада, баджаҳл бир кампирнинг ғазабидан ҳайиқиброқ яшардик. Кулбанинг тағидан ариқ ўтарди, тунлари каламушлар чийиллаб безор қиласарди. Мұхсина қўрқарди, мен юпатардим, аҳил эдик... Нега аҳилликни такрор ўйладим? Ичим ачиди-ми? Эҳтимол, эҳтимол... Алам қиласигани ҳам аслида шу — эркинлик бўлмагани. Қанийди ўша дамларга қайтсан, ўша жаҳддор кампир бўлмаса-да, ўша гариб кулбачада Мұхсинани, ҳали жуда ёш, ҳали жуда гўзал, жуда шафқатли Мұхсинани о шко ра суйсам! Пичирлаб гапиришлар, оёқ учida юришлар, мұҳаббат шавқи ошганида бўғиздан тошиб чиқаётган эҳтиросли хитобларнинг нақ гирибонидан олишлар бўлмаса!.. Алам қиласики, бағримдаги гўзал аёлнинг оғзини кафтим билан бекитардим: жим, кампир эшигади! Айтардик, эшилса — гўрга, қўйинг, уни йўқ деб ўйланг, Назар ақажон!.. Оҳ, ўзимнинг ақажоним!.. Яна, яна!.. Ақажоним!.. Уни ўйламанг, ахир, у йўқ-ку! Эй кампир, эшиятсанми, сен — йўқсан, сен — йўқсан, ижара ҳақини оладиган пайтингдан бўлак пайтда йўқсан!..

Ўшанда Мұхсинани бир шапалоқ урди. Аёл бечора йиглади, хўрланиб, узоқ-узоқ йиглади, айтдик, сиз қўрқоқсиз, Назар ака, қўрқоқсиз, қўрқоқсиз!!.

Ростдан ҳам қўрқоқ эдимми? Балки, бу шунчаки уятчанлиқдир? Ибодир? Лекин, ибо деб атасак... кейинчалик... ўзгалар билан... мушукдай миёвлаганларим-чи?.. Тўгри, кейинчалик Мұхсинанинг кўнглидаги ўт сўнди: аввал Аввалбек тугилди, кейин — Оллоёр, кейин — Сокина, энг бақироқ, энг шўх, эндилиқда энг бамаъни ва энг суюкли фарзандим... Лекин унда Олияга чалғиб, йўқ, чалғиб эмас, Олияни суйиб, Мұхсинанинг наздида сассиқ тақага айландимки, бугун фарзандлар сарвари бўлмиш Аввалбек айни унвондан ўзгасига раво кўрмайдир.

Шу жойда Назар Яхшибоев марҳум Абдулла Қодирийни эсладики, «сўз бердик, Отабек ўглим, наслимиздан лафзизлар чиқмоги бизга маъқул кўринмайдир». Оҳанглар уйқашлигини пайқаб, сал ажабланди. Ҳатто недир тилсим изламоқча мойиллик сезди-ю, ўзини тийди. Бариси — хасталик оқибати, деб ўйлади; тан оғри-майди, лекин хасталик бордай, ҳар ҳолда, касалхонада, қасал ётадиган палатада ётибман; бош тарафдаги тўмба устига шиша идиш қўйилган, идиш устига бир парча дока сирилган, дока ўртасидан кичкина тешик ўйилгани ўша тешикдан икки-учта термометр диккайиб чиқиб туриби, демакки, менинг хасталигим аниқ.

Бир жиҳати тузук — деворлар оққа бўялмаган, кўкиш тусда. Тепаси — ганчкори, чиройли қандил осилган. Ётган жойидан — кенг ва юмшоқ каравотдан — нариги хонада турган каттакон овқат столи, кичикроқ сервант, бурчакка тақаброқ қўйилган телевизор экрани кўринади. Стол четида — кичкина ваза, вазада — гул. Ваза атай шу жойга қўйилган. Касалнинг кўзи қувнаши учун. Муҳсина хоним тарафидан, дидли, саводли Муҳсина хоним тарафидан қўйилганки, оқ нибуфар деб аталади. Сарғиши ҳам учрайди, қизгиши ҳам бор, лекин буниси — оқ тусда. Оқ нибуфар яшилранг, ярим шаффоф ваза бўғзига тиқилган. Банди ҳам калта. Туси кўнгил ёки ниятнинг оқлигига ишора бўлса керак.

Яхшибоев бунаقا гулларни кўпроқ шаҳарнинг дарёга туташ bogларида, тубига атай балчиқ солинган тўртбурчак ҳавзаларда кўриб ўрганганд, шу боис, гарчи гул анча узоқда, тоза сувли шиша вазада турса-да, димогида ботқоқ ҳидини туйгандай бўлаверади.

Қўшни хона негадир «меҳмонхона» деб аталади. Юмшоқ ўриндиқлари бор. Пастак столчага газетаю журналлар ёйилган — ўқи, саводингни ошири. Лекин Яхшибоев касалхона дарвозасидан бери ҳатлаганидан бўён янгилик ўқимайди.

Докторлар, ҳамширалар, то энагаларга қадар — ҳаммаси ёш. Бари дуркун, бари чиройли. Беихтиёр эслайдики, марҳум дўсти (дўст эдими?) Шариф ўлими олдидан, чамаси, ўлимидан бирор ҳафта бурун, эмлагани кирган ҳамширага ташланиб қолган экан: фақат сиз эмлайверасизми, жонидан? Куладики, Шариф шунаقا аҳмоқ бўлиб тугилган эди, аҳмоқлигича ўлиб кетди. Етмиш яшар чол, миясини еган чол, сенга ёшгина ҳамширани ким қўйибди! Хайриятки, мен ҳали андак кулишга қодирман. Йўқса, хунобим ошиб, вақтидан бурун

жон таслим этган бўлардим. Хасталик номини билгим келади, билмоқ илинжида яна озгина яшаб қолсам не ажаб?..

Бориб турган таннозлик! Буни анави оқсоч профессор ҳам сезади. Дарвоқе, докторларнинг ҳаммаси ҳам ёш эмас, аксарияти ёш. Оқсоч профессор бирор олтмишни қоралаб борган. Жуда одобли одам. Ҳаммага бирдай. Тўгри, андак заҳарлиги бордай, лекин заҳарки, беморга ёқади. Ҳар ҳолда, чўчийсан-у, умидворлик ҳам тарқ этмайди. Кесатиброқ юпанч беради. Кесатиги ёқ-қани қизиқ. Сиз хаста эмассиз, Яхшибоев, деб кулади, шунчаки чарчагансиз, кўп ёзгансиз, жуда кўп, ҳатто керагидан кўпроқ, баъзилар борки, сұхбати соз тушганди, ичим жуда равон-да, деб мақтанади, сиз ҳам худди шундайсиз, азизим Яхшибоев, ёзишингиз равон. Яна айтадики, сиз нақ отилиб турган вулқонсиз, азизим Яхшибоев. Бемор жаҳдини ичига ютади, жилмайишга уриниб сўрайди: ўшандай равон вулқонми? оғзи қаёқча қараган — тепагами, пастгами?..

Оқсоч профессор қаҳ-қаҳ уриб кулади. Гинаю қудуратлар ўшал лаҳзадаётқ тамом йитади. Йитгани баробар, оқсоч профессор лунжаларини ушлаб, кулги зўридан қўзгалган ясама жагларини жойига туширади.

Эндиғина тузукроқ кулишни ўрганганди пайтингда тишларинг тушиб кеттани ёмон, дея заҳарханда аралаш ўйлади Яхшибоев, бечора Шарифнинг ҳам тишлари тутаб қолувди. Қизиқ, уни ерга қандай қўйишиди экан — ясама жаги биланми?

Шакқоклик қилаёттанини сезди, ўзига танбеҳ берди. Қайгуришга уриниб ўйладики, Шариф ўлганида мен Булдуруқда эдим, таъзияга келолмадим, бир кун аввал радиодан эшидим, колхознинг гаригина боғида ўтиредим, айни соат учда — Шарифнинг тобути кўтарилиши керак бўлган дамда, каттакон лаганин тўлдириб ош келтирдилар, ёнимда ўтирган тўрт меҳмону икки мезбон бирдан завқли хитоб қилдилар. Девзира гуруч, зирavorлар ҳиди ҳар ёнга уфурган, сергўшту серёғ ош келдики, кимдир бояги завқли хитоблардан уялан бўлиб, секин уҳ тортди. Айтдики, дунё шу экан-да, Назар ака, у ёқда Шариф ака қазо қилдилар, биз бу ёқда тинчгина ўтирибмиз, ҳадемай бечорани унутиб ҳам юборамиз. Йўғ-э, дедим унга тасалли бериб, аввал бевасига таъзия билдирамиз, кейин унутамиз. Меҳмонлардан бири айтдики, мен таъзиясига бормайман, Шарифни тириклигида ёмон кўтардим, энди ўлигиниям ёмон

кўраман. Хуллас, гап шу жойда узилди. Қўллар ошга чўзилди. Кейин, лаган яримлай деган пайтда, шўхлигим тутдию секин гап қотдим: агар ерга қўйишган бўлса, агар Мунқару Накир лаҳадга киришган бўлса, хўш, ўйланг-чи, уларни дўстимиз Шариф қандай кутиб оларкан?.. Сир бой бермаса кераг-ов, яъники, марҳабо, эй азизлар, мана, сизларни кўргали ҳам келдик, келиб билдики, таърифу тавсифлар кўп хира экан... бу не нафосату бу не каромат! Офарин ва тасанно, тасанно ва офарин!.. Шундайми?

Иштача бўғилди чоги, менга ўқрайиброқ қарашиди. Ўзим ҳам қилигимдан ранжишим. Ҳарна, Шариф билан машваратимиз бир эди, оғир йилларда курашганмиз, аввал бир-биримиз билан, сўнгроқ — биргалиқда; курашиб шу кунларга етганимиз — яхши бўлмади. Эй сен, беоқибат Назар, деб ўйладим, бир кун сенинг ҳам бошингга Шарифнинг куни тушар-ку?.. Хуллас, шу аснода ўлимни эсладим, лекин ўлимдан эмас, балки манави шерикларимнинг ҳам ўшанда мана шундай бир лаган ош устида ўтириб, худди камина Шарифни мазах қилгандай — менинг ўзимни майна этишларидан чўчишим. Ва аҳд қилдимки, энди обрў-эътибор деган сармоядан ғамлашим керак. Расмий обрў — ўз ўйлига, энди мен жўнроқ давраларда ҳам ном қозонсан зиён қилмас.

Эй биродарлар, дедим, марҳум кўп яхши одам эди, менгаям кўп яхшиликлар қилган, сизлар ҳали ёшсиз, ҳали кўп нарсаларни билмайсиз, агар билмоқни истасангиз, ана, ўттиз йил олдинги газетларни бир қаранглар, ўшанда мени роса уришган, унда мен музей директори эдим, қўйган айблари шуки, бу музейдаги ҳамма нарса ўтмишга қаратилган. Ҳа, биродарлар, багишлиланган эмас — қаратилган! Ҳолим хароброқ эди, ҳолимга қараган маймунларнинг кўнгиллари бузилай-бузилай деб турганида, гўринг нурга тўлгур Шариф жонимга ора кирган. Гўринг нурга тўлгур дўстим Шариф айтганки, э ўртоқлар, дурустроқ ўйланглар, бирорнинг умрига зомин бўлмайлик, бу ўзи музей бўлса, музейда тариҳдан, яъники ўтмишдан ўзга яна нима бўлиши мумкин, ёрқин келажакни музейга тиқсан, сиёсий хато бўлмайдими?! Хайриятки, мастьул ўртоқлар тушунишган. Улар аввал-бошдан тушунишга мойил эдилар, лекин тушунтирадиган мард топилмай гаранг бўлардик. Ҳа, биродарлар, марҳум дўстимиз шундай мард одам эди, музейда ўтмиш сақланади, деб айтишга журъати етган!

Мажлис аҳли жим қолди. Кўнгиллари ийганини се-зиз туардим. Ичимда қувондимки, балли, Назар, бара-ка топ, Шарифдан фаришта ясайвер, савобининг бир чеккаси ўзингга ҳам тегади. Аслида, музей ҳақидаги гап гирт ёлғон эди. Шундай айбнома бўлгани рост. Фақат мени эмас, бошқа одамни, камсуқум бир олимни айблашган. Лекин мендан не кетди, айтдим-қўйдим-да, ахир, манави эринчоқ ошхўрлар ўттиз йил олдинги рўзномаларни титиб юрмайди-ку? Қолаверса, марҳум дўстим Шариф, мени ёлғондан мақтадинг, деб гўридан туриб келмайди-ку? Умуман, айни жой ва айни лаҳзада Шарифни ўйлаганимдан не фойда? У тегажоқлик қилган ҳамширалар аллақачон уйли-жойли бўлиб кетган, яъниким, тўртбеш боланинг онаси, энга тортган... энди уларни Шарифнинг ўзи ҳам танимаса, не ажаб?..

Дарвоқе, энди у танийдиган аҳводда эмас.

Ҳар ҳолда, бу ҳамширалар жуда ёш, Шариф ўлганида жамалак тақиб юришгани аниқ. Лекин, барибир, менга ёқмайди, ҳамширалар эмас, шу ерда ялпайиб ётиш ёқмайди, авайлаб парвариш қилишлари, ширин сўз айтишлари ёқмайди, ҳатто игналарини ҳам думбамга алоҳида бир назокат билан тиқаёттандай... Оқсоч профессорга кулги бўлса бас. Айтадики, хуш муомала учун ўн беш фойиз устама ҳақ тўланаркан... ўзимни тиёлмадим, сўрадимки, ўртоқ Ваҳобов, сиз дўстимиз Шарифни билармидингиз? Нарёғига қўлдан келганича қўшиб-чатдим:

«Кўп беназир олим эди, эскичаю янгичадан бирдай саводли, қейин озгина созандалик ҳунари ҳам бўларди, болалигида босмачилар опқочиб кетишган экан, ўшаларга қарши курашиб, матьлум муддат дуторчилик ҳам қилган экан. Билармидингиз?»

«Билардим. Нагмаларини эшиптганмиз. Касали, агар янглишмасам, ракка яқин эди-ёв».

«Ҳали сиз саратонга чалингнларга ҳам қарайсизми?»

«Йўқ, азизим, мен бор-йўти бош врачман, ҳамманинг ҳолидан хабардор бўлишим шарт».

«Шарифнинг ҳамшираларга тегажоқлик қилгани ростми?»

«Сизам қизиқсиз-да, ўртоқ Яхшибоев. Менинча, бу гаплар гирт уйдирма. Қичиқ-пичиқ гаплар қилган бўлса эҳтимол, лекин тегажоқлик қиласидиган аҳводда эмасди. Мана, сизнинг ўйригингиз бошқа, касалингиз арзимас, куч-куватингиз етарли».

«Таскин беряпсиз чоги?»

«Вазифам шу, азизим, вазифам шу бўлгандан ке-йин... Лекин маслаҳат шуки, аввал аёлнинг кўнглини олиб, кейин қўл солинг, йўқса... бош врач сифатида кунига учтадан ҳуқна буюраман».

«Илтифотингиз учун қуллук. Минг йиллар омон бўлинг, дунё тургунича туринг».

Оқсоқ профессор жилмайди, тикилиброқ қаради — гўё энди кўраёттандай. Яна жилмайди.

«Айтаверинг, профессор, аяманг. Демоқчисизки, менинг ичим равон, сўз турмайди...»

«Аксинча. Гўё бўғзингизда махсус фильтр бордай, гўё у жўнроқ сўзларни ушлаб қолади. Шадироқлари ўтиб кетаверади. Соддороқ гапиролмайсиз. Майли, сизга таскин берсан берақолай, ишонингки, бу палатада дўстингиз Шариф ётмаган. Сизга шу керакми?»

Яхшибоев индамади. Эътирофни қутган эди, эши-тиб енгил тортди. Албатта, булар бариси — бачкана ирим. Лекин кўнгила ором бўлгани маъқул, оромнинг бачкиси бўлмайди — у ё бор, ё йўқ.

Тўмба ичидаши шиша банкадан термометр олиб қўлти-гига тиқди. Фурсат ўтгач, кўзойнагини тақиб қаради: ўттиз олтию олти. Мўътадил. Ўйладики, бир замонлар, Булдуруқ кўчаларини чангитиб юрганида, бунақа ғалати сўзларни билмасди: мўътадил, мўътабар, зеро, зотан. Бор-йўғи «ҳайҳот» билан «эвоҳ»ни биларди. Сабабки, шеърлар ёзарди. Энди ўйлаб уялади. Ким билсин, яна ёзаверса ахийри нима бўларди, ахир, бошқалар ҳанузгача ҳайҳоту эвоҳни ташламаган-ку, ҳеч ким уларнинг ҳолига кулмайди-ку? Яхшибоевнинг маҳрига тушгани — қора сўз бўлди. Қора сўз дегани жуда оғир, қора сўз билан ёлғон айтиш жуда қийин.

Яхшибоев кулиб юборди: айтганмиз, ошна, кўп айт-ганмиз! Оқу қора аралаш, кўпини айттанмиз. Сездики, уйда бўлса, ўзининг хилват кабинетида бўлса, ростакамига, хандон отиб куларди.

Кимдир нариги хонага кирди. Яхшибоев сергак тортди, юзидаши кулгини сидириб ташлаб, андак гам-гинлашиди.

Остонада Мұҳсина хоним кўринди. Бош иргаб салом берди, сўнг стол устидаши вазани олиб, кўздан гойиб бўлди. Зум ўтиб, қувурларнинг дириллагани эши-тилди... Аёл-да, келибоқ гулнинг сувини янгилаяпти. Энди меҳмонхона деразасининг бир табақасини сал очиб қўяди, узоқмас, бир лаҳзага, бу муддатда хона шамол-

лаб улгурмайди, лекин — аёл-да, аёл! — шу ишни қилмаса кўнгли тинчимайди, умуман, хотин зотининг бемаъни юмушлари кўпки, улар айни юмушларни азбаройи ихлос ёки эҳтиёж туфайли эмас, балки эркакларнинг ландавурликларини таъкидлаш учунгина бажара дилар. Ўй оҳангি боис бўлдию Яхшибоев беадаброқ бир латифани эслади: эмишки, илгор сувчи пайкал бошида пинакка кетибди, уйқусида сезинибдию чўчиб кўзларини очибди, кўрса — тепасида ёввойи одам турганмиш, маймунсифат, мўйдору бўйдор, ҳайбатли ва ҳоказо. Ўшал аснода кўз кўзга тушибдию ҳалиги тасқара қўллари билан авратини бекитибди — ҳарна, одамда, ёввойи бўлсаям сал-пал уяти бор экан.

Яхшибоев истеҳзо аралаш жилмайди. Ҳар ҳолда, Муҳсина хоним жимгина келиб ўтираверса ҳам бўларди, негаки, Яхшибоев — касал, ўрнидан турмайди ҳисоб, қолаверса, касал кишининг хаёли паришонроқ, дейлик, деразани қия очиб хонани андак шамоллатиш ёдига келмаслиги ҳам мумкин, қолаверса, бунда ҳамшираю энагалар бор, хона шамоллатиш — ўшаларнинг иши, яна қолаверса, Муҳсина хоним ўз уйида рўзгорга аралашмайди, харажатга пул санаб беради, неки юмуш бўлса, барини Робига эплайди. Робига, Робия, Роби — хоҳлаганча аташ мумкин — ойига юз йигирма маош билан ёлланган, меҳнат бюроси тасдиқдаган, меҳнат дафтарчаси бор, унвони — уй хизматчиси, стажи — йигирма етти йил.

Хайрият, Муҳсина хоним деразани қия очмади. Чамаси, очишга эринди. Бериги хонага кирди, эгнидаги плашини ечиб, курси суюнчигига ташлади, бошқа бир курсини суриб, Яхшибоевнинг қаравоти ёнига қўйди, ўтириди.

— Ҳорманг, ўртоқ Яхшибоев.
— Ўзларидан сўрасак, хоним.
— Согинтириб қўйдингиз, уйга кетмайсизми, шуёғиям етар?..

— Кўз қиймаяпти, ҳамширлари ёшгина экан.
— Ўлинг сиз, қарип қуюлмаган!..

Айни хитобни эшиттач, Яхшибоевнинг кўнгли яйради. Муҳсина хонимнинг овози жуда ширали эди. Ширали ва жарангдор. Ўзини кўрмасанг, нақ ўн саккиз яшар қиз деб ўйлайсан. Овози зўр, айниқса — киноларда! Яхшибоевнинг қойил қолган жойи шуки, бир куни телевизор кўриб ўтириб, ёшгина қизчанинг дугоналаридан қочганига эътибор берди. Қизгина қочарди-ю, тез-тез

ортига қайрилар, изма-из қувлаб келаётган дугоналари-га: «Етолмейсан, етолмейсан, етолмейсан!..» деб қичқи-рар эди. Қизчанинг овози жуда таниш эди. Хотинига қаради:

«Ўзларими, хоним?

Мұхсина хоним қамтарона бош эгди:

«Құлымиздан келгани-да, ўртоқ Яхшибоев».

Хонада икковлари ёлғиз зәдилар, Яхшибоев пайтдан фойдаландиу Мұхсина хонимнинг белидан құчди:

«Овозларидаң ойнаниб кетай!..»

Мұхсина хоним ўзини курсининг нариги четига олди:

«Сүюлманг, ўртоқ Яхшибоев!..»

Яхшибоев бүш келмади:

«Ана шу овозингизга борман-да, хоним, ана шу овозда аллалаб, ана шу овозда уйготсангиз нетади, қулингиз бўлай?..»

Мұхсина хоним шамани тузуккина англали, нозла-ниб кулди:

«Ана шу овозим учун тилло узук оберасизми, ака-жон?»

Мұхсина хонимнинг тилла узугу тилла балдоқлари бисёр эди, лекин шарт деганда шарм йўқ, Яхшибоев яна битта тилла узук олиб берди, Мұхсина хоним тунлари ўн саккиз яшар қизнинг овозида эркалигу ноз қиласидиган бўлди. Бу шўх овоз Яхшибоевни гўё ёшлиги-га қайтарарди. Сабабки, фронтдан қайтиб келиб, қирқ еттинчи йилнинг майида Мұхсинаю унинг дугоналари билан (Ошно ўшанда уйли-жойли эди) Бўзтог тарафларга сайр қилган эди. Бўзтог этакларида Мұхсина Яхшибоевга тегажоқлик қилиб қочган, қочгани баробар ортига қайрилиб: «Етолмейсиз, етолмейсиз, етолмейсиз!..» дея кулган эди. Ўҳ, ёшлиқ, ёшлиқ!.. Ўшанда Яхшибоев етолган эди, еттану қизга қарчигайдай ташланган эди, агар Мұхсина сал уялиб ноз қилмаганида эди, агар қуйироқда қараб турган бегона кўзлар бўлмаганида эди, ким билади дейсиз, балки ўша жойдаёқ бечора қизнинг масаласини ҳал қилиб қўярмиди?.. Ҳар ҳолда, Мұхсина Бўзтог этакларида биттагина муччи билан қутулиб қолди. Кейинчалик, кўп кейин, Мұхсина хоним овоз берган қизча дугоналаридан қочадиган кино-фильмни иккинчи бор кўриб, Мұхсина хонимга ўша ҳолатни эслатганида, хотини шарақлаб қулдики, ана, кўрдингизми, ҳаётий тажриба деганларига ишон-майсиз, нуқул кабинетда ўтирасиз, мундоқ чиқиб юрт айлансангиз бўлмайдими?.. Яхшибоев, турган гапки,

таънага эътибор бермади, негаки, юрт кезицдан ками йўқ эди, кезганда ҳам унча-мунча ҳамроҳлар билан эмас, Ошнонинг шахсан ўзи билан кезарди. Бу қунлар кўп ганимат, Назарбой, дер эди Ошно, юртни ўрганинг, юртнинг юрагига қулоқ тутинг, кейин асқотади...

Мұхсина хоним хиёл энгашиб, эрининг юзидан ўпди. Бу — одатий бир ўпич эди. Одатки, уйларида, ҳар кун эрталаб, ҳамма ювениб-тараниб бўлиб дастурхон атрофига йигилган пайт, энг олдин келиб ўтирган одамни ўпиш шарт эди. Яхшибоев бошқалардан аввал уйгонарди, демакки, ҳамма уни ўпарди. Чамаси, бу одатни Мұхсина хоним ўзи ўйнаган беҳисоб хорижий пъесалардан ўрганиб, сўнг рўзгорида ҳам жорий қилган эди. Чўлп эткизиб ўпардию сўрарди: «Яхши ухладингизми, ўртоқ Яхшибоев?» Кейин фарзандлар — Аввалбек, Оллоёр, Сокина — келишарди: «Ассалому алайкум, дадажон!» Кейинроқ, йиллар ўтиб, Яхшибоев билан Мұхсина хоним келинли бўлишганида, бир талай неваралар келадиган бўлдилар: «Деда, деда, деда!...» Кенжা келин узоқроқ бир қишлоқдан етишиб чиққан эди, шу боис, Яхшибоев ўзича, невараларим келиннинг шевасида «дада»лашяпти, деб ўйлаб юрди, кейинроқ билса, болакайлар қардошлар тилида «бобо» дейишаётган экан. Норози бўлган эди, Мұхсина хоним ётиги билан тушунтириди. Хафа бўлманг, ўртоқ Яхшибоев, деди, мен ҳам болаларнинг она тилида гапиришларини хоҳлайман, лекин қўшнимиз Қирғизбоевнинг келини кичкинтолайларини, ана, бобойка келяпти, деб қўрқитар экан, бола — ўз оти билан бола, тагин невараларингиз сизниям ўшанақа қишлоқи бобойларга ўхшатиб юрмасин. Яхшибоев Мұхсина хонимнинг гапларини жўяли топди. Номига бир-икки тўнгиллаган бўлди, кейин... кейин нима бўларди — кўнишиб кетди!

Хуллас, Мұхсина хоним хиёл энгашди, эрининг юзидан ўпди.

— Нақ типатикон бўп кетибсиз, ўртоқ Яхшибоев.

Яхшибоев кулди. Мұхсина хоним неварасига — Сокинанинг қизчаси Нигорага тақлид қилиб гапирган эди: типатикон, яъни — типратикан, кирпи.

— Миша кечиқди, — деди Яхшибоев соқоли ўсинқираган юзини силаб. — Яхши сартарош, лекин кўп гапиргани ёмон. Уч минут соқол олади, яrim соат валақлайди.

— Касби-да, — дея илжайди Мұхсина хоним. — Қизингиз келди, эмизикли боласи бор, бу ёққа ўтолма-

ди, самолётда кўзикканми, боланинг ичи кетаётган эмиш. Эрта-индин кеп қолар...

— Болага қарасин, бола — муҳимроқ, — деди Яхшибоев. — Хўш, Ўртақўргон жойида эканми?

— Жойида шекилли...

— Нигор қалай?

— Нигора Ўртақўргонда. Аммасининг қўлида экан. Сокинанинг бир ўзига икки бола билан юриш оғирлик қиласди. Папаси — ишда, раҳбарлари ёпишиб олган, ҳеч жавоб бермасмиш...

— Отаси, денг, хоним. Нигорнинг ўзи «ота» дейди. Умуман, шу неварамизга бошқачароқ от қўйсак бўларди, масалан — Ойсулув.

— Ҳар кимнинг тусагани...

— Албатта. Лекин, назаримда, отасини ота дейдиган қизнинг исми сал бошқачароқ, дейлик, Ойсулув ёки Момосулув бўлиши керақдай.

— Тошбуви деяқолинг!.. — деди Муҳсина хоним. Ранжигани билинди, лаблари андак буришиброқ кетди, сўнг бирдан ўзини ўнглади-да, навбатдаги янгиликка кўчди: — Аввалбекнинг аввалги хотини келди.

— Тамара-чи? — деди Яхшибоев чўчинқираб. — Тамара билан ажрашдими?

— Йўғ-э, — деб кулди Муҳсина хоним. — Ажрашгани йўқ. Тўнгич келин ўзининг янги эри билан келди.

— Тамара-чи?

— Айтдим-ку, Тамара жойида, деб!.. — асабийлашди Муҳсина хоним.

— Жойида эканини тушундим, лекин... бу воқеани... — Яхшибоев сўз тополмай қийналди, сўнг аввал келган осонроқ жумлани айтиб юборди: — Тамара бу ҳолни қандай қабул қилди?

— Ҳеч қандай. Ўтираверди. Апоқ-чапоқ бўлиб ўтиреди.

— Муҳсина, — деди Яхшибоев, кейин ўрнидан қўзгалиб, оёқларини каравот ёнига тўшалган юмшоқ наматта тушириб ўтиреди, — Муҳсина, сенинг ақдинг бутунроқ, айт-чи, бу гапларнинг нима кераги бор? Буларингда ор борми, номус борми?

— Билмадим. Келинди, ўтиришди, чой ичишди.

— Аввалбек-чи?

— Аввал ўлсин!.. — деди Муҳсина хоним йигламсираб. — Аввалингиз ҳалиям ўшандан кўнгил узмаган, ҳалиям илиқишишади, илгари қисир эди, ўн йил яшаб тугмовди, энди туғиб ҳам олибди, боланиям етаклаб келди, бола эридан эмас — Аввалдан, Аввалининг ўзгина-

си, э, эриям ўлсин, бузоқса ўхшаб етова юради, уялмабди, анавининг ортидан эргаши-иб келавериби, сиртдан — туппа-тузук, мўйловиям бор, э, садқаи мўйлов кет!.. Бечора Тамаранинг аҳволини кўрсангиз!..

— Апоқ-чапоқ бўлиб ўтириди, дедингиз-ку, хоним, қайси гапингизга ишонамиз?..

— Э, ўтирганда апоқ-чапоқ ўтириди, кейин...

Кейин нима бўлганини Яхшибоев тахминан бўлсада, тасаввур этарди. Кенг ҳовли, нақ қирқ сўтих, тўрда бир уй — Яхшибоевнинг ўзига тегишли; чап ёнда бир уй — Оллоёр билан хотини Сорага тегишли: ўнг ёнда бир уй — фарзандларнинг сарварига, тўнгич ўғил билан хотини Тамарага тегишли; ойнаванд айвонли, айвон ичида турфа гуллару лиммў кўчатлари, ҳарнеки шароит муҳайё; эру хотин иккови, иккита бола, йўқ, уч бола, негаки, Тамара келин юклигина, юзидағи доғлари кўпайиб қолган, инжиқ, кўнгли кўп нарсаларни тусяйди, лекин энг тусагани — ором; тинчлик бўлса, сокинлик бўлса, бирор кўнглини оғритмаса, болалари сог бўлса, бўйидаги ҳам соглом туғилса, шунинг ўзи бир давлат, фарзандларни деб ишини қўйди, ёзган озгина илми чала қолиб кетди; эрга суюнди, қайнотага, қайнонага суюнди, лекин буларнинг аҳволи ин қадар... кейин... анави мегажин, манжалақи, эр аталмиш мўйловли ҳезалакни эргаштириб, културний бўлиб, ўзи талоқ олган хонадонга яна кириб келса-я!.. Эрга теккунча қаро ерга тегса бўлмасмиди?

— Ёмон йигладими? — деб сўради Яхшибоев. — Бу, соғлиғига зарар етади-ку?..

— Йигламади, қарганди.

— Қарганса ёмон, хоним, йигласа бир нави эди, қарғищдан кейин умидни узверасиз. Ёмон қарғандими? Сизу бизни қўшмадими, ишқилиб?

— Билмадим, ювуқсиз, деб қичқирганини кенжа келин эшитибди.

— Кенжа келин гап таширкан-да?

— Куюнади-да, бечора, рўзгор бир бўлгандан кейин... Аввалбекни ювуқсиз, деб атаган чоги?

— Ҳаддан ошиброқ кетибди, — деди Яхшибоев сал аччиқланиб. — Ўйламадингизми, балки Аввалбекнинг ҳалигиндай... эскича никоҳсиз туғилганига шаъма қилгандир?

— Э, билмайди буни!.. — деди Муҳсина хоним. — Галча у, сиз мақтаган Тамара келин! Кейин, ўртоқ Яхшибоев, нима, ҳукуматнинг никоҳ никоҳ ўрнига ўт-

мас эканми? Ахир, келинларниям комсомол тарбияла-
ган!..

— Менимча, «ювуқсиз» дегани «ҳароми», дегани
эмас. Лекин, умуман олганда, сиз ҳақсиз хоним. Энди-
ги ёшларга тушуниб бўлмайди. Ташибиқот сусайиб кет-
ган. Эслайсизми, биз ёшлиқда қандай даҳрий эдик!

— Эсимда, — деди Мұҳсина хоним шивирлаб, гам-
гин тортиб. — У кунлар асло қайтиб келмайди энди.
Сиз шу эътиқодни деб отангизнинг жанозасига борма-
гансиз.

Эскартиш Яхшибоевга ёқмади. Булар бари эски
гаплар эди. Отасининг ўлиб кетганига салкам ўттиз
йил бўлди-ю, Мұҳсина хоним ҳалигача шуни эслатади.
Гўё мақтагандай бўлади, лекин мақтов ичида бир мис-
қол оғуси бордай. Эътиқод эмиш... Чол кишида эътиқод
нима қиласди? Дарвоқе, нега чол бўларкан? Ахир, ота
ўлганида бугунги ўғлидан ёшроқ эмасмиди?

— Отам қизилтаёқчи бўлган, — деди Яхшибоев бир-
дан маъюсланиб. — Урушга қатнашган, ярадор бўлган,
ярадан ўлган, нега мен шундай мўътабар одам билан
курашарканман, хоним? Сал ўйлаброқ гапирсангиз
бўлмайдими?

Мұҳсина хоним сергакланди, эрига андак ҳайрат
билан боқди, илжайди, сўнг, гўё ҳеч нарса бўлмаган-
дай, гўё эшикка чиқиб, кўчада кўриб келганларини
гапираётгандай, жўнгина сўзланди:

— Ёшлиқ экан-да, эътиқод борасида ҳеч кимни аяб
ўтирмасдик.

Яхшибоев хотинига маъноли қараб қўйди — рагбат
бидирган бўлди. Ана, кўрдингми, демоқчи бўлди, бир
гапни икки хил қилиб айтиш мумкин, хотинжон, иложи
борича қўпол иборалардан қочиш керак, жўялироқ,
умумийроқ бўлсинки, ўшанда гўё маъно тиниқ чиқади,
маъно ортидаги муайян воқеа эса дахлсиз тураверади.
Энди ёшлигимиз қолмади, хоним, бир оёқ тўрда-ю, бир
оёқ гўрда, кўрадиганимизни кўрдик, оладиганимизни
олдик, гўё ҳаётдан неларнидир ундиргандай бўлдик,
обрў, шуҳрат, бойлик... Аслида-чи? Аслида ҳаёт дегани
бизни маҳв этмадими? Гўё бир умр майда-чуйда ўйин-
чоқлар тутқазиб, алдаб-авраб келгандай. Бу не ўзи, хо-
ним? Умидсизликми?.. Афсусга ўрин йўқдай, ҳар ҳолда,
биз эришган нарсалар унчалик кўп эмаски, ачиниб
ташлаб кетсан? Ачинадиган бошқа, дейлик, Искандари
Зулқарнайн, дейлик, Ошно. Йўқ, Ошно ул шарафга
арзимайди, ул шараф ва ул латифа бир мартагина

айтилгани тузук, яъники, Искандар ўлидию тоштобутдан қўлларини осилтириб кетибди, айтмоқчи бўлидики, мана, мен дунёни забт этдим, лекин у ёқقا ҳеч вақо олиб кетолмадим!.. Латннати шоҳ, мутуздору гаддор, кўп ақлли бўлган, эҳтимолки, дунёни забт этиб юриб, етиму есирларни зор қақшатиб юриб, неча йиллар мобайнида шу латифани ўйлаб-пишиштану ўлим баҳонасида ошкор эттан. Забт эттан дунёси ҳам, дунё қадар шуҳрати ҳам оздай туюлган. Ўзича давр сурган, еган-ичган, қиличбозлик қилган, аёллар билан ётган, лекин, жиддийроқ ўйлаб қарасанг, бутун умри нари борса уч сатрли латифаю маталга жо бўлиди, бутун умри, урушу истилолари, еган-ичғанлари, суйган-қучғанлари, хуллас, бариси — шу уч сатрли маталга илова, холос. Худбинлик ёмон нарса, хоним. Хайриятки, Искандар бўломадик, Искандар бўлсак эди, балки шармандамиз чиқарди, сабабки, биз тугилган замонлар ўзгача, одамлар ҳам ўзгача, Искандар замонидаги содалигу. гўллик йўқ, ўзимдан қиёс қиласманки, ўшал қизиқ нақл тугилмаслиги ҳам мумкин эди, агар мен ўша оламигирга замондош бўлсан эди, ўлим соатида бошида турсам эди, дейлик, унга гассоллик қилсан эди, дунёни забт этиб ҳамки у ёқقا ҳеч вақо олиб кетолмаган Искандари Зулқарнайнинг кафтига тўрттагина тилла танга солиб юборардим, шунинг ўзи кифоя эди — шунда латифа тугилмасди, Искандардан бор-йўғи урушу истилолар хотира бўлиб қоларди, холос. Шунда жаҳонгир бугунги жозибасидан айриларди, негаки, урушу истилода жозиба бўлмайди. Ўзига латифа ўйлаб тополмаган саркарданнинг ҳолига ʼвой. Чингизхоннинг латифаси йўқ, Гитлернинг латифаси йўқ, эҳтимолки, Темур ҳам латифа бўлмасди, лекин у қари тулки анави Филай Йилдирим боис латифа тўқиб улғурган, яъники, эй Боязид, сенинг устингдан эмас, дунёнинг устидан куляпман, бу не шўрлик дунёки, тақдири сендай бир гилай билан мендай бир чўлоққа қолган бўлса?!. Сену бизда латифа йўқ, хотин, сену мен лоақал Филай Боязид ҳам эмасмизки, Темур баҳонасида латифага кирсак. Ҳамма айб Ошнодаки, у латифани мутлақо тушунмайди, гулгул товуқдай жиiddий. Худди шундай, хотин, биз умримизни тиккан қарта ўйинида чекимизга гулгул товуқ чиққан, холос. Хуллас, хотин, бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот, ажаб саодат эрур қолса яхшилиқ била от. Лекин ўшал отни қачон қолдирамиз, қолдириб улгуранизми?..

Яхшибоев эътибор берса, хотини гапираётган экан. Англадики, буткул бегона гаплар, шунчаки гийбат, турган-битгани гийбат, хотинларнинг гийбати, эмишки, Ҳайбатулло қизини мажлиста элтиби, уни залда қолдириб, ўзи минбарга чиқиби, лекин аҳди машварат ер тепиниб сўзлагани қўймабди, Ҳайбатулло газбланиби, қизи уялиби, уялганидан қочиб чиқиби, чиқиб ҳўнг-ҳўнг йиглабди, шармандалик, дебди, энди қандай бош кўтариб юрамиз?..

— Кимнинг бошини? — деб сўради Яхшибоев. — Ўзининг бошиними ёки отасининг бошини?

— Билмасам...

Муҳсина хонимнинг шашти сусайди, эрига ўқрайиброқ қаради, чамаси, у кўпроқ гапирмоқчи эди, гап асносида ўзининг ташвишларини, Аввалбекни, талоги айтилган тўнгич келинию унинг ўрнига янги тушган келинини унутмоқчи эди, ҳарна, Ҳайбатуллонинг қизи дуч келган исноддан Муҳсина хоним кўрган шармандаликлар сал бўлса-да беҳроқ, кўримлироқ эмасми?

— Ёшлик — бебошлиқ, — деди Яхшибоев. — Ҳали гайратлари кўп, умрлари ҳам узун, андак шаккоклик қилишган бўлса, майли, буниси ҳам кечиримли, биз — катталар, сал кенгроқ бўлишимиз керак. Дунёни ўзимиз билан олиб кетармилик!..

— Нуқул «ёшлар» дейсиз, ораларида эллик-олтмишни уриб қўйганлари ҳам бор экан.

— Барибир ёш, хоним, суврати бўлмаса, сийрати ёш уларнинг, — деб кулди Яхшибоев, сўнг бояги гапини яна такрорлади: — Дунёни кўтариб кетармилик, хоним, шуларга мерос қилиб қолдирамиз-да!..

Муҳсина хоним маъқуллаб бош иргади. Яхшибоев унинг соддалигидан кулди: балли, Яхшибоев, нақ Искандар бўлиб кет-э!..

Шу гап ўзи етарли, энди Муҳсина хоним Ҳайбатуллоға ачина бошлайди, гийбат ҳамдардликка айланади, яъники, бечора Ҳайбатулло домла, ландавур Ҳайбатулло домла, анойи, анқов, азбаройи шўри қуримаса, авави безориларга тенг бўлармиди, аслида-ку, уларни авайлагани — ўзини авайлагани, ўшаларга икки оғиз ширин сўз айтиб, иккитасининг бошини силаса олам гулистон эди, ҳеч ким унга тил тегизмасди, машварат ҳам бузилмасди, қизи бояқиш ҳам задан қочиб чиқмасди.

Аслини олганда, ўша ертепарлар ҳақ, деб ўйлади Яхшибоев, ростдан ҳам Ҳайбатулло ўлгудай нодон, кўру гумроҳ, ўзи-ку ўртадан пастроқ, даъводан ўзга ҳеч

вақоси йўқ. Нотавонгина бир рўзноманинг шеърият бўлимида жон сақлаб юрувди, энди, ҳоли шу бўла туриб... машваратта аралашгани нимаси? Ахир, одам дегани кўрпага қараб оёқ узатиши керак-ку?! Энди мен ўша галварс Ҳайбатуллонинг тарафини олишга мажбурман. Агар ўзимга қолса, ўша ертепарларга иш қолдириб ўтирасдим, чала академиклардан бирортасига айтиб Ҳайбатуллони бир ёқли қиласдим, лекин энди жуда кеч, гишт қолипидан кўчган, энди ўша тўнканинг ёнида событ тураман, йўқса, сал фурсат ўтиб менинг ўзимга ҳам ташланиб қолишлари мумкин. Асли бу борада Шарифга, гўринг нурга тўлгур Шарифга етадигани йўқ эди. Эй биродарлар, деб келарди, халқнинг сабр косаси тўлди, кимнидир қурбон бермасак ҳеч бўлмайдиган... У ташвиқотни бошлардию кимдир арзимас бир кишини, дейлик, анави Ҳайбатуллони қурбон берардик, қурбон ўзимизга тенгдош бўларди, қурбонни аямасдик, урадик, танқид қиласдик чангини осмонга чиқарадик, қарабсизки, ҳақиқатгўй бўлиб довруқ тара-тардик!. Афсуски, энди Шариф йўқ, гўрини нурга тўлдириб ётиби...

— Мана, ўзингиздан қиёс, хоним, — деди Яхшибоев, кутилмаганда қайфияти хушланиб, — мана сиз, хизмат кўрсаттан бир инсон, вақтида ариза бердингиз, ортингиздан ўсиб келаётган шогирдларга йўл очдингиз, мардлик бўлса... шунчалик бўлар? Энди сизни ҳамма мураббия деб билади. Шогирдларингиз хурсанд, шундай эмасми?

— Шундай, лекин мен...

— Балли! — Яхшибоев оғиз очгали қўймади. — Негаки, сизнинг обрў-эътиборингиз унвон ёки мансабда эмас, балки — қалбингизда!

— Лекин...

— Лекин-пекини йўқ, хоним. Мақтаяпти, деб ўйламанг, ахир, шунаقا пайтда айтмасам, яна қачон ширин сўзимни сизга етказаман? Мундоқ бир ўйланг-чи, хоним?..

Муҳсина хонимнинг қўнгли юмшади. Курсида ёйи-лироқ ўтириди. Қаддини сал тиклаган бўлди. Яхшибоев сал диққат қилиб, хотинининг ёқаси анча пастдан ўйилганини пайқади: бўйнию қўксининг ўртароқ қисми сўлинқираган, увадароқ, ярашмайдиганроқ. Илгари бўлса, ғаши келарди, лекин ҳозир ранжимади ҳам, майли, билганини қилсин, агар шу билан қўнгли овунса... майли, яна пастроқдан ёқа ўйсин...

- Кўйлагингиз ярашибди, хоним, устингизда тўзи-син. Бичими ҳам янги экан.
- Башоратхон тикиб берди.
- Қўллари дард кўрмасин.
- Чевар-да, чевар, бир ой олдин навбатга туриш керак. Министрларнинг хотинлари ҳам эшигига саргайиб туради. Сиз ҳали Тамара келинга тикканини кўрмабсиз!..
- Зўрми?
- Бундан зўр!
- Уни қўяверинг, хоним, сизники — зўрроқ!..
- Ҳарна, келин ҳали ёш-да, Назар ака! Чит лиbos ҳам ярапашаверади.
- Ўзингиз зўрроқсиз!
- Мақтаманг!
- Мақтайман!.. Арзийди-да, хоним, арзийди!..

Яҳшибоев Муҳсина хонимнинг қўлларидан тутиб, лабларига босди. Жим қолишиди. Муҳсина хоним қўлини тортмади, эрининг соқоли ўсинқираган юзини силади. Яҳшибоев димогида бинафша ҳидини тайди, юраги орзиқди, эй нодон, деб ўйлади, илгарироқ бу ақду фаросат қайдা эди, бу фасоҳат қайдা эди: уришардик, талашардик, аччиғу тиззиқ, бақириқлар, ўқилмаган ниқоҳга талоқ айтишлар... Э, оналари ўлсин! Ўйма ёқаларни деб асабийлашиш ўрнига, мундоқ силаб-сийпсанг бўлмасмиди, ахир? Ўйма ёқалар ҳам, ўйма ёқа ортидаги нарсалар ҳам сенинг амлокинг эди-ку, майли, гаркўзлар қараса қарасин эди, камиб-нетиб қолмасди, қайтага, не-не говмижжаю назланинг ёстиги қуримасмиди?..

Эҳ, ёшлиқ, ёшлиқ, бекадру бебақо ёшлиқ!

Яҳшибоевнинг димоги ачишди, кўзларига жиққа ёш қуилиб келди. Секин жойига чўзилиб ётди. Муҳсина хоним чўчиди, бир муддат кўзлари жавдираб турди, сўнг йиглаб юборди:

— Мендан яширяпсиз, Назар ака, бир балоларни яширяпсиз!.. Айтинг, яширманг, шу пайтда кунингизга ярамасам, кейин менинг нима юргулигим қолади?!

Хотин эгилди. Эрининг кўксига бошини қўйди. Яҳшибоев уялди. Ёлгон, деб ўйлади, уят, ёлгон бўлгани учун ҳам уят, кимдир ҳозир палатага кирсаю биз икковнинг ҳолимизни кўрса, эҳтимолки, кўнгли бузилади, раҳми келади. Балки, Яҳшибоевдай қарчигай ҳам қариган чогида мусича бўпти-ку, деб ўйлар? Шунисиям тузук, деб ўйлайди, ҳарнеки тадорикнинг охири баҳайр

бўлсин, мана, булар ҳам бирор-бировига суюниб қолибди. Ҳар ҳолда, шундай ўйлагани маъқулроқ. Муҳсина хонимнинг саҳнага чиқмай қўйганига неча йиллар бўлди, энди унинг не-не ботирларнинг бошида ўтиргани, не-не Тоҳири не-не Равшанхону не-не Авазхонларнинг кўкракларига бош қўйганлари унугт бўлди, эҳтимолки, улар бариси шунчаки машқ бўлгандир, мана, бугун келиб, палатада қўзгалмай ётган эрининг кўксига бош қўймоги учун машқ бўлгандир?..

Яҳшибоев ётган жойида гимирлаб қўйди. Бекор гап, ҳали қўзгалиш мумкин, ҳамма аъзолар жойида.

Муҳсина хоним бошини кўтарди, эрига айбениб-роқ боқди, узр, демоқчи бўлди, сизга азият етказдим.

Яҳшибоев жилмайди, ҳеч бокиси йўқ, демоқчи бўлди, қайтага, дардимни кўтардингиз. Қолаверса, хотини кўксига бош қўйганида айтарли залвор сезгани ҳам йўқ эди. Муҳсина хонимнинг саҳна машқи зўр эди, бир дақиқалик кўримли манзара асносида қўлларини каравот четига тираб турган эди.

— Аввалбек масаласини жиiddий ўйлаб кўраман, — деди Яҳшибоев. — Айтиб қўйинг, мен ҳали ўлганим йўқ, қадамини ўйлаброқ боссин. Айтингки, бўёқчилиги-га бола боқолмайди, неки шов-шув гапи бўлса — ҳаммаси мен туфайли. Мен тирик эканман, бозори чаққон, мен ўлсам, уни бирор сариқ чақага олмайди. Келинга айтинг, анави манжалақи яна келса, остонаядан ўтказмасин, сочини юлсин, бетини тимдаласин, майли, мели-сага тушсин — ўзим опчиқаман!..

Муҳсина хонимнинг чиройи очилди: эрини бундай дарғазабу чўрткесар ҳолда — соғ кўриш унга ёқарди.

— Майли, дадаси.

— Уйда, столнинг устида китобнинг ўнинчи боби ётибди. Нашриёт билан гаплашаман, кейин Оллоёр мен ўзим тайинлаган одамга элтиб беради.

— Майли, дадаси. Оллоёрнинг иши йўқ ҳисоби, кечгача каловланиб юради.

— Яна кечки сменага ўтдими?

— Илтимос қилишган экан...

— Нима, илтимос қилишса, бошини обориб сиртмоққа ҳам тиқиб берадими? Айтинг, энди бунақа аҳмоқлик қилмасин, ҳеч ким раҳмат демайди.

— Хўп, дадаси.

— Ошно телефон қилмадими, хоним?..

Яҳшибоевнинг сўз оҳангি бирдан юмшади. Юмшаганини сезиб, салгина ори келди. Муҳсина хонимга ялт

этиб қаради. Йўқ, хайрият, бояги қатъияти сабаб, хотин ҳеч нарсани пайқамаган экан.

— Телефон қилса, айтинг, касалхонада ётибди, деб хабар қилинг, келиб бир кўриб кетсин, гаплашадиган гапларим бор.

— Ҳаддим сигармикан, дадаси, ахир, у киши...

Муҳсина хонимнинг овози азбаройи эҳтиромдан титрагандай бўлди.

— Кўрқманг, хоним, шунчаки шаъма қиласиз. Уям сизу менга ўхшаган одам, осмондан оёғини узатиб тушган эмас. Яхшибоев касалхонада, сизни соғинибди, деб айтсангиз кифоя.

— Майли... Мен бу ёқда... озгина овқат келтирувдим. Келин пиширган экан, касалингизни ўйлаб, мурч қўшолмабди, мурчни алоҳида опкелдим.

— Тузук, тушликка татирман. Майли, энди борақолинг. Невараларни ўпид қўйинг.

Муҳсина хоним жойидан турди, лекин бирданига чиқиб кетолмади. Дераза ёнига борди, парданинг четидан тутиб, эрига қаради:

— Озгина очиб қўяй?..

— Шартмикан, ўзи оқ-ку? Ташқари қалай?

Муҳсина хоним пардан сал очиб, кейин жавоб қилди:

— Ҳаво очиқ. Бу йил қиши бўлмайдиганга ўхшайди. Одамлар шундай дейишяпти.

— Нима, бориб ўзидан сўраб келишибдими?

— Башоратхон айтди. Тайлоқов телевизорга чиқиб, бу йил қиши бўлмайди, деган эмиш. Касалгарчилик кўпаймаса гўргайди.

— Шунгаям ташвишми, хоним, бўлганича кўрармиз. Майли, борақолинг, кейин... бу ёқقا ҳар куни қатнайвериш шарт эмас, кунора келсангиз ҳам бўлаверади, парвариши яхши.

— Ҳамширалари ёш экан, дадаси... — Муҳсина хоним қиқирлаб кулди. — Тагин шу ердан уйланиб қўйманг!..

Яхшибоев сергак тортди: бежизга қиқирламайди бу, дарди бор, ҳозир бирор гап бошлайди.

Муҳсина хоним яқинроқ келди, креслонинг суянчиғига қўлини қўйиб тураверди.

— Пул-мул керакми, хоним?

— Йўғ-э, дадаси, ҳамма нарса бор. Мен... мен ўзим.... яна бирор ишнинг бошини тутсаммикан, деб

эдим, икки-уч таклиф бўлди, лекин сиздан берухсат розилик беролмадим.

— Яхши қипсиз, хоним, ҳарна, бамаслаҳат иш тутган тузук.

— Ўзингиз ёрдам берарсиз?

— Қани, бу ердан чиқайлик-чи, ўйлашиб кўрармиз.

— Тез чиқасизми?

— Тез, хоним, тез орада. Зўрлаб ушлаб туришибди, бўлмаса, менга зарил кептими!.. Парвариши дуруст-у, лекин богида қаргаси кўпроқ экан.

Мұҳсина хоним деразага қараб олди. Деразадан каттакон чинорнинг пастки шохлари кўринар эди.

— Ҳозир йўқ, — деди Яхшибоев. — Кечқурун йиги-либ келишади.

— Телевизор қўйинг, — дея маслаҳат берди Мұҳсина хоним. — Овозини баландроқ қўйсангиз, қаргалар эшитилмайди.

— Қаргалар кўнгилда бўлса-чи? — деди Яхшибоев зорланиброқ. — Кўнгилда қагиллаб турса-чи?..

— Қўйинг-э, нафасни иссикроқ қилинг, дадаси!

Яхшибоев тўшакка қулайроқ ўринашиб, кўзларини юмди. Секин ух тортди — ҳориганини билдириди. Мұҳсина хонимнинг секин юриб нариги хонага чиққанини, эшик очганини, кейин яна ёпганини эшитиб ётди. Палата жимиб қолди. Яхшибоев кўзларини очмади, ёта-верди. Ўйладики, ҳозир индамай тўғри қилди, йўқса, ширингина суҳбатлари жанжалга айланиши мумкин эди. Мұҳсина хоним юрагини очолмади, кўнгли алагда-роқ бўлиб кетди, камситилгандай бўлди, ҳар ҳолда, кетаётган маҳали андак далда берила зиён қилмасди, лекин далда бериш қурсин, бошланса бас, гап тўла қопнинг оғзини очиб юборади, кейин... дийдиёнинг адоги бўлмайди ҳисоб. Қадру қиммат, кўрсатилган хизматларию хизмат кўрсатганлари, хуллас, таънаю иддаолар қалашиб келаверади...

Яхшибоев ўйладики, ҳозир хотини йўлак охирида лифт кутяпти. Лифт келди, эшиги очилди, Мұҳсина хоним ичкари кирди, эшик ёпилди, лифт юрди, Мұҳсина хоним ёндағи бир парча ойнага қаради, ажинларини кўриб кўнгли чўқди, қаддини ростлади, оёқларини тарангроқ тутди, қолган-кутган мушакларида недир қувват сезгандай бўлди, озгина севинди, лифт тўхтади, эшик яна очилди, рўпарада эса, эҳтимолки, таниш одамлар... салом ва аликлар, озгина лутф, ҳа-ҳа, дадаси дам олаётувдилар, ҳа-ҳа, люкс хонадалар, ўзларига қолса умумий палатада

Ётардилар, лекин маъмурият дегани гапга қулоқ солармиди.... хўп, хайр... омон бўлинг... кеп-кеп туринглар... дадаси тузалсин, сизларни меҳмонга айтамиз...войй, ташвиши бор эканми, мен энди пенсиядаги одам бўлсан, э, ўзи муддатиям кеп қолувди-да, оповси... энди шу... ёшларнинг истиқболини берсин!..

Кейин у кўчага чиқади. Кўчада, дарвоза ортида Аввалбек машина билан кутиб турибди. Бу ёққа кирмаган. Фарзандлар сарвари бўлмиш отадан чўчиди, олими фозил Салимхоннинг гап ташиб келганидан хабардор, чеккароқда туриб са сси қ та к а н и н г жаҳлдан тушмогини кутади.

Оқпадар! Сўтак! Кутавер!.. Ўлсан кечирмасман!

Яхшибоевнинг жаҳли чиқди. Қўлини қўксига қўйди, қўксини силади, сўнг қорнини, оёқларини силади. Андак таскин топғандай бўлиб, ўридан қўзгалди. Нариги хонага чиқиб, телефон симини чувалтириб келди. Нашриёт рақамини терди. У ёқда трубкани кимдир аёл киши олди.

— Яхшибоев сўзлаяпти.

— Танидим, домлажон. Сайфиддин ҳозиргина чикувди-я.

— Айтинг, менга қўнгироқ қилсан.

— Хўп, албатта айтаман. Телефонингизни биладими?.. Э, мана, ўзи кеп қолди!

— Сайфиддин болам!..

— Лаббай.

— Соғлигинг яхшими, болам?

— Раҳмат, домла. Ўзингиз тузукмисиз, кўргали боромадик, энди бир вақт топиб...

— Биздан биргина хато ўтибди, болам.

— Хўш, домла?

— Романинг бир боби уйда қоп кетган экан. Сезмадингизми?

— Узр, домла, лекин сезмай қолибман. Энди, йирик полотно, кўздан қочган шекилли-да...

— Обориб беришади. Шуни улаб юборсангиз.

— Босмахонага кетувди-ку, домла?

— Қайтариб оласиз-да, болам. Қариб қолибмизми, эс ҳам мундай... киравли-чиқарли...

— Энди, бўларкан-да, домла...

— Соғ бўлинг, Сайфиддин болам. Қалам ҳақидан бир товуқхўрлик қиласиз, болам.

— Соғайиб кетинг.

— Эсдан чиқмасин-а?..

Яхшибоев трубкани қўйди. Телефонни яна эски жойига элтди. Яна ўринга чўзилди. Йўқ, ҳангомадан ўзи кутганчалик лаззат туймади. Зерикарли чиқди. Тўғри, муҳаррир бола ҳали ёш, ҳали ҳазилкаш, эшигтан гапларини дўстларига айтиши, дўстлари яна дўстларига айтиши тайин. Лекин шугина нарса латифага арзимикан?.. Яъники, Яхшибоевнинг романи босмахонага тушиб кетган эди, терилиб ҳам бўлган эди, шунда Яхшибоев телефон қилиб, муҳаррир болам, уйда романнинг ўнинчи боби қолиб кетибди-ку, деб айтса...

Хуллас, кўнгли тўлмади. Бачканалик, бориб турган бачканалик. Шугина гап учун романнинг бутун бир бобини уйда қолдириш шарт эмасди. Босмахонага тўлайдиган беш-ўн сўм жаримага ҳам арзимайди.

У яна Муҳсина хонимни ўйлади. Йўлда бозорга кириши тайин. Аввал, деб айтади, мошинангни бур, аввал бир бозорга кириб ўтайлик. Муҳсина хоним саҳнада юрган пайлари сўзни тузукроқ ҳис этишни ўрганганд, ўғли Аввалининг исми ёнига яна бир «аввал»ни қўшиб айтишни хуш кўради. Аввал, дейди, аввал бозорга кирайлик, Робига-Робия-Роби аввали бир кун карам тудади, деб айтгандай бўлувди. Табиийки, уйда карам бор, картошка ҳам бор, Робига-Робия-Роби кўп сариштали хизматчи, егулик доимо муҳайё туради, лекин Муҳсина хоним бутун, айниқса бутун, ишдан кетиб, уй бекаси бўлиб қолган дамларда, бозор айланиши шарт. Бозорда ҳалқ бор, бирорлар сотади, бирорлар олади, лекин сотармон ҳам, олармон ҳам... бирдай... хизмат кўрсатган аёл Муҳсина хоним Яхшибоевани танишлари шарт. Албатта танишади, таниб салом беришади, саломлари таскин, таскин не, кўнгил ярасига босилган малҳамки, бир боғ шивитни ўн тийин арzonига берган мухлисларига Муҳсина хоним йигирма тийин қумматроқ ҳақ тўлашга ҳам тайёр. Бозор оралаб, бозор аҳлининг пичир-пичирига, бармоқ бигиз қилишларига обдон тўйиб («Қаранг, Муҳсина опа!.. Муҳсина опанинг ўzlари!.. Муҳсина опа-ку!..»), беш-олти бойлам редиска, пиёзу сабзи, саримсогу кашнични Аввалбекка кўтартириб, солланиб бир-бир босиб, бозор дарвозасидан чиқади-да, минг кўзли халойиқнинг юрагини ўйнатиб, кимсан Назар Яхшибоев давлат нархида олган сўнгти нусха «Волга» машинасига ўтиради. Уйга боради, харид қилган кўкини Робига-Робия-Робига топшириб, хонага киради, кийимларини алмаштиради, японча кимоносини кийиб, сочларини тепага турмаклаб, елпигичини олиб, нақ Чио-Чио-

Сан бўлиб, рангли телевизор рўпарасига ўтиради-да, Аввалбекдан, энди қайта борасан, деб сўрайди. Аввалбек айтадики, устахонага, чала қолган ишларим бор, шуларни битказсам, бобойдан умид камроқ, ўз кунимни ўзим кўрмасам бўлмайди. Муҳсина хоним шаъмани тузуккина англайди, лекин эътибор бермайди, қолаверса, Аввалбекнинг устахонасига боришига ҳам ишонмайди, эҳтимолки, устахона баҳона, бирортасига бориб суйкалишса... Аввал, дейди, Аввалбек ўглим, майли, расминги чизсанг чизавер, лекин аввал менга телевизорни қўйиб берсанг. Аввалбек телевизорни қўяди, кейин хонадан чиқмоқчи бўлади, лекин яна тўхтайди, сабабки, Муҳсина хоним тагин чақиради: Аввалбек, Аввал!.. Ҳа, дейди Аввалбек тоқати тоқ бўлиб, яна нима дейсиз? Аввал калитни ташлаб кет, дейди Муҳсина хоним, устахонанг яқин, пиёда борсанг ҳам бўлаверади. Аввалбек гижинади, лекин онасининг гапини қайтаролмайди, машинанинг калитини беради. Бирдан устахонага боргиси келмай қолади, ҳовлига чиқиб, ўзининг уйига қараб бурилади, уйига кириб, хотини Тамаранинг кўзини қувонтириб, бадантарбиячиларнинг «Adidas» ёзувлари костюмини кийиб чиқади, келиб, онасининг ёнига курси қўйиб ўтиради. Кейин бошқалар ҳам йигилиб келади. Нарху навою об-ҳаводан гап кетади. Муҳсина хоним, санам янглиғ улугвор, жиддий, елпиниб ўтираверади. Жиддий ўтираверса бошқаларнинг асабига тегишини билади, шу сабаб, атай жиддий ўтиради, бирорвга гап қотмайди, лекин ўғиллар ҳам, келинлар ҳам асабларини бузгилари келмайди, ноиложлиқдан онаю қайнонага хушомад қилишга ўтадилар. Хушомад Муҳсина хонимга ёғдай ёқади. Елпиниш камаяди, хона ҳавоси салқинлагандай бўлади, юздаги булатлар ариб, кайфият хуш тортади. Неваралар келиб бувига суйкалишади, суйкалланлари Муҳсина хонимга ёқмайди. Боринглар, дейди, ҳой Оллоёр, буларга қара, ҳой Аввалбек, буларни нарироқ ол, жуда шўх бўп кетишибди, ҳаттоқи телевизор кўришга ҳам беришмайди!..

Худди шундай: кўргали қўйишмайди эмас, кўришга беришмайди! Муҳсина хоним саҳнада тўғри гапиради, лекин уйда, кўча-кўйда лаҗжаси ўзгариброқ қолади.

Оллоёр болаларни чалгитади. Ҳуроз бўлиб қичқирали, сигир бўлиб мўнграйди, ит бўлиб вовуллайди, хулласи — феълини билмаган парранда ҳам, дарранда ҳам йўқ. Ичакдай узун, оригу чайир, тую бўлиб чўксаси борми, устига уч-тўрт бола бемалол миниб олиши мумкин.

Баъзида унга таъна қилишади: болабоқча бўлсанг тузук эди. Оллоёр оғринмайди, шунчаки жилмаяди, айтадики, ҳеч иложи йўқ, эркакларни тарбиячи қилиб олишмайди.

Муҳсина хоним телевизор кўради. Экрандаги одамларнинг рангу рўйига қараб, ўзича фол очади:

— Анави кампирга неча ёш, Оллоёр? Ана, қара, дўхтири экан, халатиям бор, сенингча, унга неча ёш?

— Билмадим, ойи, бирор олтмишларда бордир.

— Етмишни айтавер, бола, етмиш бешда бўлсаем ҳеч ажабмас!.. Тамара, сен айт, анави чолга неча ёш?

— Етмишда, ойижон.

— Нега у ишлайди? Нега уни пенсияга чиқариб юборишмайди?

— Билмасам, ойижон.

— Сен билмасанг, мана, мен биламан!.. Кадрларни қадрлаш йўқ, айниқса — бизнинг санъат соҳамиизда! Сув келтирган хор-у, кўза синдириган азиз! Нега мени бўшатищди? Нега? Шунча йиллик хизматларим бекор экан-да!

Ҳеч ким гап қўшмайди. Бунда тазийқ ҳам, рагбат ҳам — бирдай ортиқча. Билишадики, Муҳсина хоним кўп йиллар олдин пенсияга чиқиши керак эди. Нақ қирқ беш ёшида, сабабки, штатта ашулачи бўлиб ўтган, ашулачилар эса, айни қирқ бешда саҳнани ташлаб кетаверишлари мумкин. Лекин Муҳсина хоним саҳнани ҳали-бери ташламоқчи эмасди.

— Қорнимга эмас, қадримга йиглайман, болам!.. — дейди Муҳсина хоним Оллоёрга юзланиб. У фарзандларнинг ичиди биргина Оллоёрга ишонади, биргина Оллоёр унинг гапини икки қилмайди, онаси ҳақми, ноҳақми, эътиroz билдиrmайди, жилмайиб, бош эгиб тураверади. — Ўзинг айт, болам, менинг Барчиним ёмон эдими? Зулхуморим ёмон эдими?

Оллоёр индамайди. Муҳсина хоним Барчин билан Зулхумор бўлиб саҳнага чиқдан кезларда у ҳали гўдак эди.

— Нурхон-чи? Дездемона-чи?

Оллоёр индамайди.

— Сана, болам, санаб адогига етармикансан!..

Оллоёр секин бош иргаб маъқуллаган бўлади: рост, ойижон, улар жуда кўп эди, лекин сиз унда ёшроқ эдингиз. Ўйлашга ўйлади-ю, ташига чиқармайди.

— Тўғри айтасан, болам, — дея давом этади Муҳсина хоним, гўё ўғлидан тасдиқ эшитгандай. — Булар у даражага етгунча, ҳали минг қовун пишиги бор. Ҳам-

масига даданг айбдор, болам. Мени эмас, дадангни оёқкости қилишди. Билки, энди Яхшибоевнинг сариқ чақалик қадри йўқ, бугун мени бўшатишди, эртага сени бўшатишади, горат, дегин, болам, паторат бу, гулдай рўзгоримиз шундайин тарқа-аб кетса-я!..

Оллоёр онасига тузукроқ разм солади. Айтилаётган гаплар қайси пъесадан олинганини чақишига уринади. Шу орада қўтаринки оҳанг йўқоладиу Мұҳсина хоним жўнгина дийдиёга ўтади:

— Яхшибоев биргина қўнгироқ қиласа бўлмасмиди, болам? Бир қўнгироқдик иш эди-ку? Ҳарна, мен олаётган уч юз сўм пул ҳам шу рўзгорга эш бўларди-ку?..

— Гап пуддами, ойижон?.. — дея секин эътиroz билдиради Оллоёр.

— Ўргатма менга!.. — қаҳрланиб қичқиради Мұҳсина хоним.

— Ўйлаганимни айтдим-да...

— Айтма!.. Ҳали сен айтадиган даражага етганинг йўқ! Сен ҳали ҳеч кимнинг бурнини терлатмадинг! Жойингни билиб ўтири!.. Индамасам бас, дарров бошимга чиқиб оласанлар! Бир гала сўқим, бир гала текинтомоқ!..

Оллоёр ўгринча атрофга разм солади. Хайриятки, хотини йўқ — жанжал олдидан чиқиб кетган. Сора келин — ақлли, эрини хижолат чектиргиси келмайди, ҳар қалай, эркак киши, мулзам бўлмагани маъқул. Хотинада Аввалбек ҳам йўқ, хотини Тамара ҳам, неваралар ҳам — ҳаммаси чиқиб улгурган. Биргина Оллоёр қолган. Неки қаргиш бор — Оллоёрнинг бошида. Мұҳсина хоним уни атай қаргиш учун тутиб олгандай. Мўмин, мулоим, эътиroz қилмайди, жаҳли чиқмайди, синиққина илжайиб ўтираверади. Умуман, бу оиласда ҳамма уни уришади. Ҳаттоки, Робига-Робия-Роби ҳам озгина заҳрини Оллоёрга тўқади. Биргина Сора келин уришмайди, сабабки — хотини. Эрни озгина иззат қилиши керак.

Нихоят, телевизор тутгайди. Оллоёр хоксорлик билан онасига қарайди, ишора бўлгач, бориб телевизорнинг симини узади.

Үйқу вақти етди. Хайрли тун, Мұҳсина хоним! Хайрли тун, Оллоёр ўғлим!..

Эҳтимолки, ширин тушлар қўрилса. Эҳтимолки, Мұҳсина хоним тушида рақсга тушса, Ширин бўлиб, Маҳинбону кўшқида, Фарҳоднинг ишқида... рақсга тушса... инсофданми?.. Айниқса ҳозир... мен бу ёқда Ёсу-

ман кампирни кутиб ётганимда... инсофданми?.. Диёнат қани?

Яхшибоев беихтиёр кулиб юборди. Аммо-лекин, оқ-соч профессор тўгри айтади, деб кулди, ростдан ҳам ичим равон, сўз турмайди. Қалашиб келаверади! Ажаб-маски, қалашиб келиб, айқашиб-уйқашиб-мингашиб... ахийри бирор маъно ҳам чиқса?

Дарвоқе, эмлаш пайти етди. Эмлагани ҳамшира келди. Қўлида чогроғу ялтироқ темир патнис, патнисда шприци, игналари, дорилари, келиб, каравотим ёнига ўтириди. Тузукмисиз, домла, деб сўради, отдай бўп қолдингизми? Ўзи сиз касал эмассиз, деди, сизга қарааш — бизга ортиқча ташвиш, миннат қиласпти, деб ўйламанг, лекин, ана, бошқа палаталарда оғирроқ беморлар қанча, сизга эмас, ўшаларга қарааш керак.

Бирам ширинсўз, бирам илтифотли!..

Ўзимча ўйлаб туриб, гўринг нурга тўлгур Шариф бекорга йўлдан озмаган, дея мулоҳаза қиласман. Гап билан овора, баданимга игна санчиlgанини ҳам сезмайман. Хоп, дейди қизалоқ, ана — бўлди!.. Э, балли қизим, дейман, қўлингиз енгил экан, яхши жойлардан ато қилсан. Жилмаяди, доридан бўшаган шприцини бўлаклаб, патнис четига қўяди: бизга яна нима хизмат, домлажон? Хизмат йўқ, қизим, фақат бир илтимоски, бошлиқлардан сўраб билсангиз, менга қачон жавоб беришаркан? Мумкинмас, дея бош чайқайди, бошлиқлар бу гапларни бизга айтишмайди, ўзингиз сўраб боқинг. Майли, ўзим сўраб боқсан боқарман. Асли бирор узоқ жойга кетсан бўларкан. Қрим, Кавказ, Болтиқбўйи, Азовбўйи... Кетсан, ўзимизнинг Бахмалу Шоҳимардонлар ҳам чакки эмасди. Қадамимга мунтазир не-не оромгоҳлар бор. Бор-у, бормадим, уйда ҳам ўтиrolмадим, кеттим келдию шу ерга келдим, токи қулогим тинч бўлса, Мұҳсинанинг ғингшиғанларини эшитмасам. Менга очиқ иддао қилолмайди, қўрқади, ҳарна, семизгина ҳамёним бор, жуда бўлмагандা, ўшанинг бир ёнидан умидвор, қаттиқроқ гапиролмайди, лекин шаъмалари жонимга тегади, телевизор қўришлари, телевизорда кўрган оқ сочли чолу кампирларнинг ёшидан фол очишлари... миннат — дийдиё, дийдиё — миннат... нега анавилар ишлаб юришибди, нега анавиларни бўшатишмайди, нега анавиларга тегишмайди... нега мени бўшатишади? қадрим бир пул экан-да? шунча йиллик хизматларим? тўккан терларим? ижодим? уйқусиз тунларим? ҳаётим? бутун борлигим?..

Дийдиёси зигирёғдай меъдага тегади. Баъзида, кутаётганим Ёсуман асли шу эмасми, деб ўйлаб қоламан. Ёсуман келиши тайиндай. Ёсуман албатта келади. Юрагимга ваҳм оралайди. Айниқса — кечқурун, қош қорайиб, дераза ортидаги чинорларга қаргалар учидеке лишганда. Қагиллади, лаънатилар!.. Башимни кўрпага буркаб оламан. Лекин қарга овози эшитилаверади, хаёлимда, кўнглимда, танимда бир гала қаргалар уя қургандай!..

Қариган чогингда уйда бир мудом тинчиди ўтиrolмасанг, билки, барча тоатибодатларинг бир пул экан.

Аслида Мұҳсинага даҳл қилмасак бўларкан. Ишни Сокина бошлади, Ўртақўргонидан икки кунга келиб, секин кўнглимни овлаган бўлди: энди сизга сал-пал ором керак, дада, келинлардан умид йўқ, ўзлари билан ўзлари, уларга бола-чақанинг ташвиши ҳам етиб ортади, мен узоқда — Ўртақўргонда бўлсан, ҳадеганда хабар ололмайман, бу ёғи Робия хола ҳам қариб қоляпти, энди бозор-учарга ярамайди ҳисоб, ҳарна, қозон-товоққа яраб турибди экан, шунисига шукр, бу ёқда Оллоёр бечоранинг аҳволига ачинаман, ойим уни эшак қилиб миниб олган, тепинсаям гўрга эди, лекин миқ этмайди, териси қалин, тўқими ундан ҳам қалин, айили маҳкам тортилган, синиқиб илжаяди, холос, ойимнинг аҳволи бу, кулги бўлаёттанини ўзи сезмайди, бадиий раҳбар эмиш, олтмишдан ошган кампир бадиий раҳбар бўлмаса ўладими!.. Қайси куни телевизорга чиқиб ўйнади, ашула айтишини сўрашувди, қайсиdir йилнинг ашуласини, қирқинчими, қирқ бешинчи йилники, лекин ойим ашгулани оғзаки эслаган бўлдию бирдан лапар бошлади, лапар бўлгандан кейин ёнида ўйини ҳам бўлади, бир қоп гўшт, юранда саланглаб юрдики, ер ёрилмади — мен кириб кетмадим!.. Күёвингиз ҳам ёнимда эди, бечора уям бўлали бўлди. Биргина Нигор хурсанд, бувим телевизорга чиқди, деб, эртаси куни бутун маҳаллага ёйиб юборди. Шу, бадиий раҳбарни сал тийиб олсангиз бўлмайдими, лада? Уйда тинчгина ўтирсин, чойингизни дамлаб берсин, иштон-кўйлагингизни ювсин, ахир, қачонгача дув қизартириб, келинларга кир берасиз? Нону сувдан зориқмаса, жимгина ўтирсин-да, энди!..

Ўйлаб ҳайрон қоламан. Чамамда, Сокинанинг гапларидан сўнг андак қизардим-ов. Бўлмаса, уйда автомат машина бор, сувни ўзи олади, совунни ўзи солади, ўзи ювади, ўзи сиқади, ўзи қуритади — жоннинг ҳузури. Пахтамомиқ кўйлак-иштонларни дазмоллаш шарт ҳам

эмас. Лекин ўшал аснода гүё келинларнинг кир пайпогимни ушлаб, бурунгиналарини жийирганини кўргандай бўлдим. Газабим ошди, пешонамга иссиқ уриб, Даминовнинг телефонини тердим.

Икки кун ўтиб, буйруқ чиқарди: «Мұҳсина Яхшибоева ўз аризасига кўра бадиий раҳбарлик лавозимидан озод қилинсин...»

Даминовнинг Мұҳсинага қандай ариза ёздириб олганнига ҳалигача ақлим етмайди. Бир нарса аёнки, Мұҳсина хоним икки ойдан бери гарангсиб юрибди. Икки ойдан бери исён қиласди. Ўн кундирки, касалхонага қочиб келдим. Булар ҳам касалимга ишонгандай бўлиши.

Мұҳсина ҳеч балони билмайди. Пайпоқларимни қаҷон ювишини кутаман. Атай эскиларини ташлаб юбормайман. Елимхалтага солиб, кўзга кўринадиган жойга қўяман. Кўрмайди, кўришни истамайди. Ажабмаски, янаги келишида ўша халтани стол устига ташласам.

Ўйлаш барибир завқли. Айниқса — кир пайпоқлар солинган елимхалтани ўйлаш. Кўнглимда недир шайтонлик бордай. Шайтонлик эмас, шайтоннинг ўзгинаси. Шайтон ҳам, худди қаргалар янглиғ, танимга маскан қурган. Кўриб, билиб, сезиб тургандайман...

II БОБ

Қиссанавис

Эҳтимолки, айни ёзувлар битилмаганида тузук бўларди. Лекин қоғозлар сони бирор эллик-олтмиш бетга бориб қолди — шу ҳолда ташлаб юборишга кўз қиймайди. Яхшибоевга муҳаббатим зўр, деб айтсам ёлгон бўлади. Нону намакни баҳам кўрган пайтларимиз йўқ эмас, лекин, росмана маънода дўст эдик, деб айтолмайман. Ёшимизда фарқ камдай — нари борса беш ёш. Илгари бу муддат жуда улкан туюларди, аммо йиллар ўтиб, улгайиб, мана энди қарид қолаёттанимиз сайнин... бу фарқ ҳам сезилмай кетди. Яхшибоев ўзини баландроқ тутиши боргап: мен уни сизлайман, у эса тоғ сизлайди, тоғ сенсирайди — кайфиятига боғлиқ. Лекин кейинги ўттиз-қирқ йил ичida кўрган-кечирган воқеаларимиз ҳам, суҳбатдош бўлган одамларимиз ҳам бир хил. Шу нарса бизни тенглаштиради, деб айтсам ёлгон бўлмас.

Ёзувларимнинг охири сусайиб, сўлжайиброқ кеттанини ўқувчи пайқаган бўлиши керак. Гапнинг тўғриси,

Яхшибоев ҳақида ёзиш мен учун жуда оғир. Оғир, зерикарли, уятли. Гүё ўзим ҳақимда ёзаёттандайман. Аслида эса, қўлингиздаги ёзувларнинг дунёга келишига сабаб шуки, сўнгти икки йил ичида Яхшибоев билан анча яқин бўлдик. Унинг яхши-ёмон ишларига аралашдим. Энди, пайти келиб, жилла қурса ўзим учун, оқни оққа, қорани қорага ажратиб олмоқчиман.

Адашмасам, бурноги йилнинг охирлари эди. Ойини аниқ айттолмайман. Ишқилиб, кейинги уч ойнинг бирида, қайсиdir байрам олдидан мажлисга йигилдик. Пенсияга чиқиб, ташвишлар камайиб, уйда ўтириб қолган одамман, кейин... ишларим ҳам сусайган, олдинги кучгайрат йўқ, нари борса, кунига икки саҳифа қоралайман, ёзолмаганим алам қиласди, хуллас, ишдан эмас, ожизлигимни ўйлашдан кўпроқ чарчайман. Шулар баҳона бўлиб, сўнг, бир кўча айланиб, таниш-билишларни кўриб, ўзимни ҳам кўрсатиб келай, деган ўй билан мажлисга бордим. Аксига олиб, ўша кунлари андак иссигим ҳам бор эди. Грипп касофат ёмон ёпишди, беш-олти кун варажга қилди, кейин белга оғриқ берди. Оғриқка қарамай, бир қадоқ тужунини белга белбоғ билан тангиб, кенг-мўлроқ пиджак кийиб, қадни долдан алифга ўтказмоқ умидида азобланиб, терлаб-пишибиб, бурнимдан булоқ оқизиб, мажлис бўладиган бинога келдим. Келиб, четроқда турдим. Кучимга ошиқчароқ ишониб юборган эканман, кўзларим ёшланиб, бошим айланиб туриб қолдим. Аксига олиб, мажлис тўртинчи қаватдаги залда экан. Ёш-яланглар келса, кўнгил етадиганроқ бироридан илтимос қиласман, зора тепагача суюб чиқса, деган умид билан эшикка тикиламан. Ёшлар ҳам келяпти, лекин, ҳали айттанимдай, созимиз тушадигани йўқ. Хуллас, бир муддат пастки қаватда, кийим ечиладиган жойда қолиб кетдим. Бирдан ўзимни ёлгиз ҳис отдим. Гүё ҳеч кимга керагим йўқдай. Бўлмаса, келаётган одамлар ҳол сўрашяпти, қўл беришяпти, бундай қараганда, боягидақа бемаъни хаёлларга бормоқдик гуниоҳ. Ёмон туш кўраётган одамдай, танимни бир силкитиб олдим, сал ўзимга келиб, қўй, Сайдқул, инжиқликни бас қил, ҳали балодайсан, дея таскин бердим. Нафақаҳўр бўлганимдан бери галати бир касалга йўлиқканман — тортинчоқлик касали. Ҳеч ким мени четлатиб қўйгани йўқ, қайтага, аввалгидан ҳам кўпроқ сўрашади. Укаларим, дўстларим кўп, акамиз ёки дўстимиз хафа бўлмасин, деб, тез-тез қўнгироқ қилишади, мақола, ҳикоя заказ беришади. Баъзида бутунлай кераксиз нар-

саларни ҳам буюртма қиласверишиди. Худди шунисидан ҳушёр тортаман. Сезаманки, азбаройи раҳмлари келганидан, азбаройи жонлари ачиганидан мени эслашяпти. Айниқса, дафтарларига адресим, омонат кассадаги ҳисобим битилгани ёдларидан чиқиб, боз қўнгироқ қилиб сўрашлари мени баттар эзди. Тўгри, пул ҳаммага керак. Айниқса — менга ўхшаган катта рўзгорли одамларга. Вақтида йигинмаган эканман, кейин болачақани ҳам аямай кўпайтирибмиз — оғири энди елкага тушяпти. Йўқ, бу гапим бемаъни бўлди. Ўнта бўлса — ўрни бошқа, юзта бўлса — йўриги. Мен болаларимдан розиман. Хотинимдан ҳам, буткул рўзгоримдан, умуман дунёдан, яшаб ўтган умримдан розиман. Дўстларимдан ҳам розиман. Мени унугиб қўймаганларидан, ёрдам қўлини чўзиб туришларидан... ҳамма-ҳаммасидан розиман. Лекин, барибир, боя айтганим — тортинчоқлик туйгусидан халос бўлолмайман. Иложи борича, бачкироқ ишлардан ўзимни олиб қочаман. Недир арзирли нарса ёзсан, чиқса, гап-сўзга дош берса, зора қариган чогимда бир замонлар беомон бой берилган вақтимнинг ҳам ҳиссасини чиқарсан, юзим ёруг бўлса, деб ўйлайман. Лекин ўйлаганларим ҳар доим ҳам ўнгидан келавермайди, боиси — куч-гайратнинг сусайгани, турли хасталиклар, болалару невараларнинг ташвишлари. Яқиндан бошлаб умримда қиммаган ишга қўл урдим — тонг соат бешда уйгониб, совуқроқ душга тушиб, дадилланиб, кейин ёзув столи ёнига ўтираман. Кунига беш саҳифадан ёзаман. Оддий бир арифметика: кунига беш бетдан ёзсан, бир ойда юз эллик саҳифа бўлади, икки ойда — уч юз саҳифа, уч ойда — яна кўпроқ. Авваллари ўзларини темир тартиб исканжасига соладиган ҳамкасбларимдан кулиб юрардим. Лекин бугун ўйласам, ўшаларнинг билгани билган экан. Ростдан ҳам, ўн кун ичида эллик саҳифа қораладим. Ўзим ҳам хурсандман, оиласагилар ҳам хурсанд. Гап — ёзаёттаним ёки ёзиш унумида ҳам, ёки бўлмаса, ёзганимга келадиган фалон сўм қалам ҳақида ҳам ҳам эмас. Гап — менинг кайфиятимда. Айни ёзувларни ўқиган олижаноб кишилар, мен тўгримда, одамшавандагина экан, жўялигини гапирапкан, деб ўйлашлари мумкин. Аслида-чи? Аслида мен худбинман. Ишим унмаган кунлари нақ дажжолга айланаман. Чой ҳам ёқмайди, нон ҳам ёқмайди, овқатнинг тузи йўқ, кўкатнинг ҳиди йўқ ва ҳоказо ва ҳоказо. Рўзгорим ҳам ўшандай кезларда мендан безиб қолади.

Лекин, мана, ўн кундирки, ҳаммалари хурсанд. Билишадики, Сайдқул Мардоновнинг, бу инжиқ, бу серхархаша Сайдқул Мардоновнинг иши тузуккина уняпти, Сайдқул Мардонов ўзидан мамнун, Сайдқул Мардоновнинг кайфияти ҳам дурустгина, демак, ҳамма ёқ ёруг, ҳамма ёқ фаровон — саодатки, асло чеки йўқ.

Хуллас, мен хурсандман.

Кексалик қурсин, бурноги йилги мажлисдан гап очиб, бугунги иш унумига ўтиб кетибман. Ёдингизда бўлса, мен фақир, маҳобатли бир бинонинг пастки қаватида, кийим ечиладиган жойда, бурнимдан булоқ очиб, совуқ терга ботиб турган эдим.

Бир маҳал, кимdir келиб тирсагимдан тутди. Қарадим. Қарадиму ҳайратга тушдим. Назар Яхшибоев, новча, бақувват, юзидан нур ёғилиб, кўзлари кулиб турибди. Рости, сал шошиб қолдим. Гарчи кўп йиллардан бери таниш бўлсак-да, ҳанузгача ундан ҳайқиброқ турардим. Чамаси, мендаги бу туйгу ўшал эски замонлардан, Ўртақўргонда ўқиб юрган пайтларимиздан — Назар Яхшибоев дорилфунунда аълочи, фаол студент, мен ўзим муаллимлар тайёрлайдиган курсларда чаласавод тингловчи бўлиб юрган пайтларимиздан қолган эди. Ҳозир ҳам шошиб қолдим, Назар аканинг қўлларини маҳкам қисдим. Ичимда, сал паст кетмадингми, Сайдқул, деб ўйлаган бўлдим, лекин шубҳаларим ўшал ондаёқ тарқаб кетди. Назар ака ўзини эски қадрдонлардай тутди, меҳрибон бир оҳангда, ҳатто «сиз»лаб сўради:

— Сал синиқибсиз, Сайджон? Уйда биқиниб ёттунча, мундоқ сафарларга чиқсангиз бўлмайдими? Эртага Ўртақўргон кетяпман, балки ҳамроҳ бўларсиз?

— Тумовгарчилик, — дедим. — Шамоллаб қолибман.

— Касал бўлмаслик керак, — деди Яхшибоев. — Сизу бизнинг касал бўлишга ҳаққимиз йўқ. Бўлмаса, манави ёшлар биздан ўзиб кетишади! Нима дедингиз, Чоршанби ўглим?

Яхшибоев шарақлаб кулди, сўнг ёнидаги ўтгиз-ўтгиз беш ёшлардаги қоратўри йигитта қаради. Йигит ийманиброқ кулди:

— Э, сизларга етиб бўларканми, устоз!..

— Таниб қўйинг, Сайджон, — деди Яхшибоев, сўнг йигитнинг тирсагидан тутиб, менга рўпара қилди. — Чоршанбижон — менинг энг яхши шогирдларимдан. (Черкалар ёзади, яхши очеркалар ёзади. Насиб этса, биргаллашиб Союзга ҳам киритиб қўямиз.

— Домлани яхши таниймиз, — деди йигит боягидаи

ийманиб, сўнг менга қўлини чўзди. — Одилбек, — деди «бек»ка алоҳида ургу бериб. — Одилбек Жумаев. Устознинг бизга ўхшаган шогирдлари кўп, нуқул адаштириб юрадилар. Ўқиган чиқарсиз, ҳикояларим ҳам босилиб туради.

Унинг ҳикояларини ўқиганимни эслай олмадим. Ўзимча, марказга энди келганлардан бўлса керак, деб ўйладим. Шу аснода мажлисга қўнгироқ чалиндию Яхшибоев қўлимдан олиб, тепага судради. Уят — ўлимдан қаттиқ, у билан баробар юраман деб, то тўртингчи қаватга чиққунча таңдан мадорим кетиб, ҳансираф қолдим. Яхшибоев мендан ёши улуг бўлса-да, балодай экан — лоақал пишнаганини ҳам сезмадим. Эшик оғзида рўйхатта олаётган қизларга юзландик. Ҳисобдан ўтиб, энди залга қараб юрган ҳам эдикки, нақ пешонамизда сураткашларнинг чироги икки марта ярқ этди. Кўзларим қамашиб, бир муддат жойимда тек қотдим. Ичкари кирганимда, Яхшибоев аллақачон қўлма-қўл бўлиб, тўрга ўтиб кетган эди.

Бўлган гап шу. Мажлис тафсилотларини айтиб ўтирмайман. Яхши гаплар бўлганини айтсан кифоя. Назар ака ҳам ўшанда сўзга чиқди. Кимнидир қаттиқ танқид қилди, тўгри танқид қилди, анча-мунча қарсак олди. Мажлисдан сўнг уни табрик этишди. Лекин мен ўз дардимга андармон бўлиб, ёнига боролмадим. Борганимдан бирор маъно чиқмасди ҳам. Гапнинг рости, тўгри гапни айтган одамга бориб, раҳмат, сиз тўгри гапни айтдингиз, деб табриклишнинг ўзиёқ кулгили туюлади.

Шу воқеадан сўнг икки ойча вақт ўтиб, почтачи келтирган янги журнални варақлаб ўтириб, ўртароқдаги рангли саҳифалардан бирида гаройиб суратта кўзим тушди. Суратда ўша мажлис залига кираётган пайтимизни кўрдим: Яхшибоев билан иккимиз неларнидир гаплашиб турибмиз. Яхшибоевнинг қадди мендан тикроқ эмасми, салгина эгилиб, гапини маъқуллатаётгандай чиқибди. Пастроқда қисқагина бир ёзув: «ДЎСТЛАР СУҲБАТИ».

Ўша куни бир-икки қўнгироқ бўлди. Тили заҳарроқ бир дўстимиз: «Салом, Яхшибоевнинг дўсти!» деб йўқлади. Кейин бошқалар ҳам шунга ўхшаш гаплар қилишибди. Аввалига эътибор бермадим, лекин кейин қарасам — газак олиб боряпти. Бояги ҳазилкаш дўстимизнинг гап тарқатадиган одати бор: кўп ўтмай, ҳамкаслар орасида «Яхшибоевнинг дўсти» деган лақаб орттиридим. Ноилож

сураткашни ичимда лаънатлаб юравердим. Ҳалиги сурат Яхшибоевнинг «Сайланма»сига ҳам кирди. Яна ўша ёзуви билан — «Дўстлар сұхбати». Мұҳаррир йигит, шогирдларимиздан эди. Оти — Сайфиддин. Шуни сал олдинроқ билсам, әҳтимолки, суратни олиб қол, деб илтимос қилган бўлардим. Лекин на чора — гофиқ қолибман. Кейин бир куни кўчада учратсам, ҳалиги шогирдим совуқроқ сўрашди. Тил қурсин, нуқул, шогирдим, деётган эканман. Укам, укахоним, деб айтсам тузукроқ бўларкан. Хуллас, кўнгилга яқин укамиз мендан хафароқ кўринди. Ичга ютиб кетадиган одатим йўқ, дарров боисини сўрадим. Укамиз ҳалиги суратни эслатди. Сизга ярашмайди, Саид ака, Яхшибоевга суйкалманг, сизга панд беради, катта охурдан ем еб ўрганган одам, ажабмаски, қулай келган онда сизни оёғига патак қилиб кетса, деди. Тўгриси, жаҳлим чиқди. Укамиз, ҳарна, биздан бирор йигирма беш кўйлакни қамроқ тўзитган, ўргаттани, писанда қилиб тургани унчалик ёқмади. Тўнимни тескари кийиб, аввал ўзларидан сўрасак, Сайфиддинжон, деб ачитдим, Яхшибоевни бунчалар иқингиз суймас экан, нега «Сайланма»сига мұҳаррир бўлдингиз? Шунда укамиз аччиқ қулди, кейин бирдан маъюс тортди, кейин мендан узр сўради. Айтдики, э Саид ака, ихтиёр ўзимда бўлса эди, Кўҳиқофда дев бўлардим!..

Шу билан ўртадаги совуқчилик кўтарилди. Яна аввалгидаи ака-ука бўлиб кетдик. Мен ҳам унга узримни айтдим, тумовраб турганимни, сяяб тепага опчиқадиган одамни куттанимни, әҳтимолки, укамизнинг ўзини куттанимни, хуллас, Яхшибоев пайдо бўлганию тепага чиқсан пайтимизда сураткашнинг чироги ярқ этиб ёниб-ўчганигача ҳикоя қилдим. Сайфиддин аҳволимни тушунди, ҳамдардлик билдириди, сўнг, ҳатто, бошқа жўраларига айни англашилмовчиликни айтиб, менинг номимдан узр сўрашини билдириди. Куончаклиги эришроқ туюлди. Қўйинг-э, ука, дедим, шунгаям ота гўри қозихонами, ахир, иблисга мурид бўлганим йўқ-ку, бекорга ўзингизни овора қилманг. Сайфиддин гапимга қўшилмади. Йўқ, Саид ака, деди, сиз ҳали тушунмабсиз, сизни яхши кўрамиз, десам, сал-пал хушомадга ётиб кетаркан, хўп, майли, сизга ҳурматимиз йўқ эмас, деб айтақолай. Ҳар ҳолда, номай аъмолингиз тоза тургани маъқул. Э, бўлди-е, дедим хижолат чекиб, қўйинг, мени уялтирманг, ука, ҳарна, шу кунгача бир амаллаб етдим, номимга дод тушмади, энди, бу ёғига ҳам эсон-омон етиб олармиз,

кейин, ука, Назар акани бунчалар ёзгириш шартмикан, хусусан, мен ўзим ундан заррача ёмонлик кўрмаганман. Сиз фақат ўзингизни ўйлайсиз, Саид ака, деб таъна қилди укамиз, сиз кўрмаган бўлсангиз, ана, бошқалар кўрган! Ким кўрган, деб сўрадим мен, айтинг, ким ундан ёмонлик кўрган? Турган гапки, укамиз бирорта жабрдийданинг номини атай олмади. Тахминан бўлсада, атагани тузук эди. Мум тишлагандай тек турганини кўриб, укамиздан ихлосим қайтди. Ниҳоят, тили калимага келдию Одилбек Жумаевнинг номини атади. Ана, Жумаев, деди, Назар аканинг зугумини чекяпти, бўлмаса, дурустгина қалами бор, бечора мардикорлиқда хор бўлиб юрибди. Бекор гап, дедим жаҳл билан, мен ўша Одилбегингизни кўрдим, азият чекканга сира ўҳшамайди, қайтага, ўлгудай мамнун, устозу шогирд бўлиб юришибди, афти ҳам бўққа тўйган хўроздай, қип-қизил... уни Назар aka даврага қўшган бўлса, не ажаб? Йўқ, деди укамиз, келибоқ қалхат Яхшибоевнинг чангалига тушган! Қизиқсиз, ука, дедим мен, сизга ўша Одилбекнинг ўзи бирор оғиз шикоят қилдими, чангал-чангал, деб нолиш қиласиз, хўш, чангал нелигини с и з биласизми ёки чангалга тушган ж ў ж а биладими?!.

Хуллас, яна орадан гап қочди. Сайфиддин мендан норози бўлди. Бир-биримиздан ранжиброқ хайрлашдик.

Шу жойда бир нарсани айтиб ўтмасам бўлмайди. Одамларнинг кўнглини оғритищдан қўрқаман. Оғритиб қўйсам борми, кейин ўзимга келолмай юраман, ишим унмайди, ўзимни еганим еган. Ўша хафақон одамни учратиш учун атай кўчага чиқаман, токи тезроқ яратшиб олсам, токи бир-икки оғиз илиқ сўз айтсам, унинг ҳам илиқ сўзини эшитсам, кейин уйга қайтсаму дарров ишга уннасам!.. Шу бемаъни одатим сабаб бўлиб, бирорвга қасд қилолмадим, бирор арзийдиган душман ортиrolмадим. Нақл борки, душмани йўқ кимса одам ҳисобига ўтмас экан. Билмадим, ўша айтилган ҳисобга кираманми, йўқми, лекин бир амаллаб кунимни кўриб юрибман. Битта-яrimta гаддорроқ ҳамкасларимнинг орқаваротдан «илимилиқ» деган лақаб қўйганларидан хабарим бор. Алам қилади, аммо — начора, ахир, лақабдан қутулиш учун кўчага чиқиб, бирор билан муштлашолмайман-ку? Ота-онадан эрта айрилдик, етимхонада ўсдик, кейин, тақдирнинг изми билан, мана бундай азим шаҳарларни кўрдик, қаторга киргандай бўлдик, донишманд устозларнинг суҳбатига қўшилдик, ав-

валига жимгина қулоқ тутдик, кейинчалик ўзимиз ҳам ярим-юлуқ сўз қўшадиган бўлдик, лекин бирортаси бурнини жийирганини қўрмадик... Ахир, бундай ўйлаб қарабалса, тортган жабримиз бир ҳисса-ю, қўрган яхшилигимиз минг ҳисса эмасми? Ёмонлик шундай бир касофатки, бири ҳам юздай кўринади, бири ҳам эсдан чиқмайди. Баъзида ўйлаб қоламан: модомики шундай экан, дунёга келиб, ёмонликдан кўра яхшиликни кўпроқ билган эканмиз, модомики нисбат яхшиликнинг фойдасига экан, унда, эй, биродарлар, ўшал қаро кунларни ҳадеб эслайвериш керакми? Эҳтимол, эсда тутиш керакдир, лекин эслайвериш шарт эмас.

Хуллас, Сайфиддин укамизнинг оғриниброқ кетаётгани юрагимни қабартди. Ёшимга ярашмаса ҳам, югуриб бориб билагидан тутдим. Йўқ, дедим, бу кетишингиз менга ёқмайди, қайтинг, бирор чойхонага кирайлик, бир пиёладан чой ичиб, бутун гинаю кудуратни ёзайлик. Укамиз овозимдаги ялинчоқликни сездими, бирдан хижолат чекди. Кўнгли бузилди, деб айтсам ёлгон бўлар, лекин юмшади, ийди, кўзимга қараб туриб узр сўради. Бошқа бир сафар, Саид ака, деди, борадиган зарур жойим бор, ҳеч қийиб бўлмайдиган. Тагин Назар аканинг ёнига бормаяпсизми, деб ҳазиллашган бўлдим. Укамиз кулиб туриб айтди: йўқ, Саид ака, ундан ҳам зарурроқ, аёл киши, биласиз, биз ҳали сўққабошмиз, энди рўзгорнинг ташвишини қиласак бўлмайди, олтмишга кирганда бешиктўйи қилиш уят бўлар... Бўлмаса, уйга ўтинг, укажон, дедим, гапнинг рости, чойхона дегани кўп зерикарли даргоҳ, чойхона сизу бизнинг китобларимиздагина гавжум бўлади. Ана холос, деб кулди укамиз, яна адабиётга ўтиб кетдингиз, домла, рости, нашриётда кун бўйи ўтиравериб, адабиёт деган нарсадан безиброқ қолганман. Бўлмаса, келинг, битта қўлбола ош қиласиз, дедим, кейин биттагина шиша, секин майдалаб ўтирамиз, ўшанда адабиёт ҳақида гапирган номард!

Хуллас, қайтадан ярашдик. Кўнглим анча чарогон бўлди. Бозорга элтадиган троллейбусга ўтирдим, бозорга етиб, ундан шаҳар четига чиқадиган автобусга ўтдим.

Үйимиз марказдан анча олис. Роса бир соат юриш керак. Йигирма йилча олдин, шаҳардаги икки хонали квартирада қўйналиброқ яшар эдик. Марҳум устозларимиздан бири аралашиб, шаҳар четидан, айни колхозга туташ жойдан ўн сўтих ер гаплашиб берди. Ёру

дўстлар билан ҳашарлашиб, бинойидай маскан қуриб олдим. Бофимиз ҳам бор. Олим ошналаримиз серҳосил мева навларидан экиб беришган. Баски, мева-чевадан камчилик йўқ. Йил бўйи тишимиз тегиб туради. Мева кўпроқ урчиган йиллари, болалар бир-икки яшигини бозорга ҳам элтишади. Катта рўзгор, ҳарна, бирига бўлмаса, яна бир йиртиғига ямоқ қиласиз. Меҳнати уят бўлмагандан кейин, меваси уят бўларканми...

Сайфиддин укамизни кўп кутдим. Лекин келмади, бирор ойча ўтиб, телефонда узр сўради — шунисига ҳам хурсанд бўлдим. Албатта ўтаман, оғайнилардан бир-иккисини олиб ўтаман, суҳбатингизни оламиз, деб ваъда берди. Ҳатто келадиган кунини ҳам атади. Ўша куни ўйдагиларга ош буюрдим, боғдан чиққанини ҳам дастурхонга жамлаб, меҳмон келарига шай бўлиб турдик. Кўнглимда ғалати бир илинж ҳам бордай. Гап шундаки, камина ёшлиарнинг суҳбатини хуш кўраман, уларни тергаб, сал-пал шўхликларига томоқ қириб ёки қовоқ уйиб турадиган одатим йўқ. Уларнинг гап-гаштагига қўшилиб, ўзим ҳам яшариб кетгандай бўламан. Албатта, қўлдан келганича обрў ҳам сақданади — ёш нечадалиги ёддан чиқмайди, суюлиб кетишлар йўқ. Лекин, барибир, бояги гапим — яшаргандай бўламан.

Шартлашилган шанба куни кўчада машина сигнали эшитилди. Ўгилларга тайинлаб қўйган эдим, бориб дарвозани ланг очишиди. Сутранг «Волга» бостиurmaga оҳисста сузиб кирдию эшиги очилиб, мен куттан одамлар эмас, Назар Яхшибоев тушди. Шошиб қолдим. Яхшибоевни кутмаганимдан эмас, ёш-ялангларни куттанимдан шошдим. Мабодо улар ҳам келишса, кейин булар бирга ўтиришса, укаларимнинг бировни аядиган одатлари йўқ, қолаверса, уларнинг Назар акага муҳаббатлари ин қадар, ишқилиб, қиличлар тиглашиб, кейин маломатта қолмайин-да, деб чўчидим. Лекин, начора, меҳмон — отангдан улуғ, юзимга андак хуррамлик суртиб, Яхшибоевнинг истиқболига шошилдим.

Назар ака бу тарафга икки-уч қадам ташлади, шу аснода қўлларини ёзиб қучоқ очдики, ноилож бориб, бу улкан, бу забардаст одамнинг пинжига суқилдим. Ичимда, худо урди, бу девнинг олдида мен бечора пашшадай бўп қолдим, ҳарна, хотин кўрмасин-да, деб ўйладим. Хайрият, хотин кўрмади. Ўгиллар қизиқсиниб қараб тургандай туюлди. Кейин кўрсам, йўқ, улар бизга эмас, дарвозахонага кирган яп-янги машинага маҳлиё

бўлишган экан. Машинанинг иккинчи эшиги ҳам очи-либ, рулда ўтирган хушмўйлов, соқолини калта кузаган йигит ҳам тушиб келди.

— Сайдқул, таниб олинг, болаларга танитинг, то қиёмат ошно тутинишсин, мана бу — бизнинг ўғил, фарзандларнинг сарварио аввали — Аввалбек бўлади, — деб, ўглининг елкасидан тутиб, менга қаратса итарди. Йигит бир чайқалиб, бақамти кёлди-да, қўлини узатди.

— «Гармсель»ни сиз ёзгансииз-а? — деб сўради. — Я читал... ничего книга...

— Мен ёзганман, — дедим, ўзим ҳам унугиб юбо-раёзган китобимни эслаб. Сездимки, ота-бала йўлда ўша китоб ҳақида гаплашиб келишган. Чамаси, Назар ака бундан ўттиз йил бурун ёзган китобимни ўқиган-у, кейинроқ ёзганларимни билмайди, ўзича, ўша эски ки-тобнинг номиёқ ўғли қиласидиган лутф учун етарли, деб хаёл қилган. Ўғилнинг эса, менинг бирорта сатримни ҳам ўқигани даргумон. Лекин — майли, лутф учун раҳмат, риёзат чекиб, ўттиз йил олдинги заифгина аса-римнинг номини ёддаб олибдими, отасига раҳмат.

Меҳмонларни маҳтал қилиб қўйганим эсга тушиб, уй тарафга сал халлослаб йўл бошлаган ҳам эдимки, Яхшибоев секин енгимдан тутиб тўхтатди.

— Шошманг, Сайдқул, — деди. — Огоҳ этмасдан бостириб келавердик, кўрпача солингунча богингизни томоша қиласайлик.

Яхшибоевнинг гапини рад этолмадим. Қолаверса, ёмон бир қусурим бор, богимни кўрсатиб мақтангим келади. Ҳарна, олим дўстларим ўзлари танлаб, ўтқазиб, пайванд қилиб берган эрсалар-да, дарахтларнинг таги-ни чопиш, сийраклатиш, буташ, таналарини оҳаклаш каби юмушлар ўзимнинг бўйнимда. Дараҳт тагидаги пушталар ҳам жуда пухта, китоб кўриб бўлса-да, дех-қончилиқдан салгина хабаримиз бор. Хай, майли, шу-ларни Яхшибоевга ҳам кўрсатай, деб ўйладим.

Бог ҳазонрезга юз тутган, жуда кўримли эди. Тепа-даги япроқлар тилло рангида, пастга тушгандар қо-райиб хира тортган, андак парокандалик, андак маъюс-лик, хуллас, томоша қиласидиган бир ҳолда эди.

Шаҳарда мевали боғлар камроқ қолди. Шуниси са-бабми, марказда яшайдиган ёр-биродарлар бизнинг ма-ҳаллага ўтишса бас, дов-дараҳтларимизни мақташга ту-шадилар. Мен, Яхшибоевнинг ҳам тузуккина ҳовлиси бор, деб эшитганман, лекин ўзим кўрганим йўқ. Инда-

майроқ, bog айланганини кўриб, ўзимча, бизники ёқмади-ёв, деб ўйладим. Кейин қарасам Яхшибоев гамгин тортибида. Нуқул тепага, офтобда ёнаётган япроқларга тикилади, дараҳтларнинг танасини силайди, силкитиб кўради, силкитганида япроқлар ерга дув-дув тўкилади...

— Яхши, — деди бир маҳал, менга юзини буриб. — Яхши, Сайдқул.

— Баҳоли қудрат, — дедим мен. — Энди, сизчалик боғбон бўлмасак кераг-ов.

— Э, менинг боғбонлигимни сўраманг, Сайдқул, — деди Яхшибоев. — Бизда bog йўқ. Бир-икки туп акасимииз бор, қолгани — гулзор. Мен сизга айтсан, биргина армоним бор... мана бу ерда... — Яхшибоев чап кўксига бармоқ нуқиди. — Армонки, уйқу бермайди. Булдуруқда бир bog қиласан, деб эдим. Ёшимиз бир жойга бориб қолди, лекин у bog ҳали йўқ... Болаларнинг аҳволи бу — bog нималигини билишмайди ҳам, Аввалбек ўғлимиз сураткашлик қиласди, боғларнинг ҳам суратини чизади, лекин Дўрмондаги умумий bogимизни ҳисобга олмасак, бариси бегона боғлар. Билмаган одам, Яхшибоев яхши яшади, айтган ишини қилди, энди беармон кетаверса ҳам бўлади, деб ўйлади.

— Э, беармон одам бўларканми, Назар ака, — дея таскин берган бўлдим. — Айтишларича, худоям Одам Атони тўқисроқ яратолмаганидан армонда экан.

— Мен худога ишонмайман, — деди Яхшибоев қувогини уйиб, — мен сизга bogдан гапирдим, Сайдқул, сиз буни динга буряпсиз.

— Мен ҳам bogни айтяпман, Назар ака.

Очиги, Яхшибоевнинг нолиш қилаётгани менга ёқмади. Ёқмади, десам ҳам мавҳумроқ бўларкан, аниқроғи — нолиши рост эканига ишонмадим. Кейин хаёлим бошқа ёққа кетди, Назар Яхшибоевдай сернуфуз одам, мендек фақирнинг ёнига не хизмат билан келдийкин, деб ўйладим.

— Сайдқул, — деди у бир пас ўтиб. — Хўп десангиз, битта маслаҳатли иш бор.

— Қўлимдан келармикан...

— Аввал хўп денг.

— Йўқ, аввал айтинг.

— Э, ука, сиздан дунё сўрармидим, — деб кулди Яхшибоев. — Боя айттан дардим-да. Агар хўп десангиз, сизни баҳорда Булдуруққа оборардим. Бир парча ерни чегириб олиб, кейин bog қиласардик. Ўзим экаман, лекин сиз маслаҳат бериб турасиз.

— Майли, — дедим осон қутулганимга қувониб. — Бажонидил, Назар ака. Яхши ишнинг эрта-кечи бўлмайди.

— Юпатманг, — деди Яхшибоев. — Энди кеч, Саидқул. Лекин кеч бўлсаям майли, ҳар нечук, юрагимнинг тафти босилади-ку!.. Иккита ўглим бор, Саидқул, сўқимдай боқилган, шуларни обориб... бир терлатайлик!..

— Хўп, Назар ака. Қани, уйга кирайлик, бир пиёла чойимиз бор.

— Қандай бўларкин? Сизни огоҳ этмай келавердик, балким бирор ишга боғланиб турган пайтингиз бўлса... ижоднинг белига тепмаймизми?

— Тепмайсиз, Назар ака. Ижод ўзи қолмаган ҳисоби.

— Майли, кирамиз, лекин тезроқ ружсат берасиз.

Уйга ўтдик. Яхшибоевнинг ўгли бизнинг ўтиллар билан қолди. Отасининг истаги шу бўлди. Мен ҳам ортиқча қистаб ўтирадим, балки Яхшибоевнинг хос гапи бўлса, ёшларнинг ёнида тилига тушов тушиб ўтирасин, деб ўйладим.

Яхшибоев столдаги ноз-неъматлардан озгина татинган бўлди. Бир-икки пиёла иссиқ чой ичди. Машқи пастроқ эди. Кўнгли учун, бир ҳафта бурун чиққан очеркини эслатган бўлдим. Сездимки, лутфим унча ёқмади.

— Э, у очеркани ўзим ёзмаганман, — дея қўл силтади. — Шотирларим бор, йўлини айтиб турганман, қолганини ўзлари юмaloқ-ёстиқ қилишган. Ҳов бирда танитиб эдим-ку, Чоршанби ўглимиз...

— Жумаев, — деб унинг гапини тузатган бўлдим. — Одилбек Жумаев.

— Барибир эмасми, Саидқул! — деди Яхшибоев. — Унақалар сон мингта. Аввал Чоршанби эди, энди — Жума... Лекин аслида улар... ҳаммаси — Чоршанби!.. Ҳаммаси — елим, гўё сен ҳўқизу улар — канга, ҳамма ёгингта ёпишиб олишади. Мен шогирдларимни унча хуш кўрмайман, Саидқул. Қайтага, сизнинг шогирдларингиз тузук, бариси чўрткесар йигитлар, хушомад нималигини билишмайди.

Яхшибоев шунчаки, йўлига гапирган бўлса бордир, лекин кейинги сўзлари, ўлай агар, менга хуш келди. Аввалроқ айттанимдай, уларни шогирд деб аташга ҳаддим сифмайди, лекин, ҳар ҳолда, маслаҳат сўраб келишганида рост гапимни аяганим йўқ, озгина бўлса-да, нафим теккан, журналда ишлаган пайтларим бирорининг шеърини бостирганман, бирорининг — ҳикояси-

ни, албатта, арзийдиган нарсасини бостирганман. Хуллас, ака-укачилигимиз яхши. Мұхими — улар мендан чүчишмайды, бор гапни очиқ айтишады, демакки, ўтрамизда ёлгон йўқ, беҳуда такаббурлик йўқ, керилишу эшилишлар йўқ. Булар бари ою офтобдай ойдин гаплар, лекин шуларни Яхшибоевнинг ҳам ўйлагани мени бир оз таажжубга солди. Кейин ўзи имзолаган очеркдан воз кечгани ҳам галатироқ туюлди. Очерк жудаям унчалик ёмон эмасди. Ижикилаб айтадиган бўлсак, янги машиналар ҳақида, эски машиналарини ҳали-ҳанузгача мақтаб юрган мансабдор машинасозлару янгиларини ўтказолмай қийналаётган жабрдийда машинасозлар ҳақида эди. Қолаверса, очеркнинг тагида Яхшибоевнинг имзоси тургани ҳам фойдадан холи эмасди. Яхшибоев нафақат мавзу учун, балки газета учун ҳам тузуккина қалқон бўларди. Сабабки, Яхшибоевни ҳамма танийди; Яхшибоевни ҳамма катталар ҳурмат қилади, ажабмаски, очерк баҳона, бир жойда қотиб қолган иш секин олга силжиса, дори-пори деган нарсалар камроқ ишлатилса, бинобарин, пахтакорларга, борингки, бутун ҳалқа нафи тегса. Мен Яхшибоевнинг илгарироқ иккι-уч хайрли ишга аралашиб, нуфузининг зўри билан ютиб чиққанини билардим. Ҳусусан, ноҳақ қамалган бир аёлни оқлашга ёрдам берган эди. Кейин, Яхшибоевдек одамни шогирдлари ёзган мақолага қўл қўйишида айблаб ўтириш ҳам ножоиздай туюларди. Дейлик, мендан ҳам баъзида мақола ёки хабарчалар сўраб туришади. Вақтим йўқлигини айтиб баҳона қиласман. Лекин кўнишмайди, ҳатто ўzlари қогозга тушириб, кейин имзога олиб келишади. Турган гапки, мен бунақа мақолага имзо чекмайман. Ноилож ўзим ёзиб бераман. Лекин бир-икки гал, дастлабки текстни олиб қолиб, ундаги тайёр фактлардан фойдаланган пайтларим бўлган. Умуман, газетчиларда «мақола уюштириш» деган гап борки, жўнроқ қаллобликнинг ўзгинаси. Лекин бунга ҳамма кўниkkeн. Агар шу кичкина қаллоблик бўлмаса, эҳтимолки, газета вақтида чиқмай қолади. Қолаверса, айни усул ёш журналистлар учун тузуккина мактаб вазифасини ўтайди. Мана, биз ўзимиз ҳам, ёшлиқда, ҳали гўрроқ эканимизда, неча-неча тўкувчи, неча-неча тикувчи, неча-неча теримчию кончию палончию писмадончилар номидан мақолалар уюштирганмиз. Ёдимда бор, газетада ишлаган пайтимида Мамарайим деган ҳамкасбимиз бўларди. Нуқул катта олимлар номидан ёзарди. Редакторимиз летучкаларда койиб қолса борми,

худо уради, дeng! Мамарайим сўз олиб, нуқул кўксига уради: фалончи — менман, фисмадончи ҳам — ўзим! Шу кетишда, ўзи номларидан мақола уюштирган бир тўда олимларнинг рўйхатини келтирардики, нақ бир академия бўларди! Кейин айтардики, сиз, ўртоқ редактор, менинг тимсолимда бу муҳтарам инсонларни ҳақорат қиляпсиз!.. Ва доимо енгиб чиқарди — редактор бечора лом-мим деёлмай қоларди.

Яхшибоев чой устида шкафлардаги китобларга кўз ташлаб ўтириди. Шўrim қуриб, ўзимнинг ҳам китобларим жавонга терилган экан. Атай ўрнидан туриб, бир иккитасини варақлаган бўлди, вазнини салмоқлаб кўрди, чет тилларда чиққанларига дуч келиб, хиёл ҳайратланди.

— Айтмайсиз-а, Сайдқул, — дея таъна қилди. — Катта воқеа-ку бу?

Инدامадим. Нимаям дердим, воқеами, йўқми — ҳар қалай, ўзга элда чоп этилгани рост, лекин бирор сўз айтсан, мақтанчоқликка ўхшаб кетади.

— Катта юбилейга қанча қолди? — деб сўради Яхшибоев, китобларни жойига қўйиб.

— Ҳали кўп. Шошмасак ҳам бўлаверади.

— Тўғри қиласиз. Юбилей дегани, мана, биздаقا қари-қарталарнинг иши. Лекин, ёдингизда бўлсин, Сайдқул, каттасини жуда зўр қилиб ўтказамиш. Умрдан қисмаса, ўзим раис бўламан.

— Раҳмат, Назар ака, ҳали арзийдиган иш қилмадик.

— Раҳматни кейин айтасиз. Ёки, Яхшибоев у кунларга етолмайди, ўлиб кетади, деб ўйлайсизми?

— Йўғ-э, нафасни иссиқроқ қилинг. Ҳали юз йил яшайсиз. Кўринишингиз зўр.

— Албатта зўр! — деди Яхшибоев мамнун бўлиб, сўнг курсида қаддини ростлаброқ ўтириди. — Аммо, тўғрисини айтсан, сиздек бир меҳнаткаш адабнинг қадрига етишмади, Сайдқул. Менга қолса, тириклигингиздәёқ ҳайкал қўярдим сизга. Эҳ, билмайсиз-да!.. Ўлгудай камтарсиз. Сўзингиз ҳам камтар. Камтарлиги боис, сўзингизга одамлар ишонади. Яқинда бир бемаъни иш бўлди: мен фақирни китоб қилиб ёзишди. Биласиз, Собит деган чала ақадемик бор.

— Собитовми? — деб сўрадим.

— Йўқ, Собит, — дея такрорлади Яхшибоев ўжарлик билан, — Ўша ёзди. Китобидан бир нусхасини олиб келди. «Портрет» дейиларкан. Жуда қалин китоб, нақ йигирма тобоқ келади! Лекин турган-битгани

үйдирма, ёлғон-яшиқ гаплар. Мени нуқул мақтаган. Ни-
ма кераги бор бунинг, Сайдқул? Мен унинг мақтовига
зорманми? Шу гапларни ўзигаям айтдим. Бўлмайди,
ҳой Собит ука, дедим, умуман, сенга ёзиш ярашмайди.
Сен ўша ярим академик эканингдан қолма, мўмайгина
пулни олиб ётаверганинг маъқул, дедим. Ёмон хафа
бўлди. Билмадим, энди юз кўришмасак кераг-ов. Рост-
да, Сайдқул. Нега келиб-келиб ўша мени ёзади? Заказ
қилишган эмиш! Нега мендан сўрамай заказ қилиша-
ди? Шу билан яхши кўринамиз, деб ўйлашадими? Йўқ,
хато қилишибди. Яхшибоев кимни яхши кўришини ўзи
билади. Шу гапларни очиқ айтдим. Энди менинг но-
мимни тилга ола кўрма, Собит, дедим, хушомадингга
зор эмасман, менга қолса, сен ёзган қалин китобдан
кўра, Сайдқул Мардонга ўхшаган ростгўй ҳамкасабала-
римнинг ёзадиган кичкина мақоласи минг бора афзал-
роқ, дедим!..

Яхшибоев гапиряпти-ю, мен эса ўзимча фикр қилиб
ўтирибман: нима бало, акамиз мақтов истаб келганми?
Ўша мухбир аъзо билан оралари жуда қалин эди. Мух-
бир-аъзо маънилироқ гап айттолмаса ҳам, лекин мақтови-
ни роса келиширади. Мақтовори одамга хуш ёқади.
Ўзимдан қиёски, бирор ўн йил олдин, у ҳали мухбир-
аъзо бўлмай туриб, жўнгина профессор бўлиб юрган
пайтида камина ҳақида ҳам икки оғиз лутф қилган эди.
Лутфи менга ёқдан, ҳатто ўзини кўчада учратиб раҳмат
айтганман. Кўзимга жуда иссиқ кўринган, гўё ундан
зукко одам йўқдай, биргина у мен фақирнинг шунча
йиллик меҳнатимни тушунгандай.

Яхшибоев мухбир-аъзодан ростакамига норозидай
кўринди. Норозилиги ҳам майли, лекин бошқа нарса —
менинг ёзишимдан умидворлиги ёмон. Ҳамкасларни
мақтаб ёзган кезларим бўлган, аммо ўзимга ёқдан асар-
ларини мақтаганман. Ёзганда ҳам, фалончини мақтаяп-
ман, деган ўйим бўлмаган. Жўнгина қилиб, ўзим ўйла-
ган нарсаларни ёзганман. Сал-пал хато қилган бўли-
шим мумкин. Ҳар ҳолда, кимки ким ҳақида ёзмасин,
ӯша одамнинг ўзига ўхшашини хоҳдайди, бошқача айт-
ганда, ўз аршини билан ўлчайди.

Яхшибоевнинг сўзи ҳеч тутай демасди. Мавзу ўша-
ӯша — «чала академик»ни чандишу менга тан бериш.
Эшитмай десам, афсуски, кар эмасман. Энг ёмони —
аввал эриш туолган сўзлар энди мойдай ёқиб боряпти.
Қўй, Сайдқул, гуноҳга ботма, деб ўйладиму меҳмоннинг
гапини бўлдим:

— Жоним билан ёзардим-у, Назар ака, лекин ҳозир вақтим йўқроқ.

Гапим бемаъни эканини лаҳза ўтиб, Яхшибоев қовоқ уйганида сездим. Рост-да, ахир, бундан ҳам мантиқ-сизроқ баҳона бўладими? Сиз қайси бир ижодкордан «вақтим мўл» деган гапни эшигтансиз? Қалами чўлтоқлари ҳам, ўламан саттор — вақтим тигиз, деб туришади. Ноз дейсизми, қадру қимматни шишириш дейсизми, қандай аташ ўзингизга ҳавола. Хато ўттанини сезиб, қизариб-бўзариб, чойи тутаган чойнакни беҳуда сирқитиб турганимда, Яхшибоевнинг бирдан авзойи ўзгарди, юзига кулги югурди, дўстона таънаю дашномларни қалаштириб ташлади:

— Тарбия кўрмагансиз-да, Сайдқул! — деди у. — Ахир, мезбон ҳам шунаقا бўладими! Хўп деб туринг, кейингисига худо пошишо. Ахир, Насридиндан қолган гап бор-ку: муҳлат еттунча ё мен ўламан, ё — шаҳаншоҳ ўлади ва ё — эшак!..

— Ёлғон ваъда бергим келмади-да, Назар ака.

— Э, шунгаям ота гўрими? Касбингиз нелигини эсдан чиқардингизми, Сайдқул? Ахир, бир умр ёлғоняшиқни тўқиб-бичиб яшаяпмиз-ку!

— Йўғ-э, Назар ака, бундай деманг. Ўхшатиб ёзолмасак ҳам, ҳар тутул, ростини гапирамиз-ку?

— Сиз ўзингизни айтяпсиз, Сайдқул, — деб қулади Яхшибоев. — Менда ҳаммаси аралаш. Ростиам бор, ёлғониям бор.

Шундай дедиу кўзларимга тик қараб тураверди. Тўгриси, дош беролмадим. Ичимда унга ҳавас қилдим. Девдай бир одам, овози гулдурақдай, ўйлаганини шартшарт айтаверади. Чўчиш деган гап йўқ. Қизиги шуки, ўзининг қусурларини ҳам яширмайди. Недир бир ишончи борки, айтган қусурлари ўзига юқавермайди. Унинг айни хислатини ўзимнинг бир яқин укамда ҳам кўраман. Унда ҳам шунаقا шартакилиқдан бор. Ҳеч кимни аямайди, мажлису машваратларда сўз олиб кимнидир дўппослаб қолади. Албатта, сўзларида ҳақиқат бўлади, ҳақиқати боис, одамлардан олқиши эшигади. Аммо гап ҳақиқат ёки ёлғонда, олқиши ёки қарғища ҳам эмас. Мени ажаблантирадиган нарса шуки, шартаки укамиз айттан ҳақиқатни унинг бошқа бирор тенгдоши айтса эди, ҳамманинг энсаси қотарди. Буники эса, жуда кўримли, бинобарин, жуда кечиримли — гашга тегмайди. У ҳам, Яхшибоев ҳам шундай бир қавмданки, беттачопарлик уларга бинойидай ярашади. Дарвоқе, уларнинг қиё-

фаларида ҳам ўхшашлик бор: иккиси ҳам бақувват, иккиси ҳам қоратўри, иккиси ҳам бароқ қошли. Фарқи шуки, унисининг қошлари ҳали қоп-қора, бунисининг қошлари ўсиб-оқариб улгурган. Лекин биздек қарияларнинг ёдида борки, бир пайтлар Яхшибоев ҳам жуда қорақош йигит эди.

— Соддасиз, Сайдқул, — дея гапини давом эттирди Яхшибоев, — наҳотки, сиз, тушпа-тузук одам, мени шунча йўлдан икки оғиз мадҳия ёзишни сўраб келди, деб ўйласангиз? Мадҳия ёзишга бошқа киши қуриб кеттаними? Тағин хафа бўлманг-ӯ, сиз бунаقا ишларга ярамайсиз — услубингиз тўғри келмайди. Сизнинг услубингиз — босиқ услуб, мадҳиябоп эмас, завқу шавқдан бўтилишга, оғиздан кўпик сочишга имкон бермайди.

— Тушунолмай қолдим, Назар ака, бу нима қилганингиз — мақтаяпсизми ёки ерга уряпсизми?

— Мақтаяпман, Сайдқул. Кейин айтмоқчиманки, сиз мени анча жўн тушунаркансаниз. Тушунчангиз жўн эмас, йўқ, сиз хийла зукко одамсиз, лекин менинг ўзимни жўн деб ўйлаганингиз ёмон.

— Ҳали бу гапни айтмадим чоги?

— Айтиш шарт эмас. Аммо мен шуни эшитгандай бўлдим. Одамзод бир куйки, талқини минг хил. Эҳтимол, мен талқинда янглишгандирман. Лекин ҳар кимнинг қўлидан келгани-да... «Муножот»ни ногорада чалган одамларни ҳам кўрганмиз. Майли, ихтиёр сизда, ўйлангки, майли, мен бечора ногорачи бўлай...

— Мақсад? — дедим, ортиқ сабрим чидамай. — Мен мақсадингизни билсан дейман.

— Мақсадим шуки, сиз мени мақтаб ёзмайсиз, — деб илжайди Яхшибоев.

— Ёзмоқчи ҳам эмасман, — дедим баттар асабийлашиб. — Хўш, кейин-чи?

— Мезбонсиз-а, Сайдқул, — деди Яхшибоев. — Мехмоннинг кўнглиниям ўйланг.

Жилмайишга, орани сал-пал юмшатишга уриндим, лекин иложини тополмадим — лаб-лунжим осилиб кетаверди. Ахийри, чойни баҳона қилиб ташқарига чиқдим. Янги чой дамлаб, панароқ жойга бекитилган бир шиша конъякни тўн тагидан қўлтиқча қисиб, анча босилиб, тиниқиб, юзимга кулги югуртириб, яна ичкарига қайтдим; бориб турган театр бўлди — ичимда ўзимдан ранжиридим. Лекин менга муроса жуда-жуда зарур эди. Ҳали замон яна меҳмон келиши керак, кейин кечқурунга мўлжаллаб қўйган озгина ёзув-чиズувим бор, асаб

бузилмаса, рух булғанмаса дейман. Йўқса, ёзганларимда зардоб кўпайиброқ кетади. Мен энди кексайиб қолдим, энди дунёни ёргугоқ тўқисроқ кўргим келади. Қаҳримни қўзгайдиган нарсалар бўлиши табиий бир ҳол, лекин ўшалар ҳақида ҳам кўнгилни равшан тутиб, умидга уфқни кенгроқ қолдириб гапиргим келади.

Сұхбатнинг давомидан маълум бўлдики, Яхшибоев қўрслигимдан кўпда ранжимабди. Э, парво қилманг, деган қабилда сўз қотди, мен ўзим ҳам асалу бол эмасман, юмшоқ супурги бўлищдан худо асрасин. Тўн тагидан ҳалиги шишани чиқарганимда, юзида хижолатта ўхшаш бир нима пайдо бўлди, кейин бир ютинди, атай ютинди, атай кафтларини бир-бирига ишқалаб, хушҳоллик билан сўзланди:

— Ёшимни аямайсизми, Сайдқул?

— Ҳолга қараб оласиз, Назар ака.

— Одамни камситманг-да, бу гапдан кейин ичиб маст бўлиб қолишим ҳам мумкин.

— Сизни ҳеч маст бўлмайди деб айтишади.

— Ёлгон, Сайдқул, ёшлиқда бўккан пайтларимиз кўп бўлган.

Шишани очиб, шкафдан кичкина қадаҳ олиб, озгинадан қўйдим. Яхшибоев ўзининг қадаҳини бўш турган пиёлала ағдарди:

— Хафа бўлмайсиз, Сайдқул, менинг битта оладиган одатим бор, — деди-да, пиёлани олдимга сурди. — Силароқ қилиб қуйинг энди.

Айтганидай, силароқ қилиб қўйдим — ичимлик пиёланинг чизигига етди. Яхшибоевга «бўладими?» дегандек қарадим, у эса, шўх кулиб:

— Қўлингиз қалтирамасин, — деди. — Дадилроқ қуйинг.

— Шопиёла опкелайми? — деб ҳазиллашдим.

— Йўғ-э, — деди. — Бир марта олганга яраша, тузукроқ қилиб олиш керак-да. Энди ўзингизгаям...

— Менга озроқ...

— Шундайми?.. Майли, ихтиёрингиз.

Қадаҳ билан пиёлани тўқишитирдик. Жаранг тузукроқ эшитилмади. Яхшибоев тагин кулди:

— Бизнинг пиёла айбдор, — деди. — Қорни тўқ одам қачон ашулани яхши айтган?

Шундай дедиу пиёлани бир ҳимо билан бўшатди. Йўғон кекирдаги бор-йўғи бир марта қимиirlаб қўйганини кўриб, ўзимча, урвоқ ҳам бўлмади-ёв, деб ўйладим. Ликобчадаги конфетдан арчиб, газагига тутдим.

— Биз деҳқон одаммиз, Сайдқул, — деди у. — Сиз у — аёллар билан кўп гаплашиб, оз танавул қилиб, кейин газагига қанд сўрадиган. Бизга мана... қази-қартаям бўлаверади.

Шишани яна қўлга олган эдим, у томчи ҳам қўйдирмади.

— Бўлди, Сайдқул. Ҳали борадиган жойимиз кўп. Лекин, мен сизга айтсан... Одатда, озгина ичган одам шундай гап бошларди шекилли, нима дедингиз?

— Тўппа-тўгри. Айтаверинг, Назар ака.

— Мен сизга айтсан, Сайдқул, бояги гапингиздан андак оғриндим. Сизнинг мақтоворингизга зор эмасман. Мақтайдиганларим кўп. Собитни сўқдим-у, лекин аслида ўшанақалар ҳам керак. Турган гапки, унга қўйган тошимни сизга қўймайман. Айтмоқчи бўлган гапим асли шу эди. Лекин сиз сал ғайрироқ тушундингиз. Шунисидан оғриндим.

— Унда маъзур тутасиз, Назар ака.

— Эшилманг, Сайдқул, ярашмайди, — деди Яхшибоев жиддий тортиб. — Бу гапларнинг барисини қўшиб-чатсангиз, гоз патича гози бўлмайди. Энди мақсадга ўтайлик... Бу ёги умримиз оз қоляпти. Сиз сал ёшроқсиз, сизда озмунча умидворлик бўлса бордир. Мен ўзимдан қиёс қилиб гапиряпман. Қариган чогида одам қўрқоқ бўлиб қоларкан, ҳарна, ўзинг билган одамларнинг бири ҳам ғанимат, дардингни айтсанг, чайқалган чогинг суянсанг... Сиз билан шунча йил ёнма-ён юрдик, лекин дўст бўломмадик. Мен дўстлик тилаб келмадим, Сайдқул. Ўйлаб қарасам, не-не табаррук зотлар ўтиб кетибди. Умрлари қисқа экан, бўлмаса, ораларида биз қаторилари ҳам кўп эди. Улар кетдию энди бизга ўҳшаганлар сафнинг олдирогига чиқиб қолдик. Бунга маънан ҳаққимиз борми, йўқми — ўзига аён. Маслаҳат шуки, бундан буёғига, беш кунлик умримизнинг борида, ҳар биримиз бир бутанинг тагида, айрию гайри бўлиб юрмасак. Ўзаро бақамтироқ келсак, ёшларга бошу қош бўлсак. Бизлар — иззатда, улар — хизматда, аҳилу иноқ бўлиб яшасак... Нима дедингиз?

— Яхши ўйлабсиз, Назар ака.

— Маъқулми, ишқилиб?

— Номаъқул жойини кўрмаяпман.

— Балли, Сайдқул — деди Яхшибоев хурсанд бўлиб. — Асли кўнглим сезувди, сиз билан тил топишса бўлади. Яна бир-икки биродарлар бор, улар ҳам қўшилса, кўпчилик бўлиб, ишимизда туб ўзгаришлар қилсак.

Лекин илтимосим шу билангина тугамайди. Яна бир тадорик бор. Агар кўнглингиз бўлса икковлашиб, би-ир юрт айлансанак. Бу ерда димиқиб ётмасдан, очиқ ҳавога ҳам чиқинг.

— Майли, Назар ака. Озгина ишларим бор, шуларни битирай, кейин ихтиёрингизда бўламан.

— Энди бизга рухсат.

— Ўтиринг эди...

— Йўқ, сизни ишдан қолдирмай...

— Кечадан қолган иш бор эканми!

— Йўқ, Сайдқул, бекорга овора бўласиз, барибир қолмайман. Лекин — бояги аҳдимиз қатъий. Бирга саёҳатта чиқамиз. Ажойиб одамлар билан таништираман. Кейин бу саёҳатдан гаразим шуки, бизнинг юртга ўтганда бир парча ерни четириб оламиз, шунга ўз қўлингиз билан тўрт-бешта кўчат ўтқазиб берасиз. Атай ирим билан келдим, ҳар қалай, бор дегани табаррук нарса, ўзингиз бошлаб берасиз, чунки сизнинг қўлингиз тоза...

Яхшибоевнинг нимага шаъма қилаётганини кўпда тушунмадим. Лекин илтимосидан бошим кўкка етди. Умуман, қалам аҳлиниң андак баландпарвозлиги, андак йиглоқилиги бор. Бог ҳақидаги гапини эшитиб, бирдан маъюсланиб қолдим. Етимлигим эсга тушди. Ўша пайтларда, уйсиз-жойсиз, бирор раҳнамосиз юрган кезларимда орзу қиласдимки, токи менинг ҳам бир бошпанам бўлса, токи менинг ҳам оиласм бўлса, болача қўрсам, бор қилсам, гулзор қилсам!.. Ният холис экан, мана, озми-кўпми, ўша ўйларимнинг самарасини кўриб турибман. Назар ака етим ўсмаган, бағри бут одам, лекин шундай бўлса-да, негадир ўнга раҳмим келди. Сездимки, унинг ҳам кўнглида ёруг мақсадлари кўп бўлган, у ҳам ўзи ни инг богини ўйлаган, ўшани ўйлаб, умрини буткул ўтказиб юборишига бир баҳя қолганида, мана, бугун... сал кечроқ бўлса-да, дилга тугиб келибди, келиб мендан ёрдам сўраяпти. Хўш, нега гапини қайтаришм керак? Майли, унинг ҳам армони ушалсин, балки у ҳам дараҳтлари гуллаб ҳосил қилганини кўрар, мевасига тиши тегар, ўзининг тиши тегмаса, ана, ўғиллари бор, неваралари бўр, ўшаларнинг кўрмогини ўйламоқ ҳам ўзи бир саодат эмасми!

Хуллас, аввал унчалик хушламай турган одам, бирдан ўзгардим-қолдим. Эски қадрдонлардай иссиқ хайрлашдик. Кета туриб, яна икки оғиз ширин сўз айтди. Жўяли айтди, тишга тегмайдиган қилиб айтди.

Уйга қайтиб кирдим. Болалар бир зумда дастурхонни янгилашди. Яна укаларимизни кута бошладим. Лекин шом тушди ҳамки, улардан дарак бўлмади. Хай майли, ёшларнинг мендан бошқа ташвишлари ҳам кўп, бирор зарур ишлари чиқиб қолгандир-да, дея ўзимга юпанч бердим.

Яхшибоевга қўшилиб ичган бир қадаҳим таъсир қилди чоги, кечаси алламаҳалгача ухлай олмадим. Умуман, сўнгти пайтларда қушуйқу бўлиб қолганман. Асли бунинг ҳам чораси бор: кундузи босиброқ ишласам бас, тунда тарракдай қотаман. Лекин бугун иш бўлмади ҳисоб, эрта туриб бир ярим саҳифа қораладим, кейин Яхшибоев келди, кейин боя айттаним биргина қадаҳ... хуллас, уйқу қочдию хаёлларим чувалашиб кетаверди.

Бир чеккаси Яхшибоевга ҳам бориб тутащи. Ёшлигимни, Ўртақўргондаги муаллимлар курсида ўқиганларимни эслаб кетдим. У пайтлар ёзувчиликни хаёл ҳам қилганим йўқ. Ёзувчилигимиз шу эдикি, ёзги таътил кезларида қишлоқларга чиқиб, баҳшию гўяндаларнинг айттаниларини ёзид келардик. Тўғриси, бу иш ўқув дастурига кирмасди. Шинавандароқ бир домламиз бўларди. Ўша киши кўнглигимизга чўғ ташлаган. У ёги Лутфий ҳам Саккокийдан тортиб, бу ёги Жуманбулбулгача — жамийки достонларни ёд биларди. Мен ҳам шу муаллимга ҳавас қилиб, насиб этса албатта достоншунос бўламан, деб ўйлар эдим. Муаллимнинг маслаҳати билан шаҳар дорилфунуни қошидаги адабий тўғаракка қатнай бошладим. Тўғаракчиларнинг кўпи шеъру газал машқ қиларкан. Ўшалардан юқиб, мен ҳам шеър ёзишга тутиндим. Кўпроқ ҳалқ оҳангларида ёзардим. Ёзгандарим бир пулга қимматлигини ўзим ҳам сезиб турардим, бошқа, кўзга кўриниб қолган, ҳар ҳафта бўлмаса ҳам, ой оралатиб вилоят газеталарида ижодлари чиқиб турадиган тўғаракчилардан уялардим. Лекин уларнинг ҳаммаси одобли йигит-қизлар эди, бирор гал, ҳов Сайдқул, ёзганларинг бўш-ку, деб юзимга солишмаган. Ортиқча лутф қилишганларини ҳам сезмасдим. Чамаси, улар мени тасодифан адашиб келган кимса, деб ўйлашар, шу сабаб, кўнглимни оғритмай, пайти келиб ўзим тушунишму ўз ихтиёрим билан кетишимни кутишар эдилар.

Тўғаракчилар орасида иккитагина носир бор эди — баланд бўйли, қорақош (ҳар қоши бошмалдоқдай келади), овози гулдуракдай, бошқаларга кўпда аралашмайдиган йигит билан унинг хушбичимгина, доимо озо-

да кийиниб, бўйинбог тақиб юрадиган ошинаси. Иккови жуда ҳам қалин, ўтирганда ҳам, турганда ҳам бир-бирининг кўнглига қарайди. Икковлашиб қўшчилар артели ҳақида қисса ҳам ёзишган. Ёзганлари китоб бўлиб босмадан чиқсан. Аввал айтганимдай, тўғаракчиларнинг кўпи шоирлар эди, нуқул шеър ўқишарди, иккала носир эса, бир чеккада жимгина қулоқ тутиб ўтиришарди. Бир-икки бор таклиф бўлганида ҳам, камтарлик қилиб, кичикроқ лавҳалар ўқиш билан чекланишган.

Бир куни, навбатим етиб, мен ҳам тўғаракда шеър ўқидим. Шеърим пilla қурти боқиб, шўролар юртини атласга белайман, дея ният қилган илгор хотин-қиз ҳақида эди. Қисиниб-қимтиниб ўқидим, кейин калтаклашларини кутдим. Йўқ, хайрият, калтаклашмади, мавзунинг долзарблигини айтишди, авторнинг ижтимоий келиб чиқиши ижобий эканига шаъма қилишди, хуллас, ўзим сезмаган ҳолда, кайфиятим ўнгланиб, гўё мукофот теккандай хурсанд бўлиб чиқдим. Кўчада ҳам анча вақт туриб қолдим. Тўғаракчилар қўлимни олиб табриклишар, шу суръатда янада олга юришимни тилашар, ҳатто келажак ҳақида, жўнроқ бўлса-да, ром ўнглашар эдилар. Ниҳоят, ҳамма тарқаб, бир ўзим қолдим. Энди кўнка бекатига қараб юрган ҳам эдимки, ичкаридан икки ошна — носирлар чиқиб келишди. Хушбичим менга сиполик билан бош иргади, новчаю норгулӣ эса, яқинроқ келиб, тирсагимдан тутди:

— Сайдқұлсиз-а? — деб сўради.

Саволи беписандроқ туюлди. Фашим келди.

— Гап бундай, ука, — деди новча йигит, менинг кайфиятимга парво қилмай. — Боя ўқиган шеърингиз сариқ-чақага арзимайди, қуруқ гаплар, нуқул олди-қочди. Ниятингиз тузукдай, лекин Шўролар юртини атласга белайман деган қаҳрамонингиз — гирт ёлғончи, демакки, сиз ўзингиз ҳам ёлғончисиз. Эҳтимолки, сиз айттан саодатли онлар ҳам бир кун етиб келар, лекин унгача биз ҳали кўп тер тўкишимиз керак. Сиз масалаға анча жўн қарайсиз экан.

Гапи оғир ботди. Тўғаракчиларнинг бояги мақтовларига жиндак инониб қолган эканман, ўшаларни яна тақрор келтириб, шеъримга қалқон қилмоқчи бўлдим-у, дарҳол фикримдан қайтдим; ўзим ярим юпун бир тингловчи бўлсам, илигим пучроқ, ажабмаски, манави девқомат йигит бир туртиб, йўл четидаги ариққа икки буқлаб тиқиб кетса. Хуллас, қўрқдим. Жимгина бош эгиб туравердим.

Шунда қаршимдаги йигит жилмайғандай бўлди.

— Сўкмайсизми? — деди. — Нега индамай турибсиз?

— Ҳаддим сигмайди, ака.

— Сайдқул, — деди йигит баттар юмшаб, — сиз етимхонада ўсгансиз-а, ука?

Индамадим. Жавобга ҳожат йўқ эди. Сабабки, тўтрак мажлисида етимлигиму етимхонада ўсганим айтилган эди.

— Кўрган-кечирғанларингизни ёзсангиз бўлмайдими? — дея давом этди йигит. — Ёзсангиз бас, ўшанда ҳамма нарса акс этади. Оғир ўтмиш ҳам, нурли келажак ҳам — бари-бариси... Ўшанда тақдир қоғозга тушади, иним. Мендан маслаҳат — шеър ёзишни ташланг, ҳикоя ёки қисса ёзишга ўтинг. Сездимки, ёзганда халқ оҳангларидан фойдаланар экансиз, ана ўшани насрга кўчиринг, зўр чиқади.

Лом-мим дёёлмадим. Унинг гапларида жон бор эди.

— Хафа бўлманг, Сайдқул, — деб таскин берди у, гёё ҳаёлимни уққандай. — Ўйлаб кўринг, мен сизга тўгрисини айтдим. Энди бу ёғига таниш бўлайлик, биздан неки ёрдам керак бўлса, марҳамат, хизматингизга тайёрмиз. Ана, у ёқда яна бир ошнамиз бор, — йигит шундай деб, нарироқда кутиб турган хушбичим носирга ишора қилди. — У ҳам айни фикримга қўшилди, икковлашиб сизни шоир тўғаракчилардан тортиб олмоқчимиз.

Кўнглим ёришди. Мен таҳдид қилади, деб чўчиб турсам, булар менга дўстлик илкини чўзмоқда экан. Хурсанд бўлдим. Ўзимдан носир чиқарига гумоним мўл эди, лекин шундай эрса-да, тўлқинланиб, ихтиёrsиз ваъда бериб юборибман:

— Бўпти, ака, бир уриниб кўраман.

— Балли! — деди йигит, сўнг каттакон панжасини узатди: — Менинг отим — Назар, фамилиям — Яхшибоев. Асли Булдуруқ қишлоғидан бўламан. Булунғурга адаштириб юрманг, бошқа, бутунлай бошқа — Булдуруқ! Ошнамиз ҳам ўша жойдан. Унинг оти — .Хорун, фамилияси...

Хурсандлигим сабаб бўлдими, шу жойда андак беадаблик қилиб, Яхшибоевнинг сўзини бўлдим:

— Бағдод ҳалифаларидан эмасми?

— Йўт-э, бунинг ижтимоий келиб чиқиши тузук, бир фақир бўёқчининг ўғли,— деди Яхшибоев кулимси-

раб. — Тұгри, фамилияси зұрроқ, кимсан — Калонов. Лекин пайровингиз дуруст, мен үзим ҳам ҳазиллашиб, халифаи Хорун-ар-Рашид деб атайды.

Энди озгина чекиниш қылсам... Чекиниш қисқа бүлади. Негаки, Хорун билан дүстлігімиз жуда қисқа бўлди. Дўстлашиб у ёқда турсин, шунчаки яқинлашиб ҳам кетолмадик. Бу озода ва хушбичим йигит доимо банд бўларди. Дорилфунуннинг барча ишларига аралашарди. Фаол эди, ҳамманинг ҳурматини қозонган эди. Бизнинг муаллимлар курсидаги домлаларнинг у билан қуюқ сўрашганларини кўриб, бу йигитни бутун шаҳар билса керак, деб ўйлардим. Ташибишга кўмилиб яшарди. Тўгаракка қатнашишини канда қилмаса-да, машгулот чоғларида чурқ этиб оғиз очмасди. Жиддий эди. Лекин жиддийлиги беписандликдан эмас, камтаринликдан эди. Ичмасди, чекмасди, ҳавойи йўлларга юрмасди. Ўшал кезларда яйпанлик бир заҳарроқ талаба ҳазил аралаш: «Хорун узоққа боради», дея башорат қилган эди. Ростдан ҳам, Хорун узоққа кетди. Дастроб, у ҳали кичикроқ давраларда эканида, ўсиб-улгайишни кўриб-кузатиб бордик. Кейинроқ ҳам кўзимиз тушиб турарди, лекин энди у шундай бир юксаклиқда ва қамрови шу қадар кенг эдики, бу кенгликлар биздақа жўн одамларнинг шуурига сифмасди. Ёшлиқдаги салом-алик боис, кейинроқ бир неча бор сўроқлатди, ҳузурига таклиф қилди, лекин мен боролмадим. Сабаби оддий — унга айтадиган гапим йўқ эди. Унинг ҳам шахсан менга аталган зарур гапи борлигига ишонмас эдим.

«Чекиниш»ни шу билан бас қылсам-да, Хорун билан Яхшибоевнинг оралари бир умр бузилмаганини айтиб ўтсам. Шундай бўлмогига барча асослар бор эди, чунки улар бир қишлоқда ўсиб-улгайган эдилар, бунисининг асрори унисига беш қўлдай аён эди. Кейинчалик ортирилган дўстларнинг бири келиб, бири кетаверди, лекин булар икковининг ошна-оғайнигарчилигига путур етмади. Эҳтимолки, мен билмагац совишу илишлар ҳам бўлгандир, ораларидан гап ҳам қочгандир, лекин бунақа нарсаларни сиртларига чиқаришмаган. Уларнинг кейинги муносабатлари ва муносабатлардаги нисбату мувозанат менга унчалик ойдин эмас. Оз-моз билганларимни эса, кейинроқ, мавриди билан ҳикоя қиласман. Ҳозирча Ўртақўргон даври билан кифояланган маъқул. Яна бир эскартма шуки, шу дақиқадан эътиборан, Хорун Калоновни исми-фамилияси билан атамайды. Уни

шартли бир тарзда — ОШНО деб атасак тузук бўларкан. Қолаверса, бу ном унчалик шартли ҳам эмас. Билган одамларнинг ҳаммаси Хоруннинг Яхшибоевга яқин ошно эканига кафиллик бера олади. Қиссамиз кўпроқ Яхшибоевга тааллуқли бўлгани учун, Хорунни ОШНО деб олганимиз оддий мантиққа ҳам зид келмайди.

Энди, ўша ўтмиш кунга қайтадиган бўлсак, суҳбатимиз унча узоққа чўзилмади. Ошно билан Яхшибоев иккови дорилфунун ёнидаги жинкўчага бурилиб кетишиди. Мен эса, нарига — кўнка тўхтайдиган бекатга қараб жўнадим.

Гарчи муҳтасар бўлса-да, ўшал суҳбатнинг менга анча нафи тегди. Бир-икки ой ўйлаб юриб, Яхшибоевнинг танқидиу маслаҳатини жўяли топдим. Худди у айтганидай, озми-кўпми бошимдан кечган савдоларни кичкина қисса қилиб ёздим. Сарлавҳаси «Эл ўғли» бўлди. Буни ҳам Яхшибоев топиб берганини айтмасам инсофдан эмас. Бирор йил ўтиб, ёзганларим китоб ҳолида қўлимга тегди. Ҳозиргача бир нусхасини жавонимда асрایман. Саргайиб кетган, муқоваси тўзиган китобча. Аҳён-аҳёнда, ҳеч ким йўқлигида жавондан олиб, секин кўзларимга суртаман. Ҳар ҳолда, шу китобча туфайли йўлум очилди, каттароқ бўлмаса ҳам мундайроқ қаторга қўшилдим ва ҳоказо ва ҳоказоки, исботи — яхшию ёмон яшаб адо этаётган умрим, рўзғорим, бола-чақам, невараларим...

Айтаверсанг — гап кўп. Аммо қуруқ гап-гаштак билан ўшал замонни, ўшал замондаги Ўртақўргон муҳитини тасвирлаб бўлмайди. Недир бошқа оҳанг керақдай. Оҳангки, ўтмиш йилларнинг нафасини берса.

Бунда изҳори дил ёки тазарру услуби қўл келмоги қийинроқ. Эҳтимолки, дилим изҳорга озмунча ярап, лекин тавбаю тазарруга арзийдиган ҳунар кўрсатолганим йўқ. Албатта, булар — шунчаки ҳазил. Рости шуки, ланж сўзларни шу жойда тутатиб, бу ёғига бир-иккита чоғроқ манзаралар чизсак-да, асосий мақсад ва воқеаларга ёвуқроқ борсак...

Б и р и н ч и м ә н з а р а

Булдуруқ қишлоғи Ўртақўргоннинг гарбида эди. Шаҳар вокзалидан аравага тушилса, бирор ўн соатда етса бўларди. Қишлоқнинг кунчиқару кунботари очиқ эди. Қолган икки тарафида эса пасту баланд тепалар қад кўтарган. Баландроқ тепалар яссироқ тогларга ту-

ташиб кетади. Тепаларнинг тагидан учтўрт булоқ сизб чиқарди, лекин суви қишлоқнинг ярмига ҳам етмасди ҳисоб. Этак томонлардаги хонадонлар қирқ қулочлик қудук қазиб, тия ёки йилқи тортиб оладиган қовғалардан сув ичишарди. Сув танқислиги боис, қишлоқнинг этак тарафида дарахт ёки гиёҳ зоти ёлчитиб-роқ ўсмасди. Янтоқ ўсади, каррак ўсади, шувогу бургандарнинг йили келарди-ю, лекин мундоқ қўзни қувнатадиган зироат унмас эди.

Айтишларича, илгари Булдуруқ кўп обод қишлоқ бўлган экан. Дов-дараҳти ҳам кўп бўларкан. Нақ ўртасидан дарё айқириб ўтаркан. Аммо кейинчалик бориб, дарё ўзани қишлоқдан нари қочибди...

Афсонада сал-пал жон бордай, негаки, Булдуруқдан йигирма чақирим шарқроқдан кичкина бир дарёча оқиб ўтади. Лекин бу дарёчанинг бир замонлар Булдуруқни обод эттанини тасаввур этиш қийинроқ. Ўзанини қочирган бебош дарё ҳақидағи чўпчакни қишлоқ аҳли сув танқислигидан безган чоғларида шунчаки таскин учун ўйлаб чиқаришган бўлса ҳам ажабмас.

Қишлоқнинг номига келсак, яна ўша чўпчакка дуч келамиз. Гўё дарахт кўп экану қиш фаслида яланг тарафдан совуқ эсиб, булдуруқ босиб қоларкан. Булдуруқ аҳли эслашни ёқтиримайдиган яна бир изоҳ мавжудки, унда одамларнинг табиатига шаъмаю ишора бордай...

Назар Яхшибоев Булдуруқнинг пастрогида — чўпон кулбасида туғилган эди, Ошино — тепароқда, булоқ пойидаги боғли-рогли ҳовлида. Инқилобу шўролар шарофати билан, иккиси ҳам мактабга борищди, яхши одамларнинг қўлида ўқищди, аввал етти йилликни тугатищди, кейин, баҳтлари чопиб — қишлоқ шўросининг раиси Ҳотамбой вилоят марказига бориб, жанжалу тўполнон билан ўрта мактаб ва бешта нўгой муаллимга ундириб келгач — ўнинчини ҳам тутатиб олишди. Ҳотам Шўро тараққиёт ва ислоҳот қули эди. Қадим жўраси, Галатепа колхозининг раиси Раимбой Гайбаров билан гаров бойлашган эдики, яқин йигирма йил ичидаги Булдуруқ аҳли ўзбекчаю русчада бийрон гапиради, деб. Ўзининг русчадан мазаси йўқроқ эди, шаҳар тушганларида «твоя-моя» деб қийналарди, шу сабаб, гарчи эзгу орзусининг ҳали-бери амалга ошмаслигини кўнглида сезса-да, хамир учидан патир қилиб, «тўм мактаб»ни битиргандардан икки йигитни нақ Маскопга жўнатмоқчи эди. Бизнинг қишлоқ — зўр, деб мақтанарди у Раим-

бой дўстига, бизнинг кадрлар Андижону Бухоро, Ўртақўргону Самарқанд, ҳатто пойтахтимиз Тошканни ҳам эгаллайди, керак бўлса, биз ҳали Маскопни ҳам оламиз! Турган гапки, бу хил режалар галатепалик раиснинг хаёлига сигмасди, ноиложликдан гапни ҳазилга бурарди: оббо, Ҳотамбой, сенинг шу ҳотамлигинг бўлса, оламини булдуруқ босаркан-да!..

«Тўм мактаб»ни битиргандарни йигиб қуръа ташлади. Ташлаган қуръаси Яхшибой чўпоннинг ўғли Назар билан Калонқул бўёқчининг ўғли Хорунга тушди. Йигитлар қўрқиб, минг тавалло қилишдики, йўқ, бормаймиз, раҳмингиз келсин, бормаймиз!.. Йигитчаларнинг оналари ҳам уввос тортиб йиглашди. Лекин Ҳотам Шўро кўнмади, тараққиёт йўлида зўравонлик қилишга мажбурман, деб туриб олди.

Йигитлар шаҳарга жўнайдиган куни эрта тонгда, ҳали қуёш чиқмасидан, Ҳотам Шўро одамларни йигиб, кичкина митинг ўтказди. Ўзи гапирмади, камтарлик қилиб, қишлоқ шўросининг котиби мулла Гаффорга буюрди:

— Ўзинг гапир, Гаффор, сенинг ақдинг бутунроқ.

Мулла Гаффор ноз қилиб ўтирмади, дарров минбарга чиқди.

— Гапир, — деди Ҳотам Шўро унинг биқинига туртиб, — кўнглингда борини гапир!..

— Гапираман! — деб чинқирди мулла Гаффор хезланиб, сўнг кўнглида борини тўкиб ташлади: — Ўртоқлар! Ана, орамизда безрайиб турибди у! Ана у, шўролар муаллими деган номга доғ туширган бетамизу қисталоқ Ҳожиев! — нотиқ шундай деб, оломон орасида турган ўқитувчи Ҳожиевни кўрсатди. — Бу қисталоқ бизнинг Низомбойни ҳар куни урармиш!..

Мажлис аҳли ҳайрон бўлди.

— Аҳмоқ! — деб қичқирди Ҳотам Шўро мулла Гаффорга қараб. — Сенда сиёсий савод борми ўзи? Нега ҳаддингдан ошасан? Давр ўтди, энди қулоқ қилолмайди, деб ўйлайсанми?! Сен афъюнсан, эскилик сарқитисан!

— Ахир... — мулла Гаффор довдираб қолди. — Ахир... кўнглимда борини гапирдим-ку?!

— Э, ўша кўнглингта... қўтириб жомашов!.. — деди Ҳотам Шўро баттар фигони чиқиб. — Э, сени ўқитган мадрасанинг қуббасига қўяй! Одамга ўхшаб гапирда, номард! Ёт унсур экансан-ку! Ўнта қадирғочимиз учирма бўлди, шўлардан иккитаси парвозга шай бўлиб турибди, шуни гапирмайсанми!.. Нима, энди шу Низом-

бойинг еган бир тарсакини оламга достон қиласанми? Ҳожиев муаллим ҳалиям инсоф қипти, мен бўлсан, кетига тепардим, нарёги Галатепага бориб тушарди! Ҳожиев тўгри қипти, Низомбойинг бетамиз бола, Калонбойнинг икки қадоқ бўёгини ўтиргланган, ана, гувоҳиям бор!..

— Билмаган эканман, — дея гудранди мулла Гаффор сўнг ўзи мулзам қилган муаллимга юзланди. — Уринг уни, ўртоқ Ҳожиев, яна уринг, мендан рухсат!..

— Ҳожиевни тинч қўй! — деб буюрди Ҳотам Шўро. — Мен айттан гапларни гапир!..

Мулла Гаффор унга мўлтираб қаради, лекин Ҳотам Шўронинг юзида шафқат кўрмагач, ноилож, баланд овозда нутқини бошлади:

— Ўртоқлар! Мана, ўнта қалдиргочимиз учирма бўлди! Шулардан иккитаси узоқ шаҳарга парвоз этарга шай бўлиб турибди! Ишонаманки, улар юзимизни ерга қаратмайди, бири камида биргад, бири эса, камида менинг ўрнимга шўро котиби бўлиб қайтиб келади!..

Шундай дедиу дами чиққан пуфақдай шалвираб қолди. Ортиқ айтарга сўз тополмади, минбардан тушди. Ҳотам Шўро бунисини кутмаган эди. Котибга еб қўйгудай ўқрайдию ўзи минбарга чиқди. Гўё икки навқирон йигит шу бугун борибоқ Ўртақўргонни забт этадигандай, баланд руҳ билан нутқ сўзлади;

— Азиз улус! Ҳурматли халойиқ! — деди у. — Мулла Гаффор алжираб қопти, унга ишонманглар! Мен бу икки қалдиргочни биргад ёки шўрога котиб бўлиш учун юбораётганим йўқ! Улар эришажак марта-ба саводсиз мулланинг тушига ҳам кирмайди! Буларнинг ўстани — бизнинг ўстанимиз! Оқ йўл, азаматлар! Келажак сари олга!

Йигинга келган қари-қартанглар юзларига фотиҳа тортищи. Ҳотам Шўро худога ишонмасди, шу сабабли, беш қиррали юлдуз изи билиниб турган будённийча шапкасини чап қўлига олиб, ўнг қўлини Ўртақўргон тарафга (келажак унинг назарида айни ўша ёқда эди) чўзиб кўрсатди. Мулла Гаффор худога озмунча ишонарди-ю, лекин Ҳотам Шўродан қўрқарди. Эътиқоддан қўрқув устун келиб, у ҳам юзига фотиҳа тортмади, у ҳам Ўртақўргон тарафга қўлини чўзган бўлди. Кейин Ҳотам Шўро ёғоч оёгини дўқиллатиб, чойқутилардан апил-тапил ясалган минбаридан тушиб, сафарга шайланган икки йигитни навбати билан қучоқлади, елкаларига қо-

қиб, далда берди, лекин бу ҳам оз туюлди чоги, тагин чўлоқланиб минбарга чиқди.

— Азиз улус! Ҳурматли ҳалойиқ! — деди у овозини янада баландроқ кўтариб. — Бу икки ёш, узоқ манзиллар сари парвоз қилаётган бу икки қалдиргоч бизнинг Булдуруқ номини бутун юртга ёйса, не ажаб? Биз уларни узатаётган ушбу онлар аслида тарихий онлар бўлса не ажаб? Не ажабки, бизнинг қалдиргочларимиз кейин бориб сор бургутларга айланса, парвозлари янада юксакроқ бўлса?! Оқ йўл, азаматлар! Келажак сари яна бир марта олга!

Қишлоқ аҳли ёшлиарни яна бир бор дуо қилди. Ҳотам Шўро яна қўлинини олдга чўзиб, Ўртақўргон тарафни кўрсатди. Икки йигит эса, елкаларида нону намак солинган иккита тўрва, оналарни қариндош хотин-халажни сел йиглатиб, Ҳотам Шўро кўрсатган ёқقا шахдам қадам ташлаб кетдилар.

Тантанавор бир дақиқа эди. Буни айниқса Ҳотам Шўро кўпроқ ҳис этди. Икки навқирон йигит, заранг йўлдан, бошларини тик тутиб, кунчиқарга — қуёш томонга кетиб борар эди! Шуни кўриб, Ҳотам Шўронинг бўғзига йиги тиқилди, қўзларига ёш қалқди, алам билан ўйладики, қанийди, мен ҳам навқирон бўлсан, қанийди икки оёғим ҳам бут бўлса, қанийди баданимда босмачи қолдирган дарра излари ўчиб битса, мен ҳам шуларга қўшилсану узоқ шаҳарларга кетсан, дунёни кўрсан, дея армон қилди. Лекин армони ушалмасини ўзи ҳам сезиб турарди. Негаки, Булдуруқнинг бор ташвиши унинг бўйнида эди, колхоз раиси ярим йилдирки, эски яралари очилиб қон қусиб ётарди, колхознинг меҳнати кўп эди-ю, меҳнат куни оз эди, омочларнинг тишлари ейилиб битган, хўқизларнинг дармони кетган — хуллас, аҳвол шу қадар оғир эдики, ҳар қандай мард одам сингари, Ҳотам Шўро ҳам, шу ерда қолсан, шулар билан бирга бўлсан, зора биргаллашиб ёргуғ-қувноқ-саодатли онларга етсан ҳам чаккимас, дея ўзига таскин берди. Таскин баробар, кўзларига қалқсан ёшлиарини дагал кафти билан сидириб ташладиу этик қўнжига тиқилган қамчисини олиб, боши узра баланд кўтарди:

— Биргадлар қолсин, қолганларга жавоб! Далага боринглар!

Бригадирлар қолди, қолганлар секин-секин тарқаб кетишиди. Ҳотам Шўро бригадирларнинг ҳориган юзларига бир зум қараб турди, уларнинг ҳам бояги икки бўз йигитга ўхшаб узоқ шаҳару яқин келажак сари

олга, кетмаганларига ачинди, недир яхши гаплар айтмоқчи, юпанч бермоқчи бўлди-ю, лекин оғзидан бутунлай бошқа сўзлар чиқиб кетганини пайқамай қолди:

— Раисни касал деб ўйлаб, ҳамманг қутуриб кетдинг! Қўш ҳўкиз овора-ю, бир ботмон ер ҳайдамайсан! Хотиннинг бутига тиқилиб ёттунча, мундоқ далага қара, дала туғиб бермаса — хотиннинг туққани очидан ўлади-ку, номардлар! Норма қани? Нормани қаерингга тиқдинг, Норматбой? Сен-чи, энагар Эшмат, иштонбогдай эшилиб ёттунча, далага сал эртароқ чиқмайсанми? Ҳали ҳаммангнинг энангни кўрсатаман!..

Бригадирларни сўкарди-ю, икки кўзи йўлда эди. Офтоб терак бўйи кўтарилиган, арава йўли ингичка тортиб, унда бораёттан икки йигитнинг қораси ҳам тобора кичрайиб, узоқлашиб борар эди. Ҳотам Шўро асли шоиртабиатроқ одам эди, гапирганда ҳам уйқашроқ қилиб, баайни қўшиқни тутатиб, жўнроқ баёнга ўтган достончига ўхшаб гапирарди, ҳаттоқи бригадирларни ҳам оҳангдор қилиб сўкарди. Йигитларнинг ёрқин келажак сари кетиш манзараси Ҳотам Шўронинг дилига маҳкам ўрнашиб қолди, бечора ҳаяжонга тушди, гўё босмачи олган оёги қайта танига биттандай, айни ўша оёги билан депсингиси келди, кейин унинг йўқлигини эслади, тиззасига уланган ёғоч парчасига ўқрайиб қараб: «э, эналариням!..» дея хитоб қилди. Ҳаяжони босилмади. Назарида, йигитлар жуда имиллаб кетаёттандай эди. Унга қолса, йигитлар то узоқдаги азим шаҳарга қадар югуриб кетишиса, шаҳарга ҳам дадил кириб боришиса, шаҳар аҳли уларни қувониб, чиройли шиорлар айтиб кутиб олса!..

Афсуски, йигитлар Ҳотам Шўронинг кўнглидан кечган гаплардан бехабар эдилар. Улар югуришга иштиёқ сезишмас, шунчаки ёшларига мос шахдам юриб боришиарди, холос. Қишлоқдан чиқиб, бирор фарсаҳ йўл босилгач, офтоб қиздириб андак лоҳас қилди. Йигитлар четроқдаги тош устига нафас ростлагани ўтиришди. Бир-бирига қараб ночорроқ илжайишиди. Иккисининг ҳам юрагида ваҳм бор эди, иккиси ҳам келажақдан чўчиб турарди. Бу ҳақда гап очищдан иккиси ҳам уяларди. Айни ҳолатда, улар иккови чўчиб-уялиб турган аснода, орқадан қирқ туяли карвон етиб келди. Карвон олдида бир отлиқ эркак; ундан орқароқда, икки ўркачли туяннинг қўмида жиккаккина бир аёл; карвон етиб қелиб, йигитлар ўтирган тош ёнида андак секинлади. Йигитлар ўрниларидан туриб, карвонбошига қуллуқ

қилдилар. Бири, Яхшибой чўпоннинг ўғли Назар, норгулу қорақош йигит, дадилгина гап қотди:

— Ўртақўргонга довур опкетмайсизми, тога?

Карвонбоши, бошига қийиқ танғиган серсоқол киши, уларга менсимайроқ қаради:

— Кимсанки, мен сенларни опкетсам?

— Ўқишига кетяпмиз, тога.

— Бале! — деди карвонбоши. — Ўқиган — ўзади. Лекин ҳозир ўзадиган чоғларингни сезмадим. Қайдан бўласанлар? Галатепаданми?

— Галатепа икки ошув нарида, бизлар берироқдан, Булдуруқдан бўламиз, тога.

— Топиб қўйган экан лекин. Мижозларингта мосда, а?

— Энди, бори-да, тога. Жон тога, шаҳаргача опкетинг.

Карвонбоши отини буриб, беш-олти тужақадар ортга қайти, сўнг салт келаётган норига буюрди:

— Чўк, жонивор, чўк!..

Нортуя чўқди. Йигитлар апил-тапил қўмга қўнди-лар. Норгули олдинга, хипчароги ортга ўтириди. Тужақадар пишқириб, ўрнидан турди.

— Раҳмат, тога. Пулимиз бор, бўйнимизда қолмайди.

— Раҳматни онангга айтасан. Онанг борми?

— Тога дедим-а, тога!!.

— Ҳа, энди, бир сўрадик-да, — деди карвонбоши. — Борми ўзи?

— Борликка бор-у, лекин эгасиям бор.

— Неча ёшда?

— Иккови баробар. Йўғ-э, отамиз бир ёш кичик.

— Чатоқ экан, — деди карвонбоши қовогини солиб. — Майли, онангни отангга қайтадан инъом этдим. Боргандада айтиб қўясан.

Хушбичим йигит пиқ этиб кулиб юборди.

— Кулма, — деб ўқрайди карвонбоши.

Хушбичим кулгисини йигиштириди.

— Сениям отанг борми?

Хушбичим индамади.

— Буниятиям бор, — деда жавоб қилди норгул йигит. — Буниятиям отаси онасидан бир ёш кичик.

— Чатоқ экан, — деди карвонбоши, сўнг илк бор тишининг оқини кўрсатди. — Майли, ўшаларга буюрсин. Битта шартим бор, пул-пул бераман деб бир хил жойларимни тумовратмайсан. Пулинг керакмас. Ўқиб,

амалдор бўлиб кеттанингда карвон йўлини тўсмасанг, бас.

— Бўлди! — деб хитоб қилди норгул йигит. — Сизни томорқа солигидан озод қилдим, тоға!

— Менда томорқа йўқ, — деди карвонбоши.

— Бўлмаса, ана, туяга солиқ тўламайсиз!

— Туя Норбўтанинг ихтиёрида, — деди карвонбоши. — Солиқ сол-чи, ўзингни қайдা кўраркансан!..

— Бўлмаса нима қиласлик, тоға?

— Карвоннинг йўлини тўсмасанг бас, — деди карвонбоши жиddий туриб. — Қароқчиям карвоннинг йўлини тўсмаган.

— Йўғ-э, — деб кулди норгул йигит. — Тўсган, талаган эмасми?

— Тўсмаган, — деди карвонбоши. — Тўхтаттан, холос. Кейин, оларини олиб бўлиб, яна карвонни ўtkазиб юборган. Тушундингми?

Норгул тушунмади. Яна нимадир эътиroz айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин хушбичим йигит унинг енгидан тортди, демоқчи бўлдики, бас қил, шу билан баробар бўлиб ўтирасанми.

— Карвон йўлини тўсма, — дея такрорлади карвонбоши. Шундай дедио отини буриб, карвон бошига қараб кетди.

— Отингиз нимайди, тоға? — деб қичқирди хушбичим йигит.

— Жонузоқ карвон бўламан.

— Қаерни маскан тутгансиз?

— Масканимни айтмайман, бориб хароб қиласан!

— Хизр эмасмисиз, ишқилиб?

— Хизр колхознинг галласини ташимайди, — деди карвонбоши. — Жонузоқ карвон бўламан. Бошпуртим йўқ. Боши очиқ арабман, ихтиёrim ўзимда. Туялар — Норбўтанинг ихтиёрида. Бўлдими?

Карвонбоши карвон бошига етди. Зум ўтиб, саф қўзғалди. Қўнгироқлар чалинди, туялар лўкиллади, юку йўловчилар чайқалди, Ўртақўргон йўли қирқилгандан қирқилиб бораверди.

Карвон роса ўн соат деганда, Ўртақўргон вокзалига етди. Жонузоқ вокзалга етганда ортга қайрилдию йигитлар мингандан түяни салт кўрди — улар карвон шаҳар сарҳадини кесган жойда тушиб қолган эдилар. Карвонбоши йигитларнинг индамай кеттанига парво қилмади. У умри бино бўлиб, неча минглаб одамларни, ёшу қари, эркагу аёл, мусулмону тарсо... кўп ташиган эди.

Кимлар хайрлашиб кетдию кимлар хайр-маъзурни нася қилиб жўнаб қолди — буни ҳисоблаб ўтиришга, ҳисоблаш тутул, эслаб кўришга ҳам ҳафсаласи етмасди. Қолаверса, у йўловчилардан бирор тийин таъма ҳам қилмасди. Хуши қелса, ҳаққига онангни берасан, деб ҳазимлашган бўларди, хуши келмаса — буям йўқ...

Жонузоқ араб ўзи Ўртақўргонга элтиб қўйган йигитларнинг норгулроги кимсан Яхшибоев, хушбичими кимсан Ошно эканини бир умр билмай ўтди. Карвонбoshi йигитларнинг кейинчалик маълуму машҳур бўлиб кетганини эшитса хурсанд бўлармиди, йўқми, деган савол туғилиши мумкин. Тайнлироқ гап айтиш қийин. Жонузоқ араб сал гуппироқ ва беписандроқ одам эди. Унинг назарида, бу ёруг дунёда атиги иккитагина ҳурматта лойиқ одам бор эди: бири — галатепалик раис Раим Гайбаров, иккинчиси — қамашилик раис Норбўта Шароф. Эски ошнолик боис, шу икки раиснинг колхозига хизмат қиласди, арпа-буғдойини Каттақўргону Ўртақўргонга ташиб, ҳаққига меҳнат куни оларди.

Эски замонларнинг удумларига учиб, вақтида учтўрт хотин олиб, эндиликда фарзандларнинг сонини бирор қирқ-элликтага еткизган эди — ишламаса бўлмасди. Косону Қарши, Китобу Шаҳрисабз атрофига сочилиган каттакон рўзгорини боқиш анча қийин кўчарди. Лекин у умидсизлик нелигини билмасди, сергайрату сермеҳнат эди, майдароқ одамлар тuya сақлагани учун солиқ солиб кўнглини чўқтирмоқчи бўлишганида ҳам парво қилмаган, яъники, ўша иккита ишонган ошнаси бўлган. Жонузоқ арабдан қолган ҳикмат — «Ой билан офтобнинг кўзи ўнг бўлса, юлдуз пишириб ермиди!» деган нақл айни ўшал замонда туғилган.

Ер юзи кенг-у, йўллари тигиз. Пайти келиб, урушдан кейинги йилларда, Ошно бир шикоят юзасидан Галатепага боради, у ерда Раим Гайбаров билан учрашадиу уни озгина тұхмат-шалтоқдан аритиб олади. Иккиси ҳам шикоят билан овора бўлиб, идорада димиқиб ўтирганларида, Жонузоқ араб шундоқ кўчадан карвони билан ўтади. Лекин, булар пайқамайди. Кейинчалик Раим Гайбаров озгина муддат қамоқда ҳам ётади, ноҳақ ётади, ноҳақликни аниқлаб, уни муддатидан олдин озодликка чиқарган киши ҳам биз тилга оләётган Ошно эди. Раим Гайбаров «сафар»дан қайтиб, аввалги нуфузидан айрилиб, бор-йўги рўзгорига бошлиқ бўлиб ўтирганида, Жонузоқ араб ундан кўнгил сўраб қелади. Иккаки роса икки кун кўрпачада думалаб суҳбат қуради.

Гайбаров Ошнони эслайди, барака топсин, ёрдам берди, деб айтади. Жонузоқ араб ҳам унга қўшилиб Ошнони дуо қиласди, лекин дуо қилаёттган одами билан ўшал бир замонлар ўзи Ўртақўргонгача белупул элттан хушбичим йигит аслида бир киши эканини хаёлига ҳам келтирмайди. Хуллас, улар бир умр дуч келмайдилар. Мабодо, учрашсалар эди, балки Ошно ўзини Ўртақўргонга — катта ишлар йўлига илк бор чиқариб қўйган савобталаб карвонбошини таниган бўлармиди...

Умуман, Ошнода меҳру оқибат масаласи ёмон эмасди. Кейинчалик у Раим Гайбаровни ҳам сўроқлатади, лекин у сўроқлатган пайтда Раим оқсоқол оламдан ўтган эди. Ошно, ноилож, унинг зурёдларини суриштиради. Битта ўғли Тошкентда эканидан хабар топади. Кўнгилетар одамлардан дарақ юбориб, ҳузурига таклиф этади. Лекин Раим Гайбаровнинг тўнгичи Тошпўлат ўлгудай ўжар йигит эди — бормайди. Мартабаси кичикроқ Эломонов сўроқлатганда бормаган одам, энди ундан каттарогига бораманми, деб айтади. Бу гапда недир тескари мантиқ бор. Лекин айни гапни галатепалик мардум айтганини ўллагудай бўлсанг, бояги телбатескари мантиқ бирданига тўгри туюла бошлаганини сезмай қоласан.

Тақдирларнинг узвийлигини ўласанг, бас, юрагинг ортга тортиб кетади. Бу дунё, боя зикр этганимиздек, шу қадар кенг ва йўллари шу қадар тигизки, айни ҳадсиз-у, тор хилқатни қамрашга ожизлик қиласан, шартта қаламни синдириб оттинг келади. Кейин, сал туриб, уятни унутиб, қайтадан қўлга оласан, мақсадни чеклайсан, не-не тақдирларни бир ҳимо билан ҳисобдан чегириб ташлайсан-да, қўлдан келгани шу бўлса на илож, бир-икки одамнинг номаи аъмолини қораласам ҳам катта гап, дейсану яна қофоз қоралашга тушасан. Аммо кўнгилнинг туб-тубида кенг ёзмоқ истаган қанотларинг аслида чўлтоқлигини пайқаб турганинг ёмон, сен тушган йўлнинг учию сен ахтарган манзилнинг шундоққина шарпаси сезилиб қолгани ёмон.

Яна ўша гап — сени иззат қилиб юрадиган ёшгина бир фозил йигитнинг ҳазиломуз ҳикмати ёдингта тушади:

«Э, ака, ихтиёр ўзимда бўлса эди, Кўҳиқофда дев бўлардим!..»

Яна ортга қайтасан, йигитлар салт нортуюнинг қўмидан сакраб тушган жинкўчага қирасан, жинкўча бўйлаб уларнинг ортидан юрасан. Бу жинкўча қайга

олиб чиқиши номаълумдай. Лекин йигитлар ҳам, сен ҳам биласанки, жинкӯчалар охирида албатта бирор майдон ёки яланглик бўлади, жинкӯчалар барибир катта кӯчаларга олиб чиқиши тайин. Бунда ҳам недир бир рамз бордай. Негаки, бу шаҳарни мутлақо билмайдиган икки йигит зах ва қоронгу жинкӯча охирига қараб боришаپти, кўнгилларида зиё кўрмоқ истаги бор, ҳадиклари бисёр-у, шумликлари йўқ, танлари недир саодат илинжи билан лиммо-лим. Уларга раҳминг келади, уларни ўзинг ўйлаган ёруг манзилларга гард ҳам тегизмай, пок-омон етказишни хоҳрайсан.

Афсуски, бунинг ҳеч иложи йўқ. Йигитлар аслида бу жинкӯчадан аллақачон ўтиб бўлишган, жинкӯчанинг ўзи аллақачон ер юзидан суреб ташланган, унинг ўрнида ойнаванд деворлари ярақлаган уч қаватли магазин турибди, умуман, сен айни чогда ортларидан юриб бораётган икки йигит аллақачон манзилга этишган, сен ўйлаган манзилга эмас, ўзларининг манзилига этишган, хуллас, гишт деганимиз отам замонида қолипдан кўчган-у, лекин сен, болафеъл, хаёлпараст банда, ўзингни қодиру якто ҳисоблаб, бутун-бутун умрларни, тариқату йўриқларни, тақдирларни қайтадан тўқиб-бичмоқчи бўласан. Эҳтимолки, бу қўлингдан келар ҳам, лекин кўнгилчанлик қилиб, виждондан айри тушмоқ шартми? Унда айни ёзувларга не ҳожат? Ва бу ёзувларда Яхшибоев билан Ошно нима қилиб юрибди? Бошқа, уларга бор-йўги ўсмирликлари билан ўхшайдиган содда-баёв йигитчаларни олиб, жинкӯчага киритиб, ортларидан юриб, ўзинг ўйлаган ёруг ва саодатли манзилларга ўшалари элтсанг осонроқ эмасми?

Қўрқув не боисдан? Иштирок туфайлими? Иштирокни ўйлаб туриб, ўзингни ҳам андак фош этишдан чўчиётган бўлма?!.

Соддалиқ, бу дўстим. Ахир, қачон биз ўзимиздан ўзгани ёзганимиз? Яхшибоев ҳам, Ошно ҳам, бошқалар ҳам аслида бизнинг ўзгинамиз эмасми? Жилла курса, уларнинг тақдирини ўзимизга аталган, лекин недир сабаблар билан бизни четлаб ўтган тақдир деб қарасакчи? Балки ўшанда кўнглимида озгина раҳму шафқат уйгонар? Улар бизга сал яқинроқ келар? Уларни тугалроқ англаб етармиз, тақдирлари бизга недир сабоқ ўрнига ўтар?

Йўқ, афсуски, энди бизга сабоқларнинг ҳожати ҳам йўқ. Сабабки, умримиз поёнига етай деб қолди. Майли, бизга сабоқ бўлмасин, лекин дунё биз билан тугамайди,

ортимизда фарзандларимиз бор, суяги қотмаган укала-
римиз бор, бу ёзувлар лоақал ўшаларнинг кунига яраб
қолар?

Умид тарк этмагани қанчалар яхши!..

Иккинчи манзара

Чамаси, Яхшибоев билан Ошно етиб келган Ўртақўргон шаҳрининг номи Каттақўргондан кичик бўлгани билан эмас, балки юртнинг ўртасида, қадим карвон йўллари кесишган жойда барпо этилгани билан изоҳла-
нади. Ўртақўргон — қўп гавжум шаҳар, Каттақўргон-
дан уч-тўрт баробар катта. Қолаверса, Каттақўргон бир
лаҳжали шаҳар, Ўртақўргон эса, неча асрлар ўтибдики,
турфа миллату элатларни бағрига олиб, турфа тиллар-
ни эшишиб, ўзи ҳам ўшаларга мослашиб, қиёфаси ўзга-
риб, кўхна Бобил янглиғ қўп лаҳжали шаҳарга айлан-
ган. Бир тарафда гумбазлару осмонўпар миноралар,
бир тарафда тепасига хоч қўндирган черковлар, яна
бир тарафда, гарчи чеккароқда ва анча камтарин бўл-
са-да, яхудийлар саждагоҳи. Буларнинг деярли бариси
бўш, айримлари борки, дўконларга омбор қилиб берил-
ган. Янги замон, янгича руҳ, янгича ақидаларки, жами
улус уларга риоя қиласи.

Ўртақўргоннинг марказида каттакон хиёбони бор. Хиёбоннинг бир томонида узунасига дорилфунун би-
нолари жойлашган. Дорилфунунни шаҳарнинг юраги
деб бўлмаса ҳам, мияси деб атаса арзийди. Не-не фо-
зил одамлар сабоқ беради, не-не умидвор ёшлар сабоқ
олади.

Дорилфунун бинолари эски замондан қолган. Ўшал
замонда Левича деган пахтачи бой ўтиб, шу биноларни
қурдирган экан. Бинолар бирор йигирма йил ичида
битибди. Левича кўп тадбиркор экан, ҳали иморатлар-
нинг ҳавозалари тикланмай туриб, рўпарадаги яланг-
ликка ариқ келтирибди, дарахт экибди, қарабсизки, йи-
гирма йил ўтиб, бинолар тикланиб, ҳавозалари олиб
ташланганида, олд тарафда каттакон хиёбон шамолда
шовуллаб турган эмиш.

Хиёбонни оврўпоча қилиб, «бульвар» дея аташибди.
Лекин халқнинг тили келишмагани боис, «Левича бўл-
бор» бўлиб кетибди. Бунда бошқача синоат бўлиши ҳам
чумкин. Ажабмаски, Левичадан жабр кўрган халойик
живвал айни номни топиб, кетидан машҳур термани тў-
қиган бўлса:

Левича — кўлвор
Курибди бўлбор.
Нақ мингта чинору
Битта кўли бор.

Термада тилга олинган қўл эндиликда йўқолиб кетган. Чинорлару жўкалар турибди. Левичадан қолган яна бир мерос — кейинчалик отаси барпо этган бино ёнида тахта будка қуриб, толиби илмларнинг пойабзалини ямаган Симҳо этиқдўз эди. Симҳода отасининг саргайиб кетган сурати бўларди. Гапи соз тушган одамларга ишониб кўрсатарди ҳам. Суратдаги одам жуда озгин, кўзлари киртайган, гамгин — хуллас, абгору забун туюлардики, уни кўлвор илонга ўхшатиш адолатизликтай... Симхонинг ўзи саволингизга изоҳ бериб:

— Йўқ, ако, у киши ростдан ҳам ҳалқ душмони бўлгон, сиз кўргон суратнинг асрори шулким, инқилоб бўладигон вақтинда, яъниким, як ҳазору нуҳ саду ҳадаҳум солида тушурилган, — деб айтарди.

Симхонинг бошқача исми ҳам бор эди — Саъдулло. Лекин унинг ўзи иккинчи исмига эҳтиёж сезмасди.

— Отамизга керак бўлгон, —дер эди. — Лекигин бизга керак йўқ. Биз озод замонга яшагон.

Айтишларича, пахтачи бой Левича серҳашам бинолар қуриб, бинолар олдида шамолда шовуллаган хиёбон барпо этганидан кейин, ҳалқнинг норозилиги баттар кучайган экан. Лекин Левича шошиб қолмабди, шартта мусулмонликни қабул этиб, Левича исмини Лутфиддинга ўзгартирибди. Симоби салла ўраб, ҳар жума намозида аҳли исломнинг олд қаторига ўтиб, имомнинг ўнг тарафида саждага бош қўяркан. Айтишларича, масжида ҳам анча пул иона қилган экан. Кейин, Ўртақўргоннинг жануб мавзесидаги масжид ёнидаги сўфи аzon айтадиган мезанаю минарани ҳам ўша тиклатган экан. Хуллас, мусулмонликка ўтиб, кимсан Лутфиддин зовутчи деб ном чиқарибди. Савдоси қун сайин эмас, соат сайин авжига минибди. Лекин пайти келиб, инқилоб бўлибдию Лутфиддин зовутчининг ишлари чаппасига кетибди. Унинг кейинги тақдири не кечгани аниқ маълум эмас. Бирорлар, афғонга қочган, деб айтади, яна бирорнинг гапига қараганда, бир жабрдийда йўқсил инқилобнинг эртаси куниёқ дарвоза тақиллатиб, Лутфиддин бойни сўроқлабди. Бой катта бошини кичик қилиб чиққанида, ўйлаб ўтирасдан, қўлидаги доскала билан шартта ўша бошни бутаб ташлаб-

ди. Бу тахминларнинг ҳар иккисига ҳам ишонса бўлади. Аммо Симхонинг ўзгача бир фарази бор эди. Симхо айтардики, Лутфиддин зовутчи қочмаган ҳам, ўлмаган ҳам, қайдадир бекиниб-биқиниб юрибди, ажабмаски, Китоб ёки Шаҳрисабздаги хешларига томон ўтиб кетган бўлса. Ахир, Ўртақўргон билан Китоб ёки Шаҳрисабзнинг ораси унча узоқмас, Лутфиддин зовутчидай машхур, ҳамма танийдиган одам, наҳотки, ўша ерда сездирмай яшаса, деган саволга эса, файласуфона сўлиш олиб, оғзидағи михларни чап лунжига ўтказиб, илжайиб жавоб берарди:

— Бир думалаш қилиб, баъдаз қабутарга эврилса не? Дасти узун унинг, ако. Як қалом билан дегонда — ҳалқ душмани... Мана, бизнинг якта иштон, якта чопон билан қолгонимиздан билмайсизму?..

Ростдан ҳам, Симхонинг ҳеч вақоси йўқ эди. Ҳеч вақоси йўқлигиданми, ўзини қущдай эркин ҳис қиларди.

— Ҳалқ душмани бизга ота эмас, — дёр эди у. — Бизнинг бобомиз — ана бу, отамиз — ана бу!..

Шундай деб, будка деворидағи кичкина зарҳал рамкага солингган икки доҳийнинг суратини кўрсатарди, кейин мамнунлик билан:

— Отамиз ҳам асли этиқдўзлардан булгон, — деб қўшиб қўярди.

Симхо ўлгудай меҳнаткаш эди. Кейин у гаплашишни хуш кўради. Шу боис, бир ишни эртага қолдирмасди. Мижози билан ўтган-кеттандан гурунг қилиб ўтириб, пойабзалини айни гурунг асносида ямаб-тузатиб берарди. Сўнгроқ Лутфиддинов Саъдулло, яъники Симхо, Ўртақўргон шўросига ҳам сайланди. Сал туриб, шаҳардаги барча сартарошу этиқдўзларга бошлиқ бўлди. Айтишларича, бошлиқ бўлганида ҳам камтарлигича қолган экан. Ҳафтада бир марта дорилфунунга келиб, ўзининг эски будкасида ўтирган этиқдўзни уйига юбориб, бир сиқим михни оғизга солиб, энг қадим ва кўнгилга яқин мижозларининг ишини қиларкан.

Дорилфунун биқинидаги эски будка ҳали-ҳанузгача сақланиб қолган. Биладиган одамлар ҳалигача «Симхонинг катаги» деб атасади. Хиёбон ҳам сақланиб қолган. Лутфиддин зовутчи узоқни кўзлаб, нуқул чинор билан жўка кўчатларини эккан экан. Нақ бир асрдирки, дараҳтлар кўкка бўй чўзиб турибди. Бу ёқдаги умрларининг ҳам чеки йўқдай. Жўкалар қийгос гуллаган кезлари хиёбонни болариларнинг овози тутиб кетади.

Қолган пайтларда — қарғаларнинг овози. Уруш йилла-рида майналар ҳам кўпайган эди. Симхонинг гувоҳлик беришича, бу шаддод қушларнинг қарғаларни хиёбон-дан қувиб юборишларига бир баҳя қолган экан. Лекин шаҳар янада кенгайиб, ичкарироқ маҳаллалар орасида-ги ўтзор ялангликлар тутаб, қўй-қўзию сигир-бузоқлар камайиб кеттач, емишсиз қолган майналар теваарақдаги қишлоқларга тарқалиб кетишибди. Энди ўша ёқдаги сигирларнинг устларига қўниб, ўша ёқдаги ҳашарот-ларни еб кун кўрармиш.

Майналар кеттач, хиёбондаги дарахтлар яна қарғаларнинг ўзларига қолди. Хиёбоннинг икки чеккаси каттакон йўл, машиналар кўп ўтади, лекин қушлар шовқинга ўрганиб қолишган. Парво қилишмайди. Кечқурун йигилиб келишиб, бир-икки соат мажлис қуришади-да, кейин мириқиб ухлашади. Эрталаб яна қайларгadir учib кетишибди. Фаррошларнинг сўкини-шу қарғанишларини кўринг. Миш-мишларга қараган-да, бир куни фаррошлар исён кўтариб, қарғалар дас-тидан дод, деб, шаҳар бошлигига боришибди. Шаҳар бошлиги ноилож хиёбон ичкарисини тозалашга мах-сус машина ажратибыд. Энди ўша машина йўлаклар-дан бир сидра ўтиб, тагидаги симсупургиси билан юмшатиб бераркану кейин фаррошлар юмшоқ супур-ги билан юриб ўтишаркан.

Айтилган гаплар — шунчаки лоф, албатта. Лекин айни лофларни Ўртақўргонга, ёшлигимиз ўтган азиз масканга таалуқли бўлгани учун атай келтирдим. Ошиқча эканини ўзим ҳам сезаман. Аммо ёзмасдан иложим йўқ. Дейдиларки, энг гаштли, энг зерикти-майдиган саёҳат не, деб сўрашганида, бир донишманд одам, энг гаштли ва энг зериктирмайдиган сайр — ёшликка сайр, деб жавоб берган экан. Менинг ҳам, сўзамоллик боис, ёшликка қилган сайрим андак чўзи-лармикан, деган умидим бор. У кунларни ҳикоя қилаве-риб асло чарчамасам керак... Шундай дейман-у, лекин юрагимда санчиқ сезаман. Хаёл — йилдирим. Йилди-римки, юз йил ортга қайтса ҳам заррача толиқмайди, аммо юрак қургурнинг дош бериши қийинроқ. Қари-ганда одам ғалатироқ бўлиб қоларкан. Ҳуда-беҳудага кўнглинг бузилаверади. Бўлмаса, ўша воқеалардан бе-ри неча ўн йиллар ўтиб кетди. Лекин бугун, оғил ёнида бойлоғлиқ турган сигир ёнига майна учиб келса бас, бирдан Симхо эсимга тушади. Сабаби — майналар ҳақида кўп гапиргани учун, унинг лақаби «майнавоз»

бўлиб кетган эди. Симхонинг ортидан Левичанинг бульвари, дорилфунун муаллимлар тайёрлайдиган курслар, яхшию ёмон таниш-билишлар... бирин-кетин ёпирилиб келаверади. Хотиралар жуда кўп, барини туширай десам қозоз етмайди. Куч-қувват ҳақида гапирмасак ҳам бўлаверади. Шу сабаб, хотираларимни салгина тинитсам, залвори борлари тагроқقا чўйса, юзада қалқиб турган гози йўқ гапларни тўкиб юборсан-да, энг маъқулларини олиб қолсан...

Йил ҳисобини юритиш, барча воқеаларни жадвалга тизиш ҳам шарт эмас. Дарвоқе: улар тартибга унча оғир кўчмайди, боиси — кутубхонамдаги қоғозларни титкилаб ўтирганимда ўша йилларга оид анча-мунча ёзувлар чиқиб қолди. Жўн гаплари жуда кўп. Ҳатто бир-икки қизга кўнгил қўйиб, бояқишишларни вафодору бевафо атаб дийдиё қилган жойларим ҳам бор экан. Шуларни хотинимга ўқиб бердим, икковлашиб кулишган бўлдик. Аммо кейин сездимки, бекор қилибман. Ёшимиз бир жойга бориб қолибди ҳамки, ҳали бир-бirimizни тузукроқ тушунмабмиз. Айтмоқчиманки, ўттиз-қирқ йил аввал берган кўнгилларим хотинга унча ўтиришмади. Гўё мен унинг мулкиман-у, кимдир гаддор бу мулкка кўз олайтиргандай. Хуллас, тескари қараб, икки-уч кун тўрсайиб юрди. Қилган овқатида ҳам мазаматра йўқ. Кейин, гап нимада эканини англаб, секин қўлидан тутдим-да, хонадаги кўзгу ёнига олиб бордим. Иккимиз ҳам кўзгуга бемалол сифдик. Хотин мендан бирор ўн ёш кичик, кўриниши ҳам шунга яраша, лекин ўзимизнинг бўларимиз бўлган, манглайдаги ажинлар нақ ариқ бўлиб кетган, бурун сўппайиб чиқсан, лунжалар андак осилган, бўйин қилтириқ тортган... хуллас, кўзгудаги аксимга бармоқ нуқиб, э хотин, шу одамни ҳам қизганса арзийдими, деб сўрадим. Хотин гапимни тушунди, секин кулди, кейин эркаланиб айтди:

— Ҳар кимники ўзига, Сайдқул ака. Сизга ёқмаса, мана, менга ёқади...

— Шу турища-я? Абдулла билан Эркиннинг китобидай титилиб кетибди-ку!?

— Титилса, муқоваси титилибди, ичидаги сақланиб қолгандир?..

Хуллас, хотини тушмагур лутф қилди. Умримда мақтов эшитиб, бунчалар маза қилмагандирман. Доимо хижолат чекиб турганман. Кейин кўнглимда шубҳа бўлган — ишонмаганман. Лекин бу гал пақдос ишондим. Ҳар ҳолда, бу мақтов хос мақтов эди, бунда гараз

йўқ, бир-биримизга маҳраммиз, таъмаю домангирлик бўлиши мумкин эмас. Шундай экан, ишонмай иложим қанча. Қайтага, қундаликка битилган ишқномаларни ўйлаб (уларнинг самимиyllигига шубҳа йўқ), ёш йигитчадай уялиб кетдим. Хотиндан узр сўрадим. Аммо сездимки, узрим ҳам кўпда ўтиришмади. Хотиннинг кўнглида недир тутун қолди. Ўйлаб туриб фикр қилдимки, э Сайдқул, тан қексайгани билан жон қексаймас экан-да. Ўзимни айбдорроқ сезганим баробарида меҳрим ҳам ошгандай бўлди, меҳр ошгани баробар ёшаргандай сездим ўзимни.

Кундалиқдаги одамни уялтирадиган нарсалар биргина ишқномалар эмас. Бошқа гаплар ҳам кўп. Ўқиб туриб, ҳар ҳолда, иймоним бут бўлганига амин бўлман-у, лекин фикр тарзим жуда жўн, жуда тўпори бўлганига ғашим келади. Бoisи саводнинг равонлиги ёки норавонлигига ҳам эмас, балки — умумий руҳда, ўша кезларда ўзимнинг ҳақлигимга рўй-рост ишонганимда. Гўё менинг фикрим — фикр, бошқалар шунчаки лайлак ҳайдаб юрибди.

Сагир болада ҳам шунаقا беписандлик бўларкан-да!

Ўқиб кўриб англадимки, кундаликларим бир пулга арзимас экан. Фақат айрим тафсилотларигина қадрли. Улар ҳам мен ёзганим учун эмас, балки ўшал дамларни жўнроқ бўлса-да акс эттиргани учун қадрли. Дейлик, элигинчи саҳифада (рақамлаб борганимни қаранг!) арзимас бир битик учради: «Кечқурун совуқ емадим, пальто дегани иссиқ бўларкан». Бир қарашда бемаъни гапдай, яъники, пальтонинг пиджақдан иссиқроқ экани исбот талаб қилмайди. Лекин айни bemânni жумла туфайли мен бундан бирор қирқ йил олдинги қаҳратон қиши кечасини аниқ-таниқ эсладим. Пальто иссиқ бўлишини илк бор ўшанда қашф этганман, ўшангача эскироқ чопону эски гуппида юрганман. Пальтони шунчалар улуглашимга, умуман, беўлчов шодлигимда яна бир сабаб шуки, бу ажойиб кийим илк китобимга теккан қалам ҳақига харид қилинганди эди. Илк китобим эса, Назар Яхшибоевнинг далласию ундови билан ёзилган эди.

Баҳонаю сабаб ришталарининг қанчалар чуваланиб бораётганини сезаётган чиқарсиз?..

Ўшанда шунчалар хурсанд эдимки, кечаси уйқуга ёттанимда ҳам пальтони ечгим келмасди. Хотирани яна кавлайдиган бўлсанк, эртаси куни, янги харидимни эгнимга илиб, энди бу ёги ҳам ялтираса чаккимас, деб,

Симхонинг ёнига этик мойлатгани борганимни эслайман. У ерда Яхшибоевга дуч келдим. Яхшибоев мени кўрибоқ: «Пўрим бўп кетибсиз-ку, Сайдқул, буюрсин, буюрсин!..» деб ҳазиллашган эди. Демак, кичик бир тафсилот боис, ҳазилнинг мусиқий оҳангига ҳам қайта тирилди ҳисоб. Гўё ўшанда ҳам, айни ёзувлар битилишини оддиндан пайқаб, кейинчаликка атай хомаки тайёрлагандай сезасан ўзингни. Лекин, айни лаҳза-да нафи тегиб турса-да, кундаликларни бировга кўрса-тиб бўлмайди. Ажабмаски, ёзувларим тугаши биланоқ ўчиқча ташлаб юборсам...

Кундаликлар орасидан беш-олтита сурат ҳам чиқди. Бирида — Симхо билан ўзим. Яна бирида — ўзим, Яхшибоев ва яна иккита бўлажак адаб. Уларнинг биттаси ҳали тирик. Шу сабаб, исмини атаб бўлмайди. Хомроқ бир асарини шўрим қуриб танқид қилганману андак аразлашиб қолганмиз. Бир гал кўчада учратиб, эски сурат топиб олдим, бирга тушган эканмиз, деб айтгим келди. Аммо айтолмадим; сурат баҳона, мен билан ярашишга майли бор экан, деб ўйлашидан чўчидим. Майлум борлиги рост, лекин борлигини у билмагани маъқул. Негаки, биз энди қайтадан ярашиб, қайтадан дўстлик ришталарини улайдиган ёшдан ўтиб кетдик. Атай ярашмоқча эҳтиёж йўқ, ажаб эмаски, яна йўлимиз туташ келса, дейлик, Яхшибоев мени излаб келганидай, у ҳам излаб-сўроқласа ёинки бирор савобталааб одам иккимизни келиштириб қўйса... Учинчи суратда — яна ўзим, яна ўша исмини атамаган ўртоғим, чеккароқда, ўнг тарафда, Ошно ҳам мулоим илжайиб турибди. Биринчи май сайлига чиқиб, минбарлар ёнидан ўтиб, сўнг Ўртақўргоннинг эскироқ бир даҳасидағи пивохонага ўтган эдик. Озгинадан пиво ичганмиз. Йўқ, Ошно ўшанда ҳам ичмаган, шу боисдан ҳам биз суратда андак сўлгинмиз, Ошно эса — дуркун, гўё бизга раҳми келгандай, бизнинг енгилтаклигимизни ўйлаб куюнгандай, куюниб, тагин гуноҳимиздан ўтгандай... мулоим жилмайиб турибди. Ҳалиги ўртоғимизнинг исмини атамаслигимга яна бир сабаб шуки, у кейинчалик айни суратнинг ўзида сақланиб қолган яна бир нусхасини кўтариб, Ошнонинг қабулига чиқсан экан. Ошно мени танигани-танимагани номаълум, лекин ўзини суратда таниби, ўртоғимизни ҳам таниби, сўнг унга далда бериб:

«Биз сизнинг авлодингизни эсдан чиқармаймиз, яхши биламиз, Фалончижон, — деб айтиби. — Сўраб

келганингиз учун раҳмат. Хўш, биздан нима хизмат, буюринг...».

Дўстимиз ўзини тутиб туролмабди, ўпкаси тўлиб, йиглаб юбориби:

«Хизмат йўқ, ота! — дебди кўзёшларини артиб. — Ёшлигимни согиниб келдим, айбга санамайсиз... Энди бу ёғига ҳам фидокорона хизмат қилишга тайёрман».

«Сизга ишонамиз, Фалончижон, — дебди Ошно, сўнг дўстимизга графиндан бир стакан қайнатиб-совутилган сув қуиб узатиби. — Айтинг, бола-чақа борми, уй-жойдан қийналмаяпсизми?»

«Бола-чақа бор, — дебди дўстим. — Уй-жой ҳам бор, лекин дала ҳовлимиз йўқ...»

Ошно ёрдамчисини чақириб айтиби:

«Фалончижонга фалон жойдан чорбог берилсин, — сўнг яна дўстимизга юzlаниби. — Китоблар чиқиб турибдими?»

«Чиқиб турибди, — дея шодон хитоб қилибди дўстимиз, сўнг уйда дастхат битиб келган икки-учта семиз китобини инъом қилибди. — Чиқиб турибди-ю, лекин «сайланма»миз кечикиб кетди, режада — икки жилд, лекин бори беш жилдга бемалол етади».

Ошно тагин ёрдамчисини чақириб, тагин айтиби:

«Фалончижоннинг олти жилдлик асарлари чоп этилсин! — шундай деб, яна дўстимизга қарабди: — Машина борми, Фалончижон?»

«Бор, бор! — дебди дўстимиз. — Бор-у, сал кичикроғидан, рўзгор катта, сиғишмайроқ қоляпмиз».

Ошно эринмабди, яна-тагин ёрдамчисини чақирибди, яна-тагин буюриби:

«Фалончижонга катта машинадан берилсин, шаҳар советига телефон қилинг, кўп чўзишмасин! — сўнг яна дўстимизга кулиб қарабди. — Яна нима хизматлар бор, Фалончижон?»

Дўстимиз ҳарчанд ўйлабди ҳамки, миясига бирор тузукроқ илтимос келмабди, ноилож, Ошнони олқабди:

«Тагин кўришгунча хайр. Мартабаю унвонингиз янада юксакроқ бўлсин!..»

Ошно дўстимизнинг гапларини тузукроқ англамабди чоги, яна ваъда бериби:

«Майли, унвонни ҳам маслаҳатлашиб кўрармиз».

Дўстимиз Ошнонинг ёнидан хурсанд бўлиб чиқибди. Чиқибди ёнда ҳафта ўтиб, унвонни ҳам олибди.

Албатта, бу гапларга андақ латифа аралашган. Лекин латифа оҳангини олиб ташласа ҳам, олиб ташлама-

са ҳам бирдай — воқеа шу тарзда кечгани аниқ. Хуллас, кундалигим орасидан чиққан сурат ўз вазифасини аллақачон ўтаб ултурган. Энди уни йиртиб ташласа ҳам бўлаверади.

Яна бошқа суратлар борки, уларда ёлгиз ўзимман. Турли пайтларда туширилган суратлар. Буларни асраб қўяман, зора, неваралар, чеваралар, эваралар, бизнинг мана шундай бобомиз ёки бобокалонимиз бўлган экан, дея эслаб юришса. Ҳеч кимнинг унтутилиб кеттиси йўқ. Аслида, бутун умримиз айни соддагина истакка бўйсундирилганки, ҳамма одамлар, ҳатто энг каззоблар ҳам, мендан яхши от қолса, дея орзу қиласди. Бизнинг иши-миз, яъники ёзувчилик меҳнати эса, шу орзунинг бўртганроқ бир кўриниши, холос. Тўгри, юртни ободроқ, одамларни тўқисроқ, фозилроқ, ҳалолроқ кўргимиз келади, деб айтишимиз — қисқаси, фаолият деган нарса-га бирор ярашигли маъно бериш унчалик қийин эмас. Лекин бу хил умумий гапларни ёзувчилардан бошқа одамлар ҳам ўйлади-ку? Яна кавлайдиган бўлсак, мен худди шу гапларни учига чиққан муттаҳам кишилардан ҳам эшиттан кезларим бўлган. Бундай жўяли ва тоза сўзлар улар учун ниқобдай бир нарса эди, ниқоб бўлганда ҳам — асло ечилмайдигани. Бориб, шартта юзи-дан сидириб ташлай олмаслигинг алам қиласди!..

Йўқ, мен яна чалгиб кетдим. Чарчоқ мияга уряпти чоги, ўйларим ҳам бадбинлашиб боряпти. Бошдан холис бўлишга аҳд қилдимми, энди собит туришим керак. Токи ўртага ёлгон қўшилмасин. Хотираларга бугунги ўйларим ҳам аралашмоғи табиий, лекин бугунги кунда-ги тажриба ва билимларим билан ўтмишда қолган во-қеаларни, одамларни, айниқса, ўзимнинг ёшлигимни бўяб-бежаб кўрсатмоқ ярашмайди. Шундай хавф бордай. Бордирки, жўнроқ тафсилга юрагим бетламаяпти, нуқул аравани қуруқ олиб қочяпман.

Сезган бўлсангиз, Ўртақўргон тасвиридан Левича билан Симхога ўтиб кетдим; кейин навбат қарғаларга, майналарга, фаррошларга етди; орада бир-икки оғиз Яхшибоев билан Ошнони эслагандай бўлдиму тагин бир сакраб, бугунги кунга қайтиб келдим. Лекин бугунги кунда туриб баён этсам, воқеаларнинг қизиги қолмайди, шунчаки бир шарҳ ўқийсиз, холос. Мен эса, асло шарҳ ёзмоқчи эмасман, балки ўзим билган, қисман қатнашган воқеаларимни қайта бошдан кечирмоқчиман. Иштирокчининг холис бўлиши қийинлигини энди сезяпман...

Учинчи манзара

Үртакўргонга келиб, таниш-билишсиз, тайинли бош-панасиз, сарсону саргардон бўлиб, ахийри эски мачит ёнидаги карvonсаройда қўним топдилар. Кундузи ша-ҳар кезиб, кечқурунлари қайтиб келишарди. Карvonса-ройда кўрпа-тўшак йўқ ҳисоб-у, бит билан қандала мўл эди. Дўстлар ҳар тун баданларини қонагунча қашлаб чиқар эдилар.

Ўн кун ўтди ҳамки, тайинли бир қарорга келишол-мади. Ўқийдиган жойлар кўп экан, қай бирини танлаши ни билмай бошлари қотарди. Ошно бечора бит зулми-дан безор бўлди чоги, ўн биринчи кун деганда, юр, Назар, қишлоқда кетамиз, пешонага ёзилгани бўлар, барibir очдан ўлмаймиз, янги замон — ҳур замон, қайтага, бу замонда чўпон билан бўёқчининг иши тинч-роқ, деб, ота касбларини ташвиқот этишга тушди. Ле-кин Яхшибоев кўнмади, Ошнонинг бўшанглигидан кул-ди. Э жўражон, деб айтди, бит бўлса, бир кун тўкилиб битади, лекин ўқиганимиз қолади-ку? Яна бир ҳафтага етарли қоқ нонимиз бор, сабр қил, ажабмаски, бирор яхши одам қўллаб юборса.

Карvonсарой эгаси кўзларига бинойидай кўриниб, ўшанга маслаҳат солишиди. У икки дўстнинг шикоятини жон қулоги билан эшилди, ёрдам бераман, оғайниларим кўп, дея ваъда қилди, кейин қўлларига курак тутқазиб, сайисхонага бошлаб кирди: аввал бизга озроқ ёллашиб юборасизлар. Икки оғайни, ўз-ларида йўқ хурсанд, уч-тўрт кун карvonсаройдаги оту эшакларнинг тезагини курашди. Кейин яна саройбонга рўбарў бўлдилар. Саройбон уларнинг истакларини яна бир бошдан эшилди; бош қашлаб ўйланди: кейин, ўқиб нима қиласанлар, яхиси новвойга шогирд ту-шинклар, ўзим гаплашиб бераман, нону кулча бепул бўлади, фақат кийим-бош ўзларингдан, деб маслаҳат берди. Ошно новвой бўлишга кўнди, лекин Яхшибоев унамади. Саройбонни бўралаб сўқди, кейин, лаш-луши-ларини йигиб, Ошнони ортидан судраб, бошқа кар-вонсаройга жўнади. Бу ерда ҳам биту магазак мўл экан, лекин саройбони сал одамшавандароқ чиқди. Йигитларнинг ниятини эшитиб, нима, менинг сенларга атаган мадрасам борми, деб гапни қисқа қилди, пулларинг етганча ётиб юринглар, ўқийсанми, бошқа қиласанми, менга дахли йўқ, мана, ўқимасдан ҳам нонимни топиб юрибман.

Үйини соғинди чоги, ўша тун Ошно йиглаб чиқди. Кетайлик, Назар, деб ялинди, кетайлик, жўра, хўп деяқол, эртагаёқ вокзалга борамизу Жонузоқ тогани топамиз, қишлоққача элтиб қўяди. Тогангта онангни берасанми, деб жеркиди Яхшибоев, шусиз ҳам кира ҳақини нася қилиб қочдик. Хуллас, Яхшибоев дўстини қўлидан келгунча юпатди, лекин у юпанавермагач, жаҳди чиқиб, бир-икки шапалоқ урди. Ошно жимиб қолди. Қўрқди. Кейин яна йиглай бошлади. Мусофир юртда бўлсак, сен деҳадош бўлатуриб, мени урсанг, деб нолинди. Яхшибоевнинг ўзининг ҳам кўнгли бузилиб турган эди, бир хаёли дўстига қўшилиб уввос тортиш бўлди, лекин ўзини тийди, овозини сал дўриллатиб, писта қил, деб буюрди, ўқийсан, ўқимасанг, ўзим шу ерда ерга топшириб кетаман!

Ошно ортиқ гап қотмади.

Эрталаб яна шаҳар кеза бошладилар. Шу қунгача улар Ўртақўргоннинг эски маҳаллаларидан нарига ўтмаган эдилар, бу гал узоқроқ юриб, бутунлай бошқа жойлардан — икки-уч қаватли улуғвор бинолар олдидан чиқиб қолдилар. Бинолар олдидаги хиёбонда улар умрида кўрмаган баҳайбат чинорлару жўкалар шовиллаб турарди. Икковининг ҳам оғзи ланг очилиб қолди. Ошно чўчиди. Қайга кеп турибмиз, Назар, деб сўради, тагин бизни ҳайдаб юбормайдими? Назар индамади. Унинг кўнглидан ҳам худди шу ўй кечган эди. Ахийри, иккови қўрқа-писа, серҳашам бинога яқинроқ бориб, баҳайбат эшиклардан кириб-чиқаётган одамларга ҳавасу ҳайрат аралаш боқиб туришди. Кейин, кириб-чиқаётганлар орасида чоригу чопон кийгандар ҳам борлигини кўриб, сал дадиллашиб, эшикларга янада яқинроқ боришди. Қарашса, деворга бу ернинг дорилфунун экани ёзib қўйилган экан. Яхшибоев Ошнони ичкарига тортди. Ошно тисарилди. Яхшибоев яна тортди, хуллас, ичкарига судраб олиб кирди.

Уч-тўрт кун ўтиб, улар имтиҳон топширдилар. Аввал Яхшибоев ичкари кирди. Имтиҳон қилувчи муаллимлар: «Қоғия нима?» деб сўрашди. Яхшибоев ўзи билганича жавоб берди, яъни Булдуруқда эшитиб юрган «қоғия»ларини қалаштириб ташлади:

Қоғиянгта қоплаб урай,
Тандирингта тоблаб урай.
Чақ, дедим, чақмоқ, дедим...

Турган гапки, соддалик қилиб, у ёгини ҳам айтди, кейин муаллимларнинг юзига дадил боқиб, уятли терманнинг мудом тақрорланувчи қаторини айтди: «Бунисига нима берасан?..» Ёшроқ бир муаллим тушунмади. У Булдуруқдаги «қофия»лардан хабарсизроқ эди, шу боис, газаби қўзиб, қизариб-бўзариб, одобсиз йигитчани ҳайдаб чиқаришга чоғланиб турган ҳам эдики, ёнида ўтирган мўйсафид Яхшибоевнинг кимлигига қизиқиб қолди:

— Қаердансиз, мулла йигит?

— Булдуруқдан, — деди Яхшибоев.

— Мижозингиз иссиқдай-ку, — деб кулди мўйсафид.

— Бори шу, — деди Яхшибоев қовогини солиб. — Булдуруқдан кўчиб кетолмаймиз, учирин қиласкерманг.

Мўйсафид тагин илжайди, бир зум ўйланиб турди, кейин Яхшибоевни имтиҳон қилган ёш муаллимга юзланди:

— Нима қиласиз, Солижон ўглим?

— Бўладиган суроби йўқ экан, устод.

— Бўлмайди, деб айтиш жуда осон. Укамизнинг савияси ин қадар. Энди, мана шунаقا укаларнинг савиясини сал-пал юксалтирамасак, сизу биз нега нон еб юрибмиз? Бу йигитга «уч» қўясиз, ўглим.

— Бўлмайди, устод. Бу киши одобсиз экан.

— Бир гал гуноҳидан ўтинг, Солижон ўглим. Майли, шу гал марҳамат қилинг, Булдуруқдан ҳам битта чиқсин!..

Яхшибоев уларнинг гапини унчалик тушунмади. Лекин яхшиликка эканини сезди.

— Нима чиқади, домулло? — деб сўради. — Муаллим бўламиزمи?

Ёшроқ муаллим, мана, кўрдингизми бу галварсни, дегандай, устозига зимдан бир қараб қўйди. Лекин мўйсафид аччиғланмади, тагин мулоим жилмайди:

— Сиздан ким чиқиши ўзингизга боғлиқ, мулла йигит. Ажабмаски, зўр одам бўлиб кетсангиз.

— Мен бир ўзим бўлмайман, домулло! — деди Яхшибоев, томдан тараша тушгандай.

— Бу гапингиз тузук, ука, — деди ёш муаллим ҳам юмшаб. — Халқ билан бирга бўлмоқчи эканингиз таҳсинга сазовор. Бу ёғига ҳам шундай некбин бўлинг. Майли, сизга қарз тариқасида «уч» қўямиз энди.

— Ошнамга-чи? — деб сўради Яхшибоев.

Муаллимлар ҳанг манг бўлиб қолдилар. Лекин Яхшибоев уларни ортиқча қийнаб ўтиrmади, шарт югуриб

чиқиб, имтиҳон навбатини кутиб ўтирган Ошнони етаклаб кеди.

— Буям Булдуруқдан, — деди. — Чиқадиган бўлса, мана, иккита чиқсан!

Муаллимларнинг ёшрори тагин қизариб-бўзариб, лекин мўйсафиди бу гал ҳам кенглик қилди:

— Офарин! — дея хитоб этди у. — Ростдан ҳам олижаноб йигит экансиз, ука! Соддаликка келсак, буям фазилат, майли, бирорлар кулса кулар, лекин сиз асло қуюнманг!..

Яхшибоев ҳеч балони тушунмади. Эшитган сўзлари унинг лугатида йўқ эди. Билган ҳикмати шу эдики, қишлоқда Ҳотам Шўро тайнлаган гап: «Бир-бирингдан ажралмайсан, биринг не бўлсанг, унинг ҳам шу... Аҳилиноқ бўлиб юрмасанг, икковингнинг ҳам энангни кўрсатаман!..»

Мўйсафида муаллимнинг кўзи ўнг эди-ю, лекин ёши сал тихирлик қилиб олди. Ошнони ўтиргизиб, икки-уч савол берди. Ошно ҳам унчалик ёлчитмади. Лекин у «Гул ва Наврўз» достонини биларкан. Шундан бирор йигирма байтини баралла айтди. Ёш муаллим ийди, кейин Яхшибоевга зарда билан қаради-да, Ошнонинг қозогизга «тўрт» қўйиб юборди.

Имтиҳондан хурсанд бўлиб чиқиб, тўгри карвонсаройга боришиди. У ерда ҳалфана ош тайёр экан. Ошно пулга пишиқроқ эди, лекин хурсандчилик шарофатидан, липпасига туккан дунёсидан озгина чиқариб берди, Яхшибоев камини тўлдириди, хуллас, одамга ўхшаб, шаҳарга келгандаридан бери биринчи бор ош еб, оғизлари ёғланиб, қўлга юққанини этикларининг қўнжаларига суриб, дастурхондан турдилар. Кейин, чарчоқ билиниб, уйқу хумор қилиб, ҳавоси оғирроқ ҳужрада, мусофиirlар узунасига қалашиб ётган жойга келиб, бир бурчакка чўзилдилар. Яхшибоев тезда ухлаб қолди. Ошнонинг уйқуси қочди. Жимғина ўйланиб ётаверди. Ахийри, кўнгли тўлиқди, хурракни ванг отаётган дўсти ни туртиб уйготди. Яхшибоев бўралаб сўкинди, лекин кўзини очди.

— Назар, — деди Ошно овози титраб. — Сен мард йигитсан, үлай агар, киройи жўра бўлса сендай хўroz бўлади, сен бўлмасанг, мени йўлда бўри еб кетарди!

— Емабди-ку, юрибсан-ку!.. — деб тўнгиллади Яхшибоев. — Ёт энди, уйқуни ҳаром қилма.

— Ҳаммаси — сен туфайли, — деди Ошно. Қўзларида нам кўринди. — Назар, мен муни унутмайман, жўра.

— Э, қўй, дунё оберармидинг!.. — деди Яхшибоев. Энди унинг ҳам уйқуси учган, кўзларини катта очиб ётарди. — Ишқилиб, Ҳотам Шўронинг ёнига шарманда бўлиб қайтиб бормадик-ку, шуниси ҳисоб-да, ошна.

— Сен билмайсан, Назар, лекин мен биламан... Раҳмат, оғайни. Анави ёш домулло чатогроқ экан, йиқитиб юборса нима қиласдик? Лекин униси тузук...

— Раҳматингни ўшанга бориб айт. Афти мулла Гаффорга ўхшар экан, сездингми?

— Қироати йўқ-ку?

— Қироат шарт эканми. Аммо-лекин жуда ўхшаркан. Ким билади, балки униям Низомбой деган ўғли бордир.

— Қўйсанг-чи, Назар, домулло қаёқдаю мулла Гаффор қайди! Яхши одам экан, қўллаб юборди. Лекин мен... унутмайман, жўра!..

— Қўй шу гапингни... Ҳадеб айтаверасанми? — деди Яхшибоев гаши келиб. — Урай десам, қишлоқдошлигинг бор.

— Мени урма, жўра. Биласан-ку, сенга ёмонлик тиламайман.

— Овора бўлмай қўяқол, — деди Яхшибоев беписанд кулиб. — Ёмонлик тилаганингда қўлингдан нима келарди!

— Йўқ, келади, — деди Ошно. — Сен билмайсан, одамзоднинг қўлидан ҳар бало келади. Лекин мен сенга ёмонлик тиламайман. Бундан бу ёғигаям... ҳеч ёмонлик қилмайман. Айт, қасам ичайми, айт?..

Яхшибоев чордона қуриб ўтирди. Ошнонинг феълига гаши келди, мазахомуз илжайиб сўзлади:

— Майли, қани, бир онт ич, кўрайлик!..

Ошно онт ичди. Отасини, онасини, уйда қолган учта укасию иккита синглисини ўртага қўйиб онт ичди. Қиёматли ошно бўламан, ўз дардимни қўйиб, сенинг дардингни оламан, деб онт ичди. Яхшибоев яна бир зум қараб турди, сўнг бирдан феъли айниди:

— Эзмаланма, ёт энди! — деб жеркиди. — Лекин эслаб қўй, онт ичган — сен, мен сенга қасам бермадим!..

Ошно индамади. Унга Яхшибоевнинг ҳам онт ичиши шарт эмасдай туюлди. Шунча оқибат кўрсатган одам, энди бу ёғига панд берармиди, деб ўйлади. Аммо Яхшибоевнинг дилида ўзга ўй эди. Бу бир лапашанг бўлса, деб хаёл қиласди у, оғзига кесак қаласанг — увоги турмайди, майли, бу гал бир амаллаб ўтиб кет-

дик, анави мулла Гаффор домулло ёрдам қилди, лекин эртага нима бўлади, индинга-чи? Бу бир юрган дарди-сар-ку? Товонига қолмасам бўлгани эди. Э, шуни менга етовга берган Ҳотам Шўрониям!..

Яхшибоев қўрсроқ бир гап айтмоқчи бўлиб, Ошнога қаради. Лекин у энди уйқуга кетган, масъум гўдаклардай илжайиб, ширин тушлар кўриб ётарди.

III БОБ

Бемор

Кеча бадантарбиячи аёл келган эди. Тим қўк шимда, оппоқ майқада, кўп ёқимтой, кўп хушбичим, келиб, қўлтигидағи бўйрага ўҳшаган алламбало гиламчасини ёзиб, думалаб, умбалоқ ошиб, ўтириб, туриб, белларини айлантириб, думбаларини диркиллатиб... машқ кўрсатди. Кейин айтдики, ўртоқ Яхшибоев, энди сиз ҳам туринг. Яхшибоев унинг қоматига қараб, ёшлиқ гайрати андак жўшган, туришга иштиёқи уйғонган эди, лекин сал ноз қилди, инқиллаброқ жойидан қўзгалди. Энди манави наматчага ётинг, деб буюрди аёл. Яхшибоев наматчага чўзилди. Кейин машқ бошланди. Оёқларини беш-олти марта тиззадан буккан бўлиб, сўнг ялинди: қўйинг, қизим, кекса одамни овора қилманг, шармандаликнинг ўзи бу. Бадантарбиячи аёл кўнмади: бас, ўртоқ Яхшибоев, ўн кун шалпайиб ёттанингиз етар, энди туриб машқ қиладиган бўласиз, ўшанда ҳар қандай қасаллик ҳам минг чақирим нарига қочади. Э, йўқ, деди Яхшибоев, мен касал эмасман, шунчаки... ремонт... Соғ одамга машқ янада фойдалироқ, деди аёл.

Хуллас, умрида қилмаган ишини қилиб, бадантарбиячи раҳбарлигида, белларини қимирилатиб, тиззалари ни букиб, ўтириб, туриб, бирор ўн дақиқа машқ бажарди. Аёл меҳрибонгина экан. Ҳаммомсочиқни олиб, Яхшибоевнинг терларини артди, сўнг ўрнига яхшилаб ётқизиб қўйди. Эртага яна келаман, дея ваъда берди.

У кетгач, Яхшибоев ўзича, не балоларга қолдим, деб хаёл сурмоқчи, кулмоқчи бўлди. Лекин машқ асносида ҳолдан тойган экан, куларга ҳоли келмади. Шу ёттанича ухлаб қолди. Эмлашга келган ҳамширага ҳам эътибор бермади. Чим эттан оғриқни сезар-сезмас, яна ухлаб қолди. Тушга яқин тиниқиб уйғонди. Шунда ҳам жойидан туришга эринди. Ширин-ширин ҳомиза торт-

ди. Э, мана, ҳақиқат қайды, деб ўйлади, энди машқ қиларканмиз, турган-биттани роҳат!..

Эрталабки машқ сабаб, кечаги куннинг ўттани ҳам сезилмади. Уни бардам кўрган оқсоқ профессор ҳам ажабланган бўлди: яхшиликка, ўртоқ Яхшибоев, билсам, сал олдинроқ юборардим!.. Яхшибоев шаъмани тушунди, лекин тушунмаганга олди. Шу, профессор, деди, қолган умримизни роҳат-фарогатда ўтказмоқчи-миз, тарбия қиладиган бадан бўлмасаям, бадантарбия фойдали бўларкан.

Тунда ҳам яхши ухлади. Босириқсиз, таҳликаю қайғудан холи, нуқул ёшлигини туш кўриб чиқди. Гўё оқ бедов миниб, қайгадир узоқ сафарга чиқсан эмишу ортидан Ошно эргашиб, мениям олиб кет, жўра, деб ялинаётган эмиш... Одатда у кўрган тушларини ўша заҳотиёқ унуги юборарди, лекин буниси уйгонган чоғида ҳам аниқтаниқ эсида турарди. Оқ отни некликка йўйиб, Ошнони эслаб, кўнгли фахрга тўлди. Рост-да, деб ўйлади, ўша оқ тулпор минган ўғлон бўлмаса, Ошно қайта ҳам борарди!..

Атай совуқ сувда ювинди, соқолини қиртишлаб, яна совуқ сувга юзини чайди. Дадил тортди. Кеча шогирдлари келтирган тайёр қўлэзмаларга кўз югуртириди, ўзига ёқмаган жойларига савол аломатлари қўйди, сўнг биринчи бетига муҳаррирнинг номини битиб: «Ҳали хомроқ, билимдан укаларимиз яна бир марта жиддийроқ қараб чиқиша...» деб ёзди, имзо чеқди.

Эшик очилиб, оstonада патнис кўтарган қиз кўринди:
— Нонушта опкелувдим, домлажон.

— Йўқ, қизим, — деди Яхшибоев. — Мен ҳали оёқдан қолганим йўқ, эл қатори ошхонага бориб ейман.

Овқат ташийдиган қиз хиёл ажабланди, негаки, шу кунга қадар Яхшибоев палатага овқат келтиришларини талаб қиларди, бугун эса... Ҳар қалай, у эътиroz билдирамди — бу муборак масканда bemорларга эътиroz билдириш расм эмасди.

— Майлин, домлажон... — дедио патнисини кўтариб чиқди.

Яхшибоев пўримгина кийиниб, юзига фарангি атирдан озгина пуркаб, палатадан чиқди. Ошхона йўлакнинг чап учига эди. Тамадди қилаётган бир-икки таниш bemор уни кўриб, беихтиёр ўринларидан туришиди. Салом беришиди.

— Баҳузур, баҳузур, — дея миннатдорлик билдириди Яхшибоев. — Ош бўлсин...

Таклифу мулозаматларни сезмаган бўлиб, атай нотаниш бир кампирнинг столига бориб ўтири. Ҳарна, бунда гап-сўз камроқ бўлади, чалгимайсан, кўнгил ўзи тиниқиб турибди, ажабмаски, хонага қайтиб, бирор тузукроқ нарса ёзсан...

Дастурхонга тортилган неъматлар сархил — бири биридан тотлироқ эди. Аммо Яхшибоев нафсини тийди; одам деган сал очроқ юргани маъқул, ўшанда иш унади. Қаршисида ўтириб майда кавшанаётган кампирга зўр иштача тилаб, палатага қайти. Стол ёнига ўтиб, қўлига қалам олди. Бир-икки жумла тизди-ю, ўзига ёқмади. Кечак кўргани келган бир муҳаррир газетасига мақола сўраган эди. Лекин мақола дегани бир кунлик нарса, тезда унут бўлади. Мақола ёзиш шарт эмас, балки, ўзлари ёзиб, кейин имзога келтиришар?.. Шуниси аниқроқ. Қолаверса, муҳаррир ҳам, ўзингиз ёзив беринг, деб айтгани йўқ, бизгаем қатнашсангиз, оқсоқол, деди, битта зўр мақола уюштирусак... Демак, уюштирилади. Жон куйдириб ўтиришга арзимайди. Дарров унут бўлмайдиган нарсаларга қўл уриш керак. Дейлик, хотиралар. Хотира деганлари аслида гийбатнинг бир тури, кимса йўқки, бировларнинг икир-чикирларига қизиқмаса. Ёзсан нима қипти, деб ўйлади Яхшибоев, ахир, кўпни кўрганман; не-не одамларнинг суҳбатларида бўлганман; не-не зотларни сўнгти йўлга узатиб қўйганман; кўпларининг қабрлари устида сўз айтганман, шулардан бирини олсам-чи? Дейлик, дўстим Шарифни, гўринг нурга тўлгур Шарифни? Йўқ, уни ёзиш қийинроқ. Кейин унинг қабри устида гапирганимни эслолмайман. Ҳа, тўгри, у пайтда мен узоқда эдим, Булдуруқда, колхознинг боғида, тузукроқ мондимаган дараҳтлар тагида, сўрида, девзира ош устида. Қолаверса, гўринг нурга тўлгур Шарифдан тузукроқ латифа қолгани ҳам йўқ. Биттаси борки, урушдан сал аввал Германия ҳақида мақола ёзган, дарвоқе, унда Германия эмасди, Олмония эди, хуллас, дўстимиз мақолани ёзган, мақола газетда сонма-сон чиқа бошлиган, лекин шу орада ўртоқ Молотов билан анави аблаж Риббентроп деганлари учрашгану гўринг нурга тўлгур Шариф газет муҳарририга телефон қилган: шу мақолани тўхтатиб турсак тузук. Нега, деб ажабланган бечора муҳаррир, чиқаверсин-да? Йўқ, деган гўринг нурга тўлгур дўстимиз Шариф, сал тўхтатиб турайлик, айни пайтда чиқса, икки давлатнинг ўзаро муносабатларига салбий таъсир қилиши мумкин...

Ўша муҳаррир бечора (энди қайтиш қилиб кетди) шу гапни айтиб, думалаб-думалаб куларди. Ростдан ҳам, латифа анча тузукдай, лекин, минг афсуски, у бор-йўғи газетчиларни кулдиришга ярайди, холос. Қайтага, марҳумнинг ўлимидан бир ҳафта бурун эмлагани келган ҳамшира қизга тегажоқлик қилганини ёзган дурустроқ. Ҳарна, недир ҳақиқат бор бунда. Лоақал, гўринг нурга тўлгур дўстимиз Шарифнинг табиатини ифода эта олади. Асли шуни батафсилоқ ёзса зўр чиқарди, лекин айни орзу жуда бемаъни, барибир босиб чиқаришмайди, негаки, хотира деганлари мұқаддас нарса, ҳар ҳолда, шундай бир ақида бордай, умуман, гўринг нурга тўлгур дўстимиз Шариф унчалик ҳам ёмон йигит эмасди, қўрқоқлиги бор эдики, ботирлик билан аралаш; олим эдики, нуқул аёллардан шогирд танларди; боши очиқларини бирдан ишга оларди; боши боғлиқларини сал ўйлаб, мулоҳаза қилиб, аввал эрини кўриб, эрнинг кучини ёки мавқеини чўтлаб-чамалаб... Чуту чамада янглишмасди ҳисоб. Йўғ-э, бир гал янглишган. Дарвоҷе, гўринг нурга тўлгур Шарифдан қолган ягона латифа аслида шу, боягиси ҳисобмас, лекин, боз минг афсуски, бунисини ҳам ёзib бўлмайди. Айтишларича, ўшанда шогирд хотиннинг эри тўполон қилибди, аввалдан ажрашгиси бор экан чоги, хотинни судга берибди, айблабдики, бу — хотинмас, бориб турган манжалақи, бошқа одам қуригандай... устози билан дон олишади! Ўшанда жанжал судга оширилди-ю, тузукроқ ажримсиз қолиб кетди, дўстимиз Шариф чаққонлик қилди, дўхтирларга кўриниб, «...ушбуни кўрсатувчи шахснинг аёлларга тоби йўқ», деган мазмунда қоғоз келтирди. Сўнг бирор ой касалхонага ётиб олди, кўргали борсак ҳам жойидан турмасди, нуқул беҳоллиқдан шикоят қиласади. Хайриятки, жанжал тез орада босди-босди бўлиб кетди. Шариф касалхонадан чиқди, тузалдим, дея дўстларга хабар етказди, лекин ўшандан сўнг, то ўлимига қадар, «ётса турмас» деган лақабдан қутулолмади.

Дўстимиз Шарифнинг беморлиги бизга тузуккина ҳангома эди. Уни кўргали бормаган одам қолмаган эди ҳисоб. Биргина хотини боргани йўқ. Қаттиқроқ аразлаган чоги, ўлсин, керак бўлса ўзи келади, деб айтган экан. Турган гапки, дўстимиз Шариф уйига қайтиб борди, тазарру қилди. Хотини жуда раҳмдил эди, қолаверса, унинг ҳам андак олималиги бор эдики, бир вақтлар китобча ёзив, оила — мисли қўргон, бу қўргон деворлари метин бўлсин, қўйди-чиқдиларнинг оддини

олайлик, дея қаттиқ ташвиқот қилган эди. Эҳтимолки, ўша сўзлари боис, гўринг нурга тўлгур дўстимиз Шарифдан ажралиб кетолмади. Ўша воқеалар сабаб бўлиб, дўстимиз Шарифнинг рафиқаси ҳам «етти ўлчаб, бир кес» деган галати ва узундан-узоқ лақаб олган эди.

Умуман, тирик жон борки, лақаби ўзи билан. Афсуски, мен ўзимнинг лақабимни билмайман. Бир маҳаллар «қорақош» деган лақаб қўйишувди, лекин унга магазиннинг елими суртилган эканми, ҳеч ёпишмади-ёпишмади. Сал-пал занчалишроқ бўлсам, балки айни сўздан оғринардим, аммо, минг қатла шукрки, қадди-бастимиз тузук, куч-кувватдан ҳам қисмаган, қолаверса, овозимиз ҳам гавдага яраша — хуллас, лақаб сира ёпишмади, кейинроқ, қош-пош дегани сал бароқданиб, бир чеккан дан оқардию лақабкаш чиранмачоқларнинг бутун тоат-ибодатлари сариқ чақа бўлди. Аммо, сезаманки, недир ўзим билмаган лақабим бордай. Баъзида суҳбатдошли римнинг лаблари жийрилганига кўзим тушиб қолади, тек турганларида айниқса сезилади, лекин — у лақаб не, ким тўқиган?.. Балки буни билиш насиб этмас? Ахир, Ошно ўзининг лақаби Ошно эканини билмайдику? Шунаقا нарсаларни билавериш жудаям шартми?..

Яҳшибоев толиқди. Бугун ёзолмаслигини ҳам сезди. Бир хаёли телефонни тиззага олиш бўлди, лекин қўнгироқ қиласидан жой ҳам йўқ ҳисоби. Тўгри, бирортасига сим қоқиш мумкин, чўчитиш мумкин, лекин тинчгина ишлаб юрган бандаларнинг оромини бузиб нима қиласиди? Барibir латифа чиқмайди. Ўтган кунги латифадан ўтказиброқ яна бирор нарса тўқиши даргумон. Аммо ўша латифа ёмон чиқмади. Чошгоҳ пайти эди, шарт трубкани кўтардию айтди: «Болам, анави Чоршанби деганинг бўлмагур бола экан!» «Қайси Чоршанби?» деб сўради трубка. «Анави, очерка бўлимингда ишлайдиган бола-да...» «Э, Соибжон демайсизми, устоз?» «Барibir эмасми!..» «Шундайку-я, лекин у Чоршанби эмас-да... Нега бунчалар қаҳрингиз келди, устоз?» «Бўлмагур бола экан, менинг мақоламни ёмон ёзибди...» Трубка жим бўлиб қолди. Яҳшибоев сездики, уни кафт билан тўсишиди. Зум ўтиб, кафт кўтарилди, сунъийроқ йўтал овози эшитилди: «Узр, устоз, сал шамоллаб қолибман...» «Тезроқ тузалиб кет, болам, согайиб чиқсан, уйга бир келасан, икков яхшилаб товуқҳўрлик қиласиз». Яна йўтал овози эшитилди. Яҳшибоев мамнун бўлди: «Майли, болам, сув-пув ичиб, кейин қўнгироқ қиласан, лекин ўзингни эҳтиёт қил!..»

Шу, холос. Айни чогда давраларда латифа кезиб юргани аниқ: «Ҳа, нима? Соибжон ёмон! Нега ёмон? Яхшибоевнинг мақоласини ёмон ёзибди!» Аслини олганда, ўша йигит унчалик ёмонмас, саводлигина, одоби жойида, мақоласи ҳам тузук, лекин латифага зориқиб турганингдан кейин... қийин-да! Латифа ким яхшию ким ёмон деб танлаб ўтирадими! Лекин Соибжон ростдан ҳам одобли йигит. Одоблики, ўзи ёзган мақоланинг ҳақини ҳам менинг номимга жўнатади. Энди пулинни ўзига бериш керак, йўқса, кўнгли чўқади. Латифа унга озгина шуҳрат келтириши тайин, лекин бу болалар сал инжикироқ, ҳазилнинг қадрига етмайди, тушунмайдики, мен ўлсам, номим қолса, тўқиган латифам қолса, табиийки, ўша латифага қўшилиб, унинг ҳам номи қолади. Шу маънода Чоршанби тузук, Чоршанби жуда пухта, у ўзидан латифа қолмаслигини яхши билади, шу боис, сарқит латифаларга қўшилишдан ҳазар қилмайди. Булар эса, ўлгудай димоғдор, бошлари булат ортида, кўзларини туман босганки, танасининг пастки қисми ялангоч эканини пайқамайди ҳам, яъники, иштонсиз... Сенга ким Яхшибоевнинг номидан мақола ёзгин, деб айтиб эди, чида энди! Ҳа, муҳарриринг буюрдими, муҳаррирингдан қўрқдингми? Ҳолинг шу экан, зардага не ҳожат? Ахир, муҳаррир ҳам одам, сен ундан чўчиғандай, у бечора ҳам бирорлардан, дейлик, Яхшибоевдан чўчиди, униям тушуниш керак. Хўш, ишни қилган карнайчи-ю, бу ёқда сурнайчи Яхшибоев балога қолсинми? Лоақал кулишга руҳсат беринглар энди!.. Фақир Яхшибоев ҳам бир яйрасин! Ахир, сенлар учун и д е я муҳим эмасми? Ўша идеяни Яхшибоевнинг номидан соттанингдан кейин, энди номи бозорга чиқсан банданинг ҳам нозу фирогига чидаш керак-да. Қараб туринглар, ҳали фақир Яхшибоев латифанинг зўрларини тўқийди. Ҳар латифаларки, искандару доролар... чангллаб қолади!

Яхшибоевнинг кайфияти анча ўнгланди, кўнгли озгина сайр тусади. Эгнига касалхонанинг янги момиқ ҳалатини илиб (бу азиз масканда оҳорсиз кийим ўзи бўлмасди), аждар шакли туширилган ҳассасини олиб, олган баробарида уни совга қилган Равилбой деган шогирдини эслаб («асло бунга қунингиз қолмасин, устоз, лекин ҳашамга олиб юрсангиз тузук...»), хонадан чиқиб, лифтта миниб, ахийри кенг ҳовлига қадам қўйди.

Ҳаво очиқ эди. Тафти ҳам дурустгина, дараҳтларнинг барглари бут, йўлаклар супуриб-сидирилган, сув

сепилган... Бино олдидағи чоғроқ гулзор атрофига қўйилган харакаларда уч-тўрт бемор танларини офтобга тоблаб ўтирибди. Бири ўрнидан туриб, таъзим қилди. Яхшибоев уни дарров таниди — номи тушган фельетонни ушлаб қолувди. Ўша фельетон чиқса борми, бу бечора анча йироқ жойларга кетарди. Мана, яқинда юрибди, таъзим қиласпти. Сал-пал ўсган кўринади. Ҳар ҳолда, аввалги чоги билан касал бўлса, бу жойларга тушолмаслиги аниқ эди.

Яхшибоевнинг кўнгли гаш бўлди. Касалхонада танишлар бўлмагани маъқул, соглиқдан шикоят қилаве-риб, нақ жонингни олади.

Рўпарадан бир қучоқ гул кўтариб келаётган ҳамшира қиз унга битта атиргул узатди:

— Тезроқ согайиб кетинг, домлажон!

— Раҳмат, қизим.

Чўчиб турди, ҳозир бирор китобдан гурунг бошлиди, деб ўлади. Йўқ, хайрият, ҳамшира тезда нари кетди; у Яхшибоевни танимас эди, гулни ҳам шунчаки беморга узатган эди. Балли, отасига раҳмат, умуман, шу масканни ўйлаб топган одамларга минг бора қуллуқ, дардинга қулоқ тутишади, лаззатли таомлар беришади, ҳаттоқи, бутунлай нотаниш бўй қизлар қўлларингта атиргул тутқазиб қўйишади. Яхши-да, ўртоқ Яхшибоев!..

Олмазорга етганида кимдир ортидан қувиб етди. Оҳиста қайрилиб, таъқибчининг халлослаб турганини кўрди.

— Телефонми? — деб сўради.

Уни қувиб етган кишининг ёши қирқларда эди, бичими қишлоқ тарафлардан, бечора сал довдира бўлди:

— Узр, домлажон... Безовта қилдим... Суратингизни кўриб юрардик, лекин дарров таниёлмабман... Мана, дийдорингиз насиб этди.

— Қаерлардан сўраймиз?

— Узоқдан, домлажон, жануб томонлардан. Аммолекин, баҳаво жойлар. Сиздек улуг одамни кўрмоқ орзуимиз эди, мана, орзуимизга етдик...

Яхшибоев ичидагижинди. Намунча културний бўлмаса, деб ўлади, ўзи билмаган сўзларни айтади-я!.. Дарвоқе, бу сўзларни билади, лекин айтадиган мавриду жой топмаган, энди айтса бўлаверади, мени кўрди, менга айтса бўлади. Худойим, ёзигим не эди!..

— Колхозда раис бўлсангиз кераг-а? — деди у эрмаклаб.

— Топдингиз! — деди мухлис шодланиб. — Икки йилча бўлди. Халқимиз ҳеч қўймади. Қўймагандан кеин... иложимиз қанча. Аммо-лекин, анча иш қилдик, қишлоққа сув келтиридик, иккита олижаноб молхона қурдик.

Яхшибоевнинг баттар гаши келди, лекин қўрс гапиришдан ўзини тийди, атай ижикилаб сўради:

— Бу, дейман, олижаноб молхонадаги сигирларнинг зотлари ҳам олижаномби?

— Зотиям олижаноб! — дея хитоб қилди мухлис. — Қозогистондан ўзим опкелдим. У тарафлар анча салқин экан, сал тобимиз қочди. Соғлиқни ўйлаб, бу тарафларга ташриф буюрдик.

Ол-а, деди Яхшибоев ичида, сен ўзинг кимсанки, ташриф буюрсанг! Йўқ, буниям айбситиб бўлмайди, телевизор-пелевизорга чиқадиган хотин шоирлардан ўрганган чиқар. У мухлисига қизиқсиниб қаради. Мухлис эса, парвойи палак, сўзини давом эттириди:

— Мана, бир кўрган — таниш, икки кўрган — билиш... Энди, биз тарафларга ҳам қадамингизни ранжида қилсангиз, домлажон. Аммо-лекин, жуда баҳаво жойлар, айниқса, баҳор фаслида зўр бўлади!

— Хўп, хўп, албатта қадамимизни ранжида қилалимиш.

Раиснинг гаплари Яхшибоевга хуш ёқа бошлади. Уни гапиртириб қўйиб, ўзи секин қулоқ тутди, қулоқ тутгани баробар bog тўрига қараб бораверди. Раис соддагина йигит экан, гаплари баландпарвоз-у, лекин тушунса бўлади: хотини бор; боласи — бешта; отаси тирик, онаси ўлган, чамаси, отаси уйлантирасан, деб гаранг қиласди; колхози бадавлатгина, лекин бадавлатлиги у туфайли эмас, эски раис туфайли; раҳматли зўр одам эди, ўзиям емасди, ўзгагаям едирмасди; ордени йўқ эди-ю, лекин медаллари бир талай. Бировга бўйин эгмаган, бирорларнинг бўйини ҳам қайирмаган, бошқалар ҳаволаниб, ҳовлиқиб, қўша-қўша ҳовли қуриб, ҳар шаҳардан биттадан ўйнаш ортириб, пул жониворни чамадонлаб совурган пайтлари ҳам, у ўша ўттизинчи йиллардан қолган эски кителини елкасига илиб юраверган. Энди колхоз эгасиз қолди, янги раис бўлмиш мухлис ҳали ёш, тажрибаси йўқ, агрономликка ўқиб келиб, уч йилча ишлаган, холос. Бу ёги қанд касалига чалинди; бемаъни касал экан, айтишларича, соппа-соғ одам ҳам ёмонроқ қўрқса, бас, чиппа ёпишиб оларкан; янги раиснинг қўрққани рост, бултур пахта плани уч-

ма-уч бўлди; битта-иккитаси, ана, қўшнилардан сотиб ол, пулини мукофотдан қоплаб юборасан, деб қутқу солди, лекин мухлис бу ишни қилолмади, қўрқди; бирорвни ота деб, бирорвни ака деб — хуллас, колхозчиларни алдаб-сулдаб, ўз кучлари билан, учинчи сорту тўртингичи сорт қилиб бўлса-да, бир амаллаб планни бир жойга етказишиди, лекин ўшанда ёмон қўрққани боис, мана, қандга чалинди, биладиган одамлар шу касалхонани айтишиди, сабабки, пора-мора сўрамас экан; ноилож, бу азим шаҳарга келиб, каттароқ одамларга ялиниб, ахийри йўлланма одди.

Раис дардини гапиргани сайин жўнлашиб, туппатузук одамга айланди-қолди.

— Касални тузатинг-у, бошқа бу ёқларга келманг, — дея маслаҳат берди Яхшибоев. — Ўрганиб қолсангиз ёмон бўлади.

— Э, ўзимиздаям шу ният, домлажон, — деди раис. — Тузалиб олай, қайтиб қорани кўрсатмаймиз. Лекин, бизники қуруқ манзират эмас, домлажон, чин кўнгилдан айтдик, адресни қолдирсак, бир меҳмон бўп борасиз.

— Насиб этса, — деди Яхшибоев. — Бу ерлардан эсон-омон чиқсан.

— Э, сизки шу гапни айтгандан кейин... — дея ранжиди раис. — Қаранг, домлажон, мендан зўрроқсиз, қирчиллама йигитсиз!..

— Гапи-да, укажон, — деди Яхшибоев сўлиш олиб. — Отингиз нимайди?

— Чорибой, — деди раис. — Фамилиямиз — Маматқулов.

— Энди, Чорибой ука Маматқулов, агар оламан деся, ёш-пошга қараб ўтиrmайди. Бир гап бор-ку, қирчиллама қирқ ёшда қирчинидан қийилди?..

— Бу гап ўз йўлига, домлажон, — деди Маматқулов. — Лекин бизнинг уйдан бир пиёла чой ичбін келасиз. Бошқа нарса ваъда қилмайман, битта дўппи кийгизиб, битта тўн ёпаман, холос.

— Мен бўлсам, колхознинг ярмини елкамга кўтартириб юборасизми, деб ўйлабман! — дея ҳазиллашди Яхшибоев.

Раис қизаринди.

— Йўт-э, домлажон, — деди. — Биз ҳали у даражага етганимиз йўқ. Кейин одамларимиз ҳам пухтагина, раҳматли раисимиз шунга ўргатиб кетган экан, сал нарсага Москвага югурлади.

— Москвага югурмайдиган қилиш керак-да.

Раис Яхшибоевнинг гапларини тузукроқ тушунмади, бир муддат анграйиб турди.

— Айтмоқчиманки, барча муаммоларни биз ўзимиз ҳал қилишимиз керак, — деди изоҳ берди Яхшибоев. — Ахир, пойтахтдаги раҳбариятнинг биздан бошқа ташвишлари ҳам кўпdir? Адолат бўлмоги керак, Чорибой ука. Ўша адолатни сизу биз ўрнатмасак, халқимиз албатта бошқа ёқдан — Тошкенту Москвадан ахтаради-да.

— Аммо-лекин қойилман, домлажон! — деди Маматқулов ҳаяжонланиб. — Шу гапларни бизнинг колхозда ҳам айтсангиз зўр бўларди. Одамларни бир пасда йигнаймиз, радиоузелимиз бор, улар бир йигналиб келсада, сиздек улуг одамнинг гапларини ўз қулоги билан эшитса. Шунинг ўзи бир йиллик планга етадиган гайрат беради-да, аммо-лекин!..

— Бўпти, укажон!

— Сиз мени, телевизор-пелевизорда кўриб юргану энди келиб ёпишяпти, деб ўйламанг, домлажон. Газетдаям кўп ўқиймиз. Ўзимиз ўнта газетта обунамиз, хотиндаям тўрт-бештаси бор, бу ёги болалар ҳам «Гулхан»у «Ғуңча» ўқийдиган бўп қолган. Ана, қайси кунният битта мақолангиз чиқди. Пахта терайдиган мосшиннинг зўрлари бор, лекин чиқмаяпти, деб ёзибсиз. Агар сиз ёзмасангиз, бизга ўҳшаган нодонлар, э, бори шу экан-да, деб юрайдик-да? Энди бўлса, домлажон, ўша зўридан берасизлар, деб талаб қиласерамиз.

Яхшибоев, мақолани ўзим эмас, шогирдларим ёзган, деб айтмоқчи бўлди. Лекин ийманди. Ёнидаги соддабаёв йигитни ёзувчилигу газетчиликнинг ёқимсиз икир-чикирларини айтиб ранжиттиси келмади.

— Энди, сизга яна бир маслаҳат чиқиб қолди, Маматқулов укажон, — деди Яхшибоев. — Мен билан ўзингизнинг шевангида гаплашсангиз. Бизлардаям андак бор, ўзимиз жўқчи бўлмасак ҳам, ҳар ҳолда, ҳам-сояларимиз жўқчи бўлган. Булдуруқнинг гирд тевараги қўнгирот эди. Биргина биз барлос уругидан. Албатта, уруг деганимиз жуда эски, жуда шартли ва қолоқ тушунча, лекин айни атама қолган экан — бизда на илож?

— Энди, домлажон, бизлар жудаям ўтиб кетган жўқчимизки, ўёқ-буёғи йўқ, — деди Маматқулов хижолат чекиб. — Гапирсам тушунмайсизми деб қўрқаман.

— Қўрқманг, — деди Яхшибоев. — Вақт топиб, бизнинг палатага ҳам киринг, гурунглашамиз. Палатамиз тўртинчи қаватда, йўлакнинг энг тўрида.

— Тўр тарафларга бизларни қўярмикан? — деди Маматқулов.

— Э ука, сиз қайси мамлакатдан келгансиз ўзи? — деб кулди Яхшибоев. — Албатта қўяди. Дежурний сестрага айтинг, Яхшибоев қариндошимни кўрмоқчиман, денг.

— Ҳаддимиз сигмайди-да, домлажон.

— Дадилроқ бўлиш керак, Чорибой. Бунақада қаҳрамон бўлолмай қоласиз, ука.

Яхшибоев уни нега таклиф қилганини аввалига ўзи ҳам тушунмади, Кейин англадики, сал далда бергиси келган экан. Раис йигит дўлворгина кўринади, ажаб маски, ишлари юришиб кетса. Салгина қийналади, албатта. Биринчидан, бодиликни ташлаши керак, хусусан, анави ташриф буюришлару қадам ранжидаларни. Одам деган сал жўнроқ гапириши керак. Иккинчидан, уяту ийманиш масаласи. Бунда ибо билан бодилик чатишиб кетган экан ўзи. Бир ёқда ибо-ю, нариги ёқда маҳмаданалик қилиб турса, ҳеч кимга ёқмайди, баски, бир умр рўшнолик кўрмай ўтади.

Яхшибоев маслаҳатини кўчада эканида айтса ҳам бўларди-ю, лекин кўчада айтилган гап қулоқда турмайди, номига яраша — шунчаки кўчагап бўлиб қолаверади. Ва аксинча, суҳбатни хонага кўчирсангиз, унда жўнгина маслаҳат ҳам х о с гапга айланади, залвори ошади, агар бунга дўлвор раиснинг ихлосини ҳам зарб этсак, унда нархи тиллога teng бўлди деяверинг! Қарабсизки, яна бир афсона тайёр. Бирор ўттиз йил ўтиб, дўлвор раис шуҳрат топадиу сонминг одамнинг оғзини ланг очдириб қўйиб ҳикоя қилади: ёш эдик, гўр эдик, ишнинг кўзини билмас эдик, лекин тақдирнинг ўнглигини қарангки, бир куни иттифоқо кимсан Назар ота Яхшибоевнинг суҳбатига мушарраф бўлдик, у киши бизга айтдиларки...

Шуларни ўйларкан, Яхшибоев яйраб кетди. Майлида, деб хаёл қилди, у замонларда суякларимиз ерда чириб ётиши тайин гап, лекин одамзод кўзи очиқлигидан таскин топгани ҳам ёмонмас-ку, ҳозирча, баҳарнав, тирик юрибмиз-ку!..

Маматқуловда шумлик йўқ, деб ўйлади, мисоли лойдай юмшоқ, пишитиб, истаган шаклга киритса бўлади. Хоҳланг — кўза, хоҳланг — хум, хоҳланг — чироқпоя. Во даригки, кулолнинг ёши ўтиброқ қолди, меҳнатининг ҳузурини ёлчитиб кўролмайди.

Ахир, анави Тўпоридан кўра (у ўзи марҳамат қўрсатган кишилардан бирини эслади), манави дўлвор йи-

гит дурустроқ эмасми? Тўпори аслида шум, пихини ёрган, туллакки, нарёги йўқ, лекин атай ўзини сода тутади, тўпорилиги бизга ёқишини сезади, менга, Ошнога, айниқса — Ошнога!.. Бечора Ошно, ўзининг ориф эканини англамоқ унга қанчалар завқ беради! Ҳеч балони сезмайди, оёғи чалишмагани билан, барibir mast, гирт mast, бошида нуқул болари гўнгиллайди, димогида нуқул бодом гулининг ҳиди, билмайдики, унинг ўзи андак ачиниб, андак мазахлаб турган Тўпори аслида жамики ориф одамларнинг устидан куляпти. Афсуски, бу гапларни энди айтиб бўлмайди, Ошно энди бу гапларни эшитмайди, агар эшитса борми, Ўртақўргондаги гариб карвонсарой ҳужрасида йиглаб туриб, отасию онасини, учта укасию иккита синглисини ўртага қўйиб ичган онтини унутиб юборади. Ўйлаки, унда Яхшибоев ҳам йўқ. Унда Яхшибоев йитади, унут бўлади!..

Бирдан вужудини қаҳр қамради. Лекин бу туйгуда куч йўқ эди, ожиз эди, гариб эди, бенаво... Юраги ёмон бўлди. Маматқуловнинг билагига таяниб, чеккароқдаги харрак устига чўқди.

— Қариллик ёмон, Чорибой ука, — деди у ўксиниб. — Ёшлиқда ҳаяжон зўр, куч ундан ҳам зўрроқ, лекин қариганда ёлғизгина ҳаяжоннинг ўзи қоларкан. Ҳаяжоннинг бир ўзи ёмон нарса, ҳаяжонни ёлғизлатиб бўлмайди, Чорибой ука, юрак чидаш беролмайди.

— Дўхтири чақирайми, домлажон?

— Керакмас, — деб бош чайқади Яхшибоев. — Малол келмаса, тўннинг киссасидан дори олиб берсангиз.

Маматқулов халат чўнтағидан дори олиб берди. Яхшибоев дорини шимиб, бошини сал орқага ташлади.

— Чўчиманг, — деди тепага қараганча, — ҳозир ўтиб кетади. Энди сиз борақолинг, Чорибой. Мен андак ёлғиз ўтирай.

— Қандай бўларкан, домлажон?

— Э, шунгаям ваҳимами, — деди Яхшибоев. — Ҳозир отдай бўп кетаман.

— Дўхтириларга айтай...

— Мени хафа қилмоқчимисиз? — деди Яхшибоев унга тик боқиб. — Боринг энди, ука. Эртага гаплашамиз.

Маматқулов недир эътиroz қилмоқчи бўлди, лекин ботинмади, ноилож, бир-бир босиб нари кета бошлади. Яхшибоев сал тинчланди. Тузук йигит экан, деб ўлади,

энди умр ўтиброк қолди, бўлмаса, шунаقا йигитларни сал қўллаб юборилса зиён қилмасди. Қўлимдан келадигани — биргина бориш. Адресини берса, борсам, каттагарига кўриниш берсан, буниям икки-уч кун ёнимда олиб юрсан, тузукроқ ишларини икки оғиз маҳтаган бўлсан... шунинг ўзи кифоя эмасми? Яхшибоевнинг назари тушгани ёмонми? Борсан, нақ қиёмат бўп кетар! Ҳа, кимсан Яхшибоев, ўртоқ Яхшибоев, Ошнонинг ошноси!.. Бу нодонлар аслида бу ошноликнинг нақадар омонат эканини тасаввур ҳам қилишмайди. Тасаввур қилишлари шарт ҳам эмас. Ахир, Ўртақўргондаги гариф карvonсаройда, қоронги ҳужрада битта ем бўлиб, Булдуруқдаги кулбасини согиниб, тиқ эттан товушдан юраги минг бир ағдарилиб ётган бир йигитча бехосдан ичиб қўйган онтнинг кимга қизиги бор? Мұҳими — Яхшибоев; мұҳими — дўлворгина раиснинг ўнгланмай турган тақдиди; мұҳими — созтупроғу кулол амакининг чайир қўллари!..

Яхшибоев яна тўлиқди. Бу ҳовлига, кенг bogу рофларга сифмай бораётганини сезди. Лекин ҳаяжонини тезда босди. Ўпкангни бос, деди ўзига ўзи, чим эттан оғриққа маҳтал бўлиб турибсанми, ўпкангни бос... Сал ўйлаброқ қувониш керак, ҳовлиқиш шарт эмас, негаки, ганимлар орасида ҳам юрадиган бир ҳикматнинг ўзиёқ етиб-ортади: Назар Яхшибоевнинг назариту шагани яхши.

Иқрорки, бундан ўтказиб айтиш қийин. Демак, шукрон на керак. Шукронаки, ўзгаларнинг, нафчил муҳлисларнинг шукронаси билан қўшилиб, хирмон бўлиб, дарёдай мўл, денгиздай беҳудуд ағсонага айланади. Унинг ёнига уч-тўртта арзидиган латифа қўшилса, бас, яна ўша гап: искандару доролар... чанглабб қолади!..

Яхшибоев ўтирган харрагидан турди. Қўлидаги аждарбош ҳассасини ерга қадаб, секин суюнди, юрагига қулоқ тутди, лекин хавф сезмади. Қаддини ростлаб, ҳассани билагига солди ва орқага — касалхона биносига қараб шаҳдам юриб кетди. Кетаётуб, кимдир ўзини дараҳт панасига олганини кўрди.

Кўз қирини ташлаб, Маматқулов эканини пайқади. Яхши йигит экан. Бечора зимдан пойлаб турибди. Агар бирор кори ҳол юз берса, ёрдамга келарди. Ҳа, майли, кори ҳол рўй бермагани ҳам тузук бўлди. Маматқуловнинг боҳабар тургани ҳам тузук, хусусан, унинг ўзига тузук. Яхшибоев тагин ийди. Бораман, дея хаёлан вაъда қилди, фақат ҳозирмас, кейин, баҳор чиққанда, да-

рахтлар гулга кирганда бораман, биздан битта ширвозни аямассиз, ўртоқ раис?..

У янада илдам юра бошлади. Йўлда учраган танишу нотанишларнинг барчаси билан саломлашиб, ҳол сўрашиб, кенг-мўл бўлиб, ўзининг қаватига чиқди. Палата эшигида бадантарбиячи жувон кутиб турарди...

Чошгоҳда Робига-Робия-Роби келди. Эгнида Оллоёр олиб берган янги плаш, қўлида егулик солинган тутун, келиб, уйдагилардан салом етказди. Улар келолмас экан, деди, хотинингиз сартарошга кетди, Аввалбек расм чизяпти, Оллоёр ишида, Сокина дугонасининг тўйида, ўғил тўй эмиш, шунга...

— Ўйни овлоқ ташлаб келаверибсан-да, — деди Яхшибоев. — Ўгри тушса нима бўлади?

— Ўгри тушса пушаймон бўлади, — деди Робига-Робия-Роби. — Икки келинингиз бор, қўлларига бир тушсин-чи!..

— Тилинг тузук, — деди Яхшибоев қулимсираб. — Хўш, нега келдинг?

— Пулга келдим.

— Уйдан олсанг бўлмайдими?

— Сиздан оламан.

Яхшибоев маза қилиб кулди. Робига-Робия-Робининг шу одати зўр. Йигирма етти йилдирки, уни Яхшибоев ишга ёллаган, шунча йилдирки, маошини ҳам Яхшибоевнинг қўлидан олади. Гўёки бошқалар унга қалбаки пул берадигандай...

Аёлга зимдан разм солди. Бечора қаримсиқ бўлиб қолибди. Сал қорачароқ бўлса ҳам бир нави эди, лекин бу сариққа мойилроқ, мисоли оциқовоқ дейсан, ажин-пажинлариям бўртиброқ кўринади. Илгари, энди ишга ёлланган пайлари кўхлигина эди, нари борса — ўтгиз-ўттиз бешларда. Бир-икки гал Яхшибоевнинг қўнгли ҳам кетган. Ўшанда Муҳсина хоним театри билан гастролда юради.

Робига-Робия-Робининг ягона бисоти — қомати. Қомати ҳеч бузилмаган. Сабаб — бола тугмагани. Эриям йўқ, мустақил рўзгориям йўқ, умр деганинг эса... ўтиб кетяпти.

Яхшибоевнинг аёлга раҳми келди.

— Биби Робия, — деди. У Робига-Робия-Робини шундай атарди, — сўққабош ўтиб кетяпсан. Эр-пер тутсанг бўлмайдими?

— Бўлмайди.

— Ўжарлик қилмагин. Ҳалиям кеч эмас. Айт, битта яримта хотин қўйган шогирдларим бор, ёшиям тўгри келади.

— Униям ҳовлингизга бошлаб келаманми?

— Йўғ-э, нега?.. Ўзим уй оббераман.

— Бўлмайди.

— Бўлмайдиган нарса йўқ, Биби Робия, ўйлаб кўр.

— Бўлмайди. Мен тутмас бўп қолганман. Эр дарров ҳайдаб юборади.

Галати-ку, деб ўйлади Яхшибоев, аввалроқ билмаган эканман-да. Кейин ўзини койиган бўлди: йўқ, бекор гап, бу бечора муштипарга жабр қилган номард.

Ёстиқ тагида ётган ҳамёнини олиб, пул санади. Одати бўйича, ўн сўм кўпроқ узатди. Робига-Робия-Роби ҳам одатдагидай ўн сўм ошигини қайтариб берди. Яхшибоев ичида кулди: шундаям приницип бўлгани қизиқ.

— Биби Робия, — деди хушҳоллик билан, — бу, дейман, салгина бўлсаям кўнглинг тусамайдими?

— Йўқ, — деди аёл қовогини солиб. — Айниманг.

— Энди, айбга буюрмайсан, — деб кулди Яхшибоев. — Энди мен қаридим, мисоли гўдақдай бегуноҳ бўлиб қолдим. Ҳаддим сигадики, сендан сўрайман. Бу, кўнглинг тусамагани қизиқ-ку, Биби Робия?

— Нимаси қизиқ? Ўлсин, агар шу қизиқ бўлса!..

— Умрингга ачинмайсанми?

— Оллоёр бор-ку.

Яхшибоев ажабланди. Буни у сира ўйламаган эди. Дарвоқе, деб хаёл қилди, бунинг Оллоёри бор-ку. Оллоёрни Яхшибоев билан Мұҳсина хоним туқдан, кейин Робига-Робия-Роби ёқасидан солиб, этагидан чиқариб олган. Худди достондагидай: Гўрўглибек Ваянган мамлакатидан Булдуруқ қассобнинг ўғли... Дарвоқе, уям Булдуруғ-а?.. эсга келмаганини!.. Хуллас, Гўрўглибек Булдуруқ қассобнинг ўғли Авазни опқочиб келдию Юнус пари уни ёқасидан солиб, этагидан чиқариб олди... Юнусмиди, ишқилиб? Ёки Мисқол парими?..

Бир зум бош қотирди-ю, тузукроқ эслай олмади.

— Оллоёрга ишонганинг дуруст, — деди паришонлик билан. — Энди... унга атаб қўйганинг ҳам борми?

— Бор, — деди Робига-Робия-Роби тик қараб.

— Шартмикан, Биби Робия, — деди Яхшибоевнинг раҳми келиб. — Ўзинг қўл учидা кун кўрсанг. Мен ўзим ҳам унга бисот қолдираман. Сен балки қариндошларингни ўйлаганинг тузукдир?

— Кимни ўйлашимни ўзим биламан. Сизнинг бисотингиз — ўртада, меники биргина Оллоёрға аталган.

— Ўртада-ю, меники кўпроқ, Биби Робия!

— Меники баракалироқ!..

Яхшибоев аёлнинг ўжарлигига яна бир бор амин бўлди. Қайтага, шунисиям маъқул. Бу аёл ҳам унчалик аҳмоқ эмас. Оллоёрни бекорга таянч тутмаган. Оллоёр мисоли юввош хачирга ўхшайди, ҳаммани кўтаради. Юкимнинг буниси ортиқча-ку, деб ўтирумайди. Бечора Биби Робиянинг бор юки қабристонга борадиган тани. Оғирмас бу, қайтага, Мұҳсина хонимнинг зугумлари бундан залворлироқ. Ҳалиям Оллоёр чидайди, барака топсин!..

Робига-Робия-Роби пулинин рўмолчага тушиб, чўнтағига солди. Кейин соглиқ тилади, хайрлашдию чиқиб кетди.

Яхшибоев устидаги момиқ ҳалатини ечиб, энди ўринга чўзилган ҳам эдики, тўмбадаги телефон жиринглади. Яхшибоев аппарат тўрт марта жирингланини кутди. Одати шу эди. Тўрт марта жиринглатиб, сўнг трубкани кўтарарди, токи қўнгириоқقا маҳтал экан, деб ўйлашмасин.

Сим қоқдан киши Ошнонинг иккинчи ёрдамчиси экан. Яхшибоев қизиқ бир томоша кўришга чоғлангандек, ўтирган жойида ҳузур қилиб гимирилади, сабабки, Иккинчи ёрдамчи сўзларни битталаб танлаб, битталаб таржима қилиб — хуллас, азбаройи тиришиб сўзлашар эди.

— Ўртоқ Яхшибоев?

— Ҳа, ўртоқ Яхшибоев.

— Дардингиз тузалишга қараб боряптими?

— Тузалишга қараб боряпти.

— Докторлар сизга қандай хизмат кўрсатишяпти?

Шикоятлар йўқми? Дорилар керак эмасми?

— Дорилар керак, лекин шу ернинг ўзида топилади, — деди Яхшибоев. — Докторлар менга яхши хизмат кўрсатишяпти. Шикоятлар йўқ.

— Жуда яхши. Тузалаверинг.

— Хўш, хизмат?

— Менга сиз билан боғланиш топширилди.

— Улайсизми?

— Боглашнинг иложи йўқ. Кеча Фалония сафарига жўнадилар.

— Сафарлари бехатар бўлсин. Энди қачон қайтадилар?

— Номаълум ҳозирча. Эртага эмас, индинга телефонда гаплашамиз. Балки илтимосларингиз бордир?

— Илтимосим сизга. Иложи бўлса, мени у киши билан индинга улаб қўйсангиз.

— Агар руҳсат берсалар, албатта боғлаймиз. Бизга яна қандай топшириқлар бор?

— Топшириқ ўша — у киши билан улайсиз.

— Майли, ҳаракат қилиб кўрамиз. У киши шахсан сизнинг соғлигингиз билан қизиқдилар. Келганларидан кейин қасалхонага ўтишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас.

— Бошим осмонга етарди, — деди Яхшибоев. — Мендан у кишига алоҳида салом айтинг.

— Сизга яна бир бор соғлиқ тилайман.

Яхшибоев трубкани қўйди. Ҳозир ўзи гаплашган йигитнинг қиёфасини кўз олдига келтирди: ёши қирқда, лекин нари борса ўттизлик кўриниши бор; қоматдор, хипча, соchlари ортга таралган, силлиқ таралиб, устидан лок сепилган; тўқранг костюму сутдай оппоқ кўйлақда, мисоли танбурнинг торидай таранг; юзида тавозе, аммо жилмайгани сезилмайди. Неча йилдирки, Яхшибоев унинг юзини кўриб, одам деган қанақасига жилмаймасдан ҳам тавозе қилиши мумкин, дея бош қотиради. Биринчи ёрдамчи эса, бунинг тамом акси: дәхқонсифат; семириброқ кетган; ёши ҳам бирор элликни қоралаган; гаплари кескин ва бежогсиз. Яхшибоев уларнинг иккиси билан ҳам қалин. Йиллар ўтиб, Ошно билан ўрталарида недир кўппригу кўппричкалар пайдо бўлди. Биринчию Иккинчи ёрдамчилар ҳам ўшаларнинг бир хил кўриниши, холос. Яхшибоев Биринчи ёрдамчидан чўчимайди. Биринчи ёрдамчи анча содда, гапга тушунади, эски ақидалардан озми-кўпми хабари бор, дейлик, у Яхшибоевнинг Ошно билан бир жойда туғилганини, бирга ўстганини, бирга чиллагу бирга қулоқчўзма ўйнаганини билади. Ҳар ҳолда, у Ошнонинг қачонлардир бир замонлар телпактепди ёки қушимбoshim каби эрмаклардан четда турмаганини тушунади. Қолаверса, Биринчи ёрдамчи иш билан овора, у мудом ненидир ҳ а л қ и л а д и , турли фисқу фасодларни ўйлашга вақти ҳам йўқ. Иккинчи ёрдамчи эса, фагат г а п л а ш и ш учун қўйилган. Унинг қуроли — тавозе, яъники, тавозе қ и л и ш и ёки қ и л м а с - л и г и мумкин. Шу сабаб, Яхшибоев ундан ҳайиқибоқ туради, атай унинг лаҗжасида гапиради, атай уни Ошнога мақтайди, мақтаганда ҳам жуда ошириб тоши-

риб мақтайди, токи бу гаплар Ошнонинг ёдида қолсин, токи кейинчалик Иккинчи ёрдамчи бирор қутқуни бошлаганида, ўша мақтовлар Ошнонинг хотира сандигидан лоп этиб чиқиб қолсин-да, у Иккинчи ёрдамчига танбек берсинг: ўртоқ Яхшибоев нуқул сизни улуглайди, ўртоқ Яхшибоев сизни еру кўкка ишонмайди, лекин сиз... сиз!.. сиз!!.

Ундовлар Яхшибоевга хуш ёқди. Умуман, бугунги куннинг бошланиши ёмон бўлмади. Ошнодан койинибороқ юрувди, энди маълум бўлдики, у бечора Фалония сафарига ҳозирлик кўрган экан. Асли газет ўқиб туришда ҳам ҳикмат кўп. Лекин Ошнонинг Фалонияга кеттанини газетсиз ҳам билиб олди. Эҳтимолки, эртага ёки индинга ўша қадрдан овоз юртлар ошиб, қитъалар, уммонлар ошиб, не-не тоглару водийлардан, бугу роглардан, минглаб йўллару сўқмоқлардан ошиб... мана шу жойга, оддийтина тўмба устида турган оддийтина сарик телефонга этиб келса!..

Шуни ўйлаши билан, ҳарнеки сайёҳликка ўргангандан кимса каби, юраги тез-тез ура бошлади.

Дунёда оқибат борлиги қанчалар яхши! Оқибатсиз яшаш қийин!

Эсладики, бундан неча ўн йиллар олдин, Ўртақўргонда, турли карvonсаройлару ижара ҳужраларда жон сақлаб юрганларида, шаҳар жонга тегиб, қўнгиллари кенг далаларни, даштларни қўмсаб қолганида, икковлашиб, бирор йўловчи аравага тушиб, шаҳар ташқарисига чиқиб кетишаарди. Роса кезишаарди. Ўтлогу ажриқзорларга думалашарди, сўнг ҳориб-чарчаб, қоринлари очиб ортга қайтишаарди. Ўшанда жуда содда ва жуда юқимли шеърни қайта-қайта зикр этиш кенг расм эди:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда.
Чаппор уриб гуллаган богин,
Ўпар эдим Ватан тупрогин...

Бу сатрларни ёзган жингалаксоч шоирни ҳам кўришган эди. Шоирни кўриб, Яхшибоев рашик қилганки, нега шеърни мен эмас, манави қорача йигит ёзган, деб!.. Ҳаттоки шу гапини Ошнога рўй-рост айтган. Ошно бамаъни йигит эди, кулганки, э Назар, сен бир галати одамсан, ошна, ахир, ҳамма чиройли аёлни ҳам кўриб, нега унинг эри мен эмасман, деб айттолмайсанку? Яхшибоев Ошнога қўшилиб, яйраб-яйраб кулган, сўнг тан олганки, э Ошно, рости, мен шу гапниям

айтгим келади! Кейин ҳам бу ҳазил кўп бор тақрор бўлган. Улар ҳали содда-баёв эдилар, аёл меҳрини кўрмаган эдилар. Ўртақўргон эса, мисоли киночилар йигинга тўплланган шаҳардай, нуқул чиройли аёлларга тўла эди. Йигитлар, қонлари жўшиб, юраклари орзикб, кўнгиллари суст кетиб, шаҳар кўчаларини сайр этишар, гўзал қизларга суқ билан боқишар, ўшанда Яхшибоев алам билан айтардики, э ошна, қара, қандай зўр қизлар, нега бизни яхши кўришмайди, айт, айбимиз нима? камбагал эканимизми? ахир, бу аҳволда қолиб кетмасмиз, бирор маскан ҳам тутармиз? исканомиз ҳам бўлар? айт, ошна, ахир биз унчалик ҳам ёмон йигитлар эмасмиз-ку?

Ошно тагин куларди. У жуда босиқ, ўйли-мулоҳазали эди. Яхшибоевга таскин берардики, э жўра, сабр қил, ҳали бизга атаганлари ҳам бор, биттагина муҳаббатга лойиқ бўлишнинг ўзи ҳам катта баҳт.

Ошно айтганини қилди. Бир марта муҳаббат қўйди, бир марта уйланди, битта хотин билан яшади. Лекин Яхшибоев Ошнога ўхшамасди, ўхшашни истамасди ҳам, у мисоли ютоққан юҳо эди, ямламай ютишни орзу қиласади. Орзу қиласди-ю, мудом оч юради.

Ошнонинг яна бир яхши одати бор эдики, бир маҳалла наридаги новвойхонага бормоқчи бўлса ҳам, албатта Яхшибоевга маслаҳат соларди: мен бир нонга бориб келсам, жўра. Яхшибоевга унинг рухсат сўрагани ёқарди, айтардики, майли, ошна, лекин ўзингни эҳтиёт қил, яхши-ёмонга аралашма. Қизиқ ҳол эди бу: Яхшибоев ўзини ота ёки акадай тутарди, ўзи ёмон йўлларга кирса кираради, лекин Ошнога изн бермасди, касал бўлса парвариш қиласади, оч бўлса нон топиб келарди, маъюс бўлса кўнглини кўтарарди. Кейинроқ, Ошно ўз йўлини ўзи топиб кеттанида, Яхшибоев дафъатан довдираб қолди. Гўё полапонини учирма қилган қуш аҳволига тушди, ҳатто ғайирлиги келди. Лекин бу туйгу кўпга чўзилмади, фарзанди ёки иинисининг камолини кўрган ота ёки ака янглиғ, у ҳам таскин топди, кўнгли ўси, шу тариқа, Ошно юксалгани сайин, унинг ҳам гурури юксалиб бораверди.

Иккинчи ёрдамчи сим қоққани боис, ўша кезларни яна бир бор эслади. Қулоқлари остида Ошнонинг андак синиққан овози эштилгандай бўлди: менга рухсат берсанг, жўра, энди мен бир қишлоққа бориб келсам.

Худди шундай — Ошно Булдурууқча кетаётганида ҳам ундан рухсат сўаради. Эндиғи сафарлар ўзгача,

уёқ-буёққа эмас, тупканинг тагидаги юртларга... Фалонияга... расмий сафар билан... делегация раҳбари... турли қабул маросимлари, қироллару қироличалар, вазирлар, сарой аъёнлари, хонимлар... Яхшибоев Фалониянинг қайси қитъада эканини эслашга уринди. Лекин эслай олмади. Яқин уч йилдирки, чет эл сафарига чиқмаган эди. Ўшандан буён сиёсий харитани қўлга олгани ҳам йўқ. Энг зўрларини ёд билгандан кейин... шарт эканми? Географиядан имтиҳон топширармиди! Ажабмаски, Фалония деганлари кейинги йилларда қўзиқорнадай бодраб чиқаётган янги, мустақил, тинчликпарвар давлатлардан бўлса...

Лекин Ошнонинг хабар юборгани дуруст. Оқибат бўлса, шунчалик-да!

Яхшибоев тагин тўлиқди, тагин хона тор келиб қолганини сезди, кўйлагининг ёқа тутмаларини бўшатди, чуқурроқ нафас олди, аммо нафи бўлмади. Озгина chalғиш учун йўлакка чиқди, дераза ёнига бориб турди. Бино олдида очилган рангоранг атиргулларга, нарироқдаги гарқ пишган олмазорга қаради, хайриятки, бу мева пишиғига ҳам етдик, деб ўйлади, озгина муддат қишининг тундлигига чидасак, бас, яна бир ажойиб баҳорга етамиз, ундан нарёғи яна ёзу яна куз, яна пишиқчилик, яна омонлик, яна роҳату фарогатки, адоги кўринмайди! Бас, яшамоқ керак, яшамоқ шарт, яшамоқ соз!..

Ёнига ўтирилди. Уч дераза нарида икки бемор турагди. Улар ҳам қалам аҳлидан, бири — бақалогу хумкалласи очеркалар ёзib юради; униси — дарозу жимиткалласи эса, очеркаларни танқид қиласди.

Қўшнилар тавозе билан салом беришди. Яхшибоев бош иргаб, алик олган бўлди. Юзига жиддийроқ тус берди. Айни тус жуда керак эди, токи қўшнилар орадаги чегарани бузишмасин. Салом-аликнинг ўзи ҳам етади. Булар икковининг ҳам ранги қизилгина, касал-пасалга ўхшамайди, элликтадан отиб олишган бўлса ҳам эҳтимол. Бир тур одамларки, ўз касали билан эмас, нуқул катталарнинг касали билан оғришади. Мисоли қузғун ўлаксани пойлагандай... пойла-аб туришади-да, кимдир нуфузлироқ одамнинг тоби қочса, бас, эртаси куниёқ келиб, ўшанинг ёнидан жой олишади. Энди улар Яхшибоевни қурбон қилишмоқчи. Чол тушмагурда амал бўлмаса ҳам, нуфуздан мўл эканини билишади. Энди таъзиму тавозедан бошинг чиқмайди, жонкуярлигу фидойиликлар жонингга тегади. Бир оғиз сўзингта маҳтал бўлиб туришибди, токи сен бир имо қилсангугу

улар ўша ондаёқ истагингни бажо келтиришса, бажо келтиришсаю кейин ўзларининг дардларини айтишса!..

Яхшибоев қўшниларига, гарчи сийқароқ бўлса-да, аниқ ном топди: с у нъ и й й ў л д о ш л а р. Кўнгли эрмак тусаб, бояги гапирмаслик аҳдини ҳам унугиб, дарозрогига секин гап қотди:

— Остонақул болам, сизга нима деб диагноз кўйишиди?

Дарознинг исми Бахшулло, фамилияси Остонов эди. Яхшибоевнинг беписандлигидан ранжимади, синиқ илжайди.

— Жигар-да, домлажон, — деди яқинроқ келиб.

Яхшибоев нариги беморнинг ҳам келишини кутиб турди, сўнг ундан ҳам сўради:

— Сизники-чи, укажон?

— Бизники — ошқозон, — деди бақалогу хумкалла bemор.

— Бизники чатогроқ, — деди Яхшибоев, сўнг назарида ёмонроқ туюлган дардни ўйлаб топди, ичида кулади. — Ўпкада каттакон дод бор эмиш.

— Йўғ-э! — дея ишонмаган бўлди Хумкалла, сўнг ўша заҳотиёқ тасалли берди: — Отдай бўп кетасиз, Назар Яхшибоевич!

— Бу, дейман, Остонақул болам, қази-қартадан борми?

— Топилиб қолар, домлажон.

— Анави... оқу қизилидан ҳам топиладими?

Қўшилар бир-бирига қараб олишиди, кейин Дароз жавоб қиљди:

— Излаштириб кўрамиз, домлажон. Вақtingизни айтсангиз, бас.

— Атганг, бизга мумкин эмас-да!.. — деди Яхшибоев куюниб. — Дўхтирлар рухсат беришмайди.

— Энди, озгинадан бўлса зиён қилмас, ана, заҳарнинг ҳам озгинаси даво бўларкан-ку? — деди Хумкалла.

— Бизга тинчлик керак. Ҳа, айтмоқчи, Остонақул болам, ҳалиги... мақола-пақолалар чиқиб турибдими?

— Чиқяпти, домлажон.

— Шу, менга кейинги мақолаларингиз ўтиришмади, — деди Яхшибоев қовогини солиб. — Сал саёзлашиб қолгандайсиз. Ё қўрқасизми?

— Энди, бўларкан-да, домлажон...

— Манави укамизни нуқул мақтайдисиз, — дея ўйинни давом эттириди Яхшибоев. — Сабабки, икковингиз

дўстсиз, бирга юрасиз, бирга ичасиз, бирга даволана-
сиз. Шуям инсофданми? Бирор йигинда худди шу ма-
сала қўйилса нима бўлади?

— Қўйишмоқчими? — деда ҳадиксираб сўради Хум-
калла.

— Ҳозирча аниқмас, — деди Яхшибоев. — Лекин
қўйиб қолишлари мумкин. Тўгри, мен бу хил хос гап-
ларни айтмаслигим керак эди, аммо азбаройи жоним
ачиғанидан, борингки, сизларни яхши кўрганимдан...

— Раҳмат, домлажон! — деди Дароз. — Айттанин-
гиз тузук бўлди.

— Нафсиlamриям шу-да, — деди Яхшибоев. —
Айни кучга тўлган пайтингизда, иккингиз ҳам қирчил-
лама йигит, нари борса, элликдан нарига ҳатлаган чоғ-
да... бу ерда касал бўлиб ётиш нимаси? Ишлаш керак,
ўртоқлар, ишлаш, ўрганиш, юрт кезиш ва яна ишлаш
керак!..

— Энди, — деб чайналди Дароз, — дард дегани
вақт танламас экан-да, домлажон...

— Дард?! — деда хитоб қилди Яхшибоев. — Қанақа
дард? Уят эмасми, Остонақул ука? Тогни талқон қиладиган
пайтингизда-я? Э, қўйинг-э, мени хафа қилдингиз!..

— Домлажон!..

— Уят, Остонақул, уят! Сизни онангиз майшат учун
эмас, ижод учун, эл хизмати учун туққан!

— Домлажон!!.

Яхшибоев уни гапиртирамди. Қолган-қутган
«ранж»ини биргина қўл силташ билан ифода этдию
палатасига кирди. Эшикни оча туриб, бир лаҳза тўхта-
ди. Булар ростдан ҳам касал бўлса-чи, деган фикр ўтди
хаёлидан, тагин даволанмай кетворишса-я? Йўт-э, деда
ўшал ондаёқ ўзига тасалли берди, булар барибир кет-
майди, қайтага, чўчиттаним дуруст бўлди, энди юрак
бетлаб яқин келолмайди. Чеккароқда турди. Ажабмас-
ки, Остонақул укамиз қадрдан дўстини танқид қилиб
мақола ёзса. Ўшанда зўр бўларди! Турган-биттани томо-
ша! Афсуски, у мақоласини ёзib, энг аввал қадрдан
дўстига кўрсатади. Хумкалла ўқиб кўриб, бурнини
жийиради, сўнг икковлашиб таҳрир қилишади: «...иқти-
дорли очеркачимиз Фисмадончиев ҳам кейинги пайт-
ларда ўз имкониятлари даражасида ижодий маҳсулот
бераётганий йўқ».

Яхшибоевга айни сўзлар нашъя қилди, чиройи
очилди: қанақа иқтидор? Қанақа имконият? Имконият-
нинг термометрга ўхшаган чизиқчалари борми, гўё та-

лантлироқ одам нуқул иситмалаб юрадигандай? Ижодий маҳсулот бергани нимаси? Барака топгур газетчилар ҳамма ёқни маҳсулотта тўлдириб юбориши, уларга қулоқ тутсанг, бас, сигир бечоралар сут бермайди, балки сут маҳсулотлари беради; ёзувчи асар ёзмайди, балки босма маҳсулотлар беради; пахтакор пахта ўстирмайди, балки тўкув-тикув маҳсулотлари беради! Яшавор-э! Ҳар хил чоршанбию остонақулларга шуни айтавериб жоним ҳалқумимга келди-ку!..

Ўйладики, айни саҳна зое кетяпти. Касалхонада ётмаса эди, бирор йигинда ўртага чиқиб, шу гапу гаштакни айтарди, газабланарди, кейин роса қарсақбозлик бўларди, кейин, қарабсизки, бирор ой, йўқ, балки бирор йилгача ҳамманинг оғзида юарди: яшасин Яхшибоев! Чоли тушмагур зўр! Чол газетчиларни ёмон тузлади!

Лекин бу туз бирорнинг кетини ачитса қани! Туз эмас бу, шунчаки келига солиб туйилган шакар, ширикүлча устига сепиладиган упа. Туз сепганингда ҳам наф чиқмайди. Нафи йўқлиги тажрибада синалган. Бир гал ўзига сал тегиброқ кетган газетадан қасд олмоқчи бўлиб, секин Ошнога гап солди. Асл дардини айтмади, бошқа бир дардни ўйлаб топди, нутқ маданияти ёмон бузилияпти, оқсоқол, деди, бу газетда бирорта ҳам тўгри жумлани учратолмайсиз, нуқул гўрлик, нуқул думбуллик, ўзлари чиқариб ўзлари ўқишса майлийди, лекин газет ўз оти билан газет, уни ҳамма ўқииди, хўш, бу ёги нима бўлади, гиж-гиж имло хатою услубий хатолар ўтиб кетаверса, ёш авлоднинг саводига, савиясига, қолаверса, тарбиясига салбий таъсир этмасмикан?

Ошнонинг бошқа ташвишлари ҳам кўп эди, унчалик рўйхуш бермади, матбуотнинг тезкорлигу тигизлигини рўкач қилди, ишни пайсалга солмоқчи бўлди. Лекин Яхшибоев ҳам бўш келмади, ўзини хафа қилган газетани папкасидан чиқариб, тишга тегадиган уч-тўрт жумлани баттар бузиб ўқиди — хуллас, Ошнони енди. Ошно тегишли кишиларни чақиртириб, керакли кўрсатмаларни берди. Сўнг бирор ойча газета саҳифаларидан лутфу фасоҳат чак-чак томадиган бўлди: қайга қарама — мақол; қайга қарама — мatal; турли ҳикматлар, иборалар, уйқаш жумлалар; аждодларнинг ажойиб удумларию авлодларнинг садоқати...

Яхшибоев тантана қилди. Бу орада унга тегиброқ кетган газета муҳаррири узр сўраб келди, сўнг Яхшибоев ҳақида Собитовнинг нақ бир саҳифалик мақтовини босдию ўртадаги нифоқ унут бўлди. Яхшибоев қулай пайт

танлаб, нутқ маданияти хусусидағи ташаббусингиз тұла маңқулланди — газетларнинг тили изга тущди, янги ва құшымча тәдбирлар ҳам белгиланды, дея Ошнога ахборот берди. Сүңг ҳамманинг қулоги тинчиб, эркинроқ нафас олиб, Яхшибоевни жүровозда мақташға тущылар. Яна озроқ муддат ўтиб эса, ўша эски гаплар — сигирлар берадиган маҳсулотлару ёзувчилар берадиган маҳсулотлар рұзномалар саҳифаларига қайтиб келди.

Бариси беҳуда, деб ўйлади Яхшибоев, энди қарип қолдик, ҳамма тадорикни охирига етказгудай құвватимиз йўқ. Энди бизга ором керак, оромки, ўттан қунларнинг сарҳисобини қилиб, яхшиларидан суюниб, ёмонларидан куюниб, недир сабоқлар чиқарип, алҳол, ворисларга арзигулик бир мерос қолдирсан. Мерос бўлсаки, ворислар ўзларининг меросхўр эканликларини сезишмаса, миннату иддао бўлмаса, мисоли оталари қазиб кетган булоқ сувини ичаётган фарзандлардай, биз салафларнинг руҳимизни симирсалар. Шундай бир хотира қолсаки, эслаганда зўриқиши сезилмаса, хотира-ки, кўнгилларнинг туб-тубларига сингиб кетса, қонга ўтса, танда жон янглиғ титраб турса! Умримиз дафта-ри тез-тез варақланса, кечмишимиз мисоли дарста айланса, ҳар давра сайин тақрор ва тақрор зикр этилса, давра янгилангани сайин у ҳам янгиланса, у учидан ва бу ичидан, у ёниу бу ёнидан қўшилса, чатилса, шишка — хуллас, арзигулик ч ў п ч а к бўлса!..

Кейин... абадул абад қолсанг! Одамларнинг дилида, тилида — бирдай тўқис, бирдай фозилу адолатли бўлиб қолсанг!

Саодат шу эмасми?

— Шу, — деди Яхшибоев овоз чиқарип, — шундай бўлиши керак, шундай қилишим керак.

Танида недир гайрат, завқу шавқ туйди. Мушакла-ри секин-секин титради, таранглашди. Юракка қулоқ тутди — уриши мўътадил, бир маромда.

Соз-ку?

I V Б О Б

Қ ис са на в и с

Шу жойга етганда ўйланиброқ қолдим: мен Назар акани ростдан ҳам билармидимки, унинг ёшлик дамларини шу қадар комил ишонч билан тўқиб-бичяпман?

Тагин бу таърифланмиш ҳис-туйгулар охир-оқибатда ўзимники бўлиб чиқмасин?

Мен чизаётган манзараларнинг енгил-елпи экани аён. Уларга шартли белгилар деб қараган маъқул. Чунки мен Яхшибоевнинг кейинги даврлардаги туриш-турмушини сал-пал кузатиб юрганим, воқеалар барчаси оппон-соппон бўлганидан сўнг Булдуруққа — қаҳрамонимизнинг ота ютига борганиму унда кўрганларим туртки бўлиб, қолаверса, одамлардан сўраб-сuriштириб билган тафсилотларимни қўшиб-чатиб, ниҳоят, хийла мавҳум мавзуга — Яхшибоевнинг йигитлик йиллари тасвирига қўл урдим. Қўл урдим-у, лекин Назар акага нисбат берилаётган айрим белгиларга ўзимнинг ҳам озу кўп бад одатларим аралашиб кетаёттанини сезиб қолдим.

Бу йўл — энг осон йўл. Бу йўлдан кетаверсам, нари борса, яна бирор ой ичида ёзувларим поёнига етади ўзориган танимга ором бераман. Аммо мен, гарчи ўзимга у қадар бино қўймаган бўлсан-да, осон йўллардан юришга ор қиласман. Кейин жўнгина инсоф туйгуси ҳам қўлимдан тутади. Ўзимга ўзим, бўлди, Сайдқул, бежаш-бўяш шарт эмас, борини ёзавер, ажабмаски, ҳалоллик боис, хатта нўноқлигинг ҳам билинмай кетса, дея далда бераман.

Пайқаган бўлсангиз, Ўртақўргондаги туриш-турмушимизни баён қила туриб, бир муддат ўзимни Назар aka билан Ошнога тенглаштириб қўйгандай ҳам бўлдик. Гўё биз даврадош бўлиб юргандай...

Уларнинг мени давраларига тортганлари рост гап, лекин ўшанга қадар нечоғлик чўчиб-ийманиб юрганларим эсимдан чиқиб қолай дебди.

Энди сезсам, сал чуқурроқ кавлашдан қочган эканман. Ҳаддим сиққанича, янайм аниқроги — ўзимнинг кучим еттанича уринибман-у, ишнинг пачавасини чиқарибман. Ҳикоямизга андак романтика аралашиб, оҳанг ҳам шунга яраша... суюлироқ кетибди. Дарвоқе, менинг «романтик» деган лақабим бор. Гурунг асносида тутилган лақаб. Бир гал қишлоққа борганимизда, мактаб муаллимлари билан ўтирганимизда, суҳбатимизга совхоз директори ҳам аралашиб қолдию ўзининг билимдонлигини кўрсатмоқчи бўлди. Шоир дўстимизга қараб, мана, сиз шеър ёзасиз, демак, сиз шоирсиз, деб айтди. Гап мазмуни соддароқ бўлгани учун, ҳаммамиз тушундик, тушуниб бош иргадик. Сўнг у менга юзланди: мана сиз, Сайдқул Мардонович, романлар ёзасиз, демак, сиз романтиксиз. Мантиқни англаш қийинроқ

Кўчди, лекин — начора, маҳаллий раҳбарнинг ҳурмати, инкор қилолмадик, яна бир марта маъқуллаб бош иргадик. Бу гап ўша жойнинг ўзидаёқ унут бўлиб кетарди-ю, лекин, «шеър ёзадиган шоир» дўстимизнинг хотираси елимроқ экан, Тошкентта қайтгач, бир-икки кун ичидаёқ ҳалиги ҳангомани дўсту биродарлар орасида ёйиб юборди. Шу-шу мен бечорага «романтик» деган лақаб чиппа ёпишиди-қолди.

Агар шундай, ҳазил маъносида олсак, менга романтика деганлари унчалик ёт эмас. Аммо қиссамиздаги романтиканда юзаки кўнгилчанлик устун бўлиб бораётгандай. Менинг талқинимдаги Яхшибоев ёшлиқ пайтларида ўта жўн, ўта дўлвор, ўта ёқимтой туюляпти. Рост, дўлворлиги бор эди. Девқоматлиги, борингки, ёқимтой бўлгани ҳам ҳақиқатга зид эмас.

Лекин мен бечоранинг дастлабки кезларда ана шу ёқимтой девдан қўрқиб, зир-зир титраб турганларим қоғозга тушмаганига қандай изоҳ топамиз?

Қасам эсдан чиқиб, юзимга ёлғондан упа сурта бошлаганимни наҳотки сезмаган бўлсам?

Йўқ, сездим, қесиб-билиб турдим, лекин (ожизлик қурсин!) аслида боридан беҳроқ кўриниш истаги устун келди.

Агар ростига кўчадиган бўлсак, мен ўшал кезларда Яхшибоевдан бисёр ҳайиқардим. Кейинчалик, у мени ўзига бир қадар яқин олиб юрганларида ҳам, барибир, кўнглимдаги ҳадик бир лаҳзага бўлсин тарқаган эмас.

Бугун қариган чогимда, барча воқеалар унут бўлиш арафасида турганида, жиддийроқ ўйлаб кўрсам, барча синоат менинг сал мажмагил эканиму Яхшибоевнинг девқомат эканида бўлиб чиқади.

Ташбеҳу ўхшатишлар андак қўполлашиб кетса ҳам, Яхшибоевни зўр ва зотдор бўрибосарга, мен фақирни эса, шунчаки бир лайчага менгзамоқ жоиздай. Тўгри, мен лайчалик қилиб, ўзимни дуч келган жойга уриб, илинган ялоқни ҳидлаб ёки ялаб юрганим йўқ. Табиийки, менда ҳам ўзимга яраша гурур бор эди. Айни ташбеҳ жуда жўн, жуда дагал, аммо мен айтмоқни истаган мазмунни туппа-тузук ифода этади. Маълумки, зўр бўрибосар ўзига басма-бас келадиган итни ёнига йўлатмайди, шартта босиб қопишнинг пайидан бўлади, лекин у лайчага тегмайди. Аввало, бўрибосар лайчани менсимайди, қолаверса, тантилик эҳтиёжини қондирган бўлади. Қарабисизки, бўрибосар ҳам, лайча ҳам бирдай хурсанд.

Бутун чўт қиласанки, Яхшибоев билан Ошнонинг ўзаро муносабатларида ҳам дастлаб шу нарса устивор бўлган. Лекин мен, гарчи ўзимни камситишдан тортинман-сам-да, Ошнони ҳам лайчага ўхшатишдан истиҳола қиласан. Ошнонинг сусти босиши ўз йўлига. Муҳими — Яхшибоевнинг кўнглида кейинчалик беҳисоб эврилишлар бўлгани. Яхшибоев дастлабки кезларда нечоғлик устун бўлмасин, кейинроқ, Ошно аста-секин юксалиб боравергани сайин, беписандлигу калондимогликни буткул эсдан чиқариб юборгани муқаррар.

Инсон эврилишлари мени ажаблантирмай қўйганига, эҳ-ҳе, неча замонлар бўлди.

Ҳайратта соладиган бошқа нарса — Ошнонинг изчиллиги, яъники ўша мен Ўртақўргонда кўриб юрадиган, нимжонроқ, юмшоқфеъл, лекин бирдай озода ва хушбичим йигитчанинг вужудига беркинган иродай азим, унинг Яхшибоевдек одамнинг соясида йўқ бўлиб кетмагани.

Айни эҳтимол бордай эди. Бордай, деб айтмоқ не, айни эҳтимол беш қўлдай аён эди.

Шуларни ўйлайману ўзимнинг кўпда зукко эмаслигимни пайқайман. Сабаб излашдан кўра, сабабни англамай туриб ҳайратланиш қулайроқ туюлади, токи ўзимнинг ҳафтафаҳам эканлигимни ўйламасам, токи нафсониятим лат емаса. Жилла қурса, бугун келиб сал одилроқ бўлсанг ярашар, Сайдқул, дея, ўзимга ўзим танбеҳ бераман. Энди кўнгил даласини панжара билан ўрамоқча не ҳожат? Пайкал бўшаб қолганида... дала четларига қўриқчи қадайсанми? Қолган-қутган лошагу хомакларни ўзинг кўтариб чиқиб, бир-иккита чанқаб келганларга улашиб юборсанг дуруст эмасми? Умуман, муддат тугай деб қолганида яна недир мавридларни кутиб, эҳтиёткорлик қилишга ҳожат борми?

Хуллас, ўзимга берадиган саволларим сон мингта. Буларнинг барисига жавоб ахтарсан, оқибат не бўлиши аён: қисса четда қолиб, нуқул дийдиё бошланиб кетади...

Эсимда қолганларидан бири шуки, Симхонинг тахта будкасида Ўртақўрон «кузур»лари уззукун муҳока-ма этиларди. Этиқдўз юраксизроқ эди, шу боис, отаси Левича-Лутфиддиннинг номини ўзидан қанчалар соқит этса, шаҳарнинг атанган безориларининг номларини шунчалар яқин тутарди. Гўё ўшаларнинг сустбосар довруқлари нурида исингандай бўларди. Балки мен янгли-шаётгандирман, балки Симхо мен айтганчалик қўрқоқ

ҳам бўлмагандир, лекин шаҳар безориларининг номларини аташдан лаззат олганини аниқ-таниқ эслайман.

Ўшал кезлар Ўртақўргонда ўнтача машҳур безори бўларди. Воқзал тарафда Шомат дегани «кузур»лик қиласарди. Эски шаҳарда Кескир ҳукмрон эди. Дарвоҷе, бу безорининг асл исми Рафиқ эди. Кескир лақабини эса, иш услуби, яъники, йўловчиларга паккими, устарами, ишқилиб, бирорта тиглироқ матоҳни кўрсатиб дўйк ургани туфайли орттирган эди. Яна бошқалари ҳам бор эдикни, номлари ёдимдан кўтарилган. Йўқ, биттасини яна эсладим. Исми Шоқул эди. Бошқа безориларни орқаваротдан эшитиб юрардим-у, ана шу Шоқулни ўз кўзим билан кўрганман.

Бир домламизнинг уйига бориб, гурунг муддатини андак чўзиб, кейин унинг қофоз-поғозларини тахлашга ёллашиб, ётогимга кечроқ қайтишга тўғри келди. Домламиз тунаб қолишга ундаи, лекин унинг жойи торроқ эди: иккита каталакдай хонаю ўзи, хотини, яна бешта фарзанди. Хуллас, ёлғиз кетишдан чўчисам ҳам, таклифга унамадим. Домла мени маҳалла четигача фонус билан кузатиб чиқди, сўнг хайрлашиб изига қайтди. Жинкўчаларда тентираб юриб, адашиб қолганимни пайқадим. Очиқроқ бир жойга чиқиб, узоқроқдан қорайиб кўринаётган мино-раларга қараб, йўлни ўнглаган бўлдиму чапдаги жинкўчага бурилдим. Бурилган заҳотим қоронги дарвозахонадан бир шарпа чиқдию йўлимни тўсади:

— Жон керакми, картмон керакми? — деб пўписа қилди, сўнг, пичоқ бўлса керак, йилтироқ бир нарсани боши устида тўлгаб, орқасига қараб овоз берди: — Ўша ерда тураверинглар, ўзим суробини тўгрилайман!..

Юрагим товонимга тушиб кетгандай бўлди. Домламининг таклифига кўнмаганим учун ўзимни лаънатладим.

— Пулим йўқ, ака, — дедим овозим қалтираб.

— Нега йўқ? Пул олиб юрсанг ўласанми, аҳмоқ! — деб дўйк урди безори.

— Ўзи йўқ нарсани қандай олиб юраман?

— Қашшоқ экансан, тунда пишириб қўйибдими?

Индамадим. Зора раҳми келса, қўйиб юборса, деб кутиб турдим. Безори бир муддат ўйга толди, сўнг:

— Устингдаги палтўнми? — деб сўради.

— Йўқ, ака, пальтомас, тўн, — дедим. — Эскироқ, увадаси чиқиб кеттан.

— Жулуурвоқи! — деб сўқди безори. — Лоақал тагида кастум-пастуминг бордир?

— Кастум йўқ, ака, сурп иштону сурп кўйлақдаман.

— Аҳмоқ! Қайтиб бу күчадан юрма!..

— Хўп, ака.

— Сўярдим-у, лекин сендан қон ҳам чиқмайдими, деб қўрқаман, — деб тўнғиллади безори. — Бор, йўлингдан қолма!

Секин, қутулганимга ишонмай, бадбўй зах урган деворга қапишиб кета бошладим. Қуруқ қолаётгани алам қилди чоги, безори ортимдан етиб келди. Оч биқинимга мушт тушириди. Боз уриб телпагимни учирив юборди. Зимистонда тимискиланиб, зўрга топдим. Қочмадим. Қочсам, шериклари билан қўшилиб етиб олади, агар таъқиб завқига тушишса, бас, ушлаб олгач, соғ қўйишмайди, деб қўрқдим. Бир маҳал қарасам, безори олдинга ўтиб олибди. Юзини кўриб бўлмайди, лекин ҳансираф нафас олишига қарагандা, газаби жуда ошган. Чўнтағимда танга-чақаларим бор эди, шуларни қоқлаб берсамми, деб ўйладим. Лекин чўнтақка қўл тиққанимни биламан, кўзларимда ўт чақнади. Бошим гувиллаб, турган жойимда қаттиқ чайқалиб кетдим, лекин, хайриятки, ийқилмадим, деворга суюниб қолдим.

— Аҳмоқ! Қашшоқ! Ювуқсиз! Ҳароми!..

Безори сўкишу лаънатларни қалаштириб ташлади. Лекин негадир ортиқ чўчимай қўйдим. Негаки, унинг аллақачон ҳафсаласи пир бўлган, шунчаки, қолган-кутган заҳрини тўкиб олмоқда эди.

Яна бир-икки мушт еб, юзларим шилиниб, лов-лов ёниб, йўлимга равона бўлдим. Безори ортимдан қичқириб қолди:

— Энди пулинг бўлмаса Шоқул акангга дуч келмайсан, мишиқи! Башаранг эсимда қолди, эртага чошгоҳда Чорсуда кутаман, ўн сўм топиб келмасанг, бу дунёдан умидингни узавер!

Еган муштларим бир ҳиссаю ўн сўм топиш ўйи минг ҳисса бўлиб, аламим ошиб, бақириб юбордим:

— Сенга ўн сўмни қайдан топиб бераман! Нима, туям қалъадан қатнаб ётибдими?

— Майли, майли, топганингча опкелавер, — деди безори сал юмшагандай бўлиб. — Майли, беш сўм бўлсаям етади!

— Бир сўм!

— Зиқна бўлаверма, мишиқи! Майли, устудентга ўхшайсан, уч сўм опкелақол! Эсингдан чиқмасин, эртага Чорсуда, қўшчинорнинг тагида кутаман!

Мени таниб қолганидан танимагани аниқроқ эди, лекин, барибир, чўчиридим. Ҳарна, шу касофат тинч юр-

син, деб хаёл қилдиму эртаси чошгоҳ пайти Чорсудаги чинор тагига уч сўм элтиб бердим. Пулни юз-бетига чақа тошган иккита ўспирин олди. Уларга Шоқул тайинлаб қўйган экан. Ўзлари келолмайди, деди ўсмирлардан бўйчанроги, ўзлари бошқа жойга юз сўм қарзларини ундиргани кетгандар. Тортишиб ўтирумадим. Уч сўм «қарзим»ни топшириб, секин орқага қайтдим. Рости, уч сўм мен учун катта гап эди. Бир амаллаб, бирга ўқийдиган йигитлардан йигиштириб олганман. Йўлда алам қилдики, шунча пулни ўз оёғим билан бориб, писта чақиб ўтирган иккита пандавақига ўз қўлим билан топшириб келдим. Шоқулнинг ўзини кўрмадим ҳам. Одатда етимхонада ўсган болаларнинг зуваласи пишиққина бўлади, бировларга ҳақларини едириб ўтиришмайди, керак бўлса, муштни ишга солишдан ҳам қайтишмайди. Мен ҳам аслида ўшалардан бириман-у, лекин ҳалигиндай жангариликка йўқроқман.

Ҳафта ўтди ҳамки, аламим тарқамади. Тенгдошларга айтиб бўлмайди, айтсан, бошим кулгидан чиқмайди, айтмай десам — ичимга сифмайди. Ахийри якшанба куни бошмогимни яматтани бориб, этиқдўз Симхога ёрилдим. У гапларимни жон қулоги билан эшилди, безорилардан газабланди, сўкинди, сўнг, сал хумори бо силгач, лунжидаги михни кафтига олди-да:

— Боплаб урмайсизме? — деди. — Кейин-баъдаз Шоқулнинг якка экан.

— Шайкаси бор эди, — дедим хунобим ошиб. — Мардлик қилиб, ўзи якка чиқди.

— Э ако, содда экансиз! — деб кулди Симхо. — Якка бўлган у, шайкаси бўлмагон.

Ўйлаб қарасам, гапи ростдай. Гарчи Шоқул «шериклари»га овоз берган бўлса-да, яқин-орада бирор шарпа сезганим йўқ эди — шуни эсладим.

— Шоқулга шайка нест, — деди Симхо. — Шоқул ундаичикин даражага етмагон.

Хуллас, мот бўлдим. Шоқулга ҳарбу зарб қилмаганим учун ўзимни сўкиб, этиқдўзнинг дўконидан узоқлашдим.

Эҳтимолки, бу билан Шоқул унут ҳам бўларди. Лекин орадан озроқ фурсат ўтиб, Чорсуда кетиб бораётганимда, жуссаси ўзим қатори, қўзлари аланг-жаланг бир йигит ёнимга келиб, иссиқ кўришди.

— Сайдқул акамисиз? — деб сўради.

— Сайдқулман, — дедим, — лекин сизни танимайроқ турибман.

— Мен ўша... Шоқул бўламан, — деди йигит кўзларини ерга тикиб. — Энди, Сайдқул ака, шуям инсофандами, ўша кечаси ўзингизни танитмабсиз. Кейин уч сўм опкелиб, яна мени мазах қипсиз... Эшитиб, қаттиқ хафа бўлдим, ака.

Гап нимада эканига энди тушундим. Шоқулнинг тарзига тикилиб туриб, боя айттанимдай — ўзим қатори эканини кўриб, баттар ўсал торгдим.

— Энди, Сайдқул ака, шунча кулганингиз ҳам етар, — деди Шоқул. — Энди уч сўмингизни қайтиб оласиз. Биздаям одамгарчилик бор, ака, жа сиз ўйлаганчалик инсофимизни еб-юттанимиз йўқ.

— Пулни чўзинг, — дедим ўзимни бепарво тутишга уриниб.

Шоқул чўнтагидан гижимланган учталик олиб узатди. Индамай киссага урдим.

— Хато учун узр, — деди Шоқул бошмогининг учи билан ер чизиб. — Шу гапни акангизга айтиб қўясиз.

— Қайси акамга? — дедим тушунмай.

— Энди, одамни қийнаманг-да, Сайдқул ака, — деди Шоқул норози бўлиб. — Биласиз-ку, акангиздан Шоматнинг ўзиям кўрқади.

— Бу гапга Шоматнинг нима дахли бор?

— Қўйинг, Сайдқул ака, келинг, яраш-яраш бўлақолсин, — деб баттар ялинди Шоқул. — Мана, яна ўн сўм... Етказган азиятимиз учун.

Шоқул чўнтагидан ўн сўмлик чиқарди. Харждан қийналган эмасманми, бир кўнглим олай ҳам дедим, лекин бу пулнинг кимдир ўзимга ўхшаган фақир-пастак талабанинг киссасидан чиққанини ўйлаб, бирдан разабим қўзиди:

— Эгасига қайтариб беринг! — деб бақирдим. — Кимдан тортиб олганингиз эсдан чиқмагандир?

— Эсимда.

— Ўшанга элтиб беринг.

— Хўп, ака, — дея осонгина рози бўлди Шоқул, сўнг йўлига равона бўлди, сал узоқлашиб, бирдан сенсираб қичқирди: — Ҳов! Сендан қарзимни уздим, акангга айтиб қўй! Ҳали бизгаям замон келади, шуниям айт!

«Акам»нинг кимлигини билолмай, қанчалар таажжубда қолганимни тасаввур ҳам этолмайсиз. Кўнглимда бир олам гумон, ётогимга қараб жўнадим. Йўлим дорилфунун ёнидан ўтарди. Ўша жойга, етганимда, тахта будка ичидан Симҳо югуриб чиқди.

— Задедми зангарни, Сайдқул ако? — деб сўради. —
Урдингизме?

— Кимни?

— Шоқулни-да! Пулни қайтиб бердиме?

— Берди, — дедим. — Ҳали унга сиз айттан эдин-
гизми?

— Биз Назар акога айтгон, — деди Симҳо, — Назар
ако Шоматта айтгон, Шомат Шоқулга айтгон, Шоқул
пулни Сайдқул акога бергон.

— Назар ака?! — дедим баттар ҳайратим ошиб. —
Назар аканинг киссавурларга нима дахли бор?

— Даҳли шулки, у кишига обрў бор, — деди Симҳо
фаҳр билан. — Афторитет, Сайдқул ако! Назар ақадан
ҳамма киссавурлар метарсад!

— «Метарсади» нимаси?

— Қўрқони-да, Сайдқул ако! Қўрқони — метарсад!

— Назар ақаям кузурми?

— Кузурларнинг кузури!

— Э, у кишиям ҳали... киссавурми?

— Э Сайдқул ако, минбаъд мундой гапирманг-э! —
деди Симҳо ранжиб. — Назар ако эшитсалар бисёр
хафа мешавад!

Барибир, ҳеч балони тушунмадим. Симҳо менинг
анграйиб турганимни кўриб, роса қулди:

— Аввал қўшилгонлар, кейин-баъдаз айро тушгон-
лар! Лекин афторитетлари қолгон!..

Шу тариқа, Симҳо билан гаплашиб, Назар Яхшибоев-
нинг ёшлигига доир яна бир талай тафсилотларни ҳам
билиб олдим.

Т ў р т и н ч и м а н з а р а

Тасаввур қилингки, торгина чорбурчак ҳовли, саҳ-
нига мусулмони гишт тўшалган, ўртасида — тошнов.
Уч тараф баланд девор билан ўралган, кўр деворлар —
лоақал туйнуги ҳам йўқ. Бир тарафда иккита ҳужра,
деразалари саҳнга қараган. Ҳужралар олдида ўсган
иккита қари тут осмонга бўй чўзиб, гўё бу диққинафас
ҳовлидан қочиб чиқмоқчи бўлгандай, том оша тарва-
қайлаб кетган.

Ҳужраларнинг бирида кўмиру тараша сақланади,
унисида Яхшибоев билан Ошно истиқомат қиласи. Ҳов-
ли эгасининг ўзи қаерда туриши номаълум. Жулдур
чопон кийган жиккаккина чол. Ой сайин келиб, қим-
матчилигу рўзгор сарфидан икки-уч соат нолийди, сўнг

ижарагирлардан тегишини оли^б, яна бир ойгача қорасини кўрсатмайди.

Йигитлар аввалига чолни ^{иззат} қилишарди, лекин кейинроқ нафратланадиган бўли^б қолиши. Сабабки, Ошно бир куни чолни янги тўну янги^и маҳсида кўрди — тагида гијинглаган от, хуржуни тўла ^{гулик}, шаҳар бозоридан чиқиб келаётган экан...

Ошно келиб кўрганларин^и айтди: Назар жўра, одамлар нега бунчалар ёмон-а, бой-бадавлат экан, жулдур кийинмаса нима қиласарди?

Яхшибоев тушунтириди: жу^лдур кийинмаса бой бўломасди.

Ошно тушунмади: бой бўла^{уриб} жулдур кийингани нимаси? Бойлиқдан маъно бут^{ик} эмасми?

Яхшибоев кулди: недир ^{маяди}, ошна, недир бут бўлади, яъники, камайтириб, ^крайин бут бўлади. Фалсафани ўқиган одамсан-у, лекин тузук англамабсан. Мана, сен ўзинг, соглиқдан қий^и, мияни тўйдиряпсан, танингдан куч кетяпти, лекин а^{клинг} бут бўляпти.

Ошнонинг қорни оч эди, му^{шоҳадага} мойиллик сезмасди, шу боис, бор аламини ичи^{га} ютди. Китобини қўлга олди, лекин ўқиёлмади, тагин ку^{нглида} норозилик пайдо бўлди: ўзинг айт, Назар жўра, бой-бадавлат экан, бу ерга келиб нақ ярим кун йўқчилиқда^н нолиши шартми?

Яхшибоев эринмади, яна ту^{лунтириди}: шарт эмас, ошна, лекин чоли тушмагур сал^с оддо^{роқ}, томошага ўчилиги бор, кейин... у ёги... худода^и ҳам қўрқади. Атай нолишга тушади, нолиш баробар^{ида} сену мендай гарibu гурраболарни шилаётгани учун гуноҳини ювандай бўлади. Таскин дегани ҳаммагаям ^крак-да, ошна.

Ошно газабланди: худодан қўрқмайди, инсофини еган у!..

Рости, Яхшибоевнинг ҳам қорни очроқ эди, унинг ҳам фалсафага мойиллиги камроқ эди. Ошнонинг инжиқлигини ёқтирумади, дўйқа^и ўтди: гингшима, ошна, чидаганга чиқарган буни! Ё ^хир бас қиласан, ё биқинингдан дарча очиб қўяман!..

Ошно бир муддат жимиб ^олди, лекин лаҳза ўтиб тагин жаги очилди: мусофири^и юртда юрибмиз, сенки менга қайишмасанг, бегонадан не умид!..

Яхшибоев юмшади: жим ўтири, ошна, гинг деган номард! Чолдаям сал-пал инсофи^и бор, ўзинг ўйла, ойига бор-йўти уч сўм ижара ҳақи ол^{ади}.

Ошно маъқуллаб бош ирга^и, сўнг яна нолиди: уч сўм — оз пул-у, лекин сену менг^а — катта!

Яхшибоевнинг ўзи ҳам шунни ўйлаб турган эди, бирдан кайфи чог бўлиб, шарақлаб кулиб юборди: тўгри айтасан, уч сўм бизга катта пул кўринади, лекин чоли тушмагур барibir инсофли, аҳволимизни тушунади. Инсофи бордирки, шу арзимаган уч сўмни олаётганда нақ икки соат нолиш қиласди!..

Ошно шу билан юпанди. Яна китобини қўлга олди, овоз чиқариб ўқий бошлади:

Неча асрлар ухладинг ётиб,
Кумушдек танинг балчиққа ботиб...

Яхшибоев ҳам тўшагига чўзилди. У ҳам қўлига сабогини олди. Ошнонинг майин овозига ўзининг гулдиракдай овозини қўшди:

Қулоқ бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Ва неки турк, балки туркмон ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим...

Охирги сатрни ўқиб, бирдан чалғиди, ўқиган сўзларига таъбир сўради:

— «Девон»и нимаси, ошна?

— Буям бир куллиётда, — деди Ошно. — Газалларни алифбо бўйича жамлаб, кейин китоб тартиб этишади. «Алиф»дан бошлаб, то охиригача... Кейин пошшоларнинг саройини ҳам «девон» дейишаркан.

— «Девона»чи?

— Девона — девона-да!

— Уйқаш экан.

— Уйқаш.

— Нега шунаقا?

— Билмадим, — деди Ошно. — Балким... анави девондан четлаштирилган вазир-пазирлар шунаقا... девона бўп қолар? Нима дединг?

— Унда нариги «девон»-чи? Униси қаёқда қолди?

— Йўқ, — деб бош чайқади Ошно. — Мунинг нариги девонга дахли йўқ. Пошшо девонида тартиб бўлмаслиги мумкин, лекин газал девонида тартиб бор.

— Майнанг бут, — деб мақтади Яхшибоев. — Ҳали сен зўр олим-полим бўп кетасан-ов.

— Қорним оч, — деди Ошно.

Шундай дедиую дўстига мўлтираб қаради. Булдуруқдан юборилган нонқоқи Яхшибоевнинг ёстиги тағида сақланарди. Тақсимот ҳам унинг ихтиёрида. Ях-

шибоев инқиллаб ўрнидан турди, ёстиқ тагини кавлаштириди. Нонқоқи солинган халта ҳадеганда қўлига илинавермади.

— Коқладингми, зангар? — деб ўдагайлади.

Важоҳати ёмон эди, Ошно қўрқди:

— Ўлай агар, текканим йўқ, жўра!

— Тегиб кўр!..

Яхшибоев яна излади. Нонқоқи ёғоч каравотнинг тагига тушиб кеттан экан — топди, қўлида силкитиб кўрди, вазни кўп енгил туюлди. Тагин Ошнога ўқрайди:

— Еб қўйибсан-ку?!

Ошно халтага қўл урмаган эди, шу сабабли, дўстининг кўзларига тик қаради:

— Инсоф қил, жўра!

Яхшибоев халтани тузукроқ кўздан кечирди. Уёқбуёгини ағдариб, бир-икки тешилган жойини кўрди.

— Сенми ё қаламуш? — деб сўради.

— Э, қўй-э! — деди Ошно йиглагудай бўлиб. — Ҳадеб маломат қиласерасанми?!

Алами келди, тескари ўгирилиб ётди. Елкалари дирдир титрай бошлади.

Яхшибоев халтани титкилаб, кемтилган нон парчаларини бир-бир олиб кўрди.

— Сичқон экан, — деди. — Қаламуш тишлаганга ўҳшамайди, тиши сал майдароқ.

Ошно индамади. Елкалари баттар титради. Яхшибоев сичқон тегмаган икки парча нон топиб, бирини Ошнога узатди:

— Ма, кавшаниб ёт.

Ошно бери қайрилмади, терс ўгирилган кўйи ётаверди. Яхшибоев унинг тепасига борди. Нон парчасини қўлига тутқизди. Ошно нонни олди, секин ҳидлаб кўрди. Яхшибоев келиб жойига ўтирди. Зум ўтмай, Ошнонинг тишлари қасир-қусир ишга тушди. Яхшибоев ўзининг улушини оғзига олиб борди, лекин негадир ея олмади, бу парчани ҳам Ошнонинг қўлига тиқишириди:

— Ма, тўйиб ол.

— Ўзинг-чи, Назар? — деб сўради Ошно ҳиқиллаб туриб.

— Менинг қорним тузук. Симҳо товуқ гўшти билан сийлади.

Ошно ялт этиб бери қаради. Кўзлари ҳайратта тўла эди.

— У товўқ гўшти ер эканми?

— Ахир, у яҳудий-ку, — деди Яхшибоев сир бой бермасдан. — Нони бўлмаслиги мумкин, лекин товуғи албатта бўлади. Парво қилма, ошна, бир куни сениям обораман.

— Қандай бўларкан? — деди Ошно сал ийманиброқ. — Мазҳаби бошқа-ку, жўра?

— Хурофотни қўй, ошна, — деди Яхшибоев. — Ҳамма одам — бир одам. Билиб қўйки, ҳозир сену менинг мазҳабимиз — қорин деган нарса. Қоринни тўйғазиш керак. Ўшанда ўқиш ҳам бўлади, ишлаш ҳам бўлади, бола-чаقا, рўзгор, амалу эътибор... бариси бўлади.

— Бўлармикан, Назар?

— Бўлади!

Ошнонинг руҳи тетиклашди. Яна Яхшибоевни гапга тутмоқчи бўлди. Лекин Яхшибоев гапирадиган аҳволда эмасди. Ошнонинг нон кавшашига қараб туриб, оғзи сўлакка тўлган эди. Гапирса сири ошкор бўлиб қолишидан чўчиди. Қолаверса, Симхонинг илтимоси ёдига тушиб қўйналди. Симҳо уни товуқ гўшти билан сийлагани ёлғон эди. Бечора этикдўз ҳам уларга ўхшаб оч-наҳор яшарди. Касали ҳам бор эди. Касали сабаб, э Назар ако, бизга дард қалон, бизга дард бисёр, агар иложи топилсо, бизга атаб деҳангиздан, яъниким қишлоқингиздан якта меш қимизу қимрон билан якта мурғи сабуқдан опкелсангиз, баъдаз-кейин биздек бандай мўмин ҳам умрбод хизматингизда бўлиб, умрбод абзалингизни бепул ямаб юар эдик, дея илтимос қилган эди.

Ошно ўша тун тинч ухлади. Яхшибоевнинг кўзи ҳеч илинмади, тонгтча тўлганиб чиқди, хаёлига турфа ўйлар келдики, э Назар, бу хил сарсону саргардон юришлар не, тинчгина қишлоқда яшасанг нетарди, юртнинг олди бўлмасанг ҳам, ҳарна, қуйруқроғидан бирорта жой тегарди-да, жонингни бунчалар азобга қўйиш шарт эдими? Яғир ёпинчигини юзга тортиб, жимгина ухлаёттан шеригига ҳам, ўзига ҳам раҳми келиб ётди. Кейин недир ёруг толедан умидвор бўлди. Булар бари ўтар-ку, деб ўйлади, ўтганини эслашга куч-қувватимиз етса, бас.

Умидланиб ётаркан, бирдан қоқланган нонхалта эсига тушди. Жамики жамгарма тутаган, қишлоқ — узоқ, шаҳардан — нажот кам. Боши баттар гувиллаб кетаверди.

«Пул топиш керак».

Шу ўй билан тонгда уйқуга кетди. Бир-икки соат ўтиб, яна шу ўй билан уйғонди. Чора излаб, марди-

кор бозорига борди. Кучига харидор тополмай қийналди. Харидор топилди-ю, нархини жуда паст қўйди: қорнингни тўйгизсам, бас. Яхшибоев унамади. Унагиси келди, лекин у ёқда Ошнонинг оч юрганини эслади. Вокзалга борди. Ўша ерда юк тушириб, озгина пул топди. Бозорга ўтмоқчи бўлди. Йўлда йўлтўсарга дуч келди. Чўнтагини қоқлаб олишди. Индамай кетолмади, газаби қўзиди, маст нордай айқириб, танидаги жони ҳам, кетган пули ҳам қўзига бирдай кўриниб, ганимига ташланди. Ушлаб, таппа ерга босди, папалади, қовирғасини эзди. Йўлтўсарнинг қопчиги қаппайган экан, лекин Яхшибоев фақат ўзининг пулини қайтариб олди, қолганига тегмади.

Бозордан егулик билан қайтди. Ошнога вокзалда юк туширганини айтди. Йўлтўсарни эслашди ҳам. Икковлашиб, қоринни тўқлаб олишди. Сўнг сабоқقا ўтиришиди, лекин ҳафсала дегани ҳеч келавермади. Ноилож, ўринга чўзилиб, ўтган-кетгандан гурунг қилиб ётишди. Булдуруқни эслади. Ошнонинг яна инжиқлиги тутди, яна тагин, кетайлик, жўра, уйга кетайлик, дея илтижо қилди. Яхшибоевнинг айни чогда кайфияти дуруст эди, тун бўйи ўзи ҳам айни шу ўйларни ўйлагани ёдидан чиқиб, Ошнони жеркиб ташлади:

- Писта қил, ошна! Ўқийсан энди!
 - Сену менга чиқармаган экан буни, бойларнинг боласи ўқиса тузук эди.
 - Энди бойлар йўқ, замон сен билан меники.
 - Ўқиган яхши-ю, лекин сенга тирик товон бўлиб ўтирганим ёмон.
 - Парво қилма.
 - Мениям обор, менам юк туширай.
 - Сени ишга олмайди, сен қилтириқсан, ошна.
 - Бундайликда томогимдан ўтмайди, жўра, текин-хўр бўп қояпман.
 - Ўтаверсин. Майли, қарзга еяпман, деб ўйлайқол, кейин пайти келганда узарсан.
 - Қарзга бўлса — майли. Лекин яхшиликларингни унугтан номард, Назар жўра.
 - Бас қил! Ҳадеб гапираверасанми!..
- Шу-шу, Ошно Яхшибоевнинг қўлига қараб қолди. Ўзини тобе тута бошлиди. Буниси Яхшибоевга сира ёқмасди. Ҳатто хоксор бўлиб, мўлтираб турғанлари учун Ошнони бир-икки бор урмоқчи ҳам бўлди. Ҳар ҳолда, Яхшибоев айни жазмида гоят самимий эди. Бирор беш йил бирга юриб-туриб, битта майиз бўлса ҳам

бўлишиб еб, дўстига таянчу юпанч бериб, лоақал бирор марта, э, бу баччагарга ҳақим кетяпти-ку, деган ўйга бормади. Ошно айни бегаразликни сезар эди. Энг қийин дамларда ҳам ёлғизланиб, хору зор бўлиб қолмаслигини билар, содиқ дўсти борлигидан севинар эди.

Баъзи-баъзида, енгилоқ зиёфат қуриб, енгилоқ мусаллас ичиб, кайфиятлари ҳам пардай енгил тортиб қолган кезларда, Ошонинг кўнгли баттар иярди-да, Назар жўра, дер эди, сен бор экансан — юким ерда қолмагай. Яхшибоев ҳам бирдан гапни илиб кетарди: э ошна, сенинг юкинг нима бўларди, нари борса юкхонада ташилган ўн-йигирма қопга teng келар; майли, укасининг қорнига, сен ўқи, менинг давлатимда ўқиганинг қолади; ўрган, олиму фузало бўл, кейингисига — худо пошшо. Ошно дўстини баттар суряди: нега мени мунчалар аяйсан, Назар жўра, бир қориндан талашиб тушганинг бўлмасам, нега мениям бирга олиб чиқмайсан, нега энди бир ўзинг ҳаммоллик қиласан, мениям опчиқ, менам, бир қоп бўлмаса ярим қоп юк кўтарай, ўшанда сен икки соат ўрнига бир ярим соат ишлайсан, дарс-парсга ҳам вақтинг қолади-ку?

Лекин Яхшибоев уни юк ташишга олиб чиқмасди. Агар Ошно юк ташиса борми, Яхшибоев ўзининг васийлик ҳуқуқидан маҳрум бўларди. Унга васий бўлиш жуда-жуда ёқарди. Агар Ошно мустақил нон топиш йўлига ўтса, ўзи — гўё пултопар ўғлига не дейишини билмай ўтирган отадай — гарангсиб қолишини биларди. Қолаверса, Ошно ўзига нисбатан зеҳнлироқ эканини ҳам сезарди. Кўпинча, муаллимлар берган сабоқларни аввал Ошнога ўқитиб, кейин ўзи лўндароқ мазмунини оғзаки сўраб оларди. Ошонинг зеҳни сабаб, ўзининг имтиҳонлардан ўтиши ҳам осон кўчарди. Шу жиҳатдан олиб қаралса, Яхшибоев ҳам Ошнога маълум даражада қарам эди.

Ошно нуқул «беш»га ўқирди. Яхшибоев эса кўпроқ «уч»га илиниброқ юрарди. Аммо бу нотенглик эвазига озми-кўп пул топиб келарди. Вокзалда, бозорларда — хуллас, дуч келган жойда ҳаммоллик қиласарди. Ҳам ўқишга, ҳам ишга баравар дош бериши қийин эди. Оз муддат ўтмай, кўзлари киртайиб, бурнидан тортса йиқиладиган аҳволга тушди. Шунда у бир ойча танаффус қилди. Орттирган сармоясини бир ой майда чайнаб, яна аввалги қувватига қайтди. Яна ҳаммолликка чиқишга юраги бетламади, юқдан юраги безиллаб қолган экан. Бир кеч таваккал қилдию кўчага одамларни ту-

нашга чиқди. Лекин ҳеч ким унинг йўлтўсар эканига ишонмади, шунчаки, савдоига дуч келгандай, нарироқдан четлаб кетаверишди, холос.

Яхшибоев кейинчалик, кўп вақтлар ўтиб, одамларни унча-мунча тушуниб етгач, англадики, ўша кечаси у кўпроқ чарогон кўчаларда ўлжа пойлаган экан. Яна англадики, у ўзи тунамоқчи бўлган кишиларнинг кўзларига қараган экан, кўз кўзга тушган чогда, уятми, одобми — ишқилиб, қароқчи халқига бутунлай кераксиз бир туйғу сабаб бўлиб, нигоҳини четта олиб қочган экан. Билдики, одамнинг кўзига тик қараб туриб ёлгон айтиш мумкин, лекин кўзга тик қараб туриб тунашнинг иложи йўқ. Негаки, йўлтўсарлик ёлгон эмас, йўлтўсарлик — росмана бир ҳаракат, унинг турган-биттани рост.

Ўша кеч уйга қайтиб, ортига қоракуя суртилган шиша синигини қўлига тутди. Аксига разм солиб, яна бир хатосини тушунди. Кишлоқилиги, тўпорилиги шундоқ юзига муҳр этилган кимсага бирор сариқ чақа ҳам бермайди.

Ният эсдан чиқавермади. Бир муддат мўйлов қўйиб юрди — натижаси бўлмади. Сўнг соқолини ҳафтада бир марта қирадиган бўлди — тагин натижасиз. Шу орада, ҳавасга йўлтўсарликни машқ қилиб юрганида, тасодифан рақибга дуч келди. Ўртада жанжал қўпди. Муштлашувда Яхшибоев зўроқ экани билинди. Бирданига обрўси ошди-қолди. Сабабки, у бурнини ерга боплаб ишқаган полвонгина йигит — вокзал атрофидағи безориларнинг бошлиғи, кимсан Шомат Кузур эди. Шомат Яхшибоевнинг зўрлигини тан олди, тан олгани баробар «сулҳ» дея қўлини берди — гўё шартномага муҳр босилгандай бўлди. Қолгани жуда осон кўчди. Орттирган тажрибаси қўл келиб, Яхшибоев нари борса бир ой ичида шаҳардаги барча «кузур»ларни алоҳида-алоҳида тутиб олиб урди, кейин ўзи ҳар якшанба куни Ўртакўргон шаҳрининг овлоқроқ қасабасида, эски бир даҳма оғзида ўтириб, жўрабошилардан «ўлон» йигадиган бўлди.

Б е ш и н ч и м а н з а р а

Яхшибоевнинг тақдири не кечиши аёндай эди. У қилаётган ишидан заррача ҳам афсусланмасди. Безори жўрабошилар орасида орттирган обрўси кўнглига майдай ёқарди. Мўйлов қўйиб, соқолини ўстириб, кўчакўйда ёқани кенг очиб қезишлар; одамларнинг ҳайи-

қиброқ қарашлари; зиёфатлар; бачкироқ йўлтўсару кис-савурларнинг ялтоқланишлари... бари-бариси ёқарди. Энди унинг чўнтағидан пул аримасди. Ўқишига ҳам ортиқ эҳтиёж сезмасди. Билардики, ўқиб, ўқиганига ҳужжат олиб, борингки, тузукроқ мартабага эришиб ҳам ҳозиргида мўл топиш-тутиши душвор. Уни дорилфунун талабалари рўйхатидан сақлаб турган нарса — Ошно эди. У Ошнодан чўчирди. Ошнонинг ўзидан эмас, балки у қишлоққа бориб гап-сўз тарқатишидан чўчириди. Яхшибоев, гарчи у энди соқол-мўйлов қўйиб юрсада, юзига шаҳар нуқси уриб қолган эрса-да, Булдуруқда юқсан тўпорилигидан қутулмаган эди. Ҳар қандай қишлоқи йигит каби, у ҳам ўлгудай ориятбоз эди; ҳай аттанг, Яхшибойнинг боласи шаҳардаги ўқишини уdda қилолмабди-да, деган гапга қолишни истамасди.

Лекин Ошно тилига пишиқ эди. Қолаверса, унинг дўстига ихлоси баланд эди. Мабодо Яхшибоевнинг қилмишларидан хабар топганида ҳам, уни ҳеч қачон қишлоқ аҳли олдида фош этмаган бўларди. Бунга Яхшибоевнинг ўзи ҳам тез орада инонди. Инонгани баробар Ошнога меҳри ортди, уялди, кўнглидаги оғир юкни баттар туброққа беркитишга уринди.

Ким айтгани номаълум, лекин бир кун бориб Ошно унинг кирдикоридан хабар топди.

Кечки пайт эди, кўчадан юzlари оқариб кириб келди-да, каравотда чўзилиб ётган Яхшибоевнинг рўпарасига чўқди.

— Назар, — деди ўпкаси тўлиб, — Назар, айт, жўра, қусиб берайми?

Яхшибоев аввалига уни бетоб деб ўйлади, қўл чўзиб пешонасини ушлаб кўрмоқчи эди, Ошно қўлини силтаб ташлади:

— Айт, еганимни қандай қусаман, айт!?

Яхшибоев нима бўлганини сезди. Каравотига туриб ўтириди. Бошини ҳам қилди.

— Ростми? — деб сўради Ошно. — Айт, ростми? Ёлғондир, Назар жўра, айт, наҳотки сен?..

— Рост, — деди Яхшибоев.

Айтдию елкасини неча замонлардан бери босиб келаётган оғир юқдан халос бўлганини пайқади. Ўзича, хайрият-э, деб ўйлади, айтса бўларкан-ку, айтса тузук экан-ку, намунча қийналиб юрдим, ахир, ошкора гуноҳнинг залвори хуфясиникидан енгилроқ экан-ку?

— Ҳаром-ку, Назар! — деди Ошно.

Яхшибоев индамади.

— Ҳаромдан ҳазар қилмадингми, жўра?!

Яхшибоевдан яна садо чиқмади.

— Мени шерик қилганинг нимаси, Назар?!

— Айттолмадим, — деб гудранди Яхшибоев. — Айтсам бўлмасди... аҳволимиз ёмон эди, ошна, мен шуни ўйловдим.

— Бу гап Булдуруққа етиб борса нима деган одам бўламиз?

Яхшибоев ошнога илкис қаради:

— Булдуруққа етмайди, — деди. — Сен еткизмасанг, бошқа одам еткизмайди.

— Еткизмаслигимни биласан! — дея бошини сараклади Ошно. — Биласан! Билмасанг бунаقا ҳаромхўрлик қилмасдинг! Бориб айтсам-чи? Айтсам нима дейсан?

Яхшибоев ўридан сапчиб турди. Кўзлари қонга тўлган, юзи бўғриқиб кеттан эди.

— Ўлдираман! — деб бўкирди у, сўнг Ошнонинг томогидан гиппа бўғиб олди. — Айтиб кўр, ўлдираман!

Ўзини тутолмади, бўғаверди. Ошно унинг қўлидан тутмади, кўзлари косасидан чиқиб кетай деганида ҳам дахл қилмади, индамай турди. Бирдан Яхшибоев Ошнонинг тани бўшашиб қолганини сезди. Чўчиб қўлларини бўшатди. Ошно ерга шилқ этиб йиқилиб тушди. Ҳушдан кетмаган экан, зум ўтиб кўзларини очди.

— Ўлдир, Назар, — деб ингради. — Бундай юргандан кўра ўлганим тузук.

Яхшибоев кўзларини олиб қочди.

— Кечир, ошна, — деди овози қалтираб.

— Нимангни кечирай? — Ошно ўзини сал ўнглаб, яланг ерга чордона қуриб ўтириди. — Фақат мени ўлдириб, кейин ўзингни ўлдиришни ҳам унутмасанг бўлди, Назар!.. Шарманда қилдинг-ку! Энди не одам бўламиз?!

Ошно шу кўйда, чордона қуриб ўтирганича, узундан-узоқ дийдиё бошлади. Яхшибоевни ҳайратта қўйган нарса шу бўлдики, дийдиё асносида Ошнонинг тани бирор марта ҳам қимириламади. Кўнглида шубҳа уйғонди, тагин бу мунофиқлик қилаётган бўлмасин, деб ўйлади, не бўпти, ўзини фаришта кўрсатмоқчи бўлса-чи? Мени қоралаб, ўзини оппоқ ювиб, оппоқ тараб олса-чи? Ахир, уям менга шерик эдик-ку? Ўгирилаган бўлсам, бир ўзимни деб ўгирилаганим йўқ. Кейин, қолаверса, ўгириладим, деб ҳам айттолмайман, недир ўгириликка мингинчи шерик бўлдим, холос. Бир хаёли, Ошнони

тик тургизиб, хумори ёзилгунча дўппослаш бўлди, лекин шу пайт дўстининг кўзларидан дув-дув ёш оқаётганини кўрди, хўрланди, хўрлангани баробар ўрнидан дик этиб туриб, каравот бошига ташлаб қўйилган шимининг камарини сугуриб олди.

— Ма! — деб бақирди. — Ма, ол, олгин-да мени шифтга ос!

Ошно ялат этиб шифтга қаради. Ранги қув оқариб кетди — шифтда пилтачироқ осадиган пишиқнина илгак бор эди.

— Осолмайман, Назар! — деди. — Осадим-у, лекин осолмайман.. Жўрамсан, ахир!..

Унинг алами Яҳшибоевга ҳам юқди. Қайсарлиги тутди, шартта курси қўйиб, камарнинг бир учини илгакка ташлади.

— Назарр!!.

Ошно судралиб келиб, унинг оёқларига ёпишди. Камар илгакка тузукроқ илинмаган экан, Яҳшибоев мувозанатини йўқотиб, Ошнонинг устига қулади. Ошнони аяб, қўлини ерга тираган экан, тирсагида чидаб бўлмас оғриқ уйғонди, кўзларида ўт чақнаб, сўкиниб юборди:

— Ҳе, сенинг ўша инсофли онангният!..

Ошно инқиллаб-синқилаб, унинг тагидан чиқди.

— Сўкма! — деди газаб билан. — Ўзимни сўксанг, майли, лекин онамни қўшма!..

Яҳшибоев танбеҳ эшитадиган аҳволда эмасди. Тирсақдан чиқиб шалвираб қолган чап қўлини соғи билан тутиб, Ошнонинг қолган-қуттан қариндошларини ҳам обориб-опкељди. Сўнг тишларини тишларига босиб, оғриқни енгишга уринди. Ошнонинг раҳми келди. Дўстининг майиб қўлини силай бошлади. Қўллари қизларни кидай майнин эди. Яҳшибоев, ўша пайтдаги кучли оғриқ сабаб, айни юмшоқликни бир умрга эслаб қолди, кейинчалик, Ошно юксалган кезларда, Ошно ўзини ҳузурига таклиф этиб, кенг қабулхонасига шахсан ўзи чиқиб, нақ эшик олдида кутиб олиб, азбаройи самимият билан қўл чўзган пайтларда ҳам, яккаш ўша юмшоқликни эслайдиган бўлди.

Лекин ўшал замонда айни ўй хаёлига ҳам келмади. Не қилиб бўлса-да, шу азобли оғриқдан халос бўлмоқ чорасини ахтарди. Ахтардию Булдуруқдаги синиқчи кампир Маҳкамойнинг уйида кўрганлари ёдига тушди. Шалвираб ётган қўлини Ошнога тутди:

— Ушла!

Ошно қўлдан авайлаб ушлади.

— Қаттиқроқ, зангар, қаттиқроқ ушл! Торт!

Ошно ботинмайроқ тортди. Пешонасига йирик тер томчилари тошиб чиқди. Беихтиёр, чап қўлини бўшатиб, енги билан терни сидирди.

— Торт, галварс!!.

Ошно оёқларини ерга маҳкам тираб, бор кучи билан тортди. Тирсак суюклари қирс этдию жойига тушди. Яхшибоев ҳолсизланиб, каравотга чўзилиб қолди. Ошно қайдандир битта тухум топиб келиб, лат еган жойга саригини суркади, тозароқ кийимини йиртиб, маҳкам тангигб боғлади. Яхшибоев шу тафсилотни ҳам умрбод эслаб қолди: ўшанда Ошно ўзининг кўйлагини йиртиб боғлади. Кўйлаги оҳорли эди, қишлоққа борганида отаси йигиб берган пулга сотиб олган эди.

Яхшибоев икки кун тўшақдан турмади. Ошно ҳам унинг ёнидан жилмади. Уйда егулик мўл бўлса ҳам оч ўтиришиди. Ниҳоят, иккинчи кун пешинда Ошно унут бўлай деган нонхалтани қайдандир излаб топди. Икки парча мотор босган нонни олиб, каттарогини Яхшибоевга тутди, ўзи кичкинасини танлади. Тощдай қаттиқ нонни қасирлатиб чайнаркан, егуликлар турган токчага ўгринча қараб олди, қизарди. Яхшибоев унинг хаёлидан нелар ўтганини пайқади.

— Майли, қечқурун ахлатхонага чиқариб ташла, — деди.

— Ўзинг ташлайсан, — деди Ошно. Овозида шу чоққача сезилмаган қатъият зуҳур бўлди. — Мен қўлимни тегизмайман.

Егулик солинган тугунни Яхшибоев ўша тунда ахлатхонага элтиб ташлади. Қайтиб кирса, Ошно ҳужра деразачаларини очиб, тоза ҳаводан мириқиб нафас олаётган экан. Яхшибоев мажозни тушунгандай бўлди — гўё шу билан бу маскандан текинхўрликнинг бад ҳавоси буткул чиқиб кетаёттандай эди.

Ошно бир ой аразлаб юрди.

Энди Яхшибоев ўқишига мунтазам қатнарди. Егани қаттиқ нон, ичгани хомсув, баъзида аввалги айшларини эслаб кўнгли суст кетарди. Яна эски йўлга қайтиш, мабодо қайтмаганда ҳам, лоақал жўрабошиларнинг беминнат базмларига бориб, тўйиб-тўйиб овқатланиш истаги хурж қиласди. Баъзида ўзига таниш — «ўлпон» йигиладиган жойларга қараб жўнарди ҳам. Лекин манзилгача етиб боролмасди. Сабабки, ортидан кимдир пойлаб келаёттанини сезарди. Қайрилиб қарар, аммо таъқибчини кўрмас эди. Гоҳида бирор жинқўчага кир-

ган бўлиб, ўшал заҳоти қайтиб чиқар, пойлоқчини гафлатда қолдириб, яққол кўриб олиш пайдан бўларди.

Таъқибчи бирор марта ҳам тутқич бермади. Яхшибоев унинг Ошно эканини англаб етди. Не сабабдан кўзга ташланмаётганини ҳам тушунди. Агар у кўзга чалинса борми, Яхшибоевнинг баттар газаби ортган, эҳтимолки, Ошнони тутиб олиб аямай савалаган, эҳтимолки, унинг покдоманлигига қасдма-қасд, яна ўша ёмон йўлларга кириб кетган бўларди.

Айни ҳолда эса, Ошнонинг назокату фаросатига тан бермоқдан ўзга чораси йўқ эди.

О л т и н ч и м а н з а р а

Ўртақўргонда биринчи қишдан эсон-омон чиқиб олдилар. Маишатлари аввалгидаи — тангроқ эди. Ернинг қори кетиб, толлар баргак таққан маҳали Ошно ёлгиз ўзи Булдуруққа бориб келди: нонқоқи, туршак, бир халтacha қурут келтирди. Қишлоқдаги янгилик шу эканки, колхоз раиси қайтиб турмабди, Ҳотам Шўро колхозга раис бўпти, мулла Гаффорни котиблиқдан туширишибди, ҳозир қишлоқ шўросига Очил сариқ, котиблигига Восит карвоннинг ўғли Эшбек сайланибди, қолганлар ҳаммаси жой-жойида, ҳаммаси соғу саломат, кўпдан-кўп саломлар йўллапти.

— Кизлар-чи, ошна? — деб сўради Яхшибоев. — Кизларни кўрмадингми?

— Кизларни кўрмадим. Янаги ҳафта сумалак қилишаркан, лекин мен қололмадим.

— Сумалак — эскилил сарқити-ку?

— Менам шуни айтдим, лекин Ҳотам Шўро ружсат берган эмиш.

— Бошига бало орттирибди-да.

— Билмадим. Ўзидан сўрасам, нуқул кулади. Культурний бўп кетибсан, бола, ўлсам жанозамга ҳам келмайсан чоги, деб мазах қилди.

— Соғлиги тузукми ўзи?

— Тузукдай. Тезроқ ўқинглар, деб айтди. Нўгой муаллималардан иккитаси «кетаман» деб галва қилаётган эмиш. Ўшаларнинг ўрнига олмоқчиидир-да.

— Энди, тўғрисини айтганда, муаллимлик яхши касб-да, ошна. Қишлоқнинг олд одамлари шулар. Асли сену мен қисқароқ бир курсга кирсак бўларкан, тезроқ тугатиб кетардик, лекин бу дорилфунун дегани... беш йил қачон тугайди деб юраверамиз энди...

— Отанг ҳам шу гапни айтди. Одамларнинг боласи олти ойда ўқиши тугатиб, катта бўп кетяпти, деди, сен икковинг беш йиллигига кириб аҳмоқлик қилдинглар, деди. Сени уйлантиromoқчи экан. Холангнинг қизига. Бу ёги нон синдирсак, ўзи бир келиб кетса, деб айтади.

— Бормайман, — деди Яхшибоев қовогини солиб. — Тўрва қилиб бўйнимга осади, кейин ўқиб бўпман!.. Пул-мул бермадими?

— Пули йўқ экан. Бизнинг уйдаям йўқ. Хотам Шўро беш сўм берди, мана.

Ошно қўйин чўнтағидан бешта бир сўмлик чиқариб, учтасини Яхшибоевнинг олдига қўйди:

— Сенинг қорнинг катта, менга озрогиям бўлаверади. Бир амаллармиз, нима дединг?..

Яхшибоев индамади. Пулнинг икки сўмини олиб, бир сўмини Ошнонинг олдига сурди. Ошно пулни олиб, токчага ташлади.

— Майли, — деди. — Тенг бўламиз. Қаро кунга турга турсин. Жуда бўлмаса мардикор ишлармиз. Нима дединг?

Яхшибоев гапирмади. Ошнонинг заифгина қадди-бастига қараб, ғамгин кулимсиради.

— Парво қилма, Назар жўра, — деди Ошно унга далда бериб. — Бизга аталгани ҳам топилиб қолар. Лекин холаваччангга уйланмаганинг маъқул. Кўриб юрардик, унчаям ҳуснли эмас. Бир-иккита ҳусндорини биламан-у, айттим келмайди.

— Ўзингга аatab қўйгандирсан-да?

— Қўйсанг-чи, Назар жўра, мингта қиз бўлсаем сендан қизганмасман. Ўзинг ўйла, ҳусни борнинг но-зиям бор, қалин пулинин кўпроқ сўраса нима қиласан, иштонингният сотиб берасанми? Ўзи сену менда иштон борми?

— Ҳарна, бекитадиган нарса бор-ку.

— Шуям бўлмасинми!

— Рост айтасан. Лекин бу ёғига тузукроқ чора ахтармасак бўлмайди.

— Айтдим-ку, парво қилма, деб! — кулади Ошно. — Мол-дунё топилади, лекин илм топилмайди.

— Насиҳатингни отангга қил! — деди Яхшибоев ранжиб. — Оч қорингга ўқиб бўпсан!

— Энди, сенам ота ўрнидасан-ку, Назар жўра, — деди Ошно жилмайиб.

Яхшибоевнинг баттар гаши келди. Лекин ортиқ пачакилашиб ўтиришни эп кўрмади. Шу сабаб, муҳимроқ

ҳаёлларга берилди. Ошно кўтариб келган егулик неча муддатта етишини чамаи чўт қилди. Ҳисобдан кўнгли қониқмади, ўксинди, ўксингани баробар жўрабошилардан «ўлпон» йигиб юрган дамлари эсига тушди.

— Оч қолсак, яна «ов»га чиқаман! — деди қатъий қилиб. — Бошқа илож йўқ.

— Ҳаромни егунча, очдан ўлган тузук.

— Еган эдинг-ку, — деб кесатди Яхшибоев. — Ўлмадинг-ку?

— Гафлатда қолдим, Назар, энди унаقا найрангларинг кетмайди.

— Ол-а! — Яхшибоев газабланиб. — Биргина ўзинг оппоқ бўлиб қолгинг келдими? Қолиб бўпсан! Егизман! Бурнингдан тиқаман! Ҳамма нарса тенг экан, ҳаммаси ўртада экан, демак, сенам ўша ҳаром луқмадан улушкинги оласан!..

Ошно эътиroz билдиrmади. У жуда хотиржам кўринарди. Яхшибоевнинг замзамалари тугашини кутди, сўнг хонтахтага тўшалган эски қозони юлиб ташлаб, қишлоқдан олиб келган сал оҳорли дастурхонини ёзди.

— Уйларингдан бериб юбориши, — деди. — Кел, Назар жўра, энди лоақал шуни ҳурмат қилайлик. Бечоралар у ёқда умидвор бўлиб ўтиришибди, лоақал ўшаларнинг умидларини синдиrmайлик, кел, жўра, шу тоза дастурхон тозалигича қолсин!..

Ошно овозини баландлатгани йўқ, тантанабозлик ҳам қилгани йўқ — жўн ва жўяли гапирди. Гапи самимий экани, юрақдан чиқаётгани сезилиб турди. Шу боисданми, Яхшибоев тўлиқди, кўнгли недир юксакларга кўтарилиб бораётганини ҳис этди, лекин, сал ўйлаб туриб, барибир қониқмади.

— Яхши гапиряпсан, — деди ноxуш қулиб, — қанийди шу гапларинг билан қорин тўйса!

— Қорнинг тўйиши шартми? — деди Ошно бирдан тутақиб. Овози ёмон чийиллаб чиқди. — Қорнингни ўйлайверма-да, нокас! Қорнингни тўйдириш — мана, менга тан! Қараб тур, ҳали сени тўйдираман, нақ бурнингдан чиқараман!

— Бўпти, — деди Яхшибоев. — Тўйdir мени, бурнимдан чиқар. Ўшанда мендан илмниям сўрайверасан!..

Шундай дедио ўзини тутолмай қулиб юборди — Ошнога ишонмади, уни шунчаки чиранмачоқ деб ўлади.

Ошно сўзининг устидан чиқди. Бирор ўн кунча ўтиб, Булдуруқдан келган егуликларнинг охири кўри-

най деб қолганида, сабоқдан чиқиб қайғадир йўқолдию кечқурун роса бир қучоқ харид билан ҳужрага кириб келди. Қўлидаги қоғоз халталарни хонтахта устига қўйди-да, нафасини ҳам ростламай, токчадаги чироқ-нинг пилигини баландлатди.

— Қара! — деди. — Қара, Назар жўра, мен нималар опкедим!

Яҳшибоев, каравотда узала тушиб ёттанича, менсимирайроқ қаради. Шунда Ошнонинг иззат-нафси қўзгади чоги, қоғоз халталарни бирин-кетин йиртиб ташлади. Лаҳм гўшту думба ёғи, гуручу сабзи, кўкату қалампир, иссиққина гижда ионлар... хуллас, чиройли бир манзара намоён бўлдики, Яҳшибоев беихтиёр ётган жойидан туриб кетди.

— Ректорнинг қизига уйландингми, ошна? — деб сўради.

Ошно беписанд қўл силтадио ректорнинг куёвидан баландроқ туришини билдириди. Мамнун бўлиб кууди, қани, топ-чи, дегандай, қўлларини кўкрагида чалиштириб, гоз тураверди.

— Шомат бериб юбордими? — деди Яҳшибоев.

Ошнонининг лаблари буришиб кетди. Дўстига алам билан қаради, сўнг қўйнидан гижимланиб кетган газета чиқариб, хонтахта устига ташлади:

— Ўқи! Шоматнинг саводи йўқ, сен ўзинг ўқиб кўраркансан атай бериб юборди!

Яҳшибоев газетани олиб, сарлавҳаларга кўз югуртириди: «Сандал — сарқит, печка — жон ҳузури», «Пиллакашлар жасорати», «Муштумзўрларга жавоб», «Салима қиз Московга жўнайди» ва ҳоказо. Ўқиди-ю, ҳеч балога тушунмади.

— Ичини оч! — деди Ошно бетоқат бўлиб.

Яҳшибоев газетанинг ички саҳифаларини очди. Очган заҳоти каттакон сарлавҳага кўзи тушди:

«БУРГУТНИНГ ПАРВОЗИ»

Мақола тагига қаради: «Хорун Булдуруқли». Кўзла-рига ишонмади, Ошнога савол назари билан тикилди:

— Сенмисан?

— Мен, — деди Ошно, сўнг негадир сал қизарди. — Лекин бир ўзиммас, озгина ёрдам беришди.

— Ҳали сен шоир экансан-да, ошна? — деди Яҳшибоев баттар ҳайратланиб.

— Шоирмас, журналист, — деди Ошно дўстининг

хатосини тузатиб. — Шоир шеър ёзади, журналист дегани — мақола...

— Зўрсан, уккагарнинг боласи! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Ўлмасанг одам бўласан, бола! Зиёфат шунгами?

— Шунга, — деди Ошно яйраб. — Шунга, жўра.

— Бекор қипсан-да, — деди Яхшибоев. — Чиқимни кимдан қарз олдинг?

— Ҳеч кимдан.

— Қўйсанг-чи!

— Рост, Назар жўра, пул — ўзимники. Қара, мақола катта-ку, битта ошга етадиган-да ўзи!

— Йўт-э! — деди Яхшибоев. — Ҳали газетта ёзганга пул берар эканми?

— Ҳа-да!

Ошно дўстини ҳанг-манг қолдириб, ўзи ташқарига чиқиб кетди. Сал ўтмай, қўшни кампирни бошлаб кирди. Келтирган масаллигини кампирнинг қўлига бериб:

— Биргина ош қилиб берсангиз, ойтимулло, — деди. — Икки кишига етса бас, қолгани сиз билан невараларингизга. Йўқ деманг, ойтимулло!

Кампир йўқ демади, йигитларни дуо қилиб, масалиқни кўтариб чиқди. Икки соатлардан кейин, каттагина лаганда ош сузиг қелди, яна дуо қилди. Ош хушхўр бўлган экан, Яхшибоев зўр иштача билан еди. Ошно одатдагидай чимхўрлик қилди. Қувончга тўйиб қолган эканми, икки-уч чимдиган бўлдию сўнг четланиб, дўстининг тамадди қилишига завқ билан қараб ўтириди. Яхшибоев овқатни паққос тушириб, тагидаги ёгини ҳам бармоқдари билан сидириб, нон суртиб тозалаб бўлдида, секин дўстига гап қотди:

— Сен енгдинг, ошна. Қани, газетни бер, бир ўқийлик.

Ошно аввал қўл арттали сочиқ узатди, кейин газетни берди. Яхшибоев каравотта чўзилиб, бир бошдан ўқий бошлади. Мақола Ҳотам Шўро ҳақида экан. Ҳотам Шўрони Ҳакима отин туққанию кейин бола улгайиб, инқилобчиларга қўшилиб, босмачиларга қарши курашиб, орден олгани ҳақида.

«Булдуруқда дарё йўқ, — деб ёзган эди Ошно, — Дарё ўзанини ўзгартириб, бу ерларни қақратиб қочиб кеттан. Лекин, гарчи Булдуруқда дарё бўлмаса-да, уни кемага ўхшатсак жоиз. Кемаки, келажак сари событ сузиг бормоқда. Унинг дарғаси — Ҳотам Шўро. Ишончли одам. Жангларда тобланган, халқ манфаатларини

туну кун ўйлайдиган, халқقا қайишадиган ҳалол киши. Унинг ўзига ишониб топширилган кемани ёруғ кела-жак манзиллари сари оғиштирмай элтишига асло шуб-ҳа қилмаймиз»...

— Ўзинг ёздингми шуларни? — деб сўради Яхшибоев, бир зум газетадан кўз узиб. — Ҳа-я, ёрдам беришиди, деб айтдинг-ку.

Овозида андак гайирлик сезилди. Лекин Ошно гайирликни пайқайдиган аҳволда эмасди. Шу сабаб, хурсандлик билан тан олди:

— Даргани ўзлари тўқиган, лекин қолганини ўзим ёздим. Кеча борганимда Ҳотам Шўро билан гурунг қилувдик. Айтдим-ку сенга, колхозга раис бўпти, деб?.. Нўтой муаллималар кетармиш, ўшаларнинг ўрнига икковимизни мўлжал қиляпти экан.

— Қадаминг бошқача-ку, — деди Яхшибоев ҳасади-ни яширолмай. — Энди у ёқларга қайтиб борармидинг!

— Бораман, жўра. Бормай нима қиласдим, Охунбоевнинг жойини олармишим...

— Олсанг ёмон бўлмасди, — деб тўнгиллади Яхшибоев. — Лекин бир жойда хато қипсан, Ҳотам Шўро сен ёзгандай икки марта эмас, тўрт марта ярадор бўлган.

— Майли-да, — деди Ошно. — Қаҳрамонни ялангоч-лаб кўрсатиш шарт эканми?

— Шундай-ку, лекин рости яхши-да, — деди Яхшибоев.

— Қўй, Назар жўра, — деб кулди Ошно. — Сенга ярашмас экан. Гавдангта қара, ҳўқиздай полвон одам, мендақа бир полвонмасга кунчилик қиляпсан. Уял-э! Ҳар кимнинг қўлидан келгани-да...

Яхшибоев дув қизарди. У қизаргани сайин Ошнонинг қувноқлиги ортарди. Энди у баралла кула бошлиди. Яхшибоев ҳам унга қўшилди. Кулиш асносида «Бунақаси мениям қўлимдан келади!» деган фикр ярқ этиб хаёлидан ўтди.

Яхшибоев ўжар йигит эди. Айтганини қилмай қўймади — Ўртақўргон газетасида кичик бир лавҳаси-ни бостириди. Минг бир азоб билан ёзилган шапалоқдай хабар устига ўқлогидай қилиб, « ҚИЗИЛ ҲА-ШАР » деб ном қўйишган эди. Яхшибоевга лавҳадан ҳам сарлавҳа кўпроқ ёқди. Унингча, айни сарлавҳа Ошно топган сарлавҳадан сира қолишмасди. Ўша куниёқ дорилфунун ректори уни ҳузурига чақириб раҳмат айтди. Талабаларимизнинг хайрли ишларини мат-

буот саҳифаларида ёритиб, яна бир хайрли иш қилиб-сиз, ука, бундан бу ёғига янада гайрат қилинг, пишиқ йигит кўринасиз, келажак — сизларники, дея кўнглини кўтарди. Қаламнинг учи ингичка-ю, лекин қамрови кенг, ука, деб тушунтириди, бу ёғига фақатгина бизнинг дорилфунун билан чекланиб қолманг, бошқа жабҳаларни ҳам ёритинг, сизга омад тилайман.

Яхшибоев ректорнинг ҳузуридан кўкраги тог бўлиб чиқди. Ошнони топиб, сениям ректор чақирудими, деб сўради. Ошно саволга тушунмади, бирор айб иш қилмасам, нега мени чақиради, деб ҳайрон бўлди. Яхшибоев масаланинг моҳиятини англатди. Шунда Ошно унинг соддалигидан кулди: э, жўра, мен Булдуруқдаги Ҳотам Шурони ёздим, сен эса дорилфунундаги қизил ҳашарни ёздинг, ректор албатта сени чақиради-да.

Қалам ҳақи теккан куни Яхшибоев ҳам зиёфат берди. Бу зиёфатдан муддао шу эдики, не бўлса-да, Ошнодан ортда қолмаслик. Иddaони сезиб турса ҳам, Ошно унга қўшилиб зиёфатга борди, газетадан икки киши қўшилди, тўртовлон трамвай депоси ёнидаги «намунали ошхона»га киришди. Яхшибоев заказни қуюқроқ қилди-ю, охирида пули етмай қолди. Аммо «намунали ошхона» буфетчиси унинг довругини эшиттан чоги, ортиқча гингшимай, нася дафтарини очди: «Ҳеч бокиси йўқ, Назар ако, мана шу ерга бармоқ боссангиз, бас, кейин йигитларингиздан бирортаси келиб узиб кетар...». Буфетчи уни барча безорилар каби саводсиз деб хаёл қилган эди, Яхшибоев таҳқирга чидаб туролмади, қарздорлиги ҳам эсидан чиқиб, дўқ урди: «Қаламингни ол, зангар!» Буфетчи титраб-қақшаб, қулогига қистирилган қаламини олиб берди. Яхшибоев қаламнинг учига туфлаб, куни кеча газетада чиққан имзосини қўйди: «Н а з а р Б у л д у р у қ .»

— Ҳақингни кейинги мақоламдан оласан, — деди. — Ҳозирча, яна бир шиша бергин-у, икки шиша қилиб илдириб қўй. Тушундингми?

— Ҳа-да, Назар ако.

— Имзонинг биттасиям етар?

— Етади, Назар ако. Имзо қўймасангиз ҳам ишонализ, кечирасиз, биздан хато ўтибди.

Яхшибоев насяга теккан бир шиша ичкиликни кўтариб, даврага қўшилди. Гурунг айни қизиган пайти эди. Газетчилардан ёши улугроби, яшилранг кулоҳ кийгани, Ошнога келажакдан лоф ураётган экан. Ошнонинг юзидан ҳеч бало сезилмас, лабларида доимий ним та-

бассуми, жимгина бош лиқиллатиб ўтирап, ортиқча гап құшмас, борингки, одобу адабнинг ўзгинаси эди.

— Келинг, Назар Булдуруқ, — деди Кулоқ Яхшибоевнинг құлдыдаги шишага құзи түшиб. — Ўтилинг, яқинроқ ўтилинг, ўртоқ Назар Булдуруқ. Сиз ҳали ёшсиз, дўстингиз ҳам ёш, яшил новдаларсизки, bogbon парваришига муҳтож.

— Пул етмади, қисталоқ, — деди Яхшибоев.

— Пул топилади, дўст топилмайди, — деди Кулоқ гапга унчалик ҳам тушунмай. — Даражат ёшлигида парваришига муҳтож бўлади. Ва локин муҳтожлик айб эмас. Келинг, ёш дўстларим, ўшал бегараз bogbon камина мен ўзим бўлай. Ўзим bogbon бўлай-да, сиздек ниҳолларни нақ чинорга айлантирай. Қалай, Назар Булдуруқ, чинор бўлгингиз келадими?

— Қайдам... — деб елка қисди Яхшибоев. — Бизга қайрагоч-пайрагоч бўлиш насиб этсаям майлийди.

— Йўқ, Назар Булдуруқ, — деди Кулоқ. — Қайрагоч пишиқ дараҳт, локин чинорнинг соясида қолиб кетиши мумкин. Мен эса, сиздек ёш ниҳолларни нақ қуёшга бўй чўздираман!.. Хўш, сиз бунга нима дейсиз, ёш дўстим?

Кулоқ Ошнога юзланди. Ошно бирданига жавоб қайтармади, ерга қаради, сўнг яна ўша алпозда, ердан кўз узмай туриб деди:

— Буям бир мулоҳаза-да, устоз, сиз шу кулоҳингизни олиб юрсангиз бўлармиди..

Кулоқ қаҳ-қаҳ отиб кууди:

— Нодонсиз, ука! Гап кулоҳда эмас — кулоҳнинг тагида! Кулоҳнинг тагида шундай бир ақл борки, ҳарнеки балоларга ҳарбу зарб айта олади!

— Бўлмаса, лоақал рангини ўзгартилинг, — деб илтимос қилди Ошно.

— Нима, менинг мафкурам бутлигига ишонмайсизми, ука? — деди Кулоқ азбаройи ранж билан.

— Аяган кўзга чўп тушмайди, устоз. Мен сизга жуда-жуда ишонаман, лекин...

— Ишонганингиз — кўп улур! — деб хитоб қилди Кулоқ. — Лекин-пекинга ҳожат ҳам қолмайди. Қараб туринглар, ҳали мен сизларни Жулқунбой даражасига етказаман!

— Шартмас, — дея эътиroz билдириди Ошно. — Жулқунбой — битта. Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин.

Яхшибоевга Ошнонинг иззат сақлагани, ўзи озгина бўлса-да қарамроқ бўлган одам билан теппа-тeng туриб гаплашгани ёқди.

— Ошномиз тұғри айтади, — деди у Кулоҳга қараб. — Жулқунбой бұлиш қийин гап. Бизга унча-мунча ёзган лавҳаларимизни бостиришга ёрдам берсангиз ҳам бұла-веради. Албатта, агар келиштириб ёзолсак... Үшшатолма-сак, майли, унда үтказмай құяқолинг. Бизга гайирлик қилмасангиз бас, ҳарна, иккимиз ҳам мусо фирмиз, құли-миз калтароқ, очин-тұқын юришимиз бор....

— Маломат! О, не маломат бу?! — деда хитоб қылды Кулоҳ.

У құлидаги стаканни бир ҳимо билан бўшатди, сўнг ҳўнграб йиглай бошлади:

— Нонкўрлар! Орзу нелигини билмаган зулмат бандалари! Жулқунбой бұлишни истамаган гумроҳлар!..

Кулоҳни бир амаллаб юпатиши. Юпатиш учун унинг барча шартларига кўнишга тұғри келди. Шартлари кўп эди: ундан устозлигу буладан — Жулқунбой бұлиш, Ҳамза бұлиш, Авлоний бұлиш ва ҳоказо улуг зотларнинг тақдирни муборакларига муносиблик.

Нихоят, Кулоҳнинг уни ўқди. Уни ўчгани баробар шишага ружу қўйди. Яхшибоев ноилож яна насяга конъяқ келтирди. Ошно унинг аҳволини сезиб-билиб турар, лекин эътиroz қилишга журъати етмасди.

Зиёфат давомида Кулоҳни ёмон кўриб ўтириди. Нихоят, базм тутади. Яхшибоев қулогигача қарзга ботди. Икки дўст азиз меҳмоннинг икки кифтидан олиб, маҳалласига суюб-судраб кетишаёттан пайтларида, Ошно меҳмоннинг бошидаги яшил кулоҳини олди-да, ўнг қўлдаги томга қаратиб улоқтириди.

— Энди кулоҳнгиз йўқ, устоз, — деди у. — Сал замонавийроқ бўласиз. Йўқса, ҳолингизга маймуналар йиглайди.

Ўшанда Ошно ёмон каромат қилган экан. Кулоҳ яна қайдандир кулоҳ топиб кийди. Бу галгиси қизил рангда эди. Лекин рангидан қатъи назар, кулоҳи кимларнингдир кўзига ўтиришмади, ишдан ҳайдалди. Хатосини ўзи ҳам англаб етди чоги, жўнроқ телпак кийди, шапка кийди, ҳаттоқи шляпа кийди, лекин барибир газетчиликка қайтиб киролмади. Қайсиadir чет қишлоқда муаллимчилик қилиб ўтди. Ичишни бутунлай ташлаб, яхши шогирдлар етиштириди, иззат-икром топди, кейин, вафотидан икки йил ўтиб, ўша ўзи ишлаган мактабга номи ҳам берилдики, буниси — бутунлай бошқа тарих...

Дарвоқе, яна бир тафсилотни эсламай ўтолмайман. Гумроҳлигим шунчаликки, Назар aka ўзининг биринчи

қалам ҳақидан нақл қила туриб, кула-кула Кулоджни эслаганида, мен нодон аввалига фас киядиган жадид-пайдидардан ёки пантуркистлардан бўлса керак-да, дея тахмин қилдим. Тахминимни айтувдим, Яхшибоев бирдан сергакланди. Қўйсангиз-чи, Сайдқул, деди ранжини яширолмай, газетчининг бошидаги нарса кулоҳ ҳам эмас, фас ҳам эмас экан, шунчаки бир қалпоқча экан, кейинроқ билсам, бечора бир замонлар Петербургда таҳсил кўриб, ўша ерда ҳавастга сотиб олган экан. Энди баъзида ўшанақа қалпоқчани баобрў, мафқураси зўр академикларнинг бошларида ҳам кўриб қоламан, деди, олимларнинг пўрим қалпоқчаси бўлса керак-да...

V Б О Б

Б е м о р

Эрталаб ҳаммаси оёги қуйган товуқлардай зир югуриб қолишиди. Ҳамширалар, врачлар, доценту профессоргача — уни йўқлаган, соғлигини суриштирган. Гўё касалхонанда ётган одамдан шуни сўраш шартдай!..

Яхшибоев аввалига аччиқланди, кейин тушунди. Масаланинг моҳияти шу эканки, бош врач қабулхонасига кичкина телефонограмма тушибди:

«Ўртоқ Яхшибоев 12.00 да ўз жойида бўлсин».

Роса елиб-югуришиди. Талмовсираб гап қавлаганлар ҳам бўлди. Лекин Яхшибоевдан тайинлироқ садо чиқмади. Энди эса, ажабмаски, бурчак-бурчакларга тўплашиб олишиб, секин гийбат қилишаётган бўлса: «Анави сассиқ чол устимиздан шикоят ёзганмикин?..»

Яхшибоев уларни юпатиб ўтирмади. Майли, деб ўйлади, озгина ҳовлиқиб туришгани маъқул, чўчишса ҳам майлига, негаким, кейин, елкаларидан юқ ариган маҳали тудиган шодликлари ҳам шунга яраша бўлади.

Ювинди, соқол қиртишлади, нонуштага ҳозирлик кўрди. Бу гал ҳам йўлак четидаги емакхонага борди. Атай қовоқ солиб ўтирди — эски жойида, камгап кампир билан бир столда. Овқат устида сал ғингшигандай бўлди: «Бўтқанинг тузи камроқ». Кейин ўйланиброқ қолди. Қизиқ, деди ўзича, уйда емагандан кейин билиб бўлмас экан, бўтқага туз солинармиди ўзи?..

Хизматчиларнинг саросимага тушиб, елиб-югуриб, ликобчадаги бўтқани алмаштириб кетгандаридан англа-дикни, у янгилишибди, бўтқага умуман туз солинмас экан.

«Бүтқа, бүтқа, бүтга, бутга...»

Айни сўзни турли алпозда туслаб, турлаб, чайнаб кўрди, лекин барибир, оҳанги ёқмади. Хунук, хунуккина экан, деб ўйлади, бу ёғи — таржима этиш ҳам қийин. Бүтқа, манна бүтқаси... «Манна» сўзининг маъносини чақолмай, бир муддат овора бўлди. Иккала қўшниси, Дароз билан Хумкалла (Яхшибоев уларнинг исмларини аташни истамади), очеркчию танқидчи, нарироқдаги столда, томоқларидан овқат ўтмай, Яхшибоевнинг бирор имосига маҳтал бўлиб ўтиришарди, ноилож ўшаларга гап қотди:

— Остонақул, — деди Дарозга қараб, сўнг қошиқча билан ликобчани нуқиб кўрсатди, — танаввул этилмиш таомнинг номи нимайди?

— Маний каша, — деган жавоб бўлди.

— Ҳай-ҳай! — дея бошини сараклади Яхшибоев. — Киссада белатингиз бор-а!..

— Умуман, каша — бүтқа, — деди Хумкалла. — Бу бүтқа бугдой ёрмасидан қилинади, демак, номи — бугдой ёрмасидан қилинган бүтқа.

— Ёрма бүтқа экан-да?

— Шундай, устоз. Ёрма бүтқа.

Яхшибоев сўзни шу билан тутатиб, яна аввалгидаи кибрли бўлди-қолди. «Ёрма бүтқа»ни бир амаллаб еб, ўрнидан турди. Палата ёнига бориб, деразадан ҳовлини кузатиб турди. Қўшнилари ҳам келиб, икки дераза нарида туришди. Яхшибоев уларни сезиб турди, лекин қайрилиб қарамади.

Палатага кириши билан телефон жиринглади. Яхшибоев девордаги соатга қаради: ҳали эрта, ўн иккю нул нулга ҳали қанча бор. Эриниброқ трубканни кўтарди:

— Устоз, безовта қилдик, айбга буюрмайсиз.

Овоз эгасини дарров таниди — кўпроқ гапирадиган одам.

— Дўхтир кўрадиган эди, Суярқул ука, — деди. — Мухтасарроқ бўлсин...

— Битта жой бўш эди, Чоршанбиев укамизни тавсия қилишди, шунга...

— Укангиз? — деди Яхшибоев гаши келиб. — Чоршанби сиздан каттароқ, агар билсангиз!.. Хўш, тавсия қилишса менга нима?

— Маслаҳат маъносида, устоз, ўзи қалай, ишқали йўқми?

— Қўрқоқроқ йигит, демак, ишқал-пишқали йўқ. Бемалол олаверасиз. Мансаб ўзи тузукроқми?

— Муовинликка?

— Унда бўлмайди. Мудирлик-пудирликни эплаши мумкин, лекин каттарогига ярамайди. Мудирлардан бирини муовинликка олинг, буни — ўшанинг ўрнига. Менинг тавсиям шу.

— Ўзигаям айтаверайми?

— Айни шу гапни айтинг. Акс ҳолда, сизни тушунмай гингшиши мумкин. Кейин яна ўстираман, деб ватъда қилсангиз ҳам бўлаверади. Ҳар ҳолда, умидвор бўлиб, жонини жабборга бериб ишлайди. Ўзи гайратли йигит, сал бошқариб турсангиз, бас. Бўлдими?

— Раҳмат, устоз. Яна бир бор узр.

— Балли, саломат бўлинг.

Яҳшибоев трубкани зарда билан жойига ташлади. Тавба, деб гудранди, бунчалар майдакаш бўлишмаса. Шунчаки муовинликкайм мендан тавсия сўрайди. Қадам босмай туриб, қалтироқ босади буларни, токи жонлари тинч бўлса, токи Чоршанби ишни эпломаган тақдирда менинг номимни рўкач қилиб, бало-қазолардан қутулиб қолиши. Билмайдики, ишнинг расвоси чиққанида Чоршанби эмас, унинг ўзи учеб кетади, негаки, Чоршанби қургур тагига сув кетиши билан менинг ёнимга югуриб келади, мен бечора бўлсам, жоним ҳалак, унинг шалтогини артиб, тузатиб, ярақлатиб оламан, икки ўртада Суярқул укамизнинг қурбон бўлгани қолади!..

Таъби хира тортди. Ҳордиқ тусаб, каравотта чўзилмоқчи ҳам эдики, наматини кўтариб, бадантарбиячи жувон кирди:

— Назар Яҳшибоевич, зарядкага!

Яҳшибоев ночор қолди. Шиппагини кийиб, халатининг тутмаларини ўтқаза бошлиди.

— Кўринишингиз зўр! — деди жувон. — Кўз тегмасин!

— Кўринишим кўр-пўрга ёқмаса, сизга ёқмаслиги аниқ, — деди Яҳшибоев кулиб. — Сиз мисоли Азроилсиз, хоним, ҳар чошгоҳда жонимни олгани келасиз.

— Нафасингиз совуқ, Назар Яҳшибоевич! — дея ранжигандай, лекин шу баробар ширингина қилиб танбеҳ берди жувон. — Бошқа ўхшатиш қуриб кетгандай!..

— Э, қўяберинг! Ҳазрат Навоий ҳам гўзал хотинларни нақ Азроилга ўхшатган, муҳаббат домига илинтириб, кейин жонгинангни сугуриб олади, деб айтган.

Ичида кулди: ўл-а, Навоий шу гапни айтганми ўзи?

— Унчаликмасдир? — деди жувон.

— Энди, шундай бўлмаса ҳам, шунга ўхшашроқ, хоним. Ахир, ўзингиз ҳам жон оғатисиз-да!

— Яхши кўриб қолдингизми, дейман?..

Яхшибоев тасдиқ маъносида бош иргади. Кейин ўзига, Шариф бўлиб кет-э, деб танбеҳ берди. Жувонга тузукроқ разм солди. Ўрта бўйга яқин, тиқмачоқ-қина, аъзолари бир-бирига мутаносиб, туртиб чиқсан жойи йўқ, бирдай думалоқ, бирдай юмшоқ. Танида ширингина бир оғриқ жимиirlагандай бўлди-ю, ўша заҳоти сўнди.

«Соб бўпсан, Назар!..»

— Кексайганда нуқул яхши кўришга кунимиз қолган, хоним. Ёшлиқ ўтди, ўтдию кетди!.. Ўт эдик, олов эдик, ҳар имога бир жимо!..

Ҳаддан ошганини сезди. Лекин жувон гапини кўпда тушунмаганини сезиб, тагин дадил тортиди:

— Бу дейман, хоним, айни масқонда... бекорчи ётиб куч йигаётган чолларнинг ичида ишлашингиз қийин-дир-ов?

— Осон, жудаям осон, — деди жувон шўх кулиб. — Эрим — боксчи, сизга ўхшаган чоллар шўхлик қилса, бир зумда танобини тортиб қўяди.

— Менга бас келомас?

— Тўгри, сиз бақувватроқсиз, лекин сизгаям бас келади.

— Унда чатоқ экан. Энди қайтиб сизга ҳазиллашмаганим бўлсин. Лекин, хоним, агар ёшлигимда дуч келсангиз борми, омон қўймасдим.

— Ёшлигингизда дуч келмаганим ҳам тузук бўлган экан. Бўлмасам, бугун келиб қариган-чуриган кампир бўп қолармидим?..

Жувоннинг дуркун қаддига, тиришсиз юзига боқиб туриб, Яхшибоевнинг хўрлиги келди. Хўрликки, ҳар неки ҳирсдан холи, турган-биттгани зориқиш, соғинчу армон... Фамгин илжайди:

— Кампирликнинг ҳам ўзича гашти бор, хоним.

— Айтмай қўяқолинг!..

Жувон яна кулди. Наматини ерга ёзиб, Яхшибоевни ётқизди. Оёқ-қўлларидан тутиб, секин машқ ўргатди: «Бир деганда кўтарасиз, икки деганда туширасиз, уч деганда — яна, тўрт деганда — яна....» Яхшибоев машқларни қулоқ қоқмай бажарди. Чарчади, терга тушди. Жувон каравотдан сочиқ олиб, юзларини артиб қўйди.

Яхшибоевнинг кўнгли ийди, илжайди, миннатдорлиги-ни билдириди. Ўзича, майли, буям бир бир хурсанд бўлсин, чоршанбилардан бировига айтсам, очерка қилиб ёзади, деб ўйлади. Сўнг бир муддат, бу очеркка ўзи қўл қўядими, йўқми, шуни фикрлади. Йўқ, ўзи имзо қўйса бўлмас экан. Ҳарна, ёшгина жувон, гап-сўз кўпайиши мумкин. Тагин ёдига марҳум дўсти Шариф тушди. Кулиб юборди. Кулмасдан иложи йўқ эди, негаки, марҳум дўсти Шариф, гўринг нурга тўлгур Шариф қариб-чуриб қолганида ёш бир шеърчи қизнинг ишқини ихтиёр этиб, лекин ёши панд бериб, уялиб, азбаройи номуснинг зўрлигидан ўша аёл ҳақида «Нодираи замон» деган очерканинг сўзларини ҳам аниқ-таниқ эслади: «Мен унинг шеърларини ўқидим, ўқидиму аввалроқ ўқимаганимга бисёр афсус ҳам надоматлар чекдим ва айтдимики, тасанно, эй ўзбек қизи, тасанно, эй дилкаш ва дилбар қиз, назокатингга балли! Офарин, минг оварин!..» Гўринг нурга тўлгур Шариф, мақтов деган нарсага зўр эди, ажабмаски, мақтовлари билан аёлнинг хафалигини тумандай тарқатиб юборган бўлса!.. Йўқ, мен янглишибман, аёлнинг ҳумори тарқагани йўқ, ўшанда устозу шогирд бўлмаган бир воқеанинг гийбатларини кўп замонларгача елкада кўтариб юрдилар, тўғрироги, биргина гўринг нурга тўлгур дўстимиз Шариф кўтарди, шеърчи аёл жамики галвани унинг елкасига ташлади, сўнг ўзи ҳам чиқиб, корсонини ялпайтириб ўтириб олди, Шариф бечоранинг аҳволини танг қилди. Шариф қийналди, егани ҳам, ичгани ҳам юқмади, уйқусини йўқотди, ахийри, жонидан умидини узгач, акасининг ўглига олиб бериб қутулди. Э, бу гаплар кўп қизиқ, аёл кишининг нималигини тезда тушунмоқ қийин... Мана биттаси, манави бадантарбиячи, манави тиқмачоқ жувон... Эридан лофт ургани билан, ким билади яна?.. Умуман, бадантарбиячиларда ҳам эр-пер бўладими ўзи?..

— Нега куласиз? — деди жувон.

— Ўзим. Қўшнининг қозонидан қўғирмоч ўғирлаб, оғзим куйганини эсладим.

— Ҳо! — деди жувон, коса тагида нимкоса борлигини пайқаб. — Ҳумори қолган экан-да?

— Албатта-да. Бола-чақа нечта, хоним?

— Боладан иккита. Чақаям етарли.

— Болалар боқчадами?

— Қайнонам қарайди. Бева аёл, сизга ўхшаган чи-

ройли чоллардан садо чиқавермагандан кейин... нима қилсин, невараларига қарайди-да.

— Мен-ку, жон дердим, лекин Мұхсина хоним қаргайди. Шуниси ёмон.

— Билдирмайсиз-да...

Шу тариқа, сұхбат андак хавфли тус олди. Яхшибоеvnинг бир хаёли, бу аёл менинг фамилиямни билади-ю, лекин кимлигимни билмайды, деган ўй бўлди. Шу ўй асносида, юзига жиддий тус берди. Ёшини, обрӯ-эътибори, чиқарган китоблари, унвонларини бир-бир хотирлаб, яна Назар Яхшибоеvга айланди. Боз марҳум дўстини эслади. Тажрибали одам эди у, гўринг нурга тўлгур нуқул бир нақлни тақорлаб юрарди: дараҳти макри зан сад реша дорад, фалак аз макри зан андиша дорад. Дўстим Шариф, гўринг нурга тўлгур, руҳинг ором дарёсида чўмилгур Шариф, макр дараҳтининг юзта шоху бутоги борлигини биларди, макр олдида фалак ҳам ҳайратда қоларини биларди, лекин ўзини тиёлмасди, юраги кенг эди унинг, тили ширин эди, ёзганида ҳам қаламини аввал бир чақмоқ қандга қайраб олиб, кейин ёзарди, аёл зотига гиргиттон эди, гўё чироқ атрофида айланган губалақдай!..

Яхшибоеv кейинги сўзни эслаганидан мамнун бўлди. Хайрият-э, деб ўйлади, хайриятки, бу сўзни унумбиз, ҳарна, Булдуруқ шеваси қонимизда қолган экан.

Уйлари дўнгроқда эди. Ҳовли саҳни тап-тақир. Фақат баҳорда гиёҳ унарди. Униб чиқиб, озгина яшаган бўларди. Ана ўшанда қайдандир ниначиу капалаклар учиб келишарди. Тепадан, жизгинак бўлиб ётган қир тарафдан жизловуқларнинг овози эшитиларди, бу тарафда эса, нам теккан ажриқзор ерларда — чигирткаларнинг чириллаши, илонларнинг чирқиллаши... Хуллас, ажойиб эди. Айниқса — ниначилар, айниқса — капалаклар! Ҳуш, энди, деб ўйлади Назар Яхшибоеv, дейлик, бугуннинг ўзида, манави каттакон, ақл қаноти-да қамраб ололмайдиган буюк шаҳарнинг обод бир қасабасида, кенг бօғ ўртасида, кенг ва ёруг бир иморатда, серҳашам палатада, аллақандай ёш, чиройли жувоннинг ёрдамида қўл-оёқларини осмонга кўтариб, пастга тушириб «бир, икки!..» қилаётган Яхшибоеvнинг ўшал замонларда, ўшал қишу адирларда югуриб, қашқайёнгичқа учларига қўнган жажжи капалакларни туттганларига ким ҳам ишонарди!..

— Гўбалак, — деди у овоз чиқариб, — гўбалак, гўбалак...

Бадантарбиячи жувон ҳеч балога тушунмади. Курсида ўтирганча, юзига табассум юргурган қорувли чолнинг фавқулодда маъсум юзига ҳайратланиб тикилди.

— Гўбалакни биласизми? — деб сўради Яхшибоев.

— Йўқ.

— Капалакни-чи?

— Капалакни биламан. Эрим коллекция қилади. Битта чиройлиси эсимда қолган. Оқ қанотли, қўнгир доФлари бор. Апполонус... яна бир бало... Йўқ, эслолмадим. Лотинча эди-да...

— Ўзбекчаси йўқми?

— Билмадим, бор чиқар. Ўзим капалак тутмагандан кейин, номини қайдан билай.

— Менимча, ўзбекчаси йўқдир-ов, — деди Яхшибоев хомуш тортиб. — Негаки, биз нуқул шаклни кўрамиз, моҳиятни аташдан ийманамиз. Соддамиз ҳали, хоним. Унда биз ёш эдик, хоним, кучимиз кўп эди, гайратимиз ундан ҳам зиёда, нуқул сиз айтган оқ капалакларнинг, бизнинг булдуруқча тил билан айтганда, гўбалақларни кетидан қувлаб юрадик, аммо билмаган эканмизки, гўбалакларни тутиб олиб, кўксини авайлабгина эзиб, сўнг игнага қадаб қўйса ҳам бўларкан. Дарвоҷе, менинг ҳам бир ошнам бор, уям капалакларни йигиб юради. Ўзи йигмайди, бошқалар келтириб беришади. Аммо ошнамиз барча капалакларнинг номларини билади, турларини билади, қайси капалак қаерда учрашини, қайси капалак қачон тухум қўйиб, қачон гумбак bogлаб, қачон учеби чиқишлигини ҳам билади.

— Коллекцияси каттами?

— Униси нима? — дея талмовсиради Яхшибоев. — Катталигига қизиқиб қолдингиз?..

— Капалаклар йигиндиси-да.

— Менимча, катта. Катта бўлиши керак.

Яхшибоев топган гапига ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Ошнода ҳеч қандай коллекция-поллекция йўқ эди. Гапида недир ёмон рамз борлигини ҳам фаҳмлаб, салгина чўчиди, сўнг ҳузур қилиб кулди. Ҳар ҳолда, дилнинг дахлсиз экани жуда соз нарса, ичимизга ҳеч ким киролмайди, ҳаттоқи Ошно ҳам киролмайди, агар одамлар бир-бирининг дилини тугал билса борми эр хотинни, хотин эрни, маъшуқа маъшуқни, маъшуқ маъшуқани... бўғиб ўлдирарди! Ахир, дунё фақат ўшалардан иборат эмасми? Эру хотин, дўсту ёр — ҳаммаси маъшуқлар! Маъшуқлар дунёси! Яшасин дунё маъшуқлари!

- Маъшуқлар ўз йўлига, хоним, — деди у салмоқлаб. — Лекин болаларга дахл қилмаслик керак.
- Тушунолмадим.
- Болалар бегуноҳ, деб айтмоқчиман.
- Тушунтириброқ айтсангиз бўларди.
- Парво қилманг, ўнгимда ҳам алаҳлайдиган одатим бор.

Жувон сал ўтмай зериқди. Ҳомизздан ўзини зўрга тийиб турди. Кечаси тузукроқ ухламаган, деб ўйлади, Яхшибоев, боласи бетобми, эри шўҳроқми, ажабмаски, ҳар иккиси ҳам ҳақиқат бўлса. Аввалбек чақалоқ эканида дардчилоқ эди, Аввалбекнинг дарди қўзғаганида Муҳсина фавқулодда меҳрибон ва фавқулодда иримчи бўлиб қоларди, эрнинг таъмаларига терс жавоб қайтарарди, шунда Яхшибоев, э жонидан, парво қилманг, бизнинг зотимиз — зуваласи пишиқ зот, ҳарнеки тегирмондан бутун чиқади, деб ҳазил қилиб, юмшатишга уринарди. Ҳазиллашарди-ю, лекин бир чеккаси — шунга ўзи ишонарди ҳам. Сабабки, бобоси юзга кирган эди, катта бобоси — юз ўнга; фақат отаси сал эртароқ кетди, босмачининг ўқлари, жарроҳнинг тиги, кейин бу ёги сар и қ деган бемаъни бир дард. Ўзим бирор юз йил яшарман, деб умид қиласди. Бобокалонга тенглашиш қийин, танни анча ҳоритди, руҳни ҳам аяб ўтиргани йўқ, ахир, шу даражага етишишинг ўзи бўладими!.. Ўйлардики, шунча қилган ташвишига яраша, фарзандлари тўқисроқ яшайди, тўқисроқ умр кўради, лекин, бугун келиб қараса, уларнинг юз йил яшайдиган суроби йўқ. Айниқса — Аввалбекнинг аҳволи чатоқ. Ичкиликка ружу қўйди, гиёвандлик қиласдими, ранги ҳам заҳил, ёши энди қирқقا етиби-ю, халқумлари эрта-индин осилиб қоладигандай. Бир гал юзига ҳам айтди: бас қил, Аввал, ўзингга раҳминг келсин, бола-чақани ўйла. Аввалбек индамади. Кейинчалик, яна бир бор гап қўзгалгандা, отага илкис қаради: менда не айб, балки сиз толиқсанроқ пайтда бунёд бўлгандирман? Яхшибоев ўғилни чангитиб сўқди, айттан гапига минг пушаймон қилдирди, чўнтагини нақ ярим йил тамбалаб қўйди, нақ ярим йил мобайнида Аввалбек пулдан қийналди-ю, лекин бошқа тарафлардан тийилгани боис, рангига қон юргургандай бўлди, бу тарафи — янги келиннинг чиройи ҳам очилгандан очилиб бораверди, бўлмаса, ўша кунлари камроқ кийинарди, камроқ тақи нарди, бор топганини эрга келтириб берарди, лекин баҳтли эди, баҳтли эди бечора...

Яхшибоев бадантарбиячи жувоннинг овозидан ўзига келди:

— Мен борай, Назар Яхшибоевич.

— Хўп, қизим, — деди маъюс тортиб. — Сал эзмалик қилдим, айбга буюрмайсиз.

Аёл эшикни оҳиста ёпиб чиқди. Зум ўтиб, ҳамшира қиз эмлагани келди. Игна санчилганда жимиllаган оғриқ туйди. Буниси ҳолва, деб ўйлади, буниси шунчаки... жон тетиклигидан нишона, энг зўри — олдинда, бариси олдинда, ҳолдан тойишлар, қуруқ устихон бўлиб қолишлар, гаргара тортишлар, нам докадан сизган томчиларни ютоқиб ютишлар...

Ишқилиб, ўшанда ҳушдан кетсан бўлди, дея умид қилди, ҳар ҳолда, ҳушдан йироқ одамнинг бирор нарсани англаши қийин. Уйқуга кетасан-у, қайтиб турмайсан. Кўтариб кетишади...

Тасаввур қилдики, у ўзи йўлақдаги дераза рафига тизилган гуллар ортидан томоша қилиб туради, ҳовлида эса, иккита бақувват ҳамшира, ёшроқлари — негадир ёшроқлари бўлишини тусади — энг ёшлари, гул-гул очилган иккита қиз, дуркун танларини андак бўшаштириб, қирмизи юзларига андак қайгули тус бериб... унинг жасадини замбilda кўтариб ўтадилар!..

Айтилган муддатда Ошно қўнгироқ қиларини сезарди. Кўнгилдаги фахру гурур сабаб, юраги безовтароқ урганига ҳам парво қилмади. Умуман, у Ошно қўнгироқ қилган кезларда қувонарди, лекин бу галгиси... минг-минг чақирим наридан, неча баҳру неча уммонлар оша қилинажак қўнгироқ, қувонч баробарида недир ҳадигу хавотир ҳам туғдирди.

Бу гал Яхшибоев — нуфузли тараф эди. Унинг уйда эмас, касалхонада экани жуда қўл келарди. Касалхонада, врачлар кузатувида ётган одам, кунига ўнлаб ҳабдори ютаётган одам, кўнгилни сал очиброқ гаплашса ҳам ярашади. Касал киши сал инжиқроқ келади, касал киши дўстларга андак нозу фироқ қилиши ҳам мумкин, бундай тантиқлик ҳаттоки Ошнодай шахсга ҳам огир ботмаслиги аён.

Девор соати ўн иккига жом чалганида телефон жиринглади. Жиринглаши одамига яраша — қескин ва қисқа эди. Яхшибоев англадики, симлар тугилган жойларда неча ўнлаб аёллар миқ этмай турибди, токи уларнинг суҳбати анигу таниқ бўлсин, бегона товушлар аралашмасин.

— Ўртоқ Яхшибоевми? — деб сўради аёл овози.

— Мистер Якшибаеф? — дея тақрорлади бошқа бир аёл овози.

— Ҳа, Яхшибоев, — дея тасдиқлади Яхшибоев. — Яхшибоев эшитади.

— Ўртоқ Яхшибоев, соглиқлар дурустми? — ниҳоят, Ошнонинг мулоийим овози эшитилди. — Дадилмисиз ўзи? Бориб кўрайлик десак, аҳвол бу... сал узоқроққа тушиб қолдик.

— Минг раҳмат, — деди Яхшибоев. — Касаллик эмас, шунчаки... — у сўз ахтариб, бир сония сукут сақлади. — Шунчаки профилактика...

— Унда тузук, ўртоқ Яхшибоев. У ёқда эканимда эшитиб эдим, лекин, ўзингиздан қолар гап йўқ, ишлар кўпайиб, вақтида ҳол сўраёлмадим.

— Сизнинг кечикиб сўрашингиз ҳам улуг иш.

— Таъна қиляпсизми, ўртоқ Яхшибоев?

— Йўғ-э.

— Умуман, таъна қилишга ҳаққингиз бор. Қалай, ижодлар гуллаяптими?

— Ижод йўқ ҳисоби.

— Унда хотира ёзинг, ҳалиги... мемуар дегандай...

— Хотира ёзгали чўчийман. Умримизда кўп воқеаларга гувоҳ бўлдик, ҳаммасини ҳам ёзib бўлармикан?..

— Ана холос! Яна таъна қиляпсиз, дўстим!.. Ёзаверинг, ўртоқ Яхшибоев, керак бўлса, ўзимиз зарур тузатишларни киритамиз.

— Раҳмат...

Яхшибоев жимиб қолди. Ўзи ўйлагандай тантиқлик қиолмади. Бу ёғи сұҳбат муддати ҳам ўтиб боряпти. Одатда Ошно уч минутдан ошиқ гаплашмайди. Телефон қабул эмаски, озгина чўзишнинг иложи бўлса... Умуман, айтиладиган гап ҳам йўқ ҳисоби. Касал одамга sog одам телефон қилди, аҳвол сўради, буниси раҳмат айтди, униси шифо тилади — энди бас қилинса ҳам бўлаверади.

— Вақtingизни оляпман, оқсоқол, раҳмат-у, лекин шусиз ҳам...

— Энди бунақамас-да, ўртоқ Яхшибоев! — Ошнонинг овозида недир зорланиш сезилгандай бўлди. — Одамга ўҳшаб гапиринг-да, ахир!

— Ҳаддим сигмайди.

— Бекорларни айтибсиз!..

— Бори шу-да...

Ошно бир муддат сукут қилди, сўнг томоқ қириб олди.

— Назар, — деди у аниқтаниқ қилиб. Бу сўздан Яхшибоевнинг эти жимирлаб кетгандай бўлди. — Назарбой, сенга нима бўлди ўзи? Нега бунча бегонасан, жўра? Айтсам — ишонмассан, юртимизни согинибман, жўра. Илгариям сафарга кўп чиқсанман, лекин бу гал бошқача согиндим. Қариб қоляпмизми, жўра? Нега бундай, а?

Яхшибоев индамади. Кўнглига гулгула тушди.

— Нега индамайсан?

— Энди, оқсоқол, менинг бу ерда ётишим яхши бўлмади, — деди Яхшибоев чайналиб. — Бу ёги кампания, далага чиқиб, паҳтакорлар ёнида бўлиш ўрнига... Бирор тузукроқ нарсаям ёзоммадим. Жуда уятлиман, паҳтакорлар олдида, шахсан сизнинг олдингизда... Сал тузалиб олай, кейин албатта чиқаман!

— Э, у гапларни қўй, ўзингдан гапир! Бола-чақа қалай? Нега индамайсан, гапир, жўра!..

— Хорун... — деди Яхшибоев юрак ютиб.

— Гапиравер!

Яхшибоев гапиролмади, томогига йиги тиқилди.

— Булдуруқقا бирга борайлик, — деди Ошно. — Сен ўзинг борган чиқарсан, лекин мен, неча йилдирки, бирор марта ўтолмадим, бир борайлик!.. Хўп, де, Назар, бирга борайлик! Нега индамайсан, гапир!..

— Майли, борамиз, албатта борамиз, ошна.

— Балли! — Ошнонинг овози бирдан қувноқ тортиди. — Роса бир кун у ёқни айланамиз. Бировга айтмасдан, хуфёна борамиз. Унгача согайиб ол, жўра, отдай бўлиб ол!..

— Келишдик! — Яхшибоевнинг ҳам овози тетиклашди.

— Кўришгунча хайр, Назарбой!

— Кўришгунча.

— Барча масалалар бўйича менинг номимдан мурожаат қиласкер, албатта кўмак беришади. Хўп, соғ бўл, жўра.

Яхшибоев трубкани жойига қўяркан, қўллари қалтқалт титраёттанини сезди. Суҳбат давомида гўё кўпкаридан чиқсан чавандоздай толиқди. Қараса, эшик ёнида палата врачи одоб билан жилмайиб турибди. Қадди қуллуқقا букилганроқ, чамаси суҳбатни эшилтган, тушунгани гумон-у, лекин эшилтани аниқ...

— Кетинг! — деб буюрди Яхшибоев. — Беадаб эканлиз. Бу ёғига рухсат сўраб кирасиз.

Врач ночор илжайди, лекин эътироуз қиломади. Се-
кин ортига қайрилиб, палатадан чиқди.

Хафа бўлди, деб ўйлади Яхшибоев, энди буни ал-
маштириш керак, аччиғидан ёмонроқ дори бериб қўйи-
ши мумкин.

Ошнога тантиқлиқ қилмоқчи бўлгани учун ўзини
койиди. Эҳтимолки, кўнгилдаги гулуга айни тантиқлик
сабаб бўлгандир? Лекин эвини қилиб... охирига етки-
золмади чоғи? Касаллигини пеш қиломади-ку?..

«Таъна қиляпсиз, ўртоқ Яхшибоев».

Йўқ, у таъна қилишга улгурмади, балки оҳангда сал
янглишган чиқар? Нега Ошно бунчалар юмшоқ гаплашди,
нега зорлайгандай бўлди? Юртни согингани ростми? Рост
бўлса, шу гапни сал пардалаб, сал расмийроқ, эшитган-
ларга ёқадиган қилиб айтса бўларди-ку?..

Анча вақт ўйланиб ўтириди. Ахийри жўнгина бир қа-
рорга келдики, гумонларни бир сидра текшириб кўриш
керак. Биринчи ёрдамчига қўнгироқ қилиб, саломлаш-
ди, аҳвол сўради. Биринчи ёрдамчи бояги суҳбатдан
хабардор экан, даромадни қисқа қилди:

— Хўш, ўртоқ Яхшибоев, энди тузукмисиз?

— Энди тузукман, — деди Яхшибоев гап оҳангини
саволга мослаб. — Бир-иккита майда илтимослар чиқиб
эди, шунга...

— Бош устига, ўртоқ Яхшибоев. Сизга қўлдан кел-
ганча ёрдам беришга тайёрмиз, масаланинг моҳиятини
тушунтирусангиз бўлди.

— Китоб савдосидан Суярқул укамиз қўнгироқ қи-
лувди, — деб бошлади Яхшибоев. — Ўзига тузукроқ
муовин топмоқчи экан, мендан маслаҳат сўради.

— Хабарим бор, — деди Биринчи ёрдамчи. — Ўртоқ
Чоршанбиевнинг номзодини айтди. Сиз ўзингиз тавсия
қилган экансиз, агар масала шу бўлса, ташвиш чекманг,
биз сиздек оқсоқол санъаткорнинг диidi ва сезгирилигига
тўлигича ишонамиз.

— Буниси — биринчи масала, — деди Яхшибоев
мамнунлик билан. — Гап шундаки, тавсия меники
эмас. Суярқул укамизга ҳам шуни айтдим. Тўгри, Чор-
шанбиев менга шогирд бўлади, лекин уни тавсия этиши-
га ботинолмай турибман. Менимча, унинг ўрнига бош-
қа кишини, дейлик... — шу жойда у озгина сукут сақла-
ди, кимнинг фамилиясини аташни билмай гарангсиб
турди. — Балки сизда бирор таклиф бордир? Тўгриси,
мен ўша ўзимга нисбат берилган тавсияни бўйнимдан
соқит қилмоқчи эдим.

— Камтарлик қилманг, ўртоқ Яхшибоев, — деди Биринчи ёрдамчи. — Сиз бежизга қўнгироқ қилмайсиз, хўш? Тортинманг, бемалол айтаверинг...

— Хўп, — деди Яхшибоев, сўнг туйқусдан миясига келган фикрдан яйраб гапирди: — Унда мен сизга энг бўладиган тавсиямни айтай. Муовинликка ўртоқ Остоновдан муносиброқ киши топилмайди.

— Мен ўртоқ Остоновнинг номини эшиттанман, — деди Биринчи ёрдамчи, — лекин ўзларини тузукроқ билмайман. Озгина таъриф берсангиз.

Яхшибоев сассиз кулди. Таърифи шуки, ўлгудай хира, деб ўйлади, касалхонада менга қўшни, қадамимни пойлайди, бир оғиз сўзимга мунтазир, юзини кўргали тоқатим йўқ, тезроқ ундан қутулмоқ истайман.

— Хўш?.. — Биринчи ёрдамчининг овозида бетоқатлик сезилди.

— Ўртоқ Остонов ҳали анча ёш ва ишchan киши, — деди Яхшибоев. — Маиший бузуқлиги йўқ. Тилига ҳам жуда эҳтиёткор, қолаверса, бўлажак бошлиги Суярқул билан унчалик чиқишимайди. Ораларидан жиiddийроқ гап ўтган бўлиши мумкин, бўлмаса, ўртоқ Остонов жуда жўяли, жуда шириңсўз одам.

Биринчи ёрдамчи ҳайратланганини яширомади:

— Қизиқ гапиряпсиз, ўртоқ Яхшибоев, биз бир-бирағи зид икки одамнинг бошини қўшсак, кейин... натижка қандай бўларкин?

— Тавсиянинг боиси ҳам шунда, — деб кулди Яхшибоев. — Яъни улар иккиси ҳам боқибегамликка йўл кўёлмайди, иккиси ҳам жон куйдириб ишлайди, иккиси ҳам ўзини кўрсатишни истайди, ажабмаски, шу баҳонада уларга топширилган жабҳанинг аҳволи ҳам тубдан яхшиланиб кетса.

Яхшибоев, Биринчи ёрдамчи бу таклифга қўнмайди, деб куттган эди, лекин батамом акси бўлиб чиқди:

— Сиз жуда пухта одамсиз, ўртоқ Яхшибоев, — деди у. — Бошқа ўртоқлар билан ҳам маслаҳатлашиб кўрамиз, ўйлайманки, таклифингиз уларда жиiddий эътиroz уйғотмайди. Хўш, энди иккинчи масалага ўтсак...

Яхшибоев иккинчи масалага ўтмади. Биринчи масала каби, иккинчи масала ҳам аслида йўқ эди. Биринчи масала каби, уни ҳам шу фурсатнинг ўзида ўйлаб тошишга тўғри келарди. Лекин Яхшибоев эринди, қуюқроқ қилиб миннатдорлик билдириди ва айтдики, иккинчи масала анча жиiddий, маҳсус ўрганишни талаб эта-

ди, шу боисдан, бу масалани қоғозга тушириб, кейин ўртоқларнинг диққатига ҳавола қилинса тузук, ҳа, ҳа, албатта у кишининг ўзлари сафардан қайттандаридан кейин...

— Дарвоқе, у киши сафардан қачон қайтадилар? — деб сўради Яхшибоев. — Бугун гап орасида сўрашнинг ҳеч иложи бўлмади, агар сир бўлмаса шуниям айтсангиз, балки ёзма доклад масаласида сал зудлик қилиш керақдир?

Биринчи ёрдамчи Ошнонинг қайтиш муддатини айтди, сўнг яна бир сирдан огоҳ этиб қўйди:

— Шошилманг, ўртоқ Яхшибоев, доклад қилишга bemalol улгурасиз. У киши келишлари билан бошқа сафарга жўнайдилар.

— Узоққами?

— Йўқ, нари борса уч кунлик сафар... Эҳтимолки, дашт зонасига борсалар...

Яхшибоев яна бир бор раҳмат айтди. Биринчи ёрдамчининг трубкани қўйишини кутди.

Аҳвол анча ойдинлашган эди. Демак, ортиқча гумонларга ўрин йўқ. Ошно ҳамон от устида. Оти ҳали бақувват, йўргаси ҳам, йўртоги ҳам жойида. Зорланишлар эса, азбаройи яқинлигидан — буниси аъло! Аъло дараражада! Яъники, от ҳали бақувват, чавандознинг сал ҳоригани ҳисоб эмас. Ҳоргинликки, гоят ўткинчи, эртагаёқ эсдан чиқиб кетадиган нарса.

Хотири жам бўлди. Бирор ўн дақиқа олдин рўй берган дилхираликни ўйлаб, ўзи қувлаб чиқарган врачга ачинди. Узр сўраш керак, ҳар ҳолда, врач — бу ернинг мезбони, биздақа меҳмонларнинг ҳолидан вақтлию бевақт хабар олиб туриши фарз.

Диванга чўзилди. Лекин кўп ётолмади. Эшик тақилаб қолди.

— Киринг!

Эшик очилиб, нариги хонада Дароз пайдо бўлди.

— Узр, устоз, — деди. — Кийик ўтидан чой дамловдим, бир пиёлагина ичиб келасизми?

— Чарчадим, ука.

— Чарчогингиз ёзилади-да...

— Кейин, ука, майли, сиз бораверинг, мен кейинроқ чиқаман. Яххиси кечқурун.

Кечқурун чиқиши аниқ эди. Воқеа кечга бориб анча ойдинлашади, қани, ўшанда қанақа тутаркин ўзини?..

— Хафа бўлмайсиз энди, Остонақул ука. Мен озги на дам олай. Кечқурун албатта чиқаман.

Дароз ортиқ қоларга журъат қилмади. Эшикни се-
кин бекитиб кетди. Яхшибоев яна ўринга чўзилди.
Суярқулнинг қўнгироқ қиласини кутди. Орада озгина
мизгиб ҳам олди. Ниҳоят, бирор соатлардан кейин, те-
лефон жириングлади.

— Ўртоқ Мадалиев? — Яхшибоев жўрттага таниш
министрнинг фамилиясини атади. — Жуда маҳтал қил-
дингиз-ку?

— Йўқ, устоз, — трубкадан Суярқулнинг ҳадиксира-
ган овози келди. — Мен... Суярқул... яна бир маслаҳат-
лашай деб эдим...

— Ҳадеб маслаҳат қиласерасизми? — деди Яхши-
боев. — Ўзингизнинг ақдингиз қаерда?

— Энди, сиз тажрибали одамсиз, устоз, шунга... ҳад-
димиз сиғиб...

— Бўлди, бўлди, — деб кулди Яхшибоев, суҳбатдо-
шининг гуноҳидан ўтганини билдириб. — Масала эски-
сими?

— Ўшанинг ўзи, устоз.

— Гап бундай, ука, — деди Яхшибоев овозига рас-
мийроқ тус бераб. — Юқори билан маслаҳат қилдик.
Уларнинг кўнгли бутунлай бошқа кишида экан. Исми-
ни аташ шарт эмас, расман тавсия эттанларида билиб
оласиз. Хуллас, бугун кечгача ёки эрта тушгача сизга
қўнгироқ қилишади. Ажабмаски, менинг ҳам номимни
тилга олишса. У киши хийла муносаб номзод. Фақат
биттагина «лекин»и бордай. Укамиз унча-мунча ёзиб-
чишиб юради. Шу маънода сиздан сал устунлиги аниқ.
Менинг кўнглим шуки, унинг айни устунлиги сезилиб
қолмаса. Бу ёғига ўзингиз боҳабар бўлиб турасиз, ука.

— Ким у?

— Ҳозирча билишингиз шарт эмас.

— Энди, одамни қийнаманг-да, устоз! — деб зорлан-
ди Суярқул.

— Айтардим-у, лекин мавриди эмас, — деди Яхши-
боев баттар чайналиб. — Балки ўзингиз топишга ҳара-
кат қилиб кўрарсиз? Мияни ишлатинг-да, ука, кимлар-
дан гумонингиз бор? Шуни чамаи чўт қилинг-чи, балки
лоп этиб чиқиб қолар?

— Фолбин эмасман-ку, устоз?!

— Майли, — деди Яхшибоев сал юмшагандай бў-
либ. — Сизга айрим белгиларини айтаман. Ёши қирқ
бешларда, дароз, озгина очерка-почерка деган ҳунари
бор, силлиқ, бирдай ширин-думбул нарсалар ёзади...
Пак-пакана, боз устига, калласи қовоқдай бир ошнаси

бор... Бир қарашда мулойим-у, лекин сизни иқи суймайдиганроқ...

Суярқул бир муддат жим турди, сўнг бирдан хитоб қилди:

— Остонов!

— Балли, укажон! Мени бир гуноҳдан қутқардингиз. Номини мен ўзим атасам тўғри келмасди, балли, ўзингиз топақолдингиз. Ана, кўрдингизми, ука, мияни ишлатса бўларкан-ку? Дунёда кушандасини билмаган банда бормикан ўзи?.. Қалай, номзод сизга маъқулми?

— Бўлмайди у, — деди Суярқул. — Бирор чорасини тополмайсизми, устоз? Ахир, у одам менинг устимдан ёзган, қандай бирга ишлашамиз?

— Аввал ўзингиз ёзган чиқарсиз? — деб кулди Яхшибоев.

— Ёзганман, — дея тан олди Суярқул. — Ёзмасдан иложим йўқ эди, ахир, кимларнинг китоблари ўтмаяпти, деб бизлардан ҳам ҳисобот сўрашса нима қилай? Ёзib бердим, лекин бир ўзи эмасди, бошқалар ҳам бор эди.

— Мениям ёзганмисиз?

— Худо урдими, устоз!..

— Тўғрисини айтинг!..

— Тўғриси, устоз. Беш-ўнта китобингиз магазинда турибди, лекин... Энди бир ёрдам қиласиз, устоз...

— Йўқ, ука. Мени тинч қўйсангиз тузук. Мен энди кексайиб қолдим, ёшларнинг ишларига ҳадеб аралашаверсам ҳам ярашмайди. Сизни огоҳ этдим, шунинг ўзи кифоя. Шунинг ўзиданоқ бутун тун бўйи ухламай чиқишим аниқ. Ҳар ҳолда, виждан азоби деган гап бор-да, нима дедингиз, ука?

— Ёрдам қилинг, устоз!

— Гингшиманг, ука. Модомики, ўртоқлар у кишини муносиб кўришибдими, сизнинг рад қилишга ҳаққингиз йўқ.

— Иложи йўқми, ҳеч иложи йўқми?

— Билмадим. Ҳар қалай, бу иш менинг қўлимдан келмайди.

— Келади, устоз!

— Йўқ, ўзингиз бир уриниб кўринг.

— Нима қилай?

— «Нима қилай» эмиш! Нима, сиз ёш боламисизки, мен гап ўргатсам? Рад қилинг, тамом-вассалом.

— Кўнишармикан?

— Кўндиринг. Умуман олганда, номзод жудаям

ёмон эмас. Елимилиги бор, лекин бу дегани ҳали энг катта қусур эмас-ку?

— Гапни кўпайтирмай, бирданига кўниб қўяқолсам-ми?

— Ихтиёр ўзингизда. Аввало, ўз тинчингизни ўйланг, ука. У киши сизга суюнчиқ бўлоладими, йўқми — шуни ўйланг. Сўраб-суриштиринг, ахир, ҳеч ким қўл-оёғингизни боғлаб қўйгани йўқ-ку? Балки у биз ўйлагандек муносиб ҳам эмасдир? Балки ундан бизнинг Чоршанби шогирдимиз ҳам тузукроқдир?

— Рост айтасиз, устоз. Чоршанбиеv минг чандон яхши.

— Хуллас, бу ёғига ҳушёрроқ бўлинг. Бирор ишқал чиқса, майли, бемалол келаверинг.

— Бугун ўтақолсам-чи?

Яхшибоев ўйланиб турди. Бугун кечқурун келадиган одамларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Орасида жиддийроқлари йўқ экан. Лекин шундай бўлса-да, сал ширин қилгиси келди.

— Биринчидан, ҳали ишқал чиққани йўқ, — деди. — Иккинчидан, бутун кечқурун бандман. Индинларга бир телефон қилинг, ўшанда маслаҳатлашиб кўрармиз.

Шуларни айтиб туриб, ичида кулди: э, ўл-э, Яхшибоев, маслаҳатта бало борми! Келса, кўп қатори келаверади-да!

— Сизни хавотирга солиб қўйдим, ука, — деди меҳрибонлик билан. — Асли шу гапларни бошламасак бўларкан.

— Айб сиздамас, устоз, — деди Суярқул умидсиз бир оҳангда. — Гап муовиннинг ўлиб қолганида. Юрса бўларди, бу гап-сўзлар чиқмасди ҳам.

— Энди, бўларкан-да, ука. Хўп, қаттиқроқ туринг.

Трубқани жойига қўйди. Суярқулга раҳми келиб ўйладики, йўқ, ука, айб менда, кўнглим тинчлик тусамаса бу гаплар йўқ эди, лекин мен ночор қолдим, Остонақулнинг оstonamга танда қўйиб оларидан бехабар қолдими, билсан, бу ерга келолмасди, кўзимга кўринмасди, гашимга тегмасди — хуллас, олам гулистан эди...

Эшик тақиллади, яна Остонақул-Дарознинг жимит боши оралиқдан мўралади:

— Кутяпмиз, устоз.

— Кейин, — деди Яхшибоев. Бақиргиси келди-ю, ўзини тийди, босиқроқ гапирди. — Майли, кейин, ука-жон. Кийик ўтидан ҳали кўпдир?..

— Ҳозир ўтолмасангиз, балки бедана гўштидан киритарман, устоз?

— Боринг, — деди Яхшибоев. — Боринг, ука.

— Бир-икки дўстларимиз келишувди. Ўртоқ Сойимов ҳам борлар, ижрокомдан...

— Танимайман уни.

— Сариқроқ одам.

— Қўйинг, ука, ўзингизни уринтирманг. Сойимовни танимасам ҳам бир куним ўтар?

— Йўғ-э, устоз, — деди Дароз ноchor кулиб. — Сиздан у кишини улуг қўйганимиз йўқ. Суҳбатингиздан баҳраманд этасизми деб...

— Э Остонақул ука, менинг суҳбатимни нима қиласиз, — деди Яхшибоев. — Бизлар кексайган бир чолмиз, ақлли гаплар бўлса, мана, сизга ўхшаган навқирон йигитлардан чиқади.

— Камтарсиз, устоз. Қанийди, сизга ўхшаган устозлар яна кўпроқ бўлса!..

— Қўйинг, ука, бу замонда устоз қаҳатми, бири бўлмаса, яна бири-да.

— Одамни аямайсиз, устоз!.. — Дароз пихиллаб кулди. — Юринг энди, ярим соат лақиллашиб ўтирайлик.

— Бормайман, — деб чўрт кесди Яхшибоев. — Лакиллашишга вақтим йўқ.

— Бўлмаса... бедана гўштидан озгина опчиқиб берай?..

Яхшибоев кўрдики, осонликча қутуолмайди. Бедана гўшти деганига кўнгли сал суст кетди, лекин ўзини тийди, атай хўмрайиб:

— Бироннинг беданасига зор эмасман! — деди. — Боринг, Остонақул, хиралик қилаверманг.

— Узр, устоз...

— Э, бор-э!..

Яхшибоев, худди пашша ҳайдагандек, қўлинин силтади. Дароз, бир оёғи ичкарида, униси ташқарида, серрайиб қолди. Яхшибоев эринмади, ўрнидан туриб, уни турткилаб палатадан чиқарди-да, эшикни зичлаб ёпиб қўйди. Қайтиб, яна тушакка чўзилди. Яна бир-икки дәқиқа хўмрайиб ётди, сўнг, юзини ёстиқقا буркаб, қотиб-қотиб кулди.

Кечқурун «элчи» келди. Икки-уч саватда сархил мевалар, бодом, писта, қандолатлар — хуллас, кичикроқ бир тўйни обод қилгулик ноз-неъматларни ёйиб ташла-

ди. Кейин айтдики, биз — элчимиз, домлажон, каттаконимиз сизга соглиқ тираб, озгина витамин бериб юбордилар. Мен бунча витаминни ололмайман, деди Яхшибоев хижолат тортиб, аввал эгасини айтасиз. Эгасини айттолмайман, домлажон, деди «элчи» ҳам хижолат чекиб, айтмаслигимизни сўрашган каттаконимиз, шундан билингки, бариси — бегараз. Унда майли, деди Яхшибоев, исмини айтмабдими, демак, ростдан ҳам бегараз, демак, буларни муҳлис укамиз бериб юборди, деб ҳисоблаймиз. Йўғ-э, домлажон, дея эътироz билдириди, «элчи», у кишининг исмлари Муҳлис эмас, исмлари бошқа, лекин айтишга рухсат бермаганлар. Майли, деди Яхшибоев, айтмай қўяқолинг, хўш, бизга қандай хизматлар бор? Сизга хизмат йўқ, домлажон, деб кулди «элчи», биргина илтимос шуки, тезроқ согайиб кетсангиз, каттаконимиз ҳам шуни тайинлаб юбордилар.

«Элчи» шуларни айтиб, қуллуқ қилдию палатадан чиқди.

Яхшибоев бунча егуликни қайга қўйишини билмай ўйланиб турди. Шу пайт эшик секин тақиллаб, бир гала укахонлари олдинма-кейин кириб келишди. Ҳар бирининг қўлида бир дастадан гул, биттадан қофоз халта, келган гуллару столга ёйилган ноз-неъматларнинг хуш бўйлари хонани тутиб кетди.

— Қурумсоқлар! — деб ҳазиллашди Яхшибоев уларга. — Мана, саховатни кимдан ўрганиш керак! Сизлар — нима? Биттадан қофоз халта кўтариб келибсизлар, бу ёқда биргина одам бир эшакнинг юкини кўтариб келибди!

Шогирдлар ийманибгина кулишди. Чоршанбиев уларнинг орасида сал эскироги, шу баробарида сал эркароги эди, биргина у юрак ютиб ҳазиллашди:

— Қайси эшакнинг юки экан, устоз?

— Билмадим, — деди Яхшибоев. — Отини атамабди. Холис совға экан. Вилоятдан бўлса керак-да... Муҳлислар кўп-ку, Чоршанби болам.

— Тўпори, — дея мулоҳаза қилди Чоршанбиев. — Ҳойнаҳой Тўпори юборган.

— Тўпоримас, — деди Яхшибоев. — Тўпорининг богоғида бодоми йўқ.

— Бозордан олган бўлса-чи?

— Бэ! — деди Яхшибоев. — Бозордан олиб бўпти!

— Сиз учун атай «эриган» чиқар?..

— Э, қўйинг шу гапларни, Чоршанби болам, — деди Яхшибоев, сўнг қолганларга юзланди: — Қофоз халта

ларни очиш йўқ. Шусиз ҳам ҳамма нарса бор. Гул опкелгандаринг тузук, лекин гул қўядиган идиш йўқ, ҳозироқ чиқиб, йўлақдаги аёл зоти борки, барига биттадан улашиб чиқасанлар.

— Олишмаса-чи? — деди Чоршанбиев.

— Олишади, — деди Яхшибоев кулиб. — Чўчқадан бир тук, дейишади олишади. Яъники, Чоршанби болам, ўша чўчқа — мен.

Шогирдлар ўв тортиб норозилик билдиришди. Яхшибоевнинг кайфияти зўр эди. Яна бир-икки ҳазил гап қилиб, йигитлардан иккитасини хотинларга гул улашгани чиқариб юборди. Қолган шогирдларга ҳам иш то-пилди: бирор чой қўйди, бирор чойнак чайди, дамлашиди, қайтаришди, столдаги ноз-неъматларни каттакон ходильникка тиқиб, ортиб қолганидан дастурхон тузашди, бири — Чоршанби, бири — Жума, бирорининг оти бор, бирорининг оти йўқ (Яхшибоевнинг хотирасига қараб), меҳмонхона деб аталмиш бўлмадаги каттакон стол гирдига давра қуриб, тўрроқдан Яхшибоевга юмшоқ кресло қўйиб, чой ичиб, меваlardан тотиниб, ши-рингина сухбат қуришди.

Яхшибоевнинг машқи баланд эди. Шогирдларнинг истагу тилакларига бош иргаб қўшилган бўлдию бирдан ўзи гапга тушди. Ошнонинг сафари ёдида, кўнгли саёҳатномалар тусади. Бир бошдан дунё кезди. Аввал Оврўподан бошлади, кейин Африкага ўтди, сўнг Осиёнинг бу четидан тушиб, нариги четидан — нақ Япониядан чиқди.

Шогирдлар ҳангуманг эдилар.

Яхшибоев Хартум аэропортидан кўкка кўтарилиганида ҳаво булатли эди, шу сабаб, Судандек ажойиб мамлакатнинг табиатини осмондан ҳам томоша этиш насиб қилмади.

Яхшибоевнинг самолёти Сингапур аэропортига қўнолмай, икки соатча кўкда айланиб юрди. Ахийри, бензини тугай деб қолганда Жакарта тарафга бурилди. Қўнди. Йўловчиларга аэровокзал ичига киришга рухсат беришмади. Йўловчилар Индонезия тупроғига оёқ қўймаганларига афсусланиб ўтиришди. Биргина Яхшибоев афсусланмади — у Жакартани илгари ҳам икки марта кўрган эди.

Яхшибоев тушган яна бир самолёт Ганга дарёси устидан учиб ўтди, сўнг бориб Деҳлига қўнди.

Яхшибоев тушган бошқа бир самолёт Жанубий Америка чангальзорлари узра роса бир соат учди ва, ниҳоят, Монтевидеога қўнди.

— Астуриас, — деб гап қўшди шогирдлардан бири маҳмаданалик қилиб. — Мигель Анхель Астуриаснинг юрти.

— Ким у? — деб сўради Яхшибоев, ғаши келганини яширмай. — Президентми?

— Ёзувчи, — деди Маҳмадана. — Ўша чангалзор сельваларни ёзган киши.

— Ўқимаганман, — деди Яхшибоев баттар қовогини солиб, сўнг Маҳмаданага танбех берди. — Ўшани ўқимасдан ҳам ёзавериш мумкин.

— Тўгри, — дея уни маъқуллади тақирбош йигит. Яхшибоев уни кўп ёқтирасди, лекин ҳозир бирдан ёқтира бошлади. — Ўз қадрини билмаган ўзганинг қадрини билмайди.

Маҳмадана билан Тақирбош ўзаро баҳслашувга чогландилар, лекин улгуришмади, чунки айни лаҳзада Яхшибоев ўзи тушган самолётни Гаванна аэропортидан парвоз қилдириб қўйган эди. Гаваниндан учган самолёт Чилининг чўзинчоқ харитаси бўйлаб учиб, қайсиdir кўрфазни кесиб, Панамага тушди.

Сўнг Яхшибоев тушган самолёт бирор ўн кунча учмай қўйди. Яхшибоев уни Римда қантариб қўйиб, чиройли лимузинларни миниб, Венеция, Верона, Пиза каби шаҳарларни кезди. Сўнг роса бир кун қадимиЙ Помпей харобаларини айланди. Сўнг тагин Римга қайтди. Тагин самолётта миниб, Қоҳирага ўтди. Искандарияни кўрди, Нил дарёсини кўрди, фиръавилярнинг мақбараларига борди.

Бир муддат Африкада шер овлади.

Бир муддат марварид изловчиларнинг кемаларида сузди.

Сўнг икки бор Оврўпони айланди: Лиссабон, Мадрид, Вена, Берн, Берлин, Прага, Будапешт, Бухарест. Кўпроқ эсда қолгани Будапешт бўлди, сабабки, можор дўстларимиз болтани болта, гўштни гўшт, деб аташар экан. Билингки, улар билан қариндошлигимиз бор. Яъники, можорларнинг ота-боболари бизнинг ота-боболаримиз билан борди-кељди қилган.

— Уларнинг ажоддлари Даشتி Қипчоқдан кўчиб кетишган, — дея гап қўшди Маҳмадана.

Яхшибоев индамади. Бир дақиқа жим турди. Даврадагиларнинг юзларига разм солди. Йўқ, буларнинг биттаси ҳам ишонмабди. У ёзган харита бу ўтирганларнинг тасаввурига сигмас экан.

— Энди, — деди Яхшибоев, — дунёning ўттиз етти мамлакатида бўлдик.

Атай камайтириб айтди. Аслида, у дунёning эллик етти мамлакатида бўлган эди. Ҳаммасини аташга фурсат ҳам йўқ, кейин... манави маҳмадана-қуруқвойларнинг ишонишидан ишонмаслиги аниқроқ, қолаверса, эллик етти минус ўттиз етти баробар йигирма, яъники, ўша йигирма нафар аталмаган мамлакатнинг ўзиёқ камтарларидан нишона.

— Армонингиз қолмаган экан, — деди Маҳмадана.

— Устоз ҳаммасини айтмадилар, — деди Чоршанбиев билимдонлик қилиб. Унинг шогирдлик стажи бошқаларницидан кўпроқ эди, шуни қадам сайин таъкид этишни суряди. — Агар саёҳатнома ёзсалар, шунинг ўзи ўн том бўлади.

— Армон қолдими, қолмадими, буниси — иккинчи даражали масала, — деди Яхшибоев сўлиш олиб. — Ўзга мамлакатларга саёҳат қилиш яхши нарса, лекин мен ўз юртимиздан афзалрогини кўрмадим.

Бу гап шогирдларга хуш ёқди.

— Агар армон дейдиган бўлсак, у ҳам ўзимизга тегишли, — дея давом этди Яхшибоев. — Армон шуки, ўз юртимизни ҳамон тутгалроқ ўрганиб етолмадим. У мисоли уммон экан, мен эса — оддий эшқакли қайиқ мингандан оддий бир балиқчи. Кўп марта тўр солдим, лекин кам нарса илинди. Бу уммон қаърида хазинаю дафиналар шу қадар мўлки, уларнинг барини юзага чиқаришга менинг ҳам, сизларнинг ҳам умримиз етмайди. Одамлар-чи? Одамларимизнинг кўнглида беркиниб ётган турфа хазиналар-чи? Йўқ, биродарлар, биз ҳали ҳеч иш қилолмадик. Афсусимиз ҳам шундан. Энди, мана, хазина калитини сиздай ёшу сергайрат укарамизга ташлаб кетяпмиз, шояд, сизларга бу ажойиб юртни тўлароқ кашф этиш насиб қилса!..

Яхшибоевнинг кўзлари намланди. Маъюс тортди. Бояги қувноқлиги қайгадир учиб кетгандай бўлди. Шогирдларнинг юзларидағи ишончсизлик ҳам секин-аста йўқолди, улар ҳам ҳазин тортиб қолдилар.

Иккитаси ёндафттар олиб, неларнидир ёзиб қўйди. Ана, деб ўйлади Яхшибоев, шу билан тарихга ҳам кирдик, ана, келажак авлодлар учун ёзиб олишяпти. Кулмоқчи бўлди, лекин маъюслиги тарқамади.

Бир зумлик сукунат чўқди. Дастурхонга дам-бадам чўзилиб турган қўллар ҳаракатдан тўхтади, пиёлалар стол устига қайтди.

Яхшибоев ўртада саргайиб қолаётган ноз-неъматларга ачииди. Агар ҳозир ейилмаса, шундоқ қолиб кетиши тайин. Ҳиди хонага уради, тунда димоқни қитиқлади, безовта қилади. Кейин фаррош хотинларга ҳам ортиқча ташвиш.

Кувноқроқ бўлиш керак, деб ўйлади, буларнинг иштаҳасини бўғиш шарт эмас.

— Лекин сизларга ҳавасим келади, — деди овозини ўқтамлаштириб. — Чунки сизлар бу ажойиб юртнинг энг гуллаган даврида яшайсизлар. Бу ёғи ҳаёт янада жозибалироқ бўлиши тайин. Умрларинг узоқ бўлсин, бизлар етмаганга ҳам сизлар етинглар.

Шогирдларнинг юзлари ёришди. Гӯё Яхшибоев башорат қилган порлоқ манзилларга ҳозироқ жўнаб кетишадигандай, қиёфаларида недир шижаат, недир хижолат аломатлари кўринди.

— Сизларга ҳавасим келади, — дея такрорлади Яхшибоев ва ўшал заҳоти бу гапларни Ошино эшитмаганига афсусланди. — Сизларга ёлгиз бир нарсани — она юртимизга муҳаббатимни васият қилиб қолдиришим мумкин. Ишонишларинг қийин, аввалига ўзим ҳам ишонолмадим, лекин озгина обрў-эътиборим бор эканими, хорижда эканимда бир-икки ғаддор даф қилиб, мени ўша ёқда олиб қолмоқчи ҳам бўлишган. Аввал шунчаки бир ширин ташвиқот бўлди, кейин — дўқ-пўписа, борингки, очиқ зўғимга ҳам ўтишди. Минг қатла шукрки, чўчимадим, писанд қилмадим, бир оз қийналиб бўлса-да, она юртимизга қайтдим, қайтдиму бандаргоҳга тушиб, тупрогимизни ўпдим. Бу воқеага ҳам бирор йигирма йилча бўлди, ҳа, аниқ эсладим, олтмишинчи йилнинг кузи эди... Ўша кузда мен қайта тугилдим, деб айтсан ҳам янглишмайман. Билингки, бу тупроқда яшалган ҳар бир дақиқа, ҳар бир сония ҳам азиз, шунчалар азизки, тарози палласига ҳеч қандай тиллаю марваридларни қўймоққа эҳтиёж сезилмайди.

Шогирдлар ҳайратланиши. Ишонишли. Ҳар қалай, бошдаги лоқайдигу беписандлик аломатлари сезилмади. Аслида, воқеа сал бошқачароқ кечган эди. Олтмишинчи йилнинг кузида, чет элда юрганида, недир бир қизиқ томошага чалгиб, самолётта кечикиди. Ўша жойда уч-турт кун қолиб кетди, ошиқча қийналмади, элчихона ходимлари озгина койинган бўлиб, визасини чўзиб беришди, сўнг ўзлари кемага чиқариб қўйишди. Фақат бир нарса: уни юртида олиб юрган маҳалий ёзувчи, жаноб Яхшибоев, самолётта кечикдингиз, эн-

ди бизнинг мамлакат фуқароси бўлақолинг, деб ҳазиллашгани рост.

Ёлғон айтиш хуш ёқарди. Танида ажиг бир сархушлик пайдо бўлди. Гўё у ростдан ҳам хорижда галамислар ҳибсига тушиб қолгандай, қаловланган, карахту бемажол, ним ёргуғ бир бўлмада... юртини согиниб ўтирибди!

Айни манзарага ўзи ҳам ишонди. Мижжасига қалқан икки томчи ёшни, бошини сал қуий эгиг, гўё меҳмонларга кўрсатмаган бўлиб, секин бармоги билан сидириб ташлади. Бошини кўтариб, меҳмонларнинг кўзларида недир меҳр товланганини кўрди. Кўргани баробар кулгиси қистади. Гирт майнавозлик-ку, Яхшибоев, деб ўйлади, бу бечораларнинг кўнглини бузиш шунчалар шарт эдими?

Кейин... бу ёги... соглиққа таъсири бўлмасмикан?

Ўшал заҳоти юзига қувноқ тус берди. Момиқ халатининг этакларини тиззалари орасига олиб, сал йигиттиринган бўлиб ўтирди. Рўпарадаги киночи йигитта қаради, унинг кўзларида умидворлик уқди. Бояқиш уч йилдан бери кетимдан эргашади, деб ўйлади, китобимни кино қилмоқчи, лекин менинг қора меҳнатта тобим йўқ, бунинг дарди битта — менга сал яқинроқ бўлса, кейин мени тиргак қилиб, бирор мукофотми ёки рагбатми илинган таёқ учига тумшугини чўзса... Буниям тушуниш керак, деб хаёл қилди, кино дегани — ота касби, ҳали бу бояқиш онасининг қорнида ёттанида, отаси бояқиш онаси бояқишининг бу ётган жойини секин силаб, ўғил тугасан, уям киночи бўлади, деб ният қилиб қўйган. Энди у — ўша ниятнинг қули; беш яшарлигида маданият саройидаги тўғаракка қатнаган, ўн ёшида отаси суратга олган кинода роль ўйнаган, ўн беш ёшида ҳаваскор киночилар кўригида совринча олган, у ёги — Москва, институт, устозлар, чиройли қизлар, силлиқ йигитлар, аллақандай Феллини, Пазолини, Бергман деган гаройиб номлар... умри бино бўлиб кинодан боши чиқмаса, маҳалла-кўйга аралашмаса, ит уриштиrmаса, хўрозу бедана уриштиrmаса, қўшни маҳалла болаларидан мушт емаса, бозорда қўк сотмаса, жинкўчаларнинг чангини чиқариб югурмаса... бу бечоранинг яна не чораси бор? Менинг китобимни кино қилса, бас, бу бояқиш қаҳрамонимга шим кийдиради, ҳолбуки, у бола йигирмага киргунча шим кўрмаган, бирор етти ёшгача мутлақо иштонсиз юрган, кейин балоқлари кенг бўз иштон кийган, сабаби — йўқчилик,

бошогу машоқдан теккан кичкина бир улуш, бир кафтга жой бұладиган тансиқ құғирмочнинг ростакам байрамлиги. Бу эса, тұқчиликдан үзга нарсани құрманған, атрофини қуршаган одамларнинг тилини ҳам, дилини ҳам чала-чулпа билади, чойхонадаги ошхұрликлар сабаб, биргина «харажат» деган сұзни хуш күради, «харажат» деб такрорлашни ёқтиради, ҳатто бошқа юртларга ҳам шу сұзни күтариб боради. Унинг маъносини билмаслиги мумкин, лекин талаффузини ёқтиради. «Харажат» дегани ғалатироқ әшитилади, гүё у шунчаки харжни эмас, балки харид этилган нарсалар ҳаммаси — күк, сабзи-пиёз, гуруч, гүшт, помидору анорлар — чош этилганда пайдо бўлувчи гаройиб бир манзара!..

Яхшибоев киночи йигитта лақаб топганини сезди:
Х а р а ж а т . Күнгли әрмак тусаб, кулимсираб, секин гап бошлади:

— Менга қара, Чоршанби болам, анави китобни ўзинг кино қилиб ёзақолсанг бўлмайдими?

— Мени Аброр деб айтишади, — деди киночи йигит хафа бўлиб.

— Нозингни қара! — деди Яхшибоев. — Сенам Чоршанбидек бўлолсанг қанийди!.. Хўш, ёзасанми, Ахрор?

— Аброр, мени Аброр деб айтишади, — деб такрорлади киночи йигит.

— Э, Аброр бўлсанг — ўзингта! — деди Яхшибоев гаши келиб. — Хўш, ёзасанми?

— Қийин, — деди Аброр. — Лекин уриниб кўриш мумкин.

— Менга авторлигим учун пул берсанг бўлди, — деди Яхшибоев. — Кейин битта зўр ош қиласиз. Нима дединг? Харажат қилиб келасан-да, а?

— Харажат, бу — яхши, — деди Аброр.

— Ана, энди ўзингга келдинг, болам. Харажатта пул керак. Директорингта айтсанг, Яхшибоев беш мингдан камига кўнмайди, дегин.

— Унда каттароқ харажат керак, — деб илжайди Аброр.

— Харажатнинг ярмини ўзинг қиласан.

— Майли, лекин унда директор билан ўзингиз гаплашасиз.

— Туяга янтоқ керак бўлса, ўзи бўйин чўзади, болам. Директорга шуни айтсанг, бас.

— Айтотлмайман.

— Э, бу қанақаси бўлди? — деб кулди Яхшибоев. — Сенинг вазифанг нима, болам? Китобни мен ёзганим етмайдими, энди кинониям мен гаплашиб берайми? Ўйқ, биродар, тушингни сувга айт.

— Мен ёзиб берақолсам-чи, устоз? — деб сўради Чоршанбиев.

Яхшибоев унга хушламайроқ қаради:

— Жим ўтири, болам, сен эпломайсан. Эпласанг ҳам, барибир сен ёзганинг буларга ўтмайди. Буларнинг ўз одамлари бор ёзадиган.

— Унчаликмас, — деди Аброр. — Сиз ёзсангиз ўтади.

— Тўгри, — деди Яхшибоев. — Мен ёзсанм ўтади, чунки директоринг мендан қўрқади. Лекин Чоршанби ёзса ўтмайди, чунки у Чоршанбидан қўрқмайди. Менга қара, Аҳрор, сенга бир гап айтсан...

— Аҳрормас — Аброр, — деди киночи йигит.

— Барибир эмасми! — деб қўл силтади Яхшибоев. — Менга қара, балки мен ўзим ёзишга ҳам кўнарман, ўшандা суратга олаётган пайтларингда миямни қотирмайсанми?

— Ёрдам бериб турсангиз маъқул бўларди.

— Ана, кўрдингми! Сен бир ўзинг ҳеч бало қилолмайсан. Бу ёқда Гани Аъзам билан Ҳамза Умар менинг гапимни гапириб турса, сен уларнинг нималар деёттанини тушунасанми ўзи?

— Таржима қиласиз-ку, — деб эътиroz қилди Аброр.

— Мана сенга таржима! — деди Яхшибоев, бармоқларини букиб бинойидай зорманда кўрсатаркан. — Халқнинг дилини таржима қилиб бўлмайди! Сен ўзинг таржимасан, болам, таржима бўлгандаям жуда bemаза таржима! Сенларга берадиган асарим йўқ! Шуни бориб директоринггаям айт! Яхшибоев қандайдир беш минг сўм пул учун тилини сотмас экан, деб айт! Тушундингми?!

Аброр тушунмади. Хўмрайиб ўтираверди. Яхшибоев ҳам қовогини уйди, бошини эгди — гўё чексиз гамга гирифтор бўлгандай. Сездики, тил ҳақидаги гаплари шогирдларга хуш ёқди. Ёндафтари борлари қоғозга тушириб олишса ҳам ажабмас. Ва ажабмаски, эрта-индин бошқа бир жойда худди шу гапларни эрмак учун қайта сотишса. Майли, сотишаверсин. Умуман, оқсоқол ёзувчининг куни шунаقا қаттиқ — азбаройи нуфузни деб, ўзи ўйламаган ҳақиқатларни ҳам айтиб юборади.

Ҳозиргиси уччалик ёмон чиқмади. Ахир, битта халқ гамида киройи қайгурмоқ шунча бўлар-да!.. Бу ёги яна бир рост гапни ҳам айтди. Беш минг сўм учун киночиларнинг кетидан итдай тилини чиқариб югурдиган аҳмоқ йўқ! Ана, ёшлар бор, ўшалар қилсин! Ўзбек киноси, ўзбек киноси, деб жар солишади, хўш, қани, бориб кўришсин-чи, ўша ўзбек киносида ўзбекчани биладиган бешта одам топилармикан!..

Бариси бефойда. Қуруқ оворагарчилик, холос. Бу борада аччиққина тажриба ҳам бор. Ана, бир гал, кинонинг аввалги директори билан кўлишмай қолганида, кинода миллий руҳ йўқолиб боряпти, оқсоқол, деб Ошнонни унга қарши гиж-гижлади. Ошно бечора ҳам лаққа тушди, ўзбекча олинсин, деб кўрсатма берди, ҳатто Москвадек улуг жойларни ҳам ишга содди, Москвадек улуг жойлар ҳам миллий руҳни талаб қилди, лекин бирор нафи бўлдими?.. Қайтага, икки ўргатда ёзувчилар билан киночиларнинг ўзаро ғанимлиги қолди — бу тараф тилга нўноқлик қилиб индамай турди, у тараф эса, тилни бурро қилиб сафсата сотди ва шундай хуласага келдики, ўзбек халқида умуман адабиёт йўқ экан, кейин, хусусий бир ажримда, зўр-базўр тан олиндики, тўгри, битта Навоий деганлари бор, лекин у ҳам жуда эскирган, ирригатор студентларга Фарҳоднинг канал қазиганидан лекция тузишга яраши мумкин, лекин кинодек замонавий синтетик санъатга асос бўломмайди.

Ўшанда ҳамма ютқизди. Ёзувчилар ҳам, киночилар ҳам, Ошнонинг ўзи, ҳатто Москвадек улуг жойлар ҳам баробар ютқизди. Биргина Яхшибоев ютди, сабабки, у ёмон кўрган директор мансабидан шиша оғзига тиқилган пўкақдай учеб кетди. Янги директор биринчи куниёқ таъзимга келди. Зотида араб қони бор эканми, бурундору мўйдор, қорамагиз, тепасида бир парча тепакали бор, келдию икки қўлини икки ёнга ёзиб, бўйинни чўзиб, дафъатан хитоб қилди: «Кино дегани — эҳтирослар бўронидир, Назар Яхшибоевич!» Яхшибоев уни жинни-пинними деб хаёл қилди, йўқ, хайриятки, янглишган экан, зум ўтиб директор одам қиёфасига кирди, айтдики, сиз жуда улуг одамсиз, Назар Яхшибоевич, сизнинг маслаҳатларингиз ўзбек киносига жуда ва жуда зарур, хусусан, бугунги кунда, киномиз кризис ҳолатини бошдан кечираёттан бир аснода зарур, ўйлайманки, сизнинг бегараз ёрдамингиз билан бу мушкулотдан эсон-омон чиқиб оламиз. Жуда мугомбир экан, лутфу эҳтиромни хирмон қилиб уйдики, Яхшибоев

боевнинг ишонишига бир баҳя қолди. Айни бир баҳя қолганида бир сесканди ўзига келди. Энди бас қилақол, болам, деди, кейинроқ бафуржга гаплашамиз, ҳозирча бир гапни айтсанг, бас, агар сенга китобимни берсам, шуни бир зўр кино қиласанми? Ҳа-да, деб хитоб этди директор, хоҳласангиз — шу йилнинг пла-нига қўйиб юбораман! Китоб сигир эмаски, сен қ ўй и б юборсанг, деб дашном берди Яхшибоев, тилни билмайсан, директор болам, планга тиркайман, деб айтсанг тўгрироқ бўларди. Директор хижолат чекди, тепакалига қадар қизарди, сўнг айтдики, узр, Назар Яхшибоевич, адамизнинг айби билан биз ҳам ярим ҳар-бий бўлиб юрганимиз, она тилимизнинг жамийки нуқта-ларини ўзлаштириб олганимизча йўқ. Куонма, дирек-тор болам, деб таскин берди Яхшибоев, мана шундай, мен билан келиб гаплашиб турсанг, бас, тез кунда тилга уста бўлиб кетасан, хўш, сенга китобимни бер-сам, ҳақига бирор минг сўм берасанми? Ҳазиллашяп-сиз, Назар Яхшибоев, дея хитоб этди директор, бирор беш мингдан гапиринг, балки ундан ҳам кўпроқ!.. Сен ўзинг ҳазиллашмаяпсанми, деб сўради Яхшибоев — у ҳали кинога бориб бирор нарсасини бермаган, сир-асоридан бехабар эди.

Хуллас, иккала томон ҳам беҳазил гапираётгани аён бўлди.

Ўзинг дирижёрик қиласанми, директор болам, деб сўради Яхшибоев. Директорнинг лаблари жийрилди. Ўзига бино қўйганроқ йигит экан — Яхшибоевнинг атай нодонлик қилаётганини пайқамади, уни осонгина лакиллатса бўлади, деб хаёл қилди, сўнг ўша алпозда, лабларини беписанд жийирганча, саволга изоҳ берди: мен режиссёр эмасман, Назар Яхшибоевич, мен бор-йўги директорман. Ҳай аттанг, деди Яхшибоев, бир йўла режисур ҳам бўлсанг тузук эди-да, директор болам, ҳалиям бир уриниб кўр, бамаъни йигит кўрина-сан, бошқаларга иш қолдириб нима қиласан? Уриниб кўраман, Назар Яхшибоевич, дея ваъда берди директор. Ваъдасининг устидан чиқди ҳам. Уч-тўрт йил ўтиб режиссёрикни ўрганди. Полвонгина йигит экан, бач-кироқ фильмларга чалғимай, кўтарасига ўн-ўн беш се-рияли кинолар оладиган бўлди. Бутун қарабсанки, рос-такам арбоб, унча-мунча одам билан гаплашмайди, тин-чу омон давр сурягти. Аҳён-аҳёнда таъзимга келиб ту-ради, холос. Келганида нуқул ҳамкорликда яратган фильмларини эслайди. Яхшибоев секин бош иргаб ўти-

ради. Рости, у ҳамкорликни тузукроқ эслолмайди ҳам. Шартномаларга қўл қўйганини эслайди, кассадаги ҳи-собига пул тушганини эслайди, лекин ўзи сценарий ёзганини эслолмайди. Ўша фильмларнинг титрларида қандайдир савобталабу ҳожатбарор йигитларнинг исму фамилиялари ҳам бўларди, лекин улар шу қадар кўпки, бирортасини аниқ-таниқ хотирлаш қийин...

Яхшибоев сукути чўзилиброқ кетганини пайқади. Секин бош кўтарди. Даврада Аброр кўринмасди. Чамаси, Яхшибоев бошини хам қилиб ўтирганида Чоршанбиев киночи йигитта секин «мўйлов қилган»: чиқиб кет, сени кўп хушламадилар. Дарвоҳе, Чоршанбиевнинг мўйлови йўғ-а?..

— Бу, дейман, Чоршанби болам, мўйлов қўйсанг ярашарди-да, — деди Яхшибоев.

Шогирдлар илжайиши. Ҳозиргина ўзбек киноси учун қайгуриб, салкам қон ютиб ўтирган кишининг бу қадар тез ўнгланиб олиши уларнинг ҳавасини келтирди. Биргина Чоршанбиев кулмади. Унинг шогирдлик муддати беҳад чўзилиб кетган, шу сабаб, устозининг қилиқларига кўпда парво қилмайдиган эди.

— Соқол қўйсанг — янаям яхши, — деди Яхшибоев.

— Бир камим шу эди, — деб тўнгиллади Чоршанбиев. — Ўшанда нақ киночи бўп қолардим. Умуман, киночи бўлиш шу-да, — деди у, бирдан кайфияти ўзгариб. — Соқол қўйсанг, бас-да, нима дедингиз, устоз?

— Мия ҳам керак, — деди Яхшибоев.

Чоршанбиев бу гапни эшитмасликка олди.

— Узр, устоз, — деди. — Аброр йўлда илашиб эди, қол, деб айтишнинг иложини топмадим.

— Зиёни йўқ, Чоршанби болам, — деб жилмайди Яхшибоев. — Мен жуда хурсанд бўлдим. Ўзи яхши бола у, лекин отаси ақлсизлик қилган, бошқа бир касбга қўйса бўларди. Дейлик, сартарошликка. Сочини қандай пирчоска қилганини кўрдингизми — зўр-а?

— Энди, бу гаплар йигит кишининг ишимас-да, устоз... — дея гап қўшди тақирбош шогирда.

— Ўзининг сочи йўқ, шунга ҳасади келяпти, — деб кулди маҳмадана шогирда.

— Шуни айтинг-а!.. — дея рагбат билдириди Яхшибоев.

Давра яна бир зумда жонланиб қолди. Маҳмадана Тақирбошни чандиди, Тақирбош — Маҳмаданани; ўртага бошқалар ҳам суқилди, гурунгнинг бир учи бориб учтўрт йил оддин қазо қилиб кетган кал шоирга тақалди. Бу ёгини Яхшибоев илиб кетди.

— Шу, десангиз, раҳматли Богий галатироқ одам эди. Бир куни уни излаб Заристонга бордим. Ўшанда Богий Заристонда газетта муҳаррирлик қиласар эди. Борсам, ходимларини йигиб, летучка ўтказаётган экан. Кўрдимки, дўстим қўрмагур жуда дарғазаб, оғзидан кўпик сочиб, ходимларнинг нақ жонини оляптики, ҳамманг қамаласан, катта мақолада сиёсий хато ўтиб кетган, деб!.. Ходимлар ҳеч балони тушунмай гаранг. Ҳар бирининг олдида бир нусхадан газет, шунча синчилаб қарашади ҳамки, ўша айтилган даҳшатли хатони топишолмайди. Гапнинг рости, мен ўзим ҳам чўидим. Ҳарна, тенгқурлиги бор, агар ҳалигиндай хато ўтиб кетган бўлса, бечора Богийга зиёни тегмасин-да, деб ўйладим. Кейин газетдан биттасини олиб қарасам, ходимлар тоғомаган «сиёсий хато» лоп этиб чиқиб қолди!..

Ҳар қандай уста гурунгчи қаби, Яхшибоев ҳам бир муддат сукут сақлади.

— Қанақа хато экан? — деб сўради Маҳмадана бетоқатлик билан. — Унчалик ёмон эмасми?

— Ёмон бўлганда ҳам унча-мунчаси эмас!..

— Айтақолинг, устоз!..

— Айтиш жуда осон. Бор-йўги «ҳайкал» сўзида бўғин кўчирилган экан.

— Тушунолмадим, — деб гудранди Маҳмадана.

— Нимасини тушунмайсан, — деди Чоршанбиев. У устозидан айни латифани илгари ҳам эшиттан эди. — «Ҳайкал»дан бўғин кўчирилса, иккинчи қаторга «кал» бўлиб ўтади-да!..

Шогирдлар кулган бўлишди. Кулгиларида ортиқча завқ сезилмади. Булар буткул бошқа дунё, деб ўйлади Яхшибоев, булар Богийни кўрмаган, агар шу гапларни тенгқурлар даврасида эсласак борми, ҳамманинг ичаги узиларди. Во даригки, ҳар бир даврнинг ўз одамлари, ўз латифалари бўлади, бизнинг даврон ўтди, энди — буларники, энди буларга мослашмоқдан ўзга иложимиз йўқ.

— Афсуски, Аброр болам кетиб қолди, бўлмаса яна биттасини айтиб берардим, — деди Яхшибоев. — Буниси Богий раҳматлининг киночи бўлгани хусусида.

— Айтаверинг, бизам тушунамиз, — дейишди шогирдлар бир овоздан.

— Ҳозир айтганимдай, эллигинчи йилларда Богий дўстимизни кинога директор қилиб тайинлашди. Юқоридан, кинонинг молиявий аҳволи зўр эмас, боҳабарроқ бўлинг, деб тайинлашган экан. Раҳматли Богий

бориши билан ҳамма ёқни тит-пит қилиб чиқибди: нечта одам бор, ким неча пул маош олади, нечта машина, нечта камера, нечта чироқ... ҳаммасининг ҳисобини олибди. Шундай қилиб, десантгиз, қўлида газчўп ушлаб, бир куни киночиларнинг искалатига ҳам кириб борибди. Искалатда плёнка сақланар экан. Думалоқ қутиларни кўрсатиб, бу нима, деб омборчи хотиндан сўрабди. Хотин айтибди, булар — плёнка, плёнкага кино олиниди. Шунда Богий ошнамиз, хўш, камомад йўқми, деб сўрабди. Омборчи хотин дафъатан шошиб қолибди, кейин айтибди, камомад бор-йўқлигини билмайман, бизга фабрика ҳамма нарсани қора қоғозга ўраб-чирмаб жўнатади, камомад қилса ҳам ўшалар қиласди. Богийни бу жавоб қониқтирмабди. Боринг, икки-уч гувоҳ чақириб келинг, деб буюрибди. Омборчи хотин ташқарига чиқибди. У то икки-уч одамни топиб келгунча, бу ёқда Богийнинг ўзи ревизияни бошлаб юборган экан. Киночилар келиб қарашса, директорлари бирор йигирма қутидаги очилмаган плёнкани очиб,чувалтириб, қўлидаги газчўп билан мисоли газмолдай ўлчаётган экан!..

Шогирдлар бу гал очилиброқ қулишди. Яна қистовга олишди. Яхшибоев кўрсаки, оқсоқоллик сиёғи кетиб, шунчаки маймунга айланиб қоляпти. Бирдан жиддийлашди, чеккароқда ўтириб чой қуяёттган камтарроқ шогирдидан чой сўради. Чойни ичиб, сўнг босиқ оҳангда давом этди:

— Киночи қавмида яхши одамлар кўп-у, лекин гирромлари ҳам топилади. Бир куни мени чақириб қолишди. Ўшанда Богий директор эдими ёки ундан кейингисими, буниси эсимда қолмаган... Хуллас, чақириб олиб, шартномага қўл қўйдириб, тўгри кассага юборишли. Бориб, бир ярим минг сўм олдим. Ярим йил ўтиб, киносини ёзиг топширдим. Муҳокама қилиб, бу ҳолида бўлмайди, автор эпломабди, деб айтишди. Жаҳлим чиқди. Редакторига кириб, закалатни қайтариб берайми, деб сўрадим. Редактори куйдирилган калладай тиржайиб, парво қилманг, устоз, дейди, бизда пул кўп, сиз олган йигирма беш фойиз қалам ҳақини «списайт» қиласмиз. Жудаям бироннинг қўлига қараб қолган одам эмасмиз, гапига кўнмадим. Лекин уям кўнмади. Кўнглим хижил бўлди. Бир ой ўтиб, ҳалиги редактор дегани уйга қўнгироқ қилиб, ёзганингизни опкелинг, деди. Ёзолмадим, дедим, янгитдан бошлашга кучим етмади, ўша сизлар «списайт» қилган нусхаси турибди. Э, қи-

зиқмисиз, устоз, деди редактори, ким сизга бошқасини ёзинг деб эди, ўша эскисини опкелаверинг, гап бор... Нима гап экан деб, яна бордим. Яна муҳокама қилишиди, худди ўша «списайт» бўлган нусханинг ўзини қабул этиб, автор бу гал эплабди, деб қарор чиқариб, яна кассага жўнатишиди. Борсам, яна бир ярим минг сўм закалат тайёр турибди!..

— Олдингизми? — деб сўради Тақирбош.

— Ололмадим, — деди Яхшибоев. — Билсам, улар менга ёқмоқчи бўлиб, ҳалигиндай... кўзбўямачилик қилишган экан. Яъники, бир нарсага икки марта ҳақ тўлашаркан!..

— Олиш керак эди, — деди Тақирбош.

— Олсам, уларга муттаҳам бўлардим, — деди Яхшибоев. — Кейин нақ бўйнимга миниб олишарди.

— Мен бўлсам олардим, — деди Тақирбош.

— Сенга бермайдиям, — деди Чоршанбиев. — Сен у — бир сўмга уч марта таъзим қиласидиган, домлага обрў керак, пул эмас!..

Яхшибоев содиқ шогирдига рағбат билан қаради. Балли, Чоршонби болам, деб ўйлади, ўзинг шундай қўллаб турмасанг, буларнинг ишониши қийин. Лекин анави Тақирбошнинг гапида жон бор, мен ўзим ҳам текин пул бўлса йўқ демасдим, лекин бу пул кўпам текин эмасди, биттагина «шарти» бор эди, қолаверса, бу пулни менга аллақандай редактор эмас, дўстимиз Богийнинг ўзи берган эди. Боя, директор ким эканини билмайман, деганларим ёлғон, Богийнинг ўзгинаси эди. Богбоннинг боласи бўлсаям, анчагина шум эди раҳматли, ҳалигиндақа негатив плёнкани газчўп билан ўлчайдиган нодон эмасди. Гап шундаки, айни ўша кезларда bogbonнинг чиқсан шоир Богий билан дўхтирдан чиқсан шоир Согий иккови баробар мукофотами, унвонгами талабгор бўлишувди. Согий олға кетиб, Богий ярим йўлда қолувди, яъники, Ошнонинг қўлига теккан рўйхатта унинг номи кирмаган эди. Богий рўйхатта киришнинг чорасини изларди, излаб топувди ҳам, эҳтимолки, пасткашлиқ қилмай жўнроқ гапирса, ўша рўйхатта киради ҳам, лекин, минг афсуски, Богий менинг — Яхшибоев Назар Яхшибоевичнинг нархини жуда арzon қўйди. Гўё кучукка суюк ташлагандай, бир ярим минг сўмга сотиб олмоқчи бўлди — мени ҳақорат қилди. Газабим қўзидию унинг ўзини сотдим. Ошнога айтдимки, бу назари паст мени ўртага қўймоқчи бўлди, ҳатто пора тиқиширмоқчи бўлди, шунга бирор унвон-

пунвонни бежанжал беришнинг иложи йўқми, оқсоқол? Лекин Ошно мугомбирлик қилди. Қўйинг, ўртоқ Яхшибоев, деди, бу гапларни бирор билмагани маъқул, бир жиҳати — икковингиз ҳамкасабасиз, қолаверса, халқнинг шаънига ҳам яхшимас. Чандон уриндим ҳамки, бирор иш чиқаролмадим. Аразлай десам, аразнинг эви йўқ, эшитган одам кулиши мумкин, хусусан, Ошнонинг ўзи биринчи бўлиб кулади ва, эҳтимолки, мазах учун ҳам Богийга бирор муруувват кўрсатадио икки ўртада менинг шарманда бўлганим қолади. Во даригки, куттганимнинг акси бўлди — Богийнинг номи рўйхатта тиркалди. Ноилож эдим. Ошнони ёзгирдим, Богийни сўқдим, лекин хуморим тарқалса қани! Қарасам, икки ўртада ютқизган — мен ўзим эканман. Э, укасининг қорнига, дедиму шартга бориб, ҳалиги бир яrim минг сўмни олдим. Ўшанда Богийнинг керилишини кўрсангиз эди! Мени менсимайди, нуқул қиргийқарааш қилади. Ичимда, сен чумчуқни қиргий эттан мен аҳмоқ бўламан, деб ўйлайман, лекин сиртимга чиқаролмайман, негаки, Ошнони тилга олиш ўнгайсиз. Мен Ошнонинг номини айтиб ўрганмаганман, аксинча, бошқалар менга гапиришган, шаъма қилишган, илтимос қилишган, таъна қилишган, мен эсам — яккаш сукут сақлаганман. Менинг кучим айни суккутда бўлган. Ўшанда, алам устида, Богийнинг негатив плёнкани газчўп билан ўлчаганини тўқиб чиқардиму элу юртга тарқатдим. Бу латифа менинг ўзимга ҳам асқотиши мумкин эди, лекин, минг афсусларки, мен кинога директорлик қилганим йўқ — ёлғонлиги дарров билиниб қоларди. Кўнглим айтадики, латифа ёмон латифа эмас, Богийга ўхшаган бачкироқ одамларни эл ёдида қолдиришга кучи етади... Хайриятки, худо деганим бор экан: Богий рўйхатта кирди-ю, лекин ҳеч бало ололмади. Соғий ҳам ололмади. Умуман, Ошнонинг кайфияти ёмон эдими, ўша гал ҳеч ким мукофот ҳам, унвон ҳам ололмади, эълон чиқадиган куни тузалган не-не тўкин дастурхонларнинг ранги заъфарон бўлди, не-не талабгор номзодларнинг хотинлари калтак едики, томошабини — мен ўзим!.. Энди, бу ёгида бир кичкина хижиллик ҳам бор эдики, сабаби — бир яrim минг сўмлик закалатнинг қўша экани. Гўё муттаҳам бўлиб қолгандайман. Лекин, буниси бир ҳисса-ю, қасд олмоқ истаги минг ҳисса!.. Ахийри йўли топилгандай бўлди. Магазиндан анча пулга битта телпак олиб, Богийга совға қилдим. Индамай олди, раҳмат айтди, кейин кийиб юраверди.

Ўйласам, гирт аҳмоқлик қилибман. Богий шаъмани тузукроқ англамабди, негаки, телпакни жунли бошга ҳам, ярғоқ бошга ҳам бирдай кияверишади-да!.. Начора, Богийнинг кал боши ҳақида яна икки-уч латифа тўқидим. Лекин энг зўри мияга кейинроқ келди. Ошнони меҳмонга айтиб, ўша Богий мени муттаҳам қилиб берган пулга ош дамладим. Ош хушхўр чиқди. Ошно мақтагандан мақтаб еди. Ичимда тантана қиласдимки, баттар бўл, мени менсимадинг, доғда қолдирдинг, мана, ўзинг билмаган ҳолда гуноҳимга шерик бўлиб ўтирибсан, еганинг — ҳаром, еганинг — ҳаром!.. Шу гапларни ўйлаб, диконглаб ўйинга тушишимга сал қолди. Ошно бечора ҳайрон, намунча хурсандсиз, ўртоқ Яхшибоев, деб сўрайди. Мен айтаманки, ўшанда тўғри айтган экансиз, оқсоқол, икки ҳамкасбнинг тумтайишиб юргани дуруст бўлмас экан, бу ёғи — ҳалқимизнинг шаънига ҳам яхшимас, шуни ўйлаб, дўстимиз Богий билан ярашиб олдим. А ў с т и м и з эмасдир, деб илжайди Ошно, шахсан менга унинг иссиқ-совути йўқ, сизнинг дўстингиз бўлса эҳтимол... Сиздек улуғ одам рашқ қилса ярашмас экан, дедим, рашкингиз — мен учун шараф, оқсоқол, лекин бутун бир ҳалқнинг дўсти бўлган одам биргина бечора Богийни четлатиб қўйса қандай бўларкин?.. Балосиз, ўртоқ Яхшибоев, деб кулимсиради Ошно, гапниям оласиз, майли, биз енгилдик, хўш, айтингчи, дўстимиз Богийнинг аҳволи қалай, кайфияти тушкун эмасми? Тушкун, дедим мен, рўйхатдан тушгандан кейин тушкун бўлади-да. Йўқ, деди Ошно, рўйхат умуман чиққани йўқ, демакки, шикоят қилмаса ҳам бўлаверади, шусиз ҳам мансаби дурустгина, маоши ҳам тузук, бу ёқда шеърини ҳам ёзиб турибди... Гап фақатгина маош билан шеърдами, дедим мен, бечора Богий киночиларнинг орасида қўйналиб кетди-ку, ўзига мос бошқа бирор иш топилиб қолар? Ўзингиз учун сўрасангиз бир нави эди, деди Ошно, лекин ҳозир далолга үхшаб қоляпсиз, ўртоқ Яхшибоев, ёнимга нуқул илтимос билан келасиз. Келганим йўқ, дедим гапни ҳазилга буриб, сиз ўзингиз келдингиз, оқсоқол, келиб, менинг уйимда меҳмон бўлиб ўтирибсиз. Э, шундайми, деди Ошно росмана хижолат чекиб, кечиравсиз, ўртоқ Яхшибоев, эсимдан чиқиб кетай дебди. Эсдан чиққани тузук, дедим қизигида, шундан маълумки, менинг уйим сизга бегона эмас экан, қолаверса, сиз менга айб этиб тақмоқчи бўлаётган хислат аслида фазилат бўлса ҳам ажабмас, негаки, мен сизнинг даргоҳингизга бирор марта ўзим-

ни деб борган эмасман, бошқаларни деб борганман, баъзида эрким сигиб маслаҳат сўрайман, қайтариб ташламайсиз — шунгаям раҳмат, лекин бу гал қаттиқ туриб илтимос қиласманки, дўстимиз Богийни оғир аҳ-волдан қутқариб олсангиз...

Ошно ишдан безган эканми, нуқул бўйин тов-лайверди. Кейинроқ гаплашайлик, ўртоқ Яхшибоев, деди, меҳмонингизман, ахир, лоқал шуни ўйланг. Ноилож, ўша ўзим тўқиган латифани — Богийнинг ҳали очилмаган плёнкани газчўп билан ўлчаганини айтиб бердим. Ошно ишонди. Оббо, худо урибди-ку, ўртоқ Яхшибоев, деди, бола фақирнинг бир чақалик обрўси қолмабди-ку, ҳай аттанг, ҳай аттанг!.. Ўйланиб қолди. Сўнг ўзи мендан маслаҳат сўради. Мен озгина ноз қилдим, сўнг, гёё ийманган бўлиб, кўнглимга тугиб юрган шум ниятимни айтдим. Ошно дарров кўнақолди.

Ҳафта ўтиб, Богий юпқароқ бир журналчага б о ш м у ҳ а р р и р этиб тайинланди. Шартта телефон қилиб, ўртоқ, сени бош муҳаррир бўлганинг билан табриклийман, дедим. Кал бошимга шаъма қиляпти, деб ўйладими, гапимни охиригача эшиитмади, трубкани илиб қўйди. Кечқурун эшиитдимки, у бирорта ҳам табрикни қабул этмабди, ҳатто сўкинибди, телефон сими-ни узиб ташлабди. Шуни билиб, роса суюндим, баттар бўл, ярқоғбош, дедим, баттар бўл, кал, мана энди ҳақиқий номингни топдинг — қалбош муҳаррир!

Богий ишга келдию ҳалиги журналча саҳифаларидан «бош» деган сўз тамом учди. Журналчада қувноққина бир тожик йигит ишларди. Ўша қурмагур, гарчи туроги тўгри бўлмаса-да, қофияси тузуккина термача тўқибди: кали бош дарга бошад, қаломи бош бадарга бошад.

Богий ўзи ўтирадиган кабинет эшиигига ҳам қисқаги-на қилиб, «Муҳаррир» деб ёздириди. Айтишларича, летуч-каларда «бош мақола» деган сўзни ишлаттган ходим бало-га қоларкан. Гайратли кал эди Богий дўстимиз, агар унда ҳам Ошнога ўхшаб зўрроқ нуфуз бўлса борми, ўзбек-ча лугатдан жамики «бош»и бор сўзларни мутлақо учи-риб ташларди: бошлиқ, бошмоқ, бошқарма, бошвоқ, бебош ва ҳоказо ва ҳоказо. Дарвоҷе, Богийнинг бир ходими «калла» сўзини ишлатгани учун ишдан ҳайдалган экан. Ахир, «калла»да бир йўла «бош» ҳам, «кал» ҳам бор-да!..

Яхшибоев ўйларидан яйради. Теграсидаги даврани кўргиси келмади. Давра ҳам ўзи билан ўзи овора эди. Аслида давранинг у билан иши йўқ, у шунчаки ҳисобда

туради, холос. Токи Яхшибоев қулогини ушлаб кетгунича чидашлари керак, кетгунича панд бермаса бўлди. Тўгрисиям шу, деб фикр қилди Яхшибоев, бизники бўлди энди, бу ёги — замон шуларники, чоршанбию жумабойларники, яна бир-иккита тузукроқлари ҳам бордай, лекин улар менинг ёнимга келишмайди. Эҳтимолки, улар ҳам келишар. Ахир, касал одамни келиб кўриш фарз эмасми? Мана, бугун келганларнинг орасида ҳам оласи бор-ку, анави Маҳмадана билан Тақирбош, улар менинг бирорта сатримни ўқигани гумон, нуқул чангалзор-сельваларни ўқишиди, нуқул бизга ўхшаганларни мазах қилишиди, эмишки, бизлардан ўша чангалзор-сельваларни ёзган маркес-паркеслар зўрроқ эмиш! Хўш, улар зўр экан, Яхшибоевнинг ёнида нима қилиб ўтирибсан, ашқол-дашқолингни йигиштиру кет ўша чангалзор-сельваларингга!.. Хўш, шунчалар зукко экансан, биз нодонларнинг ёнида пишириб қўйибдими? Бурун жийирмоқ жуда осон, аслида сенлар ҳам бизга ўхшаган тиррақисан, фарқимиз шуки, биз кексароқмиз, бизнинг билганимиз — ўтмишдан, сенлар билганларинг — бутундан, ҳар хил чангалзору сельвалардан; ажабмаски, биз ҳам ёш бўлсақ, айни ўшалардан лофт урадик, афусски, бизнинг давримиз ўтди, турли чангалзору сельвалардан бебаҳра қолдик, йўқ, давримиз ўтди десак ҳам бўлмас экан, ахир, ҳали тирикмиз, соямизни ўзимиз судраб юрибмиз, минг ўтиб кетган илгорлариям уйпуйлари тор келиб қолган пайтларда чангалзор-сельваларга эмас, бизга ўхшаган қолоқ яхшибоевларнинг ёнига боришиди, устоз, бир ёрдам қилинг!..

Шунаقا пайтларда биз устозга ҳам айланамиз. Яхшибоев олиб берган кенг уйнинг тўрида думалаб ётиб, кейин уни росмана дуо қилиш ҳам мумкин!

— Асли мен депутат бўлишим керак эди, — деди у баралла овоз билан.

Шогирдларнинг суҳбати бўлинди. Яхшибоевга сал ажабланиб қарашди. Биргина Чоршанбиевнинг тузи ўзгармади. Эски шогирд эмасми, устозининг кўнглидан не ўйлар кечганини бирдан сезарди у.

— Ҳафтанинг маҳсус кунида, маҳсус кабинетда ўтири-иб, аризачиларни қабул қиласдим, — деди Яхшибоев. — Ўшандә сизлар ҳам келардинглар.

— Шартмас, — деди Чоршанбиев мийигида кулиб. — Бизлар шусиз ҳам сизнинг ёнингиздамиз.

— Энди, расмийроқ бўларди-да, Чоршанби болам, — деди Яхшибоев, гўё хаёли паришон бўлиб. — Сен

ўзинг рўйхатга олиб ўтирадинг. Мендаям вазифа оғир, бир ўзим дош беришим қийин.

Чоршанбиев устозининг меҳмонларни ҳайдамоқчи бўлганини тушунди. Лекин тушунганини бирданига ошкор этмади. Меҳмонларни андак чалгитиш учун, аввал кичик бир латифа айтди. Эмишки, унинг бир сувчи ҳамқишлоғи пайкал бошида ухлаб қолибди. Шунда унинг ёнига биргина дўлтабўри келибди. Сувчи ухлашдан олдин кетмонини белбоғига қистириб қўйган экан, дўлтабўри келиб, айни белбоғдан тишлабдию сувчини кетмопетмони билан ягринига олиб тоқقا чиқиб кетибди.

— Дўлтабўри нимайди? — деб сўради Тақирбош.

— Бўрининг бир тури-да, — деди Чоршанбиев.

— Чиябўрими?

— Ҳадеб сўрайверасанми? — деб газабланди Маҳмадана. — Эҳтимолки, ҳалиги қизил койотлардан¹ бўп чиқар...

Чоршанбиев устозига маънодор қаради: кўрдингизми, яна чангалзор-сельваларга оғиб кетяпти. Яхшибоев кўзларини бир юмиб-очди, демоқчи бўлдики, парво қилма, бунинг ўзи койот.

— Дўлтабўри сувчини тоқقا опчиқиб кетибди, — дея давом этди Чоршанбиев. — Шу кетища ўзи яшайдиган гор оғзига етибди.

— Тушунолмадим, — деб гудранди Тақирбош. — Сиз аввал дўлтабўрининг нималигини тушунтириб беринг.

— Самад болам, сал сабр қилинг, — деб дакки берди Яхшибоев. — Латифани қоқ белидан бўлган одамни энди кўришим.

— Самадов — менинг фамилиям, домла, — деди Тақирбош. — Менинг отим Турғун, эсингиздан чиқибди.

— Тем более, — деди Яхшибоев. — Турғун бўлгандан кейин икки ҳисса тек ўтириш керак. Дўлтабўри — бўрининг бир тури. Мана, сиз, бўйингиз паканароқ, лекин анча қорувлисиз, кучингиз ҳам шунга яраша, демак, жудаям дўлта йигитсиз, эҳтимолки, қариган чоғингизда сизга «Дўлтачол» деб лақаб ҳам қўйишишар.

Давра аҳли енгилгина кулиб олди.

— Тушунарлимни? — деб сўради Яхшибоев илжайганча.

— Раҳмат, тушундим, — деб тўнгиллади Тақирбош.

¹ Чиябўри.

— Тушунган бўлсанг, унда давомини эшиит, — деди Чоршанбиев ўзини кулгидан зўрга тийиб. — Хуллас, дўлтабўри сувчини гор оғзигача кўтариб келибди. Ичкарига кирай деса, ҳеч киролмасмиш. Сувчи данг қотиб ухлаб ётганмиш, белидаги белбоги маҳкам боғланган экан, бунинг устига, белбоққа кетмон қистирилган, ўша қасофат кетмон гор оғзига кўндаланг келиб, нарига ўтказмасмиш. Дўлтабўри бечора бир уринибди, икки уринибди; уч уринибди...

— Тўрт уринибди! — деда жўр бўлди Яхшибоев.

— Ўн уринибди!.. — деб қўшди Маҳмадана.

— Йигирма уринса ҳам бирор иш чиқаролмабди. Ахийри данг қотиб ухлаётган сувчини кетмон-петмони билан ташлаб кетибди.

Чоршанбиев шу ерда андак пауза қилди. Давра ҳангуманг эди. Ниҳоят, Маҳмадана чидаб туролмади.

— Нега? — деб сўради. — Нега ташлаб кетади?

— Ташламай нима қилсин, — деди Чоршанбиев. — Бечора сенга ўхшаган ориятли экан, номуси зўрлик қипти. Хуллас, дўлтабўри бечора азбаройи уялганидан сувчини ташлаб кетибди.

— Нега уялади? — деди Маҳмадана тоқати тоқбўлиб.

— Э, бўлди! — деди Чоршанбиев ёлгон дағдага қилиб. — Ахир, сувчини горга опкиришнинг ўзи бўладими! Кетмони бўлмасаям бир нави эди, лекин кетмони билан опкириш!.. Дўлтабўри бечора кучаниброқ тортганида бехосдан ел чиқариб юборган экан, тушундингми?!

Латифанинг «тузи» шунда эди. Даврадагилар қотиб-қотиб кулишди. Маҳмадана хижолат бўлди. Чоршанбиевга ўқрайиб қаради, лекин қаттиқ гапиролмади, ҳар ҳолда, Чоршанбиевнинг ёши улуғроқ эди, шогирдлик тажрибаси ҳам кўпроқ, қолаверса, устози туфайли улуг давраларнинг ҳам ҳадисини кўрган, унча-мунча ҳарифларга жавоб айтишга қурби етарди.

— Ростдан ҳам ориятли бўри экан, — деди Тақирбоз, бошини сараклаб. — Ўзингиз тўқиганмисиз, ўртоқ Чоршанбиев?

— Йўғ-э, — деди Чоршанбиев. — Устоз тўқиганлар. Бизнинг бунақа гапларга эвимиз йўқроқ.

Давра Яхшибоевга юзланди. У камтарлик юзасидан илжайди. Лекин на рад этди ва на тасдиқ этди. Аслида Яхшибоев бу латифани бойсунлик бир тунд ёзувчидан эшилган эди. Ўша бадқовоқ бу ҳангомани шунчаки гап орасида айтган, эҳтимолки, энди ўзи ҳам эслолмаса.

Лекин Яхшибоев эсдан чиқармади, қайтага, бир-икки тафсилот қўшиб, қўлдан келганича сайқал берди, бугун қарабсизки, шогирди Чоршанбиев ҳам туппа-тузук ўзластириб олиди — паузалари ҳам, қичиқлари ҳам жойида.

Яхшибоевнинг ўзи эндиликда бу латифани айтмайди ҳисоб. Ўзи айтиб оғзи куйган. Одам қуриб қолгандай, келиб-келиб Ошнога айтибди-я!.. Ошно аввалига одоб билан эшитди, ҳаттоқи илжайди, қиқирлаб кулди, сўнг бирдан қовоқ уйиб, гапларингиздан атир ҳиди келмайди, ўртоқ Яхшибоев, деди. Яхшибоев ёмон ўсал бўлди. Қайтага, Ошно лутф қилиб ўтиргасдан, гапларинг бунча сассиқ, деб айтса минг бора тузукроқ бўларди. Лекин Ошно ўлгудай одобли одам, одоблики, жигарингни эзади!.. Одам дегани ҳам атирга шунчалар ишқивоз бўладими! Ошнонинг атирпастлиги яхши бир латифага юк бўлади-ю, афсуски, бунинг иложи йўқ, жонидан тўйган одам латифа тўқимаса, ақли сог одам бунга журъат этолмайди...

— Энди мен ўзим биттагина аччиқ чой дамласам, — деди Яхшибоев ўрнидан туриб. — Гурунгимизнинг шираси ошиб боряпти, чой билан ҳазм қилмаса бўлмайдиган.

— Йў, йў, — деди шу пайттacha жимгина чой қуиб ўтирган камгап шогирд. — Мен ўзим дамлайман, домлажон!

— Кўйинг, Кўкламов, — деди Чоршанбиев унинг қўлидан тутиб. — Устоз чарчадилар, озгина дам олсинлар. Нима дедингиз, Назар Яхшибоевич?

— Ҳали эрта-ку, — деди Яхшибоев соатига қараб. — Ўтиринглар эди.

— Йўқ, бормасак бўлмайди, — деди Чоршанбиев. — Сиз дам олинг. Хўш, Кўкламов ука, энди сиз қолиб, домланинг дастархонини сал тартибга солиб берасиз. Ўзлари уриниб қолмасинлар. Сиз, Тургунбой, гулларнинг сувини алмаштиринг, сиз, Ёвқочбек, пиёлаларни ювинг...

Йигитлар бирин-кетин қўзғалиб, ишга уннадилар. Чоршанбиев кўрсатма бериб турди. Бу қурғур асли бригадирми, прорабми бўлиш керак эди, деб ўйлади Яхшибоев, уқуви бор лекин... Дарвоқе, анави чойчи болани Кўкламов дедими?... Кўкламов... қизиқ экан...

— Менга қара, болам, — деди, — бу, фамилиянг галатироқми?

— Бовамиз кўкламда тувилғанакан, — деди Кўкламов хижолатдан қизарип.

Яхши исм экан, деб ўйлади Яхшибоев, ҳикоя-пикояга олса бўларкан, шаҳар одамига билмади-у, лекин чў-

пон-чўлиққа ярашади, кўклам, кўк, кўкат, кўкаlamзор... Йигитчага жуда мос... Боваси кўкламда тувиған бўлса, ўзимизга ўҳшаган лалмироқ экан-да?..

Чойнак-пиёлаларни сервантга ихлос билан тераётган бу йигитчага меҳри ийди. Э, содда болам, деди ўзича, ишқилиб, манглайнинг ёргуғ бўлсин-да. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? Манави Чоршанбининг, Тақирбошу Маҳмаданаларнинг сенга нима кераги бор? Қавмингни топсанг бўлмайдими, ахир, ўзингга ўҳшаган мўмин-мулойимлар ҳам бор-ку! «Йў-йў» дейишингдан билдимки, мен ёқтирмайдиган шоир боланинг суҳбатида бўлгансан. Хотин йўқ, уй йўқ, деб ёзади нуқул. Нега йўқ, деб сўрасанг, хоксоргина жилмайиб, «шу-шу» дейди. Қувонса ҳам — «шу-шу», газабланса ҳам — «шу-шу», юрсаям, турсаям... турқи ёқмайди менга унинг, лалмигина болам!.. Лекин шеъларини яхши дейишади. Яхши-ёмонлигини билмайман, ўқиганим йўқ, ўқимоқчи ҳам эмасман, ўқиганимда ҳам ёқмаслигини сезаман, сен ўшанинг мухлиси экансан, мен нимаям дердим, лалмигина болам!..

Даврадошлар бирин-кетин хайрлашиб, соглиқ тилашиб кета бошлидилар. Юзларидан мамнунлик сезиларди. Биргина Маҳмадана норози кўринди. Яхшибоев унинг норози бўлиб кетишини хоҳламади. Шуни ўйлаб, қайсиdir нашриётда илиғлиқ турадиган шиорни эслади: «БУ ДАРГОҲДАН ҲЕЧ КИМ НОРОЗИ БЎЛИБ КЕТМАСИН!» Ичиди кулди. Ўйладики, бунинг ўрнига бошқача шиор осса ҳам бўларди: «ХУШ КЕЛИБСИЗ, ҚАЛАНГИ-ҚАСАНГИЛАР!» Худойим, деб ўйлади, буларга қачонгача ақл бўламан, ахир? Бу ишлар ижроқўм идорасига ярашса ярашар, лекин яхшию ёмон қўлёзмалар келадиган, ўнтасидан тўққизтаси қайтариладиган жойга ҳеч ярашмайди-ку!..

Секин Маҳмадананинг билагидан тутди, хона тўрига қараб бошлиди.

— Мени мазах қилмассан, болам, — деди ялингандай бўлиб. — Янгичадан саводим йўқроқ. Ҳалиги... сельва-пельваларингдан битта-иккитасини опкелиб беролмайсанми? Ҳарна, ўшандай ёзувчилар ҳам борлигини билиб кетсан тузук эмасми?..

Маҳмадананинг юзи ёриши. Мўйсафид бир одамнинг илтижосидан андак гуурланди, юмшади, марҳамати жўшди:

— Майли, домла, — деди. — Қачон опкелай? Эртага опкелсам бўладими? Аммо-лекин маза қиласиз, улар биздан зўрроқ!..

— Албатта опкелинг, — деди Яхшибоев, энсаси қоттанини аранг яшириб. — Лекин айни эртага опкелиш шарт эмас, яхшиси, мен согайиб чиққандан кейин, тўппа-тўғри бизнинг уйга опкелинг, биргаллашиб ўқиймиз, тушунмаган жойларимни шарҳлаб турасиз. Келишдикми?

— Келишдик! — деди Маҳмадана негадир ҳаяжонланиб. — Хўп, домла, тезроқ согайиб кетинг!

Мен касал эмасман, деб ўйлади Яхшибоев, қуллуқ маъносида илжаяркан, мен бор-йўғи уйдан қочиб келдим, Муҳсинанинг дийдиёси жонимга тегдию бу ерга қочиб келдим, лекин бунда ҳам тинчлик кўрмаяпман, ҳамма ҷалғитади мени, ҳаттоқи сен, мен ўзим писанд қилмайдиган пандавақи бир бола, ҳаттоқи сен ҳам мени ҷалғитасан. Менинг худбинлигим шундаки, ҳаттоқи сенга ҳам ёқиши истайман, Маҳмадана болам, била-манки, сенинг серкаликка иштиёқинг бор, эрта-индин бир гуруҳ мишиқи-боди ўспириналарни эргаштириб майдонга чиқишинг ҳам мумкин, ана ўшандა, сенлар минбарларни танг қилган пайтларингда, оғизларингдан чиқадиган алмойи-алжойи гапларда, чангальзор-сельваларнинг тумтароқ таърифларида — мён ўзим, яъниким, Яхшибоев Назар Яхшибоевич, бошқа оқсоқоллардан фарқли ўлароқ, гардсиз, губорсиз қолишни истайман. Ўшандা сен менинг номимни дастак қилиб оғиздан кўпик сочасанки, ана, Назар Яхшибоевичдай кекса ва мўтъабар одам ҳам чангальзор-сельваларни ўқиб тушуниди, яхши экан, деб айтди, хўш, қолганлар нега буни тан олмайди, қолганлар нега нодонлик қиласди?!

Яхшибоев, ичи тўла кулги, Маҳмадананинг қўлини маҳкам сиқди. Ўзи келбатли-ю, қўли нозикроқ экан — Маҳмадана турган жойида бир эшилиб олди, юзи оғриқдан буришди. Лекин у мамнун эди, оғриқдан кўпда норози бўлмади, ичида сўқинмади — буни Яхшибоев рўй-рост сезиб турди.

— Хайр, азизим, — деди кўзлари кулиб. — Ҳали кўп гурунглашамиз.

— Хайр, домлажон!..

Маҳмадана ҳам эшиқдан чиқди. Ҳонада Кўкламов билан Чоршанбиев қолди. Кўкламов ҳамон идишларни йигиштириб юарди. Чоршанбиев унинг ишини кузатарди — «прораб!»

- Чоршанби болам, — деди Яхшибоев ёйилиб куларкан, — бу, дейман, анави йигитчанинг эси жойидами?
- Кирарли-чиқарли, — деди Чоршанбиев. — Лекин кўп ўқыйди, қисталоқ!
- Ҳали менга анавиндақа китоблардан ҳам опкелар?
- Опкелади, — деди Чоршанбиев. — Бир тўпини опкелади. Галати-галати авторлари бор!..
- Сен ўзинг ҳам ўшаларни ўқиганмисан, Чоршанби болам?
- Мен сиздан бошқани ўқиганим йўқ, Назар Яхшибоевич! — деб хитоб қилди Чоршанбиев.
- Хитобда ҳам мақтов, ҳам бир чимдим кесатиқ бор эди — Яхшибоев дарров илғади. Ў, ит деб янди ичида, сениям тишинг чиқиб қопти-ку, эгани қопмаса ҳисобмас-да, а?.. Нима қилдик энди, ўсиб-улгайибди, бу ёги баҳридан ўтамизми?.. Ана, Суярқулга муовин керак, бунинг ҳам номзоди бор. Ҳозирча ўчириб қўйдик, лекин тиклаш чўт эканми! Доналарни қайтадан териб, битта шахмат сурамиз — вассалом! Нарёги янада соз, яъники, ассалому алайкум, Чоршанбиев ака, ассалому алайкум, ўртоқ муовин!
- Хаёлидан кечганини билдирамди. Чоршанбиевга кулиб қаради:
- Ўзинг бинойидай йигитсан-у, баъзида қуюшқондан чиқиб кетасан-да, болам, — дея, ширингина дакки берди. — Ё мен ўзим инжикроқ бўлиб қоляпманми?..
- Узр, устоз, — деди Чоршанбиев. — Одам рашк қиларкан-да, бугун жуда шогирдларингиз кўпайиб кетди.
- Ана холос! — деди Яхшибоев, хушомадни майдай ёқтириб. — Қўй-э болам, мен хотин эмасманки, бошқалардан рашк қилсанг! Энди, анави савдоий йигитчага келсак, шунчаки гапирдим-қўйдим-да. Тагин, Яхшибоев чангальзор-сельваларни билмас экан, деб юрмасин!..
- Айтавермайдими!.. — деб қўл силтади Чоршанбиев.
- Нодонсан, болам, нодонсан, — деди Яхшибоев. — Мисқоллаб йигилган обрўни шунаقا мирзакўруқларга бой бераверсак маъқулми?
- Балки, сиз ҳали у опкеладиган китобларни ҳам ўқирсиз? — деб кесатди Чоршанбиев.
- Ўқишига вақт йўқ, сен ўқиб, кейин мазмунини айтиб берсанг тузук. Ҳарна, юзимиз ёруг бўлади-да... Нима дединг?
- Мен ўқимайман, — деди Чоршанбиев ўжарлик билан. — Ўқисам ҳам тушунмайман унақа китобларни.

— Вой-буй! — деб хитоб қилди Яхшибоев, бирдан завқи жўшиб. — Шунгаям ота гўри қозихонами. Ана, бошқалар ҳам бор... исми китоб борки, битта қўймай ўқиб боради, ўшалардан сўраб оламиз!

Яхшибоев баралла кулди. Лекин хона бурчагида, сервант ёнида, юмушини тугатиб, энди нима қиласини билмай гарангсиб турган Кўкламовга кўзи тушдио кулгисини йигиштиргди. Хос гапларни айтиб чакки қилганини сезди. Хайриятки, дарсликка кирмаганимиз, деб ўйлади, бўлмаса, бу бояқишининг тамом ихлоси қайтиб кетарди. Лалми йигитлар кўнгилчан бўлишади, боз йиглоқиликлиари ҳам бор, мана, мен билан Ошнодан қиёс, Ўртақўргонда юрган кезларимизда ким бизни бунчалар маккор деб ўйларди? Содда эдик, худо ҳаққи, содда эдик, бамисоли манави кўклам нафасини уфуриб турган бегуноҳ йигитчадай!..

— Болам, — деди у, Кўкламовга юзланиб, — мендек бир алжиган чолни кўргали келганингиз учун раҳмат, насиб этса, уйга ҳам келинг, тузукроқ танишиб оламиз. Менинг уйда анча-мунча ақлли бўп қоладиган одатларим ҳам йўқ эмас...

— Ундай деманг, домла, — деди йигитча, дув қизаруб. — Мен... мен ундайчикин деб ўйламайман...

Яхшибоевнинг завқи келди: ўлай ағар, қиз болага ўхшайди, қиз боланинг ўзи! Қизаришини қара!..

— Бу ёқларга яқинда келганга ўхтайсиз, пул-мул борми ўзи?

— Бор, — деди йигитча, баттар қизаруб, сўнг аҳволи аянчлироқ эканини сезди чоги, қаддини ростлади. — Иккинчи курсда ўқияпман, домла.

— Унда тузук, — деди Яхшибоев. — Раҳмат, болам, умрингиздан барака топинг.

— Тезроқ согайиб кетинг.

Йигитча секин ортига тисарилиб, эшиқдан чиқди. Чоршанбиев хайрлашмоққа қўл чўзган эди, унга Яхшибоев изн бермади:

— Гап бор, болам, — деди. — Энди бу йигитчани бу ёққа опкелма.

— Ёқмадими?

— Ёқди, лекин опкелма. Майли, буям ўзининг даврасини топсин. Тузуккина бола экан, умрига зомин бўлмайлик. Бу ерда, зукко йигитларнинг орасида боши гарангсиб қолади. Мўрт бир новда бу, авайлаш керак...

— Нимасини авайлайсиз, — деб тўнгиллади Чоршанбиев. — Аralашса, қайтага суюги қотади, пишийди.

Суяги қотади, пишийди, кейин сенга ўхшаган чайир мардикорга айланади, деб ўйлади Яхшибоев, бориб турган нодон бу, ўзига ичи ачимайди, менинг ичим ачиса ачир, лекин буники ачимайди, таънаю тиззиқлари ҳам ўзига ўхшайди: қўпол, беўхшов, ярашигсиз.

— Унга айттин, — деди. — Бориб, Сайдқул Мардонга учрашсин, ёзганларини ўша кўриб берса дуруст. Икковининг тупроғи бир жойдан олинган кўринади.

— Хўп, — деди Чоршанбиев. — Энди менам борай, Назар Яхшибоевич.

— Шошма, аввал анави холодильникни бир очгин. Ичиди кўп нарса ётибди. Лоақал ярмини болаларга опкет.

— Уйда бор, Назар Яхшибоевич, — деди Чоршанбиев ранжигандай.

— Уйда борлигини менам биламан, — деди Яхшибоев жаҳл билан. — Бу замонда очидан ўлган одам йўқ. Менга кўплик қиласди, шунча нарса нест-нобуд бўлиши шартми? Обор, болалар ҳузурини кўрсин!

— Бизда холодильник кичкина, — деди Чоршанбиев ҳамон кўнмай.

— Сенга холодильникнинг умуман кераги йўқ, — деди Яхшибоев. — Бешта боланг бор, бир ҳужум қилишса борми, урвоги ҳам қолмайди. Олгин, жуда ноз қилсанг, ана, кўчада Кўкламов болам кутиб турибди, ўшанга берасан, студент жўралари билан маза қилиб, Яхшибоев чолни дуо этиб ейишсин!..

Чоршанбиев ортиқ тортишиб ўтирмади. Портфелидан халта чиқариб, холодильниқдан тўлдириб олди. Мевалар сархил эди, заха теккани йўқ. Шу ердан олинган, деб хаёл қилди Яхшибоев, пули бошқа ёқдан келган-у, мева шу ердан олинган. Ёинки самолётда учиб келган...

Чоршанбиев кеттгач, Яхшибоев деразаларни ланг очиб қўйиб, ичкари хонага ўтди. Тўшакка ўтириб, тўмбадаги телефонни олди, уйнинг рақамини терди. Трубкани Мұҳсина хоним кўтарди. Кимсиз, деб сўради, кеч бўп қолди, яrim кечадаям қўнгироқ қиласдими? Эр бўлгандан кейин яrim кечасиям қилаверади, деди Яхшибоев кулиб, салом, хоним, соғмисиз, саломатмисиз, бола-чақалар қалай, Сокина уйдами, боласи тузукми, Ўртақўргондан хабарлар борми?.. Ҳамма саломат, деди Мұҳсина хоним, дўхтилардан дори сўраб, тинчгина ухланг, уриниб қоласиз бўлмаса, ётинг энди, дамингизни олинг...

Яхшибоев трубкани жойига қўйди. Нариги хона-нинг деразаларини ёпиб келди. Жойига ётди: мана, ётдик, хоним, дам оляпмиз...

Үйқу келавермади. Кайфияти дурустгина, кўнгли тинч, тўшақда чўзилиб ётганча, қизиқ-қизиқ хаёлларни ўлади. Чоршанбининг шохи чиқяпти, деб фикр қилди, лекин ярашаркан унга, сабрига балли, унинг ўрнида мен бўлсам бир йилгаям чидамасдим, ҳалиям бунинг жони тошдан, неча йиллардан бери ака-укамиз, неча йиллардан бери бечоранинг бири икки бўлмайди, ҳамон ўша холодильниги, ҳамон ўша каталакдай, уйи, ошгандан болаларининг сони ощи, холос. Унинг қадрига етмадим чоги?.. Ахир, аллақандай елимшиқ Остонақул бир думалаб китоб савдосига бошлиқ бўлиб кеттан чогида, мен бу бечорага кичикроқ амал ёки тузукроқ квартира олиб берсам... осмон узилиб ерга тушармиди? Ўзи келиб айтиши шарт эдими? Орияти бордирки, ҳеч нарса таъма қилмайди. Бордию, шунча йиллардан бери азбаройи раҳми келганидан хизматимни қилиб юрган бўлса-чи?.. Дарвоҷе, ҳозир у нима қиласи, халтани уйига опкетадими ёки анави студент болага берадими?

Шогирдининг бояги зардасини эслаб, ичида қулди. Шу тариқа, лабларида енгилгина табассум қотган кўйи, ширин уйқуга кетди. Ширин уйқуси дам ўтиб босириқ билан алмашинди. Эмишки, Чоршанбиев уни гувала деворга тақаб қўйиб, бири-биридан сархил ноклар билан ураётган эмиш...

Уйгонди. Тушни ёзиб қўйиш керак, деб ўлади, лекин ёзишга эринди. Оёқлари совиб бораёттанини сезди. Каравот ёнида турган курсидан қўшимча адёлни олиб, маҳкам ўрандию қайтадан ухлаб қолди.

VІ БОБ

Қиссанавис

Муаллимлар тайёрлайдиган курсларни битириб, то урушга жўнагунимча Ўртақўргон шаҳрида туз тотиб юрдим. Урушдан қайтиб, Ургутда бир йилча муаллимлик қилдим, у ердан Самарқандга кетдим, Самарқанддан — Тўрткўлга. Урганчу Хева, бу ёги Бухорою Гиждувон, Кармана атрофидаги қишлоқларда ишлаган пайтларим ҳам бўлди. Бир муддат Фаргона водийсига ҳам бориб турганман. Хуллас, Тошкентта келиб ўрнаш-

гунимча, рўзгор тутиб, оиласа бош бўлгунимча юртимизни роса кезганман.

Бу гапларни ижикилаб айтаётганимнинг боиси шундаки, менда недир муайян согинч туйгуси йўқ эди. Қайга бўлмасин, бирдай қувонч билан кетаверадим. Дейлик, Назар ака билан Ошно ўзларининг Булдуруқларига ошиғич бориб-келишни канда қилишмасди, менда эса — борадиган жойнинг ўзи йўқ. Тўрт тарафим ҳам — қибла. Қайда тугилганимни билмагандан қайнани аниқ согинишимни ҳам билмас эдим-да.

Намангандаги етимхонада эсимни танидим. Лекин асл масканим Наманганд эмаслигини билардим. Негаки, токи бозорда ушлаб олиб етимхонага топширгунларича неча-неча қишлоқларни, неча-неча шаҳарларни кезиб, бирордан бир бурда нон, бирордан шапалоқ тегиб, узун кунлару узун тунлар темир йўлларни ёқалаб юриб келганиларимни аниқ-таниқ эслардим. Қишлоқда тугилганимни ҳам тушунардим, сабабки, дара оғзида яшардик, уйимиз ёнида учта баланд чинор бўларди, кейин, эс-эс биламанки, кичкинагина ўғил укам ҳам бўларди. Укамни эсласам, бас, уни кўтариб елкаларим оғриганини ҳам хотирлардим, баданимга чида бўлмайдиган санчиқ кираради. Укамнинг ўғил бола эканини шундан англардимки, икковлашиб, тупроғи кўпчиган йўлларга чоптирганларимиз ҳам ёдимда қолган эди. Кейин бир ёмон сел келганини эслайман, бир парча ёғочга тирмашиб, бўтана сел ичида, совуқдан дағ-дағ титраб, лаҳза сайин сув ютиб, недир қуи тарафларга оқиб кеттанимни эслайман.

Водийга тушиб, сел суви темир йўлга яқин жойда ёйилиб-сусайиб кетганида, одамлар келиб қутқариб оловди. Қандайдир бир кампир қўлимга бир пárча нон бериб, бошимни силаб йиглаганлари ёдимда. Лекин нега ўша кампир ўзи мени асраб олмаганига тушунолмайман. Сезаманки, унинг асраб олгиси бор эди. Устара билан тақир қилиб қирилган бошимга томган қўзёшлирининг тафти ҳалигача кетмагандай. Ўйлайманки, ё мен ўзим бегонасираб қочиб кеттанимман, ёки ўша кампир бечора бирор кори-ҳолга учраган.

Ҳали-ҳалигача, поездда ёки автобусда кетаётиб, водийларни кесиб ўтаётиб, узоқлардаги тоглар бағрида қорайиб кўринадиган қишлоқларга орзиқиб термила-ман — гўё менинг асл масканим ўша жойда, тог орасида, недир дара оғзида; гўё мен оқиб кеттанимдан сўнг у жойларда вақт музлаб қолган, отам ҳам, онам ҳам

тирик, улар айни мен элас-элас эслайдиган навқирон ёшларида, тупроқ йўлга қийқириб чоптирадиган укагинам ҳам гўдаклигича қолган, мен ўзим етиб борсам, бас, ҳаётимиз буткул янгидан бошланади, ўшанда мен яна беш-олти яшар норасидага айланаман, қўлларимни ёзганча отам билан онамнинг бағрига отиламан, улар мени ердан азот кўтариб оладилар ва шунда бутун дунё, бу бешафқат ва бефарқ дунё айни мўжиза олдида ҳайратдан гунг бўлиб қолади!..

Сезаманки, бу юрт жуда кенг, бу юртнинг водийлари жуда кўп, водийларини ўраган тоглари ҳам, тоглари бағрида қорайиб кўринадиган қишлоқлари ҳам беҳисоб!

Эҳтимол, менинг хотиримга ўрнашиб қолган учта чинор аллақачон кесилиб кетган.

Хотирамда эса улар яшнаб турибди! Шундай қўл узатсанг етадигандай!

Отам дўмбира чаларди. Шуни ўйлаб, касби чўпон бўлган, деб тахмин қиласман. Негаки, дўмбира чўпон халқи учун мисоли тамга бўлган. Ҳозир энди унақа чўпонлар қолмаган ҳисоб. Ҳозир нуқул бўйинга кичкина радио осиб юришади. Лекин менинг отам дўмбира чаларди. Болалиқдан асраб-авайлаб олиб чиққан ҳақиқатим шуки, ёзганларимда чўпонлар най чалмайди, дўмбира чалади. Умуман, мен най чалган чўпонларни учраттаним йўқ. Сибизга чалган бўлишлари мумкин, лекин сибизга най эмас. Ичимда аччиқ-аччиқ куламанки, мабодо етим ўсмасам, мабодо дўмбира чалган отамини етим бўлиб эсламасам, балки менинг ёзганларимга ҳам най чаладиган чўпонлар кириб келармиди!.. Найчи чўпонларнинг қайдан пайдо бўлганини бирор билмайди ҳисоб. Ёзишади, лекин чўпон қўлига тутқизилган най аслида французлар адабиётидан, машҳур пастораль қиссалардан, янада аниқроги, Хлоя исмли чиройли қизнинг маъшуки — Дафнис отлиғ йигитнинг қўлидан олинганини тасаввур ҳам этишмайди.

Тунов куни бу бегона найни Сайфиддин укамиздек зукко йигитнинг ҳикоясини ҳам учратиб қолдим. Жаҳлим чиқди. Қаттиқ урищдим. Хайриятки, укамиз тушунди, қизариб-бўзариб, хатосини тан олди. Мен ҳам қизишганим учун узр сўрадим. Иккимиз ҳам ўйланиб қолдик. Сездикки, адабиётимизни ёт тафсилотлардан тозалаш керак экан. Токи тафсилотлар бизнинг ўзимизники бўлсин, ўшанда бизнинг ёзганимиз ўзгаларга қизиқ туюлиши мумкин.

Айни ёзувларнинг ярим илмий рисолага айланиб кетаётганининг яна бир сабаби шуки, менинг қасб танлашимга отамнинг дўмбираси сабаб бўлган эди. Дўмбира — болалиқдан қолган ягона белги. Дара оғзида ўсган учта чинордан кўра, дўмбира чаладиган чўпонни топиш осонроқ туюларди. Шу боиски, достончиларнинг тўгарагига мунтазам қатнардим. Ёзги таътил пайтларидан достон ёзиг өлгани қишлоқдарга чиқиб кетардим, дўмбира чертган одамларнинг юзларига термилиб, ўзимга қадрдан белгиларни ахтарардим. Достонларни ўрганишим меҳрдан эмас, азбаройи ночорликдан эди. Меҳр кейин келди, армонларим юрагимнинг тубига чўқди, ўксам қуриди, дафъатан улгайиб қолганимни ҳис этдим, излаганимни тополмасимга кўзим етди ва шу тахлит, маскансиз бир согинч билан қолавердим. Ўргамчикка ёзиг юрган нарсаларим ўзимга ёқмай бошлади. Сездимки, бугундан эътиборан менинг масканим — бутун бир юрт, минглаб даралари, даралари оғзида минглаб чинорлари бор юрт, энди мен шу юртнинг сувратини чизаман, шу юртдан ярамга малҳам излайман, излаб тополмаган манзилларим жилла қурса қоғозда қад кўтаради.

Ва бутун умрим бўйи шу ўйимга хиёнат қилмадим.

Кўнгли бут одамлардан фарқли ўлароқ, мен бу юртнинг тўрт тарафини ҳам бирдай тусадим. Қайга юз бурсам — мен йўқотган маскан ўша ёқда бўлиб туюлаверди. Шу сабаб, қайга юборишса чамадонимни кўтариб кетавердим — бирдай қувониб, бирдай ҳаяжонга тўлиб! Боя санаб ўтилган вилояту шаҳарларнинг барчасига согиниб борганман, шоядки, ўша жойлардаги даралар оғзида учта азим чинорнинг қораси кўринсан!

Афсус, улар топилмади. Топилиши қийин эди. Руслар айтганидай, мен гарам орасидан игна ахтарган эканман.

Туппа-тузук яшаб юриб, тузуккина ном қозониб, ували-жували бўлиб, борингки, кўнглимдаги дарзларни бир амаллаб бекитиб ултурган дамларим эди. Ёқубжон деган газетчи укамиз бор — одамнинг жонидай йигит. Шу укамиз билан сўзимиз соз тушиб гурунглашиб қолдик. Шунда у юзимга галатироқ тикилаётганини сездим. Рости, галати бўп кетдим. Ўзбекчилик ўзи бўладиган иш эмас, Ёқубжон укамиз ҳам анча хижил тортди, сўнг расми-русмини қилиб — гўёки мен миргазаби шай турган хону унинг ўзи арзга келган фуқаро — бир қошиқ қонини сўраб, кейин гап қотди:

- Сизни бир одамга ўхшатдим, Саидқул ака.
- Кимга? — дедим, бепарво бўлишга уриниб.
- Бир лақай кишига, уям сизга ўхшаган қорачароқ эди.

Лаб-лунжим осилиб кетди чоги, Ёқубжон баттар хижолат бўлди. Ўзбекман, ўзбекнинг ёзувчисиман, деб керилиб юрган одамга галати туюларкан. Рости, ўша куни еган-ичганим сингмади. Гарангсиб юрдим. Ўртана-ча ўглим — тарихчи, кечқурун ўшандан сўраб кўрдим. Лақай дегани аслида ўзбекнинг бир уруги экан. Ёқубжондан нега хафа бўлганимни айтувдим, ўглим кулиб юборди:

— Бирор сизга «ўзбексан» деб айтса, шунгаям хафа бўласизми!..

— Ҳа-я, — дедим хатомни тушуниб, — ҳали бу сўз ҳақорат даражасига етгани йўғ-а. Узр сўрамасак бўлмас экан.

Хуллас, Ёқубжонни топиб узр сўрадим. У айттан лақай киши аллақачон оламдан ўтган экан. Ёшроқ кетиби. Бечораҳол экан. Қайдан келганини, кимнинг хеши эканини билмас экан. Урушга борган экан. Уйланмаган, бола-чақаси йўқ. Серфарзанд бир темирчига ўғил тутинган экану ўшанинг уйда яшаб юраркан. Олтмиш биринчи йилда терламадан кетиби.

— Оти Холмўмин эди, — деди Ёқубжон. — Фамилияси — Ўлжабоев. Ўзининг фамилияси эмас, кейин олган, тутинган отасининг исмими олган.

— Менга жудаям ўхшармиди? — деб сўрадим негадир энтикиб.

— Ўхшарди, — деди Ёқубжон. — Тўтри, сизга шаҳар нуқси кўпроқ урган, лекин кўзлари... кўзлари жуда ўхшарди. Чап ёногида тангадай холи бор эди. Отиям шунга Холмўмин бўлгандир-да. Тугилган жойини тузукроқ эсломасди.

— Селда оқмаган эканми?

— Билмадим, Саидқул ака. Лекин, уйимиз тоғда эди, деб гапиради. Унда биз бола эдик, шунчаки эрмаклаб сўрайверардик-да, бу гапларнинг кейинроқ асқотиб қолишини қайдан билайлик. Тоғда тугилгани аниқ. Уйлари ёнида икки-учта терак бўларкан.

— Балки чинордир? — дедим илинж билан. — Тузукроқ эсланг, дўстим, бизнинг дарада учта каттакон чинор ўсади, балки ундаим чинор бўлгандир?

— Йўқ, чинормас, — деб бош чайқади Ёқубжон. — Аниқ эслайман, икки-учта терак бўларди, деб айттан. У

сизга ўхшарди, Сайдқул ака, лекин айни сизнинг уканғиз ёки аканғиз бўлган деб айтишим қийин. Ёлғиз ўсганингиздан хабарим бор, шунга сўровдим-да. Ахир, сизда хол-пол йўқ-ку...

— Бор, — дедим. — Ўнг елкамда кичкина доғ бор.

— Нега унда отингиз Сайдқул? Ўзи шу асл отингизми?

— Ўзимники бўлиши керак, — дедим. — Фамилиям ўзимники экани аниқ. Ўғил болаларнинг ярим етимхона директори Самиевнинг, қолган ярми завхоз Алимовнинг фамилиясиға ўтган эди. Лекин менини бутунлай бошқача, унда сал-пал эсимни таниб қолган эдим-да...

— Эсини таниган одам қишлоғининг номини ҳам билади, — деди Ёқубжон. — Сиз эса эслолмайсиз. Мен айтган одамнинг исми Холмўмин эди, ёноғида холи бор эди. Сиздаям нор бор экан, лекин нега исмингиз Нормўмин эмас?.. Эсланг, Сайдқул ака, балки сизнинг асл исмингиз Нормўминдир? Эсланг, эсланг-чи!..

Эслашга уриндим. Вужудим зўриқиб, бурнимдан қон тизиллаб отилгудай бўлиб, гўё ўтмиш йилларнинг қат-қат тахламлари остига кириб бордим, гўё кўзларимни катта очиб сув остига шўнғидим, нафасим қайтгудай бўлди, лекин йилт этган шуъла кўрмадим. Сайдқул деган исм ҳалал берди. Бу исмни неча йиллардан бери унвон тутиб, бу исм устига неча-неча яхшию ёмон кўргиликларни юклаб, ахийри у метинлашиб, мисоли мен тошбақаю Сайдқул деган исмим устимдаги сангкосага айланиб кетган экан. Эҳтимолки, болалик пайтларимда эсламоққа уринсан бирор натижা чиқарди, лекин энди, қазо муҳлати яқин қолганида, Сайдқул деган исмнинг исканжасидан қутулоқнинг ҳеч иложи йўқ.

Лекин кўнглимда тутун қолди. Ёқубжонни аввалига лаънатладим, кейин олқадим. Негаки, у менинг мудроқ-қа мойил танимга гулгула солди, хаёлларимни остин-устин қилиб юборди, у менга Холмўминни — балки у менинг укам ёки акамдир, балки етти ёт бегонадир, лекин бирдай азиз сиймони — топиб берди. Менинг учта азим чинорим билан унинг учта адл тераги ёнмаён ва баробар қад кўтарди хаёлимда.

Кейин Ёқубжон укамизга эргашиб, узоқ вилоятдаги қишлоққа бордим. Бир тарафи — дашт, бир тарафи — тог, сойликлар ичиде чилвирдай чўзилиб ётган қишлоқ экан. Кўҳналиги қабристонидан ҳам билинади. Ёз пайти эди, хас-хашаклари саргайиб ётган эски пастак гўрларни оралаб, янгироқ қўйиндилар тарафга ўтдик. Эс-

ки гўрлар қаровсиз бўлса-да, бу тараф анча сариштали экан. Битта-яримта ниҳоллар экилган, қабртошлар қўйилган, марҳумларнинг исмлари ёзилган. Ниҳоят, кичкина қайрагоч тагидаги гўрга яқинлашдик.

— Шу, — деди Ёқубжон, овози бўгилиброк. — Бўпти, Сайдқул ака, мен кетдим.

Назокатли йигит эди Ёқубжон уқамиз. Менинг ёлиз қолишим кераклигини тушунди. Ўшанда холи қолдиргани учун ундан бир умр миннатдорман. Агар холи қўймаса эди, гўрни кўрсатиб, ана, Сайдқул ака, мен айтган лақайнинг гўри шу, деб айтса эди, сўнг бошимда қақайиб турса... худо кўрсатмасин, нималар бўлишини... балки мен умрбод етим бўлиб қолармидим!?

Ўйлаб, юрагим ортга тортиб кетади!

Хайрият, уқамиз шуни тушунди. Индамай нари кетди. Мен рўпарамдаги гўрга қўрқа-писа кўз ташладим, бир-икки қадам олга жилдим... Устига чим босилган экан, четлари бирлашиб кетибди. Хас-хашаги ҳам бўлиқ. Бунинг учун бирорни айбситиб бўлмайди. Сабабки, дашт тарафларда қабристон гиёҳлари ўрилмайди, майли, ўсаверсин, сарғайсин, уларда марҳумларнинг не-дир армонлари бордирки, жўн жойлардагидан дуркунроқ ўсади...

Гўр устидаги тош ҳам жуда оддий эди. Нари-бери тараашланган мармар парчаси, суратсиз, марҳумнинг номи ўйилган: **ҮЛЖАБОЕВ ХОЛМУМИН...** Ўлган йили — олтмиш биринчи, тугилган йили... Ўйлаганимдай, у мендан кичик экан. Холмумин мендан кичик, укам, укажоним!..

Гўр ёнида ўтириб йиглайвердим. Етимчалигимдан тортиб, то бугунгача кўзёшларим кўп йигилиб қолган экан, бариси шу ерда — Холмумин лақайнинг қабри устида тўкилиб бўлди!

Қанчалар қийналиб кетганимни, қанчалар қийналиб яшаганимни ўшанда билдим. Ўзингиз ўйланг, топиниб борадиган бирорта гўри бўлмаган одамнинг аҳволини яхши деб бўладими, ахир! Топиниб борадиган бирорта гўри бўлмаган бир гарип, ўзига ўхшаган яна бир гарипнинг қабрини қора тортиб келса ёмонми? Хеш-ақрабосиз яшаш қийин, хеш ахтариб келиб, унинг бир ҳовуч хок бўлиб ёттанини кўрсанг — ундан ҳам қийинроқ!

Укаммисан, бегонамисан, ўлмай турсанг бўлмасмиди, Холмумин, деб йигладим, мен сендан қарздор эдимку, қарзимни узолмай қолдим-ку?!

Қабристонда қанча ўтирганимни билмайман. Салпал овунганимда кун оғибороқ қолган экан. Йиглайвериб силлам қурибди, оёқса турганимда гандирақлаб кетдим. Ёқубжонни дарвоза ёнидан топдим. Секин ёнимта келди. Юзимга қаради. Қарадио галати бўлиб қолди. Қўзларим шишиб кеттанини ўшанда сездим.

— Узр, — деди, — ярангизни янгилаб қўйишимни билмовдим, Сайдқул ақа.

— Холмўмин қандай одам эди? — деб сўрадим.

— Яхши одам эди, — деди у. — Камтар, камсуқум... Жуда жўяли одам эди. Меҳнат қилиб чарчамасди. Мен унда ўсмир эдим, бир куни богимизда ўнтача тўнкани кавлаб ташлаганмиз.

— Мардикорлик қиласмиди?

— Ҳа. Отам кечқурун пул берганини эслайман. Лекин етим-есирларга бепул ҳам ёллашиб юарди. Отам раҳматли билан унинг тутинган отаси ўзаро маслаҳат қилиб, Холмўмин акани уйлаб қўймоқчи бўлишувди, лекин улар мўлжал қилган бева кўнмаган...

— Нега?

— Билмадим, — деди йигит сал хижолат чекиб. — Холмўмин акани сал қорароқ деб айбситган экан... Кейин, Сайдқул ақа, ундаям, темирчи отасидаям тузукроқ пул йўқ эди-да. Темирчи-ку, жўжабирдай жон...

— Сурат-пурати қолмаганми?

— Тутинган укалари бор, ўшалардан сўраш керак.

Холмўминнинг тутинган укаларини бориб кўрдик. Тўнгичи — мўйлов қўйган гирдигум йигит, исми Абдужаббор экан — аввалига менга шубҳа билан қаради, сурат-пурати йўқ, деб айтди, кейин, тавалло қиласминдан сўнг, кичкина қутича келтириб, ичидағи бир тахлам суратни оддимизга қўйди. Афсуски, Холмўминнинг атиги иккитагина сурати бор экан. Иккисини ҳам ҳаваскор туширган бўлса керак, таниб бўлмайди. Гапим эришроқ чиқди, мабодо суратлар тиниқ бўлганида ҳам мен Холмўминни таниёлмаган бўлардим. Лекин Ёқубжон айтган нарса — қўзларимизнинг ўхшашлиги кўнглимдан ҳеч кетмасди. Суратлардаги одмироқ тўн ва эски дўппи кийган қирқ яшар кишининг кўзларини тузукроқ қўриб бўлмасди, қолаверса, у ёлгиз ўзи эмасди, атрофида бир гуруҳ болалар билан тушган эди.

Абдужабборга ўзимни танитдим. Меҳмонлигимни иззат қилиб, секин бош қимирлатиб ўтирди, кейин дабдурустдан:

— Раҳматли сизга хеш эмас, уни отам Регар тарафлардан топиб олган, — деб, суҳбатта чек қўймоқчи бўлди.

— Унақа қилма, Абдужаббор, — деб ялинди Ёқубжон. — Инсоф билан айт, Холмўмин ака бу кишига ўхшарди-ку?

— Ҳамма одам ҳам бир-бирига ўхшайди, — деди Абдужаббор. — Ҳаммасининг иккитадан оёғи, иккитадан қўли, қулоғи, кўзи бор.

— Кўзи ўхшарди, — деди Ёқубжон ўжарлик билан. — Эслаб кўр, Абдужаббор, кўзи ўхшарди-ку?

— Кўзи тупроқقا тўлиб кетган, — деб баттар қўрсалиқ қилди мезбон. — Тунов куни Жиззахда ўзимга ўхшайдиган бир йигитни кўрдим, кўзлариям ўхшарди, лекин бориб, «укамсан» деб айтганим йўқ-ку? Бу киши бекор кепти, раҳматли бу кишининг укаси эмас, у лақайлардан эди.

— Лақай ҳам ўзбек, — деб эътиroz билдиридим.

— Ўзбек бўлиши мумкин, лекин сизнинг укангиз эмас. Боринг энди, ака, бошимни қотирманг. Укангиз бор экан, ўлмасидан бурун келинг эди, бугун келиб тупроқقا эгалик қилманг, қўйинг, бечора тинч ётсин!..

— Одаммас экансан! — деди Ёқубжон жаҳли чиқиб. — Садқаи меҳмон кет-э!..

— Мен меҳмон айтган эмасман, — деди Абдужаббор. — Ўзларинг келдиларинг, ана, эшик очиқ, кетаверинглар!..

Ноумид бўлиб чиқдик. Чиқиб, Ёқубжоннинг машинасига ўтиридик.

— Хафа бўлманг, Сайдқул ака, — деди у. — Бу ўзи шунақа, сал жиннироқ. Холмўмин акани яхши кўради, сизга бергиси келмаяпти.

— Хотирасини-я?! — дедим алам билан.

— Сиз хато қиляпсиз, Сайдқул ака, — деди Ёқубжон. — Одамнинг хотираси ўзидан ҳам азизроқ. Гуноҳга ўхшайди бу гаплар, лекин бўлгани шу ўзи. Баъзида бирорни тириклигида иззат қилмай, кўнглини топмай, кейин афсус аралаш эҳтириом кўргазамиз-ку, шу-да...

— Буям Холмўмин тириклигида иззат қилмасмиди? — дедим аламимга недир малҳам истаб.

— Йўғ-э, иззат қиларди. Айтдим-ку, яхши кўради, деб... Сизни кўп овора қилдим, Сайдқул ака, бизнинг ўйга борайлик, сал-пал дам олинг, эртага яна келамиз.

— Келсак бир иш чиқармикин?

— Тўгрисини айтайми?

— Тўгрисини айтинг, ука.

— Тўгриси, у сизга марҳумнинг хотирасини ҳам

бермайди. Ўжар йигит, мактабда бирга ўқиганмиз, феълини биламан.

— Ахир, у билан нимани талашяпмиз ўзи? — дедим фиғоним чиқиб. — Ахир, энди Холмўмин йўқ-ку, ерда ётибди-ку? Мениям қўнглимни тушунса, раҳми келса, шу йигит сизнинг уқингиз эди, деб айтса асакаси кетадими! Ахир, мен усиз ҳам, марҳум менинг укам эди, деб айтишим мумкин-ку?

— Айтолмайсиз, Саидқул ака, — деди Ёқубжон комил ишонч билан, — Айтолмайсиз — ҳамма бало шунда. Токи Абдужаббор тан олмас экан, сиз Холмўминга ака бўлолмайсиз.

У ҳақ эди. Марҳумнинг ёнида юрган, кўзи кўзига тушган кишининг розилигисиз мен ўзимни ака деб тасаввур этмоғим қийин бўларди. Бу гоят мавҳум чегара, кўзга чалинмайдиган чегара, лекин ундан ҳатлаб ўтмоқнинг душворлигини энди англадим. Ортга йўл йўқлигини, энди Холмўминнинг ёдисиз яшай олмаслигимни ҳам айни чогда англаб етдим.

Эртаси куни яна Абдужабборнинг уйига бордик. Келишимизни билиб, дастурхон тузаб қўйган экан. Яхшигина меҳмон қилди. Бугун кечагидан очиқроқ туюлди. Лекин атай чет-чеккадан гапириб ўтириди, гапни ҷалғитди, Тошкентдан сўради, обу ҳаводан, нарху наводан... Аввал Тошкентта футболга бориб турардик, деди, энди бормай қўйдик, энди «Пахтакор»ни тарқатиб юборса ҳам бўлаверади, пахта кўр қилгурлар номни жуда пастга уриб юборищди...

— Абдужаббор, — деди Ёқубжон, тоқати тугаб. — Футболингни қўй, жўнгина қилиб айт, Холмўмин аканинг ёногида холи бормиди?

— Борийди чоги, — деди Абдужаббор дудмал қилиб. — Эсимдан чиқай дебди, қазосигаям анча бўп қолди-да ўзи...

— Талмовсирама, Абдужаббор. Холмўмин аканинг холи бор эди. Бу кишининг ҳам холи бор.

Абдужаббор бирдан жиiddий тортди.

— Кўрмаяпман, — деди юзимга синчиклаб қараб. — Акам раҳматлининг холи чап бетида эди.

— Бу кишининг ўнг елкасида холи бор. Кўрсатинг, Саидқул ака, буям бир кўрсин...

Кўйлагимни ечмоқчи ҳам эдимки, Абдужабборнинг юзида мазах ифодаси пайдо бўлди.

— Овора бўлманг, — деди у. — Сизники — нор, кейин ўнг елка билан чап бетнинг ўртасида, эҳ-хе, қанча жой бор!.. Чап елкада бўлсаям бир нави эди.

— Инсоф қил, Абдужаббор, — деб ялинди Ёқубжон. — Бу кишининг исми аслида Нормўмин бўлиши керак эди.

— Қўйсанг-чи! — деб жеркиди Абдужаббор. — Боридан гапир, насясини йигиштири. Бу кишининг оти — Сайдқул, икки кундан бери шуни тақрорлаяпсан. Нормўмин бўлса, ана, паспортини кўрсатсан!..

— Паспортимда Сайдқул ёзилган, — дедим. — Майли, ука, зоримиз бор-у, зўримиз йўқ. Майли, мен бутун кетаман, бу ерларга кейин бошқа қайтмасам керак, фақат битта саволим бор... Айтинг-чи, марҳум ростдан ҳам менга ўхшармида?

— Йўқ, — деди Абдужаббор, сўнг кўзларини олиб қочди. Қийналиб «йўқ» деди, «ҳа» деб қўйса менинг яна қайтишимдан чўчиди. Кўнглидан ўтганини шундокчина сезиб турдим. — Сизга ўхшамасди, — деди сал туриб. — Холмўмин акам лақайлардан эди, отам раҳматли Регар тарафлардан топиб келган экан...

— У киши қишлоғида икки-учта чинор бўлишини айтаркан, — дедим охириги илинжга ёпишиб. — Шу гапларни сизам эшитганмисиз?

— Чинормас, қайрагоч, — деди Абдужаббор, бепарво бўлишга уриниб. — Гужум-пужум бўлса керак-да... Чойдан ичинг, меҳмон... Ё бизнинг сувимиз ёқмадими? Тошкентнинг суви жуда майнин сув, чойи зўр чиқади. Ёзда футболга боргандаримизда ичиб кўрардик... Энди боролмай ҳам қолдик, одам уялади, бу ёги устма-уст ютқизиб тургандан кейин...

Гапимиз шу билан тугаганини сезиб, Ёқубжонга қарадим. У ҳам аҳволимни тушуниб турарди.

— Менга қара, Абдужаббор, — деди синфдош ошнасига босиб тикилиб. — Мени энди кўраётганинг йўқ. Агар гумоним ростлигига ишонмасам, Сайдқул акадай кишини бу ёқларга бошлаб келмасдим. Ёшлиқда шеърпеър ёзиб юрадинг, биргаллашиб китоб ўқирдик, эсингдами? Сайдқул аканинг ҳам китобини ўқиганмиз, ўша китобда сагирлигини ёзган, бир эслагин, худонинг бандаси!..

— Ўқисак нима бўлти, — деди Абдужаббор, пинак бузмай. — Бу киши улуғ одамлигини биламиз, лекин илингдан улуғ одамга акамизни бериб юбораверамизми? Шеър-пеър бўлса, энди ўзимиз ёзмасак ҳам, бошқалар ёзганларини ўқиб турамиз. Қисса-писсаям ўқиймиз. Ҳо Абдуғаффор!.. — у ўтирган жойидан даҳлизга қараб овоз берди. — Кеча кўрсатувдим, ўша китобни опке!..

Очиқ эшиқдан ўттиз ёшлардаги жувон юзини рўмомли билан тўсиброқ кирди, эшитилар-эшитилмас салом берди, пойгақда ўтирган эрининг ёнига битта китобни секин қўйиб кетди. Китобни танидим: ўзимники, учтўрт йил олдин чиққани.

— Мана, — деди Абдужаббор. — Сизниям ўқиймиз, ака. Гапнинг рости, озгина ихлосимиз ҳам бор, лекин, ишонинг, жон ака, сизга Холмўмин акамни беролмайман.

— Ўлик-ку у! — деб бақирди Ёқубжон. — Ўлигиниям бермайсанми?

— Сенга ўлик бўлса, менга тирик, — деди Абдужаббор. — Айб сенда асли, бу кишини бекорга овора қилибсан.

Тагин ноумид бўлиб чиқдик. Аҳволим оғир эди. Абдужаббор ичкарида ҳаяллаб қолди. Ёқубжон иккимиз дарвозаҳонага еттанимизда, ортимиздан югуриб етди.

— Мен сизни хафа қилдим, лекин сиз мени хафа қилманг, Сайдқул ака, — деди. — Шу пичоқни опкетинг эсадаликка. Ўзим ясаганман, касбим — тёмиричилик...

Шундай деб, пичоқни қинидан чиқарди. Дандон сопли ўткир тиг эди, сопига гуллар чекилган, ялтиллаган асл мол.

— Ололмайман, — дедим. — Яхши нарса экан, ўзингизга буюрсин.

— Энди буормайди, — деди Абдужаббор. — Ният қилдим, олмасангиз бўлмайди.

— Қўйинг, ука, қийнаманг...

— Холмўмин акам ясаган эди, деб айтсам оласизми?

Ичимда бир нарса узилиб кетгандай бўлди. Йигитта ялт этиб қарадим. Айтгани ростта ўхшарди — кўзларини олиб қочмади.

— Бераҳмоқ экансиз, ука, — дедим.

— Нима қилай, — деди у. — Жўнгина олсангиз айтмас эдим. Олинг, Сайдқул ака, раҳматлидан қолган ёдгорлик эди, майли, сизам қуруқ кетманг. Акам ўзи ясаган, мен дам босиб турганман. Мениям аҳволимни тушунинг, ака. Ўртамизда йўқ нарса талаш бўляпти. Бир хил номард эшилса кулиши ҳам мумкин. Ўзингиз ўйланг, Холмўмин акам мени кўтариб катта қилган, укаларимни кўтариб катта қилган, оби-ёвгонимиз ўтрада эди, хай, умри қисқа экан, бизнинг тузукроқ улгайганимизни кўрмасдан ўлиб кетди, расми-русмини қилиб кўмдик, қабриниям ташлаб қўйганимиз йўқ, қўл-

дан келганича қарашиб турибмиз... энди, шундай пайтда сиз келиб, биздан бу гапларни сўраб турсангиз... Укангизми, йўқми — бунисини билмайман, лекин у бизни ука деганию биз уни ака деганимиз аниқ, бутун келиб унинг хотирасини икки қўллаб сизга топширсам, унда мен нима деган одам бўламан?..

Абдужаббор дегани галати йигит экан. Биз бу ёқда, кўркаму кенг шаҳарларда юравериб, эл устида устивор турган кўпгина ақидаларни унутиб қўйган эканмиз. Ўшанда мен ўзим ҳам, менга ҳамроҳ бўлиб борган Ёкубжон укамиз ҳам ўртада гов бўлиб турган туйғуга ном тополмай қийналган эди. Ёшлигида шеър-пеър ёзib юриб, кейинчалик буткул ташлаб юборган темирчи йигит Абдужаббор ўша туйғуга ном топиб берди. Х о т и р а р а ш к и экан унинг номи.

Аввалига Абдужаббор ўлгудай хурофотчи, ўлгудай кўнгли тор бўлиб кўринди. Лекин мен хато қилган эканман. Унинг кўнгли кенг экан, дунёни сидирадикан...

Ўшанда, акамнинг хотирасини сизга икки қўллаб топширайми, деб таъна қилганида, рости, лом-мим деёлмадим. Ночор қолдим, тирсагимни тишлагудай бўлдим... Ўқувчидан узр сўрайман, кейинги жумла галатироқ чиқди, ўзга тилдан ўтиб қолганини энди сезяпман — «локти кусать». Лекин бу ибора менинг ўшал кездаги аҳволимни яхшироқ ифода этаркан, шу сабаб, ўзгартириб ўтирмадим. Қолаверса, воқеалар суръати, борингки, баён суръати мени шошириб қўйяпти — хаёлим бўлинмаса, чарчогим нари қочса, хуллас, менга қувват ато этса-да, умримдаги энг қизиқ, энг кулгили ва ўша кулги баробарида энг фожиали саргузаштимни чўлтоқ қилмасдан, бир ури нишдаёқ қогозга тушириб улгурсам...

* * *

Абдужабборнинг ҳовлисидан чиқиб, тўгри Тошкентга жўнадик. Укамиз машинани равон ҳайдаркан. Кетакетгунча йўлдаги манзилларнинг номларини атаб, номларига ҳам, аҳлига ҳам қисқача таъриф бериб борди: бу қишлоқда анжир зўр бўлади, бу қишлоқда фалончи олим туғилган, бунисининг қизлари чиройли, унисининг чинори кўп... Сезяпманки, мени ҷалгитмоқчи, дилимни сал бўлса-да равшан этмоқчи. Лекин мен ҷалгийдиган аҳвоздим, ҳамроҳимнинг гапларига бош ир-

гардим-у, хаёлим буткул бошқа томонда эди. Энг қизиги, дилим у ўйлаганчалик хира эмасди. Алам бор эди, гусса бор эди, лекин олдинда недир ёруғ бир кечмишлар ҳам борлигини пайқардим, Холмўминнинг қабри устида тўкилган кўзёшларим руҳимдаги жамики губорни ювиб юборган эди. Укамиз хижолат чекардики, менинг оғринди, энди бу ёқларга қайтиб қадам босмайди, деб. Ҳатто мен ўзим ҳам, қишлоқда эканимизда, Абдужаббор бизни нохуш кутиб олганида, ноумид қилганида, айни ўйни ўйлаган эдим. Лекин йўлга чиқишимиз билан, хаёлимда ўшал кичик қайрагоч тагида дўппайиб турған қабр рўй-рост гавдаланди. Шунда мен охирги илинжимни ўзим умримда кўрмаган Холмўмин исмли, менга укалигидан бегоналиги ростроқ кимсанинг қабрига элтиб кўмганимни пайқадим. Энди у қабр менга бегона эмасди. Унга неча-неча йиллардан бери асраб юрган кўзёшларим тўкилди, бутун-бутун умидларим, армонларим айни кўзёш томчилариға қўшилиб тупрогига сингиб кетди, энди мен лоақал барбод бўлган умидларим ҳурмати, бу ерларга кўп бора келишим керак.

Ўшанда сездимки, ота-боболаримизнинг болажонлиги бежиз эмас экан. Токи фарзандлар кўп бўлса, ака-укалар, опа-сингиллар бир-бирига суюнса, бир-бирининг тафтини туйса, увол-савобига шерик бўлса — бундан бошқа баҳт бўларканми дунёда! Бола ўрнига лайча етаклаб юрадиганлар ҳам одамми?!

Ў, биродарлар, мен бир аламзада фосиқни кечирингиз, шу ерда бир гуноҳимни айтмасам бўлмайди. Лайчани бекорга эсламадим. Битта ширин неварагинам бор. Уларнинг сони кўп асли, бирор йигирмага етади, лекин шу биттасига меҳрим ўзгача. Оти — Барно. Отаси билан онасини яхши кўради. Гўё ота билан она — дунёнинг устуни. Гўё дунёда кимарсаю нимарса бор, барчасининг ота-онаси бўлмоги керак. Қизалоқнинг мантиги галати. Унингча, стол — стулнинг дадаси. Катталар кулишадики, йўқ, Барно, стулнинг отаси ёки онаси бўлиши мумкинмас, улар бариси — жонсиз. Неварам катталарнинг гапига тушунмайди, айтадики, улар кичкина, уларнинг отаси ёки онаси бўлиши керак. Шуларни эшиттанда, беихтиёр хурофотга бериламан ва ўйлайманки, бу қизчага менинг согинчим ўтган, менинг етимлигим зот сурибди. Айрича меҳримнинг боиси ҳам шунда. Шу боис, уни боғчага ҳам ўзим олиб бораман. Боя айтган гуноҳимга келсак, тўрт ҳовли нарида бир жуфт қўшнимиз бор, топармон-тутармон, мол-

га зўр берган эру хотин, битта боласи бор уларнинг, битта болани ҳафталик bogчага беришган, уйда ёлгиз ўзлари, кейин бир кучукча, маза қилиб яшайдилар. Бир куни эрталаб бобою невара bogчага кетиб бораётсак, қаршимиздан ўша қўшнилар лайчаларини етаклаб чиқиб қолишиди. Неварам жониворларни яхши кўради, завқи келиб: «Бобожон, ана кучук!..» — деб қичқирди. Онаси қўлига тутқазган ширикунлчани ҳалиги кучукка ташлади. Лайча талпинди-ю, эгалари ипидан тортид. «Мумкинмас, Жека! — деб танбеҳ берди қўши хотин. — Ерга тушиб ифлос бўлди!..» Гапнинг рости, жоним чиқиб кетай деди. Саломларига зўрга алик олиб, неварамнинг қўлидан тутдим. Лекин унинг жилгиси йўқ эди. «Бобожон, — деди, — кучукчанинг дадаси билан аяси қаерда?» Худо кечирсин, неварамга дабдурустдан: «Улар шу ерда, — деб юборибман. — Анави амакинг билан холанг». Қўшнилар гапимни рўй-рост эшитишиди. Лаб-лунжлари осилиб кетди, лекин узр сўрашга тилим бормади, узр сўрашни истамадим ҳам. Неварам то bogчага етгунча миямни қоқиб берди: «Улар одамлар-ку, бобожон!..»

Кечқурун бобосининг хатосини уйдагиларга айтган шекилли, келиним мендан хафа бўлди. Қайнонаси ҳам унга қўшилди. Болага нотўгри тарбия бераётган эмишман. Хайриятки, ўғлим менинг тарафимни олди: «Парво қимланг, ота, булар шунақа, нозик бўп кетишган, тўгри айтибсиз, фарзандга қарамагандан кейин нима бўларди, ит-да!..» Келиним эрига эътироуз билдири: «Итлар боласига меҳрибон бўлади». Ўғлим кулиб юборди: «Унда нима деб аташни ҳам билмайман, факат одамлар орасида учрайдиган бемеҳр махлуқ, деймизми, а?» Баҳсимиз низога айланиб кетишидан чўчиб турдим, йўқ, хайриятки, неварам келиб қолдию тилларга тушов тушди. У пиёлада совиб турган чойимни шартта ичдию бир энтикиб олиб: «Пиёланинг аяси — чойнак!» — деб айтди. Шу билан кўнглимиз ёришиб кетди. Неварам биз кулганимиздан салгина талтайиб, тиззамга чиқиб олдию ўзи англаган «ҳақиқатлар»ни бир бошдан санади:

- Ая — менинг аям, аянинг аяси — бувим.
- Қайси бири? — дедим кулиб. — Унисими, бунисими?
- Унисиям, бунисиям.
- Умуман, тўгридай. Лекин бу бувингнинг «қайнона» деган яна бир исмиям бордай.

— Даðа — менинг дадам, дадамнинг дадаси — сиз, сизнинг дадангиз...

— Менинг дадам йўқ, асал қизим, — дедим кулиб. — Мен қип-қизил етимчаман.

— Қизилмассиз-у, нега алдайсиз? — деди неварам.

— Майли, қизим, шунчаки етим бўлақолай...

— Шунчаки етим дегани бобо бўладими? — деб сўради.

— Бобо бўлиш учун шунчаки етим аввал кўп қийналиши керак, болам.

Қарилик қурсин, шундай дедиму кўнглим бузилиб кетди. Кўзимдан ёш чиқсан шекилли, неварам завқ билан қийқирди:

— Бобожон чақалоқ бўлди, бобожон чақалоқ бўлди, йигляпти, йигляпти!..

Ноилож кулдим. Неварамни бағримга босиб, юзкўзларидан ўпдим. Ўтирганлар ўйлащдики, азбаройи меҳрим жўшганидан кўнглим бузилди. Йўқ, янгилишибман, хотиним сезган экан, ўтиллар, келинлару неваралар жой-жойларига кеттанида, секин аҳвол сўради:

— Сизга нима бўлди, отаси, сафардан кейин ўзгариб қолдингиз?

— Ҳеч нарса, — дедим. — Нима, бемеҳроқ кўриняпманни?

— Йўғ-э, — деди хотиним. — Қайтага меҳрибонроқсиз, лекин дардчилоқдайсиз, тобингиз қочгани йўқми, ишқилиб?

— Отдайман, хотин. Сал-пал чарчаган бўлишим мумкин.

— Алдаманг, — деди хотиним. — Чарчоқ билан дардни фарқламасам, шунча йил бекор юрган эканманда!..

— Бу дард бошқа, хотин. Танга ҳеч дахли йўқ.

Унга ичимдагини айтолмадим. Журъатим етмади. Абдужабборнинг сўнгги гаплари ёдимда, Холмўмининг хотирасини безовта қилгим келмади. Сафарнинг ҳар дақиқаси эсимда турарди. Ичимга сиддириб юришим жуда қийин эди. Ахийри бир куни чидолмадим, хотинга учини чиқардим:

— Хотин, — дедим, — шу, менинг асли исмим Сайдкул экани ростмикан?

Бечора тушунмади, юзимга аграйиб қараб қолди.

— Балки етимхонада беришгандир бу исмни, — дедим. — Балки ўзимнинг отим бошқачадир, дейлик, Апсамат, Худойқул...

— Оллоберган деяқолинг, — деди хотиним гаши келиб.

— Ёки — Нормўмин, — дедим мен. Бу номни аташга журъатим етганидан қувондим, қувонганим баробар яна такрорладим: — Рост, хотин, менинг отим асли Нормўмин бўлиши керак эди.

— Ҳазилингиз қурсин, — деди хотин аччиқланиб. — Болалар эшитса нима дейди, ўйлаб кўрмадингизми!..

Шу билан гап тутади. Анча енгил тортганимни сездим. Гўё Искандарнинг шохини ичида пинҳон тутиб юриб, ахийри қудуқقا айтган шоввоздек сездим ўзими. Ўшал ондан бошлаб, иккига бўлинниб бораётганимни англадим. Сайдқул Мардоннинг танига Нормўмин секин кириб олмоқда эди. Кечқурун, ҳамма дастурхон атрофида тўпланган пайти, арзанда неварам билан гаплашиб ўтириб, яна ўша гап эсимга тушди.

— Асал қизим, менинг исмим нимайди? — деб сўрадим.

— Сизнинг исмингиз — бобо, — деди у.

— Балли! — деб бошини силадим. — Энди сен айтичи, фаришта болам, Сайдқул деган исм яхшими, Нормўмин деган исмми?

Шу ерда сал гирромлик қилганимни пайқадим. Негаки, ишдан бўшаган пайларда невараларни устимга миндириб, гоҳ тик, гоҳ тиззада «нортую» бўлиб лўқиллайдиган одатим бор. Ўша нарса эсида турган экан, неварам ўйланиб-нетиб ўтирмади, ростини айтди:

— Нормўмин яхши, бобожон.

— Сайдқул-чи?

— Сайдқул — ёмон.

— Бекорингни айтибсан, — деда дашном берди бувиси. — Бобонг алжиб қопти, Нормўмин эмас у, унинг оти — Сайдқул!

— Сиз ўзингиз — Сайдқул! — деди неварам хафа бўлиб. — Бобом сайдқул эмас, бобом — нормўмин! Нормўмин — яхши!..

Хуллас, боланинг «миясини айнитганим учун» хотиндан мен гап эшитдим, «бувини хафа қилгани учун» неварам онасидан гап эшитди, ноилож, бу хушфеъл ва жўяли одамларнинг сұхбатидан мосуво бўлиб, иккимиз менинг кабинетимга қараб қочдик. У ерда мен «нор» бўлдим, неварам «туякаш» бўлди, икковимиз қийқириб, ерда ёттан хомаки қўлёзмаларни босиб-янчиб, роса ўнандик. Ўшандан бошлаб, бирор хафа қилса, бас, неварам ёнимга келиб, юринг, бобожон, биз нормўмин бўламиз, деб айтади....

Нормўмин бўлиш жуда оғир кечди — хайриятки, мургаккина неварам бу гаплардан бехабар. Нормўмин бўла бошлаганимни биламан, уйдагиларнинг ороми бузилди. Ҳаммаси кўнглимга қараган, кийинсам кийиммимни тутади, юрсам шиппагим ўнг туради, ювинасам сочиғимни узатади, кўчага чиққанимда каттароқ невараларни қўшиб юборади. Гапнинг рости, бунақа меҳрибонликдан жинни бўлиб қолай дедим. Бир куни кечқурун гузардан қайтсан, тўнгич қизим тўнгич куёвим билан келиб ўтирибди. Тўгриси, куёвларимнинг орасида шунисини кўп ёқтирамайман. То уй олгунларича бир ярим йил бирга туришган. Ўзига бино қўйганроқ, касбининг нуқси урганми, ҳаммага бирдай синчковлик билан қарайди. Қараши ҳам ўткир, этингни тешиб юборай дейди. Руҳий хасталар шифохонасига бош врач бўлганидан бери баттар салобат касб этган, қарашлари баттар ўткирлашганки, кўрмаганимга хурсанд бўламан. Хуллас, гузардан қайтсан, дўхтири куёвим менга интизор экан. Ноилож гаплашиб ўтиредим. Чой узатишиди. Чойни олатуриб, беихтиёр қўлим қалтираб кетди — куёв буни сезди. Чой қошиқни мураббо олатуриб тушириб юбордим — куёв буниям сезди. Кўзларини лўқ қилиб, ҳар бир ҳаракатимни кузатиб ўтирибди. Қизимга қараб, йўқот-э бу матоҳингни, деб бақиргиларим келди. Энди, кўнгил экан-да, агар мен унинг ўрнида бўлсан, ўлай агар, тезаги тилладан бўлса ҳам, манави лўқкўзни танламаган бўлардим. Буни кўрмай туриб, отаси яхши одам деб, отасига учдик. Бу ёги тинчгина яшаб юришибди-ю, лекин мана шунаقا... без бўлиб тикилишларини ҳеч сингдиролмайман. Отасига мутлақо ўхшамайди. Отаси колхозда сувчи, етимхонада бирга ўстганмиз, жуда беозор одам. Буям беозорга ўхшайди, лекин... лекин ёқмаса нима қиласай, биродарлар!..

Махсус топшириқ олган шекилли, бир пас ўтириб кабинетимга ўтганимда ортимдан эргашиб келди. Жавондан битта китоб олиб очдию секин варақлай туриб, киши билмас суриштириди: Клара Цеткин нечанчи йил туғилган эди, дада? Билмайман, дедим, эсимдан чиқиб кетган, ўзинг ўқиб олақол. Кабинетингиз жуда тинч экан, деди пинак бузмай, неваралар ҳалақит бермайдими, ўзиям неварангиз кўп-да, мен саногига етолмайман, бирор йигирмага бордими? Билмайман, дедим яна, санаб кўрганим йўқ, анча бор шекилли. Бу йил қурғоқчилик бўлади чори, деб давом этди куёвим, об-ҳавогаям тушуниш қийин, авваллари ҳам шундай бўлармиди ўзи?

Начора, нечанчи йил қурғоқчилик бўлдию нечанчи йил намгарчилик бўлди — ҳаммасини аниқ-таниқ айтиб бердим. Хотирангиз тузук экан, деб мақтади куёвим, лекин Клара Цеткиннинг тугилган йилини билмаганингиз қизиқ... Агар шу сенга керак бўлса, майли, олақол, дедиму Клара Цеткиннинг тугилган йилини ҳам айтдим. Яна бир-икки савол берди ҳамки, жавобини айтдим. Индамай қўйиб берсам, Индонезиянинг пойтахти қаер, деб сўрайдиган чоги бор. Ўзимни зўрга босиб турибман, ўртада қизим билан невараларим бўлмаса, куёвболанинг юзига оёғимдаги юмшоққина шиппак билан тушириб қоламан. Хайрият, Индонезиянинг пойтахтини сўрамади, бошқа, сал чигалроқ савол берди. Дада, Туркиянинг пойтахти ҳалиям Истамбулми ёки энди Измирга кўчганми, деб сўради. Овози бирам мулоим, бирам меҳрибонки, беихтиёр додлаб юборгинг келади!.. Шайтонга ҳай бериб, бақирмасдан, жўяли қилиб тушунтиридимки, ҳозир шу хонадан чиқсанг, Туркияга командировка олсанг, кейин самолётта билет сўрасанг, бас, билетта янги пойтахтини ёзиб беришади. Шаъмани тушунди чоги, кабинетдан секин чиқиб кетди.

Шу пайт эшиқдан суюкли неварам мўралади:

— Бобожон, нормўмин бўлайлик!

— Майли, — дедим полга «нортую» бўлиб чўкка тушарканман. — Лекин келишиб олайлик, Нормўмин — менинг исмим, нортую эмас, асал қизим.

— Анави куёв амакининг исми нима, бобо? — деб сўради неварам, келиб «нортую»га минаркан.

Шайтон қитиқладими ё бошқа бир бало доридими, мен эсини еган чол, яна бола бечоранинг тарбиясини «бузиб» қўйдим:

— Унинг оти — Анқара! — дедим. Шу билан куёвдан қасдимни олгандай бўлдим, етказган ситамлари эсимдан чиқиб кетди, чўккалаб турган жойимда силкиниб-силкиниб кулдим, неварам бечорани йиқитиб қўйишимга сал қолди. Қарасам, неварам бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олиб, менга қўшилиб куляпти:

— Анқара, Анқара!..

Бошқаларга гуллаб қўйишидан чўчиб, секин танбеҳ бердим:

— Анқайма, қизим, йиқилиб кетасан... Анқара — шаҳарнинг исми, тушундингми?

Лекин гапим кор қилса қани, қизалоқнинг баттар завқи ошиб, аввалгисининг ёнига янгисини ҳам қўшиб чатиб ташлади:

— Анқайма, Анқара! Анқаяди Анқара!..

Ўша кундан эътиборан, неварам врач куёвимизни Анқара амаки деб атайдиган бўлди. Гапнинг рости, ўзим ҳам ичимда уни айни лақаб билан атардим. Лақаб уйдагиларга тушунксиз туюлди. Қизчани койиган бўлишди. Айтишларича, қизча бу ёмон сўзни боқчадан ўрганиб келган эмиш. Куёвимизнинг ўзи лақабини эшигтганда, ростдан ҳам анқайиб қолди, қизарди, бу гап кимдан чиққанини тушунди, лекин сир бой бермади. Шусиз ҳам кам келадиган одам, энди ойлар тутал қорасини кўрсатмайдиган бўлди. Лекин инсоф юзасидан тан олишим керак, ўша галати суҳбатимиздан кейин врач куёвим мени ҳеч қанақа жинни-пинни эмас, деб айтиби. Шунчаки толиққан бўлиши мумкин, дебди, исмини Нормўмин деганига ҳам парво қиласлик керак, умуман, шоир халқи сал жиннироқ бўлади, ўзининг ҳаёти билан яшамайди, балки ўзга ўриққа кириб қолган пайтларида эси оғиб айтган бўлиши ҳам эҳтимол. Хотиним сал хавотирланиб, эрим шоирмас, ёзувчи, деб эътиroz билдирган экан, врач куёвим дилтанглик билан қўл силтабди: э, бариси бир гўр!..

Кейинги гапни хотиним салгина хафа бўлиб айтиб берди. Айб ўзингизда, деди, бечорага Анқара деб лақаб қўйибсиз. Йўқ, дедим, бу сўзни Барно боқчадан топиб келган. Қаердан топиб келганини жуда яхши биламиз, деди хотиним заҳарханда қилиб, боқчада эсли-ҳушли одамлар ишлайди, сўкиш эшилса болаларнинг қулогини бураб туради. Хотиннинг мантигидан, ўлай агар, қотиб-қотиб қулдим. Бошқа гап қуригандай, беозоргина Анқара сўкиш бўлса-я!..

Ўйлаб кўрсам, руҳим андак бўщашиб бораёттан экан. Ҳазил-ҳузул билан Нормўмин танимни буткул банд этибди. Буткул ўрганибман, эриш туюладиган жойи қолмабди. Бир кун келиб қарасам, кўнглим ўшал узоқ қишлоқни қайта қўмсаяпти, юрагимда недир аввал сезилмаган орзи-қиши... кетгим келяпти. Гўё у ёқдан шумшук бўлиб қайтмагандайман, гўё Абдужабборнинг сўzlари унут бўлгандай, гўё у аччиқ гапларини айтмагандай, айтса ҳам, менга эмас, буткул бегона одамга айтгандай... Айни замонда, у ёққа борсам, яна ноумид бўлишмни ҳам сезиб турардим. Ноумид бўлишдан қўрқардим, лекин кўнглимдаги согинч қўрқувдан устунроқ эди.

Қўлим ишга бормай, каловланиб юрганимда тасодифан уйга Яхшибоев келиб қолди. Вафони ваъда қилувдингиз, Сайдқул, деди гулдираб, энди ваъдага вафо ҳам

қиласиз. Аввалги суҳбатларимиз эсимдан чиқиб кетган экан, барини эслатди, айтдики, мен билан Булдуруққа борасиз, бориб менга бօғ экиб берасиз. Ёши улуг одами овора қилганимдан хижолат чекдим. Жоним билану, дедим, лекин ўзимнинг ҳам битта сафарим бор эди. Авалиёга икки дунё — бир қадам, деди Яхшибоев, тагимизда машина бўлса, сафарнинг икковини битта қилалими — вассалом. Менини нозикроқ бир сафар, Назар ака, дедим, бир ўзим бормасам бўлмайди. Қўйинг-э, Сайдқул, деди Яхшибоев, ичимида битта фаришта бўлса, уям Сайдқул укамиз, деб юрардим, йўқ, сиз ҳам айниганд экансиз, жонон-пононларга йўлиқибсиз чоги?..

Яхшибоевнинг оғзи белардороқ, бирор жойда айтиб юборса, кексайган чогимда маломатта қолиб юрмайин, деб, воқеани бир бошдан айтиб бердим. Холмўминнинг дарагини топиб келган укамиздан тортиб, то қишлоққа борганимизу Абдужаббор ноумид қилиб қайтарганинагача — барини сўзладим. Ҳаттоки асл исмим Нормўмин эмасмиқан, деб азобланиб юрганларимни ҳам қолдирмадим. Яхшибоев гапимни бўлмай эшилди. Сўнг жиддий туриб сўради:

— Ишқилиб, бошпуртни Нормўмин деб ўзгартирганингиз йўқми?

— Йўт-э, — дедим. — Хотин билан кичкина неварамдан бошқа ҳеч ким Нормўмин эканимни билмайди.

— Хайрият, — деди Яхшибоев. — Бошпуртни ўзгартирманг, ука, кейин гонорар-понорар келганда ололмайсиз.

— Гап гонорардами, Назар ака, — дедим ранжиганимни яширомай.

— Сизга ақл бўлишдан худо сақласин, Сайдқул иним, — деди Яхшибоев. — Лекин сиз гўдакка ўшшаркансиз. Биринчидан, ўша Холмўмин сизга ука бўлмаслиги мумкин, унда сизнинг Нормўмин эканингиз уч пул. Иккинчидан, сиз минг Нормўмин бўлманг, Холмўмин тупроқнинг тагида ётиби, тирилиб келмайди, меҳрингизни кўрмайди, Абдужаббор билан жанжалингизни эшилмайди. Ўша йигит ҳалиям инсофли экан, ўрнида мен бўлсан, сизни майиб қилардим.

— Эски ҳунардан қолган экан-да, — дедим аламими ни босолмай.

— Қолган, — деди Яхшибоев пинагини бузмай. — Умуман, Сайдқул ука, бутун саргузаштингиз сариқ чақага арзимайди. Ўлик жонни жанжал қилиб юрибсиз. Эшилган одам, оғзи қолиб, кети билан кулади.

Ёмон газабим келди. Гүё ноҳақ шапалоқ еган одамдай, гарангсиб қолдим.

— Мен сиз билан ҳеч жойга бормайман, — деб чўрт кесдим. — Сиз менинг кўнглимга тупурдингиз, мен сизнинг бўлажак бодингизга тупураман!..

— Ҳаддингиздан ошманг! — деб дўқ урди Яхшибоев. — Ким билан гаплашаёттанингиз эсингиздан чиқибди! Газабим ёмон, Сайдқул укам, қасд қилсан чиритиб юбораман!..

— Э, қўлингиздан келганини қилинг!.. — деб бақирдим. — Чиқинг, кетинг!!.

Яхшибоев газабдан оқариб кетди, қўлга илинадиган бирор нарса ахтариб гирд атрофга кўз югуртириди. Шунда шовқинни эшишиб югуриб келган хотинимга назари тушдию бирдан бесаранжом бўлиб, гүё арз қилаётган боладай, унга дардини тўқди:

— Келин! — деди. — Буни сал йигиштириб олинг, келин! Ақдан озиб қопти, мени қувиб чиқаряпти!..

Хотиним гапга аралашмади. Бўсағада туриб, менга таъна билан қаради, айтмоқчи бўлдики, меҳмонгаям одам шунаقا муомала қиласдими?

— Мен сизни одам деб келувдим, ўртоқ Сайдқул Мардон! — деди Яхшибоев алами келиб. — Сиз.... сиз бориб турган... Нормўмин экансиз!..

— Сиз ноинсофсиз! — деб қичқирдим мен. — Қанийди мен ростакам Нормўмин бўлсан, ўшанда бирор тайин масканим ҳам бўларди! Сизда маскан бор, ўртоқ Яхшибоев! Эсингиздами, Булдуруққа ҳафта-ой сайин жўнаб қолардингиз? Ўртақўргонда бир кун ҳам тургингиз келмасди, эслайсизми?! Ҳамма ўзининг уйига кетарди, ҳамманинг ўз маскани бор эди, биргина менда йўқ эди ўша маскан!.. Шуни ҳеч сезармидингиз? Сезган бўлсангиз, мени лоақал бир марта Булдуруққа олиб кетган пайтингиз бўлганми? Ахир, мен етим эдим-ку? Ҳеч кимим йўқ эди-ку? Йўқ, сиз буни тушунмайсиз, ўртоқ Яхшибоев!.. Сиз мени сариқ чақага олмайсиз. Энди, қариган чогимда ўзимга ўхшаган бир гарининг гўрини бўлса-да қора тутганимда, сиз мени мазах қиласиз! Дунё кенг эмасми, ўртоқ Яхшибоев, шу кенг дунёда мен ҳам ўзимга бир маскан изласам, сизнинг бирор жойингиз камиб-нетиб қоладими?!.. Сизга осон, ўртоқ Яхшибоев, сизда хеш-ақрабо бор, менга ўхшаб ўлик жоннинг жанжалини қилиб юрмайсиз!..

Яхшибоев гапимни охиригача эшиздими ёки эшитмасдан чиқиб кетдими, сезмай қолдим. Сезадиган аҳ-

волда эмасдим. Хотиним суюб бориб, секин ўринга ётқизиб қўйди. Тинчлантирадиган дори берди. Қўл-оёқларимни уқалади. Хаёлим сал ўзимга келиб, бўлган гапни ётиги билан тушунтирдим. Хайриятки, тушунди. Кўпдан хавотир олиб юрган экан, ниҳоят, сиримдан воқиф бўлиб, тинчланди, Анқара куёвингизни бекорга овора қилибмиз, деб ҳазиллашди...

Яхшибоев масаласига келсак, шу билан орамиз узилди, деб ўйлаган эдим. Гапидан қайтмайдиган, гурури зўр одам, қайтиб оstonамдан ҳатлаши қийин. Жizzакилигим учун кўнглим хижил тортса-да, унинг дийдорига жудаям зор эмасдим. У кеди нимаю келмади нима, боғ қилмоқчи бўлса, ана, мендан бошқа мингта боғбон бор, соясига кўрпача соладиган шогирдлари кўп, майли, ўшалар экиб, ўшалар кўкартириб берақолсин....

Ҳафта ўтиб, ҳеч нарса бўлмагандай яна кириб келганида, гапнинг рости, кувонишимни ҳам, куюнишимни ҳам билмай қолдим. Ўзининг узрини айтиб ёки менинг узримни кутиб ўтирмади, дангал мақсадга ўтди:

— Сафар жабдугини тайёрланг, Саидкул. Ўша қишлоққа ўзим борай дедим-у, лекин йўлни тузук билмайман, сиз бошлаб борасиз.

Сафарга иштиёқим кўпдан бор эди, лекин шу онда, дабдурустдан йўлга чиқиб, қисқа бир муддат ичидаги ўжар Абдужабборга рўпара бўлишимни ўйлаб, юрагим орқага тортиб кетди.

— Ҳалиги гал бир укамиз билан борувдик, — дедим вақтни чўзиш учун. — У асли ўша ёқдан, яна оборсак тузук бўлармиди...

— Баёт зиқ, — деди Яхшибоев. — Кейин, Саидкул, мен машинамга турли қалангри-қасангиларни ўтқизмайман.

Димоги баланд эди Яхшибоевнинг. Менга меҳрибонлик кўргазиб, шунча йўлга обориб-опкелган укамизнинг қиёфасини кўз олдимга келтирдим. Яхшибоевнинг беписандлигидан ранжиридим.

— Одамни кўрмай гапириш яхшимас, Назар ака, — дедим. — Укамиз бамаъни йигитлардан.

— Ҳадеб гапга тиргилаверасизми, Саидкул, — деди Яхшибоев. — Жуда инжиқ экансиз, мен сизга айтсан. Уни излаб овора бўлгунча, ҳозир йўлга чиққанимиз маъқул. Бир йўла Ўртақўргон билан Булдуруққа ҳам ўтиб келамиз. Ҳамённи тўқроқ қилинг, керак бўп қолиши мумкин. Укангизнинг қабрига мармартош сотиб оласиз.

Жиддий тўриб айтди бу гапни. Мазах қилгани сезилмади. Ҳамёним пучроқ эди, хайриятки, хотин невараларнинг кийим-пийимига деб асрагани бор экан, ўшани чўнтағимга солиб қўйди. Йигирма минут деганда сафарга шай бўлиб, Яхшибоев миниб келган «Волга»нинг ўриндигига чўқдим.

Тошкентда сезмай юарканмиз, Яхшибоевнинг нуфузи унча-мунча эмас экан. Одатда ёзувчи халқи ўзининг соясига салом бериб юради-ю, аслида уларни талабаю мактаб болаларидан бошқа кимса билмайди ҳисоб. Лекин Яхшибоевни ҳамма биларкан. Тошкентдан чиқиб, токи манзилга етгунча дабдаба билан кетдик. Ҳар район чегарасида деб айтсан ёлгон бўлар, лекин ҳар вилоят чегарасида кутиб олишлар, гул тутишилар, ҳурмату эъзоз, дастжатлару бирга суратта тушишилар.... Уйдан кўримсизроқ кийиниб чиққан эканман, салобатли раҳбарлар билан пўрим Яхшибоев кўришган жойларда ўзимни панага олишга мажбур бўлдим. Лекин Яхшибоев икки-уч учрашувдан кейиноқ найрангимни пайқаб қолди, олдидан бир қадам ҳам жиљдирмай қўйди, суратта тушса ҳам, нуқул мени ёнига олади. Уятдан ўлиб бўлдим. Беш соатлик йўлни уч кун босибмиз-а!

Манзилга ҳам дабдабаю асьаса билан кириб бордик. Яхшибоев аввалроқ хабар берган эканми, район марказида яна иккита «Волга» қўшилди. Уч машина карвон бўлиб, пешинда Абдужабборнинг ҳовлиси ёнида тўхтадик. Абдужаббор кўмир тушираётган экан, майкачан, юз-бети қорага беланган, қўлидаги куракка суюниб турарди. Маҳаллий раҳбарлар уни бегона деб ўйлашди чоги, парво ҳам қилмасдан, тўғри дарвозани очиб, ичкарига йўл бошлидилар.

— Ўв ака, бу уйнинг эгаси бор! — деб қичқирди Абдужаббор. Сўнг менга таъна билан қаради: — Майда экансиз лекин, Сайдқул ака, буларни кўриб юмшайди, дедингизми?

Индамадим. Ўз измим билан келмадим, деб айтишнинг мавриди ҳам эмасди.

— Шуми? — деб сўради Яхшибоев.

— Шу, — дедим баттар ўсал бўлиб. — Лекин, Назар ака, раҳбариётни аралаштириб бекор қилдик, ўзларининг раис-паиси билан келсак ҳам баҳарнав эди...

— Раис ўзимнинг укам, — деди Абдужаббор. — Менга гапи ўтмайди.

Шунда Яхшибоев топқирлик қилди. Дарвозадан нарига ўтиб бўлган кишиларга қараб:

— Биз адашибмиз, ўртоқлар, — деди. — Бошқа жойда кутишаётган экан. Майли, сизлар машинада кутатуринглар, биз Сайдқул Мардонович билан уй эгасидан ҳол сўраб чиқамиз.

Уй эгаси жойидан қимирамади. Ҳовлига киргандар қайтиб чиқиб, машиналардан жой олиши ҳамки, Абдужаббор ўша қўйда — куракка суюнганча, қилт этмай турарди.

— Қани, ука, бошла, — деди Яхшибоев.

— Сиз кимсиз? — деди Абдужаббор.

— Мен — Яхшибоевман, укажон, эшиттан чиқарсан, Назар Яхшибоев!..

— Менам ўз уйимда Яхшибоевман, — деди Абдужаббор. — Сиз шу ерда қолинг, майли, Сайдқул ака бир ўзи кирсин.

— Назар акаям кирақолсин, — деб ялиндим. — Бирга йўл юриб келдик.

— Нима, икковингизнинг киндигингизни боғлаб қўйибдими? — деб қўрслик қилди Абдужаббор. — Ўзингиз кираверинг-да. Нима, у киши пуркурорми?

— Прокурор эмас, у кишиям ёзувчи, — дедим. — Бирга Тошкентдан келдик.

— Яхшибоевни ўқимаганман, — деди Абдужаббор. — Майли, кирса кираверсин. Айтинг, майли, анавилар ҳам кирсин, барибир мендан бир гап ололмайсизлар.

Хайриятки, машинада пойлаб ўтирганларни чақир-масликка ақлимиз етди. Уйга кирсак, жон зоти йўқ экан. Абдужабборнинг ўзи кўрпача ёзди, дастурхон келтириди.

— Бола-чақа тезак тергани кеттан, — деди. — Чой қўйдим, кеттунларингча қайнайди.

Ёлгон гапирганини сездим. Кўмир ғамланаётган жойда тезакка бало борми!

— Гап бундай, йигит, — деди Яхшибоев даромад-паромад қилиб ўтирмасдан. — Ўртоқ Сайдқул Мардон марҳум укаси Холмўминнинг қабри устига мармартош қўйгали келди. Шунга ўзинг ёрдам берасан.

— Мени ўлдириб, ундан кейин қўяди, — деди Абдужаббор. — Тирик эканман, қабристонга оёқ босолмайди.

— Мармартошни қўяди, — деб такрорлади Яхшибоев. — Оёгиниям босади.

— Босиб кўрсин!.. — деб бақирди Абдужаббор.

Важоҳати ёмон эди. Яхшибоевга ялиниброқ қарадим: орани бузиб қўйманг, бунинг феъли чарс, оқибати ёмон бўлади. Лекин Яхшибоев парво ҳам қилмади.

— Мармартош қўяди, — деди. — Устига «Холмўмин Мардонов» деб ёзади. Хоҳлаган жойингта бориб арз қиласкер!..

— Ёзолмайди. Мен арзачи эмасман, ўзим ҳал қиламан!..

— Майли, унда ўзинг ҳал қил. Балки сен ўзинг «Холмўмин Мардонов» деб ёзиб берарсан!

— Мана! — деди Абдужаббор. — Мана, ёзиб беради! Керак бўлса, у ўзини Ўлжабоев деб ёздирсинг! Акам тиригида Ўлжабоев эди, ўлгандаям Ўлжабоев бўлиб қолади!

— Сен боланинг миянгта қурт тушибди, — деди Яхшибоев бошини сараклаб. — Ёзувчи Сайдқул Мардон сени деб фамилиясини ўзгартирсингми?

— Менга унинг кимлиги бир пул! Холмўмин аками бу кишига бермайман.

— Нодон экансан! — деди Яхшибоев. — Холмўмин сенинг тутинган аканг, холос. Бу кишининг туғишган укаси. Тушундингми? Марҳум Холмўмин бўлса, бу киши — Нормўмин! Тушундингми! Тушунган бўлсанг, яна билиб қўйки, бу киши, Сайдқул Мардондай атанган одам, йўқотган укасини топиб, давлатимиз берган исмидан воз кечди, бошпуртини Нормўмин деб ўзгартириди! Шуни сен тушунасанми, нокас!?

Шунда Абдужаббор ялт этиб менга қаради, қаради ю шалвираб қолди. Ҳозиргина муштлашувга да шай турган одам, бирдан сўнди, овози ҳазин тортиб сўради:

— Ростми, Сайдқул ака?..

Индамай ерга қарадим. Яхшибоев номардлик қилган эди. У билан бирга келганимга минг бир пушаймон едим.

— Рост, — деди Яхшибоев. — Ишонмайсанми? Бошпуртини кўрсатсингми?

— Керакмас, — деди Абдужаббор. — Ишонаман, лекин... Нега ундай қилдингиз, Сайдқул ака?..

Жавоб беролмадим. Анча вақт жим қолдик.

— Майли, — деди Абдужаббор, ниҳоят. — Фақат сизлар овора бўлманглар, мен ўзим тошга ёзиб қўяман. Ўлжабоевни ўчирман-да, Мардоновни ёзаман... Тошнинг эскиси қолаверсин, Сайдқул ака, ҳарна, одамларнинг кўзи ўрганганди...

Хонадан қочиб чиққим келди. Туриб кетаёттанимда, Яхшибоев қўлимдан маҳкам ушлаб, қайтадан кўрначага михлаб қўйди.

— Гапир, йигит, — деб қистади у Абдужабборни. — Бошқа даъвойинг йўқми?

— Мен гапимни айтдим, — деди Абдужаббор. — Мендан акамни тортиб олдинглар, майли, бу ёгини худога солдим...

— Худони қўй, мактаб кўрмаган! — деди Яхшибоев. — Сендан ҳеч ким акангни тортиб олаёттани йўқ. Сен-ку бир қишлоқи нодонсан, лекин манави ёзувчи бўлмиш Сайдқул Мардон ҳам сендан ортиқ эмас. Бир бечора марҳумнинг рӯдини безовта қилиб юргунча... бошқа бир йўл тутсаларинг олам гулистон эди!.. Наҳотки, сен нодон, Абдужаббор, Сайдқул Мардон ўзингта ака бўлганини тушунмаган бўлсанг? Тур ўрнингдан, бирор тўн-пўн топиб кел, номард!..

Ёпирай, бу Яхшибоев дегани одам эмас, кашмири бир жодугар экан. Ростдан ҳам, Абдужаббор иккимиз бориб турган нодон эканмиз. Асли айб унда эмас, менинг ўзимда экан. Ўша гал келганимда лаънати мармартошдан эмас, ака-укалиқдан гап бошласам, ўртада шунча хижиллик бўлмас экан. Одамзоднинг кўнглини биламиз деб юраве-рарканмиз-у, аслида гирт оми эканмиз.

Орадаги дилхиралик учди-кетди. Абдужабборга қараб, кўзлари намланганини кўрдим.

— Тўн сандиқда, — деди айбсиниб. — Хотин аразалаб кетган, ака...

— Ҳа, балли! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Аввал акангни бир қучоқла, кейин аканг акалиқ қилиб, қайнотангнинг уйига элчи бўп боради!

Иккимиз ҳам турдик. Қулоchlарни кенг ёзиб, маҳкам қучоқлашиб кўришдик. У ука бўлди, мен ака бўлдим.

— Э барака топкурлар-э, — деб кулади Яхшибоев. — Яхшибоев у, ўзбекнинг расму русмини биладиган! Сизларда ақида не қилсин!.. Қани, кетдик, Абдужаббор, келинни опкелайлик. Бу ёқда чойингни ўчириб қўй, чўпонга одам юбор!..

— Э, чой қўйганим йўқ эди, — деб тан олди Абдужаббор. — Айб санамайсиз, Яхшибоев ака, боя қўрс гапидим, лекин сизниям ўқиганмиз!..

— Ўқимагансан! — деб хитоб қилди Яхшибоев гулдираб. — Ўқисанг, бунчалар нодон бўлмас эдинг! Сен манави Сайдқул Мардонга ўҳшаган илимилик ёзувчиларни ўқигансан, ҳақиқий классика назарингдан четда

қолган!.. Яхшибоевни ўқисанг, жайрага ўхшаб ҳурпаймас эдинг!..

Яхшибоев дағдага қиляпти-ю, Абдужабборнинг юзи ёришгандан ёришиб боряпти. Чамаси, хотини аразлаб, болаларини ҳам бирга олиб кетиб, эҳтимолки, укалари ҳам оғриниб, бечора ёлғиз қолган экан. Биздан узр сўраб, «пат-пат»ига ўтириду ўқдай учириб кетди. Яхшибоев иккимиз ҳовлига чиқдик.

— Раҳбар укаларимизни бекор опкелган эканмиз, — деди Яхшибоев. — Улар воқеага расмий тус бериб юборади энди. Ҳар қалай, атанган одамсиз, майда-чуйда шов-шувлардан чеккароқ турсангиз маъқул. Нима дедингиз?

— Менга барибир, Назар ака, — дедим. — Бугун хурсандчилик қиладиган куним. Хабар берган экансиз, пешвоз чиқиши, энди буларни кеткизиб юборсак айб бўлади...

— Э, мен хабар қилганим йўқ, — деб кулди Яхшибоев. — Ўзлари хабар топган. Бу ёғи Ўртақўргонга боргандан сал эҳтиёт бўламиз, Сайдқул, келганимизни бирорга билдирамаймиз. Энди бизга рухсат, ука, мен раҳбар укаларимни олиб кетай, сиз ўзингизнинг укалалингиз билан бирор кеча қолинг, дийдорлашинг. Културний бўлиб, гулгул товуқдай ҳурпайиб ўтируманг, буларнинг тилида гапиринг. Мен қандай гаплашганимни кўрдингиз-ку, бўлди-да!..

Шу гаплар билан, дарвозадан ташқарига чиқдик. Машиналарда кутиб ўтирган ўртоқлар секин ёнимизга келишди.

— Қишлоқнинг тепасидаги шаршарани бузганларинг йўқми, Жонгози ўғлим? — деб сўради Яхшибоев жужун жостюм кийган йигитдан.

Жонгози тарафудудланиб қолди. Унинг ёнидаги серсалобат киши гапга аралашди:

— Сиз айтган шаршара бошқа қишлоқда-ку, домлажон?

— Йўғ-э!

— Бошқа қишлоқда, — деб тасдиқлади Жонгози ҳам. — Жайрақишлоқда у, домлажон.

— Ёнидаги уй-пуйлар ҳам турибдими? — деб сўради Яхшибоев.

— Уй бўлса топилар, — деди Жонгози. — Ўшоққа борамизми, домлажон?

— Адашибмиз-ку, — деб кулди Яхшибоев. — Сизларни роса овора қилдим-ку, а?

— Э, овораси бор эканми!.. — деб хитоб қилди Жонгози. — Йўли текис, машиналар соз, уч соатда bemalol етамиз, — шундай деб, машина рулида ўтирган шофёрга қаради. — Чори бобони чақир, биз боряпмиз!.. Меливойниям топсин, айт, уч соат вақт берамиз.

Шофёр йигит рацияни бурашга тушди.

— Эртага эрталаб бу ерга машина юборасиз, Жонгози ўглим, — деди Яхшибоев. — Сайдкул Мардоновични олиб кетади.

— Ҳали бу киши биз билан кетмайдиларми? — деди Жонгози ҳайрон бўлиб.

— Шундай бўп қолди, — деди Яхшибоев. — Бу киши шу ерлик бир баҳши билан учрашишлари керак. Баҳшининг кичкина бир достони бор экан, шуни бир эшитиб баҳолаши шарт экан.

— Қизиқ бўлди-ку, Сайдкул ака, — деди Жонгози. — Жилла қурса, раисга топшириб кетсак бўлармиди...

— Э, раис ўзининг укаси, — деб кулди Яхшибоев. — Чўпонгаям одам кетган. Бугун Сайдкул Мардоновичнинг илик ейдиган қуни!.. Бўпти, биз энди кетдик, эртага район марказида учрашамиз!..

Улар жўнаб кетиши. Яхшибоевнинг фоли тўгри чиқди. Бирор соат ўтмай, ҳовлини тумонат одам босиб кетди. Битта юқ машинаси тўхтаб, ҳисори қўйнинг кетмонкет хилидан тушди. Колхознинг раиси ҳам келди. У ростдан ҳам Абдужабборнинг укаси, бинобарин, менинг ҳам укам экан. Ортиқча дабдаба сезилгани ҳам йўқ. Эркаклар бир уйда, хотинлар бир уйда, шўрва ичиб, ош еб, секин гурунглашиб ўтирдик. Мадҳиялар ўқилмади. Шунчаки тарихимни сўрашди, холос. Лозим кўрганимни айтиб бердим. Эшитиб, жуда жўяли топишди. Раҳматли Холмўмин сизга ўҳшаб кетарди, деб айтишди, укангиз бўлиши ҳам мумкин, агар укангиз бўлмагандა ҳам, мана, энди укангиз бўлди, у марҳум бўлса, ана, укалари тирик, бир эмас, икки эмас, бир йўла еттита, раҳматлининг гўри нурга тўлсин, сизга еттита ука топиб берди. Абдужаббор келиб, устингизда тўзисин, ака, деб, устимга тўн ёпди. Қуруқ қўл билан келганимдан уялиб ўтирувдим, раис укамиз, секин ёнимга тутун қўйди, сиз учун ўзим тўн олдим, ака, шуни Абдужаббор акамга ёпинг, бу бир киндигини ўзи кесган баnda, хайриятки кўнибди, деб айтди, бу кофирга учрашиб юргунча, менга келиб юзлашмайсизми!.. Кўнглим тўлиқиб, раис укам берган тўнни Абдужабборнинг устига ёпдим. У менга белбог боғлади, мен — унга... Кечиравасиз, ака, деб айтди, ме-

нинг феълим ёмонроқ, майли энди, ўтган ишга салавот, асли ўзи жимжилоқдан қон чиқарип, қондош бўлганимиз тузук эди, лекин кўриб турибсиз, биз етти йигитмиз, тўртта ҳамширамиз бор, ҳаммамизга қонингиз етиши ҳам қийин...

Узоқ тунгача гурунглашиб ўтиридик. Бир кўнглим бузилади, бир хурсанд бўламан, ниятимни ичимда ниҳон сақлаб, ҳаттоқи хотинга ҳам айттолмай, сершубҳа куёвимнинг сўроқларига зўрга дош берганларимни эсласам, кулгиларим қистайди. Бўларкан-ку, деб ўйлайман, менинг ҳам кўнглим бут бўладиган дамлар бор экан-ку?..

Эртаси куни қабристонга ўтдик. Укам Холмўминнинг қабрини зиёрат қилдик. Абдужаббор укам ростдан ҳам жуда тезкор экан. Қўлида бир халта тутиб юрувди, қабристонга етганимизда ичидан қачов билан болға олиб:

— Мардонов деб ёзамиз, ака, — деди. — Ўлжабоевни учарамиз.

— Йўқ, — дедим. — Ўлжабоев ҳам қолсин. Ўлжабоев-Мардонов деб ёзинг.

Айтганимдай қилиб ёзи. Сўнг халтасидан зарбӯёқ олиб, янги ўйилган ҳарфлар устидан суриб чиқди. Аввал ёзилганлари янгисининг олдида хирароқ кўринди чоги, уларнинг ҳам устидан бўёқ сурди. Қабртош устида ярақдаган ёзув пайдо бўлди:

ЎЛЖАБОЕВ-МАРДОНОВ Холмўмин

Кейинроқ бу саргузаштларни уйдагиларга ҳам айтиб бераман. Улар ажабланишади, лекин бирортаси ҳам таъна қилмайди. Хотиним шунчаки дакки беради, холос. Кейин у Яхшибоевни улуғлайди, сиз бўшанг одамсиз, деб дашном беради. Назар Яхшибоевич халқ орасида кўп юради, халқнинг тилини билади, агар у бўлмаса, сиз укасиз, мен қайниларсиз, болалар амакиларсиз қоларди. Оилас марҳум Холмўмин укамнинг хотирасига ҳам, Абдужаббор бошлиқ етти оға-ини, тўрт опа-сингилнинг хешлигига ҳам кўнишиб кетишади. Кўнишиб кетишади, деб айтсан жуда хунук эшитиларкан. Йўқ, улар билан тугишгандай бўлиб кетишади. Шу воқеалар боис, Яхшибоев билан ҳам баттар қалинлашиб қоламиз.

Лекин ҳозирча мен Абдужаббор билан Холмўмин укамнинг қабри ёнида турардим. Чошгоҳда райондан машина келиб, мени олиб кетиши керак эди. У ерда

Яхшибоев билан учрашамиз, кейин Ўртақўргонга ўтамиз, Булдуруққа ўтамиз. Ундан қейинги кечмишлар эса, бутунлай бошқа бобни, бутунлай бошқа оҳангни талаб қиласди.

VII Б О Б

Б е м о р

Тонгда уйғонди. Пастта тушиб, ҳовли айланди. Дарвозадан нарига ҳам чиқди. Катта кўчадан газета сотиб олди. Газета ўқимоқчи эмасди, лекин одамларнинг дўкон олдида турнақатор навбатта турганини кўриб, индамай ўтиб кетолмади, бориб навбатта турди. Бир қадам-яrim қадамдан силжиб, ахийри дўкон дарчасига етди. Газетта қўшиб, «Гунча» журналини ҳам харид қилди. Қизиқ туюлди: қани, болаларга нималар ёзишаркин?..

Мийигида кулиб, ортта қайтиб келаётганида, дарвозадан чиқаёттан бадантарбиячи жувонга кўзи тушди. Аёлнинг юзи ташвиши эди.

— Бугун келолмайман, Назар Яхшибоевич, — деди. — Рухсат олдим, уйда болам касал...

— Тезроқ тузалиб кетсин, — деди Яхшибоев. — Куёв шу ердами, ишқилиб?

— Командировкада, — деди жувон.

— Телефон қилинг, тез етиб келсин...

Жувон унинг гапини эшитар-эшитмас, шошиб жўнаб қолди. Яхшибоев қоровулхонага кириб, харид қилган газеталарини кўзойнакли қоровулга ташлади.

— Ўзингиз-чи?

— Мен «Гунча» ўқийман.

Коровул хушфеъл экан, мириқиб кулди:

— Э, менинг бутунлай саводим йўқ, отажон!..

— Кўзойнак тақибсиз-ку? — деди Яхшибоев ҳам кулимсираб.

— Тақсам, ўқигани эмас, кўргани тақдим. Кўзим тузук кўрмайди, отажон. Қадоқчи бўлганмиз-да, отажон, синиққа қадалиб тикилганмиз, кейин кўз кўрмайдиган бўп қолган!..

— Биздаям савод ин қадар, — деди Яхшибоев. — Майли, газет қолаверсин, бирорвга берарсиз.

Яна бинога қайтиб кирди. Учинчи қаватга кўтарилиди. Палатага кирса, фаррош хотин супуриб-сирираётган экан. Кайфияти соз эди, кампирни гапга тутди:

— Издраска, кампир! Қалай, отхона бўп кетибдими?

Фаррош хотин тушунмади. Яхшибоев ноилож русчага ўтди:

— Қулоқ оғирми, буви?

— Бувинг эмасман, — деди кампир оғриниб. — Үзингнинг ёшинг нечада?

— Ҳа, бирор саксонни айтавер.

— Мен энди етмишга кирдим...

— Эҳ-ҳе, ҳали қиз бола экансан-ку! Отинг нимайди!

— Марфа Павловна.

— Марфа, дегин?.. Бизнингча Маърифат экан-да... Сендан илтимос, Маърифат, анави ҳолодильникни бир қарасанг. Ичида кўп мева бор. Лоақал ярмини опкет.

— Бирорвинг нарсаси керакмас, — деди Марфа Павловна хўмрайиб.

— Ноз қилма, Маърифат, — деди Яхшибоев. — Бирорники эмас — меники. Икковимиз салкам тенгқур эканмиз. Уялма, ўзимнинг ботимдан келган.

Юзига тавозе бериб, кампирнинг нақ рўпарасига ўтди, қўлларини кўксига қовуштириди:

— Олмасант хафа бўламан, Маърифат!..

Марфа Павловна озодаликни хуш кўраркан, қўлидаги супургисини ташлаб, ванида қўлинни ювиб чиқди. Ҳолодильникни очди.

— Ого! — деб хитоб қилди. — Богинг ростдан ҳам катта экан!

— Бутун Ўзбекистон — богим! — деди Яхшибоев мақтаниб. — Хўш, қалай, куёвликка ярайманми?

— Алжима, — деди Марфа Павловна беозор кулиб. — Үзимнинг чолим бор. Ҳадемай кўчиб келади.

— Қаердан?

— Узоқдан, — деди Марфа Павловна. — Неварам бу ерда ўқийди. Ёлғизланиб қолмасин деб, қизим ҳам келди. Улар кеттагач, менам қололмадим. Ёлғиз қизим, ёлғиз неварам, согиниб кетавердим-да!..

— Тўгри қипсан, Маърифат, — деди Яхшибоев. — Энди қолган қариндошларниям кўчириб кел. Ўзбекистон катта жой, одамлариям яхши, кейин... манавиндай... витаминалари ҳам кўп... Ҳаммамизга етади, Маърифат синглим...

— Кетардим-у, лекин энди кетолмайман, — деди Марфа Павловна. — Неварам ўзбекка эрга тегди.

— Ана кўрдингми! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Бу ёги қариндош ҳам чиқиб қолдик. Сен бўлсанг, би-

ровнинг нарсасини олмайман, деб ноз қиласан!.. Ол, Маърифат, олавер, синглим!.. Ҳадемай, ўзбекчаниям ўрганиб оласан.

— Оз-моз тушунаман, — деди Марфа Павловна ийманиброқ. — Лекин гапиргани қўрқаман. Уйда Саша ўргатади.

— Саша ким?

— Неварамнинг эри. Оти — Самад. Чевараларимга тил ўргатади. Ўзбекчани ўрганмасанг, онангни ташлаб кетаман, деб айтади. Шунаقا ҳазилкаш йигит.

— Миллатчи экан-ку, — деди Яхшибоев мийифида кулиб.

— Миллатчимас, — деди Марфа Павловна. — Яхши йигит. Боласи бўлгандан кейин отасининг тилини ўргансин-да. Қайтага, боласига қўшилиб, бизнинг Валя ҳам ўзбекчани туппа-тузук ўрганиб олди. Ҳар қалай, бозорга борса, ўзбекча гапириб, беш-ўн тийин нархини тушириб нарса олади.

— Маладес экан! — деди Яхшибоев. — Мени жуда хурсанд қилдинг, Маърифат синглим. Битта қўшиқ бўларди, ўша эсимга тушиб кетди: «Маша севар Омонни, Микола — Сораҳонни!..»

— Микола — хоҳол, — деди Марфа Павловна. — Бизлар руслармиз.

— Сен, Маърифат синглим, миллатчиликни қўй! — деб пўписа қилди Яхшибоев.

Кампир, қулфи дили очилиб, уч-тўртта нок, икки-уч бош узум кўтариб чиқди.

Яхшибоев соатига дам берди. Деворга илиглиқ соатнинг мурватини бурамоқчи эди, батареядан куч олар экан — қайта жойига илиб қўйди. Креслога чўкиб, «Гунча»ни тиззасига қўйди. Кўзи кеча кечқурун дераза рафига кўчирилган гулдонга тушибди: оқ нилуфар ҳамон яшнаб турарди. Муҳсина хонимнинг диidi чаккимас, гул танлашни билади. Ётогида «Икебана» деган китоби ҳам бор. Ўшандан ўқиб олади шекилли. Барака топкур кўп яхши хотин-да, бирор дақиқа тиним билмайди, бу ёғи тўқилиб қолай дейди-ю, жамоат равнақини ўйлайди, токи меҳнат қилса, рўйхатларда турса, номи зикр этилса... Муҳсина хонимга ҳайкал қўйса арзиди, Муҳсина хоним аёлларнинг энг бегарази, бир тийинсиз ҳам ишлайвериши мумкин, бор-йўғи бадиий раҳбар ла-возими берилса, бас. Эҳтимолки, бир тийин маошсиз ишлапши қийин бўларди, ҳар ҳолда, яқин-яқинларгача мояна оларди, лекин энди, четта суриб қўйишганида,

мўтъжиза юз бериб яна отга минса — мутлақо бепул ишлаган бўларди. Ҳар ҳолда, бу ёқда Назар Яхшибоев тирик, ҳамёни семизгина, ҳисобда борини Хўжа Насриддин фондига ўтказгани йўқ. Тўгри, шундай фикр ҳам йўқ эмас, баъзи-баъзида, уйдагиларнинг истибододидан безган пайтларида ўйланиброқ қолади, айниқса, Мұҳсина хонимнинг кўнгли кенг фаолият тусаганида, дейлик, ҳозиргидай — телефон устма-уст жирингласа, ноилож трубкані олсанг...

— Хизрни йўқдасак бўларкан, хоним.

— Бугун шаҳарга тушолмайсизми, дадаси?

— Тушолмайман, хоним. Зарур ишларим бор, «Гунча» ўқияпман.

— Ҳазилингиз қурсин, дадаси. Бугун эшитиб қолдим, анавини... оти нимайди.... директор-чи, ўшани бўшатишибди.

— Даминовми? — деб сўради. — Туппа-тузук ишлабётувди-ку?

— Таги чириган экан! — дея қувониб сўзлади Мұҳсина хоним. — Душманим эди, кетибди, ажаб бўпти!

Мұҳсина хоним симнинг нариги учида тантана қиласкан, Яхшибоев шошилинч ўйлай бошлади: шу ўзи етмай турувди. Ўрнига кимни қўйишшади? Тузук одамми, гапга тушунадими? Ким бўлмасин, уни тезроқ, ҳали Мұҳсина хоним бориб улгурмасидан аниқлаш керак. Мұҳсина хоним тинч турмайди, театрни қамал қиласди. Янги келган бечора гофил қолиб, бор-йўти мендан қўрқанидан, Мұҳсина хоним Яхшибоевани қайтиб ишга олиши ҳам мумкин.

— Қарғиш олганнинг аҳволи шунаقا бўлади, ўртоқ Яхшибоев! — деб шангиллади Мұҳсина хоним. — Мени кўчага ҳайдаб чиқарувди, мана, энди ўзгинасига навбат келибди. Сизниям бир чақага олмаган, ўртоқ Яхшибоев, шуниям бир эсланг!.. Суюнчисига сомса қилиб бораман бугун!..

— Шартмас, — деди Яхшибоев. У Мұҳсина хонимнинг Тамарә келин ёки Робига-Робия-Робидан пазандароқ эмаслигини биларди. — Ўзингизни уринтириб қўясиз, яхшиси, келинларга айтинг, қайнотани бир сийлашсин, нима, уларни сўқимга боқиб юрибманми!..

Шу ерда у андак шумлик қилди, Мұҳсина хонимни чалгитмоқчи бўлди, токи у Даминовни эсдан чиқарсин, келинлардан, жуда бўлмаганда, ўғиллару неваралардан нолисин. Йўқ, ўйлагани чиқмади. Мұҳсина хоним Даъминовдан қаттиқ оғринган экан.

— Шўринг қургур қабристонга директор бўп борармиш!.. — деб кулди.

— Ёмонмас, — деди Яхшибоев сал гаши келиб. — Даромадли жой. Салқинроқдан жой берса, битта-яримтадан пора ҳам олса бўлади.

— Илоё, олган пораси тешиб чиқсин!

— Уят! — деди Яхшибоев овозини гулдиратиб. — Илгор хотин-қизсиз, неча марта айтганман сизга, худони ҳадеб тилга олаверманг, деб!..

Мұхсина хоним бирдан писиб қолди. Яхшибоев ичиде кулди. Ўладики, худоям бизга бир ўйинчоқ бўлди-да, бечора шу ҳолга тушарини тасаввур ҳам этмагандир? Айни гаройиб ўйлар асносида сал «юмшади»:

— Хотирам ёмонлашибди, хоним, — деди. — Кеча мендан тавсия сўрашгандай бўлувди. Маданият ўчоқларидан бирига, деб айтишувди шекилли...

— Қайси ўчоқ экан? — деди Мұхсина хоним бирдан жонланиб. — Тавсия берадиган одам, бундоқ сўрамайдими?

— Ўша ўчоқ сизнинг театрингиз бўлса керак-да, — деди Яхшибоев. — Лекин мен тавсиямни айтдим.

— Ким экан?

— Чоршанби укамиз, — деб ёлгонлади Яхшибоев.

— Вой, у йигит — аммамнинг бузоги-ку!

— Биринчидан, сигир зоти қирқ йил яшамайди, хоним, — дея жиiddий туриб танбеҳ берди Яхшибоев. — Иккинчидан, Чоршанби укамиз гапимиздан чиқмайди.

— Сизда мантиқ йўқ, ўртоқ Яхшибоев, — деб кулди Мұхсина хоним. — Гапингиздан чиқмаса, етovдаги бузоқ экан-да! Лекин, балосиз, ўртоқ Яхшибоев! Сизга раҳматларим бўлсин!

— Тилингиз сал гализроқ, хоним!..

Мұхсина хоним шарақлаб кулди. Сал кечикмадингми, Назарқул, деди Яхшибоев ўзига ўзи, бир умр тилини сўриб юриб, энди бутун таъна қиласанми?..

Нариги хонада недир шовқин эшитилди. Яхшибоев чўзилиб қараб, кечаги «элчи»ни кўрди. «Элчи» бош иргаб салом бердию яна кўздан ўчди. Холодильник эшиги очилди, қоғоз халталарнинг шариллаб йиртилгани эшитилди.

— Энди сал сабр қиласиз, хоним, — деди. — Чоршанбига буйруқ чиққанидан кейин гаплашамиз. Бутун келиб юрмасангиз ҳам бўлади, кимдир сомса опкелганга ўхшайди.

— Чоршанбиевга олдиндан тайинлаб қўяверинг, дадаси, — деди Мұҳсина хоним.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, хоним.

Трубкани қўйиб, ўйланиб қолди. Наҳотки, энди Чоршанбиевни театрга директор қилишга тўғри келса?.. Театрни билмайди-ку, ёнидан ўтиб юрган бўлиши мумкин, лекин ичига кирганмикан? Қайтага, китоб савдоси ҳам бир нав эди. Ёки буни китоб савдосига, анати Остонақулни театрга ўтказамизми? Лекин энди кечроқ эмасми? Керакмиди ўзи шу гаплар? Остонақулдан қутулиш шартдай эди, лекин Суръқул бечоранинг жонҳолатда типирчилашини кўришдан не гараз? Барибир кўнади у, кўнмасдан иложи йўқ, кўнмайдиган одам менга телефон қилиб маслаҳат сўраб юрмасди. Э садқаи одам, битта муовинники эплаб ололмагандан кейин!.. Бу ёқда қариб қуолмаган хотин арралаб турса... Э, буларга озодликни ўйлаб топган одамниям!.. Пенсиягача озод бўлиб юрдинг, энди етиб қолар?.. Асли унинг умиди бадиий раҳбарлиқда эмас, бошқа ёқда — саҳнада! Гўё одамлар сенинг буришган юзингни саҳнада кўришга зордай!.. Чамаси, Чоршанби ростдан ҳам театрга директор бўладиганга ўхшайди. Ҳарна, ишончли одам, серзугум кампирни бадиий раҳбарликка олмасликка ақди етади. Етмаса — еткизамиз...

Яхшибоев қўшни хонада недир йилтираб кетганини сезди. Қараса, «элчи» стол устига чиройли гулдон қўйяпти. Асл молга ўхшайди, билур гулдон. Жимгина кузатиб ўтирди. Бир маҳал кўрса, «элчи» гулдонга бир даста атиргул келтириб, биттадан, авайлаб тера бошлади. Билдики, нозикроқ «элчи», Тўпори юборган эмас. Гулдон билан гул Тўпорининг хаёлига ҳам келмайди. Тўпори ҳаттоқи идорасининг олдига ҳам макка экади, токи «олатов» зотли сигирлари емишсиз қолмасин. Бу «элчи»нинг қайдан келганини дарров билолмайсан. Ўзиям, ўзбек эли кейинги бирор қирқ йил ичиди роса аралашиб кетди, кимнинг қайдан эканини фарқлаш ҳам мушкул.

Индамай ўтираверди. «Элчи» келтирган нарсалари ни жойлаб бўлди чоги, бу тарафга мўралади:

— Кечирасиз, домлажон, бугун эртароқ келлим.

Хайрият, чурқ этмаганим, деб ўйлади Яхшибоев, бола тилидан илинди. Савол берсам, бас эди, худди Афзоловнинг дарслигида ёзилганда қилиб гапиради. «Келлим» деди, шеваси Китобу Шаҳрисабзники. Бу шевванинг жабрини Яхшибоев кўп тортган эди. Бир замонлар, журналда муҳаррир муовини бўлиб юрган пайтла-

рида, ўз таъбири билан айтганда, «кичкина» пайтларида, биргина машинкачи аёллари бўларди, Китобнинг қоқ ўртасидан эди, «бўлди»ни «бўлли», «ўлди»ни «ўлли» деб ёзавериб, корректор бечораларни кўр қиласади.

— Сизни аввал ҳам кўргандайман, ука, — деди у, — Чироқчидами, Қамашидами?..

— Чироқчидаям ишлаганмиз, домлажон, — деди «элчи» дудмал қилиб.

— Қаршида-чи?

— Қаршидаям ишлаганмиз, Самарқандда, Жиззахда...

— Гапни опқочманг, ука, — деди Яхшибоев қовогини уйиб. — Сиз Китоб ёки Шаҳрисабзда туғилгансиз. Ким юборганини айтиқолинг.

— Каттаконимиз, айтмагин, деб тайинлаган.

— Каттаконингизга айтингки, Яхшибоев мушук-сичқон ўйнашни ёқтирумайди, оқибати ёмон бўлиши мумкин.

— У киши сиздан қўрқмайди, — деди «элчи» кулиб.

— Қўрқмаса нега пора беради?

— Порамас бу, домлажон, азбаройи ҳурмат қилганидан... Тезроқ согайиб кетсангиз, бас, шуни тайинлаб юбордилар.

Э, каттаконинг билан қўшмозор бўл, деб ўйлади Яхшибоев, бунақа асаббозлиқда согайиб бўладими. Китобу Шаҳрисабзда қандай танишим бор эди? Бу ерда Мурод Хидир деган журналист йигит бор, лекин унинг домангир жойи йўқ, қолаверса, атай «элчи» ёллаб, бунақа совға-саломларни юборишга қурби ҳам етмайди, топган пулини китобга сарфлайди. Хўш, яна ким бўлиши мумкин?..

Ўйлаб ўйига етолмади. Ноилож уҳ тортди.

— Сиз китоблик бўласиз.

— Йўқ, — деди «элчи». — Мана, сиз Булдуруқда туғилгансиз, лекин ҳеч ким сизни булдуруқлик деб айтмайди-ку?

— Даф бўлинг! — деди Яхшибоев жаҳли чиқиб.

— Хўп, домлажон, — деб қуллуқ қилди «элчи». — Бир оғиз гапингиз, бизлар кичик одаммиз.

«Элчи» ортига тисарилиб, хонадан чиқди. Гўё мазах бордай эди қилигида. Шошма, деб ўйлади Яхшибоев, бу жуда қирчангি кўринади, ҳавосиям баланд, жиiddийроқ элчига ўхшайди.

— Кетмай туринг, элчи ука, — деди муроса қилиб роқ, — Сизни тагин Шамси Тўраевич юборган бўлмасин?..

— Тополмадингиз, домлажон, — деди «элчи» илжайиб. — Шамси Тўраевични биламиз, Эломонов акамизнинг уйларида кўрганмиз.

— Эломонов юбордими? — деди Яхшибоев ҳовликиб.

— Бэ! — деди «элчи». — Яна янгишдингиз, домлажон.

Яхшибоев янгишганини ўзи ҳам сезиб турарди. «Элчи» Эломоновники эмас, у Эломоновни менсимайди ҳам. Чамаси, менсийдиган жойи қолмаган. Эломонов деганлари марҳум Хушвақт Давлатовнинг кадрларидан эди, устози раҳматли бўлиб кетди. Ўзи бир муддат устозининг жойида турди. Бўшангроқ йигит эди, бир гал айланаби борганимизда тузукроқ кутиб олишнинг ҳам уддасидан чиқмаган, ўзидан ёшроқ бир муовини бор экан, Хўшшаевми, Қўшшаевми, ишқилиб, қандайдир «жуфт» фамилияси бўларди, ўша бизнинг кўнглимизни олган. Раҳбари учун узр сўраганки, азиз меҳмонлар, бизнинг шефимиз Замонович етим ўсган одам, бир тийинни ўн жойидан тугади, хафа бўлмайсизлар энди... Кейин ўша Хўшшаев қамалиб кетибди. Эломонов ҳам ишдан олинибди, қандайдир ҳафталик варақага муҳаррирликка ўтибди. Шеър ёзиб юрадиган сатанг бир хотини бор экан, ўша келиб жонимни қистовга олдики, Ошно билан гаплашсангиз, эримга ёрдам қилса, деб!. Зўрга қутулдим. Ўртоқ Эломоновнинг бу иши ҳам ёмонмас, қайтага, бизга ҳамкасаба бўпти, хўш, бизнинг ҳунаримизни ҳурмат қилмас экансиз, нега менинг ёнимга илтимос билан келдингиз? Ушласа узадиган хотин экан. Аввал Муҳсина хонимнинг кўнглини олибди, маккор. «Саҳнамиз юлдузи» деб шеър битиб келган экан, кампир бечорага ўқиб бериб, кўзидан сел оқизибди, кейин дардини айтибди. Сўнг, икки хотин бир бўлиб, менга ҳужум қилишди. Оти эсимдан чиқибди... Гунафшами, Райҳонми, алламбало гулнинг номи эди, нақ ўлдирай деди, аммо-лекин! Хотин кўрганим бекор экан. Бизнинг Муҳсина хонимлар унинг олдида тўйга борсаям ярашаркан. Канадай ёпишиб олди-я!.. Лекин мен ҳам бўш келмадим. Ахийри, эрининг юлдузи ёнмасига кўзи етиб, ўзини ўртага тиқди: пьеса ёзаман, бирортасини «Ҳамза»га ўтказиб берасиз! Э қизим, деб хитоб қилдим, «Ҳамза»нинг ёнига мен йўлашим қийин, сизга йўл бўлсин! Сиёsat қилсангиз олишади, деди Гунафша-Райҳон, репертуарида биттаям хотин-қизнинг асари йўқ, айирмачилик бўлса шунча бўлар-да!.. Ноchorлиқдан битта

пъесасини олиб қолдим, балки имкон түғилса, Муқимий театригами, бошқасигами ўтказишга уриниб ҳам кўрарман... Ҳалиям осон қутулдим, қутулдиму ўшал заҳоти эрига телефон қилдим. Сайдмурод Замонович, дедим, нимаси бу, жилов ўзларида эмасми, хотинга кунингиз қолган экан, сал оддинроқ ҳаракат қиласизми, ёшлигида анча кўхлик бўлган кўринади? Бечоранинг хабари йўқ экан, ёмон мулзам бўлди. Шундай мулзам бўлдики, беихтиёр юпата бошладим: майли, ука, чидайсиз энди, биздаям биттаси бор, сизникичалик бўлмаса ҳам, ҳар қалай, фариштадан анча йироқ туради, асли ўзи уйланмасак бўларкан, нима дедингиз? Бечора Эломоновнинг дарди кўп экан, бирдан ёрилди: уйланмасам бўлмасди, Назар Яхшибоевич, Хушвақт Давлатовичнинг шахсан ўзлари ўртага тушган эди. У ёгини суриштириб ўтирадим. Хушвақт Давлатович бир замонлар кўп эътиборли одам эди. Менинг ўзимга ҳам кўп маслаҳатлар берган. Гарчи мен айттанига кирмасам ҳам, бошқаларнинг жон деб киргандарини эслайман. Ҳар қалай, ўзининг воҳасида атанган одам эди, озми-кўпми камчиликларини шогирдига мерос қилиб қолдирди, лекин шогирди саришта қиломади, мана, бугун ҳафталик варақага куни қолиб ўтирибди, бошқалар тугул, хотини ҳам менсимай қўйган.

Йўқ, деб ўйлади Яхшибоев, бу элчининг димоги ба-ланд, Эломоновга ўхшаганларнинг бунақа димогдор элчи сақлашга қурби ҳам келмайди.

— Энди бу ерга рухсат сўраб кирасиз, элчи ука, — деди Яхшибоев. — Хижолат бўлиб қолманг, мен нодоннинг хонада иштонсиз ўтирадиган одатим ҳам бор.

— Э, домлажон, ўғил боланикиям айб бўларканми!.. — деб кулди «элчи». — Лекин, майли, рухсат сўраймиз энди.

— Шундай қилинг, — деди Яхшибоев баттар гижи-ниб. — Менинг палатам аммангизнинг уйи эмас.

«Элчи»нинг юзи оқаргандай бўлди, лекин бир сўз демайди. Бу кунингдан ўл, деб заҳарханда қилди Яхшибоев ичиди, топшириқ қаттиқ бўлган экан-да!..

— Келмасангиз янайам яхши, — дея давом этди Яхшибоев. — Агар бу ерга ҳар куни нимадир опкели-шингиз жуда шарт бўлса, майли, униям иложини қила-миз. Сизга ҳар куни кеп турди, ҳар куни ташиб турди, деб тилхат беришим мумкин.

— Бўлмайди, домлажон, — деб бош чайқади «элчи». — Каттаконимиз биздан тилхат сўрамайди. Меваларни бошқа

касалларга тарқатасиз. Лекин озгина қази билан озгина қимронни атай ўзингизга атаб опкедим. Тотиб кўрмасангиз, каттақонимиз хафа бўладилар.

— Қанақа қимрон? — деди Яхшибоев ажабланиб. — Нимайди у?

— Эсингиздан чиқибди-да. Бияники — қимиз, мояники — қимрон-да, домлажон. Эртагача хайр, домлажон.

«Элчи» чиқиб кетди. Энди қўлга тушдинг, деб ўйлади Яхшибоев, моядан гапирдингми, демак, қўлга тушдинг. Моя дегани қаерларда қолган ўзи? Қашқадарёнинг Косонида — бир, Бухоронинг Томдисида — икки, Наманганинг Попида — уч, бу ёги — Чимкент, Туркистон, Чоржўй... Йўқ, ҳисоб ошиб кетди. Бу йўсиңда «элчи»нинг эгасини топиш қийинроқ. Таги китоблик эканини ўйласак, қимрон Косондан келган бўлиб чиқади, лекин у ёқларда бирор арзидиган танишими ўйқ, борлари ҳам бу ишга қўл уролмайди, қўрқади... Қимрон эмиш! Ҳе, қимронинг билан қирилгурлар!..

Ортиқ ўйлашга сабри чидамади. Бу тарафи — но нушта пайти — соат бонг уриб қолди. Ошхонага бориб, яна ўша камгап кампирнинг ёнида ўтириб тамадди қилди. Негадир Дароз кўринмасди. Хумкалла ёлғиз овқатланарди. Машқи пастроқ кўринди.

— Шеригингиз қани? — деб сўради Яхшибоев. — Тоби қочдими?

— Соппа-сог, — деди Хумкалла беиштача кавшанаркан. — Овқат егиси келмасмиш.

— Нима бало, кеча кўпроқ отиб қўйдими? — деб кўз қисди Яхшибоев.

— Йўт-э...

Палатасига қайтаётib қўшниларининг эшиги ланг очиқ турганини кўрди. Балконга чиқадиган эшик ҳам очиқ, Дарознинг ўзи балкоnda сигарет бурқситиб турарди.

Хабар толибди, деб ўйлади Яхшибоев завқ билан, кеча биз гаплашган амалнинг дараги бунгаям етибди. Хумкаллага айтмаган, унга ишонмайди.

— Остонақул болам, — деди Яхшибоев ичкарига бош суқиб. — Кеча чиқолмадим, маъзур тутасиз энди. Бугун бизгаям норин кеп қолди, озгина киритиб берайми, Остонақул болам?..

Дароз бирданига жавоб қайтармади, сигаретасини бир-икки тортиб, ҳовлига улоқтириб юборди, сўнг ичкарига кирди.

— Мениям исмим бор, Назар Яхшибоевич, — деди тик қараб. — Сиздан илтимос, бундан бу ёгига ўз исмим билан атасангиз.

— Кечирасиз, ука, — деди Яхшибоев талмовсираб. — Исмингиз нимайди?

— Исмим — Бахшулло, — деди Дароз. — Фамилиям — Остонов.

— Э, қарилик қурсин, болам!.. — деди Яхшибоев бош сараклаб.

— Ўнгайсиз бўларкан, — деди Дароз. — Биздаям озгина иззат-нафс бор, Назар Яхшибоевич.

— Кечаям бормиди?

— Нима? — деб сўради Дароз унча тушунмай.

— Иззат-нафсингиз кечаям бормиди, деб сўраяпман?

Дароз салгина қизарди:

— Кеча иззатингизни қилиб айтолмадим...

— Ўтган куни-чи?..

Дароз Яхшибоевнинг майна қилаётганини сезиб, хўмрайди:

— Ҳадеб гап кавлайверасизми, Назар Яхшибоевич. Айтманг дегандан кейин... айтманг-да!..

— Хўп, ўртоқ Остонов, хўп десак қўясизми? — Яхшибоев ҳазиллашган бўлиб, иккала қўлини баланд кўтарди. — Биз — таслим, Бахшулложон, биз енгилдик!

— Шундай бўлсин, Назар Яхшибоевич.

Кейинги писанда Яхшибоевга кўпда ўтиришмади. Вой миясини еган пандавақи-мишиқи-аҳмоқ, деб сўқди ичида, бир кун ичида шунча ўсдингми ҳали? Тагингга ким селитра солганини биласанми ўзи? Яна бир қўнгироқ қилсан қаерга бориб тушарингдан хабаринг йўқми?..

У ошкора кулди. Остоновга кулгиси маъқул бўлмади, асабийлашди, қаттиқроқ гапиришга чоғланди... Шу пайт Яхшибоев унинг кўча кийимида эканига эътибор берди. Кўрдики, кетишга чоғланибди, ҳаттоқи чамадони ҳам каравот ёнида таҳт турибди.

— Шаҳарга чиқиб келасизми, ўртоқ Остонов?

— Бутунлай кетаман, — деди Остонов. — Топшириқ чиқиб қолди, чақириб олишяпти. Тузукроқ даволангани ҳам қўйишмайди улар, Назар Яхшибоевич.

Бечора камтарлик қилишга, босигу бамаъни гапиришга чандон уринди ҳамки, асло эплай олмади, лабларининг таноби тортилиб, мамнунлитини ошкор этиб қўйди.

— Сиз ҳали ёшсиз, ўртоқ Остонов, — деди Яхшибоев. — Биз қарияларни ҳам топшириқ билан чақириша жон деб ютурадир, афсуски, бизни чақиришмайди.

— Энди, қарилар — ошга, ёшлар — ишга-да, оқсоқол, — деб «кенглик» қилди Остонов.

— Э, балли! Энди, у ёқларда бизниям эсдан чиқарип юбормайсиз-да, ўртоқ Остонов, а? Тираж-пираж дегандай... ёрдам кўлини чўзиб турасиз-да?

— Ҳали хабарингиз бор экан-да, домлажон! — деб хитоб қилди Остонов. — Қаёқдан билақолдингиз?

— Кеча Суярқул укамиз айтувди, — деди Яхшибоев пинак бузмай. — Сизни жуда мақтади лекин, аввалроқ сал хафа қилиб қўювдим, жуда хижолатдаман, деб гапириди. Чамамда, сиз билан ярашмоқчи бўлса керак-да?

— Алдамаяпсизми, домлажон?

— Э, ука, қизиқмисиз! — деди Яхшибоев. — Сиздек зукко йигитларни алдаб бўларканми, ер тагида илон қимирласа биларсизлар!..

Остоновга мақтov ёқди, ёйилиб илжайди. Майли, деб ўйлади Яхшибоев, асли бундан Чоршанби минг бора беҳроқ эди, лекин буям умрида бирор амалга илинсин, жилла қурса, невараларига гапириб юрадики, мен китоб савдосини бошқарган кезларимда, деб!.. Суярқулнинг хурсандлигини айтганим ҳам тузук бўлди, у бечорада айб йўқ, ҳарна, манави тиррақи билан ишлаши осонроқ кўчади, бола-чақали одам, эшигтан қулоқ-қа ҳам ёмон, инжиқ Яхшибоевнинг шилқим қўшнисидан қутулмоқ истаб топган қилиғига бутун бошли ташкилотнинг раҳбари қурбон бўлиши инсофдан эмас. Бунисига суяк ташладим, энди унисигаям битта суяк ташланса — олам гулистон.

— Омадингизни берсин, Бахшулло Остонов, — деди. — Сиздек укаларнинг ўсгани — бизнинг ҳам ўсганимиз. Энди бизларни ҳам эслаб-эслаб турасиз, ука.

Остонов унинг кулаётганини пайқамади, салобат билан бош иргади, розилик берди.

Чошгоҳда Чоршанбиев бир кося қаймоқ келтириди. Иссиққина, энди тандирдан узилган нони ҳам бор экан. Икковлашиб паққос тушириб олишди. Ўтган-кетгандан гаплашиб ўтиришди. Эмишки, Аввалбекнинг каттакон картинаси кўргазмага қўйилган экан, каттароқ рассомлардан биттаси даъвогар бўлганмиш, айтармишки, бу суратни мендан ўтиrlаб олган, деб!.. Бу гапни эшитиб, Яхшибоевнинг хаёли паришон бўлди.

— Айбга санамайсан-у, Чоршанби болам, лекин шу ўглим ўзимдан бўлмаган, — деди куюниб. — Бирор ишни эплаганини билмайман ҳали.

— Энди, ҳали ёшлигиям бор-да, Назар Яхшибоевич, — деб юпатди Чоршанбиев. — Бир тарафи — эркатойлик, сизни орқа қиласди...

— Мен девор эмасманки, орқа қилас! — деди Яхшибоев баттар куюниб. — Ўзинг ўйла, Чоршанби болам, ахир, мен ҳам иссиқ жонман, бир кун бориб ўлиб қолсам, кейин нима қиласди?..

— Ундай деманг, Назар Яхшибоевич...

— Нима дей, бўлмаса? Шалтогини артавериб жонимда жон қолмади-ку! Бу нонкўр қачонгача мени қон қақшатади, ахир?!

Чоршанбиев бошини эгиб, ерга тикилиб ўтириди. Шогирдларнинг орасида маҳрами шу эди. Баъзида бу ҳам қилиқ чиқаради, лекин ёмонлигидан эмас, азбаройи яхшилигидан, устоз деб бировнинг этагини тутиб, энди ўша этакни қўйиб юборолмай, қийналганидан... Қўйиб юборса, бас, ўз кунини ўзи кўриб кетаверади. Биров унинг қўл-оёқидан боғлаб ҳам тургани йўқ. Бунақалар жуда оз қолди, жуда оз.

— Ким экан у, ўша даъвогар? — деб сўради Яхшибоев.

— Билмадим. Мен ўзи рассомдарни тузукроқ билмайман. Ашурбойдан сўраш керак, санъат бўлимида ишлади...

— Ашур-пашурингни қўй, Чоршанби болам, ўзинг аниқлаб кўр.

— Бир оғиз сўзингиз, Назар Яхшибоевич.

— Э, менинг кўрган куним қурсин, Чоршанби болам, — деди Яхшибоев уҳ тортиб. — Касал одам бўлсам, энди ўглимнинг кетини артиб оламан деб, қандайдир нотаниш одамга ялинишга тўгри келади.

— Ялинманг, Назар Яхшибоевич, — деб маслаҳат берди Чоршанбиев, кейин бемаъни гап қилганини сезиб, беихтиёр илжайди. — Э, сиз ялиниб ўтиарамидингиз, Назар Яхшибоевич, сиз нуқул дўқ урасиз-ку!..

— Барибир ортиқча ташвиш-да, болам, — деди Яхшибоев ҳам кулиб. — Бунақа дўқ ялинишдан ҳам ёмон. Муттаҳам эканингни сезиб, ўшанинг устига шармандалик қиласан, болам, шуни ўзинг англаб турганинг ёмон. Баъзида ўзимнинг ўргимчакка ўхшаб қолганимни сезаман. Эринмай тўр тўқийман, илинган жойга тузоқ ёзаман, қулогим динг, бирорта или қимирласа, бас,

ўша томонга қараб чопаман, токи ўлжа қўлдан чиқиб кетмасин!.. Менгаям оғир, Чоршанби болам, айниқса, анави Аввалбек деганинг... Сен балки буни билмассан, лекин менинг ганимларим, бутун умидимиз Аввалбекдан, деб айтишаркан, токи бу расвою раффибalo бўлсада, менинг ишларим чаппасига кетса.

— Менам бу гапни эшиштанман, Назар Яхшибоевич.

— Эшиштансан-у, лекин айтмагансан. Сенинг ҳам дўстлигингга ишониб бўлмай қолди, Чоршанби болам.

— Айтсам, хабаркашлик бўларди-да, домлажон, — деди Чоршанбиев дув қизариб.

— Тўгри айтасан, майдакашлик қилмаганинг тузук. Сену биз бўримиз, Чоршанби болам, ғингшимоқ нелигини билмаймиз. Нима дединг?

Чоршанбиев жавоб қайтармади. Жимгина ўтиради. Бунгаям қийин, деб ўйлади Яхшибоев раҳми кёлиб, мен ўлсам бас, итнинг орқа оёғига ўхшаб қолади. Асли бирорвнинг этагини тутмаган маъқул, биргина пиру мингта душман ортирасан. Душманлар пирга эмас, кўпроқ муридга ҳужум қилишади. Энди бунинг ҳам ўзига яраша машгулоти бўлса тузук, токи мен ўлганда ҳам рўзгорини тебратишга қурби етсин. Кичкина бир амал керак бунга. Ўшанда ҳеч ким, сен Яхшибоевнинг думи эдинг, деб таъна қиломайди.

— Чоршанби болам, сенга бизнинг хоним бирор нарса демадими?

Чоршанбиевнинг кўзлари бесаранжом бўлди.

— Айтавер, болам, бемалол айтавер, — деб далда берди Яхшибоев. — Сендан яширадиган гапим йўқ менинг.

— Дедилар-у, лекин мен ишонмадим. Сиз мени театрга бошлиқ бўлади, деб айтган эмишсиз. Эрталаб шунга чақирган эканлар...

Яхшибоев овоз чиқармасдан, силкина-силкина кулади. Барака топсин, Мұҳсина хоним, икки-уч соат ичиди шунча фаолият кўрсатибди.

— Ўзинг нима дейсан, Чоршанби болам? — деди Яхшибоев. — Ўзингдан эшитайлик.

— Билмадим, Назар Яхшибоевич, — деди Чоршанбиев ийманиброқ. — Эплолмасам кераг-ов.

— Ҳа, балли! Ҳолини билган ҳоримас, дейдилар. Лекин, агар сен ишни эплаб кеттанингда ҳам, барибир хонимдан балога қоласан. У албатта сендан иш сўрайди. Шартини айтдими, ишқилиб?

— Айтди, — деб тан олди Чоршанбиев.

— Қўй, болам, — деди Яхшибоев. — Мениям тинч қўй, ўзингният овора қилма. Майли, сенга шу ишни олиб ҳам берай, лекин у ерда, айниган бир кампирнинг зугўми остида... шуям ҳаёт бўлди-ю!.. Ана, Ҳалима опа билан Тамара опа, қиласидиган хизматини қилиб қўйиб, уйларида тинчгина ўтиришибди. Ҳеч ким уларни унугтани йўқ. Иzzат қилиб чақиришади, маслаҳат олишади. Улар ҳазилақам аёллар эмас, халқ артистлари, хўш, Муҳсина хоним ким бўпти? Бор-йўти хизмат кўрсатган, холос. Э Чоршанби болам, ҳалиям Яхшибоев метин экан!..

— Бўлди, Назар Яхшибоев, келинг, шу гапни унутайлик, — деб ялинди Чоршанбиев. — Бекор айтдим сизга. Асли менинг унақа ниятларим ҳам йўқ эди. Энди, хотинингиз қўймагандан кейин...

— Бадий раҳбар бўлмоқчи у киши! — деди Яхшибоев баттар қизишиб. — Керак бўлса, Чоршанби болам, Даминовнинг театридан ҳам мен бўшатиб олганман уни! Ўзи бўшатишга Даминовнинг юраги нечта!.. Сен парво қилма, ишлар силжияпти, деб юравер, қани, касалхонадан чиқай, кейин бир жиддий ўйлашиб кўрамиз. Кўнгил қургур қизиқ экан-да, Чоршанби болам, илинган артист хотин бадий раҳбар бўлаверса, бунакада театр етқизиб бўладими? Жуда ишни кўнглинг тусаган экан, ана, кўча-кўйда нечта газет сотадиган киоска бўш ётиби, ўшанга ишга кир, маърифат тарқат, зиё соч, одамларнинг саводини ошир, аммо ҳаддингдан ошма!

Яхшибоев ўзи ҳам сал ошириб юбораёттанини сезди. Етар энди, деб ўйлади, биргина Чоршанбини юпатиш учун оғиздан шунча қўпик сочиш шартми, бу бечора шусиз ҳам юпаниб, кўнгли недир умидларга тўлиб, қувониб, баҳтиёр бўлиб ўтириби-ку!..

Чарчаганини сезди. Озгина чўзилиб ётиш керак. Бугун бадантарбия ҳам бўлмади. Ўйлаб қаралса, ўша нарсанинг ҳам фойдаси бўларкан. Мушаклар бир-икки соат сирқираф юради-ю, сўнг тарқалиб кетади, руҳинг ҳам енгил тортгандай, кейин... бадантарбиячи жувоннинг ўзигаям ўрганиб қоларкансан. Бугун у йўқ, касал боласига қарагани кетди, йўқлиги дарров билинди.

— Майли, сен боравер, болам, — деди Чоршанбиевга юzlаниб. — Мен бу ерда бекор ётибман, агар бирорта ўзингта мос иш топсанг, келиб, шу менга маъқул, эплаб кетаман, деб айтсанг, бас, бирор чора ўйлаб

топамиз. Кейин яна бир илтимосим бор, Чоршанби болам, сен бўш вақтларингда Оллоёрга қарадиб турсанг, бечора бир ўзи рўзгорга бош бўп қолди, анави Аввалдан умид йўқ, хуллас, Оллоёр уканг қийналиб қолмасин.

— Оллоёр ўглингиз тузук, — деди Чоршанбиевнинг чиройи очилиб. — Бамаъни йигит.

— Мўминлиги ёмон. Сал асовроқ бўлса зиён қилмасди.

— Рўзгор бўйнида бўлгандан кейин асовлик қилиб бўладими? Кечаям борувдим, бозордан бир қоп картошка кўтариб келаётган экан.

— Машина-чи?

Чоршанбиев индамади. Яхшибоев тушундики, машина уйда бўлмаган. Аввалбек рулда, Муҳсина хоним қайгадир сафар қилганлар. Бу ёқда Оллоёр бечора, чайир хачирга ўхшаб, картошка тўла қопни ташиган... Оғир юқ остида майишиб келаётган Оллоёр кўзига кўрингандай бўлди. Ичи ачиdi. Кўзлари ёшланди. Мен ўлсам, биргина шунга қийин бўлади, деб ўйлади.

— Чоршанби болам, — деди секин, — сенда бирор таниш нотариус борми, шу ерга чақирсан бўларди-да...

— Э, қўйинг-э, устоз, — деди Чоршанбиев. — Қайтага келмасам бўларкан, келиб сизнинг кайфиятингизни буздим...

— Ҳар эҳтимолга қарши-да, — деди Чоршанбиев синиқ кулимсираб. — Шу гап эсингда турсин. Майли, энди борақол, болам.

Бир кўнгли, кузатиб чиқай ҳам деди. Ҳар ҳолда, айни лаҳзада, Чоршанбиевнинг шунча йиллик шогирдлиги, умидворлиги ва садоқати эсланган чогда, уни кузатиб чиқиш жоиз эди. Лекин Яхшибоев тўсатдан мадори куриганини пайқади. Зўрга чидаб турди, шогирди эшикни ёпиши билан, шошиб ўринга чўзилди. Танини бўш тутиб, икки-уч дақиқа ором олгач, сал енгил тортгандай бўлди. Кўзларини очди. Бурчакда ётган елимхалтани кўрди. Халта ичида кир пайпоқлари бор эди. Муҳсина хоним кўрмаган, кўришни истамаган пайпоқлар... Алами келди. Секин ўрнидан туриб, халтани кўтарди. Ваннахонага кириб, сувни очди. Пайпоқларга кўпиртириб совун ураркан, заҳарханда қилиб кулади. Мисоли Инжилдагидай, деб ўйлади, мен Ошнони топдим, Ошно Муяссарни топди, Муяссар Муҳсинани, Муҳсина — мени... Йўқ, ўхшамас экан. Инжилдаги рўйхат давомлироқ, бизники эса — кичкина бир ҳалقا.

Лекин бу ҳалқанинг пишиқлигини қаранг!.. Аслида, Муяссарни топган Ошно эмас, мен ўзим бўламан. Муяссар ҳам Мұхсинани излаб юрмаган. Мұхсина шундоққина ёнида эди, бир-бирига меҳрибон, бири-биридан уятчан, камтарину камсуқум, қирққокилу мингкокил. Йўқ, мен янгишдим, ўшанда улар иккови ҳам соchlарини калта кесиб улгурган эдилар. Лекин улардан олдин яна бир қизгина бўлардики, дугоналар иккиси ҳам аслида ўшандан миннатдор бўлишлари керак!..

Бухоролик бир оғайнилари бўларди. Сайдми, Соҳибми, Сулаймонми — ишқилиб, қизғаси эсда-ю, исми эсда қолмаган. Гайратли йигит эди, Ўртақўргон шаҳрининг у кирмаган кўчаси йўқ эди. Аёлларга ўчроқ эди. Жуссаси кичкина эди-ю, нуқул йирик ва салобатли аёлларга кўнгли кетарди. Бир куни у Яхшибоев билан Ошно истиқомат қиласидиган ҳовлига йигирма ёшлардаги семиз бир қизни етаклаб келди:

— Шошиб турибман, жўражонлар, — деди. — Мен келгунча Мойра шу ерда тура турсин.

— Мани исмим Моҳира, — деди семиз қиз фавқулодда ингичка овозда.

— Эрқакларнинг гапига суқилма, — деб жеркиди Сайдми, Соҳибми, Сулаймонми — ишқилиб, энди исми эсда қолмаган йигит. — Мойраям улуг исм.

— Ман лунгичаи қоп эдиммики, «тура турсин» айтасиз! — деди Мойра аччиқданиб.

Яхшибоев билан Ошно беихтиёр кулиб юбориши.

— Синглимизнинг гапи тўгри, — деди Яхшибоев. — Қоп бўлса экан, бир жойда қимир этмай турса. Агар биз унга курси қўйиб берсак, унда нима бўлади?..

Мойра унга рагбат билдириб қаради. Рагбат билдиргани бухоролик оғайнинга ёқмади.

— Буни курси кўтаролмайди, — деб тўнгиллади. — Бўпти, биз кетдик. Молимизни кечроқ опкетамиз.

— Аёл кишини ҳурмат қилиш керак! — деди Ошно бирдан қизишиб. — Сизни ҳам аёл киши туққан, жўра!..

Сайдми, Соҳибми, Сулаймонми — ишқилиб, энди исми эсда қолмаган йигит Ошно билан тортишиб ўтирамади. Яхшибоевнинг ҳам шаҳарда недир иши бор эди, биргалашиб кўчага чиқдилар.

Бир-икки соатдан сўнг қайтиб келса, Мойра билан Ошно каравотда ёнма-ён, мисоли бир жуфт мусичадай искашиб ўтирибди, фарқи шуки, Ошно росмана мусиҷага, Мойра эса йирикроқ товуққа ўхшайди. Оббо, худо

урибди-ку, деб ўйлади Яхшибоев аҳволни кўриб. Лекин сезинганини уларга билдирамади. Қалам ҳақига олинган соатига қаради (бунақа соатдан Ошнода ҳам бор эди), кейин Мойрага деди:

— Маҳтал бўп қолмадингми, Мойра? Балки мен ўзим кузатиб қўярман?

Мойра жавоб ўрнига жилмайди, Ошнога эркаланиб суйкаади.

— Моҳира кетмайди, — деди Ошно қатъий оҳангда. — Моҳира шу ерда қолади.

— Қолса жуда соз-да! — деди Яхшибоев. — Хўш, сен унда нега ялпайиб ўтирибсан, мактаб кўрмаган? Қоладиган бўлса, меҳмонни тузукроқ сийлаш керак, югуриб бозорга чиқиб, масаллиқ-пасаллиқ опкелмадингми?

Ошно хижолатдан қизарди, дик этиб ўрнидан туриб, камзилини эгнига илди. Яхшибоев тескари қаради. Ошно чиқиши билан Мойрага нима дейишини ўйлаб, ичидা кулди, кулгиси юзига тепишидан чўчиб турди. Бежизга чўчимаган экан — Мойра унинг ниятини тушунди.

— Кетманг, акажон! — деб, Ошнонинг енгига ёпишиди. — Бу киши мани қувлаб юборади!

Ошно ялт этиб Яхшибоевга бурилди. Феъли бузилди, камзилини ечиб, каравот устига улоқтириди.

— Ҳали шунақами? — деди газаб билан.

Яхшибоев индамади. Мойра Ошнонинг қўлидан тутиб, тагин ёнига ўтиргизди, бошини унинг елкасига қўйиб, Яхшибоевга мазахомуз тикилди.

— Мойранинг эгаси бор-ку, ошна, — деди Яхшибоев, ноилож қолиб. — Эгаси келса нима дейсан?

— Эгасимас у! — деб қичқирди Ошно. — У буни алдаган, баҳтига зомин бўлган! Ўзинг айт, Моҳира, унинг қанақа ярамас эканини айт!

— Акам менга уйланмоқчи, — деди Мойра. — Анов ярамас уйланмайди!

— Эсинг жойидами, ошна? — деди Яхшибоев Ошнонинг тепасига бориб. — Ахир, сен бунинг олдида... филнинг думига қўнган пашишага ўхшаб қоласан-ку?

— Ҳақорат қилма! — деди Ошно сапчиб туриб. — Ҳозироқ Моҳирадан кечирим сўра!

— Кечирим сўрайми? — деди Яхшибоев Мойрага юzlаниб.

— Шартмас, — деди Мойра. — Мандан кичкина бўлса на қипти, ҳали ўсади!

— Ўсаман ҳали! — деб қичқирди Ошно. — Умуман, гап жисмда эмас, инсоннинг руҳиётида!

— Э, сенинг руҳингга шоматалоқ! — деди Яхшибоев жаҳди чиқиб. — Жисмидан озгина тотиб кўриб, ўша заҳотиёқ соб бўпти-ку руҳинг! Сен, Мойра синглим, ҳовлига чиқиб тур, биз озгина маслаҳат қилиб олайлик, — деди у Мойрага ўтирилиб. — Кейин ўзим чақираман.

— Чиқма! — деди Ошно. — Чиқсанг — бу мени уради!

— Ман чиқмайман! — деди Мойра, сўнг ўрнидан туриб, печка ёнига борди-да, бўш қумгонни қўлига олди. — Қани, уриб кўринг-чи!

Яхшибоев иккиланиб қолди. Аҳвол у куттанидан жиҳдийроқ эди. Мойра жим қараб турмайди, солиб қолиши ҳам мумкин... Ургани ҳеч гапмас, лекин бағилласа ёмон — кўча-кўйга эшитилади.

Ноилож деразанинг заҳ урган рафига ўтириди.

— Умуман, сен тўгри ўйлабсан, ошна, — деди бир оз ўтиб. — Бунаقا олижаноблик менинг қўлимдан келмайди. Балки ростдан ҳам ўтарсан, лекин бунга етишинг қийин... суги йирикроқ экан... Майли, билганингни қил...

— Ҳеч қанақа олижаноблик эмас бу, — деди Ошно. — Сен бунинг юрагини билмайсан, юраги тоза, жўра. Бечора кўп қийинчилик кўрган. Ҳатто саводи ҳам йўқ экан. Мен унга савод ўргатаман, зулмат ботқоғидан чиқариб оламан!..

— Чиқишини истамаса-чи?

— Истайди. Айтдим-ку, бунинг кўнгли жуда тоза, бунга озгина зиё керак, холос!

— Унда ЧСБга¹ киритиб қўяқол-да, уйланиши шартми?

— Шарт, — деди Ошно. — Уйланмасам, номардлик қилган бўламан. Ўзи розилик берди, келаси ҳафта комсомол тўйи қиласиз.

— Шошилма, ошна, — деди Яхшибоев. — Сўраб кўрдингми, бу ўзи комсомол сафида бормикан? Ў, Мойра, айт-чи, комсомолга аъзомисан?

Мойра қўлидаги қумгонни печка устига қўйди.

— Қанақа комсомол? — деб сўради ҳайрон бўлиб.

— Комсомол тўйидан воз кечишга тўгри келади, — деди Яхшибоев. — Лекин жўнгина загсдан ўтиш мумкин. Айт-чи, Мойра, бошпурting бордир?

¹ ЧСБ — чала саводни битириш.

— Бошпурт?.. — деб қайта сўради Мойра, сўнг гап нимада эканини тушунди чоги, шошиб хатосини тузатди: — Қозим бор, уйда турибди, эртага опкеламан.

Яхшибоев сал енгил тортди — паспорти йўқ одам билан гаплашиш осонроқ туюлди.

— Бутун опкелсанг бўлмайдими? — деб сўради.

Мойра тараффудга тушди.

— Эртага опкелади, — деди Ошно. — Эртага иккотимиз бирга бориб опкеламиш.

— Ихтиёринг, — деди Яхшибоев, сўнг Ошнога майинроқ қилиб танбеҳ берди: — Унда нима қилиб ўтирибсан, чой-пой қўй, кўнглини ол бунинг. Икковлашиб мениям иззат қилинглар, бўлмасам, бутун кечқурун ҳеч қаёққа кетмайман.

Ошно шаъмани англаб дув қизарди, ўрнидан туриб:

— Ҳозир сув опкеламан, — деди-дә, даҳлизга чиқди. Яхшибоев ўзича ҳисоб-китоб қила бошлиди: маҳалла ҳовузи бирор ўн ҳовли нарида, то бориб-келгунча камиди ўн дақиқа кетади.

Даҳлизда челакларнинг тарақлагани эшитилди. Эшик қия очилиб, Ошнонинг боши кўринди:

— Тагин сен кетиб қолма, Моҳира.

— Кетмайди, қўрқма, — деди Яхшибоев.

Ошно ҳовузга кетди. У ҳовлидан чиқиши билан, Яхшибоев дераза рафидан тушди, келиб, Мойранинг биқинига қўл юборди.

— Тегманг, акажон, қитигим келади, — деб қиқирлади Мойра. — Ман ҳали қиз боламан.

— Ёшинг нечада? — деди Яхшибоев, қўлларига баттар эрк бериб.

— Йигирма бирда, — деди Мойра. — Лекин ҳали қиз боламан.

— Сабрли экансан, — деб мақтади Яхшибоев. — Менинг ўзимга тегақолсанг бўлмайдими, Мойра?

— Йўқ, — деди Мойра кескин, лекин ўзини олиб қочмади. — Ман у кишига ваъда бериб қўйдим.

— Нима бўпти? — деди Яхшибоев. — Ўзинг ўйла, икковинг кўчага бирга чиқсанг, сен бир тогдай қизсан, у эса... чигиртканинг эркагига ўхшайди... Менга тегсанг — бошқа гап, бўй-бастимиз ҳам тенг келиб қолади.

Мойранинг шўхлиги тутди шекилли, қийқириб кулди:

— Вой, сиз ҳам мандан кичкинасиз!

Яхшибоевнинг энсаси қотди. Аҳмоқ, деб сўқди Ошнони, ростдан ҳам уйланиши мумкин бу аҳмоқ. Кўзи

очилмаган кучуквачча, биринчи бор кўрганининг кетидан эргашиб кетаверади!..

— Ваъда берганинг яхши-ю, лекин куйиб қоласанда, — деди куюнган бўлиб. — Ошнамиз — тузук йигит, лекин сал ишқали бордай...

Бу ёғига нималарни тўқиб-бичишини билмай, бир муддат қийналди.

— Ўртамизда қолсин-у, лекин сен ўзинг ҳам анча бевафо кўринасан, Мойра, — деди сал туриб. — Бир банда сени бизга ишониб ташлаб кетди, лекин сен бу ёқда...

— Қўймаса нима қиласай, акажон? — деди Мойра. — Кейин ҳалиги киши шу чоққача келмади-ку?

— Сенга ўзи тиргалдими? — деб сўради Яхшибоев.

— Бўлмаса, қиз бола бошим билан ман тиргаламани? — деди Мойра.

— Ў, bemaza! — деди Яхшибоев кулиб. Рости, у Ошнодан бунаقا қилиқ чиқишини тасаввур этмаган эди. — Кўрдингми, беозор кўрингани билан бориб турган хулиган бу! Шоқул «кузур» билан ошначилик қиласди! Шомат «кузур» ҳам буни танийди! — Яхшибоев бир вақтлар ўзига тобе бўлган машҳур безориларнинг номларини санади. — Булар ҳеч балодан қайтмайди!

Мойра қўрқди. Ҳириңг-ҳириңглари йўқолиб, бирдан жиддийлашди.

— Тегмасам бўлмас экан, акажон! — деди. — Булар мани сўйиб кетишади!..

— Қамалиб кетса нима қиласан? — деди Яхшибоев. — Бева қоласан-ку? Рости, булардан мен ўзим ҳам қўрқаман. Боя ўзининг олдида бу гапларни айттолмадим. Сенгаям тушуниб бўлмайди, Мойра, капкатта қиз, гавдаси мосроқларини топсанг бўлмайдими? Буям кичкина, боя эргашиб келганинг бухоролик йигит ҳам кичкина, йирикроги мен бўлсам, мен ҳам кичкинаман...

— Кичкиналарнинг куймаланишини яхши кўраманда, акажон, — деди Мойра соддадиллик билан.

Яхшибоев ўзини тутолмади, пиқ этиб кулиб юборди. Мойра ҳам илжайди. Яхшибоев гап бутунлай бошқа томонга оғиб кетганини сезиб, шоша-пиша давом этди:

— Кичкина одамлар золимроқ бўлади, Мойра. Бўлмаса, ўзинг ўйла, ошнамизга безориликни ким қўйибди! Безорилиги ҳам майли, бу ёгини сўрасанг, бориб турган бузуқи бу! Ёшгина бир қизчани бузиб қўйган! Нозиккина, кўриб раҳминг келади!!!

— Бу ярамас маниям бузди, ақажон! — деди Мойра, бирдан кўнгли бузилиб.

— Кўрдингми! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Сен бу ярамасни судга бериш ўрнига, тегмоқчи бўлиб ўтирибсан! У сенинг ҳаром тукингта ҳам арзимайди, Мойра!

— Ўйланаман деса, ишонибман ман аҳмоқ! — деди Мойра.

— Ҳалиги бечораям шунга ишонган-да, — дея гапни илиб кетди Яхшибоев. — Сен-ку, Мойра, кап-кагта қизсан, ақли-ҳушиңг жойида, сен ўз йўлингни бир амаллаб топиб кетарсан, лекин анави қизчага қийин, жудаям қийин!..

— Мангаям қийин, ақажон!

— Сенга куёвни мен ўзим топиб бераман, Мойра. Бир қарагандаёқ сезилади, сен жуда олижаноб қизсан. Ҳалиги қизчага раҳминг келсин, у бечора ўзини осиб қўйиши ҳам мумкин... Ҳали отаси билмайди бу гапларни. Испод, дегин, Мойра синглим, бечоранинг қорнида боласи бор-а!..

Шу жойда Яхшибоев ўхшатиб бир хўрсинди.

— Ҳу яшшамагур!.. — деб гудранди Мойра. — Ҳу марги мондаги!! Ҳу бошингни таҳтага олай санинг!!!

Кейинги томошага Яхшибоев мутлақо аралашмади. Ошно келди, ичкари кирди — уятчан, одобли, озгина гуноҳи бордай... Кирдию ўша заҳоти Мойранинг чангалига тушди. Мойра ёмон газабланган экан, сал бўлмаса Ошнони бўғиб ўлдирай деди. Хайриятки, йигит бечора даҳлизга қочиб чиқди, даҳлиздан ҳовлига қочди, ҳовлидан — кўчага!..

Мойра кечгача жаҳлидан тушмади. Қарғаниб ўтириди. Кечқурун Сайдми, Соҳибми, Сулаймонми — ишқишиб, энди исми эсда қолмаган йигит келиб, уни алдаб-сулдаб, ўзи билан олиб кетди.

Ошно бир ҳафтача ўқишига боролмади — Мойра газаб устида юзини ёмонроқ тирнаган экан.

Чап ёногида хол қолди Ошнонинг, урушдан кейин, Ўртақўргон сув омборини қуриб юрганимизда, ҳали мен жудаям кичкина, унинг ўзи-да кўп йирик бўлмаган пайтларда, сұхбатимиз соз тушиб қолганида, ҳазил аралаш кулдики, э Назар жўра, урушга борганимиз ҳам яхши бўлган экан, гўё ўша ёқда яралангандай кўрина-миз энди...

Ўшанда ёмон тилим қичиди. Айттим келдики, э ошна, Мойрани тезлаган мен ўзим бўламан, деб! Тилни тийдим, тийиб тўғри қилганимни кейинроқ сездим, кейинроқ, Ошно секин-секин юксалиб, мен ҳам унинг ортидан имиллаб бўлса-да йўлга тушганимда, гоҳ унинг илтифотига, гоҳ газабига дучор бўлиб, гоҳида уни ол-қишилаб, гоҳида лаънатлаб юрганимда. Сездимки, Ошно ўша чандиқ тарихини менинг иштироким-си з эслаб қолгани тузукроқ. Унга менинг воқифлигимни билгани ҳам оғир ботади. Начора, улуғ одамларда ҳам анчайин латифанамо кечмишлар бўлмоғи мумкин, айни кечмишларнинг гувоҳлари тилига пишиқ бўлса, бас, улугликка заррача путур етмайди.

Рости, Ошнонинг чап ёногидаги чандиқ ҳеч ёдимдан чиқмайди. Айниқса — телевизорда, айниқса — Ошнонинг чиройли рангдор суратларида! Гап шундаки, экран ёки қоғозда айни чандиқ кўринмайди, уни пардозчилар бир амаллаб бекитишади, лекин мен аҳмоқ рўй-рост кўриб тургандайман!

Ўшанда, Мойра қизгина уни юлиб-юмдалаб ташлағанида, Ошнога раҳмим келди. Ошириброқ юборганимни сездим. Боз устига, Мойра қизгина ҳам таъсирчан экан, гапимга лақقا ишонди. Аслида шошмасам ҳам бўларди. Биринчидан, Мойранинг бошпурти йўқ эди — Ошно билан загсдан ўтолмасди. Агар загс урадиган тамғасиз эр хотин бўлмоқни истаганларида ҳам ҳеч бокиси йўқ эди — Мойра қизнинг феъли маълум эди, бир ҳафта яшар-яшамас Ошнони ташлаб кетарди.

Дарвоқе, мен Мойрани яна бир бор учратдим. Йили ҳам, куни ҳам эсимда қолган. Эҳтимолки, ўша йил ва ўша кун туфайли Мойранинг ўзи эсимда қолган. Эллик учинчи йилнинг марта эди. Ўртақўргондан Тошкентга кетардим. Поездимиз белгиланган муддатда, бийдай чўлнинг ўртасида, нақ беш дақиқа тўхтаб турди. Чўзуб гудогини чалди. Одамлар доҳий Сталиннинг ўлими боис ҳўйнг-ҳўйнг йиглаган, оврўпоча нусҳадаги хотинларнинг барчаси қора кийимда, эркаклар билакларига қора тасма бояланган... Купели вагон йўлагида маъюс турувдим, сал наридан аёл кишининг йиглагани эштилди:

— Энди на қиласиз, дадаси, энди нима қиласиз?!

Беихтиёр ўша томонга қарадим. Эшиги очиқ купеда йирик бир аёл ўзидан ҳам йирикроқ бир эркакнинг елкасига бош қўйиб йиглар эди. Ёнларида иккита половонгина ўғилчалари ҳам бор. Болалар аёлнинг андуҳи-

га кўпда тушунмай, кўзлари жавдираб, недир жавоб истаб, оталарига термилар эдилар. Йиглаётган хотиннинг кўзлари қизарип-шишиб кетган бўлса-да, дарров танидим. Мойра, Мойра қизгина... Ошнонинг улуғ тақдиридан бенасиб қолган, лекин бенасиблигидан бехабар, бинобарин, паҳлавон эридан, паҳлавон ўтилчалиридан, ўтаётган кунидан мамнун... ва бугун, элдан ортда қолишни истамай, эл гамига шерик бўлиб йиглаётган Мойра.

Дарвоҷе, мен ёлгон сўзлаяпман. У пайтлар, эллик учинчи йилнинг баҳорида Ошнонинг улуғ тақдири хусусида ўйлаганим шунчаки лоф. Унда айни улуғ тақдирининг шарпаси ҳам сезилмасди. Ошно шунчаки удаабурро, ичмайдиган, чекмайдиган, ёмон йўлга юрмайдиган одобли мансабдор эди, холос.

Мойра можаросидан бирор ҳафта ўтиб, Яхшибоев газета маҳкамасига борди. Бориб, кўп хотинли бир киши ҳақида ёзган фельетони юзасидан жанжал кўтарди. Яхшибоевнинг қўйган сарлавҳаси «М о в м у ш у к » эди, лекин газетачилар «Ўғри м у ш у к » деб ўзгартириб, охирига «... бу муштумзўр ва бу ўгри мушук қачонгача хотин-қизларимизнинг баҳтларига чанг солади, унинг оёқларини кесиб, тирноқларини эговлаб ташлайдиган фурсат келмадими?!» деган сўзларни қўшган эдилар.

Ўргадаги жанжал сарлавҳа боис эмас, ўша кейин қўшилган сўзлар боис чиқди. Яхшибоев энди анча улгайиб, ўзининг ҳам, сўзининг ҳам қадрига етадиган бўлиб қолган эди. Йўқ, ўртоқлар, деб туриб олди, иккисидан бирини қилиш керак, мушукнинг ё оёғи кесилсин, ё тирноги эговлансин, кесилган оёқни иғтироғлаш — аҳмоқнинг иши!

Баҳс қизигандан қизиб, ахийри муҳаррирнинг бўлмасигача етди. Муҳаррир икки тарафнинг ҳам арзини тинглаб, Яхшибоевга ён босди. Назарбек укамиз тўгри айтади, деди, сизлар мантиқни ундан ўргансангиз ёмон бўлмасди. Яхшибоевнинг фельетонини таҳрир этган кишиларнинг қовоқтумшуқлари осилиб кетди. Муҳаррир буни ҳам сезди. Ёқмадими, деб писанда қилди, балки бу йигитнинг ҳам оёғини узамиз, деб ўйлаётган чиқарсизлар? Узолмайсиз, ўртоқлар, деди, энди бу йигит ўзганларини шахсан менинг ўзимга келтирадиган бўлади!

Яхшибоев аввал бунчалик иззат кўрмаган эди, роса қувонди. Ходимлар изза бўлиб чиқиб кетишиди.

— Хотин-қизларимизнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя этаётганингиз таҳсинга сазовор, — деди муҳаррир, икковлари ёлгиз қолишганда. — Булар ўзларининг ҳуқуқларини тұла таниб олса, ўшанда жамиятимизнинг не қадар тез суръатлар билан ривож этмогини тасаввур қиласизми?..

Яхшибоев муносиброқ жавоб беришга улгурмади — хонага күлранг костюм-юбка кийган, сочларини иккита қилиб йүғон ўрган нозиккина бир қызы рухсатсиз кириб келди. Құлида кичкина бир тутунча, келиб, тутунчани муҳаррирнинг столига қўйди.

— Эртароқ келдим, тогамулло, — деди. — Ўқишимга шошяпман.

— Раҳмат, она қизим, — деди муҳаррир меҳри төвланиб. — Танишгин, бу йигит — бизнинг фаол мухбирларимиздан, ўртоқ Назар Булдуруқ бўлади.

Яхшибоев қизнинг ҳурмати учун ўрнидан туриб таъзим қилди; энди у шаҳар зиёлilarининг кўпчилик яхши одатларини ўрганиб олган эди. Қиз ҳам жавобан камтарин бош эгди. Иболигина экан, шуниси Яхшибоевга ёқди.

— Муяссар менинг жияним бўлади, Назарбек ўғлим, — деди муҳаррир. — Ҳозирча толиба, нуқул «аъло»га ўқияпти.

Муяссар мақтовдан хижолат чекди, қизарди; буниси ҳам Яхшибоевга ёқди.

— Бизникигаям келинг, — деди қиз, кўзларини ердан узмай.

Яхшибоев тараффудланиб қолди.

— Эсим қурсин, — деди муҳаррир кулиб. — Мен Назарбекни асли ўзим таклиф қилишим керак эди, Муяссар қизим. Хўш, Назарбек, бугун кечқурун бизга атаб икки соаттинга вақт топасизми?

— Кейинроқ, — деди Яхшибоев. — Сиз меҳмонга айтасиз-у, биз йўқ деймизми, бажонидил, лекин сал кейинроқ.

— Ихтиёргиз, — деди муҳаррир. — Эшигимиз доим очиқ, Назарбек.

Муяссар хайрлашиб чиқди. Яхшибоев тушундикি, жияни муҳаррирга, тушлик овқат опкелибди. Тезроқ кетишининг пайига тушди. Лекин муҳаррир кўнмади, тутунчани ёзиб, сирланган жез товоқ тұла ошни ўртага қўйди.

— Баҳам кўрамиз, — деди. — Бир ўзимнинг томогимдан ўтмайди.

— Баҳузур, менинг қорним тўқ...

— Қўйинг шу гапларни, — деди муҳаррир. — Олинг, ука. Нега бир ўзимнинг томогимдан ўтмаслигини биласизми? Сабаби шуки, уч йилча улуғ бир ёзувчига котиблик қилганман. Устод айтиб турардилар, мен қитирлатиб ёзардим. Бу орада даҳлиздаги қозонда ош дам еб ётарди. Тушга яқин устод ҳам, мен ҳам чарчаб, қоринларимиз очган пайтида айтардиларки, Нишонбек болам, энди сиз бориб овқат қилиб келинг, менинг ҳам ошим пишиб қолди! Улуғ одам эдилар-у, лекин уч йил давомида уч тўғрам нон ҳам бермаган, номард!

Бу гапдан сўнг Яхшибоев муҳаррирдан тортинмай қўйди. Икковлашиб, ҳаш-паш дегунча бир товоқ ошни еб бўлишиди.

— Девдек йигит, яна қорним тўқ, дейсиз-а! — ҳазиллашибди муҳаррир.

— Ош ўзи хушхўр бўпти-да, — деб кулди Яхшибоев.

— Муяссар жияним кўп пазанда чиқди, — деди муҳаррир. — Билсангиз, Назарбек, бизда оила йўқ, оиламиз ўн йил бурун қазо қилган, икки фарзандимиз бор эди, бири ҳам турмади. Сўққабошмиз энди. Барака топкур жияним иссиқ-совугимдан хабар олиб туради. Ҳозир санъат соҳасига ўқияти, битирса, бирор тушунадиган йигиттга узатсам. Ўзингиздан қолар гап йўқ, ўқиган қизларнинг талаблари ҳам шунга яраша бўлади. Сизларга ўхшаган яхши йигитлар бор-у, лекин сизлардан умид йўқ, ўқищдан кейин қишлоққа кетасизлар. Менинг жияним умрида сигир кўрмаган, ўтин термаган, сал оқбилак бўлиб ўғсан, у ёқларда қийналиб қолади. Яшириб нима қилдим, отамиз инқилобгача катта заминдор эди. Оврўпо тарафларда ўқиб келган экан, бизга ҳам саводдан юқтириб, вазиятни вақтида англаб, инқилобни, баъдаз янги ҳукуматни ҳам тан олиб, ерларию йиққан пулларини ўзи топшириб, ўттизинчи йилда дунёдан кўз юмди. Фарзандлардан икки қизу бир ўғилмиз. Айтишларича, отамиз хорижда ҳам уйланган экан, фаранг хотинидан ҳам болалари бор, деб эшитганмиз, лекин ўзи бизга оғиз очмаган. Ҳар ҳолда, мафкурамиз ўнгланиб, янги замон хизматида турибмиз. Энди жўн бир ташвишимиз шуки, боя айтганим — жиянимиз Муяссар. Олималикка майли бордай, демакки, шаҳарда қолиши керак...

— Тенги топилиб қолар, — деб гап қўшди Яхшибоев.

— Топилади, лекин қиз боланинг фасли сал қисқароқ-да, Назарбек, — деди муҳаррир. — Хай, сизга бир

ёрилай дедиму ёрилдим, лекин кўчага чиқиб, илинган кимсага, битта бўй етган жияним бор, шуни тузукроқ одамга узатмоқчиман, деб айтмолмайман-ку?.. Сизга ҳам минг истиҳола билан сўзлаяпман. Ҳар қалай, хотин-қизларнинг ҳақ-хуқуқларини ёзган одамсиз, уларнинг талаб ва ташвишларини яхши биласиз, шуларни ўйлаб, кейин айтдим бу гапларни... Даллолга ўхшаб қолаётганимни ўзим ҳам сезяпман. Лекин шундай эрса-да, Назарбек ука, сиздан илтимос қиласман, эсли-хушли дўстларингиз бўлса, шаҳарда қолишлари аниқ бўлса, балки бизниги олиб келарсиз?..

Яхшибоев розилик бергандай секин бош иргади. Галати одам экан, деб ўлади ичида, ростдан ҳам оврӯ-поча тарбия олган кўринади, ахир, жиянини бозорга солиб ўтирганидан кейин... Ё энди тартиб шунаقا бўладими? Боя жияни ҳам, бизниги келинг, деб айтди, нима бало, булар ўзаро келишиб олганми? Йўқ, менинг қишлоққа кетишимни билади. Э, булар жуда галати одамлар экан!..

Кейин, йўлда кетаётib, Муяссарнинг Ошнога мос тушишини ўлади. Бўйлари ҳам баробар, нозикликлари ҳам бир хил, иккиси ҳам хушфеъл — худди узукка кўз қўйгандай. Ошно қишлоққа кетаман, деб гингшимоги мумкин, лекин унини ўчириш қийинмас — Мойрани бир эслатсан, бас, писиб қолиши тайин.

Шу ўй хаёлида, шу ўйдан нашъя олиб, бир якшанба куни Ошнони муҳаррирнинг уйига етаклаб борди. Муҳаррир Ошнонинг газетага ёзиб юришини биларди, жуда илиқ кутиб олди. Жияни Муяссар чой ташиб турди. Муҳаррир Ошнонинг куёвликка номзод эканини англаб, ош устида келажак режаларидан гап очди. Мана, Назарбек ўқишини тугатиб қишлоққа кетмоқчи, деди у, сиз-чи? Ошно муҳаррир билан Яхшибоевнинг ўзаро битимидан буткул бехабар, икковимиз бирга кетамиз, деб жавоб қайтарди, Ҳотам Шўрга ваъда бериб қўйганимиз, қишлоққа қайтиб бормасак номардик бўлади. Мен сизни жуда фаол талабалардан деб эшитаман, деди муҳаррир умидини узмай, балки шу ерда қолсангиз, илм билан машгул бўлсангиз, ўшанда жамоа ишига янада кўпроқ ҳисса қўшарсиз? Ошно фаол талаба эканини тан олди, лекин барибир шаҳарда қолишга унамади. Қишлоққа кетасизми, шаҳарда қоласизми, лекин оила масаласини жиiddий ўйлаш керак, ёш дўстларим, деди муҳаррир, йигит кишига бола-чақа жудаям

керак, хусусан, айтилмишки, оила — жамиятнинг ячейкаси... бу ёги сиёсий вазият ҳам анча оғир, уруш бўлиши муқаррарга ўхшайди.

Мұҳаррир айтмоқчи бўлдики, тезроқ уйланиб, тезроқ бола-чақа орттириинглар, зора урушга кетганда ортларингда тирноқларинг қолса!..

Яҳшибоев шаъмани англади-ю, лекин мақсадни узил-кесил англаб етолмади. У Мойра можаросидан сўнг Ошнонинг бошини тезроқ икки қилиш тараддисида эди. Мұҳаррир ҳам жиянига күёв топмоқ тараддисида. Хўш, иккиси ҳам бир ўйни ўйлаётган пайтида, мұҳаррирнинг урушдан сўз очгани, бўлажак күёв фронтга кетса, кейин бу ёқда жияни болалари билан беваю сагир қолиши эҳтимолини назардан қочиргани таажжубга солмайдими?

Ошно уларнинг ниятини пайқамади. Мұҳаррир гап орасида номзодни маъқул топганини, қишлоққа кетиш ёки кетмаслик каби майдачўйда юмушларни ижобий ҳал этиш Яҳшибоевнинг ўз зиммасида эканини енгил-елпи шаъмалар билан қистириб ўтди. Яҳшибоевнинг нияти сал бошқачароқ эди. Унинг учун Ошнонинг тезроқ уйлангани мұҳим, кейингисига — худо пошшо. Лапашанглик қилмаса, мұҳаррирнинг оқ билак жиянчасини Булдуруққа опкетиб, ўша ёқда сигир соғишу тезак териш каби синовларда пишитиб-чийратади, бўшанглик қилса... э, майли, бу ерда қолса қолибди-да!..

Ошно эса, бошида айланган савдодан бехабар, уйга қайтаётib нуқул урушдан гапирди. Биз ҳам борсак, Назар жўра, деди, бориб қаҳрамонлик кўрсатсак... ё биз боргунча тугаб қолармикан?..

— Бошлансин аввал, — деди Яҳшибоев. — Кейин ўйлашиб кўрамиз.

— Лекин мен биринчи бўп кетаман!.. — деди Ошно.

Яҳшибоев индамади. Яна мұҳаррирнинг гапларини эслади. Ростдан ҳам, урушга кетсан бу ёқда уйланиб, бола-чақа орттириб кетганимиз маъқулроқ, деб ўлади, ҳарна, кетимизда кимдир эслайдиган, йўқладайдиган одамимиз қолади-ку?..

— Ошно, — деди, — домланинг жияни ёқдими? Шунга уйланмайсанми?

— Йўғ-э, — деди Ошно қизариб, — мен унга муносиб эмасман-ку, Назар.

— Қўйсанг-чи, ошна. Туппа-тузук йигитсан.

— Муяссар — тоза қиз... менинг... гуноҳим кўп...

— Қўйсангчи, — дея тақрорлади Яхшибоев. — Унда мен дунёдаги энг осий банда эканман.

— Сендаям... бўлганми?.. — деб сўради Ошно.

— Э, кўп бўлган! — деб ёлғонлади Яхшибоев. — Ахир, анави Шоқулу Шоматлар билан ошначилик ўзи бўладими, ўшалардан ўтган-да!..

Ошнонинг сал чиройи очилди.

— Муяссарга уйлан, — деди Яхшибоев. — Тогаси билан ўзим гаплашаман. Кейин шу ерда қоласан.

— Қишлоқчи?

— Қишлоққача икки қадам. Бу ерда ўсиб-унишинг осон, кейин сенга мошина ҳам беришади, ўшанда, қарабсанки, Назар ошнангни кўргали ҳар якшанба кеп турибсан!.. Кейин, ошна, агар урушга кетсак, Муяссар тогасининг ёнида бўлади, бехавотир урушасан ўшанда...

— Тўгри айтасан, Назар жўра. Яхши қизга ўхшайди ўзи.

Хуллас, Яхшибоев Ошнони кўндириди. Бу ёги уруш ҳақидаги гап-сўзлар янада кўпайиб қолди. Ошно бир гал Булдуруққа бориб, галати хабар топиб келди. Эмишки, Хотам Шўро ўнта аргумоқни таблага тортган эмиш, уруш бошланса, отларни шахсан ўртоқ Будённийга топширармиш...

Бу орада Ошно Муяссар билан тузукроқ танишиб олди. Йигит қизни, қиз йигитни маъқул топди. Урушдан бир йилча олдин, мевалар гарқ пишган кезда тўйлари ўтди.

Кейин уруш бошланди. Ошнони фронтта ҳомиладор хотини йиглаб-йиглаб кузатди. Яхшибоев бўйдоқлигича кетди. Бир укаси ўзи билан баробар, яна бири икки йилча ўтиб урушга жўнади. Улардан бири қайтмади. Яхшибоев унинг ўлемидан анча кеч, Узоқ Шарқдаги урушда ҳам қатнашиб, ниҳоят, қирқ олтинчи йилда юртта қайттанида хабар топди. Бирга ўқиган жўралардан биргина Ошно билан ўзи омон қолган экан. Ошно Ўртақўргон вокзалида хотини, иккита ўғилчаси билан дўстини кутиб олди.

Улардан эшитиб билдики, муҳаррир тогаси Сталинград ёнида ҳалок бўлган экан.

Сўнгроқ англаса, муҳаррир тирноқ ҳақидаги гапларини Яхшибоев билан Ошнога эмас, ўзига қарата айтган экан. Ундан қолган ёлғиз ёдгорлик шуки, урушдан ўттиз йилча ўтиб, муҳаррир ишлаган эски бино деворига мармар тахта ўрнатиљди, тахтага исми шарифи ёзилди. Ошно бу ишга мутлақо аралашмади. Ўртақўргонга

ўзингиз бориб келасиз, ўртоқ Яхшибоев, мен борсам эришроқ туюлади, ҳар қалай, рафиқамиз боис хешлиги бор; энди, ўзингиз икки оғиз сўз айтиб, марҳумнинг руҳини шод этасиз; журналистлардан ҳам олиб қетинг, токи тадорик тузукроқ ёритилсан; ҳа, дарвоҷе, Муҳсина хонимга биздан салом деб қўйинг...

Яхшибоев шунда дурустроқ эътибор бердики, Ошно у билан гаплашган кезларида, ҳатто расмий топшириқ берганларида ҳам, сўз охирида Муҳсина хонимга салом йўлларкан. Ҳатто Муҳсина хоним билан Муяссар хонимнинг ораларидан ола мушук ўтган пайтларда ҳам шу одатини канда қилмаган. Ўладики, Ошно айни олижанобликни ўзига одат қилиб олган. Мақсади — таъкид. Яъники, хотинларнинг майда-чўйда гапларининг бизга ҳеч даҳли йўқ, Муяссар хоним Муҳсина хонимдан ранжиши мумкин, лекин Ошно бунаقا ранжаллардан устун туради, у ҳар қандай шароитда ҳам салом йўллашга қодир, қолаверса, унинг саломи ҳам кўп нарсаларни ўзгартириб юборишга қодир, дейлик, битта салом билан Муҳсина хоним ва Муяссар хонимни ўзаро яраптириб қўйиши мумкин. Турган гапки, айб — Муҳсина хонимда. Муҳсина хоним ўзига кўпроқ эрк беради, айниқса, дугоналигини пеш қилавериб, Муяссар хонимнинг энсасини қотиради. Лекин Ошно хотинига нисбатан саховатлироқ, унинг хотираси ҳам яхши, яхшилиги шундаки, у нақ қирқ олтинчи йилда, Ўртақўргон вокзалида, урушдан қайтаётган ҳамқишлоғини «виллис»да кутиб олиб, сўнг ҳовлисига элтиб, сийлаб, иззат кўргазиб, дўстининг орден ва медалларини мақтаб, сўнгида, бўйдоқлиқдан безмадингми, жўра, деб ҳазиллашганини; ҳамқишлоғи ўнгайсизланниб, Булдуруқча борайлик-чи, бирортаси топилиб қолар, деб айтганида, хотинини чақириб олиб, эй Муяссар, бу ёққа қара, Назар жўрам Булдуруқдан қайлиқ излаб овора бўп юрадими, ўзингнинг яқинроқ дугоналаринг йўқми, деб сўраганларини эсда сақлади.

Ўшанда Муяссар, иккита туққан бўлса-да, саҳт-сумбати ўзгармаган нозикниҳол Муяссар, хушфеъл, камтарину камсуқум Муяссар, уялинқираб айтганки, биттагина дугонам бор, оти — Муҳсина, жуда чиройли қиз, сураткашининг дўкони деразасида фотосиям илиғлиқ туради, шунаقا чиройли қиз... Балли, Муяссар, деб хитоб қилган ўшанда Ошно, Назар жўрам мени сен билан таништирган, энди мен ҳам уни бўлажак рафиқасига таништираман, ўша Муҳсинани меҳмонга чақир, хўш, Назар жўра, танишмоқча тобинг борми?

Яхшибоев хижолат чекиб айтганки, йўқ, ошна, мен аввал сал ўзимга келиб олай, поезддан тушган одамни чиройли қизга рўпара қилма, тагин ёқтирмай қолмасин, сал-пал ювиб-тараб, ундан кейин кўрсат...

Буям тўгри, деган Ошно хурсандлик билан, билиб қўй, Муяссар, сену мен Назар жўрамдан бир умр қарздормиз, энди ўзим совчилик қиласман. Майли, деган Муяссар хоним, у вақтларда жўнгина Муяссар, нозикниҳол, хушфеъл, камтарину камсуқум Муяссар, лекин аввал ўzlари суратини кўриб келсинлар, агар маъқул топсалар, кейин сиз совчилик қиласиз.

Ошно унда анча қизиққон эди. Миясига келган ниятни амалга ошироққа шошилган. Яхшибоев Муҳсинанинг кўнглини топганидан сўнг, ўзи росмана совчилик қилган. Кейинроқ, Яхшибоев Олия билан топишиб, Муҳсинага талоқ айтмоқчи бўлганида, совчи бўлиб борганини писанда этганки, ўртоқ Яхшибоев, бизнинг ўртага тушганларимиз бекор экан-да, а?

Лекин бу воқеалар анча кейин содир бўлади. Анча кейинки, бу пайт Ошно хийлагина ўсиб, ҳаттоқи болалиқда бирга ўsgан жўраларини ҳам ҳурматлашга — «сиз»лашга ўтган эди.

Пешин ҳордигидан кейин бир муддат bog айлануб келиб, тўмба устида кичкина бир қутича кўрди. Олиб очса, қўл соати экан. Оддий қўл соати, тилла суви берилган. Оддий эканига амин бўлиб, кўнгли тинчланди. Ким ташлаб кеттанини ҳам тушунди. Анави дўлвор йигит, Маматқулов Чорибой, шунчаки муҳлис, умидворлиги йўқ. Чиқимдор бўлти бечора. Қайтариб берсинми? Йўқ, ўлганда ҳам олмайди. Соат бермаганман, деб мункир келиши ҳам мумкин. Анойимас уям, ўшанда, бизниям у томонларга қўярмикан деб «чўчиган» пайтидаёқ сезилувди, демак, Яхшибоевнинг чиқишини пойлаб тургану келиб тўмбага қўйиб кетган.

Маматқуловнинг қайси палатада ётишини аниқлаб, ўша заҳотиёқ телефон қилди:

— Чорибой ука, — деди, — менга пора опкелган экансиз?..

— Йўғ-э, домлажон! — деди Маматқулов лаққа тушиб. — Ўзимнинг пулимга олдим, домлажон.

— Мен сизнинг соатингизга зорманми?

— Кечиринг, домлажон!.. Тушунамиз, унчалик қимматидан эмас, лекин азбаройи ихлосимиз туфайли бу, домлажон. Тилласига қарздормиз энди...

— Тўнка экансиз, Чорибой, — деди Яхшибоев. — Менга тилла соат бериш учун пора олишингиз керак.

— Бизда у одатдан йўқ, ишонинг, домлажон! — деди Маматқулов куйиб-пишиб. — Ишонмайсиз, бизди хотин олишимиз жуда қизиқ бўлган, биз хат ёзайдик, кейин укамиз хатди янгасига олиб кетайди. Сизди китобингизнинг ичига солиб оборайди!. Эсада қолган-да, домлажон!..

Маматқуловнинг ўз шевасига ўттани Яхшибоевни анча юмшатди. Бир муддат индамай турди, узринг давомини эшилди, сўнг жилмайиб туриб сўради:

— Поездга пул қолдими ўзи?

— Поездга етади, домлажон. Лекин бизди соатни олинг. Ўзингиз тақмасангиз, ўтилар тақар...

— Минбаъд бунаقا номаъқулчиликни қилманг энди, — деди Яхшибоев.

Кейин, Маматқуловнинг галати қилигини ўйлаб ўтириб, совгани барибир қайтаришга аҳд қилди. Эгнига халатини илиб, чўнтағига соат солинган қутичани ташлаб, иккинчи қаватта тушди. Маматқуловни палатасидан топмади. Шериги ўринда ётган экан, ҳозир чиқиб кетди, деб айтди. Яхшибоев пастга, ҳовлига тушди. Маматқуловни гулзор атрофига қўйилган харракда кўрди — ёнида бир аёл, секин гурунглашиб ўтирган экан. Яхшибоевни кўриб, кўзлари олазарак бўлди.

— Домлажон, — деб пешвоз эди. — Келинг, домлажон... Биз бу ёқда Қурбоной опамиз билан гаплашиб ўтирган эдик...

Яхшибоев Қурбонойни уч йилдан бери кўрмаган эди. Юзида қон қолмаган, аввалги жуссасидан асар ҳам йўқ, чўпдай бўлиб ўтирибди. Ранги синик, кўзлари сўнник, дарди ёмонга ўхшайди.

— Қурбоной қизим! — деб хитоб қилди. — Ўзингиз мисиз?

— Мен, — деди аёл ҳазин овозда. — Танимадингизми, Назар Яхшибоевич, одамлик сиёғим кетиб қолибдими?

— Йўқ, қизим, танидим, танимай худо урдими! — деди Яхшибоев аёлнинг татьнасига парво қилмай. — Сал озибсиз, холос. Лекин озғинлик сизга ярашади, ўзиям, танишган пайтимизда самбитдай қиз эдингиз-да!..

— Сизга бас келиш қийин, Назар Яхшибоевич, — деб начоргина жилмайди аёл. — Мана, мениям бу ерга опкелишди.

— Бу ер жуда яхши жой, — деди Яхшибоев уни ортиқ гапиртирмай. — Сиздай машҳур аёлни опкелишгани яхши-ю, лекин мени хабардор қилишмаганига тушунолмай қолдим. Ё бизнинг обрўйимиз шунчалар тушиб кетдими, Қурбоной қизим, қадрдонларни шунчалар тез унугдиган бўлиб қолдингизми?

— Бугун ҳовлига чиқишим, — деди Қурбоной. — Уч кундан бери қимир этмай ётувдим.

— Шамоллабсиз-да, Қурбоной қизим?

— Далани сал дорилашган экан, билмай, муддатидан один оралаб қўйибдилар, — деди Маматқулов.

— Ҳай-ҳай, қизим, пахта илмини сувдай ичган одам ҳам шундай қиладими? — деб куюнди Яхшибоев. — Қалай, энди тузукмисиз?

— Тузукдайман... Қайт қилишим тўхтади.

— Э, сизга чўт эканми, отдай бўп кетасиз!..

— Айтганингиз келсин. У ёқда күёвингиз ҳам илҳақ бўлса керак, пахта пишган пайти, бир ўзи далада... ҳосилни кўзи қиймайди...

Яхшибоев аёлнинг киртайган кўзларига тикилиб ўйладики, дард дегани ёмон нарса, одамни бир зумда ўзгартиб қўяди, ахир, уч йил один мажлисда кўришган пайтимида, мени тузукроқ танимаган қаҳрамон хотин шу Қурбоной эмасми? Минбардан қарсиллатиб гапириб, икки юз тоннадан терган йигитларни уялтириб, маррани минг тоннага элтмоқчи бўлган ҳам шу эмасми? Маррани айтганига элtdи, ортда неча-нечача теримчи қизлар шармандаи шармисор бўлиб қолди.

Қурбонойнинг кўзларида гусса бор эди. Илгари бошқача эди бу кўзлар. Узоқни кўзларди улар. Чақнаб, чарак-лаб турар эди. Қиз пайтида ҳам, кейинчалик ҳам, дейлик, бундан беш йилча муқаддам, каттакон мажлисда, Қурбоной Яхшибоевни танишни истамаган пайтда ҳам ёниб турар эди. Яхшибоевга унинг кўзлари бошдан ёқсан. Ёзган мақоласининг номи ҳам эсида: «Юлдузни кўзлаган қиз...» Башорат қилган экан, Қурбонойи тушмагур ўн йилча ҳам ўтмай кўксига юлдуз тақди. Икки юзлик маррасини унутиб, уч юзга чиқарди, шодлик ва ҳазил аралаш Яхшибоевга телеграмма жўнатдики, Назар Яхшибоевич, сиз айттан юлдузларнинг бирини олдим, деб...

Кейин яна бир юлдуз олди. Лекин улар энди кўринмайди. Чамаси, уйда, кўчалик пўрим кийимларининг кўкрагида қолган. Энди ўзи касалхона кийимида, кўзлари киртайиб, довругини унугтиб, шунчаки бир бемор хотин бўлиб ўтирибдики, қараб раҳминг келади.

— Чорибай ука, — деди Яхшибоев раис йигитта. — Қурбоной опангиз билан танишиб кўп яхши иш қилибсиз, сўраб кўринг-чи, балки шаҳарда майдачуйда ишлари бордир?

— Бажонидил, — деди Маматқулов. — Бозорга чиқиб келайми, опа?

— Раҳмат, ҳамма нарса етарли, — деди Қурбоной. — Энди мени тепага опчиқиб қўйинг, этим жунжикяпти.

Яхшибоев Маматқуловни кеткизиб, аёл билан озгина холи гаплашмоқчи эди, лекин додга қолди. Қурбоной ё унинг ниятини пайқамади, ё гаплашишни истамади. Ўрнидан туриб, раиснинг қўлига таянди. Икковлашиб корпус эшигига қараб секин юриб кетишиди...

VIII БОБ

Қиссанавис

Район маркази жуда обод экан. Богроғларини айландик, топилмайдиган китоблардан сотиб олдик. Маориф қўявермаганидан кейин мактаблардан бирида учрашув қилдик. Кўпроқ Яхшибоев гапирди. Районни мақтади, одамларини, табиатини, мактабларини... Гаплари ҳаммага ёқди. Қарсак чалиб олқишиладилар. Ўлаб қарасам, Яхшибоевнинг тутган йўли анча жўн, лекин жуда жўяли экан. Адабиётдан сўз очмади ҳисоб. Одамларнинг кўнглидаги гапларни топиб, сал куюниб, аммо қуюшқондан чиқмасдан, дейлик... ёлғондакам илфорлар ҳақида гапирди, кейин паҳтакорнинг меҳнатига ўтди. Айтдики, бу иш — дунёдаги энг оғир иш, катталарнинг ҳам тинкасини қуритади, лекин теримга суги қотмаган болаларнинг жалб этилишига асло чида бўлмайди, негаки, яна ўн беш-йигирма йилдан кейин жамиятнинг бор оғирлиги бутунги мактаб ўқувчиларнинг елкасига тушади, токи биз уларнинг миёсини юксак илмлар билан тўйинтирмас эканмиз, келажакда нуқул чаласавод одамларга кунимиз қолади. Бу ҳол — мантиққа ҳам, сиёсатга ҳам зид.

Унинг нутқи ўқитувчиларга ҳам, ўқувчиларга ҳам, учрашувга келган ота-оналарга ҳам бирдай ёқди. Менинг ўзимга ҳам ёқди. Яхшибоевга ҳавасим келиб ўтиридим. Рости, кейинги пайтларда унинг прозани ташлаб қўйганига, ўзини нуқул очеркларга урганига

ачиниб юрардим. Энди билсам, у танлаган йўл ҳам тўғри экан, очерк дегани одамларнинг кўнглига тезроқ етиб бораркан.

Учрашув тугаб, меҳмонлик иззатимиз ҳам битиб, райондаги ўртоқлар катта йўлдан бирор ўн чақиримча кузатиб қўйгач, яна иккимиз ёлгиз қолдик. Бағт пешинга огиб борарди. Узоқда тоглар қорайиб кўринади. Довон бор у ёқда. Ўша довоңдан ўтсақ, Ўртақўргонга секин тушиб борамиз. Довоңдан кўп марта юрганман. Тепасига чиқиб қаралганда, у ёқдаги воҳа нақ косага ўхшаб кўринади, сабабки, воҳа ортида ҳам баланд тоглар бор. Улкан коса устида кўкиш ҳовур сузид юради.

Пастга тушилгач, кўкиш ҳовур тарқалиб кетади ю узоқлардан Ўртақўргон шаҳрининг осмонўпар минораю гумбазлари ярқираб кўрина бошлиайди.

Кайфиятим зўр эди. Кайфиятим зўрлигига Яхшибоев сабабчи эканини билардим, унга миннатдорлик билдиригим келарди. Лекин бирорни ошиқча мақтаб ўрганмаганимданми, лутфим сал сийқароқ чиқди:

— Юртимизни яхши биларкансиз, Назар ака, ҳаттоқи шаршарасиям эсингиздан чиқмаганини!..

— Қанақа шаршара? — деб сўради Яхшибоев тузукроқ тушунмай.

— Кечака айтдингиз-ку, шаршарага борамиз, деб?..

— Ҳа, у шаршарами, — деди Яхшибоев, сўнг кулди: — Таваккалига айтувдим, Сайдқул ука. Тог бағридаги район бўлганидан кейин, қаериладир шаршараси ҳам бўладида!..

— Йўт-э, — дедим, — ахир, ёнидаги уйчаларини ҳам айтиб бердингиз-ку?

— Қизиқмисиз, Сайдқул, — деди Яхшибоев баттар кулиб, — ахир, неchanчи асрда яшаяпмиз, эсингиздами шу? Ахир, табиатида шаршара бўлгандан кейин, ўша жойда истироҳат қиладиган уй-пуйлари ҳам бўлади-да! Пионер лагерлари, спорт лагерлари, дам олиш уйлари... бунақа нарсалар ҳар дарада тиқилиб ётибди! Умуман, агар билмоқни истасангиз, менинг бу районга биринчи марта келишим. Ёнидан ўтиб кетардим, лекин ичкарисига кирганим йўқ.

— Ахир, бизни кутиб олишди-ку, Назар ака?..

— Кутиб олишгани рост, — деди Яхшибоев. — Бир дўстимиз қаттиқ тайинлаган экан. Исмини айтишим шарт эмасдир?..

Ортиқ синчковлик қилиб ўтирумадим. Ўзимча, бизнинг бу тарафларга кетишимизни айтиб илтимос қил-

ган бўлса, балки союздагиларнинг бирортаси хабар бергандир-да, деб ўладим.

— Кутиб олишмаса тузук экан, — дедим. — Одамларни ташвишга қўйиб нима қилдик.

— Озгина сабр этасиз, Сайдқул, — деди Яхшибоев. — Бизни яна бир жойда кутиб олишади. У ёги Ўртақўргон билан Булдуруқда фақат иккимиз юрамиз. Эрталаб қўнгироқ қилувдим. Агар кирмай кетсак, кейин бошимиз таънадан чиқмайди. Фаройиб йигит, мард-у, ўлгудай тўпори... Дарвоқе, лақабиям ўзи шунаقا.

— Ким экан у?

Яхшибоев машҳур бир раиснинг номини айтди.

— Ахир, у бошқа областда эмасми?

— Ораси бир қадам, — деди Яхшибоев. — Сал юриб, чапга буриламиш, нарёги — икки юз километр.

— Қадамингиз йирикроқ экан, — деб кулдим. — Икки юз чақирим-а!..

— Гингшиманг, Сайдқул. Оборсам, кейин хурсанд бўласиз. Билсангиз, Тўпори ҳақида турли гаплар юради, бирор ундан дейди, бирор бундай... Лекин ўзи жуда гайратли йигит. Ишларини кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади. Тогларга йўл чиқарган, каналлар қазган! Лекин озгина ўзбилармонлиги бор, шуниси айрим ўртоқларга ёқмайди.

Раиснинг ишларини мен ўзим ҳам кўп эшитган эдим. Яхшибоевнинг у ҳақда ёзган очеркларини ҳам ўқиганман. Лекин дунёда нима кўп — машҳур раислар кўп, шулардан биттасини деб тўғри йўлдан четга қайрилишимиз оғир ботди.

— Бормайлик, Назар ака, — дедим. — Ўртақўргон билан Булдуруқни келишувдик, лекин Тўпори маршрутимизда йўқ эди.

— Сабр қилинг. Ҳозир чапга қайриламиш.

Бирор чақирим юриб, серқатнов катта йўлдан чапга бурилдик. У ёғига кўзим илинибди. Уйғонган пайтимда серҳашам бир ошхона ёнига бориб тўхтаган эканмиз. Яхшибоев машина моторини ўчирди, сўнг:

— Шу ерда андак кутамиз, — деди, кейин ошхона олдига кўра қурган кабобпазни кўрсатди. — Анави боладан сўраймиз, балки Тўпори шу ерда чиқар?..

Машинадан тушиб, кабобпазга рўпара бўлдик. Яхшибоев ундан гап сўради. Кабобпаз ишини ёрдамчисига топшириб, бизни ошхона ортига, ҳовуз атрофига гирд экилган қайрагочлар соясига бошлиди.

— Ҳозир кеп қоладилар, — деди. — Ўтириб туринглар, мен ҳозир чой юбораман.

У яна жойига қайтди. Қораси учиси билан Яхшибоев секин шипшидти:

— Тўпорининг «агенти» бу. Қурмагур ким келаётганини икки соат олдин билади. Телефон қиласи чогида. Тўпорига тус жиян бўлади.

— Бу ёги неча соатлик йўл?

— Соатини сўраб нима қиласиз, Сайдқул, — деб койиди Яхшибоев, сўнг кабоб кўтариб келаётган йигитга ишора қилди. — Бирор сизни кет деб қистамаса, хурсанд бўлиб кутиб олса, озгина машшат қилсан қилибмизда, Ўртақўргон бир жойга қочиб кетадими?

— Хуш кўрдик, меҳмонлар, — деди кабоб кўтариб келган қорамагиз йигит. — Йўлда ҳориб-нетиб қолмадингларми?

— Отдаймиз, — деди Яхшибоев. — Ўзинг қалайсан, Неъматжон болам?

— Юрибмизда, Назар ота, — деди Неъматжон. — Тезда иссиқ жигар опкелишади, ҳозирча жўнроғидан еб туринглар.

— Ҳаяллаб қолмаймизми?

— Йўқ, бир пасда тайёр бўлади. Қалай, озгина конъяқдан ҳам опкелайми?

— Рулдаман, Неъматжон болам, рулдаман. Лекин бу ёқ... Сайдқул акангиз тусасалар, унда — майли, опкелинг...

— Қизиқсиз-а, Назар ота, — деди Неъматжон, — энди кўргандай гапирасиз. Мен турганда сиз машина ҳайдайсизми?

— Тўғрику-я, лекин ўзингизнинг машинангиз нима бўлади?

— Униям ҳайдайдиган одам топамиз.

— Бўлмасам, Неъматжон болам, яна бир топшириқ бор. Токи раис келгунча бизнинг нозимизга чидайсиз энди. Жигарга борадиган одамга айтинг, ҳисори қўйникидан олсин, ҳисори қўй бўлгандаям, даштда боқилгани бўлсин!

— Пахтакорнинг ҳисорисини менсимайсизда, Назар ота! — деб кулади Неъматжон.

— Даштники тузукроқ, болам. Ўт-ўлани тозароқ. Қариган жонимизни сал аямасак бўлмайди. Топшириғимиз шу.

Неъматжон «топшириқ»ни бажаргани кетди.

— Тавба, — дедим мен, — жигарнинг жигардан фарқиям бўларканда?

— Бўлади, — деди Яхшибоев. — Бўлмаган тақдирда ҳам, худди бордай қилиб гапириш керак. Токи меҳмоннинг қадри ошади, яъники давра кўрганингиз билинади.

Беихтиёр кулиб юбордим. Ростдан ҳам, бу Яхшибоев деганлари анойи одам эмас экан. Ҳамма балони билади, ҳар қандай шароитда ҳам топқирлик қиласди, умуман, унга бас келиш қийин — ё чиyrатиб қутулади, ё шундайчувалтириб ташлайдики, ипнинг учини топгунча она сутинг оғзингга келади.

— Сизга ўхшаганлар мени кўпда менсимайди, Сайдқул ука, — деди Яхшибоев сихлардаги кабобни санчқи билан ликобчага тушираркан. — Лекин ўзлари сигир сути билан эчки сутининг фарқига бормайди. Мана, сиз, фарқига борасизми?

— Йўқ, — деб тан олдим.

— Жайдари қўй билан қоракўл қўйнинг гўштини фарқлайсизми?

— Йўқ.

— Яхшибоев ҳаммасини фарқлайди, чунки унда тажриба бор, чунки у элга кўп аралашади. Яқинда бир зоминлик гаддор устозини тандиркабоб билан сийлабди. Устози бир ҳафта касал бўлиб, зўрга ўзига келиби. Қани, ўша шогирд менга дуч келсин-чи, эчки гўштини унинг ўзига едирадим!..

— Асли ошпаз бўлсангиз бўларкан... — деб киноя қилдим.

— Чақмай қўяқолинг, Сайдқул, барибир нишингиз ўтмайди, — деди Яхшибоев, сўнг бир муддат сукут сақлади, ликобчага туширган жазларини пақдос тушириб бўлди, сўнг айёrona жилмайди. — Ошпазлик — шунчаки бир эрмак. Агар хоҳласам, мендан зўр ёзувчи ҳам чиқарди.

— Зўр ёзувчисиз шекилли?..

— Ана холос! Яна чақяпсиз, Сайдқул ука. Ахир, кўр эмассиз-ку, менинг нечоғлик зўрлигимни кўрмасангиз? Анави мени нуқул мақтайдиган чала академикларга ҳам ўхшамайсиз, озгина бўлса-да виждонингиз бор. Зўр эмаслигимни ўзим ҳам биламан. Лекин ихолос қилсан, ҳаммадан зўр бўп кетардим. Афсуски, ялқовлик қилдим, майдачуйда гийбатларга берилдим, бировни бировга қарши қайрадим — хуллас, умрим ўтиб кетди. Аммо, ишонинг, мен билганни битттангиз ҳам билмайсиз.

Тентаклик қурсин, шу жойда менинг ҳам худбинлигим тутди. Гўё Яхшибоевдан қаттиқ ҳақорат эшитгандай, секин «писиллатдим»:

— Қанақасига зўр ёзувчи бўлардингиз, Назар ака? Сигир сути билан эчки сутини бошқалардан тузукроқ фарқлаганингиз учун эмасми?

— Эҳтимол, — деди Яхшибоев. Қизишмади, менинг аччиқданганимга шунчаки жилмайди, холос. — Эҳтимол, именно шу хислатим учун, яъники, сигир сути билан эчки сутини бошқалардан тузукроқ фарқлаганим учун ҳам энг зўр ёзувчи бўлардим. Агар барча билганимни шунчаки, катта гояларни ўртага тиқишишимасдан, оддий ва жўн қилиб қоғозга туширганимда ҳам... ҳаммангиздан ўзиб кетардим!..

— Бўлмаса, нега?..

— Негалигини ўзим ҳам билмайман, — деб сўзимни илиб кетди Яхшибоев. — Йўқ, сабабларини англаш мумкиндай... Энг каттаси — меҳнатдан қочганим... Мен бошдан ялқов эдим, Сайдқул. Жўрабоши бўлиб ўрганиб қолган эканман. Сиз билмайсиз, бир замонлар Ўртақўргон безориларига бошлиқ эдим, даҳма оғзида ўтириб, киссангувлардан «ўлпон» йигардим.

— Билардим, Назар ака. Шоқул деган безори билан андак «ошна» ҳам бўлганмиз.

— Жўрабошиман мен, — деди Яхшибоев, кулмоқчи бўлди, лекин эплай олмади, шунчаки лаблари жийрилди, холос. — Кейин менда журъат этишмади.

— Журъатли очеркларингиз бор-ку? — деб эътиroz билдиридим мен.

— Уларнинг тарихини билмайсиз, ука. Баъзиларини бирорвлар ёзиб, менинг номимни қалқон қилишган. Ўзим ёзганларим эса... аввал рухсат олиб, кейин ёзилган... Яъники, менга журъат этишга руҳсат беришган!.. Қўйинг, Сайдқул ука, дардимни қўзғаманг. Ўтиинг, енг, ичинг, лекин гап сўраманг!..

Неъматжон чой келтирди. Кейин чўнтағидан бир шиша конъяк чиқариб, стол остига қўйиб кетди. Яхшибоев шартта шишани олиб, оғзини очди, пиёлаларга секин қулқиллатиб қўйди:

— Озгинадан оламиз, Сайдқул ука. Менинг дардимга парво қилманг, шуни олайлик, балки кейин зўр бўп кетарман... Ҳалиям кеч эмас, нима дедингиз?

— Унақа деманг, Назар ака, бирор ўнтача яхши ҳикояларингиз бордай.

— Бордай эмас, бор, — деди Яхшибоев. — Бирор ўттиз йил олдин ёзилган. Лекин кейин прозага қўл урмадим ҳисоб... Нуқул очерка, нуқул очерка... Жонимгаям тегди бу очерка!..

— Проза ёзинг, ким қўлингиздан тутиб турибди?

— Эсдан чиқиб кетган у гаплар, ука. Ёзишга уриниб кўришим мумкин, лекин эплашимга кўзим етмайди... Пишикроқ таҳрирчи керак.

— Ўзимиз таҳрир қиласми, — деб юборганимни билмай қолдим.

— Келишдик, — деди Яхшибоев. — Тузукроқ нарса ёзсан, албатта сизга таҳрирга бераман. Қани, бўлажак ҳамкорлик учун биттадан олайлик!

Олдик. Кейин, гапимиз юришиб кетиб, яна биттадан олдик. Неъматжон кабобнинг совиганини олиб кетиб, қайтадан қиздириб келгач, боз биттадан... ҳисори қўйнинг жигаридан қилинган кабоб ортидан ҳам биттадан... Тиллардан тушов тамом тушиб, адабиёт ҳақидаги гапларни бас қилиб, боражак манзилимизга ўтдик.

— Тўпори галати йигит, — деди Яхшибоев. — Ҳозир бошида гап айланган кўринади. Одам қанчалар машҳур бўлса, ганимлари ҳам шунча кўп бўлади. Энди унинг кўнглини кўтармасак бўлмайди. Тўпори яхшиликни унутадиган йигитлардан эмас, Сайдқул ука. Қўполлиги бор-у, лекин юраги нозик. Асл деҳқон фарзанди, қувлиги ҳам ўзига яраша. Лекин қувлиги учун айблаб бўлмайди, хўжалиги катта, шундай катта хўжаликни эплаш учун озгина айёрлик ҳам керак. Айёр тулки бўлиш керак бундай ҳолларда!..

Шу пайт ёнгинамиздан шараклаган кулги эшишилди:

— Ёлғон айтяпсиз, Назар ота, бу ёрларда тулки қолмаган!..

— Э, ана, ўзиям кеп қолди! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Тўпорилиги ёлғон бунинг, гап пойлашидан билаверинг, докули бу!..

Ўгирилиб қараб, эллик ёшлардаги бир кишини кўрдим. Устида чанг босган пуфайка, оёғида латта этик, юзи офтобда қорайган, ҳаттоқи озгина тўрлаган, лаблари йирикроқ, тұяникига ўхшаш катта-катта тишларини ярқиратиб, кулиб турарди.

— Агар яна шунаقا гийбат қилганингизни эшишсан, бас, йўлдаги укаларга тайинлаб қўяман, сизни бу вилоятга қўйишмайди! — деб кулидиган Яхшибоевга қараб. — Хуш кепсиз, Назар ота, хайрият-э, сизниям кўрадиган кун бор экан!

Икковлари иссиқ қучоқлашди. Кейин раис менга ҳам қўлини чўзди.

— Сайдқул Мардон бу киши, — деди Яхшибоев. — Ўзимизнинг одам.

— Ўзимизнинг одам бўлса тузук экан, — деди раис менга илтифот билан илжайиб, сўнг ошхона тарафга овоз берди: — Бир қараб юбор, Неъматулло!

Неъматжон лаҳза ўтмай ёнимизда ҳозир бўлди.

— Таомни жуфт қилмабсан-ку, — деб таъна қилди раис. — Ё сенга ҳар гал ўргатишм керакми?

— Шўрва қўйиб юбордим, раис бува.

— Э, сени қара-ю, — деб баттар койинди раис. — Ахир, меҳмонлар шўрвани уйида ҳам ичишади. Бундоқ мияни ишлатмайсанми? Бор, нодон, анави тўрингни опкел!..

Неъматжон хижолат чекиб, ортига тисарили. Раис гўё ҳеч гап бўлмагандай, Яхшибоевга кулиб қаради:

— Ҳозир тўр опкелади, бир балиқчилик қиласиз, Назар ота! Шу яқин йилларда гулмоҳи еганмисиз? Ҳозир ейсиз, манави ҳовузга мингтасини солиб қўйибман! Атай сиз учун!

— Лофчисиз, тўпорисиз! — деди Яхшибоев ишонмай. — Гулмоҳи ҳовузда яшамайди, тогдаги дарёларда бўлиши мумкин.

— Гаров бойлашамизми, ютқизсангиз мен ўзим тўлайман?..

— Кимга тўлайсиз, ўзингизгами?

— Э, бунақада бўлмас экан... Хай майли, Сайдқул Мардон акага!..

— Ишондим, — деди Яхшибоев. — Сирингизни айтинг энди.

— Сирим шуки, тогдан трубада сув опкелганман, — деб жилмайди раис. — Сиз мени оми деб ўйлайсиз, лекин мен зўр ирригаторман. Ўша сув қирқ чақирим наридан келиб, шу ҳовузга қуйилади. Нарёги тутзорларга чиқиб кетади. Билсангиз, бу ҳовузда балчиқ йўқ, Назар ота! Тагига тоза қум тўшалган, тушаётган суви ҳам зилол, хўш, балчиқ қайдан пайдо бўлсин? Лекин гулмоҳиси бор, Назар ота, атай сизни шу ерга қўнади деб урчиттанман!..

— Балли, Тўпори ука!

Яхшибоев раисни лақаби билан атаганда сал ғалати бўлиб кетдим. Одамга эриш туюларкан. Лекин раиснинг ўзи заррача хафа бўлмади, шундан билдимки, буларнинг орасида жуда яқин, русларнинг таъбири билан айттанды, биргалиқда бир пуд туз totishiшган.

Базмимиз анча узоқ чўзилди. Бу орада ҳовуздан гулмоҳи тутилди, қовурилди, келди. Рости, бу балиқнинг

таърифини кўп эшитиб-ўқиб юардим-у, лекин мазасини билмас эдим — таърифидан минг чандон ўтиб тушаркан.

Ўша тун Тўпорининг қишлоғига жўнаб кетдик. Колхознинг меҳмонхонасига қўндиқ. Эрталаб турсак, қорувул чол, қўлида иккита паҳмоқ сочиқ, елка ишқайдиган «мочалка», ҳаммомга таклиф қилди. Биз ҳаммом қилиб чиққунча чорпояда ионушта ҳам тайёр турган экан. Чой устида Яхшибоев менга тегишид:

— Сиздан утина, биздан бугина, Сайдқул, — деди. — Мана, биз сизга уқаларингизни топиб бердик, энди сиз ҳам бир яхшилик қиласиз.

— Тилант тилагингизни!.. — дедим мен ҳам.

— Йўқ, — деб кулди Яхшибоев, — бўлмас экан, Сайдқул, айтардим-у, лекин таъмага ўхшаб қоларкан.

— Айтаверинг, Назар ака.

— Сизга Тўпори маъқул бўлдими?

— Қизиқ одам экан, — дедим. — Умуман тузуқдай...

— Агар ёқсан бўлса, шуни битта очерка қиласиз, Сайдқул ука.

— Ўзи ёққани билан иш битмайди, иши ҳам ёқиши керак. Иши ёқса, албатта ёзаман..

— Раҳмат, Сайдқул, — деди Яхшибоев. — Мен ёзсан бўлмасди, эскидан ёзиб юрган одами, ёзганини бот ҳимоя қиляпти, деб ўйлашарди. Қани, бўлмасам, Тўпорининг кабинетига борамиз...

Меҳмонхона жойлашган боғдан чиқиб, икки қаватли бинога етиб келдик. Идораси шу экан. Мени ҳайратда қолдиргани, идоранинг яланг жойда экани бўлди. Олдида бута тугул бир парча гулзори ҳам йўқ.

— Маккасини ўриб олибди, — деди Яхшибоев. — Шунаقا қурумсоқ бу Тўпори. Гул экмайди, ахир, сигирлар гулга ишқивоз эмас-да... Лекин, айтиб қўяй, бу — унинг камчилиги, шу жиҳатларини рўй-рост танқид қиласерасиз.

Мен энди идора эшигига қараб бурилган ҳам эдимики, Яхшибоев қўлимдан тутди.

— Бу ердамас, — деди. — Идорада ўтирмайди у. Идорада ҳисобчилар ўтиради. Тўпорининг кабинети бошқа ёқда, муҳбирлар тополмайдиган жойда.

Ҳайрон бўлдим. Лекин савол беришга улгурмасимдан, отларнинг кишинагани эшитилди. Очиқ дарвозадан ичкари кирдик. Отхона экан. Устига беда гарам қилинган узундан-узоқ бир айвон, олд тараф ёғоч говлар

билин тўсиљган, кета-кеттунча отларнинг тумшуклари чиқиб турибди. Тўпорини чеккадаги бир туп оқ ўрик тагидан топдик. Ўша ерга стол қўйиб, нималарнидир ҳисоблаб ўтирган экан. Ёнида иккита телефон аппарати. Шундагина Яхшибоевнинг ҳазиллашмаганини сездим. Ростдан ҳам, Тўпорининг кабинети шу ерда — отхонада экан.

— Назар отадан қочиб қутулиб бўлмайди! — деди у бизга пешвоз чиқар экан. — Искабтопарнинг ўзи!

— Ўв бола, оғзингта қараб гапир! — дея дўқ урди Яхшибоев атай «сенсираб». — Искабтопар нимани тошишини биласанми ўзи?

— Бир қошиқ қоним!.. — деб кулди Тўпори. — Тўпоримиз-да, Назар ота!

Кўришиб, ҳол сўрашиб, баҳмал сирилган стол атрофидан жой олдик. Шу пайт гов ортида иккита айгир қаттиқ пишқириб, бир-бирига оёқ кўтарди.

— Граф! — деб қичқирди Тўпори. — Меҳмонлар бор, жим бўл!..

Айгирлар бирдан жим бўлди-қолди. Тўпорига сал ҳайратланиб тикилдим чоги, камтарлик қилишни лозим топди:

— Сайисхонамиз торроқ, Саидқул ака. Орада гов бор, лекин тумшук чўзса бир-бирининг ягринига етади. Айниқса, Граф деганимиз ёмон. Тишлаган жойини узиб олади. Койиб турмасангиз бўлмайди. Граф қандни яхши кўради. Қанд бераёттанда яхши гапираман, кейин, агар тўполон кўтарса, сал жаҳдлансан, бас, қанд бермай қўяди, деб, жанжалини дарров тугатади. Зотли от, жудаям ақлли!.. Юринг, Саидқул ака, сизга бир мақтани!..

— Мен бормайман, — деди Яхшибоев. — Отни энди кўраётганим йўқ.

— Сизни бирор таклиф қилгани ҳам йўқ-да, Назар ота, — деди Тўпори. — Юринг, Саидқул ака.

Отлар турган жойга бордик. Бўз, жийрон, чавкар, қашқа, саман — хуллас, ҳамма туридан бор экан. Бариси совитилган, бариси чайир, сагрилари йилтирайдиган отлар.

— Йигирма бешта айгир бор бу ерда, — деди Тўпори. — Жами юзта. Пойгачиларини шу ерга йиққанмиз. Ҳозир сизга Графни кўрсатаман.

У айвон адогига қараб кета туриб, ойнаванд оқ шкаф ёнида тўхтади. Эшигини очиб, «аптечка» деб ёзилган қутичани олди. Кулимсираб, қопқогини кўтар-

дию юзимга яқинроқ тутди. Кўрсам, ичи тўла чақмоқ қанд экан.

— Графнинг улуси.

Сал юриб, Графнинг ўзини ҳам кўрдим. Унинг бўлмаси бошқа отларни кига нисбатан кенгроқ экан. Қўшини бўлмалардан ажратиб турган гови ҳам қўшалоқ. Ўмгани кенг айгир, бўйни гажак, оёқлари узун ва ингичка. Табладаки шунчалар чиройли, пойгода қандай кўринаркан, деб ўйладим. Тўпори «аптечка»ни шкафга қўйиб, уч-тўрт чақмоқ қанд билан ёнимга келди. Граф олд тараф говга бақамти келиб, бўйини чўзди, лабларини қимирлатди. Тўпори қандни кафтига қўйиб едириди.

Шу пайт рўпарадаги устунга телевизор осилганини пайқадим.

— Буям бир тентаклик-да, Сайдқул ака, — деб кулди Тўпори. — Граф тушмагур телевизор кўришни ёқтиради.

— Йўғ-э!

— Рост, — деди Тўпори. — Қараб тураверади. Лекин энг яхши кўргани нима, топинг-чи?

— Тополмайман, ўзингиз айтиқолинг.

— Қозоқнинг дўмбирасини яхши кўради. Қулунлигида чопиб юрган дашти биёбонида эшиттан бўлса керак-да.

Ғалати бўлиб кетдим. Дўмбира биргина қозоқда эмас, ўзимиздаям бор, деб ўйладим, ахир, мен ўзим ҳам... нуқул отамнинг дўмбирасини согинаман-ку? Эсимда қолгани ҳам ёлгиз шугина-ку... Худо кечирсин-у, лекин қаршимдаги тулпор назаримда кичрайиб қолгандай бўлди. Йўқ, гапим эришроқ чиқди, аниқроғи, уни ҳам ўзимдай етим экан, деб хаёл қилдим. Йўқ, сал бошқачароқ... қанақалигини ифода этгали сўзим етмайди... Ўзимни шу отта менгзадим, деб айтсан ростроқ бўларди, лекин баттар куллига қолищдан чўчийман.

— Отнинг турган-биттани фойда, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Отбоқар ҳеч қачон гриппга чалинмайди, шуни эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Унда эшитиб қўйинг. Сабаби шуки, гўнг ҳидини ҳидлаган одам касал бўлмайди, — деб кулди Тўпори. — Албатта, от жониворнинг гўнгини ҳидлас...

— Э, яшанг, — дедим завқим келиб, — бу, дейман, отнинг тезагиниям тилло қилиб юбордингиз!

— Арзийди-да, Сайдқул ака!..

Гаплашиб, Назар ака ўтирган стол ёнига қайтиб бордик. Шу пайт хизматчилар патнисда чой-нон келтиришди. Вазаларда нок, олма, узум пайдо бўлди.

— Узумингизни йўқотинг, ука, — деди Яхшибоев қовогини уйиб. — Ҳозироқ йўқотинг.

— Э, бу узум бошқа жойдан, Назар ота! — деди Тўпори, сўнг қотиб-қотиб кулди. — Парво қилманг, Сайдқул ака, — деди менга қараб. — Бир гал айтиб берувдим, тиллахона ёнидаги узумнинг ҳосили мўлроқ, деб! Ҳеч эсидан чиқармайди!..

— Бу номард атай ўша жойга эккан, — деди Яхшибоев жаҳлдан тушмай. — Яна шуни айтиб мақтанганини кўрмайсизми? Эмишки, ҳосилдор эмиш, эмишки, битта ўзи еярмиш! Тўпорилик ҳам эви билан-да!.. Бир куни кўрсам, битта очерқачи бола буни мақтаб ёзаман деб, худди шу нарсани — ҳожатхона ёнидаги узумни ёзибди! Ёшлардаям уят қолмади, Сайдқул ука, булас ҳожатхонани адабиётта ҳам олиб киради ҳали! Қараб туринг, аниқ олиб киради!..

— Қўйинг Назар ака, бошқа гап қуриб кетганми? — деди Тўпори сал жиiddий тортиб. — Келинглар, уят-уят гаплардан гаплашиб ўтирайлик!

Кутимаганды Яхшибоев қийқириб юборди:

— Ўлманг, уккагарнинг боласи, Тўпори! — деди тиззаларига шаштилаб. — Сизнинг шу одатингизни яхши кўраман! Қалай у, ҳалиям тирикми? Уят-уят гаплардан гапирияптими?..

Мен, гапнинг рости, ҳеч кулолмадим. Чамаси, буларнинг ҳосили ҳазили эди бу. Анграйиб ўтирганимни кўриб, Яхшибоев кулгидан тўхтади, кўзёшларини сидириб олиб:

— Ҳозир, Сайдқул ука, — деди. — Ҳозир айтаман. Буларда бир юмшоқ феъл раис бор. Колхозда раис, Оти Жониқул. Жуда мулоим одам. Оғзидан шалоқ гап чиқмайди. Бечоранинг бир айби шуки, ижрокомнинг раисидан кўрқади. Ижроком раиси ўзи сал bemazaroқ. Юрган йўлида қилиқ кўрсатиб юради. Ҳали бўшаб кетмадими, Тўпори ука?

— Ҳозирча турибди, — деди Тўпори. — Лекин таги маҳкамроқ кўринади.

— Парво қилманг, бўшатиб юборамиз, — деди Яхшибоев. — Тошкентта ўтганда бир ёдимга солинг...

— Майли, юраверсин, Назар ота...

— Юрмайди, — деди Яхшибоев кескин қилиб. — Ёдга солиш эсингиздан чиқмасин. Хўш, энди ҳалиги

Жониқулга қайтайлик... Ижрокомдан қўрқиши шунчаликки, ҳаттоқи гийбатига ҳам аралашмайди. Ижроком ҳақида була роса латифа тўқишиади. Бир куни даврада ижрокомни латифага қўшишган экан, ҳалиги мулойим раис дарров ўзини олиб қочибди. Айтармишки, келинглар, жўралар, сиёсатни қўяйлик, уят-уят гаплардан гаплашайлик, деб!..

— Ўзи уят гап нималигини билмайди! — деб, қотибқотиб кулди Тўпори. — Мусичадай одам, хотинларгаям сизлаб гапиради.

— Тўпориликни кўрдингизми? — деб кўз қисди Яхшибоев. — Аёлларни сизлаш бу бандага кулгили туюлади.

Шунга қолганда мен ҳам ўзимни тутиб туролмадим. Яхшибоевнинг гапида ростдан ҳам жон бордай эди. Лекин Тўпори парво қилмади, яна хохолаб кулишга тушди.

— Ижроком қалай? — деб сўради Яхшибоев. — Янгироқ латифалардан борми?

— Бор-у, лекин кулгилимас, — деди Тўпори. — Ҳозир у киши шиорга ружу қўйганлар. Районда алвон илинмаган гўша қолмади ҳисоб.

— Яхшилари ҳам бордир?..

— Кеча айтишди, қабристоннинг тепасига «Хуш келибсиз!» деб ёзилган эмиш.

— Аҳмоқми у, ука? — деди Яхшибоев кулгисини ийгиштириб. — Мияси чайқалгани йўқми, ишқилиб?

— Тўнка у, — деди Тўпори. — Буйруқни берадиу жойидан жилмайди. Кадрларига ҳаддан ташқари ишонади, кўчага чиқса эди, балки ўша қабристон устидаги ёзувга ҳам кўзи тушарди.

— Балки ёлғондир? — деди Яхшибоев. — Тағин буям латифа бўлмасин?

— Қанақасига латифа бўларкан! Райком секретари бориб, ўзи олиб ташлаган эмиш!..

— Барака топсин, ақлли йигит экан...

— Ақлли йигит-у, лекин сал қайсарлиги бор, — деди Тўпори. — Гапга кирмайди.

— Балки сиз ўзингиз қайсарроқдирсиз? — деди Яхшибоев. — Билиб қўйинг, сиз эмас, у сизга раҳбар. Гапига кўниш керак.

— Кўнамиз, Назар ота, кўнмай иложимиз қанча, — деб гудранди Тўпори, сўнг отхона четида гарам бузгаётган сайисларга қараб қичқирди: — Опкелинглар иккичасини!..

Зум ўтиб, сайислар учта отни эгарлаб келишди. Граф деганини дарров танидим, абзал остида баттар очилиб кетибди, юганлари кумушдән, тилла бўлиб ёнаёттан мис узангилар... Беихтиёр достондаги сатрлар эсимга тушиб кетди: «Соқибулбул найча қўйиб қараса, Гиркўкнинг қирқ қулочлик қаноти қирқ букланиб ётган экан...»

— Минсак бўладими, раис ука? — дедим. — Ё шунчаки кўрсатиб, кўзимизни ўйнатасизми?

— Э, мининг, Сайдқул ака! Фақат юввошрогига мининг, ташлаб кетмасин тагин...

— Графни берсангиз, юввошми шу от?..

— Юввош, юввош... Сиз-чи, Назар ота, оёқнинг чигилини би-ир ёзмайсизми?

— Йўқ, — деди Яхшибоев. — Биз вақтида отни кўп минганимиз, майли, Сайдқул суворий бўлақолсин...

Графни ёнимга етаклаб келишди. Эгари баланд экан. Бўйимрасо эмаслигидан, ким билсин, неча мингинчи бор куюниб, секин узангига оёқ юбордим. Эгарнинг қошидан ушлаб, ўзимни тепага олганимни биламан, от турган жойида бир сапчиди. Зўрга ўзимни тутдим. Жиловни қўйиб юборишмаган экан, пайтдан фойдаланиб, узангини бир-икки айлантириб, оёғимга мослаб, сайис узатган қамчини қўлга тутдим.

— Э, Авазхон бўп кетинг-э, Сайдқул! — деди Яхшибоев чапак ҷалиб. — Ярашди, лекин, от ярашди!..

— Балки мен отга ярашгандирман? — деб ҳазиллашдим.

— Э, суриштирманг, икковингиз ҳам зўр!.. — деб хитоб қилди Тўпори.

Ҳовли дарвозаси очиқ эди. Ўша тарафга бурдим. Сайислар отнинг жиловини қўйиб, ҳар бири биттадан отни миниб, ортимдан ҳайдашди. Улар мингандар сал майдароқ туюлди. Эҳтимолки, юввошроқ ҳам бўласа...

Граф йўрга эдими, йўқми — бунисини билолмадим. Чавандоз ҳалқи яхши билади, йўрга билан югурик ўртасида йўртоқ деган бир юриш ҳам борки, ўрганмаган одамнинг ичини тўкиб ташлаши ҳеч гап эмас. Айғир айни ўша юришдан бошлади. Бунда ҳам уста чавандоз йўл топиши осон. Йўртоқнинг давоси шуки, вазнни эгарга эмас, узангиларга ташлайсиз. Афсуски, Графнинг узангилари барибир узунлик қилди (оёғим калталик қилди, деб айтишга худбинлик қўймайди). Ноилож отнинг жиловини бўшатдим. Изн текканини сезди чорги,

Граф йўртогини йигиштириб, сал тезлади, яна бўшатувдим — кўпроқ тезлади... Бир маҳал қарасам, асфалт кўчада кетяпмиз, ёнимиздан тераклар лип-лип ўтиб боряпти, тезлик шундайки, эгардан учиб тушсам, омон қолишим даргумон. Шартта жиловни тортдим. Лекин от парво қилмади, баттар тезлашиб кетаверди.

— Меҳмон, чапга буринг! — деган овоз келди ортимдан. — Чапга буринг, пахтазор сал юмшоқроқ!..

Қулоқ тутиб, дупур ёлғизмаслигини сездим. Демак, сайислар ортимдан келишяпти. Иложи бўлса, етиб олишарди, лекин Граф уларнинг отларидан илдамроқ экан. Рости, юрагимга сал ваҳима тушди. От миниб, бунаقا тез чопганини кўрганим йўқ. Йиқилсан ҳам юмшоқ ерга йиқилай деб, жиловни чапга бурмоқчи бўлдим, лекин от бўйсунса қани!.. Нима бало, ё бунинг сувлуғи оғзидан чиқиб кетганми??. Сайис йигитлар иккови ҳам бақувват эканини билардим, агар етиб келишса, мени қутқаришлари осон, икки ёндан ўтишиб, икки қўлтигимдан ушлаб, шундоққина эгардан узиб олишади, лекин... етиб келишармикан?..

Қийқириқлар узоқлашганини сездим. Йўқ, етишолмади. Граф ростдан ҳам зўр экан. Мени опқочиб кетди, энди бирор жойда нақ ернинг кўзига кўтариб уради!.. Яқин-ўртада байтал-майтал юрса ҳам тузук эди, уша жойга бориб секинларди, лекин асфалт кўча бўм-бўш, жон зоти кўринмайди. Кўринмагани ҳам дуруст, тагин машина-пашина учраса каттароқ фалокатга йўлиқамиз!..

Жиловга ёпишиб, кучаниб тортдим. Фойдаси бўлмади. Учиб кетаверди. Шунда ёдимга бир нарса лоп этиб келди. Анорбоев айтувди, от опқочувди, зўрга «арра» қилиб тўхтатдим, деб!.. Барака топкур, шу ерда эслаганимни қаранг! Нимани «арра» қиласарди, жиловни «арра» қилган-да!..

Огиримни бир муддат эгарга ташладим. Хавфли эди, дуч келган лаҳзада учиб кетишим мумкин. Лекин мен таваккал қилдим, эгарга огири ташлаб, икки оёғим билан от танасини маҳкам қисиб, қўлларимни бўшатиб олдиму жиловни гоҳ чапга, гоҳ ўнгта тортиб, сувлуқни отнинг оғзида нақ арра қилдим! Жони оғриркан, бирдан секинлашди. Ҳалиги ҳаракатларимни бот такрорладим — от таққа тўхтади!

Хайрият-э!

Пешонамга тошган совуқ терни сидириб, отни кўча четига чиқариб турганимда, ортимдан сайислар етиб

келишди. Қўрққанимни яшириш учун, нотабиийроқ чиқса-да, ҳиринглаб кулдим, отнинг қўймичига икки қамчи туширдим:

— Ҳу, ёмонлагур!..

Граф турган жойида тепага сапчиди. Лекин боя еган азоби эсида экан, бир қадам ҳам олга силжимади.

Сайисларга қарамасдан, отни орқага бурдим. Гўё ҳеч гап бўлмагандай, жиловни озгинадан бўшатиб, йўргасини кўрмоқчи бўлдим. Афсуски, Графнинг йўргаси йўқ экан, жўн юришдан бирдан йўртоққа ўтиб кетаверар экан...

— Қанчага олгансизлар? — деб сўрадим ўнг томонимда келаётган сайисдан.

— Раис бува билади, — деди сайис. — Лекин бизни ёмон қўрқитдингиз, меҳмон. Шаҳарлик одам, ташлаб кетадими, деб ўйладик...

— Бекор ўйлабсиз, — дедим сир бой бермасдан.

Сайислар бошقا гап қўшмади. Отхонага қайтиб келсак, Яхшибоев билан Тўпори дарвоза ёнида туришган экан.

— Ҳаяллаб қолдингиз, Сайдқул, — деди Яхшибоев, — ишқилиб опқочиб кетмадими?

— Опқочмоқчи бўлди, — дедим. — Лекин укалар ёрдам беришди.

— Йўқ, меҳмон ўзлари тўхтатдилар, — деди сайислар бир овоздан.

Эгардан тушиб, Графнинг жиловини эгаларига тутқаздим. Ичкари кирдик. Ўрик тагидаги столга қараб борараканмиз, бутун аъзойи баданим зирқираб оғриётганини сездим.

— Йўргарогини кўрсатмайсизми, раис ука? — дедим. — Граф йўртоқ экан-у?..

— Йўргасиям бор, кўрмабсиз-да... — деди Тўпори.

— Йўргаси йўқ, — дедим. — Пойганинг оти, холос. Лекин кўриниши яхши экан.

— Отни биларкансиз, — деб мақтади Тўпори. — Ростдан ҳам йўргаси йўқ бунинг. Нима бало, сайиснинг ўглимисиз дейман?

— Сайиснинг ўглимас-у, лекин Анорбоев билан кўп юрган, — деб кулди Яхшибоев. — Чорвадорни яхши кўрадиган бир киши бор, Сайдқул иккови бирга кезишиади.

— Э, ўша кишиниям бир кўрсатинг, Назар ота, — деди Тўпори. — Отни биладиган одамларни хуш кўра-

ман. Биз асли отбоқарнинг ўглимиз, Сайдқул ака, отни яхши кўрамиз. Бошқа ишларимизни айтолмайман-у, лекин уч-тўртга яхши тулпоримиз бор. Графни тўгри тоғдингиз, йўргаси йўқ, икки-уч пойгада соврин олган, пойгага ярайди. Тезлиги «Жигули»дан қолишмайди. Синаб кўргандирсиз?..

— Отингизни қўйинг, тўпори йигит, — деди Яхшибоев. — Сайдқул акангизга ишингизни кўрсатинг.

— Ишимиз оз-да, — деб камтарлик қилди Тўпори. — Агар жуда истасалар, майли, эртан-мертан кўрсатармиз...

Лоф бўлса ҳам айтишим керак, умрим бино бўлиб, Тўпоридай гайратли одамни учратмаганман. Сухбатда одам унчалик билинмайди, сафарда тузукроқ билинади. Тўпори билан ҳам сафар қилдик. Тўгри, сафаримиз қисқароқ бўлди. Икки кун ичида каттакон хўжаликни айланиб чиқдик. Пахтазорини кўрсатмади. Пахта ҳамма жойда бор, кўп кўргансиз, деб айтди, мен сизга бошқа нарсаларни кўрсатаман. Айтганидай, мен кутмаган нарсалар қадам сайин учрайверди: тивит рўмол тўқийдиган цех, ганч пиширадиган завод, доривор ўсимлик йигадиган маҳсус бригада, асаларичилар, ҳаттоқи мармар чиқарадиган каръери ҳам бор экан. Жами ўн миллион фойда берамиз, Сайдқул ака, деди, озгинаси ўзимизга ҳам қолади, биласиз, вордийда одам кўп, жуда тифиз яшаймиз, ҳаммага иш топиб бериш қийин, насиб этса, ўшаларга атаб яна бир-иккита завод ҳам очамиз...

Томошанинг энг зўри кечга яқин бўлди. Тўпори мен билан Яхшибоевни машинага солиб, тог тарафга олиб кетди. Ортимиздан яна иккита машина эргашди.

— Запас машина бўлиши шарт, — деб тушунтириди. — Кейин мен бу шоферларни яқинда қабул қилганиман, қани, баробар юроладими-йўқми?..

Йўлда ер текислаб ётган талай техникани кўрдик. Умримда учрамаган тракторларни кўрдим. Ўзимизнинг юртникига ҳеч ўхшамади.

— Японларники, — деб изоҳ берди Тўпори. — Ана-ви америкалик бойларникидан ҳам бор. Нариги қирда ишлайти. Бизга кўп пул керак, Сайдқул ака. Пул бўласа, яқин ўртада фойданни эллик миллионга етказамиз. Чўлда шаҳар қурамиз. Ана, труба ётқизиб қўйдик. Бу ёри дарёдан сув келтирамиз. Насос сотиб олиш керак, станция қурамиз сув ҳайдайдиган...

Ҳамма ёқ тўзон, чанг. Одамлар гиж-гиж. Ҳамма ёқда иш, бирор «полвон»да ариқ қазиган, бирор тракторда тупроқ сурган, яна бирорлар текислаган, кесган, қирқсан... Рости гап, ҳайратимни яширолмадим. Ҳайратим Тўпорига ёқди.

— Ана, труба ётқизяпмиз, Сайдқул ака, — деди. — Труба неча пулга тушишини биласизми?

— Қиммат бўлиши керак.

— Бепул! — деди Тўпори қулимсираб. — Сув баҳоси! Фақат ташиб келишга бензин пули кетган, холос.

Баттар ажабландим.

— Ҳозир тушуниб оласиз, Сайдқул ака. Сиримни очаман-у, бирорга айтиб юрмайсиз. Бирорлар хўжасизлик қиласди, мен бир тийинни ҳам тежайман. Қаердан газ ўтишини билсан, бас, ўша томонга одам юбораман. У пайтда газчилар аллақачон ишини тутатиб, рапортни топшириб, мукофотни олиб жўнаб қолган бўлади. Лекин ноинсофликни қарангки, улар ўттан издан юриб, чўлу биёбонларда ётган сон-саноқсиз трубаларга дуч келасиз! Тепага хабар қиласизми? Хабар қилган пайтларим ҳам бўлди, лекин тепадагилар пастроқдагиларга, пастроқдагилар ундан ҳам пастдагиларга айтиб, токи буйруқ газчиларга етгунича чўлда ётган трубалар та мом чириб битади! Ахийри газчиларнинг «сарқитини» бу ерга ташиб келадиган бўлдим. Айтсан ишонмайсиз, бирор юз километрга етди ерга кўмган қувурларим! Ҳаммасидан фойдаланяпмиз, сув шариллаб оқиб турибди!..

— Балли! — дея хитоб қилди Яхшибоев. — Киройи раис мана шунаقا бўлиши керак!

— Йўқ, Назар ота, сал бошқача бўлиши керак, — деди Тўпори. — Агар менга сал эрк беришса эди, ўзим билардим қанақа ишлашни... Мана, ўзимизда қурилиш ремонт колоннаси бор, кучимиз ҳам бор, лекин ҳуқуқимиз йўқ. Пулни бошқа ташкилотга ўтказишими керак. Акс ҳолда банка маблаг бермайди. Бошқа ташкилотта обьектни буюртма қиласиз-да, кейин ўзимиз уларга пудратчи бўлиб оламиз. Буюртма олган ташкилот ақалли бирорта молхонани ҳам эплаб қуролмайди, бизнинг ҳуқуқсиз колоннамиз эса, ўтган йили бутун боғли гишт заводини қуриб ташлади! Адолат қани, Сайдқул ака?

— Мен бу ·тилсимлардан жуда йироқман, раис ука, — деб, ўзимнинг нодонлигимни тан олдим.

— Ёки йўл қурилиши... — деди Тўпори баттар куюниб. — Токи бирорта йўлни планга киритгунча роса

үн йил кетади. Пландан кейин лойиҳаси тузилади, кейин қурилишнинг ўзига ҳам бирор үн йил кетади. Ҳўш, мен нима қилишим керак? Қачон узоқ яйловларга йўл ўтказиб беришади, деб кутиб ўтираманми? Сурвни ўз оёғи билан яйловга юборсангиз, йўлда қанча вазнини йўқотишини биласизми? Йўқ, мен кутолмайман. Ўзимизнинг кучимиз билан йўлни қураман. Кейин бориб, йўл министрининг эшигини пойлайман, ахийри, минг туҳмат-шалтоқ билан, ялиниб-ёлвориб, баъзида шармандалик қилиб, дўқ уриб, тайёр йўлни уларнинг келажак планига тиркаб юбораман. Кейин гўё биз эмас, улар қурган бўлиб чиқади, қурилишга кетган харажатни бир амаллаб ундириб оламан-у, лекин мукофотни уларнинг ўzlарига қолдираман! Қипқизил муттаҳамлик-ку, акалар?

— Шуларни ёзib чиқмайсизми? — деб сўради Яхшибоев.

— Фойдаси йўқ, — деди Тўпори. — Қайтага, бу гапларни билишмагани дуруст. Ҳозир менинг ўзимни ёзib ётишибди.

Гап-гаштак билан тог бағрига етиб келдик. Кичикроқ бир сойнинг кўприги ёнида Тўпори машинасини тўхтатди. Тушиб, орта қолиб кетган икки машинани кутдик. Тўпори машина юкхонасини кавлаб, ҳар иккимизга ҳам биттадан чакмон берди:

— Тог тараф салқин, шамоллаб қолманлар тагин.

Чакмонларни елкага ташлаб, йўл ёқасидан тошларга чиқиб ўтирдик. Асфальт йўл кўпrikка етган жойда тугаб, нариги ёқда жўнгина тош тўшалган йўл қуринарди. Тош йўл кенг даранинг ўнг тарафидағи тог бағридан тепага ўрлаб, ошувда кўздан йўқоларди.

— Э! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Анави нима, кийикка ўхшайдими?

У кўрсатган тарафга қарадим. Келган тарафимизда, чапдаги яссироқ қир ёнбагрида тўрт-бешта кийик ўтлаб юрарди. Диққат қилсам, улар юрган жой сим тўр билан ўраб олинган экан.

— Дастваб ўнтагина эди, — деди Тўпори фаҳр билан. — Ҳозир бирор эллик бошга етди. Чиройли-да ўзиям жонивор!.. Бирорлар отиб қўймасин деб, атрофини тўсдим. Бирор үн гектар жойлари бор, емиши ўzlарига бемалол етади, қишида оз-моз ёрдам қиламиз, холос.

— Э, бу йигит бало, — деб мақтади Яхшибоев, — бирор йигирма мингта тивит эчкиси бор. Икки мингта қўтоси бор. Бу, дейман, қўтослар кўринмайдими?

— Улар тепада, — деди Тўпори. — Паст уларга иссиқлик қиласди.

— Афандисиз-да, раис ука, — деб кулди Яхшибоев. — Сизга қўтоснинг нима кераги бор?

— Буям бир эрмак-да, Назар ота, — деб қўйди Тўпори.

— Эрмак ҳам қуриб кетсин, эрмак сонини икки мингга етказиш шарт эдими?

— Хато қиляпсиз, Назар ота, — деди Тўпори бирдан қизишиб. — Тўгри, қўтос сут бермайди, лекин жуничи? Гўшти-чи, гўшти? Нуқул тоғдаги гиёҳларни териб ейди, гўштининг турган-биттани даво! Мингта бўрдоқи қорамол кетидан камида юзта одам овора бўлади. Буларнинг мингтасига ўн кишилик бригада етиб ортади. Булар учун махсус ялов ажратиб, ем-хашак йигиб, бошқа қилиб юрмайсиз! Ўз кунини ўзлари кўради. Кони фойда-ку, наҳотки тушунмасангиз!.. Тиззадан кела-диган қор тагидан емиш қидириб топади-я!..

— Бўлди, бўлди, биз енгилдик, ўртоқ раис! — деди Яхшибоев. — Сиз билан баҳсласиб бўлмайди.

Ортда қолган икки машина ҳам етиб келди. Яхшибоев «Жигули»га ўтиб, шу ердан қайтадиган бўлди. Тепада ҳаво сийрак, тагин товонимга қолиб юрманглар, деб ҳазиллашди. Тўпори билан мен аввалгидек «УАЗ»га ўтиридик. «Нива» ортимиздан юрди. Кўприкдан ўтиб, тош йўлга тущдигу тепага тирмашдик. Биринчи ошувдан осон ўтдик. Ундан сойликка эндинк. Пастта кетаётисиб, нариги довоннинг жуда баланд эканини кўрдим: қиялама йўл то тепага етгунча бирор ўн беш марта «буралган» экан.

Анча хавфли эди. Бир тарафимиз тик қоялар, бир тарафимиз нишаблик, йўл жуда тор, биттагина машина сигадиган. Машина мотори зўриқади, гидрираклар остидан тош кўчади, лекин Тўпори парво қилса қани! Қия йўл билан тоғнинг у четига етамиз, кейин, кенгроқ буримдан ортга қайрилиб, тоғнинг бу учига етамиз, кейин яна нариги четига... ҳар буримга етганда уч юзтўрт юз метр баландлаб кетган бўламиз. Тепага кўтарилиганимиз сайин ҳаво совиб боради.

Ўнинчи буримларга етганимизда Тўпори машинани тўхтатди.

— Қаранг, Сайдқул ака, шу йигитларга ҳам ишониб бўладими! — деди жаҳали чиқиб. — Радиатори қайнаб кетибди!

Пастда, еттинчи ёки саккизинчи буримда «Нива»нинг зўрга судралиб келаётганини кўрдим. Тўпори ўриндиқлар орасида турган рацияни «қўшди»-да, трубкани олди.

— Олд гилдирагини уламайсанми, галварс! — деб бақирди. — Машинани соб қиласан-ку! Бўлди, энди сен озодсан, орқага қайтиб кетавер!..

«Нива» тўхтади.

— Ортга буриб олиш қийин-ку? — дедим ташвишга тушиб. — Бечора тажрибасиз экан.

— Тажрибали, Сайдқул ака, — деди Тўпори жаҳлидан тушмай. — Юрак йўқроқ атай моторни зўриқтириди. Қўйинг, Сайдқул ака, асабни бузмайлик, йўлнинг бу тарафи сал хавфлироқ... Чакмонга дурустроқ ўраниб олинг.

У яна машинани юргизди. Тог тепасига яқинлашганимиз сайин, йўл тобора қийинлашди, ҳатто буримлар ҳам анча нишаб ва тик эди. Ҳаво жуда совиб кетди.

— Сизга бир мақтанай дедим-да, Сайдқул ака, — деб кулди Тўпори. — Ҳадемай тўрт минг метр тепада бўламиз. Йўл ўша ергача етган. У ёғига ўтиш қийинроқ, соя тараф, ўрмонлари бор, ўтлогиям зўр, майнинг охирларида молларни ўша тарафга ўтказамиз...

— Қўтослар ҳам шу ёқдами? — деб сўрадим.

— Йўқ, қўтослар бошқа тогда, униси баландроқ, унисига фақат отда чиқса бўлади. Тепада зўр манзаралар бор, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Атай Тулпоркўлни кўрсатаман, деб опкеляпман сизни.

Қош қорайганда тепага етдик. Гилдираклар тагида қор қисирлай бошлади. Чакмонга ўраниб олсам-да, этим жунжикканини сездим.

— Қор пастга тушибди, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Тулпоркўлга ўтолмаймиз шекилли. Лекин узоқдан бўлсаям бир кўрсатаман, зўр кўл, ойнадай ярақлаб ётади!...

Айтганидай бўлди — сал ўтмай гилдираклар қорга тиқилиб, машина тўхтади. Хайриятки, ўнг тарафимиз яссироқ сайҳонлик эди, чап тараф... чап тарафни айтмай қўяқолай... жарлик, туби-кети кўринмайди. Тўпори рулни ўнгта олиб, машинага газ берди. Қор қалин экан, бир қадам ҳам олга силжимадик. Машинани сал орқага олди, орқага олдию газни охиригача босиб, моторни вагиллатганча ўнг тарафга бурди. Машина бир силкиниб, йўлга кўндаланг туриб қолди. Тўпори яна газ берди, яна олдинга олмоқчи бўлди, лекин машина негадир ортта кетди. Беихтиёр эшикнинг дастагига қўл юбордим, ўзимни

ташқарига отмоқчи бўлдим чоги. Қарасам, Тўпори рулга маҳкам ёпишиб ўтирибди. Лабларида андак истеҳзоси ҳам бордай. Қўрқа-писа ортта қарадим — машинанинг кейинги гилдираклари жар лабидан бирор метр берида турибди, яна сал силжиса борми, нақ асфаласофилинга кетамиз!..

— Оббо касофат-э, — деб гудранди Тўпори. — Машинага тузукроқ қарашмаган чоги, илгари бунақа бўлмасди... Қани, яна бир уриниб кўрайлик-чи!..

У машинага газ берди. Бир маҳал қарасам, яна орқага силжияпмиз. Юрагим қинидан чиқиб кетай деди, лекин, номус зўрлик қилди, ўзимни ташқарига отолмадим. Машина таққа тўхтади, тўхтаган пайти ўриндиқ-қа михлангандай бўлдим. Мотор зўриқиб увладио олга силкиниб, бир пасда қалин қор босган сайҳонликка чиқиб олдик. Эшикларни очиб пастга тушганимизда оёқларим нақ латтага ўхшаб қолганини сездим.

— Йўлни тузатиш керак экан, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Анчадан бери чиқмаган эдик. Лекин сиз маладес экансиз, қўрқмадингиз!...

— Кўрқдим, ука, — дедим. — Машинадан ўзимни ташлай дедим-у, лекин аввал сиз ташлашингизни кутдим. Сиз нима бўлсангиз, менам шу-да...

— Тўғри қилибсиз, — деди Тўпори очилиб кулиб. — Барibir авария қилмасдик. Машинамиз зўр!..

— Шофёриям чаккимас, — деб мақтаб қўйдим.

— Албаттада, униям жони ширин, Сайдқул ака! Бу ерга баъзи ўртоқларниям опчиққанмиз.

Тўпори йўл министрининг номини атади.

— Қалай, у киши чўчимадими? — деб сўрадим.

— Чўчимадилар, — деди Тўпори, сўнг мийигида кулиб қўйди. — Анча довюрак эканлар.

Сездимки, Тўпори айтиётган киши анча чўчиган, ажабмаски, ўзини машинадан ташлаган ҳам бўлса...

— Назар акаям чиқданми бу ерга?

— Э, Назар отани алдаб бўпсиз, — деди Тўпори. — Назар ота жонининг қадрини билади.

Юпқаю енгил туфлидаман, оёқларим совуқ еганини сездим. Тўпорининг оёғида кирза этиги бор эди. Чакмон берган одам, бир жуфт этик ҳам топса бўларди, деб ўйладим. Тўпори эса, худди фикримни ўқигандай, секин ҳиринглади:

— Хавотир олманг, Сайдқул ака, термосда иссиқ чойимиз бор. Қани, изимдан юринг-чи.

У олдинга тушиб, этиклари билан қорни текислаб,

менга йўл очиб кетаверди. Ортидан юриб, баландроқ жойга етдим. Бу ердан довоннинг нариги тарафи кафтадагидай кўринар экан.

— Ҳаҳ қисталоқ! — деб ранжиди Тўпори. — Атай туман босганини қаранг-а!

Узоққа қараб, тоглар орасини туман босганини кўрдим.

— Тулпоркўл ўша косада, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Сизга бир кўрсатай деб эдим-а!..

— Кеч бўп қолди-да ўзи... — дедим. — Ҳеч бокиси йўқ, янаги гал келганда кўрармиз.

— Э, янаги гал бўладими, йўқми... — деб қўл силтади Тўпори. — Кўриб кетсангиз бўларди-да... Ҳай аттанг!..

— Нега бунча куюнасиз, раис ука, айтдим-ку, янаги сафар келамиз, деб?

— Яна чиқишига юрагингиз бетлайдими? — деди у.

— Сиз билан чиқаман, — дедим. — Бошқа шофёрга ишонишим қийин, лекин сиз билан — майли.

— Э, бешни ташланг, Сайдқул ака! — деб хитоб қилди Тўпори. — Хайрият, менинг қадримга етадиган одамлар ҳам бор экан.

Дўлворгина йигит экан Тўпориси тушмагур. Шунаقا суюндики, асти қўяверасиз. Қўл ташлашиб келишдик. Тулпоркўлни кўргали атай довонга чиқадиган бўлдик.

— Бу ердан туриб ҳам кўрамиз, — деди Тўпори. — Ўзига бориб ҳам кўрамиз. Энди, болалигимиз ўтган жойлар-да, Сайдқул ака. Қариб қоляпманми, нуқул ўша жойни кўргим келаверади.

— У ёқдаям қишлоқ-пишлоқ борми, раис ука? — деб сўрадим.

— Йўғ-э, шунчаки бир кўл, — деди Тўпори. — Отамиз отбоқар эди, деб айтдим-ку. Ўша ёқларга йилқи ҳайдаб бораардик-да. Баъзида отамиздан берухсат ҳам кетаверардим. Битта афсона бор эди. Тулпоркўлнинг номи шундан эканки, тагида қанотли тулпор яшаркан. Кимки ўшани эгарлаб минса, муродига етаркан... Тулпор йилига бир марта кўлдан чиқаркан. Қайси пайтда чиқишини ҳам билардик, айни жавозда, майнинг охирларида... Атай йилқини ўша ерга ҳайдаб бориб, уч-тўртта байтални кўл бўйида қозиқларга бойлаб, кейин қанотли тулпорнинг кўлдан чиқишини кутардик. Шум эканмиз ўша пайтлардаям, жилла қурса, байталга чопса, ўзи бўлмаса қурунини оламиз, деб ўйлаганмиз-да!.. Лекин чиқмади номард!..

У бирдан маъюсланиб қолди. Мехрим ошди. Яхшибоев беписандлик билан Тўпори деб ататган бу

киши фавқулодда зукко эканини пайқадим. Тулпоркўл ҳақидаги афсонани эшитиб, бугун отхонада гувоҳ бўлганим — эришроқ қилиқлари ҳам жуда жўяли туюла бошлади.

Ортга қайтдик. Икки-уч бурим пастга тушиб, кейин бутунлай бошқа йўлга ҳайдади. Буниси анча текис экан. Қайлардан юриб келаётганимизни тузукроқ кўрмадим ҳам. Машина чироқлари ёритган жойларнигина кўзим илғаб кетавердим. Бирор соат деганда тог йўли тутади, қандайдир қамишзорлардан, куриб қолган кўл тубларидан ўтдик. Тўпори одиндан тайинлаб қўйган чоги, асфалт йўлга чиққанимизда учта «Жигули» машинаси бизни пойлаб турарди. Машинадан тушиб, оёқларнинг чигилини ёздик. Кейин ўша ернинг ўзида дастурхон ёзишди. Қоринни тўқлаб олдик.

— Энди «Жигули»га ўтамиз, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Текис йўлда унга етадигани кам.

Йўлда яна гурунглашиб кетдик. Марказдан анча узоқда эканмиз, сойликлар бўйлаб, бирор ўнтача кичикроқ қишлоқни оралаб, гоҳ яна ялангликларга чиқиб, қувурлару лотоклар ётқизилган далалардан ўтиб, яна сойликларга тушиб... анча юрдик. Ҳовлилари тош деворлар билан ўралган, боғлари жуда обод бир қишлоқдан ўтаётган пайтимиз, Тўпори сал қизишиброқ изоҳ берди:

— Бу ер ёзувчиларнинг қишлоғи, — деди. — Сизга тегмасин-у, лекин қавмингиз жуда чатоқ бу ерда.

— Жудаям бизнинг қавмдан эмасдир? — деб ҳазиллашдим.

— Энди, ёзади-да, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Ялпи саводхонлик деймиз-у, асли шу нарсанинг кераги йўқ экан. Ёмон ёзади, қисталоқлар! Эшиттан чиқарсиз?..

— Эшиттанман, — дея тан олдим. — Сизни зўравонроқ, деган гаплар юради.

— Буниси рост, — деди Тўпори. — Жаҳлим тезроқ, Сайдқул ака. Ишёқмас бир-иккитасини тутиб олиб урганман.

— Раҳбарга ярашмайди, раис ука.

— Ярашмаслигини ўзим ҳам биламан, лекин чидомасам нима қилай?.. Иккитаси зотли бузоқни ўтиrlаб кетаёттан экан, ўрнига ўзининг жайдари бузогини ташлаб кетибди. Тутиб олиб, тавбасига таянтиридим. Кейин устимдан ёзишди.

— Бузоқниям ўғирлайдими, — дедим ҳайрон бўлиб. — Бегонасини онаси эмизмайди-ку?

— Соддасиз-да, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Бизда бузоқлар онасини кўрмайди, ҳаммаси бир жойда боқилади, эмизикдан сут ичади.

— Майли, — дедим, — бу ерда сиз ҳақсиз. Лекин хотин-қизлар масаласида ҳам айрим миш-мишлар юради...

— Бекор гап! — деди Тўпори. — Ёшлиқда бўлган, Сайдқул ака. Яширмайман, анча бўлган. Энди ўшалардан биттаси ёзавериб тинкамни қуритади. Бормай қўйганим алам қилса керак-да!.. Мен айтсан, сиз тушунмайсиз, Сайдқул ака. Ўзимга яраша ганимларим бор. Сал ўжарроқман шекилли, бироловларга ёқмайман. Нуқул оёғимдан олишади. Биттасини биламан, мен ҳақимда бирорта ёмон факт оборсангиз, нақ минг сўм чиқариб беради!.. Бойваччаликни қаранг!..

— Ростми шу?

— Ана, кўрдингизми, сизам ишонмайсиз. Лекин бор гап шу, Сайдқул ака. Зўрроқ ишлайман дейман-у, баъзида уйқуларим қочиб кетади. Ҳали иш кўп, пенсияга анча бор, тинч-омон етиб олиш керак.

Шу маҳал бизни қувиб ўтишди. Тўпорининг бирдан авзойи бузилди, гапдан тўхтаб, машинага газ берди. Ҳаял ўтмай, ҳалиги машинани қувиб етдик. Тўпори сигнални босиб, олдинга ўтиб олди. Тундлиги йўқолди, менга айбдорона боқди-да:

— Ўзид кетишларини ёқтирмайман, Сайдқул ака, — деди. — Ўзим олдинда бўлсан дейман. Буям бир феъл экан-да...

Биргалашиб кулишдик.

— Назар акаям шу феълингизни биладими? — деб ҳазиллашдим. — Унга сал оғир ботмасмикан?

— Билмайди, — деди Тўпори. — Назар ота ҳозир қўшни районда юрибди. Менга ўхшаган ошналари сон мингта унинг. Бугун бир ўзингиз тунайсиз. Эрталаб кўришасиз у билан.

— Айтмабдиям, — деб ўпкаланган бўлдим. — Ўртақўргонга тезроқ борсак бўлармиди?..

— Э, қизиқмисиз, Сайдқул ака, — деди Тўпори. — Борасиз-да ўша Ўртақўргонингизга.

Ўша тун мәҳмонхонада бир ўзим тунадим. Уйқудан эрта уйгондим. Энди ювиниб бўлган ҳам эдимки, Тўпори кириб келди.

— Юринг, Сайдқул ака, бир зўр жойга обораман!..

— Чой-пой ичсак бўлармиди?..

— Чойниям ўша ёқда ичамиз.

Ноилож ташқарига чиқдим. Чиқсам, айвон олдида иккита от эгарлоглик турибди. Кечагина Граф лақабли от кўрсатган нағмалар ёдимдан чиқиб, шартта бирининг жиловидан тутдим.

— Дидингиз чаккимас, — деб мақтади Тўпори. — Ана, этик билан плаш опкељдим, кийволинг.

Иккимиз ҳам отланиб, қишлоқдан чиқиб кетдик. Аввалига отлар уюри ўтлаб юрган йўнгичқазордан ўтдик. Тагимиздаги айгирлар қулоқларини динг қилиб, безовталаниб, уюր тарафга овоз беришди, у томондан ҳам жавоб келди.

— Овора бўлмай қўяқол, — деди Тўпори, ўзи минган човкарнинг бўйнига шапатилаб. — Биялар эгали, сендан зўроқ айгирлар бор у ёқда. Ростини айтсан, бизга от сақлагали рухсат йўқ, Сайдқул ака, — деди у менга юзланиб. — Лекин сақлайман. Сақдамай иложим йўқ, отни яхши кўраман.

— Отнинг қулоқлари орасидан беҳишт шамоли эсаркан, — дедим эски бир мақол ёдимга тушиб.

— Нима дедингиз, Сайдқул ака? — деди Тўпори энтикиб. — Яна бир такрорланг!..

— Қулогининг орасидан беҳишт шамоли эсаркан, — дедим. — Беҳишт нелигини биларсиз?..

— Билганда қандоқ! — деб хитоб қилди Тўпори. — Лекин роса топиб айтган экан, Сайдқул ака! Шу гапингиз учун сизга битта от совға қиласман!..

— Олардим-у, лекин табламиз йўқ-да, раис ука, — деб кулдим. — Қўйинг, шу ерда тура турсин, ҳар гал келганда миниб сайр қиласман.

— Мен сизга рост гапирияпман, Сайдқул ака! — деди Тўпори хафа бўлиб. — Тагингиздаги от сизники!

— Менам ростини айтдим, раис ука. Келганда ми наман, ахир, ҳали кўп келамиз-ку...

— Бўлмаса... отингизнинг оёгиниям бир кўринг!.. Қалай, ўзим қамчи урайми?..

— Шартмас, раис ука.

Шундай дедиму отта қамчи тортдим. Ақлли экан жонивор, бирдан тезлаб кетмай, йирикроқ йўргага ўтди, кейин йўргасини бас қилиб, чунон чопдики... устиям бир текис, бирам текис!..

— Зўр экан! — деб қичқирдим. — Барака топинг, раис ука, жуда маза қилдим лекин!..

— Зўрмасини асрамаймиз! — деб қичқирди Тўпори, сўнг зум ўтмай ортимдан етиб келиб, отнинг жиловини тортиб тўхтатди. — Энди шу от сизники, Саидқул ака. Емишининг пулини тўлаб кетасиз, бу ёғи бизгаям осонроқ бўлади.

— Ҳозироқ тўлайми?

— Кейинроқ, Саидқул ака. Менгамас, бугалтирга тўлайсиз, — деб кулади Тўпори. — Э, нимасини айтай, Саидқул ака, от жониворга етадиган яна нима бор бу дунёда!.. Қараб туринг, сони бирор икки юзга етсин, чавандозлар тайёрлайдиган махсус мактаб очаман. Қишлоқ болаларини ўқитаман. От минмаган йигит ҳам йигит эканми!.. Қани, жиловни яна бир бўшатиб олинг, ака!..

Тўпорининг завқи менга ҳам кўчиб, жиловни тамом бўшатдим. Отларимиз ёнма-ён учиб кетишиди. Салқин, эрталабки шабнам ҳидига тўйинган ҳаво юзимни, қулоқларимни музлатгандай бўлди. Отларнинг тумшугидан ҳам, биз чавандозларнинг оғзимиздан ҳам оппоқ ҳовур уфуради... Жонивор хомроқ бўлса қийнаб қўймай, деб хавотир олиб, жиловни тортган эдим, Тўпори тагин далда берди:

— Бешинчига ураверинг, Саидқул ака!

— Қанақа бешинчига? — дедим тушунмай.

— Бешинчи тезликка-да, — деди Тўпори хохолаб. —

Совитилган от, қўрқманг, Саидқул ака!..

Отта қамчи босдим. Жони ачиди, тезлагандан тезлаб кетаверди. Жиловни бутунлай бўш қўйдим. От бошини силкитиб-силкитиб олишидан билдимки, у ҳам эркни хуш кўраркан, шодланиб-шодланиб чопяпти. Шу кетища чорак соатча от қўйишиб кетдик. Гоҳ шеригим олдинга ўтади, гоҳ мен... Қишлоқдан чиққанимизда губор ичиди кўринган тоглар ҳам анча яқин келиб қолди. Эски ҳароба ёнида ўсган иккита қари тутга тенглашганимизда Тўпори отининг жиловини тортди-да, йўргага ўтказди. Мен ҳам ундан кўрганимни қилдим.

Иккита чогроқ тог орасидаги дара оғзига етдик. Тўпори шу ерда отдан тушди. Жиловни бута шохига боғлади. Мен ҳам эгардан тушдим.

— Бу ёғига сал пиёда юрамиз, — деди.

Отларни бутазорда қолдириб, ўзимиз дара ичкарисига юрдик. Бу тараф қалин чангальзор экан. Кираверища қамишзор билан қиёқзор, оёқ таги нам, ҳар қадам босгандага изингизда сув тўпланади.

— Эҳтиёт бўлинг, тўнғиз-пўнғизлар бор, — деб огоҳлантирди Тўпори. — Ҳужум қилса ёмон. Тўнғиздан қанақа қочиш кераклигини биласизми?

— Аввал ҳужум қилсан-чи, кейин кўрармиз, — дедим унинг ҳазиллашганини пайқаб. — Умуман, иланг-билинг қилиб қочади, деб эшитганман.

— Тўгри, — деб кулди Тўпори. — Тўнғиз бесёнақай нарса, бурилай деганда ағдарилиб кетади!..

— Унчалик эмасдир?...

— Ҳа, энди, бурилиб олиши қийин-да, — деди Тўпори пинагини бузмай.

— Қўтос асрабсиз, кийик асрабсиз, энди тўнғиз ҳам арасасангиз бўларкан, — деб ҳазиллашдим.

— Асрардим-у, лекин бўлмайди, — деди Тўпори. — Одамлар кулги қиласди, сизга айтсан бўлаверади, бирлақабим — Тўпори, яна биттаси — Қобон... Хафа бўладиям, деб ўйлашмайди, топиб қўйган лақабларини қаранг!..

— Ростданми?

— Рост, — деди Тўпори қулиб. — Лекин тўнғиз асрашга эҳтиёж йўқ, Саидқул ака. Биринчидан, мен ўзим борман, иккинчидан, қўшни дарада тўнғиз зоти ачиб-бижгиб ётибди.

— Демак, бу ерда йўқ экан-да?..

— Қизиқмисиз, азиз меҳмонни тўнғизхонага бошлаб келаманми!.. — деб кулди Тўпори.

Гапнинг рости, гумоним анчагача тарқамади. Қиёқзору қамишзордан чиқиб, ёввойи бодом қалин ўсган жойга чиқиб олдик. Оёқ тагидаги нам ҳам йўқолди. Шу пайт олдинда нимадир қаттиқ шитирлаб кетди. Чўчиб тушдим. Бирор эллик қадам нарида недир қизил қўланка кўрингандай туюлди. Тўпорига қарадим: юзи ўта жиддий ва сирли эди.

Шу аснода бояги шовқин яна такрорланди. Диққат қилиб, олдинда парранда учганини пайқадим. Чангалзор орасидан қип-қизил оловдай чиқдио қанотларини париллатганча нарига бориб тууди.

— Қирғовул-ку! — дедим. — Қирғовулдан ҳам бор экан-да!..

— Бор, — деди Тўпори мамнун бўлиб. — Санаб сонигаям етолмайман!

Чангалзор ичига кириб боравердик. Устимга брезент плаш илиб тўгри қилган эканман, акс ҳолда кийимм аллақачон титилиб кеттан бўларди.

Қадам босганимиз сайин қирғовуллар ҳуркиб учади. Модалари тузукроқ кўринмайди ҳисоб, лекин нар-

лари... нарлари нақ лагча чўғ дейсиз!.. нақ олов бўлиб учади!..

Тўпори тамом ўзидан кетган, менинг борлигимни буткул унутиб, ҳансираф югуриб, буталарнинг шохлари ни синдириб, нуқул хитоб қиласди:

— Уч-а, жонивор! Уч, аканг қарагайнинг хўроздари!.. Яшавор, хўроз!..

Айб бўлса-да, айтиб қўяй, шунгача қирговулни китобда кўриб юрардим-у, лекин тиригига дуч келмаган эдим. Тириги зўр бўларкан, тиригини кўрган одам бе-фарқ қолмас экан.

— Э хўроз! — деб бақирганимни сезмай ҳам қолдим. — Хўрози зўр экан!

— Э, ҳар куни эрталаб шу ерга келаман, aka! — деб қичқирди Тўпори. — Ўзиям бунақа чиройли қушни яратиш учун худоям бирор ҳафта овора бўлгандир!

— Бир ой дeng, бир ой! — деб хитоб қилдим мен ҳам.

— Бундоқ оралаб юришга вақт қани! — деб қичқирди Тўпори. — Машинада келаман-да, узоқроқда тўхтатиб қулоқ соламан. Тонгдаги сайрогини бир эшишиб кўрсангиз эди!..

— Зўр экан!

— Ўзидан беролмайман-у, лекин патидан бераман, — деди Тўпори. — Патидан уйда бор. Атай териб кетганман!..

— Патидан биздаям бор, — дедим. — Раҳим Бекниёс совга қилган.

— Ишқивоз экан-да у кишиям? — деди Тўпори. — Бир опкелиб таништирмайсизми?

— Э, у киши Хоразмда, узоқ жой, — дедим.

— Э, шуям йўл эканми, айтсангиз, бас, мен ўзим машина юбораман!.. Шинаванда одамларни жонимдан ҳам яхши кўраман, Сайдқул aka!

Шунда мен Тўпорининг асл номини топдим: шинаванда. Бу сўзга унинг гайрати ҳам, уддабуронлиги ҳам, қизиқонлиги, қувлиги... жамики сифатлари жо бўларкан. Тиканли буталарни оралаб, юз-қўллари шилиниб, нафаси нақ бўғзига тикилиб, қирговулларни ҳуркитиб юрган бу галати одамга меҳрим ошгандан ошиб бора-верди. Ёзаман, деб ўйладим айни кўрганимдай қилиб ёзаман, бу ерда қўшиб-чатмаса ҳам бўлаверади.

Ҳориб-чарчаб, яна отларни қантариб қўйган жойимизга келдик. Уловга миниб, ортга қайтдик. Тўпори бир юрган изидан юрмас экан чоги, жиловни сал чапроқقا олиб, баланд бир қирнинг устига бошлиди. Қирнинг

усти текислик жой эканки, турли зироатлар яшнаб ётибди. Тўпори отларни тепароқча ҳайдади. Бирор чақиримча юриб, нишаблиқдан тепага чиқиб келган иккита йўғон қувурга дуч келдик. Ўша жойда отдан тушди.

— Сойлиқдан бу ёққача неча метр бор? — деб сўради Тўпори.

— Уч юзлар бордир! — деб тахмин қилдим.

— Тўрт юз, — деди Тўпори. Энди айтинг-чи, бу қувурдаги сув қаёқча оқяпти?

— Қаёқча оқарди, пастга-да! — дедим энсам қотиб.

— Пастга эмас, тепага, — деди Тўпори.

Ишонмадим. Тўрт юз метр тепага сув чиқариш учун қанақа насос керак бўлишини ўйладим. Лекин пастда бирор иншоат кўринмади, уч-тўрт тутми, қайрагочми — ишқилиб, барги қалинроқ дараҳтлар қорайиб турарди, холос.

— Тепага сув чиқаришга қувур дош беролмайди, — дедим. — Физикадан хабаримиз бор, ука.

— Бу қувурлар махсус буюртма билан олинган, — деди Тўпори. — Лекин гапингизда жон бор, қувурда босим бирор ўн баробар кучлироқ.

— Насоси қаерда?

— Ишонмадингиз-а, — деди Тўпори ранжиб, сўнг қўлимдан етаклаб, уч юз метрлар нарига олиб борди. Азми қатъийлиги шунчалар эдики, нақ уч юз метргача қўлимни қўйиб юбормади. Келиб, қувурларнинг уни еттан бетон ҳовузни кўрсатди: — Мана, қаранг, Сайдқул ака!...

Сўнгти сўзларини шовқин босиб кетди ҳисоб. Курдимки, у ҳақ экан, сув ростдан ҳам пастдан тепага чиқаркан, чиқиб, қувурларнинг уни шу ерда тугаркан — бу тарафи бетон ҳовуз, нариги тараф девори жуда баланд, деворига пўлат тахталар қопланган, босим остида отилган сув гувиллаб бориб ўша тахталарга урилади, сон минг томчилар сачратиб, шашти синиб, чуқур ҳовуз тубига ағдарилади. Босим шунчалар кучлики, оёқ остидағи ер ҳам зириллаб турди.

— Минг гектарга етади бу сув, — деди Тўпори, отларнинг ёнига қайттанимизда. — Камида ўн тегирмон келади. Беминнаттина оқиб ётибди.

— Насосни қаерга бекиттансиз? — деб сўрадим. — Бунча баландликка сув чиқаришнинг ўзи бўладими?

— Тасодифни қарангки, ўзи бўларкан, — деди Тўпори. — Ҳеч қанақа насосимиз йўқ, Сайдқул ака. Сойлиқнинг тепарогида уч-тўртта серсув булоқ бор, ўшаларни

темир қувурга қамаганмиз, холос. Ўзи ўйноқлаб оқиб келавераркан!...

— Зўр! — деб хитоб қилдим. — Гений экансиз, ука!

— Гений? — деди Тўпори тушунмай. — У дегани нима, Сайдқул ака, сўкиш-пўкиш эмасми?

— Ростдан ҳам тўпори экансиз, ука, — деб кулдим. — Шинаванда дегани, тушундингизми, шинаванда!..

Отларга миниб, майда йўргалатиб, колхоз марказига қараб жўнадик. Анча йироқлаб кетган эканмиз, роса икки соатча вақтимиз кетди. Қишлоқ кўчаларига кириб борганимизда, йўл четида тўхтаб турган енгил машина биз билан баробар кетабошлади. Эътибор берсам, деразасидан киночилар суратга олаётган экан. Беихтиёр отнинг жиловини тортдим.

— Юраверинг, Сайдқул Мардонович! — деб қичқирди соқол қўйган армани йигит. — Бемалол юраверинг!

Отни тўхтатдим. Йўқ, деб ўйладим, булас раисни суратта олгани келишган, мен ўзимни ўртага тиқсан яхшимас. Хайриятки, киночилар ортиқча қистамай, машиналарини жилдириб, Тўпорининг бир ўзи билан ёнма-ён кетаверишди. Манзилга етиб, отни сайсларга топшириб, ўрик тагидаги «кабинет»га қараб юрдим. Яхшибоевни кўриб, дилим равshan тортди. Гарчи Тўпори билан танишишу бирга юришлар қизиқ бўлса-да, борар жойимиз — Ўртақўргон шаҳри хаёлимдан бирор сония ҳам кетмаган эди.

— Ҳа, бевафо! — деб ҳазиллашдим. — Бизни ташлаб жўнаворасизми, деб қўрқувдим.

— Қўйишмади, — деди Яхшибоев. — Қарасам, сизлар жуда топишиб қолдиларинг, икки ошнанинг суҳбатига халал бермай дедим-да... Келсам, бу ёқда телевизорчи болалар турибди экан, гапларигаям тузук тушунмайман...

Шу пайт Тўпори отхона ҳовлисига кириб келди. Унинг кетидан киночиларнинг машинаси кўринди. Зум ўтмай, ҳамма бир жойга тўпланиб, ўзаро танишув бошланди. Серсоқол йигит режиссёр экан, бошлиқ сифатида ҳамкасларини таништириди:

— Саша Кардин — оператор, Миша Фриденталь — сценарист, мен — Эдмунд Погосян, — группа бошлиги...

— Сайдқул Мардонов — журналист, — деб, уларнинг оҳангидা ўзимни танитдим.

— Сизни таниймиз, — деб кулди Погосян. — Назар Яхшибоевич аллақачон таърифингизни айтиб улгурди. Энди бизга ёрдам қиласиз, Сайдқул Мардонович.

— Майли-ю, лекин кинога ҳеч ишим тушмаган, — дедим. — Кейин, йигитлар, биз бугуноқ Үртақўргонга кетишимиз керак.

— Ўв Сайдқул ука, сал инсоф ҳам керак! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Бу укаларимиз пойтахтимиз Москвадан йўл юриб келишибди. Лоақал биттагина интервью берарсиз?

— Э Назар ака, мен ким бўлдимки, интервью берсан! — дедим. — Ана, раис укамиз билан гаплашсин, қилаётган ишларини кўришсин!..

— Ишлари зўрми ўзи? — деб сўради Погосян.

— Зўр! — дедим. — Ўз кўзим билан кўриб келяпман. Жуда зўр ишлари бор экан.

— Бўлмаса, худди шу нарсани гапириб берасиз бизга, — деб қўймади у, сўнг операторга ўгирилди: — Саша, кассетани янгила, ўн минут... Юринг, Сайдқул Мардонович, сизга зўрроқ бир натура танлайлик. Қарабсизки, яна ўн кундан сўнг бутун мамлакат сизни кўриб турибди! Биринчи программа, такори ҳам ўша программада!..

Зум ўтиб, колхоз меҳмонхонаси олдидан жой танлашди. Бу ерда кичкина гулзор бор эди. Гулзор ўртасида кичкина фонтан ҳам бор. Ўша фонтан ёнига курси қўйиб беришди.

— Йўқ, бу менга маъқулмас, — деб норозилик билдириди Яхшибоев. — Гуллар кўриниб турсин. Қаранг, Сайдқул, атиргуллар атай сиз учун очилиб турибди. Ҳадемай тўклиб кетади, лекин сиз тарих учун уларнинг тасвирини бўлса-да асраб қоласиз!..

Тўгриси, шу ерда мен андак ожизлик қилдим. Ёзувчи халқи шусиз ҳам шуҳратга ўч бўлади, айниқса, телевизор деган нарса бор жойда етмиш икки томиримиз бирдан бўшашади. Бир ажойиб одам ҳақида икки оғиз рост гапимни айтсанам, шу баҳонада ўзим ҳам элга кўринисам, хўш, бунинг нимаси ёмон?..

Камерани қаршимига ўрнатиб, микрофонни бурним тагига келтириб, бирдан буйруқ беришди:

— Мотор!..

Аввалига уялинқираб турдим, сал эзмаланиб-чайналиб, раис укамизнинг унвону даражаларини санадим, кейин қарасам, тилим бурролашиб боряпти, айтган сўзим ўзимга ҳам ёқяпти. Ҳаттоки, кичкина бир ташбеҳ ҳам ишлатдим, мазмуни шуки, Тўпори болалиқда Тулпоркўл бағрида от боқиб юриб, қанотли аргумоқ кўлдан

чиқишини, чиққанида эгарлаб олиб кўкларга парвоз қилишини орзу этарди, афсуски, чўпчақдаги отларни эгарлаб олиш жуда қийин. Тулпоркўлдан қанотли тулпор чиқмади. Лекин, не саодатки, Тўпорининг қанотли тулпори бор — унинг орзулари, унинг гайрати, унинг меҳнати...

Ўшаңда мен самимий гапирдим. Ўйлаганимни айтдим. Ишонаманки, ташбеҳим ҳам ўрнига тушди. Режиссёр йигит рост айтган экан, бирор ўн кунлардан сўнг Москвадан кўрсатиши. Мени Москвадан кўриб, бечора, хотиним жуда хурсанд бўлди. Яшириб нима қилдим, ўзимга ҳам ёқди. Ҳафта ўтмай, марказий журнallардан биридан қўнгироқ бўлди. Бурцев деган киши экан. Телевизорда кўриб, ўша илгор раисни бизга очерк этиб берсангиз, дея илтимос қилди. Ваъда бердим. Ваъда бердим-у, устидан чиқолмадим. Негаки, кўрсатув ҳам, таниш-билишларнинг табриклиари ҳам қанчалик ёқмасин, юрагимнинг тубида недир гумон туғилган эди. Бунинг сабаби шуки, Тўпорининг колхозидан жўнаб кетаётисб, Яхшибоевнинг машинаси юкхонасига анча-мунча совгасалом юкланганини пайқадим. Табиатим инжикроқ, юкхонага яқинроқ бориб:

— Менга аталгани йўқми, Назар ака? — деб сўрадим.

— Сизга аталгани мана, — деди Яхшибоев чапдаги қутини кўрсатиб. — Очиб кўрасизми?

— Майли, — дедим. — Олинг, очамиз.

— Йўқ, — деди Яхшибоев. — Хафа бўлишади, Сайдқул ака.

— Барибир хафа бўлишади, — дедим. — Мен совгани олмайман, Назар ака.

Яхшибоев қутини қўлимдан олди. Бизни кузатаёттан хизматчилардан бирини чақириди:

— Ўв ука, манавини раисингга бериб қўй. Сайдқул Мардоннинг ирими бор экан, деб айтасан.

Хизматчи йигит келиб, чаққонлик билан қутини олди.

— Менда ирим йўқ, — деди Яхшибоев кулиб. — Мен олавераман. Ажабмаски, миллионер раис бирор минг сўм пора солган бўлса. Нима дедингиз, ўртоқ Мардонов?

— Йўғ-э, — дедим хижолат чекиб. — Ундай деб ўйламадим, Назар ака!

— Буям бир гап-да, Сайдқул ука, балки менга аталган қутини очиб кўрамиз? Ичидан пул чиқса, кейин ҳамкарабаларга гапириб юришингизга ҳам осонроқ бўлади.

Яхшибоев яна бир-икки аччиқ гапириб, узиб-узиб олди. Инжиқлик қилғанларимга пушаймон бўлдим. Хайриятки, бу орада Тўпори келиб қолдию жонимга ора кирди. У билан қучоқлашиб хайрлашдик.

Йўлда Яхшибоев анчагача чурқ этмади.

— Тўпори оғринди, — деди ниҳоят. — Бекор қилдингиз, ука. Солса, қутига уч-тўрт кило туршак соладида, ноз-фироқ шартмиди?

— Сизам мени тушунинг, Назар ака, — дедим. — Мен у кишини салгина мақтадим, энди совға-салом олсам...

— Э, қизиқсиз-а! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Энди кўряпсизми? Ахир, буям сўзингизга олган гонорар эмасми?..

Хайрият, аразимиз тарқалиб, яна апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

— Тўпори яхши йигит, — деб мақтанди Яхшибоев. — Ўзимизнинг қадримиз. Биринчи бўлиб, уни ўзим ёзив чиққанман. Яхшиликни унутмайди, иззат қиласди. Сизу бизга шу керак-да. Лекин бир хиллари бор, дарров тумшуғи кўтарилиб кетади. Қурбонойни эшитганмисиз?

— Қайси? Қаҳрамон қизними?

— Худди ўшани, — деди Яхшибоев қовоги осилиб. — Униям ёзив чиққан ўзимиз эдик. Очеркамни эслайсизми? «Юлдузни кўзлаган қиз»? Лекин у қиз нарироқни кўзлаган экан, менсимай кетди...

— Нима бало, салом бермайдими? — деб сўрадим.

— Саломи қуюқ, лекин ичида бошқачароқ ўйлади, — деди Яхшибоев. — Одам тез эсдан чиқарар экан-да, а? Бўлмасам, мишигини артолмайдиган қишлоқи бир қизгина эди!..

— Сизу биз ҳам қишлоқимиз, Назар ака.

— Сизу биз эсини таниган қишлоқимиз, Саидқул, — деди Яхшибоев жаҳли чиқиб. — У қизгина эсини йўқотган қишлоқи. Фарқига борасизми шунинг?

Индамай қўяқолдим. У аёлни кўрмаганман-у, лекин довруги Яхшибоевнинг довругидан кам эмаслигини биламан. Эҳтимолки, Яхшибоевга ўзи бир маҳаллар тетапоя қилиб йўлга соглан қизгинанинг бунчалик машҳур бўлиб кетгани ёқмас, балки ораларидан ола мушук ўтгандир... Қолаверса, Яхшибоевнинг феъли ҳалигиндай... баҳор ҳавосидай гап — тез ўзгаради. Ҳозир унга қўшилиб бирорвни ёзгирсан-у, замон ўтмай булар иноқлашиб, ўргада мен аҳмоқ бўлиб қолишим мумкин.

Умуман, бирорвни ёзгириси, Яхшибоевнинг ҳар бир

сўзига бош ликиллатиш шартми, нима, киндигимизни бойлаб қўйибдими?.. Ўртақўргон йўлида кетяпмизми, Ўртақўргон ҳақида ўйлаган маъқул эмасми?..

IX Б О Б

Б е м о р

Оқсоч профессорнинг кайфи чог эди. Дурусттина ухлаган кўринади: юзлари қип-қизил, таранг, соқоли қиртишлаб олинган. Фақат атири ҳиди сезилмайди. Чамаси, ирими шунаقا — носогларнинг димогини соглом ҳидлар билан қитиқлагиси келмайди.

— Зўрсиз, ўртоқ Ваҳобов, — деди Яхшибоев. — Огир касаллар йўқ шекилли?

— Бор, — деди Ваҳобов. — Катта касалхона, ўзига яраша огири ҳам, енгили ҳам бор. Дейлик, сизга ўхшаб, ўзини ёлғондан касалга солиб ёттанлар ҳам учрайди.

— Мен касалман, ўртоқ Ваҳобов.

— Алдаманг, — деди профессор. — Майли, дам олаверинг. Уйда тузукроқ шароит йўқми, дейман?

— Шунга ўхшашроқ, — деди Яхшибоев. Тан олмаса бўлмаслигини сезди, айни замонда профессорга меҳри ощи. — Чидайсиз-да, дўхтири...

Оқсоч профессор уни текшириб ўтиради. Текширишга эмас, шунчаки раҳмат айтишга кирган экан. Гапидан маълум бўлдики, касалхонада хизмат қилувчи аёллар жуда хурсанд. Яхшибоевни бир оғиздан же натла менин деб аташибди. Сабабки, Яхшибоев ҳали қирчиллама йигит экан, йигитлиги қолмагандирки, аёлларнинг дида мос сархил моллар савдосини ўйлаб топибди. Кеча вакил келиб, бош врачнинг ўзи, яъники ўртоқ Ваҳобов билан гаплашибди. Ўзаро келишувга биноан, атири-упаю бошқа аёлбоп моллар ортилган машина келар экан. Бош врачнинг ўзи ҳам қизларига атаб атири олмоқчи, шунга атай уйдан ҳамённи семизроқ қилиб келибди. Бу ёғи раҳмат айтиш фарз экан, қолаверса, ўртоқ Яхшибоевнинг ўзларида ҳам айрим истаклар бўлиши мумкин, дейлик, хотинига, келинларига, эҳтимолки... жазманларига (бош врач қиқирлаб кулади) бирор совга олар?..

— Жазманга оламиз, — деди Яхшибоев, сўнг чўнтағидан элликталик олиб узатди. — Шахсан сиздан илтимос, бола-чақа кўрса айб бўлади.

Профессор пулни олиб, халатининг чўнтағига солиб қўйди.

— Балосиз, Назар Яхшибоевич, — деб пўписа қилди. — Янгага айтаман. Ёки бу галча айтмай турайми?

— Машина қачон келаркан? — деб сўради Яхшибоев.

— Тушдан кейин.

Оқсоқ профессор кетди. Яхшибоев ичида қулиб ўйладики, буям бизга ўшшаган ожизгина бир одам, дўхтири хотинлар қутқу қиласа, лаққа тушиб менга раҳмат айттани келавериби. Майли, соддалик ҳам яхши, ким билсин, балки хотинига атири сотиб олар, хотини хурсанд бўлар... нимаси ёмон? Менинг «вакилим» хабар бериби. Қаердан келдийкин?.. Ким юборган бўлиши мумкин? Суярқул десам, йўқ, Суярқул китоб сотади, лекин булар атири-упа олиб келаркан, бинобарин, ёнида аёлларнинг сийнабандлари, лозимчалари, пайпоқчалири, лаббӯёқ, эговча, қоп терадиган мўйчинак...

Э, шунисига шукр қиласавер, Яхшибоев, тақдирга таҳсинки, Булдуруқда қолиб кетганингда бундайин аломат нарсалардан буткул гофил бўлиб юардинг!..

Мұҳсина хонимга қўнгироқ қилиб айтдики, шунақа гаплар, хоним, бугун маҳсус савдо ташкил этяпмиз, агар вақтингиз бўлса, тушдан кейин биргина келиб кетасиз, йўқ, яхшиси, келинларни юборинг, келиб ўзларига керагини олиб кетишсин, пулинин мен бераман!..

Мұҳсина хоним келинларни юборишни истамади, ўзи келишга ихтиёр билдириди, сўнг охирига озгина ёлгонни ҳам тиркадики, йўқ, дадаси, мен бормасам уят, сизни кўрмаганимгаям анча бўп қолди, кейин бошқа гаплашадиган гапларимиз ҳам бор.

Яхшибоевнинг гаплашадиган гапи йўқ эди. Боз келинларни юборишга ундади, боз рад жавоби олди, ҳатто балога ҳам қолдики, йўқ, сизга бир нима бўлган, жазман-пазман орттиргансиз, бўлмаса менга бунақа гапирмас эдингиз!

Яхшибоев айтдики, шундай ниятимиз ҳам йўқ эмас, хоним, лекин сиздан ўтадиганини топиш қийинроқ.

. Мұҳсина хоним шарақлаб кулди: эсингиз қурсин, мен жазман эмас, хотинман!

Яхшибоев ҳам ҳиринглади: шундай, хоним, хотинимиз, лекин мен сизни мисоли жазманимдай яхши кўраман.

Яраш-яраш бўлди. Шириш-ширин сўзлар айтилди. Шириш сўзларни айтаркан, боягина оқсоқ профессорга

эллик сўм чиқариб берганини эслади, мийигида кулдики, бечора ростдан ҳам содда экан, худди дастёр болага ўхшайди, ёки у шумроқми, ахир, бош врач, унвони — профессор, наҳотки қўлига теккан элликталикни арзимас «совға» дея қабул этишга ҳам ақли етмаса?.. Ҳар ҳолда, койимади. Ошно бир гал ёмон койиган эди. Худди Маматқуловга ўхшаган галварс эканман, тугилган кунига соат совға қилувдим, олди-ю, тавбамга таянтириди, ўртоқ Яхшибоев, деди, биламан, сиз мендан кўпроқ пул топасиз, лекин мендан бойроқ эканингизни намойиш қилишингиз шартми?.. Биз китоб ёзолмаймиз, ўртоқ Яхшибоев, деди, лекин ўзимизга яраша ориятимиз бор, сиздақа китоб ёзадиганларга ўзимизни ҳақорат этишга йўл қўймаймиз!..

Яхшибоев шу сўзларни эслаб ҳайрон бўлди: ўзбек тилида-ю, мутлақо ўзбекча эмас. Русча ҳам эмас, бошқа тилда ҳам эмас, барча тилларнинг йигиндисими ёки?.. Ким билсин... Ишқилиб, анча ғалати тил. Қанча бўлди Ошнонинг шу тилда гапираёттанига? Ўн йилми, йигирма йилми, ўттизми?..

Эътибор берса, Мұҳсина хоним ҳали-ҳамон сўзлаётган экан: дадаси, менинг ишим масаласини ҳам бир ўйлаб кўринг.

Ўйламай ваъда бериб юборди: бўпти, келаверинг, шу ерда гаплашамиз.

Ичида сўқинди. Падарига лаънат бунақа турмушнинг, деб айтди, ўз уйингда тинчиди ўтиромасанг, ҳаммага сазойи бўлдинг, Яхшибоев, овсар бир кампирдан қочиб юрганингни ҳаттоки анави соддадил оқсоҷ профессор ҳам билади. Дарвоқе, у ростдан ҳам содда эдими? Гапларидаги заҳару заққумлари қайга кетди? Ахир, қочиригу кинояларни жуда қийиб ташларди-ку? Наҳотки, бугун тушлиқдан сўнг сотилажак атру бўйи димогини бир лаҳзада шунчалар нозик этиб қўйган бўлса?..

Ишонма, Яхшибоев, буларга ишонма, ўзингга ҳам ишонма, айниқса — ўзингга! Ахир, ўзингни яхши билсан-ку? Тотаётган барча лаззатлару чекаётган барча азобларимиз — ўзимиз туфайли эмасми?

Хаёлдаги нутқни шу ерда тутатди: Кейин телефондаги нутқни ҳам қисқа қилди;

— Бўпти, келинг, кейин ўйлашиб кўрамиз. Келинларга ҳам айтинг, керагини ёзиб беришади...

— Хўп, дадаси, албатта айтаман. Нина Ричи фирмасими?

Яхшибоев трубкани жойига илдию хотини келинларга ҳеч балони айтмаслигини сезди. Йўқ, Муҳсина хоним уларга айтмайди, Муҳсина хоним келинлари билан бир хил бўй таратмоқни истамайди. Атирни нима деб атади? Нина Ричи, дедими? Қанақа Нина, қанақа Ричи? Ё Рина Ничими?

Ёхудопарвардигор!..

Ҳайратини айнан шундай — қ ў ш и б ўйлади. Ба-ло бу, Муҳсина хоним, овсарлиги бекор, ахир, Нина Ричи ёинки Рина Ничини билган кампирни овсар деб бўларканми!..

Оллоёрнинг ишхонасига телефон қилди. Кенжা ўғил жойида экан.

— Оллоёр, — деди Яхшибоев, — бу ёқда атир-патир сотаркан, келинга олмайсанми?

— Олардим-у, вақтим йўқ, дада. Кейин... пулниям мазаси йўқроқ...

— Ўзим бераман...

— Шартмас, дада. Қаерда сотаркан ўзи?

— Касалхонада. Ўзинг келолмасанг, келинга айтиб қўй.

— Қўйинг, дада. Касалхонада бўлса, касалларга атаб опкелишгандир? Энди ўша ергаям тумшуқ суқсак уят бўлар?

— Балли, ўглим! — деди Яхшибоев. — Шундай дерсан, деб ўйловдим.

Ўйламаган эди буни. Шунчаки, Муҳсина хонимга қасдма-қасд қўнгироқ қилди, холос. Оллоёр ҳам Рина Ничини билмайди. Шуниси яхши. Кеча Сокинага қўшилиб келди. Сокина гаплашиб ўтирди, бу эса чурқ этмади ҳисоб. Синглисининг қўлидан боласини олиб, дераза ёнига бориб, ташқаринӣ кўрсатди — чақалоқ юпанди. Оллоёрнинг энг зўр сифати шуки, унинг қўлида йиглаётган чақалоқлар бирдан юпанади-қолади. Оллоёр уларни юпатмайди, умуман гапирмайди, шунчаки... му僚имгина боқиб туради, холос. Муҳсина хонимга му僚им боқиши ҳам ёқмайди. Кўзингни лўқ қилма, деб бақиради, барибири фариштамассан!..

Шу жиҳатдан Аввалбек тузук. Аввалбекнинг кўзига қараган одам унинг фаришта эмаслигига бирдан ʼикор бўлади. Инкорга ҳожат қолмайди ҳисоб.

Энди, жиддийроқ ва ростгўйроқ бўлсак, Ошнонинг тили билан айтганда, олдимизда жиддий бир масала турибди, ўртоқ Яхшибоев, агар умрнинг қолган қисми ўтган қисмидан анча оз эканини ҳисобга олсак, умри-

мизнинг ўтган ва қолган қисмларида йиққан обрў-эътиборимизни ва озгина мол-дунёмизни тақсимлаш вазифаси юзага чиқади. Обрў-эътиборни ҳаммага хомталаш қилиб юборса бўлади, лекин мол-дунёга келганда қариндош-уругларнинг кўнглига ҳам қараш керак.

Хўш, омонат дафтарчада — Муҳсина хоним биладиган; омонат дафтарчадан ташқарида — Муҳсина хоним билмайдиган, жамийки сармоямизнинг ҳисоби қанча?

Яхшибоев ҳисоблашга эринди. Тахминан бўлса-да, сармоянинг анча эканини тасаввур этди. Сўнг ўзига айни эски услубда мурожаат этдики, хўш, ўртоқ Яхшибоев, қандай тақсимот қиласиз? Дейлик, бугун эмас, эртага, майли, бир ой кейин, майли, бир йил кейинроқ, ахийри бир кун.... шогирдимиз Чоршанби нотариусни бошлиб келганида... кимга қанча улуш тегади?

Умуман, улушга бўлиш шартми? Улушга бўлинса, сармоянинг тузи қочмайдими?

Дейлик, бўлинмаса, бутунлигича... Муҳсина хонимга қолса... унда нима бўлади? Чамаси, пора бериб бўлса-да, бирорта театрга бадиий раҳбарликни олади. Буниси аниқ. Кейин-чи?.. Дейлик, бизнинг устимизга икки газлик мармартош қўяди. Йўқ, сал оғирроғидан қўяди. Бу жойда иззату нафс деган бало бор, кимки ўликнинг устига оғирроқ тош бостиrsa, ўшанинг обрўси ҳам салмоқлироқ бўлади.

Умуман, обрў-эътиборни ўлчайдиган тарозини қабристон дарвозаси ёнига ўрнатса бўларкан.

Аввалбек-чи? Фарзандларнинг аввалию сарвари Аввалбек? Унинг меросдан унумли фойдаланмогига шубҳа йўқ. Камида учта ўйнаш орттиради, устахона сонини уттага еткизади — ҳар бир жазмани учун алоҳида. Сўнг уч йил ичида ичиб тутатади меросни.

Сокина ҳисобга кирмайди. Қиз бола — бироннинг хасми. Эрининг топган-тутгани бир умрга етиб ортади. Уларга кичкина бир улуш бўлса, бас, токи куёвбola пора-мора олиб юрмайди.

Ягона номзод — Оллоёр. Бахтинг чопди, Оллоёр!.. Кул, ўйна, баҳтиёр бўл, Оллоёр!! Шошма, Оллоёр, бир пас шошмай тур, сиз ҳам салгина шошманг, ўртоқ Яхшибоев, ахир, Оллоёрни тўқим урилган хўтиқ деб атаган ким, сиз ўзингиз эмасми, ўртоқ Яхшибоев? Хўтиқ-ку, бир амаллаб кунини кўтар, лекин мероснинг тақдири нима бўлади?

Яхшибоев ўлмай туришга қарор қилди. Ҳали Чоршанби келса тайинлаш керак, нотариусни шоширмади.

син. Йўқ, сиз бундай совуқ гапирманг, устоз, нафасни иссиқ қилинг, ҳали кўп яшайсиз, деб айтди-ю, лекин ўзи бирорта қари нотариусни топгани аниқ. Ихтиёр этилган лаҳзадаёқ опклэди бошлаб. Чоршанби — зўр йигит, ишни дўндиради, нотариус чолнинг ёнида дўхтири ҳам бўлади, ишончли дўхтири, зукко дўхтири, одамнинг юзига бир қарашнинг ўзидаёқ, миясини еб битирганми ёки оз-моз қолдирганми... шунни аниқлайдиган шоввозни этаклаб келади.

Яхшинос, ўртоқ Яхшибоев, сиз ундан аллақандай Суярқулга муовинликни қизганиб юрибсиз!

Яхшибоев бир ўзи қолди. Пастак креслога чўкиб, оёқларини рўпарадаги курси устига ташлади. Қулогига чалинган эдик, оёқ тепароқда бўлса мияга қон кўпроқ келади, бинобарин, анча яхши ишлайди. Ўйладики, мияни асли тананинг ўртарогига жойлаштиrsa бўларкан...

Чошгоҳда Қўзибой сим қоқиб, Назар Яхшибоевич, малол келмаса Қурбонойнинг палатасига бир кирсангиз, деб илтимос қилди. Яхшибоевга малол келди: тобим йўқ, ука, ўзингиз чиқақолинг. Қўзибой сал довдиди, сўнг, алами келди чоги, таъна билан гапирди: келиб, бир бечоранинг ҳолидан хабар олсангиз таҳтдан тушиб қолмассиз, ака?..

Яхшибоев тайинли гап айтмади. Трубкани шақ эткизуб жойига ташлади.

Қўзибойни яхши эсларди. Қурбонойни очерка қилиб газетта чиқарганида бу йигит эринмай излаб келган. Рангпар, озгин, юзида недир синиқлик, келиб айтганки, э Назар ака, биз-ку одам бўлолмадик, даст калталик қилди, ўқиёлмадик, бор-йўқ топганимиз битта хотин олишга етди, энди сиз шу хотинниям тортиб олмоқчисиз... ахир, эркак киши турганида хотиннинг ўзиге кетиши галати бўларкан-да!

Яхшибоев йигитнинг дардини тушунса-да, номига дагдага қилиб кўрди: қайси асрда яшаяпсиз, йигит? Нега хотин-қизларнинг йўлига тўғаноқ бўласиз? Қўнглингиз жам бўлсин, қизимизга айтамиз — сиздақа феодал эрнинг баҳридан ўтади-қўяди!

Йигит ростдан қўрқдими ёки хотинини яхши кўрар эканми — ишқилиб, замзамадан сўнг писиб қолди. Шунда Яхшибоев қаҳ-қаҳ уриб кулдики, э ука, парво қилманг, нима, биттагина очеркада мақталгани билан аёл киши устингизга чиқиб олармиди, далада у, уйда сиз устун бўлсангиз, бас-да!

Қўзибой юввош йигит экан, устунлик хусусида қайта оғиз очмади. Аввалига Қурбонойни сал-пал қизганиб, каттаю кичик йигинларга бирга қатнаб юрди, сўнг, уядди чоги, уйда қўним ўтирадиган бўлди.

Ўша очерк учун Ошно дўстини роса мақтади. Мазмуники, сиз, ўртоқ Яхшибоев, ҳалқимиз тарихида янги саҳифа очдингиз, энди юзлаб ва минглаб қурбонойлар гуркираб униб чиқади — гўё ҳалқ дегани кенг бир шудгордай, қурбонойлар эса ҳовучлаб сепилган чигит доналаридан!

Қурбоной ўшанда тажрибасиз эди. Гурунгда қарсиллатиб гапирса-да, минбарларда ўзини йўқотиб қўярди. Шундай кезларда, мадад истаб ҳайъатдаги Ошнога ёки олд қатордаги Яхшибоевга қарапди. Ошно аёл бечоранинг қарашларини мутлақо сезмасди, лекин Яхшибоев сезарди, сезиш на, бош силкиб далда берардики, дадил бўлинг, қизим, дадилроқ, чўчи-манг, гапираверинг!..

Яхшибоев қаҳрамонидан мамнун эди. Билардики, Қурбонойни шу даражага еткизган — унинг ўзи. Ҳатто мухбирлар ҳам аввал Яхшибоевдан руҳсат олиб, кейин Қурбонойнинг ёнига боришарди. Ёзганларини ҳам аввал Яхшибоевга келтириб кўрсатишарди. Яхшибоев мақолаларни ўқий туриб Қурбонойнинг соддалигидан завқланарди. Ахир, номи юртга тараалган аёл бўлса-ю, икки оғиз гапининг бирида «менга Яхшибоев Назар ота ёрдам бердилар», «мен Яхшибоев Назар отанинг ўйтларидан руҳландим», деб турса, уни қувлиқда айблаб бўларканми!..

Яхшибоев роса яйранди-да, сўнг ҳалиги сўзларни ўчириб ташларди. Англардики, бу ҳам бир фазилат — обрў ортса ортадики, асло озаймайди. Боз устига, бир вақтлар матбуотда озми-кўпми меҳнат қилиб, хушомадгўй танқидчиларнинг шарҳларини шахсан таҳrir этиб, ўзига дохил мақтовларни қизил қалам билан ўчириб қўйганларини хотирлардики, ўчирилган жойларни кўриб, тобе ходимларнинг ҳайрати ошарди. Ҳурмат ҳам шунга яраша бўларди. Ўша ходимларнинг ҳаммаси тирик, ҳалигача уларнинг тиллари бийрон, мабодо гап очилиб қолгудай бўлса, Яхшибоевнинг камтарилигини эсламасдан иложлари йўқ!

Кейинчалик, Қурбоной хиёл тўлишиб, минбарларнинг ҳадисини олиб, бирорларнинг далласидан воз кечиб, ўзи ҳам ҳайъатлардан жой эгаллади. Энди у минбарда туриб биргина Ошнога қарапди. Ошно ҳам энди

унинг қарашларини пайқарди, пайқаш ҳам гапми, Қурбонойнинг оташин чақириқлари биттанида чапакбозликни ўзи бошлаб берарди.

Орадан анча йиллар ўтди. Яхшибоев семизроқ бир асарга чалғиб, Қурбонойни салкам унтиб юборган эди. Бир куни Ошно ҳузурига чақиритириб айтдики, шу куз Қурбонойнинг даласида бўлсангиз, ўртоқ Яхшибоев, қизингиз беш юз тонна термоқчи экан... Яхшибоев сал оғринганини яшиrolмади: менинг мухбирлик қиладиган вақтим ўтган, оқсоқол, Чоршанби деган шогирдим бор, аломат йигит, ўзимдан ҳам ўтказиб очерка қилади, борингки, у ёзса-да мен қўл қўйсам?.. Тушунмабсиз, ўртоқ Яхшибоев, деди Ошно беозоргина кулиб, сизни насрингиздан айирмоқчи эмасмиз, илтимосимиз шуки, Қурбоной қизингиз ҳақида йирикроқ нарса ёзсангиз, талабгорлар тиқилиб ётиди, лекин сиз ёзганингиз бошқача-да, ўртоқ Яхшибоев, ахир, «юлдузни кўзлагаган қиз» деб ёзиб, қизингизга юлдуз олиб бердингиз, ажабмаски, ўзингизга ҳам биттагинаси тегса...

Яхшибоев, қизимиз юлдуз олганидан кейин бизга қарамай қўйди, оқсоқол, деб эътиroz қилмоқчи бўлди, лекин ботинмади, қолаверса, танида ширин бир орзикши туйди («Хўш, яна, Яшин ёшулли юлдуз тақиб юрибди, ундан камлик жойимиз борми?»), жилмайиб сўзладики, маъқул ўйлабсиз, оқсоқол, эртагаёқ чўлга кетаман, лекин жой масаласи қандай бўларкин?..

Жой масаласи аллақачон ҳал қилинган экан. Ошнонинг ҳар воҳада биттадан сўлим қароргоҳи бор, ўшалардан бирини атади: ўзимизга меҳмон бўласиз-да, ўртоқ Яхшибоев! умуман, сизга жуда ҳавасим келяпти, ўртоқ Яхшибоев, чўлнинг кузи ўзгача бўлади-да! айниқса — мезон фаслида!..

Кейинги сўзларни эшилттач, Яхшибоев энтикиб кетди. Юрагида қўтириб бойлаб ётган яралари қайта тирналандай бўлди, ўша эски ва эриш ташбеҳини эслади:

Осмон мезонлардан йилтираб ётарди.

Зора ёзсан, деб умид қилди, зора энди ёзолсан, жилла қурса, ўша армонимни ёзолмаганимни ёзсан!.. Кўлдан келар? Жудаям қуриб-қовжираб қолмагандирмиз?.. Лоақал бирор учқуни бордир?.. Ахир, Қурбоной деганлари нима? Тадрижи аён-ку? Ўзимиз лойдан ясад, кейин жон ато этганимиз, бу ёғи Ошно озгина безак берган, холос. Тинчу осойиш жой бўлса, Мұҳсинанинг хархашаси эшитилмаса, не ажабки, Қурбоной қиссаси-

ни юмалоқ-ёстиқ қилиб ташлаб, сўнг ўзимнинг армонларимга ўтсам!..

Қабулдан кўнгли тогдай кўтарилиб чиқди. Чиқдию Қурбонойга ошигич телеграмма жўнатди:

ТОПШИРИҚ БЎЛДИ НҚТ РОМАН ЁКИ ҚИССА ЁЗИШ КЕРАК НҚТ КУТИНГ НҚТ ЯХШИБОЕВ

Телеграмма изидан ўзи ҳам жўнади. Чўл марказига етганида Қурбонойдан жавоб келди:

МЕНГА ЁЗУВЧИ ЭМАС ВРГ МУХБИР КЕРАК НҚТ ШОДМОНОВА

Яхшибоев қаттиқ газабланди. Чўл раҳбарларидан бирини пилдиратиб жўнатдики, бригадир Шодмонаева ўртоқ Яхшибоевнинг ҳузурига — қароргоҳга зудлик билан етиб келсин.

Таъкид таъсири этган шекилли, Қурбоной эччиликка борган чўл раҳбаридан қисқагина мактуб юборди:

«Назар ота, мажбуриятим оғир, узун кун далада юрибман. Паҳта байрамида кўришсак маъқул. Бир қошиқ қонидан ўтишингизни сўраб, қизингиз Қурбоной».

Мактуб оҳангি минг юмшоқ бўлмасин, мазмуни эскича эди — Қурбоной Яхшибоевни кўришни истамасди. Баттар газабланиб, чўл раҳбарларидан уч-тўрттасини олдига солиб, Қурбоной меҳнат қиласидиган колхозга борди. Келса, раис билан партком секретари қайгадир қочиб улгурибди. Яхшибоев аёлнинг бригадасига қараб ҳайдади. Раҳбарлар ҳам унинг ортидан эргашдилар. Лекин Қурбонойни топишолмади. Эри Қўзибой машинада паҳта териб юрган экан. Уялинқираб, Қурбоной қизингиз меҳмон кутмовди, кийим-пийимини алмаштиргани уйга кетди, деб жавоб қайтарди. Айни суҳбатда ҳозир бўлган чўтири ҳисобчи масхараомуз тиржайдики, Яхшибоев бунда бошқачароқ бир синоат борлигини пайқади.

Дала билан қишлоқ ораси анча йироқ эди — камида ўн чақирим. Аёлни кутиб ўтирмасдан, тўғри қишлоқ-қа қараб ҳайдадилар. Қурбонойнинг дарвозасига рўпара тўхтаб, уч-тўрт машина бирданига сигнал берди. Лекин ичкаридан жавоб бўлмади. Аёл ростдан ҳам кийим алмаштираётган экан. Хийла замон ўтиб, дарвозанинг чап табақасидаги дарчанинг зулфаги тушиб кўчага Қурбоной чиқиб келди. Чиқиб, йўл ўртасида турган гурухга томон икки-уч қадам ташлади. Шу икки-уч қадамдаёқ ҳоли аён бўлди — юзини дод босган, гумонаси деярли ростта айланган, ҳозиргина эгнига илиб олган кенгу мўл коржомаси ҳам қаппайган қорнини яширолмайди.

Чўл раҳбарларига зарда билан қарадики, бечоралар ночор илжайишга мажбур бўлдилар — Яхшибоев буни рўй-рост кўриб турди. Зардаси бежизмас, деб ўйлади, буларнинг бошига чиқиб олган экан, қани, менга нима муомала қиласкан?..

Аёл унга зарда қилмади. Дог босган юзига жиндай кулаги бериб, юмшоққина қўлини узатди:

«Овора бўпсиз-да, ота».

«Овораси бор эканми, тилла қизим, сизни кўриш ҳам бир баҳт ўзи».

Қурбоной кинояни пайқади, лекин пайқамасликка одди:

«Ёзувчининг оқибатлиси ўзингиз экансиз, ота».

«Мен ёзувчи эмас, мухбир бўп келдим, тилла қизим».

«Иш кўп, ота, ҳаттоқи мухбиргаям вақт тополмайман».

«Тушунаман, тилла қизим, лекин сизни кўрмай кетолмадим.... Кўрганим тузук бўлди. Соғу саломат эканингизни билдим. Бўлмасам, нуқул газетада ўқиб юардим... Кечиринг-у, тилла қизим, мен газетта кўп ишонмайман...

«Чакки қиласиз, ота, газет дегани — сиёсатимиз ойнаси-ку?..»

«Бу гапларни ўзим айтувдим, эсингидан чиқмаган экан-да?..»

«Қани, уйга киринг, ота, меҳмон бўлинг...»

«Киролмайман, тилла қизим, хизматдаги одаммиз...»

Қурбоной бу шательми ҳам тушунди, тушунса ҳам, боз таклиф қилди, овозида озгина ялинчоқлик ҳам бор эди; умид оҳангиси, бир бор туз еган жойга қирқ кунлиқ салом... Аёлнинг тарзига боқиб, Яхшибоев унинг қизарганини сезди, ишиқлиб, юзидағи қўнғир доғлар билинмай кетди. Қизаргани росттирки, доғлари билинмай кеттандир. Диңда мамнунлик туйди, мамнунлик барабарида шайтоний бир қаҳқаҳа ич-ичини қитиқлади. Мисингиз чиқди-ку, тилла қизим, деб ўйлади, Яхшибоевни назарга илмай кетувдингиз, энди уйга таклиф қиляпсиз, лекин Яхшибоевнинг ичкарига киргиси келмаяпти, боисини тушунган чиқарсиз?..

Боягидақа туманли гапларни бас қилиб, бирдан жиiddий тортди, ҳатто хўмрайди, хўмрайиш асносида Қурбонойнинг шашти пасайиб қолаётганини сезди, раҳми келди, лекин аввалги азмидан қайтмади. Айтди-ки, сиз уйга кириб ёттанингиз маъқул, тилла қизим, сизга мухбир эмас, доя керак экан, биз энди бешик тўйига келамиз!..

Аёл қарғанмоққа шайланди, лекин чўл раҳбарларидан бири, бугун элчи бўлиб келгани, сал чаққонлик қилди — билагидан тутиб, секин ҳовлига олиб кириб кетди.

Яхшибоев кўчада қолган раҳбарларга юзландида, раҳмат ўртоқлар, катта раҳмат, майнавозлик бундан ортиқ бўлмайди, деб ачитди. Чўл раҳбарлари мулзам бўлдилар. Уларнинг энг йириги бўшашиб, қизариб-бўзарib илтимос қилдики, бу гаплар шу ерда қолса, Назар Яхшибоевич, қизимизнинг муҳлати ҳали узок, ваъда қилинган тоннани ўзи териб берса!..

Яхшибоев индамади. Шарт бурилиб, ўтириду тўгри Тошкентта қараб ҳайдади. Келибоқ Ошнонинг қабулхонасига учради. Етиб борган жойи Биринчи Ёрдамчининг кабинети бўлди. Нарига ўтолмади. Иложи йўқ, Назар ака, деб тушунтириди Биринчи Ёрдамчи, хориждан обрўли меҳмонлар келган. Ошно бугун ҳам, эртага ҳам ўшалар билан банд экан, индинга улар билан Самарқандга ўтаркан, ажабмаски, тўрт кундан кейин бўшасалар...

Тўртинчи куни Ошнонинг ҳузурига кирди. Ошнонинг кайфияти зўр эди. Хориждан келганларда юрт яхши таассурот уйготган чоги, нуқул Самарқандни мақтади. Қадимий шаҳарларимиз — бизнинг фахримиз, деб айтди, уларни бунёд эттан ҳалқимизга, усталаримизга минг раҳмат, гарчи золим эрса-да, ҳалқни шу ишларга сафарбар эттан Темурлангга ҳам раҳмат айтгинг келади, турган гапки, унинг реакцион моҳиятини унутмаган ҳолда...

Яхшибоев Ошнонинг гапини бўлмасдан охирига до-вур эшилди, сўнг ўзининг гапини узокдан бошладики, оқсоқол, бугунги ҳалқимиз ўтмишдаги ҳалқимиздан ҳам бунёдкорроқ, хусусан, сизнинг доно раҳбарлигингиз остида чўлу биёбонларга ҳужум қилиб, асрий қақроқ ерларда чаманлар ундириб, тақиrlар ўрнида янги шаҳарлар барпо этмоқда. Қалтис хато қилганини англаб, ўшал заҳоти тилини тишлади. Лекин Ошно кенглик қилди, хатони сезди-ю, ҳазилга бурди: қўйинг-э, ўртоқ Яхшибоев, ўхшатиш ҳам шунаقا беўхшов бўладими, индамасам, мениям Темурлангга менгзаб юборасиз-а! Йўқ, азизим, ҳалқимиз ўз иродаси билан қақроқ чўлларга ҳужум қилди, ўз иродаси билан чаманлар ундириди, биз ҳам шу ҳалқнинг фарзандимиз, шунчаки камтарин раҳбар фарзандимиз, холос. Хўш, ўртоқ Яхшибоев, чўл сафаридан барвақт қайтибсиз, наҳотки шунчалар тез ёзиб ташлаган бўлсангиз?..

Яхшибоев бир муддат ўйланиб туриб, ростини айтишга қарор қилди:

— Ёзолмадим, оқсоқол, — деди, — илтимос, шу ишини бошқа бирор гайратлироқ кишига топширсангиз.

— Гапингиз тушуниксиз, азизим, бир ҳафта бурун сиздаем гайрат зўр эди-ку?

— Менинг гайратим зўр эди-ю, лекин қизимиз Қурбоной кўз бўяб юрган экан-да, оқсоқол.

— Наҳотки? — деди Ошно ҳайратланиб. — Ахир, у ҳеч бўёқ ишлатмасди-ку, ўртоқ Яхшибоев?!

— Ишлатаркан, — деди Яхшибоев. — Бекор мажбурият олибди, бўғоз ҳоли билан беш юз тонна теролмайди, оқсоқол.

— Ёмон-ку! — деб хитоб қилди Ошно. Ҳаяжони ошиб, ўрнидан гоз турди. — Ёмон бўпти-ку, ўртоқ Яхшибоев!

Яхшибоев индамади. Ошно сал тинчланди, жойига қайтиб ўтириди-да, қаншаридан кўзойнагини олди. Шунда Яхшибоев дўстининг кўзлари бедорликдан киртайиброқ қолганини пайқади.

— Уят! — деди Ошно афсусланиб бош чайқаркан. — Биз уларга ишонсаг-у, улар бизни шарманда қилишса! Ҳеч ким уни мажбур этгани йўқ эди, узрини айтсин эди, дўхтиридан қоғоз олсин эди, лекин бунақаси... Энди халқ нима дейди, ўртоқ Яхшибоев?

— Ишқилиб, чиройли чиқмади-да, оқсоқол...

Ошно асабийлашиб, столидаги имзога маҳтал қофозларни четта сурис ташлади. Бунгаям қийин, деб ўйлади Яхшибоев, бир бошида шунча ташвиш, ахир, қайси биримиздан ҳам боҳабар турсин!!

— Узр, оқсоқол, — деди. — Кайфиятингизни буздим.

— Йўқ, ўртоқ Яхшибоев, ҳақиқатни айтганингиз яхши бўлди, — деди Ошно. — Энди бу найрангларни шахсан ўзингиз фош этасиз. Биламан, жуда оғир бўлади сизга. Қурбоной ўз фарзандингиздай бўлиб қолган, лекин бошқа чорамиз йўқ. Фазилатини айтган одамнинг, қусурини айтишга ҳам қудрати етади. Биз сизга тўла ваколат берамиз, ўртоқ Яхшибоев!

...Яхшибоев бир ҳафта деганда каттакон фельетон ёзди. Ёзаётганини сир тутди. Қурбонойни ҳам, ўзини ҳам аямади. Мардлик қилабилганидан кўнгли гууррга тўлиб, қўлёзмани газетага элтди. Муҳаррир фельетонни дикқат билан ўқиб чиқди, сўнг Яхшибоевнинг қўлига қайтариб берди.

— Қўрқяпсизми? — деб сўради Яхшибоев. — Қўрқманг, ваколатим бор.

— Қўрқаётганим йўқ, Назар Яхшибоевич.

— Бўлмаса — нега? Ё мақолам ёмон ёзилганми?

— Яхши ёзилган, лекин... Тушунинг, Назар Яхшибоевич, мен иккиюзламачилик қиломайман!..

Яхшибоев тушунмади. Шунда муҳаррир газетанинг янги номерини олиб, биринчи саҳифадаги катта фотосуратта ишора қилди. Яхшибоев кўзойнагини тақиб қараса, ўзи билан Қурбонойнинг сурати, иккиси ҳам жилмайиб, шоду хуррам бўлиб, пахта терадиган комбайн ёнида сухбатлашиб туришибди. Орт тарафда — поёнсиз пахтазор, оппоқ момиқ чаноқлардан кўпиритошиб ётиби. Суратнинг тепасида йирик ҳарфли бир ёзув: «MAPPA — 500 ТОННА!»

— Ахир, бу ёлгон-ку! — деди Яхшибоев газабидан бўғилгудай бўлиб. — Эски суратни беришибди-ку!?

— Иложим йўқ, Назар Яхшибоевич, — деди муҳаррир. — Ёлгон ростга нисбатан илдамроқ бўлса не қиласай?

Яхшибоев ночор қолди. Демак, чўл раҳбарлари уни роса боплашибди. Суратта тузукроқ тикилди — Қурбонойнинг айни хипчабел, айни юлдузни кўзлаб юрган пайтлари. Омадини қарангки, ёнида кимсан ношукур банда Яхшибоевнинг ўзгинаси илова бўлиб турибди!

— Кечикдингиз, Назар Яхшибоевич, — деди муҳаррир. — Тўгриси, бу ишга Александр Шоймардонович аралашибдилар. Қурбоной у кишининг навларини экар эмиш.

Яхшибоев кечикканини ўзи ҳам сезди. Бирор чора истаб, шу ернинг ўзиданоқ Ошнога қўнгириқ қилди, лекин жавоб бўлмади. Александр Шоймардонович, юзни урай деб қолган гўзашунос чол азалдан ганими эди, унга боришга ор қилди.

Хуллас, ўшанда Қурбонойга бас келоммади. Кейинроқ, орадан икки йилча ўтиб, байрам йигинида Қурбонойни узоқдан кўриб қолди — ёнида Ошно, гўзашунос олим Александр Шоймардонович, марказдан келган бир-икки вакил, ўшаларга гап уқтироқда экан. Яхшибоевга қўзи тушиб, секин бош иргади, ҳатто табассум қилгандай ҳам бўлди, яъники, тинаю аразлар етар, келинг, яраш-яраш қиласайлик, деган маънода, лекин Яхшибоев кекчироқ эди — тескари бурилди.

Қурбонойга қасдма-қасд Тўпорини топди. Ёш йигит экан, вақтида полвонлик қилган экан, ҳозирча бригадир,

лекин кейинчалик ўсишдан умиди бор, маълумоти — ўрта, зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги институтида сиртдан ўқиши ҳам мумкин, муҳими — гайратли, ориятли, оқибатли йигит.

Ошно билан унинг юртига бориб, дала айланиб юрганида, худди тайинлаб қўйилганидек, Тўпори уларнинг йўлидан чиқди. Эгнида мойга беланган коржома, тап тортмай қўрищди.

— Механизатор укамиз Олимбой, — деб таништирди уни Яхшибоев. — Ҳам механизатор, ҳам бригадир... уқувли йигит...

— Бу хўжалик йилида неча тонна пахта термоқчиз, ука? — деб сўради Ошно. — Уч юзга етадими?

— Бэ! — деди йигит. — Юз эллик терсак ҳам катта гап. Биз унақа уч юз, тўрт юз тонна терадиганлардан эмасмиз, отам.

— Нега? — деди Ошно ҳайрон бўлиб.

— Ёлғончи эмасмиз-да, отам!.. Энди, одам боласи тутгул, девнинг боласиям унча теролмас!..

— Полвон йигитта ўҳшайсиз-ку, ука, — деб таъна қилди Ошно.

— Полвонлигимиз рост, бу воҳада йиқитмаганимиз қолмаган. Бозам билмадик, балки бошқа сиру синоати бордир, энди бизлар учинчи класс-да!..

Ошно ҳалқ орасида кўп кезса-да, ҳалқ ибораларини уччалик тушунмас эди, шу сабабки, йигитта савол берди:

— Учинчи класс шофёр экансиз-да?..

— Бэ! — деди йигит қулиб. — Шопирлигимиз — биринчи класс! Саводимиз учинчи классда қолиб кетган, отам. Ўнинчини битирганмиз-у, лекин... барибир учинчи класс-да!.. Тўпорилигимиз бор-да, отам!..

— Аттестат бўлса, институттага кириб ўқиш керак.

— Бэ! Бизни институттага олармиди, отам! Агар сиз ўзингиз киритиб қўймасангиз...

Йигитнинг очиқ-сочиқлиги Ошнога напъя қилди. Беихтиёр қулиб юборди:

— Ростдан ҳам тўпори экансиз, ука, мени жиноятта ундајапсиз. Хўш, Назар Яхшибоевич, нима қилдик, жиноятта қўл урамизми?

— Сизга ярашмас, оқсоқол, — деди Яхшибоев ҳам илжайиб. — Сизнинг номингиздан ўзим жиноят қиласам қандай бўларкин?..

— Кейин менга тўнқаб юрмайсизми, ишқилиб?..

— Йўғ-э, оқсоқол!..

Ошнонинг машқи дуруст эди. Ўзи даشتда тугилиб ўсган эмасми, бу яшил воҳани кезиб маст бўларди ҳар гал. Ери равон эди бу воҳанинг, йўллари — равон, тили — равон, ҳаттоқи пахтазорларнинг гирдини ўраб олган шамшод теракларининг кўкка бўй чўзиши ҳам равон!..

— Хўш, бу йилги режалар қалай, ука? — деб сўради йигитдан. — Гектаридан олтмиш центнер бўладими?

— Бўлмайди, — деди йигит. — Ўттиз сентир ёлғонсиз оламиз. Олтмиш олсак, кейин ер тутмай қўяди. Кейин биз қолоқ биргадга ўтишга мажбур бўламиз.

— Қолоқ бригадани кўтарсангиз ёмонми?

— Ёмон, отам, кейин ўша қолоқ биргаднинг ерини тутмас қилиб қўямиз. Энди, ерни ўгит билан куйдириб юбормай туриб, ҳалиги олтмиш сентирни олиш қийинда, отам!

Яхшибоев билдириб ўтишни сиз шундай тушунасизми? — деб сўради Ошно, чап қоши хиёл кўтарилиб.

— Энди, буни учинчи класс одам ҳам тушунади-да, отам, — деди йигит жаҳл билан. — Ахир, қайси аҳмоқ илгор бригадани ташлаб, қолоқ бригадага ўтади? Илож бўлмагандан кейин ўтади-да! Ўгит бериб куйдирган жойида қолса, янаги йил ўн сентир ҳам ололмайди-да, отам!..

— Хато қилмаяпсизми, ука?

Йигит жавоб қайтаришга улгурмади. Ошно сал нарироқда одоб сақлаб турган воҳа раҳбарларини имлаб чақирди.

— Қолоқ бригадаларга талабгор учарларга жиддийроқ эътибор берилсин, — деди. — Ерни аяш керак, ўртоқлар. Биласиз, план ошса ошадики, асло камаймайди. Биздан кейин келадиган раҳбарларнинг ҳам жонини аяшимиз керак, ахир, улардан ҳам план талаб қилинади!.. Кейин яна бир гап...

Воҳа раҳбарлари одоб билан тинглаб турдилар, биттаси ҳам гап қўшмади — Ошнонинг гапини бўлиш расм эмасди. Йигитнинг тажрибаси кам эди, расму русмлардан буткул бехабар эди.

— Тўгри айтасиз, отам! — деди у. — Дараҳт ҳам бир жойда кўкаради!

Галати жиҳати шуки, Ошно бу йигитнинг шангилигидан заррача бўлсин оғринмади, қайтага ёқтириди

уни. Ёқтиргани ростдирки, тагдорроқ бир ҳазилга ра- .
во кўрди:

— Раҳбарларнинг айини очиб қўйдингиз, ука, та-
гин булар билан орангиз бузилиб қолмайдими?..

Йигит воҳа раҳбарларига қараб, мийигида кулиб
кўйди:

— Сизнинг гапингиздан кейин бузилса тўғри кел-
мас-ов, отам, — деди. — Энди, бу акамларнинг гаши
келса нимаям қиласди, олса — биргадликни олади-
да! Биринчи класс шопирмиз, автобазга қараб кетаве-
рамиз-да!..

— Баракалла, азамат! — деди Ошно.

Шу-шу, йигитнинг йўли очилди-қолди. Аввал район
газетаси Ошонинг сўзини такрорлади: «Баракалла,
азамат!», кейин область газетаси жўр бўлди: «Балли,
азамат!» У ёги не бўлгани шундан маълумки, бугунги
кунда ўша азамат миллионер колхозга раис, қўша-қўша
нишон олган, мукофот олган. Лекин унинг энг катта
бисоти — Тўпори деган лақаб. Бу лақабни Ошно суйиб
қўйган. Ошно суйиб қўйгани боис, бу лақабни ҳар ким
ҳам айтавермайди. Ошонинг ўзи айтади, Яхшибоев
айтади, яна бир-икки ҳадди сиғадиган киши... Аслида
Тўпори жудаям унчалик тўпори эмас, ичидан пишган,
ўлгудай қув, қувлиги шунчаликки, бирор ўн беш йил-
дан бери Ошнога довдирроқ бўлиб қўринмоқнинг удда-
сидан чиқяпти.

Тўпорининг айби — манманлиги. Полвонлик қилга-
ни, курашда енгиб чиққанлари сабаб бўлиб, бирорга ён
бергиси келмайди. Унча-мунча одамни менсимайди, ун-
ча-мунча одам билан гаплашавермайди. Ўлгудай эрка-
той, машинани нуқул қизил чироқقا қаратиб ҳайдайди,
шундан завқ олади. Демакки, Ошно қўйган лақабда ҳам
андак жон бордай...

Тўпори Қурбонойдан минг бора оқибатлироқ. Яхши-
боевнинг кўнглини қолдирган эмас. Гайрати зўр, ишла-
ри ундан ҳам зўрроқ. Бир гал Яхшибоев ожизлик қил-
ди, Тўпорига пишанг бериб, сиз ҳали Қурбонойларни
яrim йўлда қолдириб кетасиз, деб айтди. Шунда Тўпо-
ри кулиб юбордики, э Назар ота, белда белбогим бор
менинг, келиб-келиб хотин киши билан рақобат қила-
манми! Энди, хотин бўлсаям димоги баландда, ука,
деди Яхшибоев, одамни одам ўрнида кўрмайди. Э,
қўйинг-э, Назар ота, деди Тўпори, у бечора простой
биргад бўлса, сиз — ном қозонган шоирсиз-а!.. Мен
шеър ёзмайман, ўв учинчи класс, бесавод, деб хитоб

қилди Яхшибоев, мен очерка ёзаман, қиссаю роман ёзаман! Э, барибир эмасми, деб құл силтади Тұпори, шоир билан очеркачининг фарқига бормасам ҳам, сиз билан Қурбонойнинг фарқига бораман, бу гапларни қўйинг, ота, мардроқ бўлинг, ўша аёл ҳам керақдирки, далада ризқини териб юриби.

Яхшибоев мундоқ танига ўйлаб қараса, Тұпори ҳақдай. Ҳай, майли, бу аёл бир адашса адashiбди, хатосини ўзига айтди, чўл раҳбарлари — тумонат одам олдида қаттиқ изза қилди. Қолаверса, ҳомиладорлик айб эмас. Бечора хотин, фалон тонна тераман, деб ваъда бериб қўйган-у, кейин ҳалигиндай... қизиқ кўйга тушиб қолган, ҳаммаям тирик жон, ҳаммадаям майл бор, фалон ойда пахта мавсуми бошланади, деб, эр-хотинликни қатъий жадвалга солиб бўлармиди!..

Шундай деб ўйларди, ўзича бир муросага келган бўларди-ю, лекин ҳар гал Қурбонойни кўрганида аввалинги хусумати қайтадан хуруж қилганини сезарди. Сабабки, Қурбоной ўша изза чеккан дамларини унутгандай эди, гўё ҳеч гап бўлмагандай... узр сўрамасди, хижолатдан қизармасди, аксинча, шунча гаплардан кейин ҳам иззат талаб қиласди! Шу боиски, Қурбонойга дуч келса, бас, ёнидаги сўзга етар одамларга, қаранглар, анави гўдайган хотинга бир қаранглар, деб айтарди. Сўзга етар одамлар Қурбонойга қарашарди, кейин, ҳеч балога тушунмай, Яхшибоевнинг ўзига қарашардики, э оғажон, бу хотинниңг гўдайганини кўрмадик, ўзи бир япалоқцина нарса экан-ку!..

Қўзибой ўзи келди. Хотини билан Яхшибоевнинг ораси носозлигини билганиданми, қимтиниброқ кўришиди. Қанча вақт ўтибди ҳамки, у ўзгармабди: ҳамон рангпар, ҳамон озгин, кўзларида недир мутелик аломати — эҳтимолки, қайгу туфайли, ҳар ҳолда, бошига иш тушган одамнинг қарашлари ҳар доимо ҳам қаттиқ бўлавермайди. Каловланиб қолгани рост экан — столга қўйилган бир ликоб тўла сархил нокни паққос еб ташлаганини ўзи ҳам сезмади. Яхшибоев «элчи» келтирган мевалардан яна юваб келди, дастурхонга қўйди, меҳмон ўнгайсизланмасин, деб, ўзи ҳам озгина тотинган бўлди.

— Мен хонадан камроқ чиқаман, Қўзибой ўка, — деди. — Аввалроқ билмаган эканман, қизимизнинг бу ерга тушганига анча бўлдими?

— Бир ҳафтача бўп қолди, — деди Қўзибой.

— Энди тузукми?

— Эрталаб яна шайтонлади. Мениям кеча чақиришувди. Аҳволи оғирроқ кўринади, Назар ака...

— Тузалиб кетади, — деда далда берди Яхшибоев. — Парво қилманг, Қўзибой ука, бу ернинг дўхтирлари зўр.

— Кўзим етмай қолди, Назар ака, — Қўзибой, кўзлари ёшга тўлиб, қўлидаги нақш олмани дастурхонга қайтариб қўйди. — Бўшанганига уч ойча бўлувди. Ўғил тугувди, Назар ака, биласиз, тирноққа зор эдик, бўйидаги нуқул тушиб кетарди...

Яхшибоев бу гаплардан буткул бехабар эди.

— Бола тирикми, ишқилиб?

— Шукр, тирик, — деди Қўзибой. — Энамнинг қўлида. Қари энам бор, шунга ташлаб келабердим, эчки сути бериб боқяпти... Энди, бу энагарнинг рулга ўтирганига ўламан-да, Назар ака!.. Оладиганингни олиб бўлдинг, энди уйда тинчгина ўтирумайсанми!..

Яхшибоев индамай турди. Сездики, Қўзибойнинг дардлари чўнг, дардларини тамом тўкиб солмоқчи — тасалли кор қилмайди.

— Худонинг зорини қилдим, Назар ака, чиқма, деб айтдим, сенга керагини ўзим териб бераман, деб айтдим, энди қилаёттан ишимиз эмас, агар мўлжалга етмай қолса, ана, бошқаларни ҳашарга чақирамиз, деб айтдим, лекин... лекин бу кўнмади, Назар ака! Нуқул, мажбуриятим, мажбуриятим, дейди, катталарага сўз бериб қўйганман, юзим шувит бўлади, деб саннайди!.. Ахир, катталарап ҳам одам, катталарнинг хотинлариям тугади, деб айтдим, улар ҳам аҳволингни тушунар, дедим!... Қулоқ солмади лекин!

— Бекор қипти, — деди Яхшибоев. — Пахта — азиз, лекин одам ундан ҳам азизроқ.

— Бунисини сиз биласиз, — деди Қўзибой йигламсираб, — лекин менга қолса, шу... пахтасининг... эналарини, дейман!..

— Бемаъни гап! — деди Яхшибоев газбланиб. — Кўрнамаклик қиляпсиз, ука! Пахта — бизнинг нонимиз, нонни сўккан одамни энди кўришим!..

Яхшибоев қаттиқроқ танбеҳ бермоқчи эди, лекин тилини тииди — йигитнинг алами ўзига етарли эди. Яхшибоев унинг аламини тушунди, лекин аламзадалигини ҳеч сингдиролмади.

— Энди, Курбоной қизимиз мени кўп хушламайди, ука, — деди босикроқ оҳангда. — Мен бу гапларга аралашиб юрмасам...

— Уни қўйинг, — деди Қўзибой. — Сизнинг ёнингизга мен келдим.

— Сиз келганингизни қўриб турибман, — деди Яхшибоев сал кесатиб. — Хўш, муддао нима?

— Хотинимни тузатиб берасиз!

Яхшибоев анграйиб қолди. Қўзибойга тузукроқ разм солди: йўқ, қарашлари тик, айниганга ҳеч ўхшамайди. Даъвойингдан ўргилдим, мишиқи, деб ўйлади ичида, мен дўхтири эмасманки, хотинчангни тузатиб берсам?..

Ўйи шу бўлди-ю, бутунлай тескарисини айтди:

— Тузатамиз, ука, сиз хавотир олманг, албатта тузатамиз. Шундай ажойиб қизимизга дард йўлиқса-ю, биз бепарво қараб турсак бўладими? Қаҳрамон-ку у, фахримиз, кўркимиз, шарафимиз, замонамизнинг етук вакиласи, халқ ишига жонини тикканлардан-ку!.. Юринг, ука, юринг, қизимизнинг ҳолидан хабар олайлик. Эски гиналарни эслаб ўтирган мен ҳам тентак эканман, бу гапларни йигиштирайлик! Юринг, ука, биргаллашиб даалда берайлик!..

Эгнига халатини илиб, белбогини бойларкан, сўзларнинг қалашиб келаёттанига эътибор берди. Анави оқсоқ Ваҳобов тўғри айтади, деб ўйлади, ичим равон, ичимда сўз турмайди, маъно бўлиши шарт эмас, гапириб турилса, бас, эшитаётган одам ўзи недир бир маънога йўймоги тайин, айниқса, Қўзибойга ўхшаш маъною маддадга муҳтоҷ одам бўлса!..

Яна нимадир шалдироқ сўзларни айта туриб, холодильникнинг эшигини очиб, ичидаги мева-чевалардан бир халтacha қилиб оди, сўнг халтачани Қўзибойга узатиб, секин илжайди:

— Қуруқ қўл билан бориб бўлмас, иним... Ўзингизга кўтартирганимга хафа бўлмайсиз, бу масканда соғ одам — ёлғиз ўзингиз.

Қўзибой, гўё Яхшибоев ҳозироқ бориб хотинини оёққа турғизиб берадигандай, жонсарак бўлиб қолди. Юзига табассум қўнди, халтачани ҳам шошиб-пишиб оди, кўкрагига маҳкам босди — хушфеълу сертавозе...

— Рост, — деб ҳиринглади. — Соғ одам — ёлғиз ўзим.

— Юринг, укажон!.. Бир қўнглини кўтараийлик!..

Қўзибойнинг енгидан ушлаб, палатадан йўлакка чиқди. Йўл-йўлакай таъзиму тавозеларни қабул этиб, гоҳ чапга, гоҳ ўнгга бош иргаб, қозоғ халта кўтариб келаётган бир-икки танишидан узр сўраб, лифт эшигига довур етди. Ичкари кириб, биринчи қаватнинг туг-

масини босди. Пастга тушиб, лифт эшиги очилганида, Қўзибойнинг қўлидаги халтачани олди.

— Сиз чиқиб, боғни бир айланиб келсангиз, ука, — деди. — Қизимиз мени бошлаб келганингизни сезмагани маъқул.

Қўзибой қувониб бош иргади, лифтдан чиқди. Яхшибоев иккинчи қаватнинг тутмасини босди. Яна таъзим, яна тавозе, йўлак ўртасида пешвоз чиққан Маматқулов... Пойинтар-сойинтар лутфлардан сўнг сўраб билдики, Қурбоной ётган палатадан ўтиб кетибди, унинг палатаси лифтга яқин, катта зинага ҳам яқин, демак, касали ҳам оғир. Маматқуловнинг бундай икир-чикирлардан хабари йўқ, лифт биқинидаги палата эшигига қадар дадил бошлаб борди, сўнг эшикни чертиб овоз берди:

— Домла кептилар, опажон!..

Яхшибоев уни эргашиб киради, деб ўйлаган эди, лекин Маматқулов хийла фаросатли экан, эшикни хиёл очиб қўйди-да, нари кетди.

Яхшибоев бир зум туриб қолди. Ўнгайсизроқ эди. Тузук-қуруқ саломни ҳам бас қилиб юриб, энди дабдурустдан кириб борса... Боз устига, аёл киши, аёл кишининг дарди бир ҳисса-ю, дийдиёси минг ҳисса, баски, унга гал бермай, ўзимиз дийдиёдан бошлаймиз, бетни қалинроқ қилиб кираверамиз энди, у ёғига гап топилиб қолар... Ўйлаб қаралса, сурбетлик ҳам ярим давлат. Лифтга яқинлигидан билингки, қизимизга шифо керак, лифтдан узоқ тургандарга нисбатан кўпроқ шифо керак. Бизда эса, қўлда тутилмиш қоғоз халтага тиқилган мева-чевадан ўзга нарса йўқ.

Ичкари кирди. Секин томоқ қирди, номаҳрам эканини билдириди:

— Қўзибой ука, бир қарайсизми?..

Ичкаридан жавоб келавермади. Тагин Қўзибойни чақирди. Кулгиси қистади: у ҳозир ташқарида сайр қиляпти, хотини оғир аҳволда, бошида ўтиравериб кўнгли ториққан, ташқарида, гулзор теграсига қўйилган харраклардан бирида офтобга танини тоблаяпти-ю, биз бу ёқда руҳини йўқлаяпмиз.

Бир муддат ўтиб, ичкаридан «киринг» деган овоз келди. Яхшибоев яна бир бор томоқ қириб, секин хонага ўтди.

Қурбоной тўшакда ётган экан. Қўз қўзга тушганида, Яхшибоев унинг сал гижинганини пайқади, лекин сир бой бермасдан, каравот пойида турган курсини эшикка

яқинроқ сурди-да, атай инқиллаганча («биздаям дард оғир, қизим!») ўтири. Құлда туттан қоғоз халтасини деворга сүяб қўйди.

— Қарилек қурсин, — деди, — аввалига хабарим бўлмади, кейин кирай десам... салгина иймандим, қизим. Кейин ёшим улуглигиям бор, қари ҳолим билан мен кириб юраманми, деб... Одам одамга омонат, қизим, биздаям беш кунлиги борми-йўқми, бу ёги кўнглимиз тинч бўлиб, ҳаммадан рози бўлиб, ҳамма биздан рози бўлиб кетсан...

Қурбонойнинг юзи қилт этмади. Рангидан қон қочган, қўлларининг томирлари бўртиб қолган... жим ётаверди.

— Нима қилай, — дея давом этди Яхшибоев; гапи ишончлироқ чиқиши учун росмана хўрсиниб ҳам олди, — ўғилларнинг бу ерга опкелиб ташлаганига бирор ўн беш кунча бўп қолди, ҳафтада бир келишса келишади, бўлмаса — буям йўқ, аҳён-яҳёнда хотин келиб гингшийди, ҳаммасининг дарди битта — Яхшибоевдан яхшилаб пат юлиш. Э, нимасини айтай, Қурбоной қизим, бир пайтлар хўрозда эдик, энди патимиз юлинавериб... адо бўлдик... Вазнимиз ҳам жўжа вазнидай, ҳеч тарози босмайди... Сиз ҳарна гиройсиз, қизим, сизга тузукроқ қарашар, лекин менга ўҳшаганларга илтифот йўқдай, ҳафтада битта укол қиласа қиласар, бўлмаса... Кетай десам, кўча-пўчада йиқилиб қолишдан қўрқаман. Олтмиш ёшим бўлсаям майлийди, лекин ошиброқ кетган-да, қизим, эсдан чиқарсам бўлмайди-да, қизим, осонроғидан берса, жилла қурса Қўзигой инимни юборарсиз, қўлига белкурак тутиб, ўзи тепкилаб-тепкилаб кўмар, деган илинжда келдим ёнингизга, Қурбоной қизим! Илоё, менинг маъракамни ўтказиш учун ҳам соғ-омон туринг, қизим!..

Тинмай гапираваркан, юзи уятдан қизиб бораёттанини сезди. Ичида ўзини юпатдики, Қурбоной ҳеч қачон тепага чиқмайди, ўзи ётган дангиллама палатани кўрмайди, гофил қолаверади, ахир, Қўзигой унга, Яхшибоевни мен ўзим чақирдим, деб айтмайди-ку?.. Балли, Яхшибоев, гапираверинг, бетимнинг қалини — жонимнинг ҳузури, яна гапиrintг!..

— Юрагим ёмон, Қурбоной қизим! — деб зорланди у. — Жигар ҳам ишдан чиққан, ўпкангда дод бор, деб айтишди! Шунча дард билан ётибман бу ерда! Ҳалиям тузук бўп қолганим, биринчи кунлари оғзимга сув томизиб ўтиришди... Сиз ҳали ёшсиз, Қурбоной қизим, ҳали жуда бардамсиз, обру-эътиборингиз зўр, қолаверса, шу ердасиз, худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолгудай

бўлсам, ўзингизга васиятимни айтиб кетай, деб келдим, қизим!.. Бошқалардан умидим камроқ, тиригимда ке-рақдирман, лекин ўлганимдан кейин қадрим бир пул бўларини сезаман. Васиятим шуки, ўлигимни Булдуруқ-қа обориб кўмишса, Қўзибой инимга айтсангиз, ўзи шу ишга бош бўлса! Бу ерда бошқа хешларим йўқ, қизим. Сиз ҳам менга ўхшаган дала одамисиз, кўнглингизни оғриттан бўлсам, менинг гуноҳимдан ўтинг, ахир, ти-рик жон ҳар турфа таҳликага дучор бўлади-да, нима дедингиз? Қўзибой келса, айтинг, мендан ҳам кун ора хабар олиб турсин, тагин қобогимни ёпадиган одам топилмай қолмайин!..

Қурбоной қимир этмай ётаверди. Нафас олаётгани ҳам сезилмасди. Яхшибоев сал хавотир билан қаради, йўқ, хайрият, киприклиари аҳён-аҳёнда очилиб юмилаётган экан. Беихтиёр унинг ёшлигини эслади, чамаси, ўн беш-үн олтиларда, соchlари қўнгироқ, чиллаширгина бир қизалоқ эди дастлаб кўрганида, кейин тўлишди, кейин бу ерда яна.. чиллашир бўп ётиби.

— Булдуруқдан узилиб кетганмиз Қурбоной қизим, — деди ўкингандай. — Ака-укалардан ҳам бордай эди, кейин... Э, ҳозир ҳам улар бор, лекин мен улар учун йўқман. Сизга осонроқ, Қурбоной қизим, сизда хешу ақраболар кўп, сизни сўраб келадиганлар ҳам кўп... Менчи? Мен бечорада бирор мансаб бўлмаса, қариб-чуриб қолган чол бўлсам... ким ҳам сўраб келарди...

Қурбоной бери ўтирилди. Кўрпани қўли билан сал ҳимариб қўйди.

— Кепсиз, раҳмат, Назар ота, — деди ҳолсизгина. — Ўзингиз ҳам бетоб экансиз, узилиб-нетиб қолманг...

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев. — Сизни ёлғизлатиб қўйсам тузук бўлмас. Ҳамшира келгунча кутақолай. Бу, дейман, Қўзибой инимни чақирмабсиз-да?

— Инингиз шу ерда, — деди Қурбоной, сўнг кўзларини юмди.

— Кеп қолгунча ўтирай...

— Боринг, Назар ота. Сизни кўргим келмайди, — деди Қурбоной кўзларини очмай. — Иззатингиз борида кетинг, Назар ота.

Яхшибоев ўрнидан турди. Тўшакка михланиб ётган манави устикон хотин айни чогда ўзидан кучлироқ эканини туйди, ҳар ҳолда, бу ер унинг хос жойи, ҳар ҳолда, у манави хотинни эмас, хотин уни итдай қилиб ҳайдаяпти. Аламини ичига ютиб, эшикка йўналди. Лекин Қурбонойнинг овозини эшишиб тўхтади:

— Қўзибой инингизга айтиб қўйинг, мен энди тузалмайман, шунга яраша тараддисини кўрсин...

Яхшибоев ортта қайрилди: Қурбоной ҳамон ўша алпозда, кўзларини чирт юмиб ётарди.

— Нафасни иссиқ қилинг, қизим, — деди. — Бу гапнинг ўрни эмас-у, лекин ҳали кўп қаҳрамонликлар қиласиз. Ишқилиб, тузалиб кетинг, қизим, ўшанда мени ҳалигиңдай... менсимай юрсангиз ҳам майлига, лекин тузалиб кетинг...

Курбоной кўзларини очди, ночор илжайди.

— Нодон эканман-да, — деди. — Нимагаям бунча бурним кўтарилиб кетувди, Назар ота? Ургочилигимни унутиб, емга тўйган ҳангидай ҳанграшни менга ким қўювди?

Яхшибоев индамади. Назарида, аёл алаҳлаётгандай эди. Ажабмаски, дард оғирлик қилиб, эсига путур етган бўлса...

— Мўндидаи хотин бўлиб, эримнинг пайтавасини ювиб, ёвгонини пишириб юрганим тузук эмасмиди, Назар ота? Сизга топингандан кўра, шайтонга топинсам бўлмасмиди? Сизни худо чоғлабман-а!.. Ўзингиз ҳам шунга иқрор бўлиб, манглайимга нақ бугунни ёзиб қўйган экансиз ўшанда; эрниям, рўзгорниям унутдим, кейин бир пайт қарасам, битта тирноққа зор эканман...

— Ўгилча кўрибсиз, — деб гудранди Яхшибоев. — Табриклаймиз, Курбоной қизим.

— Ўғлинг етим қолади, дейсиз-да?

— Йўғ-э, Курбоной қизим...

— Барибир, жонимни оғритолмайсиз, — деб лоқайдигина кулди аёл. — Овора бўласиз, жони оғримайдиган бўп қолдим. Дўхтирлар оғритмайдиган укол қип кетишиди... Энди борақолинг, Назар ота. Хавотир олманг, тинчгина кетаман, сизни ҳеч ёзгирмайман, сизниям худо яраттан, ахир...

Яхшибоев бир зум аёлнинг юзига тикилиб турди. Лекин Курбоной унинг хонада борлигини унутгандай, кўзларини оппоқ шифтта қадаб ётар эди.

— Бу гапни менга айтдингиз, лекин бошқага айта кўрманг, Қурбоной қизим, — деди Яхшибоев. — Биз худони инқилобдан нарига ташлаб келганмиз-у, сиз уни қайта тирилтиromoқчи бўласиз!.. Тилга сал эҳтиёт бўлинг, Қурбоной қизим, акс ҳолда, сизни тарихдан учирив ташлаймиз! Ҳамма доврути ёлгон эди, деб айтамиз!..

— Билганингизни қилинг, Назар ота, — деди Қурбоной, сўнг терс ўтирилиб оди.

Яхшибоев серрайиб қолди. Яқин орада бундайин ночор аҳволга тушмаган эди. Номи ҳарб борки, биттадан зарб топиб берарди. Лекин манави рамақижон хотинга бас келолмади. Қайтага, бу хотин бақириб-чақирса, уввос тортиб қарғанса, борингки, лозимини бошига илса дуруст эди..

Газаби бўғзига тиқилиб, йўлакка чиқди, сўкинмоқчи эди, аммо оғзидан недир бир бетайин гўлдираш чиқди ва айни шу кўйда, — гўлдирай-гўлдирай лифтта қадар етди. Кўрсаки, ортидан Маматқулов илашибди, илжайиб, нақ мулоzимат рамзи бўлиб турибди. Яхшибоев шошиб лифтга кирдию тутмачани босди. Янгиш босган экан — лифт тепага эмас, пастга қараб кетди. Эшиклари икки ёнга шовқинсиз очилган пайтда касал кўргали келаётган учтўрт киши четроқقا сурилиб йўл беришди — Яхшибоевнинг ташқари чиқмоқдан ўзга иложи қолмади.

Ховлида одам гавжум. Кўнгли гап кўтармай, кўзларини ерга қадаганча, ўртадаги гулзорни кесиб, узоқроққа — bog ичкарисига қараб кетди.

Анча юриб, нафас ростлагани тўхтади. Диққат қиласа, юрак зарби сал зўрайган экан. Халат чўнтағидан ҳабдори олиб, тилининг тагига ташлади. Бўшашганча, тарвақайлаб ўстган хашаки олма остидаги харракка бориб ўтириди.

— Э! — деб бошини сараклади. — Ёқарди-ку, қизим? Иззатингизни от қилиб миниб олувдингиз-ку, қизим?

Йўлакнинг учрогида бироннинг қораси кўринди. Яқинроқ келганида таниди: яна ўша Маматқулов! Қўлларини булгаб, кет, дея ишора қилди, кет, бор ўша гирой опангнинг ёнига, зора ияк тангишга муносиб кўрса!..

Маматқулов имони тушунди. Бери келишга юраги бетламади. Гўё бутунлай бошқа бир ташвиш билан юргандай, бир муддат тўхтаб, дараҳтларнинг учларини томоша қилган бўлди, сўнг ортига бурилиб, касалхона биноси томон илдам юриб кетди.

Сенгаям Қурбоной опангнинг касри урди, деб ўйлади Яхшибоев заҳарханда билан, опанг фириб бермаса эди, Яхшибоевнинг оғзи куймаса эди, ажабмаски, битта очерка билан сен факирнинг ҳам йўлинг очилиб кетарди, лекин энди кеч, иним, оғзим куйди менинг, бу ёги

шартим кетиб партим қолди, энди улоққа ярамайман, эҳтимолки, тадрижингни бошламоққа қурбим келар, лекин такомилингни кўрмоққа умрим қисқалик қиласди, сен мени тинч қўй, иним, менга Қурбонойнинг камоли ҳам етади!...

Ўйлагани сайин хуноби ошаверди.

Ёқарди-ку, дея бот эслади, бу энагарга ёқарди-ку, биз ҳам авваллари яхши эдик-ку? «Отажоним, агар сиз бўлмасангиз!..» деб вижирладиган қушча қани? «Мен бир оддий дехқон қизи» деб камтарлик қиласдиган ким эди? Шу гапни гўё отаси қўйган исмдай қилиб айтарди, нафас олмай, паузасиз айтарди: м е н б и р о д - д и й д е ҳ қ о н қ и з и ! Содда эканмиз-да, эшитиб кулардик биз, аниқроғи, мен ўзим кулардим, Ошно эса жилмаярди, лекин унинг жилмайиши менинг кулгиларимдан минг ҳисса мазмунлироқ эканини Қурбоной қизимиз ўшандаёқ тушунган экан-да? Дехқон қизи эмиш!.. Қани ўша дехқон? Автовокзалда қизига писта соттириб қўйган нашаванд, чолми? Унинг асл касби ҳолвафурушлик эди шекилли? Нимаси дехқон? Дехқон этиштирган галла унидан пашмак пиширгани учунми?..

Э Қурбоной қизим, агар мен нодон бўлмасам эди, сенинг бутун толеи тақдирингни елкамга юқ қилмайдим? Сени қай фурсатда ортмоқлаб олганимни билмайсан-да! Чувринди чопончада эдинг, оёқларингда эски калиш, эндиғина қори ариган кўча четида писта сотиб ўтирадинг. Кўриб раҳмим келди сенга. Раҳмим келди-ю, лекин кўзёши тўқадиган ниятим йўқ эди. Кўзёшини бошқа бирор тўқди — лаънати Ҳалим! Ҳалимдай юмшоқ кимса эди. Ўшанда не ишларга масъул бўлганию ҳозирда қайга йўқолганини билмайман — ишқилиб, нимагадир доҳиллиги бордирки, Ошно билан менга ҳамроҳ бўлиб юрувди. Ўша Ҳалим сенинг ҳолингни кўриб айтдики, во дариг, манави қизчалар ҳам бу дунёдан ғофил ўтиб кетади-да, а? Унинг гингшигани Ошнога ёқмади, сабабки, сен писта сотиб ўтирган кўча ҳам, унга туташ кўчалар, бутун шаҳарчаю унинг гирди ни ўраган музофотларнинг барчаси унинг тасарруфида эди. Сенинг тақдиринг учун ҳам Ошно жавобгар эди. Ҳалимнинг гапларини таъна деб тушунди, ёқтирмади. Энсаси қотиброқ айтдики, э ўртоқ Ҳалим, сиз замон суръатига ҳали тушуниб етмабсиз, бу замон шундай ажойибки, бугунги пистафуруш — эртанги зарбдор!..

Кейин, Ҳалим деганимиз сени буткул унугиб, машинада ўтирган кўйи пинакка кетганида, Ошно менга юз-

ландики, мен сал каттароқ гапириб қўйдим, ўртоқ Яхшибоев, энди бу ёғига уялтириб қўймассиз?.. Бошқа гап-сўз бўлгани йўқ. Пешинга бориб ўша районда мажлис бўлди. Ошно катта нутқ сўзлади, сўнг бошқалар... Шўрим қуриб, охирроғида менинг ҳам фамилиямни атаб қолишиди. Айтадиган гапим йўқ, бир зум чайналиб туриб, кутилмаганда Ошно берган ваколат ёдимга тушдию тилимнинг тушови ечилди. Ўртоқларнинг бошлари га таъна тошларини ёғдирдимки, тарбия сусайиб кетган, ёшларга эътибор йўқ, натижа шуки, тогни талқон қиладиган йигитларимиз иштонбог сотади, қизларимиз — писта!..

Қаттиқ олдим ўшанда, Қурбоной қизим. Сал ўтиб эшитдимки, жиякфуруш йигитлардан бир гуруҳи заводга сафарбар этилибди, пистафуруш қизалоқдардан пахтакорлар звеноси тузилибди. Ўша звено аъзолари ичидан сен ҳам бор экансан, Қурбоной қизим.

Шу, холос. Пистафуруш дугоналаринг ҳар ёнга тарқалиб кетиб, сен ўзинг тракторчи Қўзибой туфайли звенода қолганингни бирор йил ўтиб билдим — район раҳбарлари мақтаниб гапиришиди. Сўнг машинага солиб, далага опчиқишиди, сени кўрсатишдики, мана, Назар Яхшибоевич, танишинг, сергайрат қизимиз Қурбоной!

Бориб Ошнога ҳисобот бердимки, сиз б а ш о р а т қ и л г а н зарбдор қизимизни кўриб келдим, оқсоқол. Минг бир ташвишли одам эмасми, Ошно сени ҳадеганда эслайвермади. Ноилож таржимаи ҳолингни сўйладим. Ҳолвафуруш чолнинг пистафуруш қизи эканинг Ошнога унча маъқул тушмади. Сал ўзгариш киритсангиз, ўртоқ Яхшибоев, деди, умуман, Ширмоной қизимизни... йўқ, кечирасиз... Қурбоной қизимизни назардан қочирмаганингиз таҳсинга лойиқ, лекин шунга яраша таржимаи ҳол ҳам топсангиз, дейлик, у асли деҳқон қизи бўлса... айбга буормайсиз-у, лекин ҳолванинг гўздан узоқлиги мени сал хижолат қилиб турибди...

Начора, амри Ошно — вожиб, сенга янги таржимаи ҳолингни ёд олдирдим, Қурбоной қизим. Ўзим айтиб турдим, сен чумолихат билан ёздинг, сўнг мен хатоларингни тузатдим, сен қайта кўчириб ёздинг; ҳолвафуруш чолни эсдан чиқариб, пахтакор чолнинг қизига айландинг, яъники — м е н б и р о д д и й д е ҳ қ о н қ и з и !

Мойдай ёқарди сенга, Қурбоной қизим! Айниқса — очерка ёзиб шиширганларим! Мухбирларнинг серқат-

нов бўлиб қолганлари! Мажлисларнинг тўрларида ўтиришларки, кўрганнинг кўзи куярди! Аввалига қизариб-қимтиниб тўрга ўтардинг, кейинроқ таклиф кутмасданоқ тўгри тепага чиқиб кетаверардинг!..

Ёқарди-ку, Қурбоной қизим?!

Азалдан ношукурлигинг бор эди, ҳатто Қўзибойдай жўяли йигитга тегиб шошилмадимми, деб ўйлай бошладинг, ҳаттоки бошқа биронни топишга ҳам уриндинг, биттасини аммамнинг ўғли, деб таништирганинг ёдимда, лекин Яхшибоев сезгир эди, Қурбоной қизим, ўз вақтида монелик қилиб улгурди, негаки, бошқа эр топсанг, бас, Ошно тўқиган чучмалгина таржимаи ҳол чегарасидан чиқиб кетардинг, ўшаңда Ҳалим чапак чаларди, Ошнонинг б а ш о р а т и уч пулга қиммат экани билиниб қоларди!..

Энди сен атанган хотин бўлмоққа маҳкум эдинг, Қурбоной қизим!..

Падатага шалвираб қайтди. Ҳамшира тўмба устига қўйиб кетган ҳабдориларни бир қултум сув билан ютиб, ўринга чўзилди. Кўп ухлай олмади, босириқдан чўчиб уйгонди. Яна ўша бематни туш — шогирди Чоршанбиев уни қизгиш деворга тақаб қўйиб, бири-биридан сархил ноклар билан ураётган эмиш!

Бўралаб сўқинди. Барисига анави лаънати «элчи» айбдор, ҳамма ёқни олмаю нокка тўлдириб ташлади. Нияти sog эмас унинг, бир учи тушдаям аён беряпти... Айбдор ўша лаънати-ю, бу ёқда бечора Чоршанби устозини «нокбўрон» қилиб ўтирибди!..

Иримчи бўлмаса-да, тушини ўйлагани сайин юраги ториқиб кетаверди. Ахийри бош врачга телефон қилди:

— Уйга кетсам, ўртоқ Ваҳобов, ҳарна, ўлан тўшагим тузук...

Профессор Ваҳобов тайинли бир гап айтмади,номига юпаттан бўлди, холос:

— Диққат бўлаверманг, ўртоқ Яхшибоев. Сизни хафа қилганимиз йўқ шекилли?..

Овозида таъна сезилгандай бўлди — шуниси Яхшибоевга ўтинқирамади.

— Хафа қилиб кўринг-чи!.. — деб, трубкани зарда билан жойига ташлади.

Бирор ўн дақиқа ўтиб, Ваҳобовнинг муовини Раҳматов бир гала врачу ҳамширалар билан кириб келди. Яхшибоев ёттан жойидан қўзгалмади.

— Аъёnlар бўлиши шарт эмасди, — деди сал гижиниб. — Айт уларга, қасалларга қарашсин.

Раҳматов ўзига тобе одамлар олдида дакки эшитаёт-
ганидан сал аччиқланди, лекин гап қайтарарга журъа-
ти етмади, ортидан эргашиб келганларга қараб, «бора-
веринглар!» дегандай ишора қилди.

— Ўзингнинг ҳам келишинг шарт эмасди, — деди
Яхшибоев, «аъёнлар» чиқиб кетишгач. — Менга анави
омонатчи хотинни юборсанг бас эди, Раҳматов болам,
ундан усти бошимни олардим, холос.

— Парваришимиз ёқмадими, Назар Яхшибоевич? —
деди Раҳматов. — Анча дуруст бўп қолдингиз-ку.

— Аввал ҳам дуруст эдим.

— Албатта, албатта, — дея шоша-пиша маъқуллади
Раҳматов. — Аввал ҳам отдай эдингиз, энди, бизда сал
ҳордиқ чиқардингиз-да... Озгина сабр қилсангиз, Назар
Яхшибоевич.

— Йўқ, бутуноқ кетаман.

— Илтимосимнинг боиси бор, — деди Раҳматов си-
ниқ илжайиб. — Сизга биттагина путёвка тўғрилаб
бермоқчи эдик. Карлсбадга... Чехословакия... Хоҳласан-
гиз, Болгарияга юборамиз, денгиз бўйида Златни Пяс-
ци деган зўр курорти бор...

— Бормайман, — деди Яхшибоев. — Мен Булдуруқ-
қа жўнамоқчиман.

— Булдуруққа йўлим тушмаган, — деди Раҳматов. —
Лекин, баҳаво жойлар, деб эшитганмиз.

— Ёлгон гапирма, Раҳматов болам, — деди Яхши-
боев, — Булдуруқда курорт-пурорт йўқ, ҳавоси ҳам ях-
шимас. Саратонда, авжи гармседда бориб қолсанг —
нақ онангни кўрасан!

Раҳматов хижолат чекди. Бир муддат ерга кўз қадаб
турди, сўнг тагин тилга кирди:

— Бошқа юбориш қўлимииздан келмайди, Назар
Яхшибоевич...

— Шартмас, — деди Яхшибоев. — Дунёнинг эллик
етти мамлакатида бўлганмиз, Раҳматов болам.

— Қолган-қуттган армонларингиз ҳам бордир, Назар
Яхшибоевич? — деди Раҳматов. — Келинг, бошқа юмуш-
лар бўлса, биз ҳам бир сафар хизматингизда бўлайлик!..

— Мангу яшамоқчиман, — деди Яхшибоев, — ния-
тинг астойдил бўлса, шу масалада сал ёрдам қилол-
майсанми?

— Э, у нарса қўлимииздан келмайди, Назар Яхши-
боевич, — деди Раҳматов. — Бизники — вақтингчалик
муолижа. Энди, сизда тан оғримаса...

— Кафолатини олганмисан? — деб зарда қилди Яхшибоев. — Таним огри маса, нега бу ерда ушлаб турибсан? Ўша путёвкангни уйга обориб берсанг чурранг тушадими, Раҳматов болам?

Раҳматов ўсал бўлди. Сал туриб, оппоқ халатининг чўнтағидан кичкина чорбурчак қутича чиқариб, тўмба устига қўйди. Яхшибоев англадики, атири опкелди, ўша ўзи Ваҳобовга тайинлаган атири...

— Нина Ричими? — деб сўради мийигида кулиб. — Лотинчадан саводинг бор, ўқиб кўр-чи.

— Нина Ричимас, — деди Раҳматов. — Диор фирмаси.

— Дуруст, — деди Яхшибоев, — лекин Нина Ричи бўлса маъқулроқ эди. Хўш, хизматингиз эвазига хизмат қиласанги энди, ўртоқ Раҳматов?

— Яна озгина даволансангиз...

— Эсинг жойидами!

— Профессорнинг ҳам фикри шу...

— Қўйсанг-чи, Раҳматов болам, — деди Яхшибоев энсаси қотиб. — Очиқроқ гапирсанг бўлармиди. Балки йўғонлардан бирортасига қуда бўлмоқчиидирсан? Ё каттароқ амалдан умидинг борми? Билиб қўй, Ваҳобовнинг ўрнини олиб беролмайман, сен бу жойга лойиқ эмассан. Лекин жўнроқ катта вазифалар бўлса, майли, айтавер... Совчилик бўлсаям — марҳамат. Совчилик қилишига қурбимиз етади ҳали!..

— Ўгилларни уйлаб, қизларни чиқариб бўлганмиз, Назар Яхшибоевич.

— Балки ўзинг уйланмоқчиидирсан?

— Йўғ-э!..

— Айтавер, тортинма, Раҳматов болам...

— Ўша илтимос — яна озгина даволансангиз...

— Сабаб? Нима бало, ўлиб қоладиган бирор ишқалим борми?

— Нафасни иссиқ қилинг, Назар Яхшибоевич! — деда хитоб этди Раҳматов. — Отдайсиз, Назар Яхшибоевич.

Раҳматовнинг мужмаллиги аввалига сал завқлантирган бўлса, энди гашига тега бошлади. Ётган жойида бир-икки асабий гимирлаб олди.

— Бу менинг ўзимга даҳлдор гап эмас... — деб чайнаади Раҳматов.

— Ўв, ширин бола! — деди Яхшибоев тоқати тоқ бўлиб. — Нега сен мунча ўлиб-тириласан? Ахир... тумовратиб юбординг-ку!

— Сизни кўргали бир киши келмоқчи эканлар, Назар Яхшибоевич... Отларини айттолмайман, ҳаддим сифмайди...

Яхшибоев чуқур тин олди. Шу гапни куттан эди. Кимдир шу хабарни етказишини биларди, лекин манави жипириқ Раҳматов... Ўйлаб туриб, ростакамига оғринди. Ошнонинг маҳкамасидан хабар етган-у, лекин Ваҳобов ўзи қолиб, манави... «ширин бола»ни юборган... Нимаси бу — менсимаганими? Ундаи десак, менинг кетмаслигимни кўзлаб, курорт-пурортларни қалаштириб ётиби-ку? Ваҳобов ўзи бош қўшмаса, манави Раҳматов боланинг бирорни хорижга дам олгани юборишга қурби етармиди!..

Ўрнидан туриб, каравотдан оёқларини тушириб ўтириди. Бир маҳал қараса, Раҳматов ҳам битта курсини олиб, унинг рӯпарасига қўндиromoқчи...

— Майли, сен борақол, Раҳматов болам, — деди Яхшибоев шошиб. — Ваҳобовга айтиб қўй, бу гапни ҳамма ёққа овоза қилиб юбормасин. Мен бир қасал одамман, шов-шув асабимга ёмон таъсири қилади.

— Хўп, Назар Яхшибоевич, — деб таъзим қилди Раҳматов.

— Атир опкеганинг учун раҳмат.

— Янгамларга совға, — деб ҳиринглади Раҳматов. — Димогингизни қитиқлаб юрсинлар...

Яхшибоев унга хўмрайиб қаради. Хайрият, Раҳматов ортиқ хираки қилмади, тансиҳатлик тилааб, секин чиқиб кетди.

Яхшибоев тагин ўринга чўзилди. Шу алпозда анча вақт, токи Мұҳсина хоним лопиллаб кириб келмагунича ётаверди. Хотини келтирган егуликларини нариги хонада қолдириб, бери ёққа кирди. Эрига яқинлашиб, юзидан чўлпиллатиб ўпди-да, юқтирган лаббӯёгини бармоқлари билан сидириб ташлади, боз ўпиб, боз бўёгини сидириди. Яхшибоев синчилаб қараб, Мұҳсина хонимнинг кўзларида недир ҳадик аломатларини кўрди. Сабабини бутуни ноҳуш сухбатга йўйди, яъники — Қурбонойнинг ёнида сал-пал ранги оқариб қайтган бўлса эҳтимол...

Ётган жойидан турди, курси суриб ўтириди. Мұҳсина хоним тўшакнинг гижимланган гилофини тартибга соглан бўлиб, бир четига омонаттина чўқди.

— Харидлар зўр бўлдими? — деб сўради Яхшибоев.

— Ўлсин! — деди Мұҳсина хоним. — Очирит экан. Сабрим чидамади. Биттаси айтдикни, сиз ўзингиз олган эмишсиз.

Падарлаънат Раҳматов айтган, деб ўйлади Яхшибоев, шуни ичингда сақлаб турсанг ёрилиб ўлармидинг, онаси бузук!..

— Ана, — деди у ҳафсаласизгина, тўмбага ишора қилиб.

— Вой, шу биттагинами? — деди Мұҳсина хоним. — Кўп олдилар, деб айтишди-ку?

— Қолғанларини ўйнашларимга атаб яшириб қўйдим, — деди Яхшибоев.

— Иддао қилманг, дадаси, — деди Мұҳсина хоним. — Ўзингиз, келинларгаям ол, деб айтдингиз-ку?

— Тумбочкада пул бор, бориб керагича олаверасиз. Анави қутичани Сокинага беринг. Фарангги атир эмиш, ким билсин, уларнинг Ўртақўргонида бунаقا матоҳ топиладими, йўқми...

— Керак бўлса, эри обберсин! — деди Мұҳсина хоним. — Эркак номи бор, сепига олганиям етади!..

Ў, энагар хасис, деб ўйлади Яхшибоев, ўзинг туққанингга қиймайсан-а, энагар, бу ўзи мушукнинг закари-дай нарса бўлса, етмишга киргунча суркаганларинг дарё бўлар?..

— Кўп олди, деб айтишди-ку? — дея такрорлади Мұҳсина хоним.

— Кўп бўлса, дўконда кўп, бориб олаверинг!..

Мұҳсина хоним аразлади. Каравотдан илкис туриб, дераза ёнига борди-да, ўша жойда қаққайиб тураверди. Саҳнадаги машқи қолмабди, деб киноя қилиди Яхшибоев, саҳнадаям аразчи хотинларни ўйнаётганида айни шундай... декорация четига бориб, уч-тўртта чўпдан қалангтан ёлғондакам дераза ёнида серрайиб туради. Саҳнадаги араз тушунарли, сабабки, томошабин саҳнадан йироқ ўтиради, қовоқ-тумшугинг осилганини ҳадеганда сеза қолмайди, шу боис четроққа ўтиб туришинг шарт... Бу ерда-чи? Томошабин турқингни аниқ-таниқ кўриб турганида театру кўрса-тишга бало борми?

Хийла замон бурун, галатепалик Эломоновнинг ишлари чаппасига кетиб, хотини ёрдам сўраб келганини эслади. Оти ё Райҳон, ё Гунафша эди. Ўша хотин ҳам бирор ёруглик чиқаридан умидини узганида худди шу алпозда — қалин дарпардалар тортилган деразалар ёнига бориб турган эди. Сўнг, Яхшибоев ундан гап сўраганида, бечора Эломоновни сен ўзинг ёмонроқ ўйларга солмадингми, деб сўраганида, икки қўли би-

лан икки чаккасини ушлаб: «О, не маломат!..» дея хитоб қилган эди.

Бир муддат қизиқсениб кутиб қолди. Гүё Мұхсина хоним ҳам айни аснода Гунафшага ўхшаб хитоб қила-дигандай...

Мұхсина хоним хұрснди, холос. Хұрсниги сал шовқинлироқ эрса-да, Яхшибоев парво қилмади. Билар-дикі, хұрснің ортидан йиги келмоги жуда қийин. Негаки, Мұхсина хоним — салобатли аәл. Ҳар ҳолда, умр бўйи улугвор бўлишга ҳаракат қилди. Яхшибоев эсладики, бундан неча ўн йиллар муқаддам, у ўзи бош-қа бир аәлга кўнгил қўйиб, Мұхсина хонимнинг жаво-бини бермоқчи бўлганида ҳам айни улугворлик намоён бўлган. Мұхсина хоним айтганки, майли, Назар ака, мен нимаям дердим, зорим бор-у, зўрим йўқ, кўнглин-гиз тусаганини қилинг.

Қизиқ экан-да, деб ўйлади Яхшибоев, бир қараща шу сўзларни айттан аәл хоксордай туюлади, лекин бу хоксорлик негизидаги улугворлик, ўқтамлик, кенглик... О, шуурга сигмайди бу!..

Ўшанда ҳам Мұхсина хоним хұрсинган эди. Хұрсн-ган-у, лекин йигламаган. Кейинчалик ўзи айтардики, ўқ-сам қаттиқ менинг, ўртоқ Яхшибоев, ҳадеганда йиглай олмайман, айниқса кинода панд беради шу одатим, нои-ложлиқдан дори суркалган рўмолчани кўзга суртаман...

Шуларни хотирларкан, алами қўзиди. Ўзи ҳам хұр-сниниб ўйладики, куюнгандаринг бир пул, ўшанда ҳам бир пул эди, баҳтиңдан бўлиб, худо Ошнони яраттан, Ошнога атаб Муяссар хонимни яраттан, Муяссар хо-нимга атаб сени яраттан, яъниким — сирдошу тенгдош дугонани... Мен эсам, асли Олияга аталган эдим, лекин сенга насиба қилиб белгилашди, йўриқдан чиқиб кетол-мадим, ўзимни сотдим!..

Хўрлиги кеди.

У айни хотиротдан қочиб яшарди. Айни хотиротни ўйласа, бас, ўзини ерга отиб ургиси келарди. Кўпроқ ўйласа гўё ўлиб қоладигандай!..

Ўлишдан қўрқарди. Айниқса, кейинги беш-үн йил ичида.

Бир гал Чоршанбига айтди. Болам, деди, мен бир Олия деган хотинни яхши кўрадим. Чоршанби ҳайрон бўлди. Нега буни эслаб қолдингиз, устоз, деб сўради. Шунда Яхшибоев айтдики, э Чоршанби болам, эслага-нимнинг боиси шуки, Олия ёнимда бўлса эди, мен сал тузукроқ одам бўлардим!..

Чоршанби устозининг дардини тушунмади. Унинг наздида, Яхшибоевнинг нолишлари шунчаки бир тантиқлик эди, холос. Ростдан ҳам, ейиш-ичиши жойида бўлса, обрў — тахт, унвону даражалар — тахт... яна қандай армон бўлиши мумкин?..

Ўшанда Чоршанби рўй-рост кулди. Яхшибоев ўйланаб қолдики, менда одамлик сиёғи йўқолибди, ана, бухоролик афанди бир чол бор, оти Шариф Нурхон, бирор саксонни қоралаб борган-у, нуқул ўн саккиз ёшида бойнинг қўлида қарол бўлиб юриб, унинг Сафия деган қизига ошиқ бўлганидан сўзлади: Сафияхон ёшгина эди, ман ўзим ҳам ёш, деворнинг бу ёғидан ман олма оқизардим, у ёғида Сафияхон тутиб оларди!..

Қизиқ, шу гапларни айтганида саксон яшар чолга одам ишонарди. Менга-чи? Мен муҳаббатимни айтсам бирор ишонардими? Чоршанби ишонмаслиги табий, лекин манави хотин, Муҳсина хоним, манави ҳарсиллаган атирпаст кампир, ўшал кунларнинг жонли гувоҳи... лоақал шу ишонар? Жилла қурса, ўшанда хўрсинганларини тан олар? Ё буям инкор этадими?

Яхшибоев хотинига ўқрайиб қаради, лекин Муҳсина хоним буни сезмади — у ҳамон дераза ёнида аразлаб турарди.

Кимдир нариги хонага кирди.

— Домлажо-он! — деган овоз қелди, сўнг эски коржома кийган нотаниш кимса бу тарафга мўралади. — Домлажон, ваннани ремонт қўлмоқчидик, ўшангамайда-чўйда...

— Ваннанинг бузилган жойи йўқ, — деди Яхшибоев.

— Буйруқ шунаقا, — деди коржомали кимса. — Жўмракларни янгилаймиз, чет элники, зўр!..

— Кейинроқ, — деди Яхшибоев. — Кейин ремонт қиласан.

— Майлингиз, лекин ашқол-дашқолни шу ерга ташлаб кетаман...

— Билганингни қил, — деди Яхшибоев. — Ташлаб кетасанми, қайтариб опкетасанми...

— Ташлаб кетаман, — деди коржомали киши. — Буйруқ шунаقا, домлажон. Бугун-эрта битказиш керак.

У ваннахона эшигини очиб, неларни дир ичкарига қўйиб чиқди, сўнг йўлакка чиқиб кетди. Бу масқанда ҳамма бирдай ҳожатбарор, деб ўйлади Яхшибоев, ҳаттоқи сантехник деганлари ҳам... Турган-биттгани мўъжиза!

Мұхсина хоним тик туравериб толиқди шекилли, келиб аввалги жойига — каравот четига ўтири. Тўмба устидаги атири кўра бошлади.

— Менам учта олдим, — деди. — Очирит катта экан, биттасига роса ялинувдим, навбати яқин экан, шугинани олиб берди.

Яхшибоев индамади. Ичида, тинч ўлмайсан, деб ўйлади, кўзинг тўймайди сенинг. Газабланди. Аччиқроқ гапиришга чоғланди-ю, лекин бирдан ўчди. Фойдаси йўқ энди, умр ўтди, йўсинларнинг охири кўриниб қолди, чидамоқдан ўзга чора йўқ энди.

Қанча қолдийкин, деб ўйлади, бир йилми, бир оими? Балки бир-икки кундир?! Кўнглига ваҳм оралади. Чалгишга уринди. Қарасаки, бояги газаби ҳам жўяли экан, сабабки, газабланганингда ўзингни бу дунёда устивор сезасан — ҳали бу ёги кўпдай, тугаб-туганмайдигандай!..

— Директор шогирдингизга айтдингизми? — сўради Мұхсина хоним.

— Қайси шогирдим? — деб талмовсиради Яхшибоев, гарчи Мұхсина хонимнинг мақсадини англаб турса-да.

— Анави... театрга директор бўлгани-да.

— Чоршанбими? Йўқ, хоним, у ҳали директор бўлганича йўқ. Бўлганидан кейин айтамиз.

— Мен телефон қилувдим, дарров гапни чалгитди. Ҳалитдан бурни кўтарилиб кетиби... Бўлмагур нарсаларни айтиб вайсади!..

Яхшибоев гижинди. Ўзини мажбур этиб жилмайди. Жилмайиши сўниб битмасидан, хотинига шошиб қаради:

— Хўш, хоним, нималар деб вайсади у?

Мұхсина хоним ерга қаради.

— Тилим бормайди, дадаси...

— Айтаверинг.

— Яшшамагур, устозим васият ёзмоқчилар, деб айтади!..

Яхшибоев ишонмади. У Чоршанбиевнинг феълини жуда яхши биларди. Эҳтимол, қўрқоқлиги туфайлидир, лекин шунча замонлардирки, устозини бировга сотган эмас. Чамаси, Мұхсина хоним гап кавлаган-у, гарчи Чоршанбиев сир бой бермаса-да, ўша сухбатнинг ўзиниёқ орқа қилиб, секингина мақсадга ўтятпи...

— Айтдимки, бекорларни айтибсиз, у киши васият қилганларидан кўра, мен ўзим васият қилганим яхши!..

— Раҳмат, хоним, — деди Яхшибоев. — Сиз — оқибатли хотинсиз. Вайсақи шогирдимга ўз вақтида танбеҳ берисиз. Бунақа гап бўлгани йўқ ўзи.

Мұҳсина хоним гарангсиб қолди. Яхшибоевнинг мавзуга бунчалар тез нуқта қўйишини кутмаган эди. Бир муддат индамай ўтириди. Сўнг узоқроқдан гап бошлади:

— Тамара келин тагин жанжал бошлади. Аввалбек кечаям ичиб келган эмиш...

— Яхшимас, хоним, — деди Яхшибоев. — Касал одамга хуш хабарлар жуда-жуда керак.

— Ўғлингиз-да, мен нима қилай, — деб хўрсинди Мұҳсина хоним. — Оллоёрдан нолимайман, лекин, агар тўғрисини айтсан, унинг бўшанглигини ҳеч сингдиролмайман.

— Рўзгорини эплаб турибди-ку, хоним.

— Гап рўзгорни эплашдами?

— Ундай деманг... Оллоёр — бамаъни йигит.

— Қаттиққўлроқ эмас, хотинигаям бўш гапиради. Тутиб олганим йўқ-у, лекин уйдан ўзининг уйига нарса ташийдими, деб гумон қиласман...

— Аввалбек ёмон ичибдими?

— Чўчқадан фарқи йўқ!

— Оллоёр ўглимиз акасига дакки берса бўлармиди?..

— Айтдим-ку, бирорвга сўзи ўтмайди, деб! Битта хотинни эплаб оломмагандан кейин!!.

— Аввалбекнинг хотини нима дейди?

— Э, уям бир гўр! Уям уйдан ўзининг уйига ташийдий!..

Яхшибоев зериқди. Суҳбатнинг давоми не бўларини олдиндан биларди. Ўша эски мазмун: Аввалбек ичади; Оллоёр ўлгудай бўшанг; келинларнинг қўли эгри; биргина Мұҳсина хоним оппоқ, биргина Мұҳсина хонимга ишонса бўлади, айниқса — васияту мерос масаласида! Мунча кўзинг оч, энагар кампир, сенга мерос чи кора, у ёққа орқалаб кетасанми?

— Сиз ақлли хотинсиз, хоним, — деди Яхшибоев, оғир сўлиш олиб. — Ақлли хотин сал босиқроқ бўлади. Жонингиз ачиши тўғри, жаҳлингиз чиққани ҳам тўғри, лекин... фойдаси бўлармикин? Балки бошқачароқ чора ахтариш керақдир? Биласиз, мен анча йил яшадим. Одам кўп яшагандан кейин анча-мунча молу дунё ҳам йигилиб қоларкан...

— Қўйинг, дадаси, — деб уялган бўлди Мұҳсина хоним. — Қўйинг бу гапларни, гўё мен шу гапни деб келгандаи бўп қолмайин... Агар шуни айтаверсангиз,

қайтиб келмайдиган бўламан, — айни сўзлар устида Мұҳсина хоним андак нозлангандай туюлди. — Кейин сизга ким ширин-ширин овқат пишириб келади?

— Майли, — деб илжайди Яхшибоев. — Лекин сал ёлгон ишлатдингиз, хоним. Менга ширин-ширин таомларни ойдай келинларим пишириб беради, сиз бу ёққа опкеласиз, холос.

— Ахир, уларга ўзим ўргатганман-да, дадаси!..

Яхшибоев эътиroz билдириб ўтирмади. Сабабки, икковининг ҳам гапи ёлгон эди. Овқатни келинлар эмас, Робига-Робия-Роби пиширган. Улар бир замонлар пазанда бўлишган-у, энди ҳаваслари сўниб-битган. Яхшибоев иккала келиннинг ҳам Мұҳсина хонимнинг кўнглини олиш учун тансиқ таомлар пиширганларини эслайди. Лекин Мұҳсина хоним асло бўшашмаган, гўё келин бечоралар пиширган таомлардан нуқул куйик ҳиди келарди, куйик ҳиди келмаганида — ё шўри ошиб кетарди, ё тузи камроқ бўларди!

Қаттиққўл қайнона эди Мұҳсина хоним!

Қаттиққўллиги тутса, бас, озиб-ёзиб бозордан гўшт олиб келган пайтларида Робига-Робия-Робидан эшилтган койишлари ҳам эсидан чиқиб кетарди. Хизматчи хотин айтардики, уй бекаси ҳид билмайди, яккаш димланганроқ масаллиқ опкелади, деб...

— Энди, хоним, сиз билан маслаҳат қиласдиган ишларимиз бор, — деди Яхшибоев. — Бир бошда — бир ўлим. Эртами-кечми — ишқилиб, тақдирнинг тазийигига тушаримиз тайин. Ёлғиз маҳрамим — ўзингиз...

— Қўйинг, дадаси!.. — Мұҳсина хоним қўлларини театручасига силкитиб, эрига эътиroz қилди. — Қўйинг, мен сиздан олдинроқ кетай!

— Навбат талашиб ўтирамайлик, хоним. Келинг, мен олдинроқ кетай...

— Эгоист! — деди Мұҳсина хоним кўзларига ёш олиб. — Мени зор қақшатиб кетмоқчимисиз?..

Яхшибоев бирор дақиқа кутиб турди — Мұҳсина хонимга ҳаяжонини босишга имкон берди. Кейин, хотини жўнроқ тусга тушгач, секин давом этди:

— Қолдирадиганим сизгаям, болаларгаям етиб-ортади, хоним. Дафттарчадаям, сиз билмайдиган чет-чақалардаям озми-кўп... Топилади-да, ишқилиб!..

— Чап чўнтағингиз ҳам бор экан-да, дадаси! — деб эркаланди Мұҳсина хоним. — Жазманларга сарфлар экансиз-да!

— Йўқ, хоним, — деди Яхшибоев. — Сарфласам, аллақачон сарфлаб улгуардим. Ҳаммаси бус-бутун турибди. Қарз дафтари尼 айтмасам ҳам бўлади, ўзим қайтариб ололмадим, энди сизларга ҳам қайтариб беришмаса керак. Гап бундай, Муҳсина хоним... Васиятни иккита қиласиз. Бирини тез кунда тузамиз, иккincinnига сал сабр қилсак ҳам бўлаверади. Сабабки, менинг яна бир-икки йил яшаш эҳтимолим ҳам йўқ эмас. Кейин яна битта чакана васият ҳам борки, буниси сал нозироқ. Хабарингиз бор, хоним, ёшлиқда андак айниган пайтларимиз ҳам бўлган. Сизнинг қадрингизга етмай адашганимиз, битта-яримта сулувроқ аёлларга кўз ташлаганимиз...

— Кулни кавлаб нима қиласиз, дадаси!..

— Энди, тавба қилмасам кўнглим тинчимайди-да, хоним.

— Мен сизни аллақачон кечирганиман, дадаси.

— Энг ёмони шуки, хоним, мен фақат сизнинг эмас, ўша ўзим кўз ташлаган муштипарларнинг олдида ҳам гуноҳкорман.

— Улардан кечирим сўрашингиз шарт эмасдир? — деди Муҳсина хоним сал жиддийлашиб.

— Кечирим сўраш шарт эмас, лекин... жоним қийналади-да, хоним...

— Нима бало, ўйнашдан бола орттирганимисиз?

— Мероснинг ярмини ўшаларга қолдирсан, хоним. Тириклигимда рўшнолик кўрмади улар, энди, ўлганим-да ортимдан сўкиб юришмасин!..

— Кўп! — деди Муҳсина хоним.

— Сизга қоладигани ҳам озмас, хоним!

— Мен озлиги ёки кўплигини эмас, адолат бўлишини гапирияпман, дадаси, — деди Муҳсина хоним. — Менга ҳеч нарса керакмас, мен ҳам эрта-индин ортингиздан кетадиган одамман, бу ёқда қоладиганларни ўйланг, дадаси!..

— Биттаси Аввалбек бўлса, у — гирт пиёниста. Оллоёр — аммамнинг бузоги! Келинларнинг қўли эгри! Кимга қолдираи? Робиягами?..

Шундай дер экан, кўнглидан кечдики, бор меросни Робига-Робия-Робига қолдирса тузук бўларди, негаки, бу дунёда биргина шу аёл унга холису ҳалол хизмат қилди, бирор марта иддао қилгани йўқ, биргина шу иззатга молик!..

— Нима қипти! — деб хезланди Муҳсина хоним. — Робия ҳам бегона эмас, ўзимиз кўмамиз.

— Робия — ҳали бақувват, — дея ҳазилга бурди Яхшибоев. — Сизда мантиқ йўқ, хоним. Аввал ҳаммани ёзгирдингиз, энди ҳаммани фариштага чиқаряпсиз, қайси гапингизга ишонай?..

— Жоним ачиганидан айтдим-да, дадаси, — Муҳсина хоним сал юмшади, мулоим оҳангга ўтди: — Пиенистами, бўшанг-латтами, иккови ҳам ўзингизнинг зурёдингиз...

— Сокинагаям бир улуш бериш керак, нима дедингиз?

— Хайрият, қизингизниам эсладингиз. Ўша улушни жазманларингиздан олиб берасиз.

— Инсоф қилинг, хоним, — деди Яхшибоев. — Агар сиздан яширсам, чет-чақадаги пулимни сездирмай ошириб юборсам нима қиласдингиз? Мумкин эди-ку, хоним? Дов-даскакни ҳисобга қўшмайлик: ҳовли-жой, машина, ўғилларга теккан лаш-лушлар... Бу ёгиям бирор юз мингни қоралаб борар?

— Ёмонсиз, дадаси! — деб койиди Муҳсина хоним. — Олтмиш мингни мендан бекиттан экансиз-да!..

Яхшибоев сармоясини тахминан айтган эди. Муҳсина хонимнинг гапидан сўнг омонат дафтарчадаги пули бирор қирқ минг эканини эслади. Майнанг бутун, кампир, деб ўйлади, дафтарчанинг яна иккитаси йигирма йилдирки туғиб-урчиб ёттанини билсанг борми, қувончдан ёрилиб ўлардинг!..

— Майли, хоним, олтмиши — сизларга, — деди илжайиб. — Қолган қирқини анави бечораларга берсак...

— Ўндан тўрти кўплик қиласди, — деди Муҳсина хоним. — Уларга бир қисм берсангиз ҳам кифоя. Ўн минг ҳам катта пул!..

— Йўқ, хоним, жилла қурса уч ҳисса беринг!

— Икки ҳисса!..

— Майлингиз, хоним. Энди, хоним, буниси норасмий бўлади. Ўлангки, мен сиздан йигирма минг сўмни яшириб қолдим. Хўпми?

— Хўп, — деди Муҳсина хоним хушламайроқ.

— Балли! Бу ёгига жиддийроқ қулоқ тутинг. Расмий васиятнинг мазмуни шуки, унда бир-иккита шартимни айтаман. Агар мен оғирлашиб қолсам, то жон таслим қилгунимча парваришими бўйинга оласиз. Ёлиз ўзингиз эмас, албатта. Ўгиллар, келинлар — хуллас, бутун бир оила бўлиб менга қарашасиз. Буниси — биринчи васият. Лекин у иккинчи васиятсиз кучга кирмайди. Тушундингизми?

— Тушунмадим, дадаси, — дея тан олди Мұҳсина хоним.

— Бунинг маъниси шуки, агар құнглымдан чиқарып парвариш қылсанғиз, жоним бұғзимдан чиққунича хору зор қилиб құймасанғиз, ана унда иккінчи васиятта имзо чекаман. Розиман, бутун мол-мулким бола-чақамга қосын, деганим бұлади бу!..

— Бизни ҳақорат қиляпсиз, дадаси! — деди Мұҳсина хоним оғренинб. — Наҳотки, биз сизни ташлаб қўйисак?!

— Эҳтиёт шарт, хоним, — деди Яхшибоев. — Оғзим куйган менинг. Кейин, қаригандан кейин миям айниб-роқ қолған бўлиши ҳам мумкин-ку... Энди, пули борнинг нози ҳам бўлади-да, хоним, шугина нозига чида-масдан бўлармиди... Нима дедингиз?

— Ихтиёриңгиз, дадаси. Маҳрам бўлғандан кейин, бир тийинсиз ҳам қараб туриш — менинг бурчим. Сал-пал гуноҳим бўлиши тайин гап, ахир. Мен ҳам ишлардим, ижод қилардим, шунга яраша фурсатим кетарди, агар вақтида қўнглингизни ололмаган бўлсам, унда — кечириңг, қўнгилга тутун қилиб кетманг, дадаси!..

Мұҳсина хоним хўрсинди. Яхшибоев безовта бўлди. Росмана видолашувга ўхшайди-я, деб ўйлади, тагин худо уриб жон таслим қилиб қосам нима бўлади!..

Ўйлари ўзига нашъя қилди. Бу дунё ўзи бир бозор, деб кулди, қара, эру хотин савдо қилиб ўтирибмиз-а! Сал кўримлироқ бўлса эди, балки латифага айлантириб юборармилик!.. Мазмуни шуки, мана, хоним, ёстиғимни тўтгилаб қўйганингиз учун минг сўм олинг, нариги ёнга ағдариб қўйганингиз учун — минг сўм, бурнимни арттанингиз учун — икки минг, оғзимга қошиқ туттанингиз учун ҳам яна шунча! Қизик, тувакни тозалаб келгани неча пул тураркан?

Ишқилиб, бу кўргиликка дучор қилмасин! Осонроғидан берсин!..

Мұҳсина хоним каравотдан шитоб билан туриб, Яхшибоевнинг қўлтиғидан олди.

— Васиятингиз ҳам қуриб кетсан! — деб койиди. — Овқатланиб олинг, йўқса, ростдан ҳам васиятчи бўлиб қоласиз!..

Шўхчан койиниб, эрининг биқинларидан чимчилаб, росмана туртиб-суртиб, нариги хонага олиб чиқди. У ердан юмшоқ курсига ўтқазди. Келтирган тутунини стол устига қўйиб очган эди ҳамки, хонани димлама

ҳиди тутиб кетди. Яхшибоевнинг оғзи сув очди. Дарров қўлига қошиқ тутди.

— Қошиқмас, вилқа тутинг, — деб танбеҳ берди Муҳсина хоним. — Қачонгача қишлоқи бўлиб юрасиз, ўртоқ Яхшибоев?

Сервантдан вилқаю бошқа анжомларни олиб, ликобга димламадан уйиброқ солди. Салфетка келтирди. Гулдонни сал четроққа сураркан, бурнини жийирди:

— Шу гулга тикилиб ўтирибсизми, дадаси?

— Келмаганингизга анча бўлди-да, хоним, — деди Яхшибоев. — Битта хира паشا келувди, ўшанинг қўйиб кетгани...

— Яна қадримга етмаганингиз қизиқ!..

Муҳсина хоним сўлинқираб қолган гулларни деразадан ташқарига отиб юборди.

— Э, гулдан иккитами? — деб ажабланди. — Ўша опкелими? Хрусталга ўхшайди.

— Ўса... ўса опкиган... — деб гўлдиради Яхшибоев оғзидағи овқати билан.

Муҳсина хоним «элчи» келтирган гулдонни қўлга олиб, синчиклаб томоша қила бошлади. Гулдан тубига ёпиштирилган думалоқ зарҳал қоғозни ҳижжалаб ўқиди: Б О Х Е М И А . Сўнг қоғозчанинг бошқа жойдан олиб ёпиштирилган-ёпиштирилмаганини текшириб кўрди. Кўнгли таскин топди шекилли, мамнунлик билан илжайди:

— Обрўйингиз анча баланд, ўртоқ Яхшибоев.

— Порага ўхшаб қоляпти-да, хоним.

— Йўғ-э, ундай деманг... иззат қилишгани бу... Сиз тамадди қилиб туринг, дадаси, мен бир дўхтирдан хабар олай...

— Шартмас, хоним, буларнинг парвариши яхши.

— Ўзимнинг дўхтиrimга бораман, ҳу тошимни опташлаган хирург хотин бор-ку, ўшани бир кўрай...

Яхшибоев ёлгиз қолди. Шошилмай овқатланди. Сўнг, нафси қонгач, бўшаган идишларни ваннахонада ювиб чиқди, қуруқ сочиқ билан артиб, тагин сервантга териб қўйди. Ишни саришта қилиб бўлиб, кўнглида ажиб бир ором туйди. Сўнг бу ором зориқарли бир согинч билан алмашиндики, бундан кўп йиллар олдинги бир ҳолатни эслади. Ўшанда Олияга ошиқ эди, Муҳсина хоним билан оралари очиқ бўлай деб қолган... ҳар ҳолда, шу аҳдада қатъий турган кезлари эди. Муҳсина хоним билан гаплапимасди. У пиширган овқатни емасди, ўзи кўчага чиқиб, иккита нон билан бир коса

қаймоқ қелтиради. Бир бурда нонни қаймоққа ботириб еб олиб, сўнг алмисоқдан қолган машинкаси «ундервуд»ни чиқиллатишга тушарди. Чарчаган чогларида эски тосда кир юварди: кўйлак-иштонларини, пайпоқларини... Қўллари оқем бўлганини кўриб ўзича хўрланар, хўрлик қандайдир totли бир газабга айланар, газаб эса куч бағишлар эди. Стол ёнига келса, бас, дагал, одми, лекин бирдай рост сўзларни ёзарди ўшанда!.. Ўшанда иш ҳам унарди!

Энди эслаб ҳайрон қоласан. Демакки, газаб замирида недир ёргу қисматдан умидворлик ҳам бор экан-да!?

Кейин у Мұхсина хоним билан ярашди. Ярашмоқдан ўзга чораси ҳам йўқ эди. Бу орада Олия бир муддат ҳибсга тушган, сўнг озодликка чиқсан, сўнг хайр-маъзурни ҳам унутиб, отасининг юртига кўчиб кетган эди.

Дарвоқе, ўшанда хайр-маъзурга ҳожат қолмаган ҳам эди.

Аччиғу тиззиқдан топгани шуки, кейинчалик, Мұхсина хоним билан ярашиб, аввалги майлларини сал-пал унутиб, бинойидай яшаб кетганларида ҳам, кир-чирларини ўзи ювадиган бўлди.

Таржимаи ҳолини ёзиб юрадиган олимларга айтардики, мен жуда замонавий ёзувчиман, чойимни ўзим қайнатаман, пайпогимни ўзим юваман. Олимлар ишонмасди. Олим ҳалқи жуда қизиқ, наҳотки, Яхшибоевнинг кир пайпоқларини эски тосга солиб, мағзавада эзгилашини тасаввур этиш шунчалик қийин иш бўлса?..

Умидворлик яхши нарса, деб ўйлади у, умидворлик шуки, неча йиллардан бери жуфти ҳалолимнинг кирими ни эзиз бермоғини кутаман. Эҳтимолки, шу нарса мени дунёда тирик тутиб турган бўлса... Умидворлик шунчаки, бу ерда ҳам кир пайпоқларни елимхалтага солиб, ваннахонага ташлаб қўйибман. Кўрдимикан, кўрармикан, деб!..

Кайфияти бузилди. Тумтайиб одди.

Хотини бир даста атиргул кўтариб келди. Кулиб, очилиб-сочилиб келдики, нақ муруват рамзи! Танидан тош олиб ташлаган хирург хотиндан пичогини олгану касалхона ҳовлисидағи баҳмал атиргулларга қирон келтирган!.. Ҳеч ким миқ этмаган. Мұхсина хонимни ҳамма билади, гулзор қоровули мум тишлаб турган, ажабмаски, атиргуллар ҳам бошларини шундоққина пичоққа тутиб беришган бўлса!..

Эрининг кайфиятини сезмади. Атиргулларни саралаб, дөғ теккан баргларини териб ташлади. Эски гул-

донга биттагина атиргул қўйди — эски одати бўйича, энг сарасини, энг хушбуйи ва энг баҳмалини. Қолганларини «элчи» келтирган гулдонга жойлади. Сўнг икки гулдонни ҳам кўтариб, ваннахонага ўтди.

— Дадаси! — дея овоз берди. — Менинг ишимни гаплашмадингизми?

Яҳшибоев гижинди. Додлаб юборищдан ўзини зўрга тийди.

— Чоршанбини ҳали тайинлашмади, деб айтдим-ку, хоним!

— Менга бошқа жой бўлса ҳам майли, масалан, каттароқ маданият саройи.

— Э, бўлмайди-э, хоним, маданият саройи сизнинг шаъннингизга тўғри келмайди.

— Муносибини топиб берарсиз?..

— Яххиси, тинчгина уйда ўтираверинг, хоним. Ва сиятдаги шартларим эсингидан чиқдими?

— Қанақа шарт?

— Э, шунчаки, арзимаган... — деди Яҳшибоев, овозига имкон қадар мулоимроқ тус бериб. — Шартки, уйда шукрнига қилиб ўтирасиз, болаларга бош бўлиб... Невараларга қарашасиз, келинларга маслаҳат берасиз... Тушунтироддимми, хоним?

Жавоб бўлмади. Яҳшибоев хотинининг айни аснодаги ҳолатини ўзича тасаввур қилди. Ажабмаски, ойнадаги аксига қараб турган бўлсаю жаги осилиб тушганини ўзи ҳам кўрса!..

Кўнгли қувончга тўлди. Э, аҳмоқ чол, деб койиди ўзини ўзи, шу пайтгача қаерларда юрувдинг? Чораси топиларкан-ку, чораси тил учидатурган экан-ку?... Худди шундай, Муҳсина хоним, уй қизи бўласиз энди, йўқса, бир тийин ҳам тегмайди сизга, ҳаммасини ўйнашларимга васият қиласман!..

— Муҳсина! — деб қичқирди. Жавоб ололмагач, саласабийлашди: — Муҳсина! Елимхалтани кўрмадингми?

Сенсираганини пайқаб ўнгайсизланди. Номардлик-ку, ўртоқ Яҳшибоев, деб ўйлади, шунча йил сизлаб юриб, энди сенсираганинг нимаси?

— Хоним! — деди. — Елимхалта борми ўша ерда?

— Кўрмаяпман!..

— Тузукроқ қаранг, хоним. Ичидатасиятларим турибди.

Яҳшибоев қулоқларини динг қилди. Сездики, Муҳсина хоним кир пайпоклар солинган елимхалтани ердан кўтариб олди, ҳар қалай, дами чиқмай қолгани

бежизмас, бурун жийиряпти чоги?... Нима қиласи энди, ювадими?

Ичкаридан чуқур хўрсиниқ келди, сўнг сув жилдирагани эшитилди. Бир муддат ўтиб, Муҳсина хоним хонага чиқди. Манглайидаги ажинлари қўпайган, қобоқлари шишган, қизарган... Наҳотки, йиглаган бўлса?

— Нимайди у, хоним? — деди Яхшибоев, хотини қўлларида чорбурчак қути туттанини кўриб.

Муҳсина хоним индамади. Қутини столга қўйди. Кўзларида таъна аломатлари сезиларди. Яхшибоев қути оғзига сирилган пишиқ қоғоз тасма йиртилганини пайқади. Димогига сезилар-сезилмас атири ҳиди урилди. Англадики, бояги коржомали кимса ҳам «элчи»нинг одами экан, пора ташлаб кетибди, энагар!..

— Атирга ўхшайди-ку, хоним, — деди хиёл ўнгайсизланиб. — Жазманларга атаб олувдим, начора, билиб қолдингиз... Опкетаверасиз энди.

— Опкетмайман, — деб бош чайқади Муҳсина хоним.

— Опкетасиз, — деб такрорлади Яхшибоев. — Ичидан анча матоҳ борга ўхшайди, ҳаммага етади, сизгаям, келинларгаям, Сокинага... Хоҳласангиз, маҳалла устидан сепасиз, кўчамиз туну кун атири уфуриб турадиган бўлади.

Хотинидан гап қутиб ўтирмай, қутини унинг халтасига солди.

— Бу ёгини тезлаштирамиз, хоним. Тайинлаб қўйганман, эрта-индин нотариус келади.

Муҳсина хоним тагин индамади. Яна бир муддат дераза ёнига бориб турди — аразлаган бўлди. Яхшибоев парво қилмади. Ичкари хонага ўтиб, ўзи ёмон кўрадиган олифтароқ бир ёзувчининг китобчасини ўқий бошлади. Кечач Чоршанбидан атай опкелишни илтимос қиласи. Шогирди ҳайрон бўлдики, э устоз, унақанги жипириқларни ўқиб нима қиласиз? Нодонсан, болам, деб койиди Яхшибоев, илоннинг бошини вақтида янчиш керак, токи у аждарҳоға айланмасин, иложи бўлса, умуман тухумдан чиқармаслик керак, тушундингми, болам?.. Қани, кўрайлик-чи, бу боди болаларда замон руҳи бормикин?

Ўқищдан зериқди. Аллақандай Мустафо чолу унинг ҳовлиси, ҳовлини ўраган четан деворлару чолнинг ўзини қуршаган бир-иккита овсарроқ қариялар... Жойларнинг номлари сал танишроқ туюлди. Фақатгина ўз қишлоғининг номини кўрмади, лекин Галатепа деган

номни эслади, хусусан, галатепалик Раим раис билан булдуруқлик Ҳотам Шўронинг гаровини. Гўё улар бир замонлар гаров ўйнаган экан. Афсуски, тафсилотлари ни хотирига келтиролмади. Хотирлаш анча қийин эди, айниқса — Мұҳсина хоним нариги хона деразаси ёнида аразлаб турганида!..

Йўлак эшиги қарсиллаб ёпилганида китобни отиб юборди. Ўрнидан туриб ваннахонага ўтди. Хайрият, кир пайпоқлар солинган елимхалта ҳам, атир солинган чорбурчак қути ҳам ҳеч жойда кўринмади. Қиқирлаб кулаётганини сезиб, ўзига танбеҳ бердики, жинни бўлма, ўртоқ Яхшибоев!.. Юзини совуқ сувда чайиб, ваннахонадан чиқди. Бориб, сервант тагидаги юмшоқ креслого ўтириди. Баданига totли бир ҳовур оралаганини пайқади.

Энди уйга бемалол борсам бўлади, деб хаёл қилди, қани, мушугимни пишт деб кўришсин-чи!.. Қизик, ҳозир Мұҳсина хоним қаерларда кетаётган экан? Пиёда келмагандир? Аввалбекни пастда пойлатиб қўйган чиқар?.. Ў, номарднинг боласи, бирров кириб чиқсанг бўларди-я!.. Қўрқасанми ё?.. Ўйладики, Мұҳсина хоним бутун заҳрини ўғилга сочади: аввал бозорга ҳайдা, Аввал! аввал сенинг кўкингни кияман, Аввал! хотин олишдан аввал боқишини ўйла эди, Аввал! авваллари озу кўп обрўим бор эди, Аввал, энди хору зор бўлдим, Аввал!..

Завқи кўпга чўзилмади. Бирдан маъюс тортди. Ўйладики, жўнгина, тинчу тотув яшаса ҳам бўларди. Йўқлигу тўқлик деганлари — бариси бир пул, худо меҳрдан айрмасин. Хотинми шу, фарзандми шулар, қузгун-ку, ўлаксахўр булас! Пойлаб туришибди-ку? Тезроқ ўлақолмайсанми, ўртоқ Яхшибоев?.. Меҳрни пулга сотиб олгандан кейин, юришдан не мурод?..

Дори ичиб тинчланди. Яна аввалги аҳдига қайтди, уйга кетади, ўзи — хон, кўланкаси — майдон бўлиб яшайди, ором оғушида, мисоли аршдагидай! Фақат озгина сабр қилиш керак, холос. Эрта-индин Ошно келади. Келиб кўради, ҳол-аҳвол сўрайди, жилмаяди, далда беради, сўнг айтадики, Булдуруқни соғиндим, Назар жўра, бирга бориб келсак? Начора, Яхшибоев кўнади. Зора кейин Ошно ваъдасини унутса. Унутмаса, бирга боришга мажбур бўлади. Булдуруқ аҳли йигинга йигилади. Ошно қисқароқ нутқ сўзлайди. Сураткашлар суратта туширади. Қарабсизки, яна бир афсона тайёр! Орқада шовуллаган адл тераклар, олдиндаю икки ёнда

турфаранг лолалар, минбарда — Ошно, ҳайъатда — Яхшибоев, д о х и л л и к майдан маст бўлган маҳаллий фаоллар — ача сизга оқибат, ана сизга меҳр, ана сизга киндик қони тўкилган жой!

Йигилганларнинг айримлари истеҳзо билан кулганини Ошно кўрмайди. Яхшибоев кўради, лекин сиртига чиқармайди. Сафардан қайтишида секин гап қотадики, қишлоққа озгина сув келтирсан, оқсоқол. Ошно унга ҳайрон бўлиб қарайди: сув бошқа жойларга ҳам керак, ўртоқ Яхшибоев, пахтакор районлар йил сайин кўпайиб боряпти, Булдуруқнинг суви ўзига етарли, наҳотки яшнаб турган теракларни кўрмаган бўлсангиз!?

Шу, холос. Энг ёмони — йўриққа юрмай туриб зерикиб улгурганинг.

Х Б О Б

Қ ис с а н а в и с

Вақтни бой бермай, сафаримизнинг Ўртақўргон қисмини қоралай бошладим. Бундаги илк тафсилот шу эдики, Яхшибоев сўзининг устидан чиқди — етган манзилимизда бизни бирор кутиб олмади, ўзимиз эркин айланиб юрдик. Шаҳар кўчаларини пиёда кезиб борараканмиз, Назар aka айтдики, трамвай депоси ёнида битта «намунали ошхона» бўларди, ўшанда биринчи қалам ҳақини ювганимиз, деб. Ўша жойни бир амаллаб тоғдик. Энди бу ер «намунали» деб аталмас экан. Буфети ҳам йўқ. Шунчаки бир лагмонхона. Эскидан сақланиб қолган ёдгорлик — оқкушлар сузиб юрган кўллару дараҳт тагида най чалиб ўтирган йигит-қизларнинг суратлари. Яхшибоев сурат солинган девор тарафга қараб юрди.

— Биттадан овқат опкелинг, Сайдқул, — деб буюрди менга.

Ошпаз туйнути ёнида одам кўп экан. Лекин мижозлар бизнинг меҳмон эканимизни сезишдими, навбатсиз ўтказиб юбориши. Иккита серқайла лагмон, икки тутор нон олиб, Яхшибоев ўтирган столга элтдим. Овқати мазали экан, паққос туширдик. Хизматчи хотин бўшаган идишларни йигиштириб кетди. Битта аччиқ чой сўровдик, дарров дамлаб келтирди.

— Бизнинг сарсонлигимиз мана шу ердан бошланган, Сайдқул, — деди Яхшибоев маъюсланиб. — Деворлар ўша-ўша, лекин стол бошқачароқ эди. У пайтлар

намунали ошхоналарга нуқул раҳбарлару фаоллар келишарди, негаким, овқати арzon бўларди. Кечки пайт таом нархи қимматлашиб, ресторанга айланарди. Ўриндиқлари ҳам ўшанга яраша, тўқима креслолар...

— Кажава... — деда гап қўшдим.

— Ҳа, балли, кажава ўриндиқлар, — деди у. — Сиз сўзни мендан кўпроқ биласиз, Сайдқул.

— Унчаликмас.

— Хўп денг энди... — Яхшибоевнинг қовоги уйилгандай бўлди. — Хуллас, бизнинг ёзувчилик касалимиз шу ердан бошланган. Кейинчалик Ошномиз айни ўтиришни кўп марта эслади. У киши айтдиларки, менинг ўша кунги сарфу харажатим Булдуруқдаги бир латифага ўхшаб кетаркан. Бизнинг қишлоқда «Алмардоннинг биринчи ови» деган нақл бор. Сизга айтувдим чоги?

— Йўқ, Назар ака, ҳеч эслолмайман.

— Ҳай, майли, яна айтсан ҳам бўлар, — деди Яхшибоев мийигида кулиб. — Бир замонлар Булдуруқда Алмардон деган бола бўларкан. Ўша бола ўсиб-улгайиб, балогат ёшига етай деганида қишлоқнинг нариги четида яшайдиган бир одамнинг эшакини ўғирлаб кетибди. Булдуруқда гап ётармиди, эшакнинг эгаси хабар топиб, сўроқлаб келибди. Келиб кўрса, эшаги ҳовлида турганмиш. Кириб, дарров қозиқдан ечиб олибди. Боплаб сўкай деса, Алмардон кўринмасмиш. Ноилож сўкишни нася қилиб, гов ёғочини тушириб, эшакни ҳовлидан етаклаб чиқиб кетаётган экан, бирдан Алмардоннинг энаси пайдо бўлиб, қўлига ёпишибди: «Жон ака, ташлаб кетинг! Жонимни сўрасангиз сўранг, лекин бу харгинани опкетманг, ахир, бу харгина — Алмардоннинг биринчи ови-я?!» Хуллас, Алмардоннинг энаси таблада турган тулпорини ечиб бериб, ўғирлиқ эшакни олиб қолган экан. Бизнинг биринчи қалам ҳақимиз ҳам шундай бўлган, Сайдқул, яъниким, эшагидан тушови қиммат! Эсласам, ўша пайтлар жуда баҳтиёр эканмиз...

— Ҳозир-чи?

Яхшибоев гапимни серқатроқ деб хаёл қилди чоги, бир зум синовчан тикилиб турди, сўнг ўйланиброқ:

— Билмадим, ука, — деди. — Ҳозир энди пири бадавлатмиз шекилли. Ҳар қалай, юбилейларда танқидчи укаларимиз шундай деб ёзишида-ку... Лекин, Сайдқул, ўшанда ростдан ҳам баҳтиёр эдик. Сиз балки гофилдирсиз, лекин биз бир вақтлар ёмон йўлларга ҳам киргандай бўлувдик...

— Хабарим бор, Назар ака, — дедим ортиқча гүллик қилиб ўтиrmай.

— Э, бари бир ҳаммасини билмайсиз, — деди Яхшибоев. — Сиз билганларингиз — шунчаки ҳолва. Кўп савдолар кечган бу бошдан. Лекин бу ерда соврилган пулимиз ҳалол пул эди.

У яна нималарнидир эслади шекилли, жимиб қолди. Бир пиёладан чой ичиб, секин қўзғалдик. Яна шаҳар айландик. Кўпроқ Яхшибоев юрган йўллардан юрдик. Сўнг бир жойда, чамаси менинг ҳам бу ерда ўқиганимни хотирладими, секин гап қотди:

— Бир гап айтсан хафа бўлмайсизми, ука?..

— Аввал айтинг-чи, кейин ўйлашиб кўрармиз...

— Айтсан, Сайдқул, ўша чоғларда сизни писанд қилмасдим. Оз-моз раҳмим келарди, холос. Лекин, барабири, буям бир адашган банда-да, деб ўйлаганларим рост. Ёзиб-чизиб юришларингиз кулгимни қистатарди. Рост, Сайдқул, ёмон ғашим келарди, баъзи-баъзида, қўйсанг-чи, жипириқ, сенга ким қўйибди, деб айттим келарди.

— Э Назар ака, инсоф қани? — дедим мен, ростдан ҳам ранжиб. — Ахир, детдомингни китоб қилиб ёз, деб айттан ким, сиз эмасми? Китобни чиқаришга ёрдам берган киши-чи? Ўшаям сиз эдингиз чоги?

— Албатта мен, — деди Яхшибоев кулиб. — Энди, бўларкан-да, Сайдқул. Қўйинг, хафа бўлманг. Хафа бўларингизни билсан, бу гапларни айтиб юрмасдим.

— Айтардингиз, — дедим, ҳамон ўзимга келолмай. — Сиз айтиб ўргангансиз, Назар ака.

— Бу гапингиз ҳам рост, — деди Яхшибоев бирдан жиддий тортиб. — Хулласи қалом, сизни кўпда менсимасдим. Тўгри, Ошно сизни тиришқоқ бола, деб мақтагандай бўларди. Ўзингизга ҳам айттан чиқар?

— Айни марҳаматдан қуруқ қолганмиз.

— Кесатманг, Сайдқул. Айтмаган бўлса, бу унинг азбаройи камсуқумлигидан, камтарлигидан. Лекин унинг сизни мақтаганига, мана, мен ўзим гувоҳман. У мақтарди, лекин мен ишонмасдим. Демакки, мен янгилишган бўлиб чиқдим. Меҳнаткаш йигит экансиз, ҳузурини кўриб юрибсиз. Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин. Биз бу ёқда бир-биримизни камситиб ёки бир-биримизни осмонга қўтариб мақтаб юрганларимизни сариқ пуллик нафи йўқ. Кимнинг кимлигини вақт кўрсатади.

— Вақт-ку кўрсатар-а, лекин биз ўзимиз кўролмаймиз-да.

— Бўлди, Сайдқул, асабни бузаверманг. Бу ёги ҳакамликни вақтга ташлаб қўйиб, вақтдан умидвор бўлиб ўтиришга сизу бизда фурсат ҳам йўқ. Кутмай, зорланмай, борини дастурхонга тўкиб турганимизнинг ўзида катта давлат.

Эътиroz билдиrmадим. Сафаримиз қариёттан чоғда орани бузгим келмади. Чидайсан энди, Сайдқул, дедим ўзимга ўзим, сен унга ҳамроҳсан, ёшинг ҳам берироқ, чидайсан энди...

Яна юриб кетдик. Йўлимиз ўша машҳур «Левича бўлбор»дан ўтарди. Хиёбонга яқинлашганда кичикроқ бир кўчани кесиб ўтдик.

— Кулоҳ шу кўчада яшарди, — деди Яхшибоев. — Ўша бизга устозлик қилган одам. Айтувдим-ку, олимларнинг шапкасини киярди деб?.. Ўшанинг кўчаси. Чапдан еттинчи уйда туарди. Ўғиллари бор, деб эшитаман. Лекин улар бу уйда яшамайди, қишлоқда қолишган. Ўйни Кулоҳ арzonгаровга сотиб ўзи қишлоқда муаллимчиликка кеттан. Уй харид қилган одамдан ширинкомани мен олганман. Сутфурушлик қиласди. Аммо-лекин, Сайдқул, Кулоҳ деганимиз асли зўр одам эди. Бизни кўп қўллаган. Ўшанинг ёрдами туфайли қорнимиз тўйган, эгнимиз кийим кўрган. Сўроқлаб келишса ёки ўзим топиб олсан, болаларига бирор яхшилик қиласдим...

Хиёбондан ўтиб, дорилфунуннинг мармар қоплатиб янгилangan биноларига тенглашганимизда, Яхшибоев биқинимга туртди:

— Қаранг, Сайдқул, Симхонинг будкаси!..

Вужудимга титроқ оралади. Ботиниброқ қаролмадим. Назаримда, ҳозир ўша тарафдан марҳум этикдўзнинг «Сайдқул ако!» деган хитоби эшитиладигандай эди.

— Симхоям зўр одам эди, — деди Яхшибоев.

Тагин юрагим увишди. Будкага қарадим. Эшиги ёпиқ эди. Деворлари мовий рангга бўялган, устида кичкина қизил байроқча ҳилпираб туарди.

— Симхо урушга борувди, — деди Яхшибоев. — Фронтдаям бир марта кўришганмиз. Днепрни кечув пайти эди. Лекин нариги қирғоқча етган-етмаганини билмайман. Бечора шаҳид бўлиб кетган чиқар...

— Уни урушдан кейин учратувдим, Назар ака, — дедим. — Бир қўлидан айрилган экан.

— Қаранг-а! — деди Яхшибоев шодланиб. — Мен бехабар эканман. Энди, бу ёқларга кам келамиз-да, Сайдқул.

Яхшибоевга урушдан кейин бир муддат Ўртақўргонда турганини, сўнг марказга кўчиб, яна бир муддат Ўртақўргон театрини бошқариш учун қайтиб келганини эслатиб ўтирмадим.

— Қўли бўлмаса, қайтиб этиқдўзлик қилолмагандир? — деди у.

— Касбини ташлагани йўқ, — дедим. — Кейинроқ этиқдўзларга катта бўлди, лекин ўшандаям мум билан сўзонни унутмади.

— Сиз мендан оқибатлироқ чиқдингиз, Сайдқул, — деб мақтади Яхшибоев. — Бу ёқларга кўпроқ келаркансиз...

Дорилфунун биноси ёнида, бу ерда ўқитган ва ўқиган табаррук зотларнинг номлари битилган лавҳалар остида бир зум сукут сақладик.

Бир маҳал қарасам, атрофимизни ёш-яланг ўраб олибди. Мен-ку, пана-пастқамда юрадиган одамман, сурат-пуратларим чиқмайди ҳисоб. Сездимки, улар Яхшибоевни таниб қолишиди. Салом бериб, андай ийманиброқ ёнимизга келишиди. Назар ака одамлар эътиборида бўлишни хуш кўрмайдими, хурсанд бўлиб, ёшлардан ўқишларини, туриш-турмушларини суриштира кетди. Ёшлар ҳам, анча дадиллашиб, ундан дастхат талаб қилишиди. Кимdir конспект дафтарини тутди, кимdir ёндафтарини тутди. Қоғоз тополмай, жўраси ёки дугонасининг дафтаридан бир варақ йиртиб узатганлар ҳам бўлди. Кўрсам, бу тадорик ҳеч тугамайдиган. Яхшибоев бетоқатлигимни пайқади чоги, менга кулиб қаради:

— Қани, Сайдқул, сизам мундоқ ёллашиб юборинг.

Хуллас, Назар аканинг довругидан бир чеккаси бизга ҳам тегиб, ўзимга ўшаган бўшангроқ, дастхат олишдан умидини узиброқ турган бир-икки қамтарин-камсузкүм студент укаларимизнинг дафтарларига имзо чекдим:

«Назар Яхшибоев номидан — Сайдқул Мардонов.»

Кечқурун студентларнинг недир тантанаси бор экан, ўшанга таклиф этишиди. Ваъдани қуюқ қилиб, бир амаллаб қутулдик. Яхшибоев билагимдан тутиб, тагин хиёбон ичкарисига бошлиди:

— Кетдик, Сайдқул, буларнинг домлалари чиқиб қолишилари мумкин. Сизу биз норасмий келган одамлармиз, ўз билгимизча айланайлик...

Хиёбоннинг ичкарисида бўш харрак топиб ўтирдик. Яхшибоевнинг ранги хиёл оқарган эди. Сабабини мўл-

роқ пиёда кезганимиз, боз устига, ёшлигимиз кечган жойларда кезганимиздан кўрдим.

— Ишимиз, Сайдқул, анча инжиқ иш-у, лекин мана шунаقا дастхат-пастхат ёзган пайтларингда жамийки мاشаққати эсингдан чиқиб кетади, — деди Яхшибоев. — Лекин шу кунга еттунча қанча азият чекмадик! Боя мен Кулоҳни бекорга эсламадим. У жуда мўл-кенг одам эди, ўзи қўл учиди кун кўради-ю, лекин бизларга недир зўр дунёларни ваъда этарди. Измида бўлса, ўша дунёларни олиб ҳам берарди. Кайфи ошганида маству мақтанчоқ бўлиб қолишлари ҳисобмас. Аслида у жуда кам ичарди. Бегараз эди, салга алданарди. Афсуски, биз у истагандай Жулқунбой бўлолмадик, ука. Жулқунбой ростдан ҳам ягона экан. Унга эргашиб ёзганлар ҳам учради, аммо бирортаси ҳам ўҳшатолмади, қайтага, халқа кулги бўлди. Бугун қарасам, биргина армоним қолибди. Бунинг адабиётта мутлақо дахли йўқ. Ўша сизга айтганим — Булдуруқда боф қилолмадим. Армонки, қолган ҳаммасини бир тийин қиласди: обрўйимни ҳам, унвонимни ҳам, борингки, бутун хонумонимни!..

Мен индамай ўтиравердим. Яхшибоевнинг армони оддий — ҳаммада ҳам бўладиган жўн ва шу баробарида фоят самимий армон эди. У бугун негадир бошқача эди, овозида чуқур бир ҳасрат сезиларди.

— Айтинг-чи, Сайдқул, — деди у бир маҳал, — айтинг, наҳотки, мен адашган бўлсан?

— Саволингиз қизиқ, — дедим. — Етмишни уриб қўйган одам шунаقا гапларни айтса эриш туюларкан.

— Эришми, йўқми — бунисини билмайман, — деди Яхшибоев. — Лекин бу савол аввалроқ келмаган бўлса не қиласди?

— Аввалроқ келмагани ростми ўзи?

— Қаёқда! — деди Яхшибоев. — Келишга келган, лекин ўйлаб кўришга ҳафсала бўлмаган чоги. Асли мен Булдуруққа қайтиб кетишим керак эди. Ажабмаски, бир куни бориб кимсан Ҳотам Шўронинг ўрнини ҳам олардим. Бугунги нуфуз, бугунги довруқ назаридан туриб қаралса, Ҳотам Шўро туттган мавқе кулгилироқ туюлади. Халқни саводи билан эмас, азбаройи гайрати билан ушлаб турган одам эди у. Қолаверса, ўша пайтлардаги Яхшибоев учун Ҳотам Шўродан улугроқ зот бу дунёда йўқ эди. Баски, Булдуруққа қайтсан, Ҳотам Шўродай бўлиш истаги мен учун энг зўр орзулигича қоларди, эҳтимолки, бир амаллаб ўша зўр орзуга эришардим, кўнглим таскин топарди, ўзимга ўҳшаган камбагал

қизга уйланардим, бола-чақа орттиардим, кейин ўшаларнинг даврасида, дунёдан мутлақо рози бўлиб, кўз юмардим.

— Ўнгланмаган тақдир экан-да, — дедим, гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, Сайдқул, — деди Яхшибоев. — Ўнгланмагани — буниси, мен саксонни урай деганда эришганим. Униси, Булдуруқда қолгани — асл тақдир, ўнгидан келмаган асл тақдир.

— Билмадим, Назар ака, ҳеч ишонгим келмаяпти. Ахир, ўзингиз ҳам, Ошно ҳам... ёмон яшамаяпсизлар шекилли?

Эътиroz қилдим-у, ўша заҳоти тилимни тишладим. Биз шу пайтгача Ошнони очиқчасига муҳокама этмаган эдик. Аниқроғи, мен ўзим уни тилга олишдан истиҳола қилардим. Гўёки Ошнонинг номини қўшсам, бас, унинг нуфузи ўртага кириб, оқибатда мен Яхшибоевни андак камситгандай бўлиб чиқардим. Аммо янгишган эканман. Ошнонинг номини эшигтгач, Яхшибоев асло оғринмади, қайтага, беписанд қўл силтади:

— Э, қўйинг-э, Сайдқул! — деб хитоб қилди у. — Мен Булдуруққа кетсам бас эди, ўшанда Ошно деганимиз, агар у бир эмас минг худо бўлсаем, мени қишлоқ багридан асло узиб ололмасди. Узиб олиш ўёқда турсин, унинг ўзи ҳам узоққа бормасди, мен билан изма-из Булдуруққа қайтиб кетарди. Тақдир деганлари қизиқ ўйин экан, Сайдқул ука. Агар мен ўшанда Ўртақўргондан тўппа-тўгри Булдуруққа кетсам эди, кейинроқ бориб колхозга ёки шўрога раис бўлардим, Ошномиз эса, қишлоқдаги катта мактабга директор бўларди, қиши келди дегунча мактабига кўмир сўрайвериб жонимдан безор қиларди. Лекин у зўр муаллим бўларди, негаким, одоби жойида, кийиниши саришта, ичмайди, чекмайди. Ширинаширин гапириб не-не одамларнинг кўнглини гуллатарди, ажойиб шогирлар етиштиарди, хуллас, бугунги кунга келиб, ҳар иккимиз ҳам пенсияга чиқиб, соқолни калта кузаб, мўйсафиidlар гурунгининг тўрида, мен ўзим — шўро ёки колхоз ишини дўндирганимдан, у эса — қанча шогирдидан кандидату қанча шогирдидан дўхтур наук ундирганидан лоф уриб ўтирардик!..

Яхшибоевнинг гапларида рад этиб бўлмайдиган мантиқ бордай эди. У ҳозир ноз-поз қилаёттани йўқ, рост сўзлаяпти. Англадимки, Яхшибоев самимият асносида ғоят жозибали одамга айланаркан, жозибаки, яна қайтиб ўша оддийгина мантиқ билан изоҳ этилади.

Дилдаги тугун ечилгандай бўлди. Сафаримиз яна қанча чўзилган бўлса, Яхшибоев шунчалик очилиб бораверди. Мен ўзим ҳам ундан ортиқ ҳайиқмай қўйдим. Ўзим билмаган, билсан ҳам тушунмаган сиру асрорлар юзидан парда кўтарилигандай эди. Кўнглимда бачканга бир гуур үйгондикни, э, бу дунёда ҳақиқат ҳам бор экан-ку, ахир, мана, Яхшибоевдай олий мақом зот мени тенг қўриб гаплашиб юрибди, борини яширмаяпти.

Эҳ, ожизлик қурсин, ожизлик қурсин!..

Энди билсан, олиймақом зот ёлғизлиқдан қийналиб кеттан экан. Атрофида неча-неча шотирлари бўлса-да, не-не улувлар билан ошу қатиқ эрса-да, бирорвга ичини ёролмас экан.

Менга ёрди ичини. Бирор сўзи қолмадики, баҳам кўрмаган бўлса. Ўшанда кўнглимни тўлдирган бачканга гуур сўниб битиб, ҳовурим босилиб, ўзимдан ўзим нафратланиб... үйлайманки, Яхшибоев бошда ҳам, кейин ҳам мени сариқ чақага олмаган экан. Агар сезган бўлсангиз, одам ўзи менсимаган кимсаларга сирларини кўпроқ айтади. Сабаб — ҳолатнинг ўз ичида, яъники — мен симасликда.

Ожиз ақдим етган ҳақиқат шуки, бизнинг беҳисоб гурунгларимизда маталнамо бир ҳолат бор экан. Гўё Ошно — Искандари Зулқарнайн, Яхшибоев — Искандарнинг шохини кўриб ичига сидиролмаган сартарош, мен эсам — қудуқ, чуқур ва зимистон қудуқ. Яхшибоев бор гапини ўша бўм-бўш қудуққа айтаверган, айтаверган, айтаверган. Қудуқ жим турган. Бечора сартарош билмаганки, айтилмиш сирлар бир кун бориб қудуқ тубидан гаров шаклида ўсиб чиқади.

Қолгани ўз-ўзидан аён. Сир деган нарса гаров бўлиб ўssa, бас, кимдир муқаррар келиб гаровни кесадию сибизга ясади ва бу сибизга нуқул битта куйни чалади: Искандарнинг шохи бор, Искандарнинг шохи бор!..

Энди қисқа муддат Ошно мавзусига ўтсак...

Қисса аввалида — «манзара» деган ўта китобий ном ва ҳар бири алоҳида рақам олган ёзувларда — Яхшибоев номига кўпроқ ургу тушган экан. Шундай бўлмоғи табиий эди. Чунки биз учун Яхшибоевнинг таржимаи ҳоли асосий муддао эди, Ошно мавзуси эса, шунчаки иловаю изоҳ сифатида қўшилган эди, холос.

Лекин ёруг дунёда муқим нарса йўқ. Вақт ўттани сайин Ошно мавзусига доир воқеаларнинг кўлами

кенгайиб, залвори ошиб, охир-оқибатда Яхшибоевнинг қаламга олинган жамийки саъии ҳаракатлари Ошно мавзуси учун дастлабки турткни бўлгани сезилиб қола-верди.

Ошно мавзуси — улкан қўриқ. Уни очмоқ учун улкан салоҳият керак. Биз эса, ҳолимизни билиб, айни улкан мавзунинг Яхшибоевга даҳлдор кичикроқ лавҳалари билан чекланамиз.

Яхшибоевнинг дастлабки пайтларда Ошнога васийлик қилгани бор гап. Лекин унинг васийлиги, бино-барин, дўстидан устунилиги Ўртақўргон рўзномаси муҳаррирининг уйига Ошнони бошлаб борганию муддат ўтиб уни муҳаррирнинг нозикниҳол жияни Муяссарга уйлантириб қўйгани билан тутайди.

Ошнонинг кейинги тақдирни ўша муҳаррирнинг но-ми билан чамбарчас боғлиқ. «Номи билан» деётгани-мизнинг боиси шундаки, муҳаррир урушнинг биринчи кунларидаёқ кўнгилли бўлиб фронтга кетган ва Сталинград остонасида кўплаб ўзбек ўғлонлари қаторида ҳалок бўлган эди. Ошно эса, айни ўша йили оғир ярадор бўлиб, госпиталда узоқ даволаниб, ниҳоят, қирқ учинчи йилнинг кеч баҳорида Ўртақўргонга қайтиб келди. Муҳаррирнинг ўлимини ҳам шу ерда эшилди. Нияти — шаҳарда қисқа муддат туриб, сўнг хотини Муяссарни олиб Булдуруққа кетиш эди. Лекин бу ният амалга ошмай қолди. Чунки шаҳар маъмурлари уни излаб келишди ва уч-тўрт кун ичидаги Ўртақўргон рўзномасига муҳаррир этиб тайинлашди. Шундагина Ошно марҳум қариндошидан фақатгина ҳовли-жойи ва мансабини эмас, балки каттакон обрўсини ҳам меросга олганини тушунди.

Айни тушунча ёш ўғлонга қанот бағишлиганини айтмасак ҳам бўлади.

Дастлаб шаҳар аҳли уни «ўртоқ муҳаррирнинг домоди» деб атарди. Токи бу номдан безиб, озгина гурур пайдо қилиб, ўзи ҳам «ўртоқ Фалончиев» деган номни олгунича бир-икки йил ўтди. Рўзномага келсан, уруш йилларида у жуда кичкина эди — ҳозирги район газеталарининг ярмича.

Уруш тутаб, Яхшибоев ҳам Ўртақўргонга қайтганида Ошнонинг рўзномаси тўрт марта йириклишиб, росмана газета шаклида чиқа бошлаган эди.

Еттиңчи манзара

Ошно қирқ олтинчى йилнинг кеч баҳорида икки ўғлию хотини Муяссарни олиб Ўртақўргон вокзалига чиққанида, катта бир эшелон тўла аскарларни кутиб оларини биларди, лекин улар орасида ўзининг жўраси Назар Яхшибоев ҳам борлигидан бехабар эди.

Паровоз пишқириб-пишқириб тўхтади. Перрон четида қатор тизилган пионерлар сур тортиб, ногора чалдилар. Юқ вагонларининг ҳайҳотдай очиқ эшикларидағи говлар сурилиб, юzlари иссиқдан қорайган қизил аскарлар пастта сакраб туша бошладилар.

Назарни бирданига кўролмади. Шовқинга алаҳсиб, дўстининг вагондан сакраганини кўздан қочирган экан. Бир маҳал қараса, йигирма-үттиз қадам нарида гимнастёркасининг орқаси тердан оқарган жуссадор аскар кетиб боряпти. Новча, қорувли, йирик одимлайди — Назарнинг ўзгинаси! Юраги қинидан чиқай деди, кителининг ёқа тугмаларини бўшатди, бақирмоқчи бўлди, лекин товуши чиқмади... Катта ўғилчасининг қўлидан тутиб, аскарнинг ортидан юрди. Қўлида кенжা боласи билан Муяссар ҳам унга эргашди. Янглишмаган экан, қизил аскар шу кетишда вокзалинг ичкари майдонига ўтдию қишлоқлардан келадиган от-уловлар турувчи бурчакка йўл тутди.

— Домод! — деган хитоб келди орқадан. — Қайга кетяпсиз, домод!

Ошно ортга қайрилди. Кўрсаки, бошлиқлардан бири, қўлини сермаб перронга чорляяпти.

— Нутқингиз нима бўлади, домод?

Ошно голиб аскарларга қарата нутқ сўзлаши кераклигини шундагина эслади.

— Ўзингиз сўзлай қолинг, устод! — деб бақирди у.

Қизил аскар от-арава бекатига жадаллаб борар эди. Ошнонинг нутқи ҳам аслида мана шунақаларга аталган — ҳамشاҳару ҳамқишлоқларга. Лекин булар нутқни пойлаб ўтиришмайди. Келадилару вагондан сакраб тушадилар. Сўнг уйга ошиқадилар...

Бекатда от-улов камроқ эди. Қизил аскар уларга яқинроқ бориб тўхтади, юzlарига тикилди, таниш излади. Аравакашлар бир зумда уни ўраб олишдию сўроққа тутишди: ким, кимларнинг хеши, яна кимларни кўрди, қайга бормоқчи?

Ошно қизил аскар берига ўгирилганида рўй-рост таниди. Назар, Яхшибоев Назар, тепишиб ўстган жўраси!..

Юраги ҳаприқиб турса-да, ўзини босди, секин ёнидан бориб, парвосиздай сўради:

— Жонузоқ арабни кутяпсизми, аскар йигит?

Назар ялт этиб қаради. Бир зум серрайиб турди — кўзларига ишонмади. Сўнг бир сўз демай бағрига босди. Икковининг ҳам кўксидан чуқур хўрсиниқ отилиб чиқди, икковининг ҳам кўзидан ёш тирқиради.

— Жўражон! — деди Ошно энтикиб.

— Тирик экансан, ошна!.. — деди Яхшибоев.

— Одамни танимай кетибсан, жўра!

— Пешвоз чиқиб эдингми, ошна!..

— Муяссар ҳам шу ерда, Назар жўра. Ана, турибди!..

Яхшибоев Ошнони бағридан бўшатмай, ёнига қаради. Муяссар икки-уч қадам нарида чақалогини кўтариб турарди. Ортида яна биттаси, ўғил бола, дадасининг бегона амаки билан қучоқлашганига ҳайрон боқиб турибди... Яхшибоев қўлларини бўшатиб, улар томонга ошиқди. Она-сининг ортига бекиниброқ турган болани даст кўтариб, юз-кўзларидан ўпди, сўнг уни ўнг кўксига тутиб, Муяссар билан кенжасини чап кўксига босди — девқомат, адл, бағри кенг!..

— Тўнгичинг йигит бўп қопти, — деди кулиб. — Культурнийроқ от топиб қўйгандирсан?

— Ҳа, — деб илжайди Ошно. — Оти — Комрон.

— Яхши исм экан.

— Ўзиям яхши бола, Назар тогаси, — деб гап қўшиди Муяссар.

Яхшибоев унга миннатдорона боқди. Эсладики, Муяссарни «келин» деб атарди. Лекин келин ўзини янада яқинроқ тутяпти, «амакиси» эмас, «тогаси» деди, баски, ўзини сингил тутяпти.

— Балли, Муяссар синглим, — деди. — Умрингиз узоқ бўлсин. Бизам, мана, омон қайтдик, энди бу ёги умримиз узоқ бўлади. Нима дединг, ошна?

— Тўгри айтасан, Назар жўра, — деди Ошно. — Энди биз ўлмаймиз.

Яхшибоев Комронни ерга қўйди-да, қаддини ростлади. Шунда кўксидаги орденлари жаранглаб кетди. Ошно дикқат қилсаки, нишонлар жуда кўп, энг саралари, медали кам...

— Назар жўра, — деб ҳазиллашди, — юлдузни йўлхалтага яширганмисан дейман?..

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев, — борини тақиб олганман, ошна. Ўзингдаям кўпдир?

— Менда озрок, — деди Ошно. — Лаънати фашист мўл-кўлроқ орден олишгаям қўймади. Ярадор бўп қолдим, жўра, қирқ иккинчи йил эди...

Яҳшибоев дўстининг бўй-бастига синчилаб қаради.

— Э, энди битиб кетган, — деди Ошно сал хижолат чеккандай. — Бир-икки осколка бор, униям опташлаймиз.

Яҳшибоев яқинроқ келиб, яна қучди. Бу гал авайлаброқ қучди. Аяганини Ошно сезиб турди, сезгани баробар дўстига меҳри ийди.

— Кетдик, Назар, — деди. — Аввал бизникига борамиз.

Яҳшибоев тайсаллади. Юзида тарафди, Ошнога ялиниброқ боқди:

— Улов гаплашсак девдим, ошна.

— Барибир, бугун Жонузоқ қарвон келмайдиган кун.

— Эсингда экан-а? — деб илжайди Яҳшибоев.

— Эсадан чиқарканми!

— Инжиқ чол эди лекин. Ёдингдами, қарвоннинг йўлини тўсмайсан, деб айттани? Энди бизни танирмикан?..

— Билмадим. Бошка кўрганим йўқ. Балки дунёдан ўтиб кетгандир... Парво қилма, от-олов топамиз. Қани, юр энди...

Ошно Муяссарнинг қўлидан кенжасини олиб, вокзал майдонининг нариги тарафига йўл бошлади. Яҳшибоев тагин Комронни кўтариб, бир қўлида халтаси, унга эргашди. Атай лўкиллаб юрди, Ошнога тенглашиб, секин байт ўқиди:

Эй Комрон, оҳиста рон, к'оромижонам мера вад...

Ошно кулди. У ҳам Саъдийнинг газалини ёд биларди. Дўстининг газални андак бузгани ҳам хуш ёқди, атай туяюриш қилгани ҳам...

— Комрон кўп яхши йигит бўляпти, — деди жилмайиб. — Фақат мен фронтдан келганда андак бегонасираб тургани ёмон бўлди, йўқ, энди тузук йигит нуқси уриб қолди, кўрмайсанми, сендан ҳам чўчимаяпти...

— Э, ота ўғил! — деб мақтади Яҳшибоев. — Энди, бизам хотин олиб ўғил кўрсақ, отини ўзинг қўйиб берасан-да, ошна? Ё менам Комрон қўяверайми?

— Ихтиёринг, — деб кулди Ошно. — Ноёб исм лекин.

— Бўпти, — деди Яҳшибоев, — ўтилчанинг отини Комрон қўяман.

Кейинчалик, Мұхсина хонимга уйланиб, ундан үтил күрганида, Яхшибоев айни ваъдасини эсдан чиқарған эди. Комрон дегани у пайтларда ростдан ҳам камёб исм эди, сұнгроқ, Ошно юксалғандан юксалиб бир даражага етганида бу исм жуда кенг расм бўлдики, юртнинг улуғларидан тортиб, жўнроқ фуқароларига қадар — ҳамма-ҳамма ўғилларию невараларини эзгу умидлар билан Комрон атадилар. Комрон исми гўё қафолатнома эди, Комрон исмини кўксига тақсан йигитчаларнинг йўллари ҳам жуда тез ва равон очилиб кетаверарди. Ҳиндистон шоҳи Бобур ва ўғилларининг реакцион фаолиятини қаттиқ ва аёвсиз фош этган танқидчилар ҳам айни исмни эшигтанда хижил тортиб қолар эдилар.

Лекин у пайтда, қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида, Ўртақўргон вокзалида, чошгоҳ маҳали, фронтдан зафар билан қайтган Назар Яхшибоев дўстининг беш яшар ўғлини кўтариб чеккароқда қантарилган «эмка» ва «виллис»лар тарафга кетаётганида, ҳали юрт оғалари комронпарастлик қасалига йўлиқмаган эдилар. Унда Яхшибоев анча содда эди. Соддалиги шунчаки, дўсти «виллис»лардан бирининг эшигини очиб, қўлидаги йўлхалтани ичкарига узаттанида:

— Э! — деб хитоб этган эди. Ошнонинг завқи келган, дўстига маънолироқ боқиб:

— «Э» эмас, «ҳа»! — деб, кетидан камтарона илжайган эди.

Сўнг улар — Ошно билан оиласи орқа ўриндиқда, Яхшибоев олд ўриндиқда, шофёрнинг ёнида — Ўртақўргон шаҳри кўчалари бўйлаб гизиллаб кетдилар. Дўстларнинг завқи чунон ошган эдики, бир чеккаси шофёрга ҳам юқиб, машинани тез ҳайдади, як-кам-дуккам учрайдиган машиналарни, кўчаларни тирбанд қилган оту эшак қўшилган жўнроқ уловларни бирин-кетин қувлаб ўтиб, пиёдаларни шошириб, тирқиратиб бораверди.

— Назар жўра, — деди бир маҳал Ошно, дўстининг елкасига қўлини ташлаб, — Назар жўра, сенга жўра эканимдан фахрланаман!

Яхшибоевнинг ҳам кўнгли фахрга тўлди. Ахир, арзийди-да! Атай сени кутиб олгани хотинию болалари билан чиқса, сенинг иззатингга етай деб атай чиқимдор бўлиб машина ёлласа... дўст дегани шунчалик-да, ахир! Дарвоқе, унинг ўзи ҳам чаккимас, айниқса — машина ҳар силкинганида жаранглаб кетадиган орде-

ну медаллари билан, бир йил ёки икки йил эмас, беш йил ҳам эмас, нақ олти йил урушгани билан, шунча қирғинлардан омон келгани билан!..

Юраги тұлиқди унинг. Юрагини кафтига баркашда туттандек тутиб, дўстига инъом қиласиган шашти бор эдики, ҳовлиқиб деди:

— Мен ҳам фахрланаман, ошна. Бу дунёда сенинг борлигинг, Муяссар синглимнинг борлиги... яхши-да, ошна! Тирик кўришдиг-а!!.

Йиллар ўтиб, Ошно юксалиб, Яхшибоев ҳам унинг ортидан эргашиб, иккови ҳам ўзича бир даражага етганларида, Яхшибоев эҳтиётсизлик қилиб, торроқ бир даврада қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Ўртақўргон шаҳри кўчаларида елиб кетаётган машинада туйган фахрини айтиб беради. Кўпчилик ишонмайди унга. Лекин ишонгандар ҳам, ишонмагандар ҳам бирдай бош силкитиб маъқуллайдилар. Яхшибоевга шогирд тутиниб юрган ношукурроқ бир йигит шу гапдан сўнг латифа тўқийдики, сичқон бир куни филни учратибди-да, унга қараб, сен менинг авлодим эканингдан фахрланаман, деб айтиби. Латифа Яхшибоевнинг ҳам қулогига тегади. Лекин у парво қилмайди. Жипириққа бориб айтинглар, деди у, билиб қўйисин, мен жудаям сичқон эмасман, Ошно фил бўлса, мен — камида каркидонман, фил сал юввож бўлиши мумкин, лекин каркидоннинг шохи қаттиқ, сузгани омон қолмайди!..

Писанда латифагўйнинг қулогига етганми, йўқми — буниси номаълум. Лекин Яхшибоевнинг ўзи собиқ шогирдига қасд қилмагани аниқ. Ҳозир унинг исми ҳам эсда қолмаган. Бир йили Чоршанбиев қаттиқроқ зотилжамга чалиниб, нақ уч ой касалхонада ёттанида, Яхшибоев қўлсиз-оёқсиз қолганида ўша шогирдини кўмакка чақирмоқчи бўлган-у, исми ёдига келавермаган. Ўшанда кимдир Одилбек Жумаев деган йигитчани тавсия этиб, то бу манмангина болакайни қора ишларга ўргатгунича озмунча асаби кетмади!..

Шаҳарнинг эски қисмига, дов-дарахти мўл маҳалла-га етиб келдилар. Яхшибоев ҳовли эшиги олдида ўсадиган икки туп тут қирқилиб, ўрнида уч туп кичикроқ қарагай экилганини кўрди. Ошнога ажабсиниб қаровди, у маъюсланиб изоҳ берди:

— Тутлар қуриб қолди, жўра. Ким билади, шулар ҳам урушни сезганми?..

Ошно дўстининг йўлхалтасини олиб, ичкарига йўл бошлаган ҳам эдики, шофёр ҳайқиброқ овоз қилди:

— Кутайми ё кетайми, каттакон?

— Кетаверинг, — деди Ошно, сўнг дўстига кулиб боқди: — Сен бирор кун меҳмон бўларсан, Назар жўра?

— Кирмасдан муҳлат сўрайсан-а! — деб ҳазиллашиди Яхшибоев.

— Назар акам ҳақлар, — деди Муяссар ҳам кулиб. — Аввал кирсинар, сўраш қочмас...

Шундай дедиую ўзи болалари билан илдамлаб кетди. Яхшибоев эшиқдан нари ҳатлаб, бир муддат тўхтади. Удумни унумаган эди, ҳар қалай, аёл киши меҳмонхонани шай қилиб улгургани тузук...

Дарвоза олдида турган «виллис» шитоб билан ўрнидан кўзгалди.

— Тоганинг мошиними? — деб сўради Яхшибоев, муҳаррирни назарда тутиб.

— Тоганики, — деди Ошно, — лекин менга насиб қилган экан.

— ?..

— Қайтмадилар. Менам шу ерда хабар топдим. Муяссар мендан яшириб юрган экан.

...Ўша куни Ошно Яхшибоевни уйида олиб қолди. Аввалига ғамгин бўлиб ўтиридалар. Муҳаррирни ёдлашди, қолган дўсту биродарларни — бирор ўлган, бирор бедарак йўқолган... тирик қайтгани жуда кам. Лекин муттасил қайгу юракларга сигмади. Яна ёшлик ва умидлар голиб келди — келажакка дохил гаплар бошланди. Ошнонинг бугунги кунда Ўртақўргон газетасига муҳаррир эканини эшитиб, Яхшибоев жуда хурсанд бўлди.

— Зўр-ку! —деб хитоб қилди у. — Мениям ишга олсанг, ошнасини тиқиширияпти деб гийбат қилишмайдими?

— Нега? — деб хафа бўлди Ошно. — Сендай кадрлар жуда оз, жўра. Ахир, сен фронтовиксан!

— Овора бўлма, — деди Яхшибоев. — Мен Булдуруқча кетаман.

— Қолсанг тузук, — деди Ошно. — Шаҳарда оз бўлса-да умидвор йигит-қизлар бор, уларга ёрдам қилиш керак.

— Ўзинг ёрдам қилаверасан.

Шу пайт Муяссар ош сузиги кирди.

— Сен ҳам ўтири, Муяссар, — деб таклиф этди Ошно. — Назар акангнинг жамолига тўйиб ол, бугун-

эрта Булдуруққа кетса, кейин қайтиб күрамизми, йўқми...

— Ўртақўргондан Берлинга етган одамга Булдуруқдан Ўртақўргонга кеп-кетиш чўт эканми! — деб кулди Яхшибоев. — Тез-тез кеп турариз, ошна. Мен аввал бирор ишнинг бошини тутай... Айтмоқчи, Ҳотам Шўро сог-саломатми? Борсам, дурустроқ иш берар?..

— Беради, — деди Ошно. — Лекин сен шу ерда қолсанг тузук.

— Бўлмайди, ошна. Икковимиздан бироримиз қишлоққа қайтмасак — гирт номардлик.

— Ориятли йигитсан-да, жўра! — деб завқланди Ошно. — Орденларни тақиб қишлоққа кириб борсанг... роса байрам бўлади-да!

— Ошириб юбординг, ошна.

— Оширсам арзимайдими? Менга қара, жўра, тўғрисини айт, бўйдоқликдан безмадингми?

— Булдуруққа борайлик-чи, — деди Яхшибоев хижолат чекиб, — бирортаси топилиб қолар...

— Топилиб қолар эмиш! Талаш бўп кетасан-а, ўз қадрига етмаган нодон!..

Яхшибоев индамади. Уялди. Қизарди. Кейинчалик, йиллар ўтиб, айни ўша ҳолатни — дўсти ва келини олдида уялиб қизарғанларини эслаб ажабланадиган бўлди.

Муяссар дўстларнинг гапи нозиклашиб кетишини билиб, секин хонадан сирғалиб чиқди. Лекин Ошно бўш келмади:

— Эй Муяссар! — деб чақирди хотинини. — Бу ёққа кел, ўтир, маслаҳат бер. Назар жўрам Булдуруқдан қайлиқ излаб овора бўлиб юрадими, ке, шуни бегона қилмайлик, ўзингнинг яқинроқ дугоналаринг йўқми?

Муяссар пойгакка, дастурхон учига омонаттина чўқкалаб ўтирди, сўнг:

— Биттагина дугонам бор ўзи, — деди уялиб. — Оти Мұҳсинна...

— Анави чиройли қизми?

— Ўша... Жуда чиройли қиз. Сураткашнинг дўкони деразасида фотосиям илиглиқ турарди, ўзи жанжал қилиб олдириб ташлаган.

— Йў-ўқ, бўлмайди! — деб кулди Яхшибоев. — Жанжалкаш экан, бўлмайди.

— Уялганидан жанжал қилган-да, Назар ака, — деди Муяссар, дугонасини ҳимоя этиб.

— Сулув қиз лекин, Назар жўра, кейин армон қилиб қолмагин!

— Сулув бизга тўгри келмайди, ошна, — деди Яхшибоев. — Рашким ёмон менинг.

— Ақлли қиз у, Назар ака, — деди Муяссар.

— Балли, Муяссар! — дея хитоб қилди Ошно. — Назар жўрам мени сен билан таништирган, энди мен ҳам уни бўлажақ рафиқасига таништираман. Ўша дугонангни бугуноқ меҳмонга айт. Хўш, Назар жўра, танишмоққа тобинг борми?

— Йўқ, ошна, — деди Яхшибоев кулимсираб. — Мен аввал сал ўзимга келиб олай, поезддан энди тушган одамни сулув қизга рўпара қилма, тагин ёқтирмай қолмасин. Аввал мундоқ ювиб-тараб, кейин, майли, кўрсат.

— Буям тўгри, — деди Ошно мамнунлик билан, сўнг хотинига юзланди: — Билиб қўй, Муяссар, сену мен Назар жўрамдан умрбод қарздормиз, энди мен ўзим унга совчилик қиласман.

— Майлингиз, — деди Муяссар. — Лекин аввал ўзлари бир кўрсинлар, маъқул топсалар, кейин сиз совчилик қиласиз.

— Ақлинг бутун, Муяссар, — деди Ошно. — Ана, битимга ҳам келдик. Қани, ўртоқлар, энди ошга ҳужум!..

Эртаси куни Ошно дўстини Булдуруққа кузатди. Зарур ишлари бор экан, ўзи боролмади-ю, машинасини берди. Боролмагани учун қаттиқ узр сўради. Иложи бўлса бу ёқقا қайтиб кел, деб тайинлади, мени ёлгизлатиб қўйма, жўра. Сендан қарзим кўп, деб таъкидлади, зора ёнимда бўлсангу бирор улушини узолсам...

Қучоқлашиб хайр-хўш қилдилар. Мижжаларига ёш қалқди, кўнгилларида гусса уйгонди. Бу туйғу улар иккови ҳам фронтга кетаётуб эслаб қолган чорасизлик ҳиссига ҳеч-ҳеч ўхшамасди. Қайтиш бор, кўришмоқ ҳам муқаррар, лекин негадир гуссали... Ким билсин, балки ўшанда улар ҳар иккиси ҳам ёнма-়ён, аммо буткул танҳоликда ўтишларини элас-элас пайқашган чиқар? Унда иккови ҳам навқирон эди, анчайин гуссани менсимас, ҳатто гуссадан ҳам лаззатланишга қодир эдилар.

Қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Булдуруққа қайтиб борганини Яхшибоевнинг ўзи латифага айлантириб юборади ва таржимаи ҳолини ёзган хушфेъл олимга ҳар гал қўшиб-чатиб, ўзгартириб ҳикоя қиласди:

— Аҳмоқ эканмиз-да, болам. Булдуруққа кириб бориб, дуч келган одамдан «яхшибаевский дом где?» деб сұрабман-а? Бечора довдираң қолди. Лекин тушунган экан, дарров қишлоқнинг пастки овулини кўрсатди: «Ана тама, ана тама!..» Кейин, десанг, болам, аскар йигит уйига кириб борди. Отаси Яхшибой чўпон билан онаси Малла опа уввос тортиб пешвоз чиқишиди. Ёздингми, болам?.. Балли, фақат Малла опани аслига тўғрилаб ёз, Малоҳат дегани булдуруқчасига Малла бўлади... Энди аскар йигит остона ҳатлаб уйга киради-да, бирдан хитоб қиласи: «Какая грязь, прямо свинарник!» Ёздингми? Буниси — ҳолва. Шифтга кўзи тушгандан кейин тамом худо уради, «... твою мать, разве можно жить в таком доме!» деб ҳайратланади.

Олим шўрик бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон эканини сезиб туради, лекин эътиroz билдиrolмайди — ба-тафсил ёзиб олаверади.

— Ёзавер, — дейди Яхшибоев кулиб. — Ўлганимдан кейин чиқарасан.

— Нафасни иссиқ қилинг, домлажон!

— Тўғри-да! — дейди Яхшибоев. — Сизлар тўқиб юрганларингдан кўра, мен ўзим тўқиб қўяқолганим дуруст эмасми?

— Дуруст, лекин образ сал сустлашиб кетмайдими?.. — деда секин эътиroz билдиради олим.

— Йўқ, қайтага, шунда образ тагин очилади, болам. Хўш, ёз яна... Ана ўша аскар бола, яъниким, мен, Яхшибоев Назар Яхшибоевич, уйдаги ивирисигу қурум боссан вассаю болорлардан жирканган йигит, эртаси куни лом-мим демасдан отасининг чўпон таёгини олиб, ўтарни яйловга ҳайдаб кетади. Унинг олифталиги бир кунлик эди, холос!

— Ёзувчилик қайда қолди? — деб сўрайди биограф олим.

— Ёзувчилик кейин келади. Чўпон бола яйловда зерикиб ўтирганида урушда кўрганларини чўлтоқ қалам билан бир парча қоғозга тушира бошлайди, ўшанда унинг ўтари чўлга ўтлаб келган бошқа ўтарга қўшилиб кетади-да, чўлтоқ қалам соҳиби Ҳотам Шўродан қаттиқ сўкиш эшитади!..

— Оддий чўпон проза ёзади! — деб хитоб қиласи биограф олим. — Ибратли воқеа бу, домлажон, ҳайратга солайдирган даражада ибратли!..

Яхшибоев индамайди. Тўқилган жўн афсонага биограф олим яна ўзидан ҳам қўшишини сезиб туради.

Ўшанда афсона баттар жўнлашади ва ахийри қуруқ бир ахборот тарзига киради: ёш ёзувчи ижод билан чўпон меҳнатини баробар олиб борди, планларни доимо дўндириб бажарди, қиёсан айтиш мумкинки, мабодо ундан бугунги улкан ёзувчи чиқмаганида ҳам, юртта машҳур қаҳрамон чўпон чиқсан бўларди.

Биографга ҳақиқатни айтмайди. Ҳақиқат шуки, у қирқ олтинчи йилнинг кеч баҳорида Ошнонинг «виллис» маркали машинасида Булдуруқча кириб келади. Йўл йўқлигидан машина қишлоқнинг пастки овулига ўтолмайди, чогоқ бир сойликка тушиб, ўртадан кесган жар олдида тўхтайди, ортга қайрилади, Яхшибоев эса йўлхалтасини елкага ташлаб, уйгача пиёда кетади. Ҳовлига кирганида сигир согиб ўтирган онаси Малла опа тошдай қотиб қолади, чотига қистирган сатилини тушириб юборади, сигир чўчийди, сатил билан согувчини қўша қилиб тепади, аёл бечора орқага ағдарилиб тушади, ўғил бориб уни кўтариб оладиу беҳуш эканини кўради. Шовқинни эшитиб ичкиридан ҳасса суюнган чол — Яхшибоий чўпон чиқади. Ўғил беҳуш онасини кўтариб, унинг истиқболига ютуради.

— Келдим, ота, — дейди. Лекин ота уни эшитмайди, унинг қулоқлари оғир бўлиб қолган, ўглининг қўлида беҳуш ётган аёдга ажабсиниб қарайди, ҳатто юзини секин ушлаб-сийпаб кўради, сўнг уйга кириб эски ёғоч чўмичда сув олиб чиқади-да, аёлнинг юзига сепади. Сув томчилари ўғилнинг ҳам юзига сачрайди. Шунда у унутилиб кетган бир ҳидни — қозон четига битадиган қасмоқ ҳидини туди; қозонда сут қайнаган, сут чўмичда шопирилган, чўмичга қасмоқ ҳиди уннаган. Она сал ўзига келади, шунда ўғил уни яйдоқ ҳовли ўртасида тиккайган супага элтиб қўяди. Намат излаб ичкари кириб, шипшийдам хонани, қурум босган шифтни кўради, лекин жирканмайди, аксинча, хўрлиги келади, чогоқ шолча билан қуроқ кўрпачани олиб чиқиб, супага, онасининг ёнига тўшайди-да, отаси билан икковлашиб онани ўша жойга ўтқазишади. Яхшибоев яна бир бор уйга кириб чиқади — болиш опкелади, буларни ҳам онасининг биқинига қўяди, сўнг ўзи четроқقا чўқади. Ота ҳассага суюнган кўйи қақайиб тураверади. Шунда Яхшибоев онасининг кўк кийганини ilk бор пайқайдиу юраги ўртаниб кетади, отасига ялт этиб қарайди:

— Сендан хат келмади, болам, — дейди Яхшибоев чўпон. — Укаларингдан келди, сендан келмади... Хайрият, тирик экансан, болам!..

Она бечора шоша-пиша бош иргайди, секин ҳиқиллаб йиглай бошлайди, сўнг йиги уввос йўқловга айланади.

— Мен келдим-ку, эна!.. — дейди Яхшибоев, баттар ўртаниб.

Она бечора аввалгидай бош иргайди, тасдиқлади, лекин йўқловдан ўзини тиёлмайди. Шундагина Яхшибоев тушуниб етади: у ўзи келди, укаларидан фақат хабар келган, шум хабар, «қорахат», қузгундай қопқора!!.

Ота ҳам ўзини тутиб туролмайди, таёгини отиб юборадиу кампирининг ёнига ўтириб, унинг елкасига бош қўйиб йиглайди. Ўғилнинг ҳам елкалари титрай бошлайди. Лекин у йиглашга улгурмайди. Ҳовлига элу юрт оқиб кела бошлайди — майибу мажруҳ аскарлар, ўғилдан ажраган чолу кампирлар, эрдан ажралган бевалар — ҳаммаси интизор, ҳаммаси юпанчга зор!..

Унинг ўзи эртаси куни йиглайди. Отасининг ўтари ни чўлигидан сўраб олиб, чўпон таёгини кўтариб даштга чиқади. Чошгоҳда қўйларни сувлатиб, тушга яқин қишлоқнинг кунботаридаги тепаликка ётқизади-да, ўзларининг уйларига қарайди, ёнларидаги уйларга қарайди, қишлоқнинг юқори қисми кўм-кўк, пастки тарафи эса дов-дараҳатсиз эканини кўради. Ўзларининг тақрондек ҳовлилари саҳнида недир бир кичкина қора ўралашиб юрганини кўради, сўнг бу қорага яна биттаси қўшилади... отаси билан онаси... сингиллар уйли бўп кеттан... икки укаси йўқ... келмайди... ҳувиллаган ҳовли, қари чол билан кампир, бири кар, бирининг кўзи хира, иккита ўглидан айрилган...

Умрида биринчи бор ўзини ажратиб-унутиб ўлаши эди — гўё у йўқдай, гўё узоқдаги ҳовлида қуймаланиб юрган икки қора нуқта унинг отаси билан онаси эмас, йўқ, ўзининг тус отасию тус онаси, лекин унинг ўзи ҳам қайтмаган, ўлган, булар шунчалар гариб, шунчалар кимсасиз!.. Юрагига олов тутащи, куйди, жизгинак бўлди, қўй сийдиги анқиган қаттиқ ерга ўзини урди:

— Ў эналарингни, Гитлер!!.

Умрида сўкинмаган биограф олимга шуни айтасанми?

Йўқ, у ишонмайди. Китобий гапларни рост, рост гапларни китобий деб ўйлади у. Унингча, сен қирқ олтинчи йилда урушдан қайтиб, сўнг бир-икки йил меҳнат фронтида жавлон уришинг маъқулроқ, чорва планларини дўндиришинг, мамлакатни тиклаш ишига

муносиб улуш қўшмогинг... Э, кўп, жуда кўп унинг талаблари!

Кейинроқ қайгу сал сусаяди. Яхшибой чўпон ҳассасини ташлайди, танига сал мадор кириб, чўлигининг ёнига тушади. Она ҳам умид билан яшай бошлайди. Айниқса, яна бир йил ўтиб, олинган иккита «қорахат»нинг бири ёлғон чиқиб, ўртанчаси Қобил қайтиб келганида. Қобил сал асабийроқ бўлиб қайтади — боши ликилладиган, юзи пир-пир учадиган. Бир-икки йил ўтиб, куёв кутавериб қариқизга айланган бировига уйланиб, бола-чақа кўриб, калласининг ликиллаши йўқолганида ҳам «Қобил кантужин» деган лақаби қолади.

Яхшибоевнинг чўпонлиги эса, нари борса бир ҳафтага чўзилди, холос. Бир куни Булдуруқнинг гарбидағи яйловда сурувни ёйиб юрганида Ҳотам Шўро от чоптириб келди — узангиси битта, эгарнинг бир тарафида ёғоч оёғи посанги бўлиб турибди. Келдию чўпоннинг қўлидан таёгини олиб, ҳу узоққа отиб юборди.

— Одам бўлмадинг, энагар! — деб бақирди. — Уч кундан бери пойлаб ўтирибман, келиб печатингни олмайсанми?!

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев. — Мен маълимликка ўқиганман, жуда ёрлақасангиз, ана, мактабдан дарс обберинг...

— Маълимликда хор бўласан, энагар! — деди Ҳотам Шўро. — Ҳозирча мактаб бор, дарс ҳам бор, лекин кейин бариси йўқолади-ку... Беш йил тутгал хотинлар бола түғмади-ку, энагар, шуни ҳеч ўйлаб кўрдингми? Энди сен кимни ўқитасан? Уйлан тезроқ, тугдир хотинни, кўпроқ тугдир, йили итидан топиб уйлан, айт, йилига икки марта тұғсин!.. Одам керак, энагар, одам йўқ, одамнинг бари урушда ўлиб кетди, хотинлар қолди фақат, ҳаммаси бева, ҳаммаси эрсираган, эрга тегмагани ҳам бева, ҳеч ким олмайди энди, оладиган одам ҳаммаси қирилиб кетди!.. Ўзим тугдирардим, лекин иложим йўқ, макиён бўп қолганман, энагар! Энди сен хўроз бўлиб колхозни қўлимдан олсанг ўласанми?!

Ўшанда юрагига ҳазил сиққанига қойилки, Яхшибоев Ҳотам Шўро ҳақида ҳангома ёзди. Эркаклар урушга кетган, қари раис бир гала хотин-халажни хирмонга йигиб олиб, одам йўқ, энагар хотинлар, деб нолийди, түгинглар, деб ялинади, ўзим тугдирардим, лекин макиёндан фарқим йўқ, деб айтади, хўрлиги келиб йиглайди, хотинлар унга қўшилиб йиглайди...

Эски қўрада, бирор кўриб қолишидан хавфсираб,

чўлтоқ қаламда ёзи, ёзатуриб кулди, кўзларидан ёшлари қатор бўлиб оқаёттанини билмай кулди. Гўё ўша хирмонни ўзи кўриб тургандай эди. Гўё ўзи ўша эрсираган қиз-жувонларга айлангандай, гўё унинг ўзи ёғоч оёқли раис чолдай... Раис чол бўлиб, байталига қамчи босиб нари кеттан ҳам ўзи, кулишиб-йиглашиб, кейин адирдаги бугдойзорга тарқалиб кеттан, сийналари қақшаган қизу жувонлар ҳам унинг ўзи!..

Қизиқ тақдир экан. Ошнога элтади ўша ҳангомани. Лекин Ошно босмайди. Босиги билан тушунтириб айтадики, мавзуни қалтис олибсан, жўра, совет беваларининг оғир қисматидан кулишга ўхшайди бу, обрўли раисга ҳам тегиб кетибсан, макиён деб атабсан, яхшими шу? Макиён бўлмасдан уруглик буқами, деб қуюнади ўшанда Яҳшибоев, макиён бўлмаса аёлларнинг қисматига ачинармиди, инсоф қил, ошна, ахир, аслида уям шу муштипарларнинг бири, муштипарларнинг тақдирига шерик, агар қўлида бўлса эди, уларга атаб эрларини, не-не навқирон йигитларни тирилтириб бермасмиди?..

Йўқ, Ошно унинг важҳларига қулоқ солмайди. Лекин дўстининг ҳангомасини ёдидан чиқармайди. Ўзи бундайроқ мансабга миниб юрган пайтида, ҳали баландрогига сакрамасидан бурун, эллик учинчи йилда, Яҳшибоев Мұҳсинадан кўнгли совиб, Олияга муҳаббат қўйганида эслаб қолади, сўнг ўзи муҳаррирга қўнгироқ қилиб ҳикояни чиқартиради, кейин ҳикояни гўринг нурга тўлгур Шариф қаттиқ уради. Ошнонинг келажакни билгани шундан ҳам аёнки, гўринг нурга тўлгур Шариф худди у тахмин қилган айбларни тақади: муаллиф совет тулларининг оғир қисматини мазах қилган; босмачилар билан курашган, бир оёғидан айрилган ногирон бўлса-да, уруш йилларида мамлакат ичкарисидаги меҳнат фронтида беқиёс жасорат кўрсатган соф вижданли колхоз раисига лой чаплаган...

— Чўпон таёгини судраб қадрингни оширмоқчимисан, энагар? — деб ўшқирган эди ўшанда Хотам Шуро. — Ҳужжатинг бор, келиб шунга яраша ишни қилмайсанми? Номардсан сен, анави жўранг ҳам номард! Икковингни не умид билан шаҳарга жўнатаб эдим! Оғзимнинг елини совуриб гапирганларим эсингдан чиқдими, энагар!? Жўранг шаҳарлик хотинчасининг бутига тиқилиб ётиби, йилда бир марта келмайди, тагида машина, бурни кўтарилиб кеттан, газетида бегоналарни мақтаб ётиби! Келиб, бизнинг дардимизни сўрамайдими? Жуда ўсиб кетган

экан, ана, Булдуруққа бир тегирмон сув келтирсин! Қара, ҳамма ёқ қақраб ётибди-ку, қизигар? Жуда ёзувчи бўп кетган экансан, ана, икковинг бамаслаҳат Тошканга хат ёз, бизга сув керак, деб ёз, бева-бечораларни тўплаб имзо кўйдир!..

— Ошнам лайлак ҳайдаб юргани йўқ, Шуро бува, — деди Яхшибоев қовоқ солиб. — Масъул лавозимда у, ишониб топширишган унга... Биздан бўлак ташвиши ҳам оз эмас.

— Қишлоғигаки қайрилмаса-я, қизигар!.. — деб гудранди Ҳотам Шуро.

— Ҳақорат қилманг!

— Ҳақорат қилсан, пишириб ейсанми! — деб баттар қизишиди Ҳотам Шуро, сўнг бирдан бўшащди, базур эгардан тушиб, жиловни уловнинг бўйнидан ошириб олди-да, бу тарафга чўлоқланиб келди, ёгоч оёгини чўзиб ўтириди. — Чарчадим, Назаржон, — деди зорланиб. — Келиб муҳрни оларсан, деб ўйловдим. Сенда савод бор, менда икки-уч оғиз чийратма сўкишдан ўзга савод йўқ, болам. Худога шукр, эсон-омон қайтдинг, бошқаларнинг кўпи келмади, лекин менинг додим етган экан, ўқقا учмадинг, сог-омон қайтдинг, энди ол мансабингни... Ўн йилдан бери кутаман, ўн йил-а!..

— Ўн бир йил, — деди Яхшибоев. — Беш йил ўқидик, кейин олти йил у ёқда... Раис бўлишим қийин, Шуро бува, мен ўқишнинг сал енгилини танловдим, ҳисоб-китобдан мазам йўқроқ.

— Ҳисоблайдиган нарса ўзи йўқ, болам, — деди Ҳотам Шуро. — Ҳисоблайдиган пайт келгунча у ёгини ҳам ўрганиб оласан.

— Биргадликдан бошласам...

— Майли, биргадликдан бошлайсанми, бошқасиданми — ишқилиб, тез орада қўлимдан муҳрни олсанг бўлди. Анави санги жўранг... келмайдими энди?

— Билмадим, Шуро бува. У ердаги мансаби анча улуг, қўйворишмаса кераг-ов.

— Ўзга юртда султон бўлма, ўз юрtingда ултон бўл!..

— Жуда ошириб юбордингиз, Шуро бува, Ўртақўргон бегона юрт эмас, ўзимизнинг эл.

— Барибир, колхози бошқа-да!..

Яхшибоев мийигида кулди. Ҳотам Шурога Ўртақўргонда колхоз йўқлигини тушунириб ўтириш фойдасиз эди. У шаҳарга ўзи борган, бир вақтлар боргану мактаб ундириган, нўгой муаллималардан бир йўла бештасини

бошлаб келган, район марказида ҳам бўлган, молияга учраган, банкага кирган, шаҳар одамларини кўрган, лекин фикр ин қадар — ўша-ўша.

Рости, завқи келди, ичида унинг соддалигидан кулади. Лекин Ҳотам Шўро, гарчи у қишлоғу шаҳардаги тартибу таркибни тутал билмаса-да, донишмандликдан маҳрум эмасди. Туғилганидан то ўлгунича бирорвонинг бир тийинини емаган бу содда одамнинг галати бир ақидаси бор эди. Мен колхозчидан бир чақа пора олмадим, дер эди у, районга ҳам бир тийин пора бермадим, ўзимни мақтамоқчи эмасман-у, лекин ҳамма шундай қиласа, масалан, колхоз районга пора бермаса, район областта пора бермаса, област республикага пора бермаса, республика Московга пора бермаса... қандай соз бўларди-я! Ўшанда коммунизм бўлмасаям, эл-юртнинг қорни ўртача тўйиб яшарди.

Кейинчалик Яхшибоев Ошнога Ҳотам Шўронинг айни гапларини кулиб ҳикоя қиласди. Ошно негадир кулмайди, аксинча, жиддий туриб дакки берадики, бу гапларга исбот керак, ўртоқ Яхшибоев, умуман, сиз бунақа енгил-елпи гапларни бас қилинг, акс ҳолда душман қулогига чалиниб, кераксиз миш-миш тарқалиши мумкин. Хўш, ўртоқ Яхшибоев, деб сўрайди салмоқ билан, сиз қаерда бизнинг системадан яхшироқ системани кўрдингиз; ҳамма тенг ҳуқуқли; ҳамма баробар меҳнат қиласди; меҳнатига яраша ҳақ олади; ўқиш бепул; медицина бепул; дам олгани борсангиз профсоюз йўлланма беради; бу гаплар эса — гирт кўча гаплар, хўш, айтинг-чи, қайси колхоз районга пора берибди, қайси район областта пора берибди, област-чи?.. Балки сиз мени ҳам порахўрга чиқарарсиз? Майли, мен порахўр бўла қолай, ўртоқ Яхшибоев, лекин сиз нега республикага туҳмат қиласиз, хай, майли, республика — ўзимизники, республика сизни кечирар, лекин Москва-га туҳмат қилишга қандай ҳиддингиз сифди? Дунё бедарвоза эмаски, илинган гапни байроқ қилиб юрсангиз! Инкор этмайман, бу хил қабиҳ ишлар оз бўлса-да, айрим жойларда учрайди, айниқса, таъминот соҳасида, лекин сиз битта-иккита экспедитор ёки ревизорнинг хатосини олиб бутун жамиятнинг ёқасига ёпиштирасизми?.. Жамиятимиз жуда пок, ўртоқ Яхшибоев, жамиятимизнинг юзи жуда ёруг, бир-иккита гўсчўрнинг ифлослиги унинг ойдек гўзал жамолини хира қиломайди! Агар шундай деб ўйласангиз, бекорга овора бўласиз!..

Яхшибоев Ҳотам Шўронинг, бу пайтга келиб ўлиб кетган Ҳотам Шўронинг ибтидоий фалсафасини сал бўлса-да замонавийроқ қилиб тушунтиришга уринди: жамият жуда улкан машина, оқсоқол, шундай улканки, унинг икки юз эллик миллионта мурвати бор, битта мурвати ишламаса ёки қингирлик қилса, бас, бутун машинанинг ҳаракатига путур етади. Одамлар сизга мурват эмас, деди Ошно қовогини солиб, мурватда ирода йўқ, одамларда ирода бор, ақлу идрок бор, фаҳму фаросат бор... ҳайронман, ўртоқ Яхшибоев, қачон биз жамиятта бу қадар механистик қараашга барҳам берамиз, наҳотки, сиз, ёзувчи бўлатуриб, шуни тушуниб етмасангиз? Билмадим, оқсоқол, деди Яхшибоев мулзам бўлиб, майли, жамият машина бўлмай қўяқолсин, майли, у жонли ва онгли мавжудот бўлсин, лекин унинг равнақи ҳар бир конкрет одамнинг ҳалоллиги билан ўлчанади, токи битта бўлса-да қаллоб бор экан, жамият равнақи сусаяди! Электрика, деб хитоб қилди Ошно, дунёқарашингиз Ҳотам Шўро даражасида қолиб қотган экан, ўртоқ Яхшибоев, ҳайф сизга университет, ҳайф сизга илгор назария!..

Ўшанда Яхшибоев бошини ҳам қилиб ўтириди. Бўлди, газабга учрадим, деб ўлади, энди менга ҳам равнақ йўқ, шайтон йўлдан урди, гапириб нима қиласдим, жамиятнинг поклигига шунчалар зор эдимми, ўзим пок бўлмагандан кейин, бироннинг ортидан кун кўрганимдан кейин, бироннинг таҳоратига намоз ўқиганимдан кейин... зарилми шу гаплар? Э, оламни сув босиб кетмайдими! Бунгаям жон керак, ахир! Ҳотам Шўронинг гапида буткул бошқа маъно бор эди. У жамиятни сидирғасига покламоқчи эмасди. Йўқ, орзуси янада баландроқ эди — ҳар бир одам ўзини ўзи покламогини истарди. Ҳотам Шўро анойи эмасди, агар ҳамма лоақал ўз ҳалқумини покласа эди, ана унда кўрардингиз жамиятнинг равнақини, ошнам!.. Менинг шўрим қуригани шуки, ҳалқумим билан лафзимнинг ораси очиқ эди, йўқ, лафзим — ҳалқумим эди... Қани у поклик? Олти йил қон кечиб келган одам, минглаб шаҳарлару қишлоқлар ўрнида харобаларни кўрган одам, турмаларнинг деворлари даги қонли ёзувларни, ўликларнинг саржин қилиб тахланганини кўрган одам, уруш тугаса, бас, ер юзида ёмонлик қолмайди, жамийки наҳс Гитлер билан жаҳаннамга кетди, деб ўлаган одам... шу кўйга тушармидим? Тушдим-ку, ахир? Тушса бўларкан-да! Қайси шайтон мени йўлдан урди? Ким у, оти нима унинг?!.

Алами қўзиди. Ошнонинг кўзларига тик боқди, аччиқ-аччиқ таъналарни юзига отмоқчи бўлди. Лекин улгуролмади. Ошно чаққонлик қилди. Болаларча илжайиб, гўё бир вақтлар Мойра деган кўча гўзалига илиқиб қолганида айсинганидай, уялинқираб, қимтининқираб секин гап қотдики, ўртоқ Яхшибоев, сиз мендан кўпроқ китоб ўқигансиз, Максим Горький деган ажойиб пролетар ёзувчиси бор, ўртоқ Ленин унга юксак баҳо берган, қолаверса, сиз амал қиласётган методни ҳам ўша табаррук зот ихтиро этган, яъники — ўша ажойиб киши айтган бир гап бор: дунёда яхши одамлар жуда оз, лекин уларнинг салмоги жуда бисёр; умуман, ўртоқ Яхшибоев, яхши одамлар ўзларининг ибратлари билан жамиятни олга жилдирадилар, мана, улардан бири — Қурбоной қизингиз, неча юзлаб ва неча минглаб хотин-қизларимизга ибрат бўляпти. Қурбоной қизимиз сиз ўйлаганчалик яхши эмас, деб эътиroz билдириди Яхшибоев. Тўгри, гапингизда жон бор, деди Ошно, Қурбоной қизингизнинг таржимаи ҳолида айрим нуқсонлар бор, масалан, унинг яқин ўтмишда пистафуруш-савдогар бўлгани — бориб турган қусур, лекин биз учун унинг тузалгани муҳим эмасми, ўртоқ Яхшибоев, наҳотки, айни ибратли жараёнда ўзингизнинг ҳам ҳиссангиз борлигидан фаҳр этмасангиз?

Йўқ, Яхшибоев фаҳр этадиган аҳволда эмасди; бу пайт — Қурбонойнинг менсимаслик касали хуруж қилган пайт эди.

Ҳотам Шўро ҳақидаги ҳангома эса, асл ҳангома эди. Уйдирма, бошидан адогигача уйдирма-ю, лекин турган-битгани рост — унда Яхшибоев кулиб йиглаган, йиглаб кулган эди. Унда Яхшибоевнинг лафзи пок эди, умидлари ҳам, ниятлари ҳам бирдай оппоқ...

Буни у кейинроқ тушунди.

Қирқ олтинчи йилнинг баҳори тугаб, ёз фасли кирганида Ҳотам Шўро унга битта чўбир от бериб, даштга бригадир қилиб чиқарди. Устида сарғайган аскар гимнастёркаси, ўттизта аёл, беш-олти ўсмир, учта чолу битта қўли йўқ ҳисобчига бош бўлиб юрди. Бўш қолди дегунча, сиёҳқалам олиб бир балоларни ёзарди. Колхозчилар ҳайрон бўлардики, наҳотки, қирқта кишининг меҳнат кунини ҳисоблаш шунча қийин бўлса? Ёшгина тул жувон бўларди, оти — Кунсулув эди, қирқ тўртингчи йилда эрга теккану чилласини ҳам чиқармаган. Айниқса шу синчков эди, неча меҳнат куни олганини билмоқ истаб, нуқул писиб келарди-да, елка оша қарар-

ди. Яхшибоев уни сезиб қолса, бас, Карим ҳисобчидан ялиниб олган қалин дафтарини шартта ёпарди. Вой, бўйнингизда чумоли юрибди, деб хитоб қиласади Кунсулов, келинг, ўзим олиб ташлай... Олиб ташларди ҳам. Ҳар гал чумолини олиб ташлаганида Яхшибоевнинг бўз тани жимиirlаб кетарди. Кунсуловнинг кўзлари ўткир эди, чумолиу майдатчидан қўнгизчаларни топишга уста эди. Чумолидан қўрқарди шекилли, ҳар гал йигитнинг бўйнидан олиб ташлаёттанида бармоқлари титраб-титраб кетарди, нафаси иссиқ эди унинг, гўё тепангда битта эмас, иккита қуёш қуидириб тургандай... айниқса икки ўрим сочи бўйнингни илондай ўрагани ёмон эди.

Яхшибоев чидарди. Ким билсин, бошқачароқ тақдирдан умиди бўлганми ўшанда... Уяларди, Кунсуловдан қочиброқ юради, атай ўзини аёллар кўпроқ жойларга уради, атай довдирроқ қизларга хушомад қиласади. Довдир қизларнинг юзлари нақш олмадай қизаришини кўринг эди. Энг хунуклари ҳам малика бўп кетарди ўшанда!.. Раҳми келарди уларга, иложи бўлса-да, бир юмалаб қирқта йигитта айланса, қирқта қирқин қизга уйланса, қирқини ҳам баҳти қилса! Лекин бирига ҳам дахл қилмади-ку? Сабаби не? Виждени зўрлигими?

Энди ишонгинг келмайди. Энди у гапларга сал енгилроқ қараш мумкин. Лекин унда қийинроқ эди... Бир куни пешинда, хирмонда дон совуриб, ҳориб-чарчаб, шабада тинган пайтида сомон гарамига ёнбошлаганча ухлаб қолди. Нафаси қайтиб уйғонди. Кўрса, устида Кунсулов ётибди, икки қўлини юзларига маҳкам босган, елкалари қалт-қалт титраган... Илкис силкиндию тагидан сиргалиб чиқди. Аёл гарамдан пастга думалади. Думалаган пайтида ҳам қўлларини юзидан олмади. Пастга тушиб, тупроққа беланди.

— Миянг жойидами, чилласи чиқмаган тул! — деб бақирди Яхшибоев.

— Чиллам чиқмагани рост, — деди аёл тупроққа беланиб ётган жойида. — Чимилдигим ҳам йигилгани йўқ.

— Чимилдиқ — эскилик сарқити! — деб бақирди Яхшибоев.

— Мен ўзим сарқит эмасман-ку, ақажон!.. — деди Кунсулов. — Яхши кўрсам нима қиласай, ақажон?!.. Опкетинг мени, майли, қаёққа десангиз ҳам кетавераман, опкетсангиз бас...

— Эсингни йиг, бор, машогингни тер! Эл нима дейди, ўйламадингми, энагар?

- Қиз кўп-да, а? Туллигимдан ҳазар қиляпсизми?
- Уруш, Кунсулув, уруш... туллигингга мен айбдор эмасман.
- Қиз бўлсан қарапдингиз!.. Қизман мен, акажон, ишонмасангиз... ана, похолга ётқизиб кўринг!
- Энди шу гапни элга ёйишинг қолди. Уятинг йўқ экан, Кунсулув!
- Элга ёймайман, сиз билсангиз бас-ку, акажон!.. Ўн гулимдан бир гулим очилмаган, акажон! Тозаман, акажон, Нуъмон аравакаш опкеладиган сувнинг ярмини ким ўгирашини билмайсиз-да!.. Гўримга гишт қалайди, лекин мен на қилай, акажон, кўнглим сизни тусаса, мен бечорада не айб?.. Ё сизга бир бало бўлганими, акажон, нега ҳеч қарамайсиз?!

Яхшибоевнинг юзига қон тепди. Бир хаёли тупроқ-қа беланиб ётган аёлни шарт кўтариб, гарамга бўсиш бўлди, лекин... Лекин бу истак газабдан эканини сезиб турди. Бундайроқ жўн истак ҳам бордай эди, аммо одамлар кўришидан чўчида.. Чўчимаганда ҳам, ҳамма нарса аён эди. Кунсулув энди ўзиники, аламзадалик қилмаса, бас, қасдашмаса, бас — ўзиники!..

Секин бориб, аёлни ердан турғазди. Сочига илашган хас-чўпларни олиб ташлади. Чанг босган кичкина дагал қўлинни олиб секин лабига босди — китобларда ўқиган эди, олти йил урушиб ҳам эсидан чиқмаган экан! Аёл бечора унга анграйиб тикилди, сўнг шошашиша кўйлагини қоқа бошлади.

— Шошмайлик, Кунсулув, — деди Яхшибоев. — Биламан, сен яхши... қизсан, лекин сал шошмайлик. Мениям кўнглим тусайди сени...

Шундай дедиую шарт қайрилиб, ангорга оралаб кетди. Сал ўтмай шудгор бошланди. Бир гектарча жой эди. Хотин-халаж билан бирлашиб, шугина жойни шудгор қилиб, қовун-тарвуз уругини қадаган эди. Палаги узайиб қолган экан, билиб-билмай, яшил пайкални эзгилаб, бандларини узиб кетаверди. Шудгордан нариға ўтганида, ортидан от дупури эшлитилди. Қараса, Хотам Шўро...

— Нима қиляпсан, энагар чўпоннинг боласи! — деб бақирди раис. — Кўкка кўзинг ўрганмаган-да а? Битта аёл боқмаса, шунинг қасдига палакни узасанми пала-кат?!

Яхшибоев ҳайратланиб тикилди унга. Тикилдию дарров тушунди — раиснинг бўйнига кичикроқ дурбин осилган экан.

— Ҳолингта қараб юр, бола, йўқса нақ кўзингни ўйиб оламан!

— Э, менда нима айб! — деб қичқирди Яхшибоев. — Ўзи кеп тирғалди-ку?..

— Шундайми?.. — деди Ҳотам Шўро сал ўйланиб. — Кунсулув эдими?

— Ўша, бошқа ким бўларди!..

— Номардик қилма, — деди Ҳотам Шўро. — Кўнглинг бўлса, ўйлан шунга. Яхши нарса лекин, тул қолган-у, бўй қизларга бўй бермайди. Ўйлан, итдай хизматингни қилади... Ўйлан, энагар, қизлигини қовуриб ейсанми?

— Гап-сўз кўпаяди.

— Гапдан қўрқасанми ҳали? Э укам, билмабсан-да, бу, одамзод дегани Одам Ато замонидан бери гапиради-ку? Жаги тинганини ҳеч бир эшитганмисан? Ўйлан-да,nomard, Кунсулув бўлмаса — Ойсулув, тул бўлмаса — бўйдоғи, қачонгача белга бойлаб юрасан, баччағар? Шунча хотин-халажнинг орасида юриб, ҳамманинг кўнглини бузасан-ку? Эгали бўл-қўй! Нима қиласан, уларни ҳам, ўзингни ҳам қийнаб?..

Яхшибоевнинг унагиси борки, бир куни онасига маслаҳат солди: мен шу Кунсулувга ўйлансан, эна. Она бечоранинг жаҳли чиқди. Оринг борми, деб қичқирди, шунча бўй қиз турганда Кунсулувга ўйланасанми? Яхшибой чўпон аксинча, жўяли қилиб гапиради: қўй, кампир, буни уришма, азбаройи одамлигидан бу, бир тул бечорага қайишганидан, нега ўғлингни коййсан, ахир, урушни очган у эмас, гирмон қисталоқ-ку? Гирмонни ер ютсин, деб қарранди она, ўглим омон келганига яраша тенгрогидан топсин-да, отаси, сатта¹ қиздан сайлаб олмайсанми?

Яхшибой чўпон ўлгудай содда одам эди. Кечқурун ўғлини ёлгиз қилиб, секин маслаҳат бердики, элу юртнинг удуми шу, болам, агар шу Кунсулувга кўнглинг кетган экан, аввал мундайроқ бир қизга ўйланиб, кейин бўйида бўлмасидан ҳайдаб юбориб, расми-русмини келтириб, ундан кейин Кунсулувнинг ўзига оғиз солсанг бўлмасмикан, Назарбой?.. Яхшибоевнинг жаҳли чиқди: бўлмагур урфни деб яна бир бечорани қурбон қилиш нимаси, ота? Яхшибой чўпон пинагини бузмади: мундайроқ бир хунугига ўйлансанг ҳеч нарса бўлмас, болам?.. Ўғил баттар газабланди: бориб турган хурофот

¹Юзта демоқчи.

бу, ота! Яхшибой чўпон ҳам бўш келмади: менинг бўлганим шу, болам, сут билан кирган эди, энди жон билан чиқади!

«Мен-чи? — деб сўради ўшанда Яхшибоев алам билан. — Сизнинг болангизман-ку, нега мен ўзгара олдим-у, лекин сиз...»

«Сен сутнинг устидан ароқ ичиб қўйгансан, болам».

Отанинг хурофоти ҳам, элу юртнинг урфу удумлари ҳам — бариси ўз йўлига. Кейинчалик Яхшибоев худди шу мавзуда — бўй йигит эр қилган хотинга уйланиши мумкинми ёинки бева эркак қиз болага уйланиши мумкинми — ёзилган семиз-семиз китобларни ўқиб кулади, ўша китобларни таҳдил этиб неча-неча газетаю журнал саҳифаларини банд этган танқидчилардан ҳам кулади. Мажлисларда сўзга чиқиб, э нодонлар, адабиётнинг вазифаси — муайян одамнинг иффатига қоровуллик эмас, деб айтади, адабиёт вижданни муҳофаза этади, холос, иффат ҳам, гурур ҳам, нафосат ҳам шунда!..

Айтади-ю, лекин гапларига ўзи ҳам ишонмайди. Энди бу гаплар уччалик тўғри келмайди. Унинг ўзига тўғри келмайди. Бу гапларни у жуда эрта, эллигинчи йиллар атрофида, гўринг нурга тўлгур Шарифга ўҳшаган олимлару ёзувчилар Алпомишу Гўрўглиларни калтак олиб ҳайдаб юрган пайтларида ўйлаган эди. Унда бу ўйлар ярашарди. Энди эса — кулгили. Худди ўша семиз китоблару уларнинг сон-саноқсиз таҳдиллари каби кулгили.

Фақат битта ҳис қолмаган, тинчлик бермайди у, уйқудан бездиради. Ўйлайдики, асл тақдир Булдуруқнинг даштида, дони чош хирмон ёнида, чогроқ похол гарами тагида қолиб кетди. Ўйлайдики, Кунсулув дегани кундан-да, ойдан-да сулувроқ эди. Мұҳсинадан минг бора беҳроқ! Ҳаттоки Олиядан ҳам яхшироқ. Олиядан яхшилиги шундаки, Кунсулув ундан қурбон талаб қилмасди, ўзи садқаю ўзи қурбон бўларди; иккови бир тану бир жон бўлиб яшарди — бир уй тўла бола, қўрада сигирлару қўйлар; кенг бир ҳовли, ҳовлида — сон-саноқсиз дараҳтлар, бариси ям-яшил, қишин-ёзин яшил. Ўйлайдики, Кунсулув билан бўлса, бас эди, олмалари қиша ҳам гулларди!..

Энди унинг бор-йўқлигини билмайди. Эсда қолгани: соchlари иккита ўрилган эди, кўзлари яшилроқ, қарашлари тик эди.

Шу, холос.

С а к к и з и н ч и м а н з а р а

Қирқ олтинчى йилнинг йигирма саккизинчи декабрида Ошнодан кичкина мактуб келди. Мактуб йигирманчи декабрда ёзилган экан. Шаҳар почтасидан районга, райондан то қишлоққа етгунича роппа-роса саккиз кун ўтибди. Мұхими — ичидаги мазмун эскирмагани. Янги йил базмiga таклиф.

Ошнори согинганини ўшандада сезди. Икки кунни бир амаллаб ўтказди. Ўттизинчи декабрь кечқурун жуда эрта ётди. Күзи илинавермади. Тұшақда тұлғаниб ётиб, вақтни бир амаллаб сағарға етказди-да, ўрнидан турди. Ҳовлиға чиқди. Бостирмада турған отини эгарлади. Бир тұрва емни от бошига илди, бир тұрvasини хуржуннинг күзига солди. Сұнг ювинди. Талабалиқ давридан қолган шаҳарбоп кийимларини кийди. Бошига отасининг тулкитумогини бостириб, отини ечгани борди.

Булдуруқдан чиққанида қор ёға бошлади. Шамол ҳам рўпарадан эди. Оти ҳам, ўзи ҳам қийналди. Йўл йўқ. Бийдай чўл. Тонг оқарганида тулкию қорсоқларнинг излари, товушқон излари кўзга чалинди... Итлар ўйнаганми, бўрилар ўлжа талашганми — қори тит-пит қилиб ташланган жойлар. Пасту баланди билинмайди. Ўнг тарафдаги ясси тогларни элас-элас қора олиб, улардан жудаям узоқлашмай, жиловни тик тутиб, шарқ тарафга йўл солиб кетаверди.

Қорни очганидан билдики, чошгоҳ келибди. Қўйнидан тутун олиб, бир бурда нон синдириди. Ноннинг суви қочган экан, томогига тиқилган пайтларида, тумогига илинган қордан олиб оғзида эритди. Бир пайт чап тарафдан арава излари чиқиб келганини кўрди. Соат ўтмай, икки аравани қувиб етди. Суриштириб билдики, йўлида тўғри кетаётган экан. «Қизил қаҳрамон»дан бўламиз, деди ёшгина аравакаш, Абдулла раиснинг колхозидан.... Овози негадир қалтираб чиқди. Шуни сезди чоги, унинг шериги, соқоли сийрак пачақина чол секин тасалли берди: чўчима, болам, эни бегонага ўхшамайди, кимнинг авлодидан бўласан, полвон йигит?

— Яхшибой чўпоннинг улиман, — деди Яхшибоев, — булдуруқлик чўпон бор-ку, ўшанинг ули!..

— Биламан, — деди аравакаш чол. — Иккитаси қайтибди, деб эшитувдим, сен қайси бирови бўласан?

— Каттаси, — деди Яхшибоев. — Ўртанчамиз ҳам қайтди, кенжамиз қолиб кетди, бува.

— Э, урушнинг эналарини!.. — деди чол. — Кенжарнинг шўрини қуритди-да, болам, кенжа ўз оти билан кенжада, ҳали суюги қотмаганда, ўзини ўтгаем, сувгаям ураберади-да...

— Катталардан ҳам кўпи қолиб кетди у ёқда, уруш ёш танламас экан, бува.

— Йўқ, болам, — деди аравакаш. — Ёш танлайди, болам, катталардан қайттани кўп бўлди, уруш авваламбор навжувонга қирғин келтириди...

Чол жимиб қолди. Шунда Яхшибоев от жиловини тортиб, орқароқда келаётган ёш аравакашдан аста сўради:

— Кенжаси қайтмаганми буванинг?

— Кенжаси, — деди йигит ҳам овозини пасайтириб. — Ўн тўққизида кетувди, бизлар унда бола эдик.

— Уйланиб эдими?

— Уйланувди, — деди аравакаш йигит. — Боласи бор, энаси кетиб қолган. Чол ўзи ёлғизқўлли, кампири ўлган, неварасиниям ортмоқлаб юради, бирорвга ишонмайди. Қаранг, ака...

Яхшибоев дурустроқ разм солиб, олддаги арава устига уйилган юк орасидан кичкина бир бола мўралаб турганини кўрди. Нари борса — етти ёки саккизда, гаму ташвишлардан холи, кўзлари қувгина, устига жул ўралганки, кичкина бир тирқищдан сапчадеккина бошча чиқиб турибди. Чамаси, етимлигини тузукроқ пайқамайди. Пайқамагани ҳам дуруст. Дунё кўрган бола эмасми, Яхшибоев отини сал қистаб яқинлашиб борганида ҳам, жўрттага қовогини уйганида ҳам чўчимади, тик боқиб кетаверди.

— Ўзингни танитганинг яхши бўлди-да, Яхшибойнинг ули, — деди чол, орқасига қайрилиб. — Сайдалибой сал чўчувди.

— Нимамдан чўчийди? — деб кулди Яхшибоев. — Устимда — пальто, маълимнамо одам бўлсам?..

— Э, гап кийимдами, болам. Энди-ку, юрт сал тинчили, лекин уруш маҳали ҳар хил қаззоблар пайдо бўлувди-да... У ёқда — Гитлер ҳароми, бу ёқда шунақалар... Э, нон ташиганинг шўри қурсин эди, болам. Сайдалибойнинг қари отасиниям шу йўлда сўйиб кетишган-да!..

— Ундейларни отиш керак эди! — деди Яхшибоев газабланиб.

— Отилган, болам, — деди чол. — Жонузоқнинг карвонини тўсган экан, шарт милтигини чиқариб отиб

ташлаган. Қўрқмаган-да, болам, Жонузоқ қўрқмаган, бунинг отаси Тешабой қўрқсан, бўлмасам, бунинг отасига Абдулла раис яшириқча наган бериб қўювди. Энди, Жонузоқда отнинг калласидай юрак бор-да, болам!..

— У кишини менам кўргандайман, — деб эслади Яхшибоев. — Бизди бир вақтлар шаҳаргача бепул обориб қўювди. Ошнам билан ўқишга кетаётувдик. Шу кўрганим — кўрганим, ҳозир ҳам юрибдимикан?

— Ўтган йил бир учратувдим, — деди чол. — Бақувват эди. Э, ундан одамлар мингга киради, болам. Биздан оддин биттагина карвон юрган экан, қара, излари тайпоқ-тайпоқ, бутун чошгоҳда ўтгандай...

— Етиб олса бўлармикан? — деб сўради Яхшибоев, негадир ҳаяжонга тушиб.

— Қийиндир-ов. Туя секин юради-ю, йўли унади. Дарромдан ўтиб қўйган чиқар. Лекин бу арабнинг карвонига ўҳшамайди, қара, туяси озроқ, нари борса — ўн бештacha... Сен шошилма, болам, ҳозир-ку баҳарнав, шамол зўрайса қийналиб қоласан, ҳаммамиз бараввар кетаберганимиз маъқул, дардлаши-и-иб, бирор-бировга эш бўли-и-иб... Нима дединг?

— Маъқул. Карвон арабники эмаслиги аниқми?

— Оқ соқолим билан сенга ўтирик сўзлайманми, болам!

— Соқолингиз оқ-у, лекин озроқ экан-да, бува! — деб ҳазиллашди Яхшибоев.

— Бунинг гапини қара, Сайдали! — деб илиб кетди аравакаш чол. — Бу, дейман, булдуруқлик мардумнинг кўнгли ҳеч исимади-исимади-да!..

Гангур-гунгур гурунг қилиб кетаверишди. Қишининг совуғи ҳам унтуилгандай. Йўқ, унтуилмаган, пальтодан ўтиб боряпти-ю, лекин анави жулга ўралган етти яшар болага қараб, унинг совқотмаётганини кўриб, сенинг ҳам юрагинг илийди. Оддинда — чолнинг араваси, оқ ахтага қўшилган; орқада — Сайдали, мalla оту сал чогроқ араваси билан; икки ўртада — Яхшибоев, тагида қора чўбири, гоҳ олдроққа ўтиб чол билан гаплашади, гоҳ ортоқда қолиб Сайдалидан гап сўрайди... аравалар гичирлайди... отлар бетиним пишқиради... қор босган йўл секин-секин қийилиб боради...

Кеч кирдими, совуқ зўрайди. Аравакашларнинг устлари қалин эди, парво қилишмади. Яхшибоев отининг жиловини Сайдалининг аравасига боғлаб, ўзи ёнма-ён юриб кўрди. Пиёда юриб бадани қизигач, тагин отга минди. Йўлдаги от-уловлар ҳам кўпайди, йўлнинг тарҳи

ҳам очилгандаи бўлди — бирор шаҳардан, бирор шаҳарга кетиб борар эди.

Ниҳоят, Дарғомнинг лопиллаган кўпригидан ўтдилар. Дарёнинг суви қуриган, ўзани жаҳаннамдай қорайиб қўринар эди.

Ўртақўргон бозори биқинидаги қатор карвонсаройлардан бирига бориб тушгандарида кеч шом эди. Араваларнинг юкини тушириб, шотиларни тепага «лайлак» қилиб қўйишиди. Отларни ичқарига — сайисхонага киритдилар. Яхшибоев чўбирини тўрдаги охурга бοлаб, тумшугига тўрва илди.

Пул бермоқчи бўлиб, саройбоннинг ҳужрасига кирди. Кўрса — эски таниши, ўша, Ошно икковини роса лақиллатиб, учтўрт кун тугал отларнинг тезагини курратган одам.

— Ҳа, амак, — деб ҳазиллашди, — ўқишга киритиб қўймайсизми?

Саройбон тушунмади. Чамаси, у неча йиллар бурун қишлоқдан келган иккита мишиқи ўспиринни алдаганини унтиб юборган эди. Кўрдики, туппа-тузук кийинган бир одам, карвонсарой аҳлига ўҳшамайди.

— Юринг, меҳмон, — деб ялтоқланди, — сизга жойингизни кўрсатай. Алоҳида хонамиз бор, энди,чувринди-пурвондига аралашмай, тинчроқ ором олсинларда...

Яхшибоев унга пул берди. Отимдан хабар олиб туринг, деб тайинлади, мен кечроқ келаман, балки келмасман, лекин битта жой таҳт тургани маъқул.

— Битдан мўлми? — деб сўради охирида.

— Йўғ-э, ака, — деди саройбон. — Битни синф сифатида тутатиб юборганимиз.

Ошонинг ҳовлиси чарогон эди. Қори куралган, гиштин йўлаклари саранжому саришта, йўлак четидаги гул пушталари қипиқ билан ёпилган, дарвозаҳонада бир чироқ, йўлаклар устида иккитаси, сўнг, айвонсифат узун бостирманинг тагида ҳам қатор чироқлар, кўк, пистоқи, қизил — мисоли томошабог!..

Ошно уни маҳкам қучоқлаб олди. Мўйнали пўстини елевгай ташланган экан, сирғалиб ерга тушди. Шошиб кўтариб олди, сўнг бир қўлида пўстинни тутганча, униси билан дарвозанинг тамбасини ўтказди.

— Э, отинг кўчадами? — деб сўради, дўстининг ўрма қамчисига қўзи тушиб.

— Ташлаб келдим, тайинли жойда.

— Тезроқ юр, — деди Ошно. — Юпунроқ турибман, шамоллаб қоламан.

— Оббо! — деб кулди Яхшибоев. — Нозиклашиб қолибсанми, ошна, Булдуруқнинг совуғи қаттиқроқ эди, чидардинг-ку?..

Ошно ҳам унга қўшилиб кулди. Сўнг йўл бошлади. Бориб кенг даҳлизга кирдилар. Бурчакда каттакон печка бозиллаб турган экан. Ошно унинг бошидан тумогини олиб, илгич тахтанинг тепасига ташлади, пальтосини ечишга ҳам ёрдамлашди.

— Янгилаб олмабсан-да, — деди. — Ё пулинг йўқми?

— Пул бордай, — деди Яхшибоев. — Энди, шунга ўрганиб қолган эканман.

— Даргом музлагандир?.. Йўлда қарамадингми?

— Қуриб ётиби, — деди Яхшибоев. — Эсингдан чиқдими, ҳар йил қищда қуриб қолади-ку?

— Тўғри-тўғри, — деб бош иргади Ошно. — Қуриб қолиши тайин, тоғ яқин бўлгандан кейин қуриб қолади-да... Узоқдан оқиб келадигани қуrimайди.

— Ҳотам Шўро Даргомдан бир ариқ сув сўраяпти, — деб эслади Яхшибоев. — Шуни гаплашиб берсанг бўларди. Ўзимиз ариқ қазиб оборардик. Икки-уч буримдан ўтказсак бас эди, нарёги — нишаблик, сув ўзи оқиб бораверади.

— Яхши, — деди Ошно, — ўйлашиб кўрамиз. Менинг бир ўзимнинг қўлимдан келадиган иш эмас бу, мен бор-йўғи камтарин бир газетчиман, лекин катталар билан гаплашсак, балки кўнишар?..

— Бизга кўп эмас, бир ариқ сув керак.

— Юрақол, — деб қистади Ошно, — кейин гаплашамиз. Меҳмонлар маҳтал бўп қолишади. Йўқ, аввал ўзингни бир ойнага солиб ол...

Ошно бурчакка имо қилди. Яхшибоев одам бўйи келадиган тошойнага ҳадиксираб яқинлашди. Анчадан бери ўзига қарамаган эди, кўрсаки, қадди-басти тузук, фақат кийимларининг оҳори кетган... Асли орденлари ни тақиб олса бўларкан...

— Соқол ўсибди-да, ошна, — деди. — Эрталаб олувдим, йўлда ўсиб улгуриби.

— Парво қилма. Ё устара берайми?

— Даҳмаза бўп кетар. Хай, майли, борига барака-да, ошна!..

Ичкари хонага ўтдилар. Ўртада — тўқис дастурхон ёзилган стол. Меҳмон кўп эмас. Тўрт нафар аёлу икки-

та эркак. Муяссар келин билан Ошнонинг ўзлари. Яхшибоев тўққизинчи киши бўлди.

— Ўртоқлар, танишингиз, — деди Ошно, Яхшибоев нинг елкасидан туртиб олга сураркан, — бу киши менинг мактабдош дўстим, ота қадрдоним, суюнган жўрам Назар Яхшибоев бўлади.

Муяссар пойгакда экан, иргиб туриб, Яхшибоев нинг тирсагидан тутиб, ўртароқдан, сулувгина бир қизнинг ёнидан жой кўрсатди. Меҳмонлар ҳам ўринларидан қўзгалиб, «ўтинг-ўтинг» қилдилар. Яхшибоев эркаклар билан қўл бериб сўрашди. Бири, кексароги ва улуғвори — Искандар Шоймардонов экан. Униси — ёшрори ва чиройлиси — Орифий. Тахаллусим, деб тушунтириди, а так исмим Ориф, шеърларимни ўқиган чиқарсиз, йигит?

Яхшибоев дудмалроқ қилиб бош иргади. Энди жойига ўтирган ҳам эдики, ёнидаги сулув қиз нозиккини қўлини узатди:

— Мұҳсина.

Яхшибоев ялт этиб Муяссарга қарадио унинг маъноли илжайганини кўрди: ўша, ўша мен айтган Мұҳсина.

— Назар, — деди Яхшибоев, қизнинг қўлини авайлаб ушларкан. — Булдуруқдан келдим, колхозда бригадирман.

— Қаҳрамон бригадир! — деб мақтади Ошно. — Яқинда раис бўлади.

— Йўт-э, — деди Яхшибоев қизариб. — Ошнамиз ошириб юборяпти.

— Рост-да, жудаям рост-да!.. — деди Муяссар. — Мани ўртогим ҳеч ёлгон гапирмайдилар.

Яхшибоев ёнидаги қизга тузукроқ қаради: сулув, ёши йигирма учларда, Муяссардан анча ёш, ундан-да нозикроқ, ундан-да кўркам... Мұҳсинага мудом тикилгани Орифийнинг гашига тегди чори:

— Мұҳсинахон — бўлажак санъаткор, ўртоқ бригадир, — деди гўё қизни ўзига тобе қилгандай. — Бизга қарийб ҳамкасаба... Дарвоқе, сизнинг ҳам ҳамкасабангиз бор бу ерда, ана, домлажонимиз Александр Шоймардонович. У киши — гўзашунос олим.

Гўзашунос олим камтарона жилмайди. Ёнидаги рус хотин ҳам тавозе кўрсатди. Чамаси, улар эр-хотин эдилар.

— Тақдирнинг ҳазилини қаранг, йигит, — деб кулди аёл. — Бу кишининг асл исмлари Искандар эди, энди

Александр бўп кетдилар. Мениям исмим асли Клавдия, лекин энди Комила опа бўп кетганман...

— Жуда соз-да, ўртоқлар! — деб хитоб қилди Ошно. — Ҳақиқий байналминал бу, ҳаракатдаги байналминал! Александр Шоймардонович — улуғ олим, гўзанинг эртапишар навларини излаяптилар, айтишларича, яқин ўн йил ичидаги пахтани сидиргасига моси-нада теришга ўтарканмиз.

— Гўза барги тўкилмаса мосина теролмайди, — деб изоҳ берди Александр Шоймардонович. — Сиз, Назаржон, қанақа чигит экасиз?

— Гўза йўқ бизда, — деди Яхшибоев. — Еримиз лалмикор.

— Ҳай аттанг, — деб бош чайқади олим. — Парво қилманг, ўзлаштириб юборамиз ҳали. Ўзбекистонда бир қарич ҳам ўзлаштирилмаган ер қолмайди. Ҳаммасига пахта экамиз ҳали!..

— Бизда сув йўқ, — деди Яхшибоев. — Еримиз яхши, лекин сувимиз йўқ.

— Сув келади, — деди Шоймардонов. — Дарёларни тўсамиз ҳали. Ана, жанубда Ўртақўргон сув омборини курмоқчимиз.

— Бизнинг қишлоқ чеккада қоларкан, домла.

— Тепадаям қурамиз. Тоглардаги музларниям эритамиз. Ҳали кўп ишлар қиласиз!.. Ана, дўстингиз ҳам бизнинг лойиҳаларга ишқибоз, газетасидан каттакон минбар ажратмоқчи!..

Ошно бош эгиб, камтарлик қилган бўлди. Яхшибоев гапга аралашолмай қийналди. Оддида турган таомлардан тотингани қўл чўзди. Йўлда кавшаган бир бурда нони, қорни очқаган эди. Энди бир бурда яхна гўштни олган ҳам эдики, Орифийнинг лаби жийрилганини кўрди.

— Вой, сизга вилка қўймабмиз-ку, — деди Мұҳсина унинг жонига ора кириб. — Ҳозир опкеламан...

Дик этиб ўрнидан турдию жавондан тоза пичогу санчқи келтирди. Санчқини чап қўлига, пичноқни ўнг қўлига тутқизди. Ҳаракатида недир бир таъкид бордай эди. Яхшибоев дарров тушунди, демак, вилкаси чап қўлда, пичоги ўнг қўлда тутиларкан. Кулгиси келди, лекин сиртига чиқармади. Индамай овқатини еяверди. Гурунгта аҳён-аҳёнда қулоқ тутиб қўярди: шаҳар шимолида яна бир водокачка қурилди... поездларнинг қатнаши ёмон... битта детдом тутатиљди, сабабки, бева аёллар болаларни боқиб олишди... инқилобнинг ўттиз йиллигига тайёргарлик қандай боряпти, хусусан, сизнинг

газетангизда... олимларни сафарбар этиш керак... шеърлар керак, йирик полотноларни босиш имкони кам, жамики имконият Тошкентта ўтиб кетди, барча идоралар ўша ёқда, Ўртақўргонда ҳам бирор кичиқроқ нашриёт очилса зиён қилмасди... менда ваколат йўқ, ваколатим бўлса, ўзим билардим нима қилишни... хўш, нима қиласардингиз, ўртоқ Орифий?..

Яхшибоевнинг нафси сал ором олди. Оғзини сочиқ-ка артиб, секин бош кўтарди, Орифийнинг салгина хўролзаниб турганини кўрди.

— Воҳамиз маданиятини гуллатардим! — деб хитоб қилди у.

— Сизга ишонса бўлади, — деди Муяссар. Унинг овозида Яхшибоев андак кинояни илғагандай бўлди. Ажабсинди. — Қани у — театрни иккита қилганингиз?

— Бўлади, — деди Орифий. — Вақт керак, холос. Ахир, Муҳсинага ўхшаган кадрларни бекорга тарбия қиляпмизми? Буларга ҳали катта майдон керак. Нима дедингиз, Александр Шоймардонович?

Гўзашунос олим ёнидаги аёллар билан секин гаплашиб ўтирган экан, саволни тузукроқ тушунмади:

— Сугориладиган майдон бизда ҳали оз, — деди.

— Кўнгиллар қақраб ётибди, — деди Орифий, унинг гапларига бошқача тус берид. — Уларга зўр маданият керак. Кўнгил қўриқларини ўзлаштириш иши — энг буюк иш. Умрни тикишга арзийдиган иш.

Давра қарсак чалди. Муяссар яна бир бор мийигида кулиб қўйди.

— Мана, дўстимиз, лалмикор йигит, — деди Орифий сал руҳланиб, Яхшибоевга бармогини ўқталиб. — Сўраб кўринг, Александр Шоймардонович, бунинг кўнгли зиё тусамайдими? Тусайди! Ана, ўзи айтсан!..

Яхшибоев гижинди. Хайриятки, Муяссар унинг аҳволини тушунди.

— Орифийжон, — деди юмшоқроқ қилиб. — Назар aka сиз ўқиётган дорилфунунни етти йил олдин битирган.

— Нега бўлмаса бригадир? — деб хитоб қилди Орифий. — Ё бу киши иқтисодни ўрганганми?

— Иқтисодни, иқтисодни, — деди Яхшибоев баттар гижиниб. — Энди ўша билимларни ҳаётга тадбиқ этиб ётибмиз.

Муяссар кулиб юборди. Ошно ҳам унга қўшилди. У жуда босиқ эди бутун, меҳмонларга кўпроқ эрк берид қўйган эди, ўзи жуда кам гапиради.

— Назар Булдуруқни эшитганмисиз? — деди Муяскар Орифийга синовчан қараб.

— Эшитганман, — деди Орифий. — Бир-иккита ки-тоби чиққан. Шу кишиими?

— Шу, — деди Муяссар.

— Ўшамисиз? — деб сўради Орифий Яхшибоев-нинг ўзидан.

— Э, у одам бошқа, — деди Яхшибоев кулиб. — У одам урушга кетган.

— Қайтмадими?

— Қайтмади.

— Тўгри, — дея гапга қўшилди Ошно. — Урушга кетди-ю, кейин Ўртақўргонга қайтмади. Туппа-тузук қалами бор эди лекин.

Яхшибоев дўстининг таънасини тушунди. Секин елка қисиб, иложсиз эканини билдириди. Сўнг эски аҳдларини эслатгиси келди: ахир, икковимиз ҳам Булдуруққа кетмоқчи эдик-ку? Сал туриб, фикридан қайтди. Айтса, Муяссарнинг оғринишидан чўчиди. Муяссар келинни яхши кўрарди. Муяссар келин унинг иззатига етган доимо. Мана, бугун ҳам таклиф этган, манави мирзакуруққа яккалатмай ўтирибди. Тузук, Муяссар келин тузук, Ошно Булдуруққа борганида бундан ортигини топиши қийин, майли, иккови қўша қарисин.

— Урушга борганимисиз? — деб сўради Орифий.

— Борувдик.

— Бизам борганимиз, — деди Орифий.

— Қайси фронтда бўлгансиз?

— Ҳаммасида.

— Орифий — ҳақиқий аскар! — деди Александр Шоймардонович. — Ўзининг оташли сўзлари билан курашган аскар! Унинг учун қадаҳ кўтарайлик!..

Яхшибоев бошда кўпроқ алаҳсиган экан. Қарасаки, қаршисида қадаҳи лиммо-лим турибди. Чўқишириб ўтирмади, дадилроқ бўлай деб, қадаҳни олдию шартта сипқорди. Булдуруққа борганидан бери ичмаган эди — кўкрагини куйдириб ўтди.

Ошнога қаради. Ошно қадаҳини шунчаки ҳўплади, холос. Қойил, деди ўзича, зуваласи пишиқ бунинг, урушда юрибки ичишни ўрганмагандан қейин... темир экан-да!..

— Муҳсина, сен юр, ошга қараймиз, — деди Муяссар. — Назар ака, сиз-да юринг, тузини кўрасиз.

Яхшибоев унинг нима ниятда чақирганини сезиб, дув қизарди.

— Э, мени қўйинг, келин, — деди уялиб. — Мен бир саҳройи... ошнинг тузини билармидим!..

Аёллар чиқиб кетиши.

— Орифий ука, — деб илтимос қилди Александр Шоймардонович, — шеърлардан ўқинг.

Орифий ноз қилиб ўтирамади. Кўзларини юмиб, гавдасини майда-майда тебратиб шеър ўқий бошлади. Шеърлари ҳажвийроқ мавзуда эди: аракнинг зарари, хурофотга қарши, мулланинг қилмишлари, қиз-жувонга кўз олайтирган эшон. Меҳмонларга, айниқса, гўзашунос олимга маъқул бўлди.

— Газетага оборинг, номерга тўширамиз, — деди Ошно, қарсак чаларкан.

— Аввал борини босинг, ака, — деди Орифий. — «Бўри билан чўпон»им ҳалигача бўлимда чанг босиб ётиби.

— Униям босамиз. Кўпроқ қилиб босамиз.

— «Бўри»нгиз босилмаса керак-ов, — деб ҳазиллашибди Александр Шоймардонович. — Исполком раисининг исмига сал уйқаш экан...

Шу ерда Яхшибоев ҳам ўзини тиёлмади. Ростдан ҳам, шаҳар ижрокоми раисининг исми Бўривой эди. Лекин ўзи — бутунлай акси, қўзидаё юввош одам. Арзга кирган одамларга қўшилиб йиглайди. Ҳар ҳолда, ўша одам ҳақида айни латифанамо гаплар юриши рост.

— Исполкомдан рухсат олиб берайми? — деб хўрозланди Орифий.

— Шартмас, — деди Ошно, салгина қизариб. — Ўзимиз ҳал қиласидан гап экан-ку, — шундай деб, Яхшибоевнинг ёнига келиб ўтириди, унинг қадаҳини тўлдирди. — Ол, жўра, совқотиб келгансан.

— Ўзинг-чи?

— Менга бўлмайди, буйракнинг мазаси йўқ. Окопда шамоллатиб қўйганман.

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев ишонмай, — шунча йил қору ёмғир кечиб, бунақа гапни биринчи марта эшиятяман.

— Аввал билинмовди, — деди Ошно, — энди биллингти. Булдуруқ қалай, жойида турибдими?

— Турибди. Болаларинг дурустми?

— Дуруст. Энди ўзинг қачон уйланасан?

— Уйландим, — деб ёлғонлади Яхшибоев.

— Ростданми? Нега тўйга айтмадинг? Кимга уйландинг ўзи?

— Борганда кўрасан, — деди Яхшибоев жилмайиб.

— Э, ёлгонни йигиштир!.. — деди Ошно.

— Бугун анави саройбонни кўрдим, — деди Ошно. —

Ёдингдами, ҳу қишлоқдан келганимизда қўнган жойимизни... Йўқ, саройи бошқа шекилли-ю, саройбони ўша... Битлаб кетувдик-ку, эсингдан чиқдими?

Ошно жавоб бермади. Ҳатто айни эсловни ёқтирма гандай бўлди. Яхшибоев сездики, у Орифий тарафга ўгринча бир қараб ҳам олди — гўё гапларини бирор эшитишидан чўчигандай. Лекин Орифий гап эшитадиган аҳволда эмасди, кўзларини юмиб шеърини ўқирди: қалбим торин юрагимга созладим...

— Бефаросат экан-ку, — деб гудранди Яхшибоев.

— Кўявер, — деди Ошно. — Сенга ўҳшаганлар шаҳардан қочгандан кейин... кунимиз шуларга қолади да.

— Келсан, газетангдан иш берасанми? — деб ҳазиллашди Яхшибоев.

— Йўқ, — деди Ошно бош чайқаб. — Ошна-оғайнингарчилик қилишга ҳаққим йўқ. Лекин бошқа зўрроқ иш топиб бераман.

— Ахир, буям ўшанинг ўзи-ку! — деб кулди Яхшибоев. — Ошна-оғайнингарчиликнинг ўзгинаси!

Ошнога унинг кулгани ёқмади. Аразлагандай жимб қолди. Кейинги сафар кўрганидан бери сал тўлиш гандай туюлди. Йўқ, тўлишмаган, ранги тиниқлашган. Унда ёзнинг бўсағаси эди, офтобда қорайган эди... Лекин ўшандаям Ошно ўзи билан Булдуруқдан бирга келган ўсмиррга асло ўхшамай қўйган эди. Ҳа, дарвоқе, ўсмир қандай қилиб болали-чақали одамга ўхшасин, нимаси билан, ҳуснбузари биланми?.. Э, бор бўл-э, Назарбой, битта нарса бари бир ўзгармабди-ку, ахир! Қара, Ошнонинг ёногига қара, ахир, Мойра босган тамга кетгани йўқ-ку!.. Умуман, бунинг ранги тиниқканми ёки заҳил тортганими? Заҳил тортгани ростта ўхшайди. Ахир, ўзи бўладими шунча дов-даскакка эга бўлиб ўтириш? Қийналса керак? Ориялли йигит эди-ку? Энди-ку баҳарнав, энди унинг номини билишади, обрўси бор, лекин дастлаб анча қийналгандир? Чеккан изтиробла-ри жуда бўлмагандга ичкуёвнинг дардларига тенглашиб қолар?.. Йўқ, ҳар ҳолда, бунинг кўп гапларни унутгани аниқ. Йўқса, ўзини бундан бирор ўн-ўн икки йил олдин талаган битларни эшитиб хавотирга тушмасди, атрофга ўгринча боқмасди. Сизга осонроқ, Назарбой, сиз таржимаи ҳолингиздан уяладиган даражага етмадингиз.

Шуниси қизиқки, бу даражага Ошнодан кўра, сизнинг етмогингиз муқаррар бўлиб туюларди. Ахир, бошдан олғирроқ эдингиз-да!..

— Ошна, — деди секин, — мендан ор қилаёттанинг йўқми?

— Э, ўл-э, Назар жўра! — деди Ошно. — Ҳавасим келади сенга, ростини айтсам. Баъзида уяламан, бунга ишонишинг қийин... Гўё тайёрига айёр бўлиб ўтиргандайман... .

Хайрият, деб ўйлади Яхшибоев, сезгирилиги қолмабди бунинг, ичимдагини ўқиб ўтирган экан. Умуман, ўқиш шарт ҳам эмас. Бошига тушган банда билади-да!

— Қизиқ экансан, ошна, — деди у бирдан меҳри жўшиб. — Менданки хавотир олсанг, унда ким қолади сенга — бу ёргу дунёда қайишадиган? Агарки бугунги кунингдан норози экансан, унда мени сўксанг тузук, ахир, барисига мен ўзим сабабман-ку?

— Оиламиз тузук, — деди Ошно уялинқираб. — Сендан миннатдормиз, жўра.

— Бўлмаса, нега ҳадеб гингшийверасан?

— Одат-да, одат, — деб илжайди Ошно. — Сени сал эртароқ кутувдим, гаплашадиган гапларим бор эди, на-мунча кеч келмасанг?..

— Булдуруқдан келиш ўзи бўладими, яна тагин қишида...

— Айтмоқчи, Мұҳсинани кўрдинг-а?

— Хўш?..

— Энди, айтаман-да... Рости, менинг бу гапларга хушим йўқроқ, лекин Муяссар қўймади... Яхши қиз лекин, кейин армон қилмайсан.

— Ичсам майлими?..

— Қизиқмисан, ичгани қўйилган-ку бу... Мен ўзим ичмасам...

Яхшибоев шишадан қадаҳини тўлдириб ичди. Мусиқа эшитилди. Кимдир қарсак чалди. Кўрдики, Орифий қўлларини икки ёнга ёйиб, елкаларини дириллатиб рақсга тушаёттир. Қарсак чалаёттан — Александр Шоймардонович. Олим. Гўзашунос. Сув омбори қурадиган одам. Дарвоқе, буларнинг барини бир одам удда қиласмикан?..

— Ишқилиб, мамнунмисан? — деб сўради Яхшибоев.

— Нолисам барибир ишонмайсан, — деди Ошно кулимсираб. — Ишларим тузук, обрўдан ҳам бордай. Лекин ўзим ёзмаяпман. Ёзмоқчи бўламан-у, лекин қўл

бормайди... Гүёки ҳеч маҳал мақола-пақола ёзмагандайман.

— Виждонли одамсан-да, — деди Яхшибоев. — Эсласанг, биз у пайтларда нон учун ёзардик.

— Бекор гап! — деди Ошно. — Кўнгил учун ҳам ёзган пайтимиз бўлган.

— Орифий ҳам кўнгил учун ёзади... Кўнгил бир чақага арзимаслиги ҳам мумкин.

— Қўй бу гапларни, ярашмас экан. Ҳа, айтгандай, бу гапларни Булдуруқдаям айтасанми? Айтмасанг керагов... омон юрибсан-ку!..

Яхшибоев кулиб юборди. Адашган бандалармиз, деб ўйлади, бутунлай ўзга лаҗжаларда лақиллаб юрибмиз, отамиз билан онамиз тушунмайдиган лаҗжада... Шундай бўлиши табиий шекилли? Ҳаёт, тадрижий такомил, тараққиёту аксилтакомил... Иборалар жуда кўп.

Бу мендан нима истайди ўзи, деб ўйлади, наҳотки, мени унтиши шунчалар қийин бўлса, ахир, мен ўзим Булдуруқда юрганимда уни ҳар куни ҳам эслайвермайман-ку, бу ҳам мени тинч қўйса бўлмайдими? Нега торгинади бунча, нега бунча уялади? Ахир, мен унга ҳеч нарсани таънау таъма қилаётганим йўқку? «Муяссар қўймади» эмиш!.. Балки сен ўзинг қўймагандирсан?..

Муяссарга дугона бўлса, унда буям бирор амалдорнинг қизи ёки жияни чиқар, деб ўйлади, энди, Ошно билан иккимизнинг киндингимиз шунчалар қаттиқ бойланган экан, бу бечора ҳам ўзига ўхшашимни хоҳлаб қолгандир? Ҳарна, ёнингда яна битта ўзингта ўхшаган одам бўлса яхши-да, жамийки гуноҳни иккига бўлиш-чи? Ёмонми шу?..

— Ўртақўргонга келсам, яна ўгрибоши бўлиб кетаман-да! — деб киноя қилди Яхшибоев. — Ўзинг ўйла, мелисага тушсам, кейин сўраб-суриштириб сенга ошна эканимни билиб қолишса.... хунук бўлади-да, ошна!

— Парво қилма, мелисадан ўзим чиқариб оламан, — дея кўз қисди Ошно. — Одам ўлдирмасанг, бас.

— Буни қара-я! — деб бошини сараклади Яхшибоев.
— Шунчалар ўсиб кетганингни билмаган эканман!..
— Бас қил, Назар!..

Ошно аччиқланишга уринди, лекин улгуролмади. Муяссар билан Мұҳсина хонага кириб келдилар. Қўлларида — ош тўла лаганлар. Ҳил-ҳил пишган беҳи ҳиди димоқларга урилди. Ошно бармогини дўлайтириб дўк қилган бўлди-да, ўзининг жойига кетди. Мұҳсина ош

тұла лаганни Яхшибоевга берди. Яхшибоев лаганны үртага қўйиб, сўнг курсини сал четта суриб, Муҳсинага йўл бўшатди.

— Ажойиб! — деб мақтади Александр Шоймардоно-вич. — Кўп хушхўр ош бўпти-да!

— Ишонманглар бунга, — деб ҳазиллашди хотини. — Мениям қилган ошимни шунаقا мақтайди, менинг қана-қа пазандә эканимни... ана, Орифий ўзи айтсин!..

— Пазандасиз, янга, — деди Орифий. — Пазандасиз ягона!

Яхшибоев пайқадики, Муҳсина унинг олдига қошиқ суриб қўйяпти. Фаши келди. Намунча меҳрибон бўлмаса, деб ўйлади, бекорга овора бўласан, ойимқиз, бу ерда қошиқда еганим билан, Булдуруққа бориб қўлда ейвераман.

Қошиқда олиб тотинди. Ош ростдан ҳам мазали эди.

— Зўр! — деди Муяссарга қараб. — Зўр ош бўпти, келин.

— Автори ёнингизда ўтирибди, — деди Муяссар.

Яхшибоев Муҳсинага қаради-ю, индамай қўяқолди. Таърифни Орифий илиб кетди:

— Муҳсинага таҳсиллар бўлсин! Бир армоним бор эди... Қирқ тўртингчи йилда, фронтда юрганимда, бомба тагида қолиб ўйлаганларим шуки, жоним омон қолармикан, бориб Муҳсинахоннинг қўлларидан палов ерми-канман!..

— Қўйсангиз-чи, шоир ака, — деди Муҳсина. — Сиз мени танимасдингиз.

— Энди, шоир одамда тасаввур кучли-да! Ҳозир аминманки, ўшанда аниқ сизни тасаввур этувдим. Энди сиз ҳам урушни бир тасаввур этинг, Муҳсинахон, ўқ мисоли ёмғирдай ёғилиб турибди, ҳар қадамда бомба портлайди, жон деганингиз қил устида!.. Ўшанда ёзганман манави сатрларни: Ўқлар бўронидан сени соғ-омон, Олиб чиқдим, эй, янгроқ созим!..

— Айни ўшандами? — деб кесатди Яхшибоев ўзини тутолмай. — Ахир, ўқ ёғиб турувди-ку?

Орифий унга қараб ҳам қўймади. Яна шеър ўқиди, яна Муҳсинага хушомад қиласрга ўтди:

— Фашист мерган эмас экан, Муҳсинахон, мана, соғ-омон қайтдик, лекин мужгон ўқидан қутулмоқ на-сиб этмаган экан...

Муҳсина қизарди. Негадир Муяссарга таънаомуз қа-ради, сўнг Орифийга юз бурди:

— Уруш кўрган одам ҳам шунаقا енгилтак бўладими?

Орифий ҳиринглади. Гүё ҳеч нарса бўлмагандай, ошга уннади. Муяссар ўрнидан туриб, патефонга пастинка қўйиб келди. Бирор ўн минут жимгина тамадди қилдилар. Яхшибоев секин назар солди: ёнидаги қиз жуда оз овқат еди, торгиниб, қисиниброқ ўтириди.

— Соатингиз борми? — деб сўради бир маҳал бетоқатлик билан.

— Шошиляпсизми? — деди Яхшибоев соатига қараб.

— Қачон ўн икки бўларкин?..

— Ҳали бор озроқ...

— Холам кутиб қолади. Ҳаяллама, деб тайинлаб эди...

— Ота-онангиз бу ерда эмасми?

— Бухорода... Онам қолган, иккита синглим бор. Отам урушда ўлган.

Яхшибоев жимиб қолди. Бу қиз у ўйлаганидан сал бошқачароқ экан. Ҳар ҳолда, бу ерлик эмас, узоқдан келган, ҳали ёш, Муяссарга қанаقا алоқаси бўлиши мумкин?..

Сал ўтиб шуни сўради.

— Узоқ қариндошмиз, — деди Мұҳсина. — Тўғриси, менга эмас, мен турадиган уй эгасига... холага қариндош. Холанинг эри отамнинг кичик тогаси эди, уям урушдан қайтмади. Ошнангиз фронтда эканида яқинлашиб қолдик, келиб рўзгорига қарашиб турардим, кўпинча тунаб қолардим.

— Дугоналиги рост экан-да.

— Рост... Муяссар опа билимли аёл. Ошнангизни яхши кўради.

— Уларни мен ўзим таништирганман.

— Биламан, Назар ака, Муяссар опам айтган...

Яхшибоевга ёқди «Назар ака» дегани. Кўнгли эриб бораётганини сезди. Қизга тузукроқ разм солди. Чиройли эди, юzlари оқ, бўйинлари оқ, бармоқлари ингичка, нозик, енги узун барқут кўйлақда, кўйлаги тим кўк рангли, гуллари ҳам кўк, бирданига кўзга чалинавермайди, ёқаси тепароқдан ўйилган, ёқасининг чап буржида кўк капалаги бор, қанотларини ёзиб турибди, чиройли капалак, сидирга кўк ипақдан, қиз гапираётганида қанотлари билинар-билинмас қимирлайди....

Яхшибоев унинг тарзига ром бўлиб қолаётганини пайқади, атай гапни чет мавзуга бурди:

— Орифийни бекор хафа қилдингиз, — деди овози-
ни пасайтириб.

— Э, ўлсин... — деб шивирлади Мұхсина бошини бу
тарафга сал эгиб. Сочлари Яхшибоевнинг юзига тегди,
димогига атиргул ҳиди урилди. — Фронтта бор-йўғи уч
марта борган у, икки марта агиттеатрда, бир марта
олмақоқи ортилган эшелонни кузатиб.... Йўлда бўмбар-
димон бўлганми ёки ўзи тўқиганми, ҳадеб ўшандан
вайсайди... Созини ўқлар бўронидан sog олиб чиққан-
миш... Э, синиб майдо-майдо бўлсин шунаقا соз!.. Сиз
билмайсиз, Назар ака, бир вагон олмақоқини Москвада
сотган бу ярамас, отилмаганига шукр қилсин!..

Қиз аччиқланганида чиройли бўлиб кетаркан. Яхшибоев
шунисига маҳлиё эди ҳозир. Беихтиёр гап қотди:

— Капалагингиз чиройли экан.

— Ростданми? — деб гамза қилди қиз.

— Рост. Капалакни бизда «гўбалак» дейди.

— Биздаям, — деди қиз негадир қувониб. — Капалак
эмас бу, Назар ака, бу — ниқоб, маска.

Яхшибоев тушунмади, аграйиб қараб қолди.

— Ўлсин!.. — деб кулди Мұхсина. — Биттаю битта
кўйлагим шу, ёқасини куя еб қўйибди... Ўша жойини
капалак тикиб бекитдим.

— Чевар экансиз!.. — деб мақтади Яхшибоев.

— Ноиложлиқдан, — деди Мұхсина. — Янги йилга
бир ясангим келди-да. Сиз билмайсиз, уруш пайтида
аёллар жуда қийналди, йигитларни кутиш бир ҳисса-ю,
башанг кийинолмаслик бир ҳисса...

— Рост-а! — деди Яхшибоев, бошини сараклаб.
Сўнг баралла кулиб юборди. Озгина қайфи ҳам бор эди,
шу таъсир қилдими ёки қизнинг у ўйлагандан одмироқ
чиққаними — ишқилиб, шодон кулди. Давранинг диққа-
тини тортди.

— Нима гап? — деб сўради Орифий.

— Шундай... — деди Яхшибоев, сўнг қиз билан кўз
уриштириб олиб, секин киноя қилди: — Кўқдаланинг
бозорида олмақоқи пуллаганим эсимга тушиб кетди...

Орифийнинг туси ўзгармади. Шунчаки маломат
бўлса керак-да, деб ўлади Яхшибоев, майли, маломат
бўлгани ҳам маъқул, ахир, бу бечора ҳам бир бало
сатрларни тўқишириб юрибди бу дунёда боумид.
Яшайверсин-да!

Тўрдаги деворга илинган соатга кўзи тушди. Ўн
иккига атиги беш дақиқа қолган эди. Шарт ўрнидан
туриб, тўлқинланиб, мезбону меҳмонлардан изн ҳам

сўрай демасдан, ўртадаги «шампанский»ни олди, очди, аёлларнинг олдиларидағи узунчоқ қадаҳларга тўлдириб қуиди, Мұҳсинанинг қадаҳини ҳам тўлатди. Сўнг ўзига арақ қуиди.

Девордаги соат ўн иккига бонг ура бошлиди. Ҳамма ўрнидан турди. Қадаҳлар чўқишиди. Яхшибоев бир маҳал қараса, ҳамма ўтирган-у, улар Мұҳсина иккови юзма-юз турибдилар. У қадаҳини сипкордию шошиб жойига чўқди.

— Мен сизни бойвачча қиз деб ўйловдим, — деди қизга секин.

— Камбагал қизман, Назар ака.... — деди Мұҳсина.

— Йўқолсин золим синфлар!.. — деди Яхшибоев кулиб. — Яшасин йўқсиллар!..

Мұҳсина қадаҳни шунчаки лабига текизиб, яна столга қайтариб қўйди. Буниси ҳам Яхшибоевга ёқди. Қизнинг барқут кўйлаги ёқасига қўнган капалакка тагин кўзи тушди. Ягона пўрим кўйлаги шу экан, деб ўйлади, яширмади-я!.. Завқланди, сўнг раҳми келди — гўё қўлида бўлса дунёнинг зару зебини унинг пойлариға сочадигандай!.. Ярашаркан, деб ўйлади, бундан зўрроқларини кийса, ким билсин, қанақа очилиб кетади!

Афсуски, Ўртақўргонга қайтиш йўқ, деб ўйлади, қиз бу ерда қолади, кимгадир, дейлик, анави Орифийдақа сўзамол маймунга насиб қиласди. Рашки келди... Кейин ўзига танбеҳ бердики, ўл-а, бригадир Яхшибоев, куни кеча Кунсулувга кўнглинг суст кетиб юрувдинг-ку? Лекин негадир вижданни қийналмади. Сабаби — Мұҳсина нинг яқинлиги; шундоқ биқинингда ўтирибди, тирсаги тирсагингга тегай-тегай дейди. Кейин бунинг анқовлиги ҳам бордай. Ҳар ҳолда, Муяссардан топшириқ олгани аён, лекин ўзини бозорга солишга уринмади, суйкалгани йўқ.

Бирдан ўзининг ҳам Ошнога ўхшаб айни хонадай шинам, бўртма мебель билан безатилган (кейинчалик жиҳозларнинг «барокко» деб аталишини билиб олади) хонада, фозил дўстлар даврасида яшагиси келиб кетди.

Бир маҳал Муяссар яқин келиб, секин қулогига шивирлади:

— Йигитмисиз ўзи, Назар ака?.. Ҳадемай қушча учеб кетади, жилла қурса ошёнини билиб келинг.

Яхшибоев уялди. Уялганини ҳали-ҳалигача эслаб ҳузур қиласди. Ўшанда қизарганини сездими, Мұҳсина кулиб юборди:

- Мұҳсинан кузатиб қўйинг, деб айтдими?
- Эштибсиз-да, — деди Яхшибоев баттар хижолат чекиб.
- Эштиш шартми, — деди Мұҳсина. — Муяссар опам қизиқ-да, Назар ақа, фикри-зикри биз икковимизни таништириб қўйиш. Сизни кечиқди деб зир юргурганини кўрмадингиз!..
- Ростданми? — деди Яхшибоев. Уялганини унугандай бўлди, кўнглида меҳр уйгонди. — Улар менга жуда қайишади, Мұҳсинахон, — деди. — Сизни менга айтишгани, эҳ-ҳе, баҳорда эди!.. Эсимдан ҳам чиқиб кетган экан...
- Хафа бўламан-а!.. — деб жилмайди Мұҳсина.
- Қайтиб олдим, — деди Яхшибоев унга оҳангини мослаб.
- Мен келажақда артист бўлмоқчиман, — деди Мұҳсина. — Худди Ҳалима опага ўхшайдиган зўр артист бўлмоқчиман. Муяссар опам режиссер бўлмоқчи эди, лекин рўзгорга ўралашиб қолди. Афсус қилаёттгани йўқ, тагин ошнангизга чақиб юрманг.
- Ҳалима опа бўлиш қийинидир-ов, Мұҳсинахон.
- Кўнглимни чўктирунг, Назар ақа.
- Қийинлигини айтдим, холос.
- Сиз уччалик зўр томошабин эмассиз, — деди Мұҳсина сирли кулиб. — Йўқса, сезардингиз... бугун сизга атаб томоша қўйилганий. Режиссёри — Муяссар опам. Артистлар — мен билан Орифий...
- Э, уям артистми? — деди Яхшибоев. — Балки сизнинг қайлигингиз ҳам бўлиб чиқар?
- Қўйсангиз-чи, — деди Мұҳсина қовогини солиб. — Шунчаки бир қўғирчоқ-ку Орифий деганингиз. Амали — Александр Шоймардоновичнинг жияни экани, холос. Александр Шоймардонович — ошнангиз билан қалинроқ, иккovi ҳадеб гўзани гаплашади. Келажақда катта режалари бор эмиш...
- Ҳеч балога тушунмадим.
- Нимасига тушунмайсиз? — деди Мұҳсина. — Сизу мен бўлмасам, Муяссар опам Орифийни бошига урадими? Яна янги йил базмида-я!.. Сизни рашк қилин деб чақирган-да!..
- Мен тузукроқ рашк қилолмадим шекилли... — деб гудранди Яхшибоев.
- Хафа бўлманг, — деб юпатди Мұҳсина. — Яхши ният билан қилган Муяссар опам, сизнинг артист қизлардан чўчишингизни у қайдан билсин.

— Чўчимадим, Муҳсинахон... Дорилфунунда беш йил ўқиганмиз, ахир.

— Унда янаям соз, — деди Муҳсина илжайиб, сўнг нозиккина қўлини узатди: — Келинг, энди бу ёғига яраш-яраш...

— Уришмадик чоги?..

— Уришмасак ҳам... Балки кейин уришиб қолармиз... Лекин ҳозирданоқ яраш-яраш... Келсангиз албатта хабар қилинг.

— Билмадим, — деди Яхшибоев. — Баҳорда бир келмасам... Иш кўп, синглим, колхозчилик-да...

— Майли, баҳорда бир келинг.

— Тўй қиласизми? — деб ҳазиллашди Яхшибоев.

— Ўилашиб кўрамиз. Бу ёқда Орифий қисталанг қиласаса...

— Орифийга тегманг. Мендан топшириқ шу.

— Шеър ёзib бошимни айлантирса-чи?

— Парво қилманг. Мен ҳам шеър ёзib келаман.

— Сиз носир эдингиз чоги? — деб кулди Муҳсина. — Эсдан ҳам чиқиб кеттандир? Ёзib турибсизми?...

— Сизга атаб ёзаман энди...

Шуниси кифоя. Яхшибоевнинг ўша тун Муҳсинани уйигача кузатиб қўйгани, йўлда айтилган шаъмаю илмоқлар шусиз ҳам семириб кетаёттан қиссамизга оғирлик қиласди.

Аммо бир нарсани айтиш шарт: у айни ўша қирқ еттинчи йилда бири сирлироқ тарзда «М.га...» ва яна бири ошкора тарзда «Муҳсинага» аталган иккита ҳикоя ёзди. Ҳикоялар Муҳсинага аталгани билан, воқеаларнинг барчаси Кунсулувга дохил эди. Ёшина беванинг тақдирига ачиниш бор эдики, бу ҳикояларни танқидчилар Яхшибоев тузукроқ нарсалар ёзолмай қолган пайтларда газета архивларидан излаб топишида, қайта эълон қилишади ва ҳатто сезгирроқ биттаси ёзадики: «бу бевани севмай туриб, унинг тақдирига бунчалик эш бўлиш мумкин эмас».

Кунсулувни севиб ёзилган айни қайгули ҳикоялар бечора аёлнинг ўзига хиёнат қиласди. Ҳикоялар шаҳарга жўнатилиши биланоқ, мафкуравий йўналиши ҳам, маҳорат савияси ҳам бирдай маъқул топилади. Ошнонинг газетасида бирор журнала қисқармай босилади. Мақтов олади. Яхшибоевнинг росмана ёзувчи экани таъкид этилади, унинг Булдуруқ даштида юргани ҳам таҳсинга сазовор деб топилади, яъники — ёзувчи халқ

орасида, ёзувчи ҳаётнинг қайноқ оқимида, оддий одамлар билан бирга бунёдкорлик қиляпти. Яхшибоевнинг иккинчи ҳикояси билан баробар худди ўша номернинг ўзида Яхшибоевнинг галлакор бригадаси планни бајаргани ҳақида хабар ҳам босилгани бежиз эмас — адабиёт ва ҳаётнинг уйғуныгини яна бир бор таъкидлашни истаган эди Ошно.

Яхшибоев билан Мұҳсинанинг ўша янги йил кечасидан сүнг мактуб ёзишганлари аниқ. Гарчи бу ёзишмаларнинг қиссага айтарли дахли бўлмаса-да, эслатиб қўйган маъқул: қирқ еттинчи йил баҳорида Булдуруқ почтачиси Ибройим чўлоқ, кайфи бор эканми, бир даста хатни боши узра кўтариб: «энагар Яхшибой чўпоннинг улининг шаҳарда хотини бор экан!» деб айтган экан.

Маст одамнинг гапига биз бугун унчалик эътибор бермаймиз. Лекин у пайтлар, айниқса — Булдуруқда ўхшаган чет қишлоқда, келадиган жиндай хабарга ҳам интиқ бўлиб яшайдиган жойда, Ибройим чўлоқнинг сўзларидан сүнг узунқулоқ маҳобатлар урчигани муқаррар. Эҳтимолки, бу миш-мишларнинг бир чеккаси Кунсулувга ҳам бориб етган бўлса...

Кунсулув элигингчи йилда қайнотасининг уйидан отасининг уйига кетади. Ўша йили Худойназар деган подачига эрга тегади. Болалари борми-йўқми, ўзи ҳозиртирикми — буни Яхшибоев билмайди.

АЗоб берадиган хотиротдан қочиб яшайди у.

Ҳар ҳолда, Кунсулувдан воз кечмоқ унчалар осон бўлмагани аниқ. Лекин унинг қирқ еттинчи йилнинг баҳорида Ўртақўргонга келгани, Мұҳсина билан кўришгани, кўришмоқ на, Бўзтог этакларига бирга сайдра чиққани ҳам ою кундай равшан.

Ўшанда улар бирор ўн киши эдилар. Муяссар ҳам улар билан боришига мойил эди, лекин эрининг кўнглига қаради; Ошнонинг ишлари кўп экан, шуни баҳона қилди. Кейинроқ Яхшибоев ўладики, Ошно бор-йўги кичкина одамларга қўшилмоқни истамаган экан. Қизлар етти киши эди, йигитлар — бор-йўти учта. Қизларнинг баъзилари Мұҳсина билан ўқир экан. Яхшибоев даврага тезда сингишиб кетди. Негадир янги танишлар дашту даладан эмас, адабиётдан сўрашарди. Гўё унинг чўбир отни миниб далада куйиб юришини билмагандай. Шуниси Яхшибоевга ёқди. Гуурланди. Пинжида Мұҳсина бор эди, ҳалиги гапларни эшишиб қиз ҳам қувонарди, у қувонгани сайин Яхшибоевнинг гуури янада ортарди. Мұҳсина қизларнинг ичида энг кўрка-

ми эди. Эгнида одми чит кўйлак, бошида одмигина чит рўмол эрса-да, ясанган маликалардан ҳам ўтиб тушарди лекин!.. Гўбалак қани, деб сўраган эди ўшанда Яхшибоев, гўбалак учиб кетибдими? Э, гўбалакниям куя еб қўйди, деб кулган эди Мұҳсина, сўнг қўлларини икки ёнга ёзиб, эркаланиб, тантиқданиб қочган эдикি, етолмейсиз, етолмейсиз, етолмейсиз!..

Ўҳ, ёшлиқ, ёшлиқ! Ўшанда Яхшибоев етган эди, етгану қиз бечорага қарчигайдай ташланган эди, агар Мұҳсина уялмаганида, агар қуирикоқда қараб турган бир тўда қизлар бўлмаганида эди!.. Йўқ, барибир ўзини тутолмади. Етдию маҳкам қуцди, сўнг лабидан куйдирив ўпти!..

Бўзтог этакларидан шаҳарга қайтишганида, ҳамма уй-уйига тарқаб, Яхшибоев билан Мұҳсина Ошнонинг ҳовлисига бориши. Ошно ишдан чарчаб қайтиб, хобхонада андак ором олаётган экан. Муяссар унинг номидан узр айтди. Дўстингиз жуда қийналиб кетди, деб нолинди, ҳозир бошқа ишга ўтказишмоқчи эканлар, иззат қилишгани яхши-ю, мен тентак жуда қўрқаман, ахир, бу киши қўл учида ишлаб ўрганмаганлар, тагин янги ишда узликиб қолмасмиқанлар?.. Яхшибоев унга тасалли бердики, йўқ, ошнамиз жуда пишиқ, ҳар қандай ишни ҳам эплаб кетаверади. Қарангки, айни сухбат устига Ошнонинг ўзи ҳам чиқиб қолди. Ўв, Назар, жўраммисан, ёки бориб турган ганимми, деб хитоб қилди, ўз ҳолимни ўзим биламан, хўш, янги ишга ўтсам, сен келиб ёрдам берасанми? Қишлоқда туриб ҳам ёрдам бераверамиз, деди Яхшибоев кулиб, биз у ёқда моддий бойликлар яратамиз, сен бу ёқда бошқариб турасан. Беҳазил, деди Ошно, сен шаҳарга келишинг керак, болалиқдаги гапларни унут, шаҳару қишлоқ — бариси бир юрт, ҳеч ким сени яккалатиб қўймайди, келсанг, ўзимиз уйлантириб қўямиз, нима дединг, Муяссар?.. Муяссар жавоб бермай, Мұҳсинага қаради. Мұҳсина дув қизариб хонадан қочиб чиқди. Оббо, деди Ошно, намунча уятчан бу дугонанг, Муяссар, бўлажак артистта ҳеч ўхшамайди-я!.. Қилиғингиз курсин, деб жилмайди Муяссар, қиз бечорани хижолат қилдингиз, энди бу уйга келмайдиган бўлади! Келади, деди Ошно комил ишонч билан, Назар бор экан, у келмай қаёқقا боради, аммо-лекин, сенгаям қойилман, жўра, шундай қўркам қизни дарров ром қилиб олдинг-а!.. Унчаликмас, деди Яхшибоев уялиб, шунчаки танишмиз, холос. Энди, одам аввал бундоқ танишиб, ундан кейин уйланана-

ди-да, жўра, деб ҳазиллашди Ошно, ахир, у эски замонлар ўтиб кетди-да — келиннинг юзини гўшангада кўрадиган!.. Хўш, қалай, деди Яхшибоевни гапиртирмай, маъқулми, тўйни бошласак ҳам бўлаверадими? Муҳси на яхши қиз-у, бир жиҳати бор, деди Яхшибоев очигига кўчиб, мен бу ердан уйлансан, кейин, табиийки, болачақа кўрсан, кейин улар Булдуруқдан узилиб қолмасмикан? Қизиқ-ку гапларинг, деди Ошно ҳайратта тушиб, сен қайси замонда яшаяпсан, жўра, биз бу ёқда маҳаллийчиликка қарши курашиб ётсаг-у, бу акам тиштирноги билан булдуруқчилик кайфиятига ёпишиб олсалар! Энди, юрт-да, деб зътиroz билдириди Яхшибоев, энди, болалар ота юртини билса тузук-да... Билади, деди Ошно, билдириш сенинг бурчинг, жўра, хўш, қалай, розимисан?

Яхшибоев узил-кесил жавоб айтолмади. Булдуруққа қайтиб кетди. Бориб, уч-тўрт кун яшаб сездики, кўнгли негадир алағда, қанот чиқарса-да шаҳарга учиб кетса... Токи бу туйгуни унуттунича бор ой ўтди. Хайриятки, бу орада арпага ўроқ тушдию бошдан-оёқ ташвишга кўмилди-қолди.

Бугдой ўрими ҳам тугаб, хирмонлардаги дон-дун ташиб олинган бир кез эди. Райондан чопар келиб айтдики, боҳабар бўп туринглар, эртага ижроқўм раиси келаркан. Келса келавермайдими, деб менсимади Ҳотам Шўро, ҳар ой кўриб юрганимиз ижроқўм-да, ё энди шоҳ чиқарибдими? Э Ҳотам бува, деди чопар хўрсаниб, ўзимизнинг раис эмас, тепароқдан, нақ Ўртақўргондан келаркан. Ҳа, унисими, деди Ҳотам Шўро, униси ким эди, Мирзакуловми? Мирзакулов кетган, деди чопар, янгиси эмиш.

Ижроқўм раисини кутиб ўтиришганида колхоз идорасининг шип-шийдам ҳовлисига чанг босган пастаккина «Москвич» кириб келди. Эшигидан кутган амалдорлари эмас, Ошно тушди. Тушибоқ, машина ёнига чўлоқланиб борган Ҳотам Шўрони қучоқлади, кейин бошқаларни — ҳаммаси таниш, ҳаммаси қадрдон!

— Назар жўра, қочиб қолдинг-а! — деб хитоб қилди у, четроқда турган Яхшибоевга кўзи тушиб. — Ё, Булдуруқ дегани — тупканинг таги, тополмайди, деб ўйловдингми?

Жўралар иссиқ кўришдилар. Ошно Яхшибоевнинг тирсагидан тутиб, секин ичкарига бошлади. Сал юриб ортга бурилсанки, бошқалар жойидан жилмабди, Ҳотам Шўро бетоқат, икки кўзи ҳовли дарвозасида.

— Ҳа, Шўро бува, — деди Ошно, — юрмайсизми энди?

— Ҳозир бораман, болам, — деди Ҳотам Шўро, — сен ўзимизнинг одам, айбга буюрмайсан, анави раисиниям кутиб олайлик.

— Оббо! — деди Ошно шўх кулиб. — Юрақолинг, раисга бало борми!

— Йўг-э, — деди Ҳотам Шўро, — ҳарна, катта одам, ҳар куни ҳам келавермайди, иззатига етмасак хунук бўлар...

Ошно индамай бориб, Ҳотам Шўронинг қўлидан тутди, унинг қулоқларига нимадир деб шивирлади, сўнг иккови бошлишиб Яхшибоевнинг ёнига келдилар. Яхшибоев кўрсаки, Ҳотам Шўронинг оғзи қулогида, ҳадеб ишшайди.

— Э Назарбой, бу, қизиқ иш бўпти-ку!..

— Нима бўпти, — деди Яхшибоев, — ҳўқиз туғибдими, Шўро бува?..

— Э, қачон сенинг эсинг киради, — деб ранжиди Ҳотам Шўро. — Сенга гап айтган мен ўзим аҳмоқман. Гофилсан сен, дунёдан бехабарсан. Анов куни келган чопарга суюнчи берибмидик ё йўқми?

— Йўг-э! — деди Яхшибоев. — Ростданми?

— Рост бўлганида қандоғ! — дея, ёғоч оёғи билан депсинди Ҳотам Шўро. — Навбат ўзимизга тегибди, Хорунбой ўша раиснинг ўзгинаси экан!

— Писмиқ! — деди Яхшибоев, сўнг Ошнонинг елкасига мушт туширди. — Олдинроқ айтсанг ўласанми? Йўқ, ростини сўзла, тагин бизни алдаётган бўлма, гунажин азобига йўлиқасан лекин!

Ошно жимгина кулиб тураверди. Яхшибоев сездики, бу гапларда ҳеч маҳобат йўқ. Ошно ростдан ҳам катта амалга минибди. Ранги ҳам тиниқ, салобати ҳам ошгандай... Орага чегара тушганми, йўқми — шуни билмоқ истаб, дўстига тузукроқ тикилди, лекин кўрмади ўша чегарани, раисни эмас, ошнасини кўрди, уялин-қираб илжайган ошнасини, гўё ўзининг айни саодатидан айбсинаётган ошнасини!..

— Яша! — деди тўлиқиб. — Э, сенинг юрагингга қойил! Шунча гапни ичингда сақлаб юрибсан-а!..

— Куйгандан мен куйдим! — деди Ҳотам Шўро. — Эрталаб битта товуқни ушлатиб, патини юлиб қўювдим. Билсам сўймас эдим-а, ҳай аттанг!..

— Э Шўро бува, — деб кулди Ошно. — Раисга товуқшўрва бор-у, ҳамқишлоқقا йўқ экан-да!..

— Қўй, паст кетма бундай, — деди Ҳотам Шўро. — Сенга товуқ ярашмайди, болам, сенга атаб қўйчор сўяман.

— Шартмас, — деди Ошно, бирданига ранжиб. — Шартмас, Шўро бува. Умуман, мен бунақа келмоқчи эмасдим. Кутуб олиш ҳам шарт эмасди. Шўрим қурсин, қайси куни қишлоққа ўтаман, деб гуллаб қўйибман. Улар сизга чопар юборибди. Яхшимас, Шўро бува, хушомадгўйлиқдан қачон қутуламиз, а? Наҳотки, мен ўзим тугилиб ўсган қишлоқдан ҳам иззат талаб қиласам!? Умуман, қуллик кайфиятидан қачон қутуламиз? Қўшни қишлоқдан бирор оқсоқол келса, униям шундай кутиб оламизми? Асло! Қўшни қишлоқнинг оқсоқоли ўзи келиб, ўзи кетади. Амалдор бўлса — бошқа гап. Уни кутиб олиш шарт. Фаолларни йигиб, пойига поёндоуз тўшаймиз.

— Сен эканингни қайдан билай, — деди Ҳотам Шўро. — Катта келади, кутиб олинглар, деб топшириқ бериб кетди-да... Кейин, Хорунбой, бизда унақа поёндоузлар ўзи йўқ...

— Энди бемаъни топшириқларга қулоқ солманг, Шўро бува, — деди Ошо. — Сиз инқилобчи одамсиз, босмачига қарши курашгансиз. Керак бўлса, ўша катта одамлар келиб сизнинг этагингизни тавоғ қилишсин!

— Йўғ-э, болам, унчаликмас, — деди Ҳотам Шўро хижолат чекиб. — Энди юртчилик, ҳамма одамнинг ҳам қадрига етсак деймиз-да... Лекин сенинг келганинг дуруст бўлди, энди сен менинг жонимга оро кирмасанг бўлмайди, манави кофирга айт, айт шу кофирга, — Ҳотам Шўро Яхшибоевга бармогини бигиз қилди, — олсин раислигини, мен энди ярамай қолдим, кел, пайсалга солмайлик, бутуноқ мажлис қилайлик.

— Шошилманг, Шўро бува, — деди Ошно. — Менам бундоқ қишлоқни айланай, тагин одамлар, бу бач-чагар тугилган жойига мажлис қилгани келибди, деб мазаммат этиб юришмасин.

Ошно Булдуруққа ўз майли билан келган экан — салкам бир ҳафта турди; азали жойларга кўнгил сўраб борди, оқсоқоллар билан гурунглашиб, бир талай насиҳату бир дунё дуо олди. Энг эсда қоладигани шу бўлдики, битта илгор согувчи хотиннинг кўзи ёриган экан, эри келиб илтимос қилдики, Ошно, аввалига сал хижолат тортиб, кейин беҳад севиниб, хай, майли, бизнинг ўғилчага эш бўлиб юрсин, бунинг ҳам исми Комрон бўлсин, дея ном ҳам қўйиб берди (кейинчалик бу бола-

кай Ошно фаолият кўрсаттан давр тарихини ёзиз ўтиз етти ёшида академик бўлади). Ҳафсаласи етганини қарангки, Булдуруқнинг мурғак аҳлига атаб машинасига бир қоп ўйинчоқ ортиб келган экан; шофёри, Николай деган сап-сариқ йигит, бола-бақрага улашиб чиқди.

Яхшибоев хурсанд эди. Боиси аён: Ошно керилиб кетмабди, қадрдонларни унутмабди, қайга борса уни ёнида олиб юрди, йўл-йўриқ сўради, қай дастурхонга қайси таом тортилмасин, лаганнинг серёгу сергўшт тарафини Яхшибоевга ўнглаб қўйди, энди, дўст дегани шунча бўлар-да!..

Ошнонинг ўша сафаридан иккита муҳим тафсилот қолди.

Биринчиси Ошно машинасига ортиб келган ўйинчоқларга дохил. Гап шундаки, Булдуруқ болалари магазинларда сотиладиган ўйинчоқларга ўрганмаган эдилар, шу сабабдан, ота-оналар айни гаройибот қаршисида фарзандларидан-да ошароқ лол қолиб, фарзандлардан-да ошароқ чўчиб, ҳадиксираб, инжиқланиб қўл чўзган болакайларнинг қулоқ-бошига тарсаки тушириб Ошнонинг совгаларини чет-чақага авайлаб бекитиб қўйдилар. Кейинчалик, Ошно юксалгандан юксалиб, аввалроқ жўн суратлари, сўнгроқ рангли суратлари минглаб, юз минглаб чоп этиладиган замон келганида, Булдуруқ аҳли ҳам эл қатори айни суратларга атаб маҳсус токчалар ажратдики, айрим токчалардаги суратлар тагида ўйинчоқ қуёнчалар, айиқчалар, қўзичоқлар, маймунчалар, шерчалару филчалар ва бошқа бир талай мавжудотларнинг жажжи нусхалари ҳам турарди. Токча эгалари, яъники, ўз замонида тарсаки еб, ўйинчоқларни тузукроқ ушлаб кўришга ҳам улгурмаган болакайлар, эндиликда танбалу ношуд авлодларига чексиз бир фахр ва росмана куюниш билан панду насиҳат қиласидиларки, ана, ўйинчоқ совға қилган Катта Амаки, у киши бу ўйинчоқни сени яхши ўқисин, отаси билан онасининг гапига қулоқ солсин, нуқул «беш» баҳо олсин, деб совға қилган, яхшироқ ўқи, ер юткур (галварс, бебош, безори, бетайин), агар яхши ўқисанг, Катта Амакидай бўласан, одамлар сениям суратингни токчага қўяди!

Биринчи тафсилотнинг Булдуруқдан етишиб чиқдан сон-саноқсиз мансабдор шахсларга ибрат бўлгани тайин.

Иккинчи тафсилотта биргина Яхшибоевнинг ўзи гувоҳ. Бу тафсилотни у ҳеч қачон ташига чиқармаган. Ташига чиқарса ҳоли ҳароб бўларини сезган.

Ошно Булдуруққа келганининг эртаси эди. Чошгоҳ маҳали Яхшибоевни машинасига солиб, қишлоқ жанубидаги каттакон қир тарафга олиб кетди. Иссиқ эди, боз устига йўл ўрлов, машинанинг суви қайнаб, қирнинг ярим белига ҳам чиқолмади. Тушиб, Николайга рухсат бердилар. Бир маҳал Ошно кулиб туриб таклиф этдики, қани, Назар жўра, бир чопайлик, ким олдин тепага чиқаркан?

Шундай дедио илдам югуриб кетди. Яхшибоев унинг ортидан чопди. Ошнога тенглашиб, унинг елкасига илиғлиқ, фронтдан ўлжа қилиб келтирилган дурбинни юлиб олди.

— Аямай қўяқол, Назарбой, — деб кулди Ошно. — Барибир сендан олдин чиқаман!

— Чиқиб бўпсан! — деб қийқирди Яхшибоев.

Ёнма-ён, пишнаб, ҳарсиллаб, тепага қараб чопиб кетавердилар. Йўлда Ошно устидаги сарғиш жужунча кителини ечиб отиб юборди. Зум ўтмай ортдан етиб келиб, Яхшибоевнинг елкасидан олга итарди:

— Суягинг оғирроқ, Назарбой, сал ёллашай!..

— Аввал ўзингта боқ!

— Мен шунчаки тўлишганман, холос.

— Хомсемизсан!

— Кўп гапирма, чарчаб қоласан!..

Ошно хохолаб кулганича, мисоли улоқдай енгиленгил сақраб, ўйноқлаб, илдамлаб-ўзиб кетаверди. Яхшибоев ҳарчанд уринди ҳамки, унга етолмади.

Тепага чиқиб, Ошнонинг қўлларини икки ёнга силкитиб-силкитиб нафас ростлаёттанини кўрди.

— Буниси ҳисобмас, Назар жўра, — деди Ошно кулимсираб. — Дурбин оғирлик қилди сенга. Умуман, ҳолинг ҳароб, Назарбой, беваларнинг ортидан кўп юргурсанг керак-да, силланг қуриб қолибди.

— Югуриб бўпсан, — деб тўнгиллади Яхшибоев. — Хотам Шўро қуриб қолса, нақ пешонангдан дарча очади!

— Хотам Шўро — зўр одам, — деди Ошно. — Сен унга тұхмат қилма, сен тентакнинг ҳолингни тушунмасаям, беваларнинг ҳолини тушунади.

— Бу гапинг рост, — деб илжайди Яхшибоев, беихтиёр Кунсулувни эслаб.

Қўлидаги дурбинни қўзларига тутиб, қишлоқ тарафга қаради. Аввалига тог этагидаги арчазор кўринди, арчазор этагидаги булоқ, булоқ этагидаги бօғ, оққа бўялган уй, Ошнонинг тугилган уйи, қишлоқдаги ягона

оқ уй, Яхшибоевнинг ўзи оҳак топиб келган, атай оққа бўяган, жўрам энди катта одам бўп кетди, ўзига ўхшаган катталарни етаклаб келса уялмасин, деб...

Пастроқда яна бир-икки бог, пастроқда мевали дарахтлар камайиб, ўрнини қайрагочлар олади, бу тарафларга булоқ ёз пайтлари етиб келмайди. Янада пастроқда қайрагочлар ҳам йўқолади — жўну қуруқ ҳовлилар, атрофи ўралган ёки ўралмаган майдончалар, майдончаларнинг бир буржида молхонаю яна бир буржида мўриси хунук қўққайган пастак, ясси томли лойшувоқ кулбалар.

Кишлоқдан ташқарида ҳам кўзга илингудай нарса йўқ. Тап-тақир қирлару сойликлар, ўт-ўлани жавзога етмасдан куйиб жизгинак бўлган. Ҳадемай Қарши тарафдан гармсеп келадио олов пуркай бошлияди, қуму тупроқни мисоли сел қилиб ёғдиради, кўз очирмайди, туну кун тинмай эсади, жонга тегади, эрта тонгда суякларинг зирқираб уйгонасан.

Атрофдан кўз узиб, Ошнога қаради. Бу пайтда Ошно ерга чордона қуриб ўтиради. Чамаси, у ҳам гуссага берилган эди.

— Қишлоғимиз жуда хароб-да, Назар, — деб овоз берди секин.

— Нимасини айтасан, — дея бош иргади Яхшибоев. — Аввал билинмасди, лекин юрт кезиб келганингда сезиларкан...

— Ота-бобомизнинг топиб маскан тутган жойини қара!..

— Лекин, баҳорда зўр, — деди Яхшибоев дўстига тасалли бериб. — Бекор баҳорда келмадинг, ошна. Ўт-ўлан яшнаб турган пайтда келсанг эди, икков ялангоёқ шудринг кечиб юардик. Мунақаси эсингдан ҳам чиқиб кетгандир... Аммо-лекин, мен юриб кўрдим, бир ёқда ўт-ўланлар, бир ёқда қизғалдоқлар... Йиглагинг келади, аммо-лекин!

— Йигладингми? —деди Ошно илжайиб.

— Йигладим, — деб тан одди Яхшибоев. — Кўнглим бузилиб турувди ўзи. Рости, мен ҳали бир қўним топганим йўқ, ошна. На хотин бор, на бола-чақа бор... Ишдан қочмайман, биласан буни, лекин тутиб турган ишим ҳам омонатдай. Ҳотам бува, раисликни ол, деб қўймайди, бадкорлик қилиб, чин кўнгилдан айтмаётгандир, деб ўйлайман, лекин қараб турсам — чин кўнгилдан айтяпти. Биласан, қишлоқ жойда раислик катта амал, лекин мени буям қувонтиrmайди.

— Шаҳарга опкетаман сени, Назар жўра.

— Э, оғзим бор деб гапирасан-да, — дея қўл силтади Яхшибоев. — Шаҳарнинг ўзи бўладими, битимдан бошқа давлатим бўлмаса менинг, шаҳарда нима қиламан?

— Ишлайсан, уйланасан, ана, Муҳсинага... ёмон қизми у?

— Яхши қиз, — деди Яхшибоев. — Лекин мен...

— Э, қўй шу инжиқлигингни! — деди Ошно койиниб.

— Яхшиси, мен билан юр, ўзим ишга жойлайман, биргалашиб ишлаймиз. Сен билмайсан, Назар жўра, лекин менинг ниятларим кўп. Қара, анави саргайган даштта қара, анави хароба қишлоққа қара, наҳотки, сену мен бу масканни гуллата олмасак! Гуллатамиз, жўра! — Ошнонинг бўғзига йиги тикилди, хўрлиги келди, сўнг, зўр бериб ютиндию дўстининг кўзларига кулиб қаради. — Гуллатамиз, Назар жўра! Бу ерлар ҳам сонга киради, яшилдан либос кияди, бугу бўстонга айланади!..

— Энди, сен катта одамсан, — деди Яхшибоев, — ҳув бирда айтиб эдим, Даргомдан бир ариқ сув олиб берсанг, деб...

— Ҳаммаси бўлади, Назар! — деб хитоб қилди Ошно. — Қараб турасан, ҳали бу ерлар лолазор бўлади! Ажабмаски, Булдуруқ деган совуқ номдан қутулиб, Лолазор деган рангин бир номни олса!!.

— Балли, ошна! — деб қийқирди Яхшибоев ҳам завқланиб. — Рост айтасан, бу ер ҳали лолазор бўлади! Сув келса, бас, лолазор бўлади!

— Сув ҳам келтирамиз, Назар жўра!

— Ў яша, ота ўғли, аканг қарагайнинг ошнаси!!.

Яхшибоев Ошнони маҳкам қучоқлади. Азот кўтариб, чирпирак айлантирди.

— Белни синдирасан, ўв бесёнақай! — деб қичқирди Ошно, ранги ўчиб.

Яхшибоев чўчиди. Дўстининг фронтдан ярадор бўлиб қайттанини эсдан чиқарган экан, бирор кори ҳол рўй бермадими деб чўчиди. Ерга қўйиб, билагидан тутиб, секин юзига боқдики, дўстининг жонига садқа бўлса!... Хайрият, Ошнонинг афтига қон югурди, қайтадан думоги чог бўлиб, дўстига гап қотди:

— Сенсиз бир ўзим ёлгизланиб қоламан, Назар. Шаҳарга бор, жиддийроқ бир маслаҳат қилайлик. Энди адресим бошқа, ҳукумат уй берди.

— Тоганинг жойи тузук эмасмиди? — деб сўради Яхшибоев соддалик қилиб.

— Яхши-ю, лекин төғанинг уйи-да, — деб илжайди Ошно, сүнг секин ёрилди: — Тұгри келмади, жұра, юзимга бирор солмайди-ю, лекин... Бамисоли ичкүёв әдім-да...

— Тұгри қипсан! — деди Яхшибоев. — Бирда менинг ҳам хаёлимга шу гап келувди.

— Дүстки шуни үйлагандан кейин, ганимдан не умид, — деди Ошно. — Мұяссар тузук, бетимга солмайди, қолган қариндошлар ҳам жуда меҳрибон. Хушвақт Дағлатович деган бир үртогимиз бор, шу киши маслағат берди. Қарасам, маслағати жуда жүяли.

— Тұгри айтибди, энди сен — катта одам, бирорыннинг уйида туриш ярашмайды.

— Бас қыл, Назар, — деди Ошно, қовоги солиниб. — Катталыкка бало борми, ўша сен билган жұрангман-да...

Яхшибоев недир деб эътиroz билдиралга оғиз жұфтлади, лекин ботинмади. У Ошнонинг ўша ўзи билган жүрасидан сал бошқачароқ эканини сезиб турарди. Камтарлық қылгани яхши, лекин катталиги, құлі узуулғиги бор гап, узатса ҳамма жойға етади, буниси яхши, айниқса, у туғилиб ўсған масканга яхши, бу маскандан ҳам харобрөқ жойни излаб топиш жуда қийин, ҳамма ёқ шипшийдам, күзни құвонтиргудай зироати йўқ, лекин Ошно жаҳд этса, бу ёқда элнинг ўзи ҳам бөш құшса, бас, Булдуруқ дегани нақ шаҳарга айланиб кетар!

У яна сарғайған қырларга боқди, кичик воҳа тубида ҳансираң әттән қишлоққа боқди, лекин күнглида азалғи андухни түймади, андух қайгадир учеб кетгандай эди. Тұлиқді, тұлиққані баробар Ошнога эшитирмай, секингина шивирлади: ҳали бу ерлар л о - л а з о р бўлади!..

Бир ой ўтиб, Яхшибоев шаҳарга бориб ўрнашди. Ошно уни олдинроқ ўзи бошқарган газетта ишга киритиб қўйди.

Уч ой ўтиб, Яхшибоев Мұҳсинага уйланди. Тўй зўр ўтди. Булдуруқдан Ҳотам Шўро бошлиқ бирор ўнтача киши келди. Келин тарафдан ҳам шунча одам келди. Қолганлари Ошно билан Яхшибоевнинг танишибилишлари, каттаю кичик раҳбарлар, журналистлар, домлалар эди. Дағра хийла олачалпоқ эрса-да, гарчи күёв йигит шуни ўйлаб ийманиб турса-да, тўйда Булдуруқ аҳлининг узун чопонию кандир желагидан кулган кимса бўлмади. Қайтага, улар келиб, ўзларидан

чиққан икки саодатманд инсон — Яхшибоев билан Ошнонинг иқболини янада бўрттириб кўрсатгандай бўлдилар.

Хуллас, тўй яхши ўтди. Ошно янги келин-куёвга тоғанинг уйида тураверишни маслаҳат берди. Лекин Яхшибоев унамади — қарам бўлиб қолишдан чўчиди. Умуман, у Ошно ишлайдиган муҳташам бино яқинига йўламасди ҳисоб. Ўзининг ишхонасида ҳам унаётган кезлар эди, уйга келса — ёшу кўркам хотини, иссиқ-совуғи тайёр, биттагина шалоқ столлари бор, гоҳ Мұҳсина ўтириб ролини ёдлайди, гоҳ Яхшибоев ўтириб ҳикоясини ёзади. Ижара кулбалари торгина эди, лекин Мұҳсина асло инжимади. Қўяберинг, Назар ака, деди, ҳали бизга атагани ҳам бордир. Яхшибоев унинг сўзларига инонди. Кайфияти зўр эди, ҳикоя тутугул, шеър ёзса ҳам арзийдиган!..

Яхшибоевнинг энг яхши ҳикоялари, қилни қирққа ёрадиган ҳалол танқидчиларни ҳам ўйга толдирадиган ҳикоялари ўша ижара кулбада ёзилган эди.

Бу кулба, аниқроги, кичкина даҳлизу кичкина хона, шаҳар четида эди. Тагидан ариқ ўтарди. Тунлари каламушлар чийиллаб безор қиласарди. Мұҳсина қўрқарди, Яхшибоев юпатарди. Аҳил эдилар. Қўрқоқ, деб қуларди Яхшибоев, каламушдан қўрқасанми? Ўзингиз қўрқоқ, дер эди Мұҳсина ерга боқиб, кўксига тушган икки ўрим сочининг бирини секин силаб. Ўзингиз қўрқоқ, дер эди, кампирдан қўрқасиз. Ростдан ҳам, Яхшибоев ўзларини ижарага қўйган сержаҳд кампирдан чўчирди, йўқ, чўчимасди, шунчаки, қишлоқи эканига бориб ийманарди, айниқса — тунлари... Мұҳсина туйгуларга тўймасдан, эҳтирос оғушида ширин-ширин хитоблар қилганида унинг оғзини кафти билан тўсардики, жим, кампир эшитади!.. Бўлмаса, кампирнинг кулбаси айри турарди бу ҳовлида, кампирнинг қулоқлари сал оғирроқ эди, кампир уларнинг тўс-тўполонини мутлақо эшитмасди. Мұҳсина эридан ботирроқ эди, баралла айтардики, эшитса — гўрга, қўйинг кампирни, уни йўқ деб ўйланг, Назар акажон, ўзимнинг акажоним, излаб-излаб топган акажоним, сизлаб-сизлаб ўтаман энди!..

Бу сўзлар унинг ўзи иккни эди, ёдаки сўзлар кейинроқ келди. Келдию гулдай аёлнинг юзига ниқоб бўлиб ёпищдики, сидириб ташламоқнинг чораси топилмади.

Галати дамлар экан, энди эслаб ишонмайсан, Ўйлайсанки, ўша мен эдимми, ўша Мұҳсина эдими?

Агар ўшалар биз бўлсак, бугунги риёкор чол билан шанги ёсуман қайдан келди? Ўргада нелар бўлди ўзи? Не синоат? Қайси девнинг афсуни аралашиди?

Ўргада нелар бўлди ўзи?..

Т ў қ қ изинчи манзара

Ўргада яна бир муҳаббат боби борки, бундан йигирма саккиз йил муқаддам, Ўртақўргонда, аниқроги, Ўртақўргондан ўтгиз чақирим чеккада, кетмончилар чумолидай сочилган сойликлардан бирида, «штаб» деб аталмиш брезент капа ёнида, бошига қизил дуррача тангиган, хушқад, хушрўй аёлни ранжиттанидан бошланади. Аввали айтган эдики, умримда инжирнай аёлни биринчи бор кўришим, деб... Буниси анча жўяли чиққан. Сўнг айтган эдики, умримда кўп аёлларни суйганман, лекин уларнинг орасида бирорта ҳам найнови бўлмаган, деб!.. Шуниси инженер аёлга ёқмаган. У новча эди, лекин бесўнақай найнов эмас. Кўзлари мовийга мойилроқ. Яхшибоев суриштириб билдики, дурагай экан: онаси — рус, отаси — тоҷик. Кейинроқ ҳазил қиласиган бўлдики, онанг — рус, отанг — тоҷик, сен ўзинг — ўзбексан, Олия. Сабабки, Олия ўзбекчани чийлаб гапиравди. Новча эди, кўзлари мовийга мойил эди, соchlари тим қора, юzlари бежирим, гўё Ўртақўргон сув омбори қурилишида эмас, атирупа чиқарадиган озода фабрикада ишлайдигандай. Яхшибоев қурилишга келганининг иккинчи куни эди. Танишув дебочасида, Ошно, штаб бошлиғи, ҳукumatнинг қурилищдаги вакили, Олиянинг қўлидан тутиб, секин олга итарган эдики, Назар жўра, танишиб ол, ўртоқ Мўминшоева Олия Мубиновна, маҳаллий инженерларимиздан, энг ишонган ва суюнган қадримиз...

Танишиб-синашиб қолганларида Олия тергар эди: айтинг, сиз суйган хотинлар ростдан ҳам кўп эдими? Яхшибоев пинак бузмай айтарди: ҳа, кўп эди, лекин бариси пакана эди, мен бечора, қачон новча аёлни учратаман, деб армон қилардим.

Аслида, шунгача у Муҳсинадан ўзга аёлни кўрмаган эди. Олияга ҳам умид bogлагани йўқ, шунчаки шўхлик қилди, шўхлиги ҳали не балоларга гирифтор этарини ўйламади, ўйладиган пайт келганда қараса, Муҳсинани тамом унугиби, хаёлида нуқул Олия, хушқад, хушбичим, кўзлари мовийга мойил, соchlари тим қора аёл. Уйда ҳам, кўчада ҳам ўшани ўйлади. Ҳаттоқи хобхонада ётганда

ҳам эслаб кетаверади. Хайриятки, Мұхсинанинг ўрнида ҳам уни тасаввур этмоқнинг иложи йўқ, хайриятки, Мұхсина умуман ўйламоққа имкон бермайди, құчганида ҳам, суйганида ҳам бирдай гапиради; ижарачи сержаzl кампирдан қутулиб, қарзу қавола қилиб ҳовли олғанларидан бери айниқса очилиб кетган, овози ҳам очилган; овози жуда майин, овози жуда машқали, ўн саккиз яшар қизнинг овозига ўхшайди, ноз қиласи, истигно қиласи — хуллас, ўзини унугибош қаларни ўйлашларига имкон бермайди; ўнлаб ролларни ёд билади, гоҳ Офелия, гоҳ Дездемона, гоҳида Жамила, гоҳида Нурхон... турли сўзлар, турли кайфиятлар... бариси аралаш-қуралаш бўлиб кетадики, уларнинг орасидан Мұхсинанинг ўзини ахтариб топиш қийин.

Балки шу боис Олияга оғиб кетганди? Мұхсина-нинг ўзини йўқотгани, ахтаргани, чандон ахтаргани-ю лекин тополмагани боис?

Яхшибоев хотин жинсига тегишли саҳна қаҳрамонларини (ғўринг нурга тўлгур Шариф ҳушёрги тутмасдан жўнроқ сүҳбат қурғанларида уларни «қаҳрамонкалар» деб атарди) новча деб тасаввур этолмайди — бариси Мұхсинага бўйдош. Шукр қиласидики, кўнгилнинг тубида севикли бир аёл бор, Олия, новча, хушбичим, хушрўй, кўзлари мовийга мойил, соchlари тим қора, ҳеч кимга ўхшамайди, ягона, якто!..

Унинг бандаси бўлмоқ қанчалар соз!

Сув омбори қурилишига, «Ўртақўргон ҳовузи» номли газетага муҳаррир бўлиб борганидан, токи қурилиш ҳам, газета иши ҳам тугаб бўлгунича, бу ёги яна шаҳарга қайтиб ҳам бир-икки йилча Олиянинг бандаси бўлиб юрди. Энди эслаб армон қиласидики, дўзахга тушсам ҳам майлийди, Мұхсинанинг жавобини беришим керак эди, деб!..

Алам қиласи, лекин — начора.

Олиянинг ортидан шунча вақт югурди, ахийри унга эришиди, озгина муддат яқинлик қилди. Мұхсинанинг талогини айтиб, Олияга уйланмоқчи бўлганида Ошно кўнмади. Талоқнинг дарагини эшитиб, шошилинч чақириб олиб, уч марта хитоб қилди: ўят, ўртоқ Яхшибоев! Сиздан буни кутмаган эдик, ўртоқ Яхшибоев!! Халқ нима деб ўйлади, ўртоқ Яхшибоев!!!

Қизиқ, Ошно ўша пайтлардаёқ халқнинг номидан гапирап экан. Гўё ўн миллионлик халқ Яхшибоев билан

Мұғсина хонимнинг қўйди-чиқдисини кўриш учун суд залига келадигандай!

Ошнонинг монелиги Яхшибоевнинг гашини келтирди, айтдики, ўртоқ Фалончиев, ундовлари кўпайиб кетмадими?

Ошнонинг тузи ўзгармади. Яхшибоев шундан хуласа қилдики, Ошно ўзини батамом тутиб олибди, ҳаттоғи газаби келганида ҳам бўғилмайди, оқармайди, қизармайди, қайтага, гинаомуз жилмаяди.

Яхшибоевнинг иддаосидан Ошно сал ҳушшер тортиди, хафа бўлди чоги, хўрсиңди, сўнг айтдики, узр, ўртоқ Яхшибоев, сиз билан ҳамон дўстмиз, деб хаёл қилибман, ундов белгилари учун ҳам узр, ўзим пайқамаган эканман, ўртоқ Яхшибоев, лекин сиз яхши пайқабсиз, ҳар қалай, ёзиб юрган одамсиз-да...

Хаёлга келганини қарангки, ўзи не аҳволда-ю, Ошнога ёзмай қўйгани алам қиляпти, деб ўйлади. Ҳаттоғи ачинди унга. Алам қиласмиди, йўқми — ишқилиб, кейинчалик Ошно бунга ҳам ярашили бир изоҳ топди: ҳар ким қўлидан келганини қилиши керак, мен ёзишга ожизлик қиласман, қогоз қоралаб моҳирроқ ўртоқларга кулаги бўлишимдан не маъно?

Мардлик — яхши нарса, айниқса — таникли одамларнинг мардлиги. Ошно қирқ йил тутал бирор сатр ҳам наср ёзмади, ёзмагани учун не-не моҳир одамларнинг таҳсинига сазовор бўлди: инсофли экан, ёзолмаслигини тан олди, ахир, чиқариш қўлидан келарди-ку!.. ана, бижгиб ётиби-ку! ана, ўзлари тутул, хотинлари, қизлари, куёвлари... токи невараю чевараларига қадар... ҳаммаси ёзиб ётиби-ку!

Ошнонинг иқрорида андак намойишкорлик бўлиши ҳам мумкин эди, лекин Яхшибоев билардики, Ошно ихлос қисса чинакам моҳир бўлмоқнинг уддасидан чиқарди; бир йўла икки жабҳани эплашига кўзи етмади, бинобарин, чин маънода камтаринлик қилди. Ошно ҳазиллашиб айтардики, арбоб аҳлидан биргина яхши шоир чиқсан, Алишер Навоий деган киши, шоир бўлганда ҳам беназиру беқиёс!.. Кейин, ўзининг ҳам арбоблиги бўртиб қолмаслиги учун, камтарликнинг иккинчи босқичига ўтарди: жосуслардан ДанIEL Дефо, қулфурӯшдан Артур Рембо, дўхтиридан Чехов чиқсан. У айни рўйхатни истаганча давом эттиришга қодир эди. Шундан ҳам аёнки, умр бўйи адабиётга ҳаваси сўнмаган, умр бўйи китоб ўқиган, эҳтимолки, ўзларини моҳир санаб чиранмачоқлик қи-

ладиган маҳмадана зукколарни мот этиш учун ҳам шу нарсаларни билган.

Лекин бу тафсилотлар кейинги даврларга тааллуқли. Кейинги даврларки, дейлик, Фаластиндан қувилган бир шоир келиб Ошно билан сұхбатлашади, Абу Нұвосу Ал Мұсұлийнинг байтларини аслида эшитиб ёқа ушлайди-ки, қанийди, ҳамма арбоблар ҳам шундай бўлса!...

Меҳмонлар билан гаплашиш қанчалар осон. Меҳмонларнинг кўзлари доимо ўнг бўлади. Меҳмонлар доимо мўъжиза излашади. Мўъжиза бўлмаган жойлардан ҳам мўъжиза топишади. Бусиз мумкин эмас, бусиз саёҳатнинг маъноси йўқолади.

Дўстларнинг сұхбати эса оғирроқ кечади. Айниқса — эски дўстларнинг сұхбати. Ўшанда Яхшибоев, гарчи минг гумонга борса-да, гарчи қўрқса-да, бор-йўқ умидларини тикиб бўлса-да, Ошнога ростини айтди. Сен «ўртоқ Яхшибоев»ни қўй, ошна, деди, жўнроқ гапир, менинг аҳволимни ҳам тушун, сенга умуман сал осонроқ, сен дўстлигинги ҳар қадамда таъкидлашинг мумкин, ҳар бир таъкиддан сўнг обрўинг терак баробар ўсади, лекин мен-чи?.. Мен дўстликни пеш қиломайман, пеш қиласам бас, ҳамма, биринчи навбатда — сен ўзинг, бу муттаҳам бирор нарса таъма қиляпти, деб ўйлайсан, билиб қўй, сендан дўстлик таъма қилмайман, майли, ўз ҳолимга қўйиб бер, мен шу Олияга уйланай, Муҳсинадан ажралай, уям бир кунини кўриб кетар, болаларни ташлаб қўймайман, бунисидан хотиринг жам бўлсин, рости, сен энди катта одамсан, сен билан дўстлашиш ҳам хавфли, сен билан ёнма-ён юриб юксалиш мумкин, лекин сен учеб кетсанг, бас, ёнингдагилар тутул, орtingдагилар ҳам бирин-кетин учеб кетади, тақдирлари барбод бўлади; агар ростдан дўст бўлсанг, мени тинч қўй, ошна, менга ҳалал берма, охирги илтимосим шуки, менга қасд қилма, қўлламаслигинг мумкин, лекин асло қасд қилма, одамзод мўрт бўлади, синдириб қўйишинг мумкин...

Ошнони умрида охирги марта сенсираши эди. Кейин бу хил муомала, номига бўлса-да, бирор марта ҳам такрорланмади. Ошнонинг ўзи баъзида ийиб кетиб «сен»га ўтарди-ю, рағбат кўрмасди. Яна расмий оҳангга қайтишига тўғри келарди: ўртоқ Яхшибоев, Назар Яхшибоевич, муҳтарам дўстимиз, ҳурматли адабимиз ва ҳоказо.

Ўйлаб қаралса, ўшанда Ошно жуда самимий гапирган экан. У айтдики, сендан воз кечолмайман, Назар

жўра, чунки ичиб қўйган қасамим бор. Энди сен гапга тузукроқ қулоқ сол, деди, сен Мұҳсинасиз яшашинг мумкин, лекин мен Муяссардан воз кечолмайман, Муяссар Мұҳсинадан воз кечолмайди, мен сендан воз кечолмайман... бу ёгига чидайсан, жўра... кўриб турибсанки, бу ҳалқани ҳеч узиб бўлмайди, янаям ўйлаб кўр, Мұҳсина сен ўйлаганчалик ёмон эмас, ақлли, дидли аёл, танилиб боряпти, энди сен болалари билан кўчага қувиб чиқарсанг, эл нима дейди?

Тўппа-тўгри, Ошно айни ўша пайтдан бошлаб элу халқ номидан гапира бошлаган экан.

Элни ўртага тиққани Яхшибоевга ёқмади. Ўртоқ Фалончиев, деди, менга сизнинг дўстлигингиз керак эмас, қасамингизни қайтариб бердим, энди мени тинч қўйинг, қасд қилсангиз ҳам майлига, озод замонда яшаяпмиз, нари борса, ёзганларимни бостирумайсиз, лекин оттириб юборишга кучингиз етмайди!..

«Нодон экансиз, ўртоқ Яхшибоев! Иззатингизни билмас экансиз! Бўлти, боринг, сизга ёмон бўлса, биз учун яхши у, Мұҳсинахондек санъаткор аёлни кўчада қолдирмаймиз, кўрасиз ҳали, тенгини топиб узатамиш ҳам!...»

«Билганингизни қилинг».

«Сизга рухсат, ўртоқ Яхшибоев».

«Рухсатсиз ҳам кетабераман, бу ёгига миямни қотирмасангиз бас!..»

Иддао қилди-ю, тагин Ошнонинг авзойи ўзгармаганини кўрди. Қиёфаси майину мулоим эди. Гўё куйингандай, жони ачигандай, жони ачигани боис аччиқроқ гапиргандай. Ахир, ошна-да, жони ачийди-да!..

Бир ҳафта ўтиб, Мұҳсинага узил-кесил айтди: ажратшамиз.

Мұҳсина эътиroz билдиrmадi: майли, дадаси, сизният қийнаб қўйдим, бир ёқда — саҳна, бир ёқда — болалар, вақт топиб ҳолингиздан хабар ололмасам, сиз айтганча бўлақолсин...

Яхшибоев гангиг қолди. Хотин уввос тортса, жанжал кўтарса бир нави эди, лекин бунақаси — жимгина, хоксор бўлиб туриши, жўяли гаплар айтиши тушига ҳам кирмаган эди. Тузукроқ баҳона чиқиб қолар деб, атай гап қўзгади: мен бошқасини топдим, Мұҳсина, кўп ўйладим, иккиландим, лекин унга уйланмасам бўлмас экан.

Мұҳсина шунда ҳам ўзини йўқотмади: нимаям дердим, дадаси, зорим бор-у, зўрим йўқ, кўнглингиз тусаганини қилинг.

Яхшибоев баттар авжига минди: кўнглим ўшани туслайди!

Муҳсина индамади. Хўрсинди, холос. Хўрсиниги қайси пъесадан олинганини Яхшибоев чақолмади. На Офелия ва на Дездемона бундай хўрсинарди. Уларнинг хўрсиниқлари нозикроқ, айни саҳнабоп эди, улар хўрсинганларида кўкраклари енгилгина кўтарилиб-тушар эди. Муҳсина жўнроқ хўрсинди, сўнг саҳнага ярашмайдиган қилиқ қилиб, бурнини тортди. Бошқа бир сўз демай қўшни хонага ўтди. Раҳми келди Яхшибоевнинг. Асли Муҳсинанинг айби йўқ эди. Иккита бола туғиб берди, иккиси ҳам — ўғил. Бирига Яхшибоев ўзи исм қўйди — Аввалбек бўлди. Унисига отаси исм берди — Оллоёр бўлди. Оллоёр экани кўпда ёқмади. Лекин чол кишига қаттиқроқ гапирмади. Майли, ўсаверсин-чи, кейинроқ ўзгартириб олинар. Қолаверса, охирги фарзандлари эмас, пушти-камар ҳали тўла, қолганларига замонавийроқ, мафкуравийроқ исмлар ҳам топилиб қолар... Хуллас, унда, у замонда, барчаси жўяли эди. Унда Олиядан дарак йўқ эди. Унда Муҳсина ёқарди. Ёқмайдиган ягона жиҳати шу эдики, у ҳар кеч ёки кеч оралатиб саҳнага чиқарди, гарчи Алломиш газетларда узлуксиз урилиб турса-да, саҳнада юрган ботирлар ҳали кўп эди, негадир ҳамма ботирлар парда ёпилиши олдидан ўларди ва Муҳсина ўлаётган ботирларнинг бошларида ўтирап эди. Шу, холос. Бугун эса, аҳвол бу... ёқмайди. Дастваб жуда аҳил эдилар, шаҳар четида, ижарада, гарип бир кулбада, жаҳлдор кампирнинг газабидан қўрқиброқ яшар эдилар. Кулба тагидан ариқ ўтарди, тунлари каламушлар чийиллаб безор қиласарди, Муҳсина қўрқарди, Яхшибоев юпатарди. Бугун келиб, хоналар кўп-у, олдинги иноқлик йўқ.

Яхшибоев ҳарчанд уринмасин, кўнглида шафқат топмади. Йўқ, шафқат бордай эди, лекин муҳаббат йўқ, муҳаббат сўнган, қолган-күттан учқунларини ҳам ҳозиргина ўзи тепкилаб ўчирди.

Ё тақдирни тавакқал, дедиу шаҳд билан ичкари хонага ўтди. Қайтурма, Муҳсина, деди, ёлғизланиб қолмайсан, Ошно ўзи сенга эр топиб бермоқчи.

Муҳсина унга ялт этиб қаради. Хўрлиги келди, йигисини аранг босиб айтдики, уялинг, Назар ака, мени бунчалар изза қилманг, майли, ошнангиз сизни уйлантириб қўяқолсан.

Яхшибоев яна уни газаблантиришга уриниб кўрди: унинг топгани менга ёқмайди, Муяссар иккови сени топишган эди, оқибатини кўриб турибсан.

Мұхсина чидади, индамади. Бешікдаги боласини ечиб олиб күкрап тутди. Сути қочган экан, бола әмолмай йиглади. Алла айтди. Алласи негадир шұхроқ әди:

Йиглама, йиглама, болажон,
Еңғоқ қақиб бераман,
Тошбақаннинг оёғига
Иплар тақиб бераман...

Атайдың үктамлиқ қилаёттанини Яхшибоев сезиб турди. Бетоқат бұлды. Хайриятки, бола тездә овунди, аса-лу ёғ омухтаси суртилган әмисикни шимиганча ухлаб қолди. Мұхсина ўрнидан турди. Бешикка ташланган рүмolini олиб бошига тангиди — гүё номаҳрамдан иймангандай!..

«У жудаям чиройлими?»
«Сенга баробар кеп қолади».
«Артист эмасдир?..»
«Инженер».
«Хотиндан ҳам инженер чиқаркан-да».
«Артист чиққандан кейин... инженер ҳам чиқсинда!..»

«Сизга артистлигим ёқмайды, Назар ақа. Лекин мен ёмон хотин әмасдим-ку? Ҳудолиғ юзасидан айтинг, бирор мarta ножұя қадам босдимми? Ярим йилдан бери үйда үтирибман, күнглим сақнани тусайды, лекин илоҗим йўқ. Артистлигимни айбситманг, Назар ақа, менга теккан касал бу. Иккита құчқордай ўғил туғиб бердим, лоақал шуни ўйламадингиз, Назар ақа!..»

«Болаларга қарашиб тураман».
«Шартмас, Назар ақа. Ўзим боқиб оламан».
«Балки болаларни күрсатмайман ҳам дерсан?»
«Нега? Келиб күраверасиз, ўзингизнинг пуштийнгиз... Фақат озгина сабр қилинг. Бизлар тузукроқ бошпана топиб олайлик. Кейин — майли, қаршилигим йўқ...»

«Шу уй сеники. Болалар билан қолаверасан».
«Қололмайман, Назар ақа. Майли, сиз ўзингиз шу ерда туринг, сиз эркак одамсиз. Бизга биттагина хона топиб берсангиз, бас, бу ерда ящашим қийин, ҳарна, маҳалла-кўйчилик... сўрашади...»

Яхшибоев муросани кутмаган әди — мамнун бұлды. Ҳафта деганда яхшигина бир уйни ижарага олди. Ўша ерда ўзи бирор ойча яшаб, раҳту рехтини тузатди. Мұхсинани кўч-кўрони билан олиб кеттани келиб, ҳов-

ли дарвозасига қулф урилганини кўрди. Қўшни хотин чиқиб айтдики, кичкинаси билан касалхонага тушибди. Каттаси ҳам ўзи билан экан. Эрим сафарда юрибди, сафардан қайтса айтинг, Аввалбекни олиб кетсин, деб тайинлабди.

Яхшибоев сўраб-сурештириб, улар ётган касалхонани топди. Ичкарига қўйишмади — юқумли касалларни даволашар экан. Қоровул чол озгина пора олиб, бирор ўн дақиқа йўқолиб кетди-да, Аввалбекни етаклаб чиқди. Ой тутал айри яшаб, кўздан чиқарган экан — бола бир муддат бегонасираб турди. Яхшибоевнинг кўнгли бузилди. Болани қучоқлаб, юз-кўзларидан ўпди. Шундагина унинг қўлласида тумордек бир хат борлигини пайқа-ди. Хотини йиглаб туриб ёзган шекилли, сиёҳқалам икки-уч жойда чаплашиб кетган экан. Билдики, Оллоёрнинг мияси шамоллабди, юқумли дард экан-у, Аввалбекка юққани йўқ, Муҳсина — рози, Яхшибоев қайта-дан уйланиши мумкин, фақат у касалхонадан чиққунча Аввалбекка қарашиб турса бўлди...

Аввалбекни эргаштириб, ижарага олган ҳовлисига қайтди. Ишхонага хабар юборди: бир ой отпуска сўрайман. Аввалбекни ювинтириб, қорнини тўйгазиб, бояги хатни боз ўқиб чиқди. Миясига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб тушди: атай қилган, атай шамоллатган, моча-гар! Болани ўлдириб бўлса ҳам, мени йўлдан қайтармоқчи!!

Аввалбекни рўпарасига ўтиргизиб, ниятини айтди: аянг касалхонада ётибди, ўғлим, энди сенга янги ая оберраман.

Аввалбек мантиқни тушунмади: ўзимнинг аям борку, дада?

Ортиқ қийнаб ўтирмади болани. Бозорга чиқиб, егулик харид қилиб келди. Йўл-йўлакай магазиндан учтўртта ўйинчоқ ҳам сотиб олди. Келтириб айтдики, Аввалбек ўғлим, ўйинчоқларни янги аянг бериб юборди.

Аввалбек суюниб чапак чалди: янги аям яхши экан!

Яхшибоев эски «масала»ни қўзғади: янги аяни опкелаверамизми, ўғлим?

Аввалбек «масала»га бошқача ёндошли: майли, аям иккита бўлақолсин, опкелинг, дада.

Яхшибоев «янги ая»ни олиб келолмади. Олияга бориб айтдики, сал сабр этасан, зарур ишлар чиқиб қолди. Олия кутиб ўрганганди эди, қолаверса, жудаям умидвор эмасди, рози бўлди. Яхшибоев ортга қайтиб, Аввалбекка унинг исмини ҳам айтди: янги аянгнинг исми — Олия.

Икки-уч кун ўтиб, яна бир талай ўйинчоқни қўлга киритиб, бола тамом кўнди: майли, дада, Олия аям бўлақолсин.

Кўзи оч эди Аввалбекнинг. Ҳалигача, яъники минг тўққиз юзу сақсон учинчи йилнинг октябрига қадар, Аввалбек гашини келтирган пайтларда бот ва бот эслайдики, сен, бола, туқсан онангни тўртта ўйинчоқга сотгансан, деб!..

Тўрт ой тутал касалхонага қатнади. Муҳсинани бекорга ёзгирган экан. Ичкарига зўрга рухсат олиб, кўз кўзга тушиб англадики, хотини беайб экан, бечора чўп бўлиб қолибди, бўлмаса, ейиш-ичиши жойида, ўзларига алоҳида палата, дори-дармон ҳам етарли, лекин боланинг аҳволи ўзгармаган, бир кун ҳушёр бўлса, икки кун беҳуш, нуқул кўзлари ёшланади, инграйди, на онани, на отани танийди...

Яхшибоев врачга учради. Ёшгина аёл экан, кўзларини ерга қадаб айтдики, умид жуда кам, Назар Яхшибоевич. Бош врачга учради. Унвони доцент экан. У пайтлар бунақа унвонлар жуда кам эди. Сусти босди, ялининцираб, аҳволини баён этди, қараса, доцент ҳам унга ялингандай боқяпти: умид кам, Назар Яхшибоевич, умид йўқ ҳисоби, лекин болани оёққа тургизамиз, бир ёги — сизнинг ҳурматингиз, у ёги — тепадан топшириқ... Хуллас, оёққа тургизамиз.

Яхшибоев хурсандлигидан бош врачни қучоқлаб олай деди. Қучоқламоқчи бўлганида, доцент бошини ҳам қилиб айтдики, қувонишга ҳали эрта, Назар Яхшибоевич, бола оёққа турганида ҳам... нарёги қийин... бу касалнинг номини менинг ишларни тузалганда ҳам ақли ноқис бўлиб қолиши мумкин.

Менингит ростдан ҳам ёмон экан. Бола ярим йил деганида ўлим чангалидан қутулди. Нина санчилавериб, бадани илма-тешик бўлиб кетди. Дори ёйилмай қоттан жойларида тошдай қаттиқ гурралар қолди. Йиринг бойлаган жойларини кесиб ташлашди — ўрнида чукур-чукур чандиқдар...

Бола нимжон бўлиб ўси, учга кирганда зўрга тетапоя бўлди, тўртта кирганда тили чиқди, камгап, одамови, мўмин-мулойим... Хайриятки, ақли кўтоҳ бўлиб қолмади. Бирор ўн ёшларда сал-пал эт олди, кейин бу ёғига туппа-тузук ўси, улгайди, уйланди, бола-чақа ортириди, бугунги кенжা ўтил Оллоёрга айланди.

Қийин дамлар эди ўшанда. Ошно, гарчи оғринган эрса-да, уларни ташлаб қўймади, ўзи бормаса ҳам, ка-

салхонага хотини Муяссарни юбориб турди, кейин т о п ш и р и қ ҳам бердики, бош врач бўлмиш доцент ҳадик аралаш, болани албатта оёққа тургизамиз, деб айтганлари — худди ўша боисдан.

ЎНИНЧИ ВА ЭНГ КЎРИМСИЗ МАНЗАРА

Бу орада Олия қамоққа тушди. Гуноҳи оғирроқ эди — сув тарайдиган тўғонлардан бирининг қувватини тузукроқ ҳисобламаган экан, айни ўша тўғондан сув қочиб, ўзан ёқасидаги ўнтача уйни, ўнтача сигирни ва яна битта чақалоқ беланган бешикни оқизиб кетди. Уйлар бузилди, сигирлар чўқди. Ёғоч бешик шарофати билан чақалоқ омон қолди-ю, лекин етказилмиш моддий зарарнинг ўзиёқ бир одамни қамашга етиб-ортарди.

Суд бўлди. Яхшибоев судга борди. Олияни кўрди. Олия негадир ундан уялмади. Қора курсида ўтирганча жилмайиб бош иргади. Умуман, у ўзини сал галатироқ тутди — айловчи айлаганида ҳам, уйсизу молсиз қолган гувоҳлар куюниб сўзлаганларида ҳам, кейин, ҳукм зикри олдидан яргоқбош оқдовчи чиқиб оқлаганида ҳам... бирдай жилмайиб ўтирди. Устида байрамларда киядиган пўрим кўйлаги, соchlарини чамбарак шаклида турмаклаган, чиройли, гўё кўркамлиги жабрдийдалару ажримчиларнинг гашига тегарини сезмагандай, очилиб-сочилиб ўтирди. Яргоқбош оқдовчи уни турмадан асраб қолишга, жилла курса муддатни қийишга чандон уринди ҳамки, натижаси бўлмади. Нутқи жуда кулгили чиқди. Ўзбекчаю тожикчани аралаш-қуралаш қилиб айтдики, ҳурматли гражданин рафиқ судиёлар, ин дұхтар ҳали ёш, авом ҳалқимиз дұхтарларидан имрўз қадар инжирнай чиқмаган, шу яктагина дұхтаримиз инжирнай бўлиб эди, пешонамизга ортиқ кўринди, уй бузилса боз яна уй қурамиз, инак ўлса боз яна инак ҳарид қиласиз, лекин ахир... сувга оқдоң яктагина писарча омон қолдилар-ку? Ҳурматли ва иззатли гражданин рафиқ судиёлар ва гражданин рафиқ даъвогарлардан ўтинчимиз шулким, улар курсии сиёҳда ўлтирган инжирнайи зебога раҳм қилсалар, каттароқ иштарафи жарима солиб, дұхтаримизни ҳибсдан озод қилсалар!.. Ҳовузи Ўртақўргонга жам этилмиш об, яъники сув шул қадар бисёрки, тўғонга зўр келиб, тўғонни ағдариб, даҳ нафар уйни, даҳ нафар инакни ва яна як нафар писарчани оқизиб кетди, аммо-лекин уй топилади, инак ҳам топилади, баъдаз... писарча омон қолганларидан кейин,

якtagина инжирнай дuxтаримизни суд қилиб турмага солишимиз шартми? Боз қилмайдурман, деб ваъда берсину бу ёғи омон-омон бўлсин!..

Яхшибоев Ўртақўргонда таниқли эди. Залга келиб ўтирганини одамлар билди. Суд раиси ҳам билди, билгани шуки, у ўтирган бурчакка қарамасликка уринди. Қораловчи гапириб, оқловчи гапириб, сўнг яна қораловчи гапириб, Олияниң ўзи охирги сўздан воз кечиб, суд ҳайъати маслаҳатхонага кириб, сўнг залга қайтиб чиқиб, республика номидан беш йил қамоқ муддатини эълон қилди. Одамлар тарқалди. Маҳбусани милиционерлар олиб кетди. Яхшибоев залда ёлгиз қолди, чиқиб кетолмади. Шунда суд раиси секин келиб айтдики, майли, Назар Яхшибоевич, хайрлашиб олинг, мошинани бир муддат сақлаб турамиз. Гўё гуноҳкордай, кўзларини ердан олмай гапирди. Яхшибоев индамай, судья кўрсатган эшикка қараб юрди. Эшик орти узун бир йўлак экан. Йўлакнинг нариги учиди — иккита милиционер, берироқда, оқ девордан ярим чиқиб турган голланд печи ёнида — Олия, хушқад, хушрўй, пўрим кўйлагида, кўзлари мовийга мойил, соchlари тим қора, залдаги мағрур жилмайишлари йўқ, мунгайибгина турибди.

— Шундай бўп қолди, Назар ака, — деди. — Мени ёзгириб юрманг.

— Келолмадим, — деди Яхшибоев ўпкаси тўлиб. — Балки бир уриниб кўрармиз, Олия?

— Шартмас, — деди Олия, — Ўзим уриниб кўрдим, лекин нафи бўлмади. Ростдан ҳам айбдор эканман чоги.

Ўзи не кўйда-ю, Яхшибоевнинг аҳволидан ҳам ҳабардор экан;

— Қийналибсиз, Назар ака. Бола тузалиб қолдими?
Яхшибоев индамади.

— Ўзингизни эҳтиёт қилинг, — деди Олия. — Тагин менинг касримга қолиб юрманг.

Шундай деб, Яхшибоевни маҳкам қучди. Қолган-қутган ўқтамлиги ҳам йўқолди, кўзларидан шашқатор ёш оқизиб, ўқраб-ўқраб айтдики, менинг заррача айбим йўқ, Назар ака, майли, мени суймай қўяқолинг, уйланмасангиз ҳам майлига, айбим йўқлигига инонсангиз бас, айбсиз деб ўйласангиз у ёқларда юришим ҳам осонроқ бўлади, Назар ака!..

Во ажаб, кейин эслаб ҳеч ишонмади, ишонгиси келмади, замонлар ўтиб, ўксаси қотиб кеттанидан кейин, айни ўша лаҳзаларни ўйлаб куладиган, ҳаттоқи сўкина-диган бўлди, лекин ўшандা — узундан-узоқ йўлак ўрта-

сида, оқ девор ичидан ярми туртиб чиққан қоп-қора голланд печи ёнида, елкасига бош қўйганча ўкраётган хушқад аёлнинг тим қора соchlарини силаб, сас чиқармасдан... юм-юм йиглаган эди!

Олия унга ҳеч маҳал бугунгидай, бемажолу беумид турганидай яхши кўринмаган эди. Уни суйиши тайин эди. Лекин авваллари, нотаниш гўшаларда — Самарқанду Бухоро, Қўқону Фаргона, Хеваю Урганч, эҳ. Олияни у қайларга олиб бормаган эди! — эмин-эркин бирга юрганларида, хусусан, у норгулу бақувват, аёл эса хушқад, хушфеъл, бир-бирларига меҳрибон, бир-бирларига муносиб... халойиқнинг ҳавасини келтириб, сиртдан саодатманд, лекин ич-ичларидан зил кетиб (ахир, бу намойиш аслида хуфя эмасми?) юрганларида ҳам, одинроқ, Олия уни менсимасдан, менсигандা ҳам балки эгали эканини ўйлаб, ўзини олиб қочиб юрганида ҳам, кейинроқ, тақдирга тан бериб, ўзини унга тамом топширганида ҳам... оппоқ чойшабларга иболи бурканиб ёки оппоқ чойшабларни отиб юбориб, илондек тўлганиб, юз-кўзларидан хассос ўпганларида ҳам... бунчалар суймаган эди. Сездики, аввал суйганлари бекор экан, суйган пайтлари ҳали суйишни билмас экан. Шунда хаёлига ярқ этиб бир жумла келди: улар бир-бирини кўзёшига беланиб сўйдилар.

Бу жумла савил қолди. Ўзи ёзмади, шогирди Чоршанбиев эплаб ёзолмади, ҳатто — ҳолатни айри тушунди чоги, — лабини жийириб кулдики, йиглаб туриб ҳам суйиб-эркалаб бўладими, Назар Яхибоевич, воқеа қайда кечяпти ўзи, кўчадами ёки тўشاқда?..

Яхибоев газабланди, лекин воқеанинг суд биносида, гувоҳлар ўтирадиган узуундан-узоқ ўйлақда кечганини айтломади. Пайқадики, бу жумла энди ўзига ҳам кулгили туюла бошлаган экан. Газаби ҳам шунчаки, зўракироқ, азбаройи худбинлиқдан... гирт самимий жумла, маҳоратдан холи.

Энг оғир йил эди ўша йил. Бир ёғи хотин билан кенжатой ўғил касалхонадаю ўзи тўнгичи билан уйда, бир ёғи Олиянинг аҳволи бунаقا оғир, яна бир ёғи шуки, Ўртақўргонда ҳам Шариф Валломат деган зўр танқидчи чиқиб (гўринг нурга тўлгур Шарифнинг ўзгинаси!), қалам аҳдини қон қақшатмоқда эди. Ганимларини бирин-кетин яксон қилиб, бир муддат қаловланиб қолди-ю, Алномишу Гўрўглига осилиб юрди. Лекин бундан муроди ҳосил бўлмади, кўнгли қурбон тусаб, янги ганимларга — ҳали тирик юрганларга ўтди.

Яхшибоев тилга тушиб улгурган ёзувчи эди. Энди у қамровни анча кенг оларди; қолоқ ва саводсиз Туркистон аллақачон илгор ва саводхон Ўрта Осиёга айланиб, миллий республикалар тузилган, бинобарин, маҳаллий халқлар ҳам ўзларининг мустақил атамаларини олиб, уругчилигу элатчилик каби заарали қусурлардан фориг бўлиб, уруш ййларида бошқа халқлар билан жисплашиб, бир жону бир тан бўлиб, янги даврга қадам ташлаётган пайтлар эди. Гўринг нурга тўлгур Шариф, Яхшибоевнинг ҳикоя ва қиссаларини синчиклаб ўқиган экан, ёмонроқ қаҳрамонлар орасидан битта тожик, битта қирғиз ва битта қозоқни топиб даъво қилдики, Яхшибоев — қардошлиқ душмани, Яхшибоев — миллатчи унсур, умуман, Яхшибоевни тийиб қўядиган фурсат келди. Яхшибоевнинг ўзи танқидда жўн арифметикадан ўзга жиддийроқ маъно тополмади. Кичкина «лукма» ёзид раддия билдириди, қардош халқ вакилларидан бор-йўғи учтаси ёмон экан, лекин яхшиларини ҳам санашини унутмайлик, умуман, модомики гап миллатчилик хусусида экан, ана, ўртоқ Шариф яна бир ҳисоблаб кўрсин, мен ёзган нарсаларда салбий ўзбеклар ҳам топилади.

Ҳафта ўтмай, гўринг нурга тўлгур Шариф навбатдағи мақоласини эълон қилди:

«Ҳа, ўртоқлар, Назар Яхшибоевнинг салбий ўзбеклари ҳам кўп, ҳатто ҳаддан ташқари кўп, лекин баридан уни миллатчилар рўйхатидан ўчириб бўлмайди. Диққат қилсан, Назар Яхшибоевнинг ўзбеклари шунчаки жўн ўзбеклар эмаслигини кўрамиз. Уларнинг бири Ўщда, яъники қирғизлар диёрида тугилган, яна бири Чоржўйда, яъники туркманлар диёрида тугилган, бошқаси Хўжандда, яъники Ленинободда, биродарларимиз бўлмиш тожиклар диёрида тугилган, боз бир қаҳрамони борки, буниси Чимкентда, яъники қозоқлар диёрида тугилган. Хўш, нега бу салбий қаҳрамонлар яккаш қардош халқлар диёрида тугилади? Хўш, қозоқ ёки қирғиз, туркман ёки тожик биродарларимизнинг диёрлари шунчалик ёмонмики, унда тугилган ўзбеклар сидирғасига салбий бўлса? Ўртоқ Яхшибоев нимага шаъма қиляпти? Муҳит ёмонлигигами? Бу кишини «ўртоқ» дейишимиз ножоиз асли, лекиň — майли, ҳозирча озодлиқда юрган экан, айни атамани ундан аямайлик ва яна бир бор суриштирайлик: сиз ким билан биргасиз, ўртоқ Яхшибоев? оғанин халқларни бир-бирига қарши қўйишдан мақсадингиз нима? қилаётган ишингиз шунчаки сиёсий кўрлик-

ми ёки онгли тарздаги сиёсий бузгунчиликми? сизнинг устозларингиз ким, гайри унсурлардан эмасми? ҳалқларни ўзаро гиж-гижлашни сизга ким ўргатди? сиз кимга хизмат қиляпсиз ва бу хизматингиз эвазига ниша оляпсиз — дўлларми ёки фунт стерлинг?..»

Гўринг нурга тўлгур Шариф чатоқ эди, нуқул белдан пастидан оларди. Яхшибоевни ҳам бирор йилча обориб-опкелиб турди. Ўргилай бир замон экан, хайрият, омон қолди. Омон қолиб ўйладики, йўқ, энди мен ўлмайман, камида мингга кираман.

Олия — турмада, ўзининг аҳволи — бу қадар, Ошино ҳам қайгадир писиб кетган, писмаган-у, лекин баттар юксалган, юксалгани баробар узоқлашган. Ўша кунларда Мұҳсина жонига ора кирди. Қўлида касал боласи билан бир йил тугал уйда ўтири, тикиш-бичишга уста экан, буюртмалар олди, эрнинг сармояси тутаб, бирор сатри ҳам босилмай турган пайтларда оилани ўзи тебратди.

Олия ҳибсга олинганидан сўнг бир ярим йил ўтиб, айни баҳор фаслида, бигиллаб-бигиллаб кичкина чақалоқ туғилдики, унга Сокина дея исм қўйдилар. Исмида озгина ирими ҳам бор эди: бир ёги — йиглоқи бўлмасин деган ният, бошқа тарафи — падарлаънати Шариф Валломат сал тинчирмикан, деган бир илинж.

Бу орада Ошино Ўртақўргондан кўчиди кетадиган бўлди. Энди Ўртақўргон унга торлик қилиб қолган, кенгроқ фаолият кўрсатсан, деб, марказга таклиф этишган эди.

Сокинанинг чилласи чиққан куни (билганини қаранг!) Муяссар хоним билан қўлтиқлашиб кириб келдилар. Ортларидан шоғёрлари қаттакон тогора кўтариб кирди. Муяссар хоним Мұҳсинани қучоқлаб ўпди. Мұҳсина бу хил иззатни кутмаган эканми, уввос тортиб йиглаёттанини.

Эҳ, қанчалар ночор эканини ўшандада сезди Яхшибоев!

Ошино унга қўл берди, сўнг елқасидан секин қучди. Аёллар тарафга ишора қилиб, мулоийим жилмайди. Айтмоқчи бўлдики, парво қилма, буларники ҳисобмас, асли буларнинг лойи кўзёшли билан қорилган. Хотини ўқраб йиглаёттанини, Муяссар хоним уни сал жеркиброқ юпатаёттанини эшитиб, Яхшибоевнинг баттар хўрлиги келди. Шариф Валломатнинг «шарофати» билан ишдан кетиб, тиш кавагига бекитганини ҳам еб-йитириб, ҳатто-ки бир-иккита гиламларини ҳам сотиб, шип-шийдам

уйда, хотинию учта боласи билан гариб бўлиб ўтирганини биларди, лекин айни ҳолатни биронинг кўзи билан кўрмаган эди, бугун кўрди, кўрганда ҳам Ошнонинг кўзи билан кўрди, алами қўзгади, бир хаёли Ошнони сўкиб ҳайдамоқчи ҳам бўлди («Нега келдинг? томошагами? ахволимни билардинг, нега одинроқ сўрамадинг?»), лекин журъати етмади, аксинча, ялтоқланиб сўзладики, ивирсиқ учун узр, ўртоқ Калонов, бошқа бир ҳовли топувдик, юкларни ўша ёққа элтиб қўйиб, бу ёги сал омонат ўтирибмиз.

— Э, — деди Ошно, — ҳали бу ҳовлини сотдингизми, ўртоқ Яхшибоев?

— Нархини келишолмай турибмиз, — деб ёлғонлади Яхшибоев.

— Унисининг нархи қалай бўлди, қиммат эмасми?

— Ярмини тўладик.

— Бекор қипсиз, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно. — Ўзингизга жабр қипсиз. Биз Тошкентта кетадиган бўлиб қолдик, бизнинг ҳовлига кўчиб ўтсангиз дуруст эмасми?

— Қурбимиз етармикан?..

— Қурбга бало борми! — деб кулди Ошно. — Содалигингиз қолмабди. Ҳукумат қурган уй, арзимас ижарани ҳақини тўлаб турсангиз бас-да.

Яхшибоев бунаقا марҳаматни кутмаган эди, тагин кўнгли бузилди. Ошно унинг ахволини тушунди чоги, ҳовли ҳақидаги гапларни тутатиб, бошқа мавзуларга ўтди. Янги лавозимдан чўчияпман, ўртоқ Яхшибоев, деди, афсуски, энди рад қилмоқнинг ҳеч иложи йўқ. Ишқилиб, бундан бу ёги бизни унтиб юборманг, марказга боргандарда мундоқ кириб туринг, ҳарна, туғишган бўлмасак ҳам, тепишиб ўсган биродарлармиз, оиласаримиз ҳам яқин, ажабмаски, келажакда қуда-андада бўлиб кетсан.

Яхшибоев тек ўтирди — Ошно билан қуда-андачилик қиласига ҳеч кўзи етмади.

Муяссар хоним Мұҳсина хонимни сужди, деди Ошно, усиз марказда зерикиши турган гап, энди, сиз ўзингиз, тушунган эр сифатида, дугоналарнинг фирогини енгиллатиш чораларини ҳам ўйлаб кўрарсиз, ўртоқ Яхшибоев?.. Яхшибоев бошини эгиб айтдики, хўп, ўртоқ Калонов, сиз нима десангиз — шу. Ошнога унинг камтарлиги маъқул тушди. Яна бир-икки маслаҳатини атай таъкидлаб айтди:

— Мұҳсина хоним — ноёб талант, — деди. — Унинг қадрига етинг. Сизга топшириқ шу, ўртоқ Яхшибоев.

— Хўп.

— Ўзингиз ҳам ижодни ташлаб қўйманг, сиздан ҳам умидимиз катта. Мұҳсина хонимдек аёлнинг йўлдоши ҳам талантли бўлиши фарз. Уқдингизми, дўстим?

— Уқдим.

— Янги ҳовлига бир ҳафта ичида кўчиб ўтасиз. Тегишли ўртоқларга кўрсатма берилган, транспортни ўзлари ташкил қилишади.

— Хўп.

— Бу ҳовлини сотиб, пулинин рўзгорга ишлатинг.

— Хўп.

— Бу ёғи Шариф ака билан қалинроқ бўлишга ҳаракат қилинг.

— Хўп.

Яхшибоев розӣ бўлди-ю, хато қилганини пайқади. Ахир, Шариф Валломат билан қанақасига қалин бўлиши мумкин, бошга мағзава тўкиб турганда-я?!

— Менинг кўзим ўнг, — деди Ошнога қарамай, — лекин у ўзи ёмон одам.

— Ёмон бўлса — ўзига, — деди Ошно. — У сиз билан ярашмоқчи бўлиб юрибди. Келса, ноз қилиб ўтируманг. Душман битта бўлсаям озайгани яхши.

— Хўп.

— Мұҳсина хонимни эҳтиёт қилинг. Янги ҳовлини шарт-шароити анча тузук. Болаларга ҳам қулай. Гаражи бор, боги бор. Хўш, Мұҳсина хоним энди саҳнага қайтаверса ҳам бўлади. Зудлик билан бирорта хизматчи ёлланг.

— Хўп.

Ошнонинг таъкидлари кўп эди. Яхшибоев гап қотмади ҳисоб, нуқул маъқуллаб ўтириди. Рости, хурсанд эди. Айниқса — Шариф Валломатнинг ярашмоқчи эканидан хурсанд. Ҳадеб бош иргайверса эришроқ туюлишини ўйлаб, ўзи ҳам секин гап қўши:

— Умуман, Шариф ака галатироқ шахс.

— Шахс эмас, шунчаки бир тўтиқуш, — деди Ошно кулимсираб. — Тўтиқуш-у, жаллодликка ҳам хуши бор. Бу гапни ўзига айта кўрманг. Жаллод дегани бировнинг амрини бажаради, хўш, мен кимнинг амрини бажаряпман, ҳукмдоримни топиб берасан, деб жанжал қилиши мумкин.

— Хавфли экан, — деди Яхшибоев эти жунжикиб-роқ.

— Парво қилманг, ўртоқ Яхшибоев, — деб юпатди Ошно. — Шариф акага айтилди, энди сизни тинч қўяди.

Яхшибоев ўйланиб қолди: хўш, нега энди тинч қўяди? Нега унга энди айтилди? Ёинки аввал сал бошқароқ айтилган эдими?

Гумонини ташига чиқаролмади. Чўчили. Аҳволини чамай чўт қилди. Ҳозирча чўнтағида ҳемири ҳам йўқ, бир амаллаб ҳовлини сотса, Ошнонинг ҳовлисига ўтса, шароити зўр, болаларга қулай, бу ёғи хизматчи ҳам ёллайди... Иddaoga бало борми! Талантни асрамоқ керак. Шундай тоғириқ бўлди. Ошно кулиброқ айтсада, бариси — жиддий. Энди унинг жилмайишларига ишониб бўлмайди. Эҳтимолки, энди у йиғлаганда ҳам жилмайиброқ йигласа керак...

— Дугонажоним сизни еру кўкка ишонмайди, — дей гапга суқилди Муяссар хоним. — Шунчалар сүядики, бошқа одам бунағанги баҳтдан ёрилиб ўларди!

Муяссар хонимга топган ташбеҳи ёқди. Қиқирлаб кулади. Ошно хотинига жилмайиб қаради. Кўпроқ жилмайди чоги, аёлнинг туси ўзгарди, хижолат чекди:

— Илоё, омон бўлинг, — деб гўлдиради.

— Раҳмат, Муяссархон, — деди Яхшибоев аёлни хижолатдан қутқариш учун. — Фақат мен гумроҳлик қилиб... Муҳсинахоннинг қадрига етмаяпман шекилли.

— Шундай ўйда эканингиз тузук, дўстим, — деди Ошно рагбат билдириб. — Баъзида мен ўзим ҳам, Муяссар хонимнинг қадрига кўпда етмаяпманми, деб ўйлаб қоламан. Биласиз, иш кўп, нуқул ташвиш...

— Ёлғон айтяптилар, — дей тантиқланди Муяссар хоним. — Бу киши оила учун доимо вақт топадилар.

— Ҳар ҳолда, ўртоқ Яхшибоевнинг вақти меникидан кўпроқ бўлмоги керак, — деди Ошно. — Ёки мен нотўғри гапирдимми?

— Тўгри, ўртоқ Калонов, — деди Яхшибоев. — Ҳаракат қиласиз, ўртоқ Калонов.

Шундай деб, зўрма-зўраки ҳиринглади. Алами келди. Ўйладики, бу гапларнинг ўришу арқоги аллақачон таҳт қилиб қўйилган, энди булар пухтароқ қилиб поёндоz тўқишаётти, холос. Кейин ерга ташлаб, оёқ артишади.

Ўзларининг измларини бирорнинг бўйнига тақдир қилиб ортишапти, деб ўйлади, тақдир эмас, бориб турган бўйинтуруқ, энди у Олияга асло эш бўлмайди. Бу тақдирда Ошнога ўрин бор, Муяссар хонимга ўрин бор, уларнинг қадрдонлари бўлмиш Муҳсина хонимга

майдон анча кенг, ажабмаски, бу тақдир бор-йўти Мұхсина хонимнинг тинч ва осойиш яшамоги учунгина ўйлаб топилган бўлса... Токи унинг кўнгли бут бўлсин, умр дафтарига доф тушмасин, мен эсам... мен ким бўппман, шунчаки бир и л о в а , холос!

— Кўрган куним қурсин, ўртоқ Яҳшибоев, — деб зорланди Ошно. — Бир қарашда, фаолият деганлари жуда зўр нарсадай туғолади. Лекин унинг кўлами қанчалик кенгайса, одамзод сирдошга шунчалик зор бўлар экан. Сиз — менинг сирдошимсиз, дўстим, фақат сизга дардимни бемалол айтишим мумкин.

Яҳшибоев унинг сўзларини таҳдид деб тушунди, шу боис, таскин бермоқча ошиқди:

— Тўгри айтасиз, ўртоқ Калонов. Мен тилига пишиқ одамман.

— Балли, ўртоқ Яҳшибоев! Фақат биргина илтимос: гапларимни тазийқ деб ўйламасангиз.

Яҳшибоев индамай қўяқолди. Боя ўйлаганлари ҳолва экан. Таҳдид эмас бу, бориб турган тазийқ. Ошно зукко одам, сўзни чертиб танлайди. Закийлигини ўзи ҳам сезмаса керак. Ҳасадинг келади унга. Одамзод хотинини ҳам шунчалар сүядими, ахир? Устига гард юқтирмайди-я! Унинг ҳаловатини ўйлаб нималар қилмайди дейсиз! Жўрани қурбон беришдан ҳам тоймайди. Дарвоқе, энди жўра эмас, энди у — д ў с т ... Бечора, бояқиши...вой сенинг қоқиндингинг бўлай!..

Мұхсина хоним гапга қўшилмади. Хоксоргина бўлиб ўтириди. Савол сўрашганда ҳам жавоб бермайди, эрига мўлтираб қарайди — изн сўрайди.

Яҳшибоев ачинди унга. Қийин, деб ўйлади, нияти ёмонмас бунинг, неки қилса мени ўйлаб қиляпти, мени қизғанганидан, азбаройи суйганидан... агар суймаса, унда болалар туфайли, м е н и н г болаларим туфайли.

Иzzat шунчалик бўлар?!?

Кўнгли муздай эди. Сездики, энди ҳеч қачон илимайди.

Межмонларга «олинг-олинг» қилиб ўтириди, сабаблию бесабаб илжаяверди. Ўзича, такаббурона куляппман, деб ўйлади, лекин илжайиши мулозамат ўрнига ўтаётганини кўриб англадики, кибри буткул йўқолибди, довдирлиги, дали-гули экани, думбуллуклари... бариси беиз йўқолибди, уларнинг ўрнида — шунчаки бир табасум, шунчаки бир ялтоқланиш, ожизликки, бу энди ҳеч кимни ажаблантирмайди, айниқса — Ошно билан Муяссар хонимни.

Нархи бир пул бўлганини ҳам шунда пайқади. Ўзини қимматроқ сотишга чоғланди, токи кейин садақа сўралганда айни шу қимматроқ нархи буларнинг ёдида турсин. Жилла қурса, бай пулини очиқ-ойдин айтиб олиш керак. Ёлгиз экани писандмас, майлига, булар уч киши бўлса — отасининг гўрига! Яхшибоев ҳам ёлгиз эмас, у айни лаҳзада ҳам мол, ҳам молфуруш ва ҳам даллол эмасми? Ҳар ҳолда, харидор дегани олаёттан молининг феълини тузук-қуруқ билиб олгани маъқул, токи унинг қисир-бўғозлиги ҳам, сузонгичлигию тепонгичлиги ҳам ниҳон қолмасин.

— Оқсоқол, — деди Ошнога боягидай ялтоқданиб қараб, — Ўртақўргон ҳовузини қурган пайтларимиз эсингиздан ҳам чиқиб кетгандир?

— Нега?.. — деди Ошно. Сергакланди чоги, чап қоши хиёл кўтарилиди. — Буюк қурилиш... замона шарофати... нега эсдан чиқаркан, ўртоқ Яхшибоев? Сиз ўйлаб гапирияпсизми?

— Полвон йигитлар кўп эди.

— Ўзингизга ўхшаган, — Ошно кутилмаганда лутфга ўтди. — Кўрсаттан гайратларингиз ҳам эсимизда, ўртоқ Яхшибоев.

— Полвон аёлларимиз ҳам кўп эди, — деди Яхшибоев. — Эсингиздами, оқсоқол, Мўминшоева деган инженер аёл бўларди?..

Ошно бирдан жиддийлашди. Яхшибоев сездики, айни мўлжалга урибди.

— Умуман эсимда бордай... — деб чайналди Ошно.

— Ўша қамалиби.

— Йўғ-э!

Яхшибоев фурсатни бой бермай, аёлларга қаради — иккисининг ҳам лаблари гезарган, жағлари осилай-осилай деб турибди.

— Ҳай аттанг! — деди Ошно. — Айби йирик эканими?

— Билсам сиздан сўрармидим, — дея қўрслик қилди Яхшибоев қолган-қутган журъатини йигиб. — Шу, оқсоқол, ўша аёлга кўнглим суст кетгандай ҳам бўлувди. Ўзингиз таништириб қўйгансиз, эсдан чиқдими?

— Сезмаган эканман, Назарбой жўра, — деди Ошно, сўнг хотинига кулиб қаради: — Эшитяпсизми, Муяссархон, қадрдонимизнинг суюлганини?

Муяссар хоним хандон отиб кулди — қадрдонларининг суюлганига мутлақо ва қатъян ишонмаслигини билдириди. Муҳсина хоним ҳам дугонасига қўшилиб кулди:

— Вой, ҳазилингиз ҳам бор бўлсин, дадаси!..

— Аёл ноҳақ ётибди, деган гумоним бор, — деди Яхшибоев. — Унга бирор ёрдам беролмайсизми, оқсоқол?

— Гумонингизни текшириб кўрамиз, — деди Ошно жиддийлашиб. — Айби йўқ бўлса... бўшатиб юборишади.

— Барака топинг, оқсоқол.

— Бечора аёл!.. — дея bemavrid хитоб қилди Мұҳсина хоним. — Ундаям бола-чақа бордир?

— Хотирингиз жам бўлсин, боласи йўқ, — деди Яхшибоев унга тик қараб. — Бола қилиб улгурмаган. Оилали бир эркакка дуч келган экан.

Мұҳсина хоним бақрайиб қолди. Чамаси, эридан бундайин сурбетликни кутмаган эди. Вазият анча жиддийлащди. Ошонинг қовоги солинди:

— Назарбой, — деди таҳдид билан, — тагин ўша эркак ўзингиз эмасмисиз?

— Мен ўзимман, оқсоқол, — деди Яхшибоев.

— Вой, ўйлаб гапиряпсизми!.. — деб қиқирлади Мұяссар хоним. — Шу ҳазилингиз учун дугонам сизни ташлаб кетади-я!

— Кетмайди, — деди Яхшибоев. — Кетса, аввалроқ кетган бўларди. Тўгрими, Мұҳсина?

Мұҳсина хоним индамай бош иргади. Ўзини содда-баёвликка солди — гўё бу гапларнинг унга дахли йўқ, шунчаки пайров, қўйди-чиқди пайрови, бехатару беziён, негаки, айбдор айбини юз фойиз бўйнига оляпти хўрозданиши бекор бунинг, ахир, ким ҳам осонликча жон бергиси келарди!..

— Ўртоқдар, — деди Ошно томоқ қириб, — ўртоқлар, бўлди энди, ўзимизга дохил гапларга қайтайлик, бегоналарни гапириб нима қилдик?

— Майли, — деди Яхшибоев. — Лекин, оқсоқол, ўша аёл ҳам сизга бегона эмас, чунки сиз — юрт оғаси, у — сизга сингил. Тўгрими?

— Маъқул, — деди Ошно чиройи очилиб. Ийди, ийгани баробар недир марҳамат қилгиси келди: — Гап бундай, ўртоқ Яхшибоев, биз бу масалани жиддий қараб чиқамиз. Сиз эса, кўнгилни тўқ тутиб, ижодни гуллатаверинг!

— Шартми шу? — деб сўради Яхшибоев.

— Албатта-да, — деб кулди Ошно. — Яна бир шартни шуки, янаги ҳафтадаёқ биз турган ҳовлига кўучиб ўтасиз. Яна бир шартки, Мұҳсина хоним тезроқ саҳнага қайтсинглар. Кейин...

— Бу шартларни аввалроқ ҳам айтувдингиз, оқсоқол.

— Гапни бўлманг, Назарбой, — деб жеркиди Ошно. — Бу галгиси анча жиддийроқ. Ўзингиз ҳам тузукроқ иш топинг. Қалам ҳақига оила тебратиш қийин.

— Бир-икки жойга ариза берувдим, ишга олишмади.

— Сиз яна ариза ёзинг, — деди Ошно. — Ўйлайманки, бу гал илтимосингизни рад этишмайди.

— Майли, оқсоқол, фақат менинг шартим ҳам эсдан чиқмасин.

— Бу ёгини бизга қўйиб беринг, — деди Ошно, сўнг хотинларга юзланди: — Бу кишининг шарти — ўша аристон аёл. Дўстимга нима бўлган, а? Жуфти ҳалолининг ёнида тап тортмай қандайдир бегона хотинни гапиради-я! Уни озод этишга ёллашсан, тагин ўшанга уйланиб кетмайдими бу? Хўш, ким кафиллик беради?

Муяссар хоним билан Муҳсина хоним бирдан сергак тортилар. Яхшибоев ҳал этгувчи фурсат етганини англади.

— Мен кафиллик бераман, — деди. Шундай дедиую аёлларнинг юзлари ёришиб кетганини кўрди.

— Вой, намунча ваҳима!.. — деб ҳазиллашди Муяссар хоним. — Кафолатга бало борми! Дўстингиз ёруг дунёда ёлгиз бир аёлни — менинг дугонам Муҳсина-хонни яхши кўради. Тўтрими, Назар ака?

— Сиз доимо тўғри гапирасиз, Муяссархон.

Яхшибоев ортиқ савдолашиб ўтирмади, жавобни қисқа қилди. Сўнг эр-хотин меҳмонларнинг бир-бирларига қараб, маънодор жилмайғанларини пайқади. Буларнинг вазифаси битди, деб ўйлади, шунга келишган эди, энди секин жилаверишса ҳам бўлади.

Янгишмаган экан — меҳмонлар тезда чиқиб кетишиди. Уларни кўчагача узатиб қайтди. Қайтса, Муҳсина хоним стол тўрида маъюс ўтирган экан. Қўйиб берилса, тавба қиладиган чоги бор. Хайриятки, Яхшибоев олдинроқ гап қотди:

— Овқатта уннанг, хоним. Ҳали замон ялоқхўрлар кеп қолиши мумкин.

— Уят бўлди, дўстингизни тузукроқ меҳмон қиломадик, — деди Муҳсина хоним. — Суҳбатга аралашмоқни менга ким қўювди...

— Энди хизматчи ёллаймиз, — деб юпатди Яхшибоев. — Овқатни ўша қилади, сиз сұхбатдан четда қолмайдиган бўласиз.

— Назар ака, уларни атай чақирганим йўқ, — деди Муҳсина хоним овози сал қалтираб.

— Қизиқ гапирасиз, хоним, — деб илжайди Яхшибоев. — Дўст бўлгандан кейин келади-да. Меҳмонга айтиб тўгри қилибсиз. Боз устига, улар бошқа ёққа кўчиб кетишлари керак, яна қачон кўришамиз...

— Энди қийналиб қолмаймизми, ишқилиб?

— Йўқ, хоним, қийналмаймиз. Ошномизнинг дасти баттар узун бўлади энди.

— Сизни яхши кўрарканлар, дугонам айтди.

— Энди мени ҳамма яхши кўраверади, хоним.

— Ёмонми?..

— «Ёмон» деб ким айтди? Яхши, хоним, яхши бўлганда қандай!.. Тузукроқ овқат қилиб, кейин қўшниларга чиқиб туриング. Ким келганини кўрмаганингиз маъқулроқ.

Афсуски, Муҳсина хоним ўша кеч келган меҳмонларнинг барчасини кўрди, ҳаттоқи уларга чой қуйиб ўтириди. Яхшибоев англадики, унга ҳам алоҳида тоғишири қўлибди. Ичида, баттар бўл, деб ўйлади, майли, ҳаммасини кўр, ҳамма гапни эшит, зора ўзингнинг ҳам худди мен каби қўтирчоқ эканингни пайқасанг...

Кечки меҳмонларнинг аввали — гўринг нурга тўлтур Шариф Валломат эди. Келиб, бўккунича еб-ичиб, Жулқунбою бошқа «унсурлар»ни роса сўқиб, охири Яхшибоевнинг ҳали чоп этилмаган қўллэзмаларини олиб кетди. Сўнг ярим йилча ўтиб, ўша қўллэзмалар чоп этилганида, изидан икки-уч тақриз чиқарди. Тақризларида Яхшибоев тамом оқланган эди. Ўшандан бошлаб, то Шариф Валломатнинг қазосига қадар, улар иккovi жуда иноқ яшадилар — гўринг нурга тўлтур Шариф, дўсти Яхшибоевнинг ғанимларига мисоли қутурган кўпрақдай ташланиб юрди.

Яна бир меҳмон — Ўртақўргон шаҳрининг энг атанган адвокати эди. Келиб, егулигу ичкилиқдан озгин на тотиниб, маҳбуса Олия Мўминшоеванинг номидан ариза биттанини айтди; айб Олияда эмас, тўғонни ноҷорроқ қилиб лойиҳалаштирган олимларда, қолаверса, аёлни судда ҳимоя этолмаган нодон оқловчида экан.

Учинчиси олим — адвокатта қўшилиб келган ирригатор олим эди. У емай-ичмай, камтарину камсуқум бўлиб ўтириди. Адвокат уни таърифлаб айтдики, бу киши мавзедаги барча сув ҳавзаларини беш бармогидай билади, кимсан зукко гўзашунос олим Александр Шоймардоновичнинг суюнган шогирди, ҳозир бу киши-

ни ҳам устозига қўшиб Тошкентга тәклиф этишган, агар зарурат бўлса, устози иккови қайси воҳада қанча ёмғир ёғишини, ҳаттоқи литрига қадар, ҳисоблаб бера-ди, шу жиҳатдан, ҳибсдаги Олия Мўминшоевага катта ёрдами тегиши мумкин. Ростдан ҳам, унинг ёрдами тегди: аёл ярим йил деганда оқланиб чиқди.

Меҳмонлар Олия ҳақида гапиаркан, Мұхсина хонимнинг юзи қылт этмади — Яхшибоев ҳайратта тушди. Газабланди. Меҳмонлар эшитмайдиган қилиб, секин қулогига гапириди:

— Оромингиз сал қимматта тушмадими, хоним?..

— Йўқ, — деди Мұхсина хоним баралла овозда. —

Сизга қимматта тушган бўлса эҳтимол.

Ўҳ сен, гарни маккор, деб ўйлади, илон экансан, сени қўйнимга солган мен ўзим аҳмоқ!.. Уролмади, сўколмади, қайтага, дами ичига тушиб, ғамгин тортди. Ҳоли аянчлигини ўйлаб, бирдан йиглагиси келди. Бўғзига қадалган тугунни бир зўр билан ичга ютди-да, жўнроқ ўйлай бошлади. Энди кўнгил ўнгланмайди, деб ўйлади, бир умр ёмон кўриб ўтаман, во даригки, «қалб» дегани билан «қаллоб» деганларининг илдизи бирлиги рост экан!..

Тўртингчи меҳмон — ижроком вакили — ҳаммадан кейин келди. Унинг келишини Яхшибоев кутмаган эди. Вакил Яхшибоевга тузукроқ эътибор бермай, Мұхсина хонимнинг ўзидан, қайси кун кўчсангиз қулайроқ, опажон, деб сўради. Мұхсина хонимнинг, гарчи анчадан бери ишга чиқмаган эрса-да саҳна машқи эсида қолган экан — кўзларини ерга қадаб, кўчиш муддатини рўзгор эгаси билади, дея жавоб қилди. Яхшибоев, ноилож, хаёлига келган бир кунни атади.

Кўчишга ўзи аралашмади. Негаки, у яна бир бор ариза ёзган, бу гал аризаси инобатта ўтиб, тузуккина лавозимда — ўттиз нафар ходим, котиба ва ҳатто иккита муовин билан иш бошлаган эди.

Кейинчалик, ўзи ҳам Ўртақўргондан Тошкентта кўчиб, янги жойда эришган каттароқ лавозимларидан ҳам воз кечиб, биргина нуфузнинг кучи билан яйраб яшаётган кезлари, тоҷик оғайниларининг таклифини қабул этиб, қўшни диёрга сафар қилганида Олияning дарагини эшитди. Олия қамоқдан қутулибоқ ота юртига қайтган, шу ерда бир помири тоҷикка тегиб, учта боласи билан ҳур ва фаровон кун кечираётган экан. Бориб бир кўрай деди-ю, ботинмади. Ёнида Мұхсина

хоним бор эди, боз устига, гумонали эди — ярасини тирнашни истамади.

Тўртингчи фарзанд тугилмагани — бутунлай бошқа масала. Ҳомиланӣ олдириб ташлагани учун юрак бетлаб бир шапалоқ урганида Муҳсина хоним дугонаси Муяссар хонимга қўнгироқ қилгани, Муяссар хоним эри Ошнога арзу дод айлагани, Ошно эса дўсти Яхшибоевга, қўнгироқ қилиб койигани, бирор йилча юқсак меҳрини дариг тутгани... ким билсин, яна неча муддат Муҳсина хонимга мутероқ бўлиб яшагани ҳамон ёдида турибди, ҳамон аламини қўзгайди. Токи Муҳсина хонимнинг сонсиз-саноқсиз хархашалари Муяссар хонимнинг ҳам, Ошнонинг ҳам меъдаларига тегиб, ахийри яна бир бор юқоридан қўнгироқ бўлиб, «Ўртоқ Яхшибоев, бу инжиқ хотинни сал тийиб олинг-э!» деган рухсат бўлгунича, эҳ-ҳе, яна қанча қовун пишиги ўтади!

XI БОБ

Бемор

Эрталаб, нонуштадан қайтиб келиб, одати бўйича йўлақдаги дераза рафига суюниб ҳовлини томоша қилаётган пайти эди. Кўрса, «элчи» қурмагур касалхона дарвозасидан чиқиб кетяпти. Эни ўшаники, йўқ, адашмади, ўшанинг ўзи, неча кундирким кўравериб шаклу шамойили ёд бўлиб кетди.

Палатага кириб амин бўлдики, «элчи» бу гал анча шошибди, келтирган пакетларини ҳолодильникка жойлаштиришга ҳам улгурмай, барисини стол устида қолдирибди.

Навбатчи ҳамширани чақириб урищи.

— Касалхонами бу ёинки карвонсарой? — деб сўроқлади. — Илинган қалангি-қасанги кириб келаверса-я!

Ҳамшира индамай турди. Навбатчи врач келди, кейин бўлим мудири, бошқалар... Ҳаммасининг юзида хижолат, ҳаммаси сукутда.

— Миллион сўм пулимни ўғирлашди, деб даъво қилсан-чи? — деди Яхшибоев бош врач муовини Раҳматов ҳам етиб келганида.

— Бизда ҳеч ўғирлик бўлмаган, Назар Яхшибоевич... — ботинмайгина эътиroz билдирид навбатчи ҳамшира.

— Жим бўлинг, қизгина! — деб жеркиди уни Раҳматов. — Домла кўчма маънода гапиряптилар. Қандайдир бетайин кимсалар домланинг вақтларини ўтирашпяти. Домла учун вақт дегани миллион сўмдан ҳам қиммат, шуни тушуняпсизми?

Навбатчи ҳамшира баттар мулзам тортди. Яхшибоев йигин аҳлига қараб илжайишга уринди:

— Узр, инжиқлик туюлиши мумкин, лекин айтмасам бўлмасди, ўртоқлар.

— Э, айтиб тўгри қиласиз!.. — деди Раҳматов. — Орамизда гина-кудурат бўлмасин, ҳаммасини очиқ юзга айтиб олайлик.

— Балли, Раҳматов болам! — деди Яхшибоев муросага келиб. — Қизимизга жазо бериб юрманлар, ҳали ёш экан.

— Жазо бериш керак, токи эсидан чиқмасин...

— Шусиз ҳам эсидан чиқмайди. Билингки, мен уни васийлигимга олдим. Токи кетгунимча. Кетганимдан кейин ҳам. Үқдингми, Раҳматов болам?

Раҳматов бош эгиб, уққанини билдириди.

— Энди санитар хотинларга айтинглар, менинг палатамдаги лаш-лушларни йигиштириб олишсин.

— Кетяпсизми, домлажон? — деб сўради Раҳматов ташвишга тушиб.

— Кетмайман, — деди Яхшибоев. — Анави халтапалталарни, ичидаги лаш-лушлари билан... Хушомадга опкелишган. Порага. Үқдингми, болам?

Яхшибоев йигилганларни тонг қолдириб, виқор билан нари кетди. Ўл-а, деб ўйлади, касалхонани нақсаҳнага айлантириб юбординг-ку! Лекин зўр бўлди, айниқса — бошланиши! Хотимаси ундан ҳам зўр! Энди Яхшибоев бу ердан тузалиб чиқиб кетади-ю, то яна тумовга учраб қайтиб келгунича афсона кезиб юради: оқсоқол — принципли одам; оқсоқол — порани ёмон кўрадилар; оқсоқол бир гал сезиб қолиб шундай тўполнон қилганлар!!!

Ҳамшира қизгинани ҳимоя этгани-чи?

Яхши, деди ўзича, Муҳсина хонимдан унча-мунча юққани рост экан.

Йўлакнинг нариги учига бориб қайтганида йигин тарқаб улгурган эди. Биргина навбатчи ҳамшира стол ёнида ўтирибди. Юзлари қизарган, ботиниб қараёлмайди.

— Қизим, — деди Яхшибоев секин. — Чирогингиз ёниқ қолиби...

— Раҳмат, — деди қизгина шошиб. — Раҳмат...

Шошиб чироқни ўчирди. Уйқу қўнган киприклари-ни пирпиратиб илжайди. Яхшибоев ҳам илжайди. Оталарча, меҳри жўшиб. Қараса, қизгинага раҳми келиб кўзларидан ёш оқизадиган...

Қарияпмиз, деб ўйлади, болафеъл бўлиб қоляпмиз, сал нарсага қўнгил бузилаверади энди...

Ўзининг палатасига кирмади; эшик очиқ экан, ҳали фаррош кампирлар «элчи»нинг изларини йўқотиб ултurmagan. Ёндаги эшикни тақиллатди. Ичкаридан овоз бўлди. Кирди. Қўшниси, хумкалла олим, дераза олдида ўтириб соқол олаётган экан. Елка оша қарадио шошиб ўрнидан турди, каравотдан сочиқ олиб, совун суркалган юзини артди:

— Келинг, домлажон!..

— Ўртоқ Остонов кетдиларми?

— Кетдилар, — деди Хумкалла. Овозида недир гайирлик зуҳур бўлди.

— Хосиятли палата экан палатангиз, болам, — деди Яхшибоев. — Ўртоқ Остонов тепага кўтарилиб кетган эмишими?

— Кўтарилимай баттар бўлсин, — деб тўнгиллади Хумкалла.

Ёқмабди, деб ўйлади Яхшибоев, ҳалқ тўғри айттан ўзи, дўстни душман қиммоқ эрсанг — бирига амал бер, деб!.. Нима қилдик энди, ажралиб кетишсинми? Ё буниям кўтариб юборамизми?

— Болам, — деб гап бошлади, — тузалиб қолдингизми?.. Отингиз хаёлимдан кўтарилибди, Эркинов эди шекилли? Вадим Анваровичми?..

— Эркинов, — деди Хумкалла. — Эркинов, домлажон. Отим Шамси, Шамси Қамарович.

— Зўр экан-у, ҳалигача билмаганимни! — деб ажабланди Яхшибоев. — Қарилек-да, Эркинов болам. Энди эсдан чиқмайди. Шамси Қамарович! Қандай ажойиб! Ҳам шамс, ҳам қамар! Қандай замонавий бирикма! Менга яна бир бирикма жуда ёқади: Александр Шоймардонович! Ўзи ёқмайди, жипириқ бир чол, лекин исми ёқади. Александр Шоймардонович! Танийсизми уни?

— Э, у кишини танимайдиган одам борми! Гениал гўзашунос-да!

— Гениал эмасдир-у, лекин ақлли одам. Баҳога саҳий экансиз, демак, сиз ҳам ҳали кўтариласиз. Биринчига долзарб мавзу бор, шуни ёзинг. Сиздек бақувв

ват очеркачига мендек бир қари тулки маслаҳатчи бўл-
маса қийин, нима дедингиз?

— Бош устига, домлажон! Узр, бу ўтиришда... соқол
олаётси... Мен бир чой қўйиб юборсам...

— Шартмас, жоним укам, шартмас. Сиз баҳузур
соқолни олаберинг. Мен бир ҳол сўраб қўяй дедим-да...
Дарвоқе, нега бу ерда ўтирибсиз? Ваннада сув йўқми?

— Қоронги у ер, Назар Яхшибоевич. Лампочка кү-
йиб қолибди.

— Нима бало, ўртоқ Остонов кетатуриб сугуриб
олиб кетдимиликан? — деб талмовсиради Яхшибоев.

— Йўт-э, синган бўлса ахлатта чиқариб ташлаган-
дир-да.

— Алдаяпсиз. У киши опкетиши мумкин, менимча,
жудаям мумкин.

— Вообщимто мумкин, — деб илжайди Эркинов. —
Рости, шу гап менинг ҳам хаёлимга келувди, домлажон.

— Аммо-лекин, назари пастроқ экан дўстингиз-
нинг, — деб кулади Яхшибоевич. — Лампочка мага-
зинда тиқилиб ётиби, олганга яраша анави... артади-
ган қофозни ўрами билан кўтариб кетмайдими, ҳарна,
таксиъл матоҳ-да.

Иккови бир зум кўз қадашиб турдилар. Ахийри Эр-
кинов чидолмади, пиқиллаб кулиб юборди:

— Авлиёсиз, домлажон!

— Маҳобаттир-э, Шамси Қамарович? — деб ўсмоқ-
чилади Яхшибоев.

— Рост, домлажон, опкетгани рост, қофознинг ярми-
ни опкетиби... .

— Маломатингиз ошиброқ кетди, ука, ахир, у бор-
йўти ярмини олиди-ку, — деди Яхшибоев ёлғондакам
қовоқ уйиб. — Инсофли экан.

Ортиқ гап кавлаб ўтирмади. Менам жуда паст кет-
япман, деб ўйлади, эрмагим Остонақулга ўхшаган ипи-
риски майдакашлар бўп қолди. Манави, Эркинов, Шам-
си, боз устига — Қамарнинг боласи, буям ундан беҳроқ
эмас. Палахмоннинг тоши булар, кимнинг сопқонига
тушса, ўшанинг ганимига бориб тегади. Илоё тегмас-
дан кетсин, бунақа тошларни вақтида токчага териб
кўйган маъқул, олиб отишга қулай.

Палата эшиги секин чертилди. Рухсат бўлгач, ичка-
рига оқсоч профессор бош сұқди:

— Бир минутта, Назар Яхшибоевич, сизда ишим
бориди...

— Кираверинг, дўйхтир. Тортинманг.

— Хуфяроқ гап эди-да, — деб хижолатомуз илжайди профессор.

— Менинг ўртоқ Эркиновдан яширадиган сирим йўқ, — деди Яхшибоев. — Гапираверинг.

Эркиновга қараб, унинг талтайганини кўрди; ўтиргиси, сирни эшиттиси бор эди.

— Боринг, — деб шипшидти Яхшибоев. — Бир шамоллаб келинг, Эркинов болам.

Эркинов илдам туриб, эгнига пиджагини илди:

— Мен бир шамоллаб келай, — деди баралла овоз чиқариб. — Сизлар bemalol гаплашиб олинглар.

Оқсоч профессор ичкари кирди. Эркиновнинг чиқиб кеттани сабаб бўлдими, гўё бу даргоҳ ўзиники эмасдай, қимтиниброқ турди, ҳатто қизариндики, Яхшибоев, айни ҳолдан завқи ошиб, мулозимат қилишга мажбур бўлди:

— Қани, дўхтир, уялманг, чўкинг бу ерга...

Профессор кўрсатилган курсига ўтириди.

— Укалардан ҳол сўраб юрувдим, — деди Яхшибоев чуқур сўлиш олиб. — Бизнинг аҳволимиз маълум, энди буларга қувват берсин, биз етмаган кунларга ҳам булар етсин!..

— Эркиновнинг касали оғирмас, — деди профессор.

— Э, ёшларни жин урармиди, касалнинг зўри мана, бизда-да, дўхтир!

— Сизникиям баҳона, Назар Яхшибоевич, — деб жилмайди профессор. — Ҳали бақувватсиз. Тишларингиз бутун.

— Тиш бутлиги — насиба бутлиги.

— Бизда тиш йўқ, Назар Яхшибоевич, лекин насибадан умид узмаганмиз.

— Хизмат, дўхтир? — деб сўради Яхшибоев муқаддима чўзилиб кеттанини пайқаб. — Кабинкага чақирсангиз бўлади, мен ўзим борардим?..

— Бўлмасди, — деди профессор. — Мен ўзим сизга ялиниб келдим. Биттагина аппарат керак касалхонага.

— Пул йўқми?

— Лимитни еб бўлганмиз. Қўп пул ажратувди, лекин бу аппарат янги чиққан, ҳисобга киритмаган эканмиз.

— Пул-ку, топилар, лекин сизга жўн пул керакмасда, ўртоқ Ваҳбов? Тўгри тушундимми?

— Валюта керак, Назар Яхшибоевич.

— Афсуски, ёрдам беролмайман, дўхтир. Менинг китобларим чет элларда босилмайди, мени фақат ўз халқим ўқийди.

— Чет элда босилаёттганлар ҳам ўзимиз қатори, Назар Яхшибоевич.

Демакким, Ошно келаркан, деб ўйлади Яхшибоев, анави Раҳматовга ҳам шу тайинлаган, токи Яхшибоев кетмай турсин, озгина хизмат қилсин, кейин — майли, тўрт тарафи қибла, уйида ўладими, саҳрого бош олиб чиқиб кетадими, лекин аввал шу битта аппаратни ундириб берсинг.

— Сиз роман-поман ёзиб турасизми, ўртоқ Ваҳобов?

— Йўғ-э, маломат қилманг, Назар Яхшибоевич.

— «Ўзимиз қатори» деганингизга айтдим-да, — деди Яхшибоев пинак бузмай. — Аммо-лекин, ёзсангиз бўларди, сердаромад иш.

Професор мазахни сезди, оғринди, лекин чурқ этмади.

— Қанча пул керак? — деб сўради Яхшибоев.

— Ярим миллион.

— Кўп экан. Госплан ҳал қиласдими?

— Улар жуда хасис, Назар Яхшибоевич. Биласиз, аппарат менга эмас, касалларга керак. Бутун яна биттаси нобуд бўлди.

— Аппарат сизгаям керак, ўртоқ Ваҳобов, — деди Яхшибоев. — Бу касалхонага сизни бошлиқсиз, обрўси ҳам сизни ки. Агар ўшандай аппаратдан учта сўраб, кейин иккитасини қишлоқ касалхонасига жўннаттанингизда эди — мен сизга ишонардим. Ҳозирча, кечирасиз-у, ишонолмай турибман. Дейлик, Какайди қишлоқ касалхонасига.

— Қаерда у?

— Билмадим, лекин шунаقا қишлоқ бўлиши мумкин-да, ўртоқ Ваҳобов.

— Ёрдам беролмайсизми? — деди профессор ҳафсаласи пир бўлиб.

— Қисталанг қилсангиз, иложим қанча, мажбур бўламан, — деди Яхшибоев. — Менгаям жон ширин, тагин жаҳл устида маргимуш-паргимуш бериб қўясизми... Ёрдам беришга мажбурман. Лекин бу жуда майда масала, ўртоқ Ваҳобов. Гапириб ўтиришга арзимайди. Сиз аввал ўзингиз бир уриниб кўринг, кучингиз етмаса, ана унда бизга келасиз.

Ваҳобов индамади. Қаттиқ ранжиди. Ранжигани ростдирики, юргургудай бўлиб палатадан чиқди. Яхшибоев деразага юз буриб ўтирган эди, ёнгинасидан ҳилпираб ўтган оқ ҳалат этгини кўришга улгурди, холос. Қайрилишга хуши бўлмади.

Балли, ўртоқ Яхшибоев, деди, ал-қасосул мин-ал-ҳақ, озгина қитиқлаганимиз тузук бўлди. Ўзига ўзи ўхшамай қолди бу оқсоч дўхтири, кимсан профессор, кимсан Ваҳобов, нуқул киноя қиласидан, ичимнинг равонлигидан, ичимда сўз турмаслигидан нақл этадиган Ваҳобов, икки гапининг бирида «азизим» деб эркалайдиган Ваҳобов, мушук-сичқон ўйнайдиган Ваҳобов, хўш, энди ким мушугу ким сичқон бўлди?..

Бирорга қолган кун — кун эканми!..

Кекчиман, деб ўйлади, эсимдан чиқмайди ҳеч гап. Ўшанда, бу бечора асия килганида, чирой очиб кулгандай ҳам бўлувдим, ва ажаб, роса ўтиб кетган эканда... мадда ёрилиб кетди-я... Лекин, барибир, номардлик бўлди, Ваҳобовнинг ожизроқ пайтини пойлаганим ёмон бўлди. Энди дори-порини аяши мумкин, лекин... маргимуш бермаслиги аниқ. Магрур экан қурмагур, киборгина, билимли, дидли, дунё ўзимники деб ўйлайди — мисоли чиройли хотиннинг эридай!.. Дарвоҷе, бунинг хотини кексароқ, ўзининг тишлари тушиб кетган, сунъий жағ билан юрибди, хотиниям бирор марта тиш ташлаган чиқар? Ажаб, бирорни чўян қозондай қизитдим-у, ўзимнинг кўнглим муздай. Асаб мустаҳкам шекилли-да?..

Секин ўрнидан туриб, ташқарига — йўлакка чиқди. Дераза ёнида турган Эркиновнинг ёнига борди. Эркинов ялтоқланиб илжайди.

Буниям анави Остонақулга қўшиб жўнатиб юборсам бўларкан, деб ўйлади Яхшибоев, хира пашша бўлади энди, бекор кирдим, бекор гаплашдим... Энди бирор маврид кутишга мажбурман, бирорта мансабми, хушхабарми...

— Ҳамширага айтинг, Шамси Қамарович, — деди, — сартарош Мишани чақириб берсин...

— Ўнгайсизроқ-да, домлажон.

— Ўрганинг, Шамси Қамарович. Уялан қиз эрсиз қолади.

— Майли, — деди Эркинов. — Сизам соқол олдирализми, домлажон?

— Мени қўятуринг, болам. Соқол олдирсам чиройли бўп кетаман. Бугун мени кўргали кўп одам келади, мундоқ... касалга ўхшаб турмасам бўлмайди. Асал қизим! — деб чақирди Яхшибоев навбатчи ҳамширани. — Мишани топинг, бу кишининг палатасига кирсин. Кейин монтёр боланиям топинг, бу кишининг чироги ўчиб қолган эмиш.

— Лампочка бор, Назар Яхшибоевич, — деди ҳамшира. — Запас олиб қўямиз.

Ҳамшира стол галадонини қавлашга тушди.

Яхшибоев ўзининг палатасига кирди. Даҳлизчада секин хиргойи бошлади-ю, дарров жим бўлди. Ичкарида кимдир ўтирганини сезди. Шошилмай, ваннахонага кириб, юз-қўлини чайиб, артиниб, шундан кейингина ичкарига ўтди. Янглишмаган экан: тўнгич ўғил келибди. Негадир севинмади, шу пайтгача бирор марта келмаганини эслади, сўнг бадгўйлик билан ўйладики, буям бекорга келмаган, онаси қузгун бўлгандан кейин, қузгунчаям ҳид-пид олиши тайнин-да.

— Аввал, — деди хиёл ажабланган бўлиб. — Сенмисан?

— Ада, — деди Аввал, сўнг ўрнидан туриб, отасини қучоқлади. — Тузалдингизми, ада?

— Тузаляпман, тузатмай қўярмиди.

Тузалмасам сенга соз бўларди, деб ўйлади ичида, ҳарна, мерос-перос дегандай. Васият-пасият деган нарсани эшитиб келган чиқарсан?..

— Келолмадим, ада.

— Келувдинг, болам. Аянг билан келувдинг, — деб эслатди Яхшибоев. — Ичкарига кирмасанг ҳам, мен сезиб турдим-да. Ота бўлгандан кейин сезади-да, болам.

Дикқат қиласа, кўнгли бузилиб боряпти. Ўзини ўзи ёмон кўриб кетди. Бўлди-э энди!

— Киролмадим, ада, уялдим, — деди Аввалбек. — Кирсам сўкар эдингиз.

— Сўкмас эдим, болам, — деди Яхшибоев. — Асли сени болалиқда кўпроқ сўкиш керак эди, энди жуда кеч... Хўш, нега уялдинг?

Аввалбек индамади. Бошини қуи солди. Яхшибоев кўрдики, ўғли қарий бошлабди. Бошида пиёладай тепакал; сочини ортга силлиқ тарашида шу синоат бор экан. Ранги синиқсанроқ. Йўқ, бошдан шундай, бирор йигирма ёшидан бери — наша-паша чекса керак. Чизган суратлари ҳам ўзига ўҳшайди — сўникроқ. Қизилу яшил ранглар деярли учрамайди — гўё бу суратларни Яхшибоевнинг фарзанди чизмагандай. Сураткашларнинг раиси худди шу гапни айтган: ўртоқ Яхшибоев, бу суратларни сизнинг ўглингиз чизмагандай, уларда баҳт ва шоддик нафаси сезилмайди.

Мен унинг баҳтидан қиймадим чоги, деб ўйлади Яхшибоев, еб-ичиши жойида эди, кийиниши, юриш-туриши жойида эди, хотин жонивордан ҳам иккита об-

бердим, иккисини ҳам кўнгил бериб олди, кўнгил берган-у, хотинликка олмаганлари ҳам унча-мунча бўлса керак. Уй ҳам оббермоқчи эдим, ўзи унамади. Менга ёқмади-ю, лекин тўгри қилди, сабабки, ўзига тузукроқ, алоҳида рўзгор тутиб, алоҳида ташвиш чекмайди, топган-тутгани чўнтакка қолади. Шу ишларига қараганда анча ақлли йигитдай, лекин нега унда бугун бунчалар маъюс?..

— Союзга ўтдингми, Аввал? — деб сўради Яхшибоев. — Эсимдан чиқибди суриштириш.

— Бир йил бўлди-ку, — деди Аввал гижиниброқ.

Ҳа, дарвоҷе, сураткашларнинг раисига айтганига ҳам бир йилдан ошди. Аввалбекнинг суратлари сўниклигидан раис қурмагур худди ўшанда нолиш қилувди. Гингшиди лекин, ёшлардан нолиди, одобни билмайди булар, деди, буларнинг қўлига ўтса борми, ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборишиди, гўримизга тупуришиди, Назар Яхшибоевич!

Турган гапки, унга Яхшибоев ишонмади. Раис анча суллоҳ эди. Йўқ, суллоҳлар сал ақлли бўлади, бу — гирт аҳмоқ. Қарига ёшни ёмонлайди, ёшга қарини ёмонлайди, ўзича кафтларини бир-бирига ишқалаб ҳузур қиласиди, бопладим бу лақмаларни!

Ўзича лақиллатдим, деб юради-ю, ёшлару қариларнинг орқаваротдан иноқлашиб кетганидан, ўзаро мулозамат қуюқ эканидан буткул бехабар: аввал сиз, оқсоқол! Йўқ-йўқ, аввал сиздан, сиз ёшсиз, укажон!

Лекин, сураткашларнинг раиси нафии билади. Энди, шуниям билмасинми! Аввални союзига қабул қилганида камтарлик қилиб келмади, лекин ўзига унвон текканида келди, келиб Ошнони мақтаб ўтириди, гўё қаршисида Яхшибоев деган жонли одам эмас, балки Ошно қўйиб кетган магнитофон тургандай: энди, у киши жуда буюк одам... у кишининг бевосита раҳбарлиги остида... у киши маъқул кўрсалар... замон руҳини у кишидан ўргансак арзиди...

Ўшанда Яхшибоев гижинди. Вой сен пандавақи, ростданам магнитофон бўлиб мансабингдан учириб юборами, деб ўйлади, лекин унвондор рассомнинг серфарзанд эканини эслаб, газабини тийди. Бир ҳисобда, сураткаш бечора ҳам ўзича ҳақ эди. Сабабки, Аввалбек сураткашлар союзига Ошнонинг сурати билан ўтди. Сурат аслидан кўчирма эди. Сеансга бир соатча сарф бўлди-ю, лекин тайёргарлиги роса бир ойга фўзилди. Ошно ўшанда пахта билан овора эди: бугун — у воҳа-

да, эртага — бу воҳада. Хайриятки, Муяссар хонимнинг кўнгли дугонаси Муҳсина хонимни тусаб қолдида, Ошно билан Яхшибоев ҳам уларнинг висолига илова бўлиб, каттакон ҳовлиниң кенг саҳнида учрашдилар. Мольберт тайёр эди, бўёқлар тайёр эди. Радиочиларга қойилки, айни ўша соатда каттакон бир областнинг пахта планини бажартиришган экан, шунингт шодиёнасини эфирга қўйиб юборишиди. Бир ёқдан Рўзмат Гойипов рапорт беряпти, бир ёқдан артист ҳалқи қарсиллатиб ашулани оляпти, фарғонача, хоразмча, фузулийча; дастурхон жуда тўкин, ҳаво очиқ — иссиқ ҳам, совуқ ҳам эмас; дастурхон атрофида Ошно билан Яхшибоев иккиси ёлгиз, иккисининг ҳам кайфияти чог, иккисининг ҳам хаёлида миллионлаб эгатларга сочилган теримчилар, осмонни ўпай деб турган улкан пахта хирмонлари — фахр, шуур уфқидаги алвон шафақлар! Шунда Яхшибоев секин таклиф қилдики, оқсоқол, шундай ажойиб кунда бир суратга тушсак. Ошнонинг суратта тушишга майли бор экан, хиёл афсусланиб айтдики, иложимиз йўқ, ўртоқ Яхшибоев, Уста Абрам командировкага кетган. Яхшибоев Ошнонинг шахсий фотографи Москвага маҳсус плёнка ундиргани кеттанидан боқиғи эди. Агар рухсат берсангиз: сураткаш ўзимиздан чиқарди, деди, мана, фарзандимиз Аввалбек мұсаввирликка ўқиган. Э, шундайми, деди Ошно жилмайиб, бу, ўртоқ Яхшибоев, фотограф тузук эди-да, рассом ҳалқи одамни сал толиқтиради-да. Албатта, оғир иш, деди Яхшибоев, сизу бизки пўзага туриб шунча қийналамиз, рассом бечораларнинг аҳволини тасаввур этаверасиз. Ошно сал юмшади. Майли, деди, ёш авлоднинг кўнгли қолмасин, ўглингиз рассом эканидан бехабар эканман, ўртоқ Яхшибоев, мен уни дипломатликка ўқитасиз, деб ўйлаган эдим. Яхшибоевнинг юраги шув этиб кетди. Ҳозир юзимга солади, деб ўйлади, мен ўглингни ўқишига киритиб қўювдим, дипломатликка ўқиётувди; энди нега рассомлик қилиб юрибди, деб айтади!.. Йўқ, бекорга хавотир олган экан, Ошно ортиқча гап кавлаб ўтирмади. Аввалбекнинг дипломатлик ўқишини ташлаб, рассомлик қилиб юрганини кечирди. Бу орада Аввалбекнинг ўзи уйдан чиқиб келди. Эгнида одмироқ кийимлар, шими ҳам, қўйлаги ҳам ёзувсиз, сидирга матодан — Яхшибоев либослар Оллоёрға тегишли эканини дарров пайқади — саломлашиб, одоб билан бир муддат сукут сақлаб, кейин, буйруқ бўлгач, гўё энди эшитгандай хиёл ажабланиб, хижолат чекиб, чўчиб-ҳа-

диксираб, уйга қайтиб кириб, гүёки маҳсус тайёргарлик кўрган бўлиб, ахийри дастурхондан сал нарига учоёқ мольбертини ўрнатди. Ошно жиддийлашиб, курси суюнчигига ягрин ташлади. Аввалбек фанер тахтачага мойбўёқлардан лахта-лахта сиқиб чиқариб, илдам ишга киришди. Яхшибоев мольберт ёнига бориб, Ошнога қаради: рангли суратлардаги аксига жуда ўхшабди, кенг стол ортида ёлғиз ўзи ўтирибди. Ҳоргинроқ қилиб чиз, деб секин шивирлади ўғлига, ҳоргин бўлсин, ўйчан бўлсин, кейин анави совўқ бўёқларингни камроқ қил... Ошнонинг ҳурпайиброқ олганини кўриб, унинг ҳам ёнига борди. Чарчабсиз, оқсоқол, деди, лекин чарчақ сизга ярашаркан, энди, шунча халқнинг ташвишини чеккан одам ҳорийди-да... Лутф Ошнога ёқди шекили, ростдан ҳам юзига ҳоргин тус берди — гўё хаёли паришон, гўё эл гами елкасидан юк бўлиб босган... Яхшибоев ичида кулди. Четроқда турган курсига жимгина бориб ўтириди. Ичкаридан хотинларнинг шўх қийқириги келди — Муяссар хоним билан Мұҳсина хонимнинг гурунги авжида эди. Қийқириқ яна такрорланди. Ошно сал безовталанди чоғи, маънодор томоқ қирди. Яхшибоев уй остонасида туриб, юрт оғасини аграйиб томоша қилаётган Робига-Робия-Робига секин имо қилди: айт, ўчиришсин. Хизматчи хотин ичкари кириб айтди. Кулги секинлашди, сусайди. Лекин гўнгир-гўнгир овозлар ҳам шўх эди. Нимадан кулади булаар, деб ўйлади Яхшибоев, тагин биз иккимиздан кулаётган бўлса-я? Шунақа гумони бор эди. Бошдан бор эди шунақа гумони. Гарчи Муяссар хоним катталик қилиб, Мұҳсина хонимдан пайти-пайти билан аразлаб турса-да, аслида тили бир буларнинг. Ажабмаски, бир замонлар икки дугона маслаҳат қилиб, мана, ихтиёри мизда Булдуруқдан тентираб келган иккита содда-меров бор, биридан арбоб, унисидан арбобга маддоҳ ясаймиз, деб келишиб олишган бўлса! Кейин улар қуръа ташлаган, арбоблик Ошнонинг, маддоҳлик менинг чекимга тушган. Шунақа бўлиши мумкинми? Жудаям мумкин. Э, бу хотин зотининг макри қирқ эшакка юк бўлади. Ана, биттаси, галатепалик Эломоновнинг хотини, Гунафшами, Райхонми — ишқилиб, қайсиdir гиёҳнинг отини қўйиб олган ўзига, ўшаем эридан амалдор ясагани аён-ку! Айтмоқчи, уларнинг ўғлиям рассом эмиш, кимсан Шамси Тўранинг суратини чизган деб мақташарди. Тўгри, Шамси Тўра Ошнонинг қаршисида бургут ёнига қўнган попишакдай гап, лекин улар учун

катта-да... Қолаверса, гап катта-кичиклиқда эмас, йўриқ-нинг ўхшаш эканида. Эндилиқда Шамси Тўра Эломоновдан юз ўтириди, хўш, пайти келса, Ошноям биздан юз ўтирадими?.. Дарвоҳе, Эломоновнинг тақдирини ҳозирча ўнгласа бўлади. Бу жуда осон, дейлик, ҳозир уни эслаган бўламизу Ошнога айтамиз.

Айтди ўшанда. Ошно Эломоновни ҳадеганда эслайвермади. Лекин Яхшибоев билардики, эслайди, элаши аниқ, кимсан Давлат Хушвақтov ўзи уйлантирган, ўзи мансабга қўйган кимсани эсламай иложи йўқ, сабабки, у пайтларда Хушвақт Давлатов Ошнодан нуфузлироқ эди, бинобарин, унинг шогирдларига андак гайириги бўлган, хусусан, Эломоновга ҳам. Хайрият, Ошно эслади, лекин баҳона топди: ўзингиз ўйланг, ўртоқ Яхшибоев, беобрў одамни қайта тикласак, боз устига, у одам Галатепадан бўлса, орамиз анча яқин, тилига кучи етмаганлар бизни маҳаллийчилик қиляпти, деб ўйлашмайдими? Догули эди Ошно. Яхшибоев яна бир бор тан берди. Ноилож қолиб дедики, агар рухсат бўлса, мен ўзим унга ёрдамлашсам, шунга ваколат берсангиз. Майли, деди Ошно, ёрдам беринг, лекин ваколатингизни ошириб юборманг, ўртоқ Яхшибоев. Шу жойнинг ўзидаёқ Бакировга қўнгироқ қилиб Ошнодан салом айтди, сўнг, ўртоқ Эломоновга бирор иш берсангиз, деб тайинлади, енгилроқ бўлса ҳам майли, дейлик, газет-пазетдан. Бакиров хушламай турди, эътиroz қилдики, ўртоқ Эломонов газет ишини мутлақо билмайди, деб. Унда редактор қилиб тайинланг, деди Яхшибоев аччиқланиб, редакторликни эплайди! Шу билан гапни тугатиб, яна дастурхон ёнига қайтди. Ошно муқим бир алпозда туравериб толиққан бўйинни сал буриб ҳазиллашди: мен бехавотир жон таслим қилсам ҳам бўлаверкан, ўртоқ Яхшибоев, сиз топшириқ беришни зўр ўрганибсиз. Энди, оқсоқол, Бакировга ҳаддимиз сигадида, деди Яхшибоев айбдорона жилмайиб, ҳали кичкина эканида, катта ўқишини эндиғина тугатай деб турганида уни ёнингизга етаклаб борган мен ўзим эдим-да. Гуноҳга қоласиз, ўртоқ Яхшибоев, деб койиган бўлди Ошно, кадрларингиз хато қилса, биринчи навбатда сиз ўзингиз жавоб берасиз.

Бакиров панд берганини, Эломоновни бор-йўти ҳафтада бир чиқадиган варақага муҳаррир этиб тайинлаганини Яхшибоев кечикиброқ билди. Газабланди, лекин бундоқ танига ўйлаб қараса — Бакиров ҳақ экан. Эломоновнинг лойи бўшроқ. Ҳозирча, токи муовини Қўш-

шаев қилган қилғилиқларнинг ҳиди босилгунча сабр қилган маъқул, кейин, ажабмаски, бирор шаҳар-паҳаргами, район-пайонгами ижроқўм раиси қилиб ўтказилса, ана унда тузук бўлади, токи пенсияга чиққунича ўша жойда гимирлаб юраверади... Лекин ҳозирча бу гаплар йўқ. Ҳозирча Аввалбек Ошнонинг суратини чизяпти, совуқроқ рангларни камроқ ишлатиб чизяпти, мана, чизиб тутатди ҳам, хонимлар ҳам чиқди, уларни Яхшибоев чақирди. Келиб, иккиси ҳам суратта тикилиб қолди. Яхшибоев Ошнога қаради, кўрса, Ошнонинг юзида қўрқувга ўхшаган бир нарса. Вой сода, деб кулди ичиди, қиз боланинг кўнглига ўхшайди бунинг кўнгли, хунук кўринмоқдан чўчийди.

Сурат яхши чиқди. Фақат Муяссар хоним қийик топишга уринди: кўзлари ғамгинроқ. Хайриятки, Ошнонинг ўзи суратини бориб кўрди, маъқул топди, айниқса — ўйчанлигини, ҳоргинлигини. Сўнг Муяссар хонимга кулиб дедики, тўтри айтасиз, хоним, сиз қаршимда бўлмаганингиздан кейин албатта кўзларим ғамгин бўлади-да!..

Кейинроқ сурат сал тўлдирилди. Сабабки, Ошно бўм-бўш стол ёнида ёлғиз ўтирган экан, теграсига бир гала ёзувчини, бир гала олимни, бир гала артистни чизиб, нақ бир деворни оладиган қилиб катталаштириб, сўнг муаллиф бўлмиш фарзандларнинг сарвари Аввалбек «Илму ирфон гулшани» деган номни отаси Яхшибоевдан қарзга олиб, сураткашларнинг союзига элтдики, ҳамма қарсак чалиб қабул этди — суратиням, ўзиням.

Мана, бугун, касал отани кўргали келиб, бошини ҳам қилиб ўтирибди. Шундоқ келмасди, бирор балони бошлаб келган: ё машинани симёгочга обориб урган, ё масти бўлиб мелисага тушган, ёинки... Яхшибоев ортиқ бош қотириб ўтирмади, Аввалбекнинг ўзи айтарини кутди.

— Ота, — деди Аввалбек. — Маслаҳат сўраб келдим.

— Хўш, ўғлим?.. — Яхшибоевнинг қулоқлари динг бўлди. Аввалбек «ота» сўзини камдан-кам айтарди, «ада»га кўпроқ ўрганган эди, Мұҳсина хонимнинг ўргаттаники, кўпроқ пул сўралганда, қўлланади. — Хўш, ўғлим?

— Сизнинг хотинингиз нечта? — деб сўради Аввалбек.

Яхшибоев бунаقا савонни кутмаган эди. Ўғлига тузукроқ қаради: йўқ, масти-паст эмас, наша чеккан бўлсаям кечак ёки бурноги куни чеккан, тупла-тузук ўтирибди.

— Бир вақтлар менга ая оббераман деган эдингиз.

Яхшибоев бу гапни қачон айтганини аниқ эслай олмади. Чамаси, Олияга хуштор бўлиб юрганида айтгандай. Тўғри, фақат ўшанда айтиши мумкин эди. Олиядан бошқасига тузукроқ кўнгил қўймаган, кўнгил эмас, шарт қўйганки, болангга эмас, ўзингга алимент тўлайман, деб. Сўнг ҳаммасини бир-бир эрга бериб қутулган.

— Тушунмадим, болам, — деди Яхшибоев талмовсিраб.

— Хотинингиз нечта, деб сўрадим.

— Саволингга жавоб бермасам, болам, одамни уялтирма. Биласан, оила — муқаддас нарса. Жазман-пазман бўлган бўлиши мумкин, лекин мен доимо сизларни ўйлаганман, сени, укангни, синглингни...

— Аямни-чи?

Яхшибоевнинг жаҳли чиқади:

— Нима, сен бу ерга терговчи бўп келдингми?

— Сўрадим-да, ада, нега жаҳлингиз чиқади, — Аввалбек тамакидан саргайган тишларини кўрсатиб кулади.

Э худо, деб ўйлади Яхшибоев гижиниб, бу ҳали мендан олдинроқ кетади, афт-ангорига қара, исқильт, қилтириқ, маймуннинг ўзгинаси, ўзимдан бўлганига ишонгим келмайди.

— Сен сал босиқроқ бўл, ўглим, — деди у газабини босиб. — Ўзбекчиликда ўғил отадан бунақа гапларни сўрамайди. Ҳар банда ҳаддини билгани маъқул. Жазман асраш сенинг қўлингдан келмайди, болам. Битта хотинни эплаб юрсанг ҳам катта гап.

— Эплаёлмай қолдим, ада.

— Унда нашани ташла.

— Нашадамас гап, кўнглим йўқ унга. Ҳайдайман.

— Ҳолингта қара, ўв! — деди Яхшибоев овозини баландлатиб. — Биринчидан, сен ҳали хотин ҳайдайдиган чоққа етишганинг йўқ, у сени ҳайдаса ярашади.

— Билмадим, ишқилиб, ажрашамиз... Шунга келувдим.

— Аянг нима дейди?

— Аям келини тарафда.

Хайрият, деб ўйлади Яхшибоев, Муҳсина хонимнинг ҳам серсавоб қилилари топилади. Аслида у киши савобга муҳтоҷ эмас; ўғил талоқ айтса, келин уйдаги лаш-лушларни талоққа қўшиб кўтариб кетишидан чўчиди, холос. Аввалбек эса мутлақо чўчимайди. У онасига нисбатан ақллироқ, Тамаранинг чўлтоқ супургини

ҳам олиб кетмаслигини билади. Тамара эрдан ҳам, уйдан ҳам, айниқса қайнонадан аллақачон безор бўлиб улгурган, уни бу ерда ушлаб турган ягона нарса — қаппайган қорни. Ортиқча асабийликдан қўрқади, зиёни тегмасин дейди. Аввалбекка қолса, ажабмаски, гумонасини вақтида олдириб ташлаттан ҳам бўларди. Буниси аниқ, анча ой аввал, ҳали қорин қаппаймасдан туриб, эр хотин бир-икки ҳафта тўрсайиб юришган әди. Масала ўшаңда муҳокамага қўйилган. Аввалбек ундаган, Тамара кўнмаган. Энди, қарабисизки, манави олабўжи қилтириқдан ҳам зурёд қолади. Тамара — жўнгина рабочийнинг қизи, отасининг илгорлиги қизига қўйган замонавий исмидан нарига ўтмаган, жўжабирдай жон, уйда яна икки-учта қизи бўй етиб турибди, энди бу қайтиб борса ортмогини орқалаб... яхшими шу?

— Аҳмоқсан, Аввалбек! — деди Яхшибоев. — Асли тугимласанг бўларкан.

— Мендан сўраб ўтиришмаса не қиласай? — деб ҳиринглади Аввалбек.

Гап таъсир қилмайди, деб ўйлади Яхшибоев. Ўйладиу бирдан осойиш топди. Барибир, фойдаси йўқ эди. Биринчи бор сўкиши эмас, лофт бўлсаям бирор минг бора моховга ошна қилиб сўккандир?. Балки шунинг учунники, териси қалин бунинг, жуда қалин, кўзини лўқ қилиб тураверади. Бугун нима ниятда келганини тушуниб бўлмаяпти. Тамарадан бежизга ажралмоқчи эмас, бирорта рассом-пассом қизалоқча илиқишиб қолган бўлиши мумкин. Тавба, мана шу маймундан, илингандан хотинга эргашиб кетадиган мана шу бузоқдан босиқ-мулойим дипломат чиқишини ўйлаган Ошнонинг ҳам дидига қойил!..

— Энди кимга уйланмоқчисан? — деб сўради Яхшибоев.

Аввалбек шу гапни куттган экан, сал чиройи очилди.

— Биринчи хотинимга, — деди, сўнг отаси ҳайратга тушиб улгурмасидан давом этди: — Бўлмади, ада, Тамара яхши одам, лекин... кўнглим биринчи хотинимда экан, кечикиб билдим, асли ажралмасам бўларкан, лекин аям қистаб қўймади, тұғмас деди, бало деди, баттар деди, мана энди, қўлдан чиқариб ўтирибман...

— Түққан эмишми? — деб секин гап қўшди Яхшибоев.

— Ўғил туди, — деди Аввалбек фахр билан, гүё ўзи туққандай. — Исмини Назар деб қўйди.

— Эри кўнибдими?

— Э, эрми у, латта-ку!.. — Аввалбек, чиройи тобора очилиб, беписанд қўл силтади. — Номига эр-да, ада.

— Шу, мен бугунги ёшларнинг ишларига кўпда тушунмайман, Аввалбек ўғлим, — деди Яхшибоев. — Бугун ажрашади, эртага ярашади. Хўп, майли, Тамара-га, талоқ айтдинг ҳам дейлик, лекин эртага яна ярашади меб ялиниб бормайсанми?

— Гап битта, ада, бормайман. Оқ фотиҳа берсангиз, бас.

Яхшибоев ўглидан айни сўзни эшишиб ҳайратланди. Ҳайрати тарқаб ўйладики, э, сен садқаи оқ фотиҳа кет, сенга берилган фотиҳа манзилига етмасдан қорайиб куйиб кетади.

— Мен розиман, болам, — деди, сўнг секин ихранди. — Бир кунлик умрим борми-йўқми, сизларга атаганман. Лекин Тамарани ҳозирча ташлаб қўйсак бўлмайди.

— Уям шу фикрда, — деди Аввалбек.

— Ким? — деб сўради Яхшибоев тушунмай. — Тамарами?

— Йўғ-э, Тамара ҳеч нарсани билмайди. Биринчи хотиним шундай деялти. Биласиз-ку, ада, у жуда юмшоқкўнгил.

— Рост айтасан, болам, — деди Яхшибоев. — Ростдан ҳам юмшоқкўнгил. Сен энди чўпоннинг боласидан ҳам бир ҳикмат эшит. Битта бўрибосар итимиз бўларди ўтарни қўриқладиган. Шунга ялоқда овқат берардик. Отам раҳматли нашавандроқ одам эди, итини ҳам ўзи қатори кўрарди, ўтарнинг ҳурматини қилиб, итининг ялогини ҳар наврўзда янгилар эди. Буни қараки, Олапар деган бўрибосар янги ялоқда ювинди ялаганидан кейин эскисига қайрилиб ҳам қарамасди.

— Мени итга ўхшатманг, ада!

— Ўхшатмадим, болам, сен унга ўхшамайсан. Айтмоқчиманки, агар Олапар сенинг ўрнингда бўлса аввал қўйган хотинига қайтиб яна уйланмасди.

— Мен уйланаман!

— Билганингни қил, болам. Лекин икки эр кўрган хотин бирига қаноат қиласмикан?..

— Сиз муҳаббат нелигини билмайсиз, ада! Муҳаббат ўзини ўзи тўйгазади!

Ол-а, деди Яхшибоев ичида, сен қилтириқни тўйгазиши мумкин, лекин уни тўйдиролмайди. Худо кечирсин-у, лекин собиқ келин сал йўргароқ эди, ўзим билмайман, сезганим йўқ, лекин Оллоёр бечора ҳали

бўйдоқ эканида бир-икки бор шикоят қилиб келганки, ада, келинингиз қўймаяпти, деб!.. Хайриятки, инсофи бор экан кенжа ўғилнинг, аканинг хасмига кўз олайтирмади, хайриятки, менинг ёнимга додлаб келди, хайриятки, келинники боз хуруж қилса дош беролмай юрмасин деб Оллоёрнинг ўзини ҳам уйлаб қўйдим. Тўгри қилган эканман, мана, иккови аҳилу иноқ яшаб юрибди, гулдай фарзандари бор, тўнгич келин эса... кетди, энди униям фарзанди бордай, лекин фарзанд кимники экани аниқ эмас... Тўймайди у, икки нафси ҳам ёмон унинг, опкеттан лаш-лушлари озлик қилган шекилли, яна бир марта Яхшибоевнинг хонадонига салб юриши қилмоқчи, бу гал юришида бандай мўмин Яхшибоевни қурбон қилиб, меросдан каттароқ улуш олиб кетмоқчи! Мана, оласан!.. Яхшибоев қандайдир салбу-жалбчиларнинг юришларидан қулайдиган қўргон эмас, пойдевори мустаҳкам, қалити тайин жойда турибди — иштонбогга осиглиқ, сенга ўхшаганларнинг қўли етмайди!

— Болам, — деди сал ўзини босиб, — мен-ку розиман, лекин аянг билан уканг рози бўлмайди-да. Боз, биласан, Оллоёрга сobiқ келиннинг турқи кўп ёқмайди.

— Укам билан эмас, мен билан яшайди у, — деди Аввалбек.

— Кечирасан, мен билмабман, — деб кесатди Яхшибоев. — Лекин укаям бир кунлик эмас-да. Мен ўлсам, бир-бирларингта суюнсан деб ўйловдим-да, ўглим, бу ёги қандай бўларкан? Қолдирадиган озгина меросимни икковингта улашиб берсам, ўзаро иноқ бўлиб, кам-кўстни тўлгазиб яшайсизларми, деб эдим-да, болам. Иккиланиб қолдим, Аввалбек, сен бу ёқда муҳаббат деб турганингдан кейин...

— Барибир уйланаман, ада!

— Унда меросдан маҳрум бўлсанг-чи? — деди Яхшибоев.

— Мерос керакмас менга! — деб баттар хўрозданди Аввалбек. — Майли, меросни бутунича Оллоёрга қолдираверинг!

Яхшибоев, ичини ит тирнагандай, ёмон безовта бўлди. Васиятнинг овозаси бунгаям бориб етибди, деб ўйлади, кейин бу анави манжалачи сobiқ келинга айтган, кейин сobiқ келин бунга яхшилаб сабоқ ўргаттаники, майли, рози бўл, ҳамма меросни Оллоёр олақолсин, деб!.. Яъники, унда Тамара ҳамма нарсадан маҳрум бўлади, унда Тамара кетади, кейин мен келаман, деб

ўргаттан, Оллоёр — аммамнинг бузоги, Оллоёр — виждени бор аҳмоқ, улушингни ўзингта қайтариб беради, деб ўргаттан, қанжиқ! Догули ёсуман, бунинг ҳам макри собиқ қайнонаасининг макридан кам эмас. Йўқ, ёсуманларга қоладиган меросим йўқ менинг!..

— Майли, Аввалбек, мен розиман, — деди Яхшибоев. — Муҳаббатни танлаб тўғри қилибсан. Тамарани ўйлаб қайтурганинг ҳам дуруст. Биринчи хотинингга ҳам раҳмат айтиб қўй, жуда олижаноб экан. Меросни Оллоёрга қодирман. Лекин Тамарани боласи билан хор қилиб қўйсак ҳам бўлмайди, яхшиси, сенинг улушингни Тамара билан боласига васият қиласан. Зора шу арзимас нарса уларнинг ярасига малҳам бўлса... Шу гапларни тўнгич келинга бориб айтсанг. Менимча, уям ишимиизни матьқул топади. Майли, энди бор, болам, бориб хушхабарни етказ, ажабмаски, суюнчига собиқ ва бўлажак келинимиз девзирадан ош дамлаб келса!..

Аввалбек индамай ўрнидан турди. Аҳволи анча аянчли эди. Недир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин айтолмади. Хайрият, деб ўйлади Яхшибоев, хайрият, озгина йигитлик сиёги қолган экан, гапини қайтариб ололмаяпти. Начора, энди иккинчи хотин билан қолишга мажбур. Биринчи хотин учинчи хотин бўлиб қайтиб келмайди. Собиқ келиннинг ақли-ҳуши жойида, мерос Тамарага ўтганидан кейин ўлганда ҳам бунга тегмайди. Шунча қирғиндан омон чиққан экан, Яхшибоев деган қирчангি қазо муҳлати етиб ўлганида ҳам сендақаларга таслим бўлмайди. Оллоёрга меҳрим баланд эканини биласизлар, Оллоёрнинг бўшанг эканини биласизлар, Оллоёрнинг сахий эканини биласизлар, лекин Яхшибоев деган қирчангি чол сиз билган бўшанг ва сахий Оллоёрни шунаقا хасис қилиб қўйсинки, нақ чанглаб қоласизлар! Васиятта шундай бир модда илова қиламизки, Оллоёр меросдан йилига фақат фалон сўм олиши мумкин, дейлик, йилига уч минг сўм, бир тийин ҳам ортиқ эмас, қани, ўшандаям сенларга сахийлик қилиб кўрсин-чи! Сахийлик қилолмайди, ўзиям ҳаддидан ошиб кетолмайди, майда чайнаб ейишга мажбур, майда чайнаганда Яхшибоевнинг яхшию ёмон йўллар билан топган пули бир неча авлоднинг умрига ҳам етиб-ортади!..

Яшанг, ўртоқ Яхшибоев! Яша, Назар, яша, Яхшибой чўпоннинг соддагина ули!

Завқланди. Камдан-кам бўларди бунаقا қувноқ дақиқалар. Одамзод ўзининг зукколигини вақти-вақти билан

англаб турса яхши-да, ахир! Беихтиёр ўзини Ошно билан қиёслаб кўрди. Ошнонинг донолиги аниқ, лекин унинг донолиги сал мавҳумроқдай, сал расмийроқдай, унинг донолиги, сирасини айттанды, кўпроқ ёдаки сўзлар билан ифода этилади, Ошно одамнинг кўнглини эмас, омманинг кўнглини ўйлади, лекин билмайдики, омманинг кўнгли дегани — аслида одамнинг кўнгли, аввал биттасининг, сўнг иккитасининг, ахийри, кўпла-аб одамларнинг кўнгли!.. Ошно бирор билан ёлғиз қолищдан чўчиди, чамаси, ўзидан катталар билан ёлғиз гаплашганида унча-мунча дакки эшиттан бўлса-ю, энди, ўзидан кичкиналар билан гаплашганида ҳам ўша таниш ҳадик туйгусидан қутула олмаса!.. Ошно гўё ўзининг ўзгачароқ эканидан ийманиб яшайдигандай, гўё унинг гурури кемтиқдай, гўё юксалганига ўзи ҳам ишонмаётгандай... Ахир, неча ўн йил бўлди-ку пастдаги нарвоннинг олиб қўйилганига!

Асли мен унинг ўрнида бўлишим керак эди, деб ўйлади, Ошно бечоранинг соддалиги бор, уни ишонтириш ҳам, алдаш ҳам осон, мени эса, ишонтириш мумкин-у, лекин ҳеч қачон алдаб бўлмайди, негаки, мен аввало либоснинг астарини кўраман, кейин аврасига солиштираман, негаки, менинг хотирам зўр, юксалган чогимда нарвонни пастда унугиб қолдирмайман, йўқ, ўзим билан томга чиқариб оламан, токи кейин ҳам асқотиб қолиши мумкин, токи ёнгин маҳали пастга сакраб оёқларим синиб кетмасин!.. Негаки, Ошнонинг Муяссар хонимдан ўзга кимарса борки, бирортасига ҳам муҳаббати муқим эмас, мана, мен ўзимни, кўз очиб кўрган дўстини, ўттиз йил ичида бирор ўттиз марта унугиб, ўттиз бора қайта эслади, ҳатто бир гал Ўрта-қўргонга сургун ҳам қилди, ҳар гал қайтиб эслаганида мен бечоранинг ярамга малҳам суркадим деб ўйлади, билмайдики, ҳар гал қайтиб эслаганида кўнглимда чандиқ қолади! У яхшидан ҳам яхшироқни излайди, янги топган яхшиларини не биландир сийлайди, собиқ яхшиларнинг ранжишини асло ўйламайди, мудом сийлагувчи одам ахийри бориб сийланувчилар қўлидаги ўйинчоққа айланиб қолишини тасаввур ҳам этолмайди. Энг ёмони — мақтовни ёқтиргани, мақталган пайтида шамдай эриб тамом бўладики, тафтига қўлинни иситиб олганлар қанча! Агар мен унинг ўрнида бўлсанм эди, қаттиқўлроқ бўлардим; бирорни бесабаб сийламасдим; сийлаганимда ҳам, бирор буни билмасди, бинобарин, сийлов умидида мени йўлдан урадиганлар бўлмасди,

бинобарин, мақтовлардан суюлиб кетмасдим; ахир, ма-на, неча йилдирки, бировга бўйин бермайман; муҳабба-тимни ҳам, нафратимни ҳам биров сезмайди — ҳамма-га бир хилдайман; ўзим тенгига ҳасад қилмайман; паст-роқларни ўз исми қолиб отасининг исми билан атай-ман; каттароқларни ҳам вақти-вақти билан чақиб ола-ман; натижা шуки, мендан чўчишади; биров яхши кўр-майди, бунисини биламан, лекин нафрат деганлари сийловталаб муҳаббатдан минг бора аъло эмасми? Қолаверса, нафрат деганимиз аслида нафрат ҳам эмас, шунчаки ҳадик, эҳтимолки, нафратга айланиши мумкин ҳам эди, лекин ошкоралик ганимларга наф келтир-майди, завол келтиради, баски, ошкор этилмаган наф-ратни ўйлаб бошимни қотираими? Ошнонинг ўрнида бўлсам эди, сал қенгроқ бўлардим, холос. Ошно-чи? Ошно — ўта кенг. Ошно меъёрни билмайди. Биров беш кило пахтани бошқалардан кўпроқ терса, бас, «балли, азамат!» — деб қучоқлайди, оғиз-бурун ўпиша-ди. Мен-чи? Мен нима дердим? Мен айтардимки, ту-зук, ҳаракатингиз маъқул, гайрат қилаверинг. Шу, хо-лос. Ана ўшанда газет саҳифаларида жавлон урадиган «азамат»ларнинг сони ҳам камроқ бўларди, бинобарин, гап кам-у, иш кўпроқ бўларди. Ўзимдан каттароқлар буйруқ берганида «хўп бўлади!» демасдим, «ўйлаб кў-райлик» дер эдим, ёқмаса ёқмасин эди, лекин ўйлаб кўриш ҳали тақиқланган эмас, бир амаллаб чидашарди.

Хаёл суриш ҳам тақиқ этилмаган, дейлик, ҳозирги-га ўхшатиб, кимлигингни унугиб, бор-йўғи Аввалбек деб аталмиш нашаванд овсарнинг орзусига гов бўлга-нинг сабаб, ўзингни камида Олатов чоғлаб турган чо-гингда.

Ҳарҳолда, Ошно — Ошно, сен эса ҳозирча Яхши-боевсан, аввалроқ ҳам шундай эдинг, рўзи қиёматда ҳам айни номга «лаббай!» дейишинг тайинроқ. Дарво-ке, маҳшарда фамилияни айтиб чақиришмайди.

— Борақол, болам, — деди хастароқ оҳангда. — Бориб айт, Робига юмшоқроқ овқат қилиб келтирсин. Таксига пулинг борми?

Аввалбек мазахни бирдан пайқади. Газабини зўрга босиб:

— Минг сўм керак, — деди. — Қарзим бор, узма-сам бўлмайди.

— Минг сўм оғизнинг ели экан-да, болам, — деб уҳ тортди Яхшибоев. — Минг сўм учун мен неча марта ўлиб-тирилишимни биласанми?

— Сизда кўп, бобой! — деди Аввал хунук тиржайиб.

Хайрият, деб ўйлади Яхшибоев, ана энди ўзингга ўҳшадинг, болам, ота билан гаплашиш ярашмайди сенга, сенга бобой билан гаплашиш осонроқ, бобойнинг синиши ҳам осон, бобой тушмагур сенга минг сўмни садақа қилиб юбориши мумкин, лекин буям ниманинг дир эвазига бўлиши керак-ку, хўш, ниманинг эвазига, бекордан-бекорга минг сўм олаверасанми, галварс?

— Беш юз етар?

— Минг сўм! — деб чўрт кесди Аввалбек.

— Тўрт юз! — деб, бирданига таҳдидга ўтди Яхшибоев.

— Тўққиз юз! — деб сал пастроқقا тушди Аввалбек.

— Уч юз эллик!

— Саккиз юз!

Ортиқ савдолашиб ўтирумади Яхшибоев. Дафтарчасини олиб, уч юз сўмга чек ёзиб берди. Аввалбек чекилган рақамдан норози бўлди, қовоқ соглан кўйи палатадан чиқди.

Гунончани қайириб олдик, деб кулди Яхшибоев ичida, энди тагидаги «Волга»ни ҳам Тамара келинга хатлаб берсак, унда оёқларига тушов тушадики, анави байталчанинг атрофида кишинаб айланишлар тамом эсидан чиқиб кетади.

Афсус қилдики, шундай қизиқ ташбеҳлар зое бўляпти. Эринчоқ эдим, йўқ, гайратли эдим, лекин илмим етмади, осонига ўргандим. Ахир, анави чоршанбию жумабойлар сўзнинг қадрига етармиди! Ўзим, ўзим, мен ўзим бўлишим керак эди!!.

Хўш, нега бўлолмадим унда?

Мени Ошно бузди, деб ўйлади, лекин ўйига ўзи ҳам ишонмади. Сабабки, Ошнони мен ўзим яратдим, деган ботиний бир гурури бор эди.

Фақат уни кейинчалик идора этолмадим, у тушган кўйнинг бор кўламини бошдан тасаввур этмаган эдим, пайти келиб жуда шошдим, боиси — Ўртақўргонда ҳаяллаб қолганим, Ошнонинг ортидан бу ерга вақтида келмаганим. Келсан эди, унинг бирор қадами ҳам назардан қочмасди, рост маънода ҳам шу — Назардан қочмасди. Мен кечикиб келдим. Келганимда Александр Шоймардонович Ошнонинг пинжига кириб улгурган эди, икковлашиб бор дунёни оппоқ пахтага буркашга битим тузишган, асов дарёларни

ж и л о в л а ш г а киришган эдилар. Гўзашунос чол ю р и ш иштирокчиси эди, мен эса, шунчаки к е л и б қ ў ш и л г а н бўлдим, холос. Иборалар кўп, ибораларнинг маънолари ҳам кўп, ҳар бирини чақиш керакки, кейин қўлингда фонус бўлиб йўлингни ёритади. Энди ўйлаб қарасам, гўзашунос чол тажрибалироқ экан. Ўша кезларда, ўша қирқ олтинчи йил кетар кечаси Ошнонинг уйидаги учрашган пайтимида, чолнинг жияни Орифий алмойи-алжойи шеърларини ўқийвериб қулоқни юлиб қўлга олиб берганида, мен Мұҳсинани ундан рашик қилиб аҳмоқ бўлганимда, биз ҳали шунчаки пиёдалар эканимизда, гўзашунос тушмагур пиёданинг бири муқаррар тарзда фарзинга чиқишини сезган экан. Ажабмаски, нуфузини ишлатиб, Ўртақўргон сув омбори қурилишига Ошнони, айни Ошнони бошлиқ қилиб жўнаттан ҳам унинг ўзи бўлса!.. Гўзашунос чол янгишмади, Ошно юксалдию суву ҳавонинг ихтиёри унинг қўлларига ўтди. Ерни қўлга олдики, нуқул ўзи билан шогирдларининг навларини эктириди; сувни қўлга олдики, иккита азим дарёнинг йўлини тўсиб, ҳар қадамда биттадан тўғон, ҳар икки қадамда биттадан сув омбори қуриб, Оролни қуритди; бандаргоҳи бор шаҳарларни, юзлаб кемаларни қиргоқдан ўнлаб километр нарига отиб юборди, қуйи ўзан лабидаги иккита воҳани қуритди, аввал гужумларини, сўнг олмаю ўригини, ҳали навбат одамларига ҳам келади!..

Гўзашунос чол маккор чиқди. Эндиликда шундайин қудратлики, агар Африқода бирор давлат тўнтариши бўлса, энг аввал, бу ишда Александр Шоймардоновичнинг қўли йўқмикан, деб сўрашади.

Пиринг шайтон бўлса, мазҳабинг маълум.

Лекин, жиддийроқ ўйласак, Ошно бошдан эҳтиёткор эди-ку?

Бугун хашаки армон билан эсланадиган б е г у б о р ё ш л и к д а м л а р и ростдан ўшандай эдими? Ёшлиқ, дорилфунун... Ёшлиқ жудаям бегубор бўлмагандирки, дорилфунунда сафларни тозалаш кампанияси борар эди, домлалару талабалар сафи сийраклашиб қолар эди ҳамки, тозалаш тугай демасди. Яхшибоевга бирор дахл қилмасди, у чапани эди, кўкрагини очиб юради, сиёсатдан гапирмасди — ундан қўрқишарди. Лекин Ошно қандай согу омон қолди? Ошно фаол эди, хушбичим эди, хушмуомала эди, яхши ўқирди — ҳасадга арзигулик эди! Бугунги дўст — эртанги душман, ўзим доғсиз қолайнин деб ўзганинг юзига лой чаплаш...

кўп эди бунақаси, кўп эдики, бугунги нуроний чоллардан анча-мунчаси балчиқ юқи кетмаган қўлларини бекитолмай гаранг. Ошнонинг бутун ҳам қўллари оппоқ, ўшандаям оқ эди. Иродани қаранг! Тазийқ темирдан эди-ю, Ошно чап бериб кетарди. Э, у пайтларда Ошно эмасдиям, шунчаки, Булдуруқ деган гадойтопмас қишлоқдан ўқтамроқ ҳамқишилоги Назарга эргашиб келган соддагина ўсмир эди! Лекин зеҳн... зеҳни дуруст эканда, а? Бўлмаса, тозалаш пайтида у ҳам минбарларга чиқишига мажбур эди. Бошқалар минбарга чиқиб, очикдан-очик: «Булар — душман, буларнинг хатоси — кечирилмас, бизнинг йўлларимиз ҳеч қачон кесишмайди!» — деб хитоб қиласди. Ошно эса бақирмасди. У бугун лаънатлар бўронидан эгилган одамларнинг руҳи билан қачонлардир юзма-юз келишини биларди, уларга ачинарди, аяб гапиравди: «Келинглар, улуг келажакни биргалиқда қурайлик. Бўлинганин бўри ер, деб айтишади, орамизда бўлинганилар ҳам, бўрилар ҳам бўлмасин, ҳамжиҳат бўлайлик, мафкурани ростлаб, саодат дамларини ҳам биргалиқда қурайлик».

Қизиқ, бирор марта ҳам сўкмаган экан-а?

Қизиқ, нега унинг «таслимчилик» руҳидаги сўзлари ўшанда бирор кишида ҳам шубҳа уйғотмади? Бирор сехрли жозибаси бор эдими, мисоли Муҳаммаднинг пешонасидағи нурдай?..

Тозалаш мажлисларидан ижара кулбаларига қайтиб маъюс бўлиб қоларди. Айтардики, қийналдим, Назар жўра, мағзава тўколмадим, ким ҳақу ким ноҳақ эканини биз билмаймиз, балки улар ҳақдир, балки — булар, рости гап, кечалари уйқум қочади.

Яхшибоевнинг уйқуси яхши эди. Ошнонинг ҳадигини кейинчалик тугал тушунди. Лекин унда тузукроқ эътибор ҳам бермаган, шунчаки юпатиб айтганки, сени бирор чартса, бас, қон қусдирман, ошна!

Соддаликни қаранг!

Маълум бўладики, Яхшибоев сиёсат учун яратилмаган экан-да? Бўлмаса, униям жуда аҳмоқ деб бўлмасди, пухтагина эди, макри одмироқ эрса-да, бўлажак сиёсатчини лақиллатиш учун бемалол етиб-ортарди.

Бир ёқдан беради, бир ёқдан уради, деб айтганлари тўғридай. Хайриятки, ўшанда эҳтиёт бўлишни ўйламагани. Ўйласа бас эди, бир балога гирифтор бўларди. Эҳтиёткорлик Ошнога ярашади, анави гўзашунос Шоймардоновга ярашади, негаки, гўзашунос ҳам аслида сиёсатчи, бўлмаса, ўша йилларда бошқа миллат ва-

килига уйланиб, Клавани Комилага айлантириб, ўзини Искандардан Александрга айлантириб олармиди? Аралаш никоҳ эди бу. Сиёсат ва қўрқув аралашган никоҳ. Янгича Комилаю янгича Александрлар юртимизда кўп, ажабсинадиган жойи йўқ, лекин гўзашунос чолнинг эллик олтинчи йилга келиб Комилани яна Клавага айлантириб, қўлига талоқ хатини бергани-чи? Ўзининг исмини ҳам яна қайтиб «Искандар» қилиб олди, лекин халқ, барака топсин бу халқ, эсда сақлаб қолган экан — ҳали-ҳануз Александр Шоймардонович деб атайди. Ҳозирги хотини ҳам Комила, бу Комила ҳам анча ҳарид қолди, лекин нариги Комиланинг талоқ хати қўлига текканида бу Комила ёш эди, аспирантка эди, гўзашунос Александрнинг ортидан чигит солинган тогорачани кўтариб юрарди. Тогорачадаги чигитларнинг магзи пучроқ эди, лекин магзи тўқ чигитлар четда қолиб, миллионлаб гектарларга айни тогорачадан уруғ сепилди, сабабки, тогорачанинг эгаси бошқалардан зўроқ, нуфузлироқ, дугулироқ, қабиҳроқ, палидроқ, ифлосроқ, балою баттарроқ чиқди!

Искандар ҳам шунаقا бўладими?

Ташбеҳлар ноўрин, деб ўйлади Яхшибоев, қиёслаганда бунинг рақиблари тутул, оғиз-бурун ўшишган ҳарифлари ҳам фариштага айланиб қолади!

Алами қўзиди. Ошонни сўқди. Бузоқ, деди, гўзашуноснинг етовидаги бузоқ, аслида уям ҳариф, бошқа ҳарифлар билан қўшилиб, еру сувни ҳалфана қилиб ейишди. Яйловлар йўқолди, бوغу рофлар йўқолди, бугуни кунда Яхшибоев бозордан бир кило гўштни саккиз сўмга, бир кило ўрикни уч сўмга олади!

Халқ нима деб ўйлади, ўртоқ Яхшибоев?!

Шуни эслаб кулди. Халқ нима деб ўйлаётганикан? Жим турибди шекилли. Ҳа-я, жим турмагандা ҳам, дардини мен билан Ошнога айтармиди!

Сирасини айтганда, мен ҳам халқнинг бириман-да. Қалинлик, дўстлик, ошнолик, борингки, ҳарифлик деганлари бариси ёлгон аслида. Бариси — сароб, босибоқ тикилганда тарқаб кетади. Лекин тикилиб қарайдиган одам йўқ. Эҳтимол, кейинроқ топилиб қолар... Ҳозирча мен усталик қиляпман, йўлини топяпман. Жарбдийда бўлиб кўриниш қийин эканми! Ана, Сайдқул Мардонни Булдуруққа обориб, итдай ишлатиб, роса икки гектар жойга баг эктириб, роса дийди ќилдимку? Уям лаққа тушди, ишонди. Умуман, ишончли одам

у. Ўлигингни ишониб топширсанг ҳам бўлади. Ҳар ҳолда, итларга ташлаб юбормайди. Худодан қўрқади. Йўқ, одатда бунақалар худосиз бўлади, булар кўпроқ ўзларидан қўрқишиди, виждан деб аталмиш азиз матоҳлари бор, ўшани кўтариб югурганлари югурган; аравага қўшилган отдай ҳоришади, пешонадан реза-реза терни артиб олишади, билишмайдики, қўллари — бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ, Искандари Зулқарнайннинг қўлидай, бўш, бўм-бўш! Искандар сал ақллироқ бўлган, у борйиги ўлаётган пайтида қўлларини бўшатиб олган, лекин Саидқул Мардонга ўхшаган афандиларнинг қўллари тугилган чоғидан бери бўм-бўш!

Лекин Ошно менга панд бергани рост. Ҳамма ёқقا сувни сувдай оқизган одам, мендан бир тегирмон сувини аяди. Биргина шу армоним рост эди менинг. Лекин Ошно армонимни ушалтирмади. Сабаби — Булдуруқ-нинг ўйдим-чукурлиги, текислаб бўлмаслиги, пахта унмаслиги. Ваъдаси эсдан чиқди. Аввалроқ эсида эди, ҳатто қишлоқнинг номини ҳам ўзгартирган эди, ҳатто мухр заказ қилган эдикки, бундан буён ва то абадул-абад Булдуруқ қишлоғи Лолазор деб аталсин. Хайриятки, Хотам Шўро мухрни йўқотиб қўйди, атай йўқотдими ёинки тасодиф туфайлими, лекин Ошно иккинчи гал мухр заказ қилишга эринди — энди жабҳа кенгайган эди, энди юксалиш пайти келган эди.

Демак, Ошно мени алдади, деб айтишга ҳаққим борми?

Йўқ, собитроқ туриш керак, ўртоқ Яхшибоев, дарахт кесилганда ёнидаги бачкиларнинг омон қолиши қийин. Кучайса ё битта, ё иккитаси кучаяди, лекин уларнинг ҳам томири туташлиги доимо эсда туради. Омон қолганида ҳам, ҳеч қачон дарахт номини ололмайди, бачки дея аталаверади. Бачки минг улгайганда ҳам четда қолиб кетаверади, кесилган дарахт ўрнига бошқаси экладики, буниси бутунлай бошқа дарахт.

Садоқатли бўлишга онт ичди.

Ичичида алам туйдики, йўриқдан чиқиб кетмоқнинг ҳеч иложи йўқ. Бир душманим тўгри айтиб эди, ментан олиб эдим, лекин тўгри гапларини бошқаларга ҳам айтиб юрмасин деб, Шарифнинг, гўринг нурга тўлгур Шарифнинг қўли билан яксон қилиб ташладим, қайтиб ўнгланмади. Уям бир дарахт эди асли, ёнида бачқилари ҳам бор эди. Шарифнинг оташи зўрлигини қарангки, дарахтни ҳам, бачкиларини ҳам қурилди — худди тагига бутифос қуйгандай қилди. Лекин ўша душманим

закий инсон эди. Гапимиз чап тушиб қолганида айттан эдики, э Назар, сен бор-йўги чиябўрисан, холос, арслон ўзи ов қилади, ўлжасини тириклай тутиб иссиқ қонини ичади, чиябўри эса, арслондан қолган-куттган ўлимтигу майиб-маслуқларни териб юради. Ўзига бино қўйган эди душманим, лекин арслонга дуч келолмади, бор-йўги чиябўрига ем бўлди, холос. Чунки бу пайтта келиб чиябўри кучга тўлган эди, бу пайтта келиб бир замонлар кимсан Гўрўғлию Алномишларга қарши гурзи кўтариб чиқсан паҳлавон — гўринг нурга тўлгур Шариф Валломатдек синалган соҳибқирон аслида ўша чиябўрининг бир панжасига айланган эди.

Йўқ, энди ортта чекиниб бўлмайди.

Бир соатча ўтиб, қабулга тайёргарлик бошланди. Палатани ювиб-супуриш аслида Марфа Павловнанинг иши эди, лекин кампирга ишонищмаган чоги, иккита-гина озода врач хотин, бири супурги, бири латта осилган таёқ кўтариб келишди. Пилесос судраган йигит ҳам врачлардан эди.

Безовта қилишгани Яхшибоевга ёқмади. Оҳори кетмаган кийим кўтариб кирган аёлни қувиб юбориб, қарвотига ялпайиб ётиб олди. Фаррошликка келган хотинлару эркаклар иш бошлаёлмай, гаранг бўлиб турдилар. Хабар кетган чоги, бош врач муовини Раҳматов музокараага кедди.

— Домлажон, — деди ялтоқданиб, — бошқа бир палата ҳозирлаб қўйдик, беш минутга ўша жойда дам олиб ётсангиз. Беш минутта, бор-йўги беш минутта... Унгача палатангизни ярақлатиб беришади.

— Э, бор-э! — деб қўл силтади Яхшибоев. — Мен касал одамман, сенга қолса, келадиган одамни пастта тушиб кутиб ол, деб айтарсан?..

Раҳматов кўрсаткич бармогини лабларига босди: тсс!.. Кулгили эди. Яхшибоев унинг майдалигидан кулди. Танини енгил титратиб куларкан, завқ билан ўйладики, сен бунгаям ён бер, ўртоқ Яхшибоев, ахир, айни лаҳзалар Раҳматовнинг умридаги энг ёрқин лаҳзалар бўлиши ҳам мумкин-ку? Балки бу кейинчалик бола-чақаларига, ўртоқ Фалончиев ўртоқ Фалончиевни кўргани келганида мен палатадан ахлат ташиғанман, деб мақтаниб юrar? Хайрияtkи, анави оқсоқ профессорнинг ўзи келмагани, бўлмаса, унгаям ҳурматим қолмас эди.

— Вазифанг оғир, Раҳматов болам, — деди ниҳоят, қулгисини бас қилиб.

— Илтимос, домлажон, — деб қўлларини кўксига қўйди Раҳматов.

— Ҳаддингдан ошяпсан, болам.

Раҳматов асабийлашиди. Қўлини кўксидан олиб, оқ халатининг чўнтағига тиқди, мушт қилиб тутмоқчи эди, лекин ўнг чўнтақ торлик қилди, баттар асабийлашиб, чўнтақдан дўппайиб турган нарсани олди.

Атир экан. Қутиси йилтироқ, ёзувлари йилтироқ, чиройли қутича — бир тарафи шаффоф, ичидаши шишача кўриниб турибди.

Яхшибоев супурги кўтарган врач хотиннинг кўзлари ҳайратдан катта очилганини кўрди. Аслроги шекилли, деб ўйлади, бу бечора бақа бўп қолди-я.

Индамай ўрнидан турди-да, шиппагини оёқларига илди.

— Ўн иккинчи палата, — деди Раҳматов қувониб. — Энди, айбга буюрмайсиз-да, домлажон.

Яхшибоев йўлакка чиқди. Ўн иккинчи палата тўроқда эди. Боришни истамади — нима қилади дазмолланган чойшабни гижимлаб? Лифтга қараб юрди. Пастта тушиб, кузги атиргуллар очилган майдонни кесиб ўтди. Майдон четида ўтирганлар ўринларидан туриб таъзим қилишди. Алик олди. Йкки оғиздан илиқ сўз айтган бўлди. Кўрсаки, узоқ бурчакда ҳалиги қишлоқи раис... оти нимайди... Ҳазратқулов, йўқ, Маматқулов мўлтираб қараб турибди. Яқин келиш тутул, бош иргаб саломлашишга ҳам юраги дов бермайди. Бечора, деб ўйлади, сенгаям етибди-да Ошнонинг хабари, бу ёқда анави аҳмоқ Раҳматовнинг сир сақлайман деб лабига бармоқ босганига ўлайми! Сен ҳали соддасан, болам, деб ўйлади, бу жойларга ўша к и ш и н и н г келишини тасаввур ҳам этолмайсан, унинг мени кўргали келишини эшитиб, куни кеча мен билан гаплашгандаринг ёдингта тушиб, ҳаяжондан ёрилиб ўлай дедингми? Бу нарсалар бизга жуда таниш, Маматқулов укам, отинг Чорибой эди чоги? Анави таъзим қилганлар ҳам аслида мендан ҳуркади, болам, лекин уларнинг таомили бошқа, уларники ёлгон, сеники рост, болам, сен ҳали бузилиб улгурмадинг, ҳали белинг қаттиқ, букилиб ўрганмагансан, агар менга букилиброқ таъзим қилсанг, кейин, қишлоққа қайтиб, ўзингдан ўзинг ҳазар қилиб қолишинг ҳам мумкин, Чорибой болам. Шундай, ўртоқ Маматқулов, ҳали оҳори кетмаган раис укам, сен анави таъзимчиларга ишонма, ҳозир сен ийманиб, бу одамлар Яхшибоев ўлса ҳассакаш бўлади, деб ўйлаёт-

ган чиқарсан? Йўқ, болам, менинг ҳассакашим йўқ — шуниси алам қиласди!

Ёштина бир ҳамшира гулдаста келтириб тутди. Эсладики, аввал ҳам гул берган эди бу қиз, лекин унда кимлигимни билмасди, билмагани боис, самимий узатган эди гулини, лекин бу гал... бу гал намойишкорлик бордай. Ҳаттоки тиззагинасини букиб таъзим ҳам қиласди. Вой қизгина, фаришта қизгина,вой сен бокира қизгина, бузилишинг шунчалар осон экан-да, а?

Сенгаям Ошнонинг дараги етибди-я!

Секин гулни ҳидлади, лекин димогида гул ҳидидан ҳам ўткирроқ ва муаттарроқ бир бўйни туди. Қараса, ёнидан тўрхалта кўтарганди бир соҳибжамол ўтиб боряпти, бўй ҳам ўшанини, нима бало, атирга чўмиладими булар?!

Атирга сал кўпайиброқ кетди, деб ўйлади, биргина бадантарбиячи хотин атирга бефарқроқ чиқди, қолган ҳаммаси, ҳамма одамлар, ҳамма палаталар атирга ҳидига бурканди-қолди.

Виқор билан, солланиб-солланиб кета бошлади. Қум тўшалган йўлак тоза қилиб супурилган экан, сув ҳам сепилган экан, йўқ, ҳаттоки қўмнинг ўзи ҳам янгилangan экан.

Эътиборингдан айланиб кетай, одамзод! Бахшилар топиб айтган лекин: дам — бу дамдир, ўзга дамни дам дема! «Ушбу дам»ни қўшиб таҳрир қилган достоншунослар ушбуни пишириб ебди, асли яхши, асли — ҳақиқат! Яша, ўртоқ Яхшибоев, бу кунингдан ўл, лекин айни дамни яшаб қол! Бу дунё омонат эканини унутма!

Рўпарасидан хумкалла Эркинов чиқди. Юзида тавозе, югуриб келиб пинжига кирди.

— Устоз! — деди тўлиқиб. — Бир маслаҳат бор, деб эдингиз, шунга...

Оббо, деб ўйлади Яхшибоев гижиниб, шогирд яна биттага кўпаядиган бўлди. Хира пашша бу, ўлгандаям шогирд бўлолмайди. Зуваласи хом, шогирд дегани чўбир отдай пишиқ бўлиши керак, бу эса бир марта улоққа ярайди, холос.

— Сабр қилинг, Шамси Қамарович, — деди табасум қилиб, — сизга бериладиган топшириқни аввал бир пишитиб олайлик.

Эркинов таъзим қиласди. Эргашмоқчи эди, лекин ортдан етиб келган Раҳматов халал берди.

— Домлажон, унтиб қолдирибсиз, — деди у, — сайр-га чиқибсиз-у, лекин буни унтибсиз.

Яхшибоев унинг қўлидан ҳассасини олди. Чиройли ҳасса эди. Аждар бошли ҳасса. Аждарининг турқидан одам қўрқадиган ҳасса. Шогирди Равилбой совға қилган эди буни, қайдандир узоқдан — Голландияданми, Португалияданми олиб келган экан. Ажнабийча ёзуви ҳам бор. Лекин бу замонда ёзувга ҳам ишониб бўлмайди, ажабмаски, Ачавотдаги ажнабийларнинг ёзуви бўлиб чиқса..

Ҳассани ўттарогидан тутиб, чап кафтига шапиллатиб уриб кетаверди. Хиёбон узун эди; узун, серсоя, салқин, ён тарафлардаги дараҳатлар тубидаги ўтлар ҳалигача ям-яшил, ердан диккайиб чиққан темир найчалар учида шабнам пуркалиб турибди.

Атири қўпайиброқ кетди, дея бот эслади, ишқилиб, яхшиликка бўлсин. Биз бечораларга эрталаб юз ювадиган ироқи совун билан, соқол қиртишлагандан сўнг суркайдиган мундайроқ атири ҳам кифоя эди, лекин Ошнога ярашмас экан-да...

Киноя қилаётганини сездию шайтонга ҳай берди: ношукурлик қимманг, ўртоқ Яхшибоев.

Хаёлига келган қалтис фикрдан чўчиб тушди. Нима бўларди, деб ўйлади, анави қумлоқ майдончага югуриб қайтсан-да, қизгиш қумни тепкилаб туриб Ошнони баралла бўралаб сўксам... нима бўларди?

Таъзим қилавериб бувланиб қолган қадларни ростлаш учун недир бир олижаноб иш қилиш керак-да, ахир! Ўшанда қадлар тикланади, анави «ҳассакашлар» қўлингдаги ҳассани тортиб олиб, чалажон қилиб савалайди! Қизиқ томоша бўларди, лекин!..

Дарвоқе, Мирза Охун лақабли бир яҳудий фотограф бор, касби арзимас-у, лекин фоли йирик, секин бош ликиллатиб, секингина жилмайиб айтадики, вот уйдёт катта, и будет тамаша!

Лекин ҳозирча томоша бошлангани йўқ. Томоша умуман бўлмаслиги ҳам мумкин — билет олганлар пуллига куйиб қолади, холос. Ҳозирча атири сепишаётпи, тушажак тундаги уйқу ҳаром бўлди деявер!..

Иримчи эди Яхшибоев. Ошно билан биринчи бор аразлашиб қолганларига ҳам шу атири сабаб бўлувди. Ўртақўргонга «сургун» қилинишидан сал олдин, олтмишинчи йилларнинг ўттарогида Сурхондарёнинг Тожикистонга туташ бир районига бордилар. Обод жойлар экан, боз устига, Ошно билан урушда қатнашган биринки фронтовик жўралар ҳам топилди, уларни ҳам бирга олиб юриб, йўл-йўлакай тузукроқ мансаблар билан таъ-

мин этиб, ахийри, илгор бир колхозга етдилар. Колхоз Ошнонинг келишига пухта ҳозирлик кўрган экан — бечора кун бўйи тасма кесищдан бўшамади. Гоҳ янги мактабда тасма кесади, гоҳ янги бoggчада тасма кесади, гоҳ — касалхонада, гоҳ — ҳаммомда... Кун пешиндан оққандо қишлоқ четидаги улкан молхонанинг тасмасини кесишига борди. Зўр молхона экан лекин. Ем-хашак ўзи келиб турибди, сув ўзи келиб турибди, гўнг деган нарса ўзи ташқарига чиқиб кетяпти — хуллас, сигирларнинг ўзларига иш қолмаган ҳисоб — сут беришса, бас. Елинила-ри ерга тегай деб турган ҳар зотдор сигирларки, Яхши-боев бунақасини умри бино бўлиб кўрмаган эди. Молхона унга ёқди. Ҳайрати ошгандан ошаверди. Бир маҳал қараса, молхона ҳавосидан кўкракни тўлдириб-тўлдириб шимирияпти, молхона ҳавоси бутунлай ўзгача, гирт ифори, йўқ, ифор деганлари ҳам ип эшолмай қолади, нақ мушку анбар, гўё «Минг бир кеч» ичига кириб қолган-дайсан, гўё сен шаҳзодасан, ҳозир хипчабел малика муқом қилиб киради, йўқ, у аллақачон кирган, фақат кўзга чалинмай турибди — париларнинг одати шунаقا ўзи, аввал кўзга чалинмай турарида, кейин бирдан пайдо бўлади, ҳушингни оғдиради, бир қараща кўнглини забт этолмасанг «пирр!..» этиб учиб кетиши ҳам мумкин... Ана шунақа анвойи ҳидлар!

Ажабки, пари йўқ эди, шунчаки сигирлар, зотдор-у, лекин барибир сигир, охурдаги емишини еб бўлиб, энди ҳузур қилиб кавш қайтараётган сигирлар.

Ана сенга назокат! Ана сенга меҳмондўстлик! Но-зик димоқлар озорланмасин деб, сигирларнинг жунига атири суртиб чиқишибди-я!

Маъмурчилик замон бу, бўлмаса, мингта сигирга атири етказиб бериш осонми!

Хайриятки, пиқ этиб кулиб юборганини бирор сез-мади. Ошно район раҳбарлари билан гаплашиб турганида, четроқда қолган колхоз раисининг ёнига борди. Раис ҳали ёш эди, қорақшу қорақўз эди.

— Қаерда таълим олгансиз, мулла йигит? — деб сўради.

— Москвада, — деди раис фахр билан, — Тимирязев академиясида.

— Кадрларимиз кучайиб боряпти, — деди Яхши-боев Ошнога қараб. — Отасига раҳмат ўша Темирниёзовнинг, яхши ўқитиби.

Ошно кинояни пайқамади. Дўсти улуг олимнинг но-мини бузиброқ айтганидан хижолат бўлди, холос.

— Молхона яхши қурилибди, — деди район раҳбарларига юзланиб. — Энди мана шунаقا олижаноб молхоналарни кўпайтирайлик.

Э худо, дунё бунчалар тор бўлмаса! Олижаноб молхоналар, ахир, бу асли Ошнонинг иборасику? Расм бўлиб кетган эканда? Қайси куни анави Чорибой укамиз Маматқулов ҳам шу гапни айтгандай бўлди, демак, юқсан эканда унгаям?..

Олижаноб молхоналар! Ахир, буям бир шиор эканда, а?

Нодон Яхшибоев, аҳмоқ Яхшибоев, шўринг қуримаса, учтўрт бор бирга сафар қилибоқ ўзингни хос одам чоғлаб қолармидинг!

Ўша суҳбатни аниқтаниқ эслади. Жавзо кирмаган эди — буниси аниқ. Сабабки, Сурхон дегани анча жа нубда, жавзода ўтлар саргайиб улгурари, лекин унда кўм-кўк эди, улар тушган машина қизгaldoқлар қоплаган қири адирларни оралаб елиб бораради. Одинда кўк чироги липиллаган «Волга», орқароқда яна бир қатор «Волга»лар, ўртада ўзлари, оғир, учганда ҳам имиллайдигандек туюлувчи чиройли лимузин, қўшнилар юртига — Регар шаҳрига томон борар эдилар. Шоғёр билан уларнинг орасида шиша девор бор эди.

— Сурхон аҳдининг ишлари ёқдими, ўртоқ Яхшибоев? — деб сўради Ошно.

— Тузук, — деди Яхшибоев. — Мен бу ёқларга биринчи бор келишим. Қиёслаш имкони йўқ:

— Ёзувчи одам кўпроқ кезиши керак, айниқса — сиздек босиқ ёзувчи. Енгилтак ёзувчиларимиз ҳам бор, ўртоқ Яхшибоев. Кеча биттаси очерк ёзиб, мениям кўшибди: «Хорун Калонович шарақлаб кулди».

— Ўқидим, — деди Яхшибоев. — Умуман маъқулдай.

— Менга маъқулмас, — деди Ошно. — Илтимос, унга айтиб қўйинг, минбаъд мени қўшмасин. Мен қумгон эмасман — шарақлайдиган!..

— Хушомадни ёмон кўрасиз, оқсоқол, — деб мақтади Яхшибоев. — Бир гал саратонда лойга ботиб қолганимиз ёдингиздами? Тупроқ йўлдан борувдик, чанг кўтарилмасин деб сув сепишган экан?..

— Шундайми? — деди Ошно хиёл ажабланиб. — Эслаёлмайман, ўртоқ Яхшибоев.

— Энди, сиз кўп юрасизда, оқсоқол, — деди Яхшибоев, — қайси бириям эсингизда турсин... Ўнда, лоақал бутунги молхона эсда тургандир?

— Молхона зўр қурилибди.

— Баҳаво экан, оқсоқол, шуниси менга ёқмади. Мен чўпон боласиман, жўнликни хуш кўраман, дейлик, сиғирдан атири ҳиди эмас, гўнг ва жун ҳиди келишини истайман.

— Кекчи бўлиб қолибсиз, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно жилмайиб. — Тушунинг, азизим, ҳамма ҳам сиздек зукко эмас. Бирвлар борки, тавозе қиляпман деб ўйлаб, аслида хунук тиржайиб қўйганини билмай қолади. Яъниким, лутф деганлари ҳам одамига яраша. Сизда — анча нозик, буларда — сал қўполроқ... Лекин, бариси бир лутф-да, ўртоқ Яхшибоев. Биз сизни жуда қадрлаймиз, аммо буларни ҳам сиздан кам кўрмаймиз...

Яхшибоев бирдан ҳушёр тортиди.

— Оқсоқол, — деди муросасозлик билан, — балки бу сизга ёқмас, лекин лутф билан хушомадни фарқлашимиш керак. Хайриятки, қоракўз раиснинг инқилобдан кейин тугилгани, олдинроқ бўлслайди, юрт оғалари келганида хотинини ҳам тортиқ қиласди!..

— Оббо сиз-э, ўртоқ Яхшибоев! — Ошно тиззаларига уриб кулди. Қаттиқ кулди. Кулгиси шиша девордан нарига ҳам ўтди шекилли, рулдаги шоффер безовталанди, ортга қарамоқчи бўлди, лекин таомилни бузмасликка ақди етди.

Анави очеркачи тўғри ёзибди, деб ўйлади Яхшибоев, бу ростдан ҳам қумгондай шарақлааб кулади.

— Тагин бирвларга анави баҳаво молхонани гапириб юрманг, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно сал жиддийлашиб, сўнг, сал ўйлаб туриб, яна жилмайди. — Гапирсангиз ҳам майли, барибир бирор ишонмайди. Эҳтимолки, аҳмоқлиқdir бу, лекин, ўртоқ Яхшибоев, бариси сизу бизни иззат қилишганидан. Халқимизнинг меҳри дарё. Дарвоҷе, жўн дарёни жиловлаш мумкин, лекин меҳр дарёсини асло тўсиб бўлмайди.

Ошно охирги сўзларини тарих учун айтаёттанини Яхшибоев сезиб турди, лекин негадир эслаб қолишга иштиёқ йўқ эди. Ошнонинг кўп кулиб, кўп жилмайгани ҳадигини оширган эди, кўнгли аниқлик тусади:

— Оқизиб кетадими, оқсоқол?.. — деб секин сўради.

— Оқизиб кетиши ҳам мумкин. Тошқин одам танлаб ўтирумайди, ўртоқ Яхшибоев, қаттаю кичик баробар унга...

Хайрият, Ошно эслатди. Бавосита бўлса-да, барибир эслатди. Ўртакўргонни, сув омборини, тўғонни, Олияни, сувга оқиб кеттан-у, ёғоч бешик туфайли омон

қолган гўдакни, Олиянинг озодлиги эвазига Яхшибоевни сотиб олганини эслатди.

— Тўғон бошида турган одам-чи? — деб кесатди Яхшибоев. — Аямайдими? Мехр дарёси-ку бу дарё?.. Дарғаси бор-ку бу дарёнинг?

— Дейлик, у кўрмай қолади, — деди Ошно тик қараб, юзидан тавозени узмасдан, — шунаقا бўлиши ҳам мумкин-да, ўртоқ Яхшибоев?..

Ошкора таҳдид эди бу. Таҳдид не бўлиши Яхшибоевнинг эсидан ҳам чиқиб кетган экан, эшитиб ғамгин бўлиб қолди. Ҳарна, иззат-эътиборга ўрганган одам, назардан қолгиси келмасди. Шаккоклик қиларга тоби бордай эди, лекин кучи етармикан?.. Шаккоклик — йўқчилик дегани асли, иззат йўқ, обру йўқ, ола қарашлардан ўзга ҳеч нарса йўқ. Эвазига — озгина газаб ва озгина гурур билан яшайсан, холос.

Яхшибоев ўшандай яшашга уриниб кўрди. Ошно уни бир муддат тинч қўйди, сафарларга Александр Шоймардоновични олиб кетадиган бўлди. Яхшибоев ҳам ўзича сафар ихтиёр этди, ҳеч кимга айтмасдан шаҳардан чиқиб кетди. Тогдаги чўпон танишининг ўтвига бирор ўн кун беташвиш яшади: қирғизлардан қимиз олиб ичди; тандиркабоб еди; икки-учта ҳикоя ёзди. Тунлари ўтов ёнига чиқиб юлдузларга боқди, оламнинг бемисл чексизлигини қайта-қайта идрок этди, ўзининг, бошқаларнинг, ҳаттоқи Ошнонинг ҳам айни бемисл олам олдида арзимас зарралар эканини ўйлади.

Шаҳарга қайтса — ҳамманинг юзида ташвишу ҳадик. Билсаки, ўн кундан бери Ошно бетўхтов сўроқлаётган экан. Бориб, унинг тундлигини кўрди. Умрида биринчи бор Ошнони бунчалар тунд кўриши эди. Ҳайиқмади, кўзларига тик қаради. Узр, деди, сал кечикдим, аввалроқ огоҳ этмаган экансиз, ўзимга яраша ишларим бор эди. Ошно унинг кўзларидағи саркашликни пайқади, совуққина жилмайди, сўнг, ҳол-аҳвол ҳам сўрамай, бирдан расмий оҳангта ўтдики, сиз, ўртоқ Яхшибоев, фақат ўзингизни эмас, элни ҳам ўйланг, зудлик билан Ўртақўргонга кетишингиз керак, у ёқдаги ишларни тартибга солиб бермасангиз бўлмайди. Яхшибоев бу гапларнинг шунчаки лалми дўқ эканини сезиб турарди, андак ялинса, важ кўрсатса қоларини ҳам биларди, лекин ўша ўн кунлик озодлик шавқи сўнмаган экан, паст тушгиси келмади.

«Сурғун» муддати роса уч йилга чўзилди. Ўзи ҳам, Мұҳсина хоним ҳам Тошкентта унвондор бўлиб қайтди-

лар. Мұхсина — майли, лекин ўзининг унвонида мазах бор эдики, Яхшибоевнинг хўрлиги келарди, имкон топса-да, ўша фармонни бекор қиласа. Хайриятки, анави хушфेъл олим болаларнинг эс-ҳуши кирарли-чиқарли бўлса ҳам, Яхшибоевнинг илк унвони — «хизмат кўрсатган артист»ни эсламасликка фаросатлари етади.

Ошно пешин ҳордиги маҳали келди. Ёнида профессор Ваҳобов билан бўйдор бир йигит бор эди. Ранги синиқдан экан — буни Яхшибоев узоқ сафар заҳматига йўйди. Отасига раҳмат, шунча баҳру уммонларни кезиб юрса-да, тепишиб ўғсан жўрасини унутмабди.

Яхшибоев айни ҳолатда кўришиш таомили қанақа бўлишини билмай, бир зум қаловланди. Ошно ўзи қутқарди уни, зуд юриб келиб багрига босди. Қучоқлашган пайтларида Яхшибоев Ошно оёқ учларида кўтарилиганини сезди, хижолат бўлди, беихтиёр тиззаларини озгина буқди. Ўладики, манави дўхтири билан қўриқчига бало борми жўралар учрашган пайтда!..

— Бурга тепдими, ўртоқ Яхшибоев!? — деб хитоб қилди Ошно. Хитоби сунъийроқ чиқди. Унинг ҳам гувоҳлардан хижил экани сезилди. — Бу нима қилик, — деди овозига андак шўх тус бериб, — нега ялпайиб ётибсиз бу ерда?

— Негалигини, мана, луқмонлардан сўрайсиз, — деди Яхшибоев профессорга ишора қилиб. — Жавоб сўрасам кўнмайди, бу ёги — кампания даври, четроқда қолиб кетганим алам қиласи, лекин — начора, ётибмизда...

Ошно Ваҳобовга қаради.

— Бир ҳафтада рухсат берамиз, — деди профессор. — Бу кишининг дарди оғирмас, лекин сал дам олишлари керак.

Яхшибоев сездики, профессор инжиганини унутмабди, хаёлида — ўша аппарати. Буниям, анави камгап боланиям кеткизиш керак, деб ўлади, құхбатта халал беради.

— Тўгриси, булар мени гаровга ушлаб туришибди, — оқсоқол, — деди Яхшибоев кулиб. — Битта аппарат бор экан, шуни раҳбарлардан ундириб оббермасангиз жавоб йўқ, деб рўй-рост айтишди.

— Ҳали ҳибсдаман, денг? — деди Ошно сал ажабланиб. — Сиз бунақа зўравон эмасдингиз шекилли, ўртоқ Ваҳобов?..

Ваҳобов зўраки илжайди.

— Буниям тушуниш керак, — деда давом этди Яхшибоев, — ўзини эмас, менга ўхшаган бедаво беморларни ўйлади. Бор-йўги ярим миллион турар экан.

— Валюта қатъий ҳисобда, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно жиддийлашиб.

Яхшибоев хато қилганини сезди. Касал одамнинг гаплари сал бошқачароқ бўлиши керак эди. Тўгри, турқтароват касалга ўхшайди, соқол ўстган, кўзлар кирттайган, ранг заъфарон, лекин гаплар анча т и р и к . Ярашмайди, bemorغا ярашмайди.

— Энди, оқсоқол, — деди ихраниб, — у аппарат сиз ўйлагандай тахчил матоҳ эмас. Москвада бор, Ленинградда бор, Киевдаям бор, бу ёғи қозоқ дўстларимиз билан тожик дўстларимиз ҳам сотиб олиш тарафдисида. Энди, шугина арзимас нарса бизларда бўлмаса... уят эмасми?

— Оббо сиз-эй, ўртоқ Яхшибоев, миллий гурур, денг? Биз сизни анча камситибмиз-да, а?..

Ваҳобов саросимага тушди. Чамаси, у орзу қилган аппарат Душанба тутул, Москванинг ўзида ҳам йўқ эди ҳали. Яхшибоев Ошнога сездирмай имо қилдики, парво қилма, розилик берса, бас, тафсилоти эсидан чиқиб кетади.

— Беморингиз жуда таъмагир чиқди, профессор, — деди Ошно кулиб. — Тезроқ рухсат бермасангиз, яна бир балоларни талаб қилиб қолиши мумкин. Майли, касал одамга рад жавоб этиш ўзи қийин. Сиз бирор ҳафтадан кейин телефон қилинг, профессор, эсга солишсин. Хўш, яна қандай илтимослар бор?..

Профессор зийрак эди, иззати биттанини сезди. Недир жўяли бир баҳона топиб, палатадан чиқди.

— Сиз ўртоқ Саломов билан боғланинг, Темирбек, — деди Ошно ҳамроҳ бўлиб келган бўйдор йигиттга қараб. — Агар Тўраев сўраса, шу ерга, ўртоқ Яхшибоевнинг кабинетига... узр, палатасига улашсин.

Йигит ҳам Ваҳобовнинг ортидан жўнади.

Яхшибоев дурустроқ диққат қилди. Ошно ғамгин эди. Ранги баттар заҳил тортибди, ёногидаги чандиқ билинмай кетибди — устидан чуқур бир ажин тушибди. Аввалги сафар кўрганида бу ажин йўқ эди.

— Узоқда турибки ҳол сўрадингиз, оқсоқол, мен фақирнинг бошим осмонга етди, — деди Яхшибоев. Кўнгли бузилди, кўзлари намланганини сезди. — Минг раҳмат, оқсоқол.

— Кўйинг, Назарбой, — деди Ошно уни исми билан атаб, — болалиқдан бери синашта бўлсак... Биз яна кимгаям сигинамиз...

Яхшибоев Ошно расмиятни қўйиб исми билан атаганига ажабланмади, аташи шарт ҳам эди, касал кўргали келганда андак хонаки илтифот бўлмасдан иложи йўқ, лекин анави — «сингани» нимаси?

Нега у бунчалар мулоийм бутун?

Яхшибоев ҳушёр торти. Эсладики, қайси куни узоқ мамлакатда туриб сўроқлаганида ҳам овозида зорланиш бордай эди. Юртни согинганини айтувди, илгаријам сафарга кўп чиққанини, аммо бу гал ўзгача согинганини...

«Қариб қоляпмизми, жўра?»

Дарвоқе, ўша кунги суҳбатнинг «жўра»сиям бор эди. Ошно тутул, Яхшибоевнинг ўзи ҳам унугиб юборай деган «жўра». Нима бало, бунинг тагига сув кетдимикан? Нега бу ерга келди? Менинг нимамга сигинади, ана, гирой маддоҳлари бор-ку, ҳар гал ишлари тушганида «Сиз — Отамизсиз!» деб тушларида ҳам тамшанадиган!

Тушунолмади. Тушунса, ваҳма босарини пайқади. Атай меровлик қилиб, чет-чақадаги гапларни бошлиди:

— Жонимдан безор бўлдим, оқсоқол, — деди. — Бир хира пашша ҳафта тутал тинчлик бермайди, бирор ганим қатлимга юборган уни, нуқул хушомад қиласди, нуқул совға-салом кўтариб келади...

— Иззат қилишганидан, — Ошно Яхшибоевнинг дийдиёсига парво қилмади. — Эл севган адисиз, Назар Яхшибоевич.

— Э, эл севмай баттар бўлай! Ўлгудай сурбет, турқини кўрсам жинни бўп қолай дейман!..

Ошно ортиқ рагбат кўрсатмади, жиддийлашди:

— Асабийлашманг, ўртоқ Яхшибоев, соғлиқни ўйланг.

— Э, мени қўяберинг, — деди Яхшибоев чуқур уҳ тортиб. — Сафарингиз яхши бўлдими?

— Тузук. Эндиғина йўлини топиб келаётган ўлка экан. Кичкина орол. Табиати гўзал. Асосан туристлар ҳисобига кун кўради. Уч-тўртта балиқ заводи бор.

— Савод, маданият масаласи қандай?

— Унчаликмас. Биз уларга ўз тажрибамизни айтдик. Инқилобгача бор-йўги икки фойиз саводхон бор эди, ҳозир — юз фойиз, деб айтдик.

— Ишонишдими?

— Менимча, кўп ишонишмади. Энди, ўртадаги фарқ жуда катта-да, Назар Яхшибоевич, фан ва техника жуда гуллаб-яшнади-да.

Яхшибоев гап мавзуси четта огиб кетганини сезди. Ошно ёзувчи ёки журналист эмаски, кўрган-билганларини газетта сотиш олдидан оғзаки пишитиб оляпти, деб ўйласанг. Агар бирор дарди бўлмаса ҳозир ўрнидан турари, вақти оз бунинг, бемор кўргали йигирма минут сарфласа ҳам катта гап.

— Қайтишлари билан яна сафарга чиқадилар, деб эшитдим, — деди Яхшибоев. — Яна хорижгами?

— Йўт-э, — деди Ошно, — хорижга яна боришга имкон қайда. Энди бир вилоятлардан хабар оламиз. Болали аёлга ўҳшаб, у ёқларда ҳам қўнглим алағда бўлаверди.

— Пахта тузукми?

— Тузук.

— Менам радио эшитиб тураман, — деб ёлғонлади Яхшибоев. — Хоразм билан Самарқанд гайрат қилаётган эмиш.

— Уларнинг ҳаракати ёмонмас, лекин Қўшдарё ўзиброқ теряпти.

— Дарвоқе, Ёшулли дипломни олдими?..

Яхшибоев қалтис гапирганини пайқадиу тилини тишлади. Ошнога шу нарсани эслатиш шарт эмасди. Воҳага раҳбар қилиб тайинланган кишининг бор-йўғи ўрта маълумоти борлигини кўпчилик билмасди. Ҳатто Ошнонинг ўзи ҳам буйруқ чиққанидан кейин билди...

— Хотирингиз жам бўлсин, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно унчалик хушламай. — Ёшулли институтда сиртдан ўқирди. Хатога келсак, уни ўз вақтида тан олганимиз... Қолаверса, қадримиз ишончни оқлади, суръати ёмонмас.

Яхшибоев бошдан Ёшуллини ёқтирилмасди. Бир гал воҳага борганида қабул қилмасдан районма-район қочиб юрган. Бундоқ қарагандга, иззатини жойига қўйгандай эди — жой тайёр, борадиган манзиллар аниқ ва бири-биридан баҳаво, ҳатто Ёшулли минадиган маҳсус самолёт ҳам хизматида, фақат унинг ўзи тутқич бермайди.

Кекчи эди Ёшулли. Яхшибоевнинг Ошнони рашк қилиб, ўзига «горилла» деган лақаб қўйганини кечиролмасди. Кейин унинг каттакон бир мажлисда чаласавод раҳбарларнинг узундан-узоқ рўйхатини ўқиб берганини ҳам ҳеч унтулмасди. Рўйхат бошида Ёшуллининг номи бор эди. Ёшулли нодон эди. У ўша кезларда Яхшибоевнинг

Ошно билан яна аразлашиб қолганини билмасди. Билса эди, чаласаводлар рўйхати шунчаки дўй-пўписа — зора Ошно озгина чўчиса, деган илинж аломати эканини пайқарди.

— Энди, бу ерда ётишингиз ярашмайди, Назарбой, — деди Ошно сўлиш олиб. — Сизсиз анча қийналиб қоляпмиз.

Аён бўлдики, Ошно кетмоқчи эмас — дард билан келган. Ишқилиб, яхшиликка бўлсин. Ҳозир у недир бир камчиликдан сўз очади, турган гапки, тасодифий камчилик, социализм учун характерли эмас, лекин шундай бўлса-да...

— Бирор топшириқ борми? — деди Яхшибоев гапни чўзиб ўтиrmай.

— Касал одамга топшириқ бериб бўларканми, — деб кулди Ошно. Кулгиси беўхшов чиқди. — Биргаликда Булдуруққа борсак, деган илтимосим эсингиздами?

Ошно дардини айтломай қийналаёттанини Яхшибоев тушуниб турди. Булдуруқ — шунчаки бир баҳона. Агар кўнгли ростдан ҳам Булдуруқни тусаб қолган бўлса, унда ёмон — бунинг тагига сув кеттани аниқ.

— Озгина маслаҳат бор, балки йўлда бафуржга гаплашармиз, — деди Ошно сал туриб.

Яхшибоев тинчланди. Хайрият, баҳона экани рост чиқди. Булдуруқни бошига урадими Ошно!

— Дарвоқе, оқсоқол, мен Булдуруқда bog қилаюман, — деб мақтанди.

— Фоят олижаноб! — деб мақтади Ошно. — Бизнинг номимиздан ҳам кўчат эккандирсиз?..

— Эсдан чиқибди, — деди Яхшибоев атай. — Рости, кўчатни Сайдқул Мардон экиб берди. Ҳу Ўртақўргонда етим бола бўларди-ку, ўша...

Зеҳн солиб турди. Ошнонинг юзи қилт этмади. Чамаси, у Сайдқул Мардонни буткул эсдан чиқариб юборган эди.

— Эсимда... — деб гудранди. — Айтинг, қабулга бир келсин.

— Қачон?

— Кейинроқ. Яхшиси қишда. Ҳозир вақт тигиз, ту шунасиз...

Қишда қабул тайинладими, ҳали умиди бор, деб ўйлади Яхшибоев, хўш, унда нега бунчалар маъюс?..

— Қолган ишга қор ёғади, оқсоқол, — деди. — Лоақал бўлажак сұҳбатнинг мавзусини айтсангиз, мен шунга яраша тайёргарлик кўрсам.

Бу гап Ошнога маъқул тушди. Чамаси, ўзининг ҳам пайсалга согиси йўқ эди.

— Тайёргарлик маъносида бўлса — майли, — деди. — Гап шундаки, бир-икки танқидий мавзулар чиқиб қолди. Бир қараща арзимас камчиликлар. Аслида ҳам арзимас. Лекин камчилик деган нарса умуман бўлмаса тузук-да, Назар Яхшибоевич. Мавзуга харидорлар кўп, лекин сиз синашта одамсиз.

Яхшибоев бошини қуи эгиб, миннатдорлик билдириди. Ошно яна нималардир деб чайнади, лекин мақсадга бақамти келавермади. Чамаси, айтмоқчи бўлган фикри фақат ўзига тегишли эди. Бирорга айтмаган, бирорга айтиб ҳам бўлмайди, акс ҳолда, ўнинчи даражали бирор амалдор орқали жўнгина топшириқ бераверса ҳам бўларди.

— Кўшиб ёзиш деган гаплар ҳам чиқиб қоляпти, — ниҳоят, Ошно гапнинг учини чиқарди.

— Хабарим йўқ экан.

— Талмовсираманг, — деди Ошно оғриниб. — Эшитган чиқарсиз.

— Эшитган нарсаларимнинг ҳаммасига ишониш имшартми?

— Текшириб кўрилса зиён қилмайди.

Яхшибоев қараса, Ошно ҳаливери ичини ёрмайди. Обдон эзгилаб кўради, пишитади, кейин... Эҳтимолки, кейин ҳам тайинлироқ бир гап айтмас.

— Оқсоқол, — деди секин, — аввал мен айрим фикрларимни айтсан, маъқул бўлса, шунга яраша маслаҳат берсангиз...

— Маъқул.

— Йўқ, аввал сиз эшитинг. Самарқандда бир гирой бор. Уни қайси журналист топганини билмадим, лекин довруги анча баланд. Етмиш центнердан ҳосил олади. Ери юз гектар, лекин аслида икки юз...

— Геройларга тегманг, ўртоқ Яхшибоев.

— Мен ўз кўзим билан кўрганман, оқсоқол, ери кўп, юқори ҳосил яшириқча ер эвазига.

— Унга тегманг, ўртоқ Яхшибоев, — деб такрорлади Ошно. — Балки тузукроқ сорт беролмаган олимлар бордир?

— Александр Шоймардонович, — деди Яхшибоев узоқ ўйламасдан.

— Эсингиз жойидами!.. — Ошнонинг жаҳли чиқди. — Бонқаси қуриб кетганни сизга! Академик олимга тил тегизасизми?

— Билмадим унда, — деди Яхшибоев ҳафсаласиз. — Акс ҳолда лўлича муолижа бўлади, холос.

— Тушунолмадим, — деб асабийлашди Ошно.

— Шунчаки, қон чиқариш... Эсингиздами, оқсоқол, Булдуруқда лўлилар чаккани устара билан секин тилиб қон чиқарарди?..

— Зарбулмасални қўйинг, ўртоқ Яхшибоев, — Ошно жилмайишга уринди, лекин ўҳшатолмади. — Сизнинггча, жарроҳлик қилиш шунчалар шартми?

— Шарт, оқсоқол. Менимча, жудаям шарт. Керак бўлса, мана, мен ўзимни қурбон қилишим мумкин. Ўзимни ва яна бир кишини.

Бу гап Ошнога таъсир қилди:

— Шартмас, Назарбой, — деди. — Сизни авайлашимиз керак.

— Бошқа илож йўқ, оқсоқол. Дейлик, мен ўзимни, ўзимга қўшиб Тўпорини қурбон қилишим мумкин.

— Бемаъни гап! — Ошно ўрнидан туриб кетди.

— Чиданг-да, оқсоқол, — деди Яхшибоев. Танига недир куч оқиб кираёттанини сезди, баттар ялпайиброқ ўтириди. Шу лаҳзада ўзининг Ошнодан устун эканини сезди, яйради. — Мен ўзимни аямаяпман-ку?

— Халқ-чи, ўртоқ Яхшибоев, халқниям ўйламайсизми? Сиз айтгандай жарроҳлик қилсак, халқ обрўсига дод бўлиб тушмайдими?

Яхшибоевнинг энсаси қотди. Индамай ўтираверди. Ошно ториқди, сал муросага келди:

— Дейлик, Кенжабоевни... — деди секин. — Камчиликлари аён, ишни эплаёлмади.

Кенжабоевни эслади Яхшибоев. Пачаққина бир ўзбек, таёқдай тўғри, тўғрилиги — бошига бало; ўзи емайди, бирорвга ҳам едирмайди, дабдабани хушламайди, плани учма-уч ёки мэррага етмайди, сабабки, қўшимча ери йўқ, икки тог қопқасида чигит ундиради, холос.

— Кенжабоев халқ эмасми?

Ошно индамади.

— Халқнинг ўзига ташласак-чи? — деди Яхшибоев. — Ким яхшию ким ёмонлигини айтиб берар?

— Анархия бўлади, ўртоқ Яхшибоев!

— Каттароқ қурбон берилмаса бўлмайди, оқсоқол. Жиддийроқ ўйлаб кўринг. Ҳозирча мен кичикроқ бир тадбирни пишитиб турман. Мақола тайёр. Бир вақтлар Александр Шоймардонович йўқча чиқарган эди. Энди фаҳм қилсан, ўзингиздан ҳам фатво бўлгандай...

— Хўш?

— Ҳозир у одам бетоб.

— Қурбонойми? — деди Ошно ранги бўрдай оқариб.

— Худди ўзи. Балки мен индамаган ҳам бўлардим, оқсоқол. Ҳар нечук, ўзимнинг ҳам ҳиссам бор унинг ёлгончи бўлишида. Лекин бир гап бўлдики, мен ортиқ чидолмайман... Мени ўламан деб қўрқитмоқчи бўлди, бунисиям майли, лекин... агар ўлсан, икки қўлим оқсоқолнинг ёқасида кетади, деб айтди!.. Уни шу кўйга солган — шахсан сиз экансиз!

— Қурбонойни мен ўлгандан кейин фош этасиз, ўртоқ Яхшибоев!

Яхшибоев Ошнонинг титраб кеттанини сезди. Ошириб юбормадимми, деб ўйлади, сал рандаланса ҳам бўларди, тем более у бечора бу гапни айтгани ҳам йўқ, шунчаки бўхтон, лекин у мегажин баттарроғига ҳам арзийди — лақиллатгани етар!

— Қурбонойни фош этиш керак, — деди Яхшибоев қатъий. — Кейин навбат Ёшуllibiga... Ёшуllibининг кимлигини яхши биласиз, оқсоқол.

— Ўртоқ Яхшибоев!.. — деди Ошно бақиргудай бўлиб.

— Лаббай, оқсоқол? — деди Яхшибоев пинак бузмай. — Гапиринг.

Ошно, гўё бўғилгандай, томогини ишқалади. Ростдан ҳам бўғилган экан, овози хирқираб эшитилди:

— Назар, — деди, — худо кўрсатмасин, бировга ўлим тилаган ёмон, лекин менга қолса...

— Биламан, оқсоқол, — деди Яхшибоев, — сизга қолса, аввал менга навбат берардингиз.

— Йўқ, Назар, — деди Ошно титраб-қақшаб, — икковимиз бир кунда ўлганимиз маъқул. Ўшанда сен менга магзава тўкишга улгуролмайсан!

— Магзава тўқмайман, — деди Яхшибоев жилмайиб. — Бор-йўги менгаям очикроқ гапириш имконини бердингиз. Истаган пайтда йўқотиб юборишинг мумкин, — у ўзи ҳам сезмаган ҳолда «сен»лашга ўтди. — Ёдингами мени сотиб олганинг? Савдомиз Ўртақўргонда пишувди! Олияни қаматиб, озодлиги эвазига мени сотиб олувдинг! Хунимдан қолган озгина насяни эслатишга ҳаққим борми, йўқми?!

— Тезроқ тузалинг, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно эшикка йўналиб. — Безовта қизганим учун узр. Гапими ни қайтиб олдим, мен сиз билан Булдуруқча бормайман!

Ошно илдам чиқиб кетди. Яхшибоев номига йўлак-кача кузатган бўлди. Кўрса, дўстига ҳамроҳ бўлиб келган бўйдор йигит четроқда кутиб туриди. Қатор тизилган палаталарнинг айримларида эшик қия очиқ. Эшиклар ортидан бирорлар ўгринча мўралаган, тўрда — йўлакнинг охирида оқ ҳалат кийган касалхона раҳбарлари маҳтал бўлиб кўз тиккан...

Ошно унинг чиққанини сезди. Бир-икки қадам юриб, ортига қайрилди. Бош иргади — хайрлашган бўлди. Яхшибоев ҳам мардумкўрсинга қўлини кўксига қўйди.

Бинойидай манзара, деб ўйлади, озгина чекиниш бўлди-ю, лекин — майлига, ахир, эрта-индин унинг ҳам чекиниши бор-ку? Ўшанда ҳисоб тенглашиб қолар?.. Қайрилиши, бош иргаши муқаррар эди, шуни билдимики, ортидан чиқдим, чиқмасам гап-сўз кўпаярди, бундоқ эса — манзара жуда кўримли, ахир, болалиқдан қадрдан кимсаларнинг дийдоридан улугроқ нарса борми, айниқса — дўстлардан бири бемор эканида!..

Сұҳбат оғирроқ кўчди. Ошно газабланди. Лекин Яхшибоев унинг газабига қўнишиб қолган. Муҳими — мақсадни ошкор қилди. Энди унга эришмоқ шарт. Қурбоной билан Шоймардоновда азалдан қасди бор. Пайт пойлаб юрарди, мана бугун ўша п а й т келди. Ошнонинг ўзи қутқу берди. Уям сезаркан. Дарвоҷе, у бошдан ҳам сезиниб юрарди. Муттаҳамларни қаттиқ сўккан кезлари кўп бўлган — токи етмиш еттинчи йилгача, инқилобнинг ҳам, ўзининг ҳам олтмиш йиллик тўйигача. Етмиш еттинчи йилдан кейин сўколмай қолди. Сабабки, ўзининг ҳам лафзи булғанди. Етмиш еттинчи йилнинг баҳорида Катта Паҳтакор келдию бу ёги ҳаммага омон-омон бўлди. Катта Паҳтакор аслида паҳтакор эмасди, лекин паҳтани жонидан ортиқ кўрарди. У кишининг маслаҳати билан «Олгинтоғ альпинисти» деган миллий ўйин ҳам таъсис этилган эдики, бўз йигитлар паҳта бунтига ким тезроқ чиқади, деб куч синашар эдилар. Яна бир гал кекса сувчининг қўлидан тутиб, «бу қўл — тилла қўл», деб таърифлаб эдики, ҳамма ёққа сувчи сурати ва Катта Паҳтакорнинг ҳикмати битилган алвонлар илинди, ҳаттоқи Қўшдарё воҳасида кафти тепага қараган қўлга ҳайкал ҳам ўрнатилди. Ҳайкал ганчдан эди-ю, сиртига тилла ранги суртилган эди. Афсуски, бу қўлнинг умри узоқ бўлмади, шўри қуриб, ўтроқ лўлилар яшайдиган қишлоқ ёнига, каттакон йўл ёқасига қўйилган экан, қишлоқ аҳли соддалик

қилиб, бу ёдгорлик бизнинг тиланчиликда ўтган ўтмисимизга ишора, деб янгилиш тушуниб, қоронги бир кечада «тилла қўл»ни ўгирлаб кетишиди. Ёшули ёмон қутурди ўшанда, лекин айборни тополмади. Топарди ҳам, лекин лўлилар жамоаси йигилиб келиб, ҳаммамизни қамайсан, деб қолишидан чўчиди. Яна битта ҳайкал қурамизми, деб Ошнога маслаҳат солди, лекин бу пайтга келиб Катта Пахтакор оламдан ўтдию лўли жамоасининг гуноҳи унут бўлди. Лекин унгача бўлган воқеалар ҳам чакки эмасди, хусусан, Катта Пахтакорнинг етмиш еттинчи йилда иккинчи марта келиши... Келиб айтдиларки, «5» рақами — жуда яхши рақам, аммо «6» рақами ундан ҳам яхши, баски, «5» рақамини «6» рақамига айлантириш жуда осон, пастдаги кемтикни бекитиб, кейин тепадаги тўгри чизиқни салгина тепага эгасиз — тамом-вассалом! — «5» рақами «6» рақамига айланади-қолади! Ошно кайфи хушлигидан айни ҳазилини гурур билан гапириб юради: рақамни алмаштириш чўт эмас, лекин ортидаги «миллион»ни қайдан топамиз, оқсоқол!

Қизиқ, деб ўйлади Яхшибоев, ўша суҳбатда бўлганим йўқ, лекин кўриб-эшитгандайман. Ошнонинг ҳазили ҳам, Катта Пахтакорнинг ҳазили ҳам жуда жўяли кўчган. «Минг» сўзи мингиллаб айтилади, тарози босмайди, «миллион» сўзи-чи? Завқ билан айтилади у, залвори сезилмайди, мисоли ҳавода кезган мезондай енгил!..

Қизиқ, деб ўйлади Яхшибоев, ўшанда Катта Пахтакор нима деган экан? Шу ўй баробарида Катта Пахтакорнинг унутилмас овозини эслади, нималар деганини ҳам аниқтаниқ тасаввур этди: на до, Харунчик, на до!!.

Худди шундай. Бу сўз ўша йилларда Ошнонинг тилидан тушмасди — на до! Қайдан олингани сезилиб туарди.

Ошнога қўшилиб гарбий воҳага борганини эслади. Катта мажлис бўлди. Ҳамма бўғзигача мажбуриятни олди. Охирида Ошнонинг ўзи гапириди. Унда Ошно жуда руҳли эди, гапини эшитган одамга руҳини юқтиримай қўймасди. Дарвоҳе, уям ваъда бердики, воҳани гуллатамиз, азиз ўртоқлар, қақроқ чўллар обиҳаётта гарқ бўлади, тепароқдан нақ саккиз миллиард кубометрик сув омбори қурамиз! Қийқириқ, қарсак бўлиб кетди! Уни тик туриб олқишлидилар. Сурон тиниб, ҳамма яна жойига ўтириб бўлгач, Ошно ҳеч гап айтмагандай, воҳа раҳбарига юзланди-да, жўнгина сўради: бу

йил сизларда ҳам маккани совуқ уриб кетгандир, ўртоқ Маткаримов? Воҳа раҳбари савонни кутмаган экан, дабдурустдан довдираб қолди, сўнг шошиб хитоб қилдики, тўғри, устод, бу йил анча оғир қишиш бўлди, оддинроқ экканимиз учун маккани совуқга олдириб қўйдик. Оғиркарвон одам эди ўртоқ Маткаримов, дарров тушунолмади, нафақат у, зал тўла ҳалойиқ ҳам тушунмади — пурмаъно саволга жавоб ахтариб, бир-бирларига аграйиб боқдилар. Хайриятки, Ошно хатосини сезди, уларга тасалли бердики, хавотир олманглар, азиз ўртоқлар, кечки маккадан оз-моз омон қолгани бор, қолаверса, бошқа воҳаларда ҳам эртачи макка битмади ҳисоб, давлат сугурта идоралари табиий офатни ҳисобга олади, бу ёғи «оқ олтин»ни қишиш-қировга қолдирмай йигиб-териб олсак — марра бизники!

Деҳқонларнинг ҳайратланганича ҳам бор эди — ўша йили макка жонивор бир унди, бир унди!.. Яхши боевнинг шаҳардаги бир тутам ерига экилгани нақ икки қулоч бўлиб бўй чўзганидан кейин, далада экилгани нечоглигини тасаввур этаверасиз. Фақат макка экилган дала кам эди, бедапоя кам эди, нўхатпоя, обию лалми полизлар кам эди... ҳамма жойга пахта экилди. Мевазор боғларга трактор тушди, кундаков қилар-қилмас, устидан чигит экиб юборилди. Қўриқлар очилиб, ҳали сизот сув оқиб кетадиган қувурлар ётқизилмай туриб, уларга ҳам чигит экилди. Александр Шоймардоновичнинг уруг солинган тогораси нақ қайнар хумча эди — ҳамма ёқقا сепилди, токи қишлоқдаги болалар боқчаларининг гулзорларига ҳам чигит экилди.

Катта Пахтакор «надо!» деб турди.

Ошно унга жўр бўлди: «надо!»

Воҳа раҳбарларининг икки қўллари кўксида: «бажарамиз!»

Лекин марра узоқ чиқди — бажаришолмади. Ўша йили Қурбоной бир ўзи минг тонна терди — бажаришолмади. Қурбонойнинг издошлари гайрат қилдилар — бажаришолмади.

Ҳар куни соат иккида радиодан қамчидаи қарсиллатиб айтишардики, гайрат қил, пахтакор, урин, пахтакор, сурин, пахтакор — озгина қолди!

Озгинаси — бир миллион эди.

Катта Пахтакор шахсан ўзи яна бир бор келиб кетди: «Надо, Харунчик!..» Бу гал овозида норозилик бордай эди: ю қорининг талаби шу!

Ошно Катта Пахтакордан ҳайиқарди. Бу ёги — олдинда олтмиш ёши. Ё тўлиқ тантана, ёинки пенсия. Гамгин тортди. Воҳа раҳбарларини йигиб олиб, ҳосилдан ташвишдаман, деб айтди, пахтакорларимиз гайрат қилишлари керак, ваъдага вафо — марднинг иши!

Йўқ, у бекорга ташвиш тортган экан — план байрамда бажарилди.

Катта Пахтакор қўнгироқ қилиб мақтади: яшанг, азиз дўстим! Ошно камтарлик қилди: халқ яшасин, халқнинг иши бу!

Ошно Катта Пахтакор билан сұхбатини катта мажлис минбарида туриб оқизмай-томизмай айтиб берди, унинг иссиқи ва каттакон саломини топширди. Ошнодан кейин Ёшули сўзга чиқди: бажариш оғир бўлди, ўртоқлар, лекин биз ичкি резервлари ишга солдик! Ёшуллидан кейин Маткаримов минбарга кўтарилиди-да, кўксини ҳам, бошини ҳам магрут кўтариб хитоб қилдики, биз ҳосилдорликни қирқ центнерга кўтардик!!

Аён бўлдики, олти миллион тонналик осмонўпар «оқ олтин» тоғлари Ошнонинг олтмиш ёшига совга экан.

Худи бир шоир айтганидай: «юноналардан қўрқурман, ҳадя келтирсалар ҳам».¹

Тантаналар зўр бўлди ўша йил. Ошно олтмишга кирган куни газетда сурати чиқди, ёнида — чиройли фармон.

Яна бир гала киши мукофот олди. Рўйхат катта эди, шу сабаб, ҳар бир область газетаси ўзига тегишли қисмини босиб чиқарди.

Йигирмата шоир ҳашар қилиб, «Тантана» деган манзума ёздилар. Бастакорлар куй басталадилар — оратория бўлди. Аммо битта манзума кам кўринди шекилли, Ошно етмишга кирганида кўпроқ ёзилар деган умидда Ёзувчилар союзига ўша йилнинг ўзида юз нафар янги аъзо қабул қилинди. Ажаб қаноат!..

Руҳ кўтаринки эди.

Болага ўхшайди, деб кулди Яхшибоев юмшоқ ўринда тепага қараб ётаркан, ким айтади раҳбару йўлбошловчи деб!..

Палата жимжит эди. Паашша учса ҳам эшитилади, лекин учадиган паишшанинг ўзи йўқ, деразаларнинг

¹ Вергилий сатри.

сиртидан майдың ташкабын симтүр тутилган — паша тутул, чанг зарраларини ҳам тутиб қолгудай.

— Болага ўхшайсан, Ошно, — деди овозини баралла қўйиб. — Қизалоқлар шунаقا аразлайди, энди сенминам ўйнамайман, деб! Булдуруққа мен билан бормас эмиш! Борасан, ошнам, бориб томоша қиласан, икки кўзинг ҳам очиг-у, ҳеч балони кўрмайсан. Сўқирлик ёмон, лоақал ўзингни сал чеккароқдан туриб кўролмасанг ёмон!..

Йўлақда қизларнинг кулгани эшишилди. Бечора ҳамширалар, деб ўйлади Яхшибоев, овозларини согиниб қолишибди, Ошно келганида сақлаган сукутларининг қасдини олишяпти.

Нариги хона эшиги очилди. Юмшоқ, шипиллаган товуш — бадантарбиячи хотин шиппак кийиб келяпти. Оти нимайди?.. Ҳа, Анбар, Анбар отин...

— Подъём, Назар Яхшибоевич!

Овози шўх-у, кўзлари ғамгин. Худди Ошнонинг кўзларидай. Нима бўлдийкин, буниям алдашдими?..

— Эртага, Анбарой, эртага... Бугун юрагим ёмонроқ.

Кўксига қўлини қўйди. Сезса, ростдан ҳам зарблар тезлашгандай.

— Графикни бузяпмиз, Назар Яхшибоевич.

— Э қизим, сиз графикни айтасиз, бу ёқда дунё бузилиб боряпти-ку, — деди Яхшибоев. — Майли, эртага қиласиз машқни, бу ёқда мен озгина куч йигиб олай... Маъқулми, хоним?

— Шўхсиз, Назар Яхшибоевич, — деб кулди Анбар.

— Ўзга илинж қолмаса на қилай. Буям бир таскинда. Суяксиз тил, айланавераркан-да, Анбарой.

— Палатанинг ҳавоси ўзгача-ку? Фарангি атири, нима бало, жазманингиз келувдими?

— Топдингиз, Анбарой. Жудаям инжиқ. Чиқиб кетаётганида кўрмадингизми?

— Мен ишга энди келишим, Назар Яхшибоевич.

— Дугоналарингиз айтгандир?..

— Йўқ, — деди Анбар. — Дугонам йўқ ҳисоби. Бу ерда ярим ставка ишлайман, келаману кетаман.

— Топармон хотин экансиз, куёвбола хурсандми, ишқилиб?

— Бўлмаса-чи!

Озгина кулишиб, бадантарбиячи хотин кетди. Ҳамшира кедди. Уколини қилиб, у ҳам кетди. Энди навбат кимники?.. Сокина келмоқчи эди, лекин қўлида қасал

боласи бор, қўнгироқ қилиб турибди — шуниси ўзи кифоя. Чоршанбининг келиши аниқ. Ажабмаски, бирорта нотариусни ҳам бошлаб келса. Ҳожатбарор йигит, баъзида шуниси ғашга тегади. Шу билан тамом. Бугун кеч бўп қолди, Ошнонинг келиб-кеттани хабари эрта чошгоҳгача тарқалиб улгурса ҳам катта гап. Қарабсизки, тушга яқин гурас-гурас бўлиб кела бошлайдилар. Дарвоҷе, сұхбатга «тафсилот» тўқиб улгuriш керак. Минг лаънат бунаقا ҳаётта, тузукроқ бир нарса ёзиш ўрнига аллақандай сұхбатларнинг мақбулроқ тавсифи ни бичишга мажбурсан! Ўзингнинг бичилганинг шу!..

Йўқ, шартмас уларни қабул қилиш. Раҳматовга айтиш керак, токи дарвозахонага ҳам, навбатчи ҳамшира-ларга ҳам тайинласинки, ўртоқ Яхшибоевнинг тоблари қочиб турибди, парҳезлари қаттиқ.

Умуман, бу ердан жўнаворилса ҳам бўлади энди. Ошно келди. Озгина муолижа бўлди. Руҳият тузук. Битта-иккита янги латифа ҳам бордай... Тўгрӣ. Ошно яна бир марта келиши ёки қўнгириқ қилиши мумкин, лекин шугина нарсани деб касалхонада ялпайиб ётиш шартми? Ҳамма гап очиқ-ойдин айтилди, энди масала Ошнонинг муқим қарорга келишига боғлиқ. Уйга борсаям бути йиртилмайди.

Нариги хона эшиги нозик чертилди. Рухсат бўлгач, оқ ҳалат кийган чиройли хотин кирди. Уни Яхшибоев илгари кўрмаган эди. Авроқчи экан, саломлашиб, ширин-ширин сўзлаб, стол устига чийдан тўқилган саватчада гул қўйиб кетдики, Яхшибоев боисини сўрашга ҳам улгурмади. Ўйлаб кўрса, чий саватчада гул келтириш — олиймақом таомилга тегишли.

Чиройли хотиннинг ҳурмати деб ўрнидан турган эди, тагин ётиб олди. Столдаги саватчага дурустроқ қаради: гуллар дуркун эди, гўё қоғоздан ясалгандай. Демак, фармойиши яқинда берилган, Ошно бу ердан аразлаб чиқиб кетганидан сўнг. Бу нимаси бўлди? Яраш-ярашми? Ёинки културний одамнинг юзқўриш-мас бўлиб кетаридан олдин қилган илтифотими?

Чигириқ ўзи секин гижирлаб айланиб ётувди, деб ўйлади, сен бир қаровчи эдинг, бўшаган мурватини сал тортсанг, мойсираган жойига озгина мой суртсанг бас эди, яна минг йил бўлсаям айланаверарди, лекин сенга чигириқ суръати суст туюлди, ажабки, булдуруқлик бўёқчивачча кўнглига кибр уя қурди, ўзингни салкам худо чоғладинг, шўринг қуриб жўн чархналакни ча р-х и ф а л а к тусмол этдинг, кучаниб-кучанйб пишанг

бердинг, қарабсанки, ўзинг ҳам чирпирак бўлиб айланниб кетяпсан, чеълакларнинг бири бут бўлса, бирининг таги ўйик, қайси қандайлигини кўролмайсан — тўхта-тишнинг ҳеч иложи йўқ, айланниб турган жойида созлашинг қийин, ўзинг омон қолсанг ҳам катта гап, шу боиски, чора излаяпсан, менинг ёнимга келишинг ҳам бежиз эмас, биласанки, бир ипга бойланган бузоқлармиз, узиб кетиш йўқ, бири қаттиқроқ тортса униси бўғилиши тайин, биласанки, мен сени сотолмайман, балки ўзим ҳам талавасага тушиб, сенга бирор чора излай бошларман?..

Ташбеҳга бало борми! Турган-битгани бачканалик!

Боягим гапим — гап. Қурбон бериш керак. Пастлик қилиб, биргина Қурбоной билан Шоймардоновни атадим, сабабки, уларнинг турқи ёқмайди. Лекин буям аслида л ў л и ч а муолижа. Буларнинг юзтасини қўшиб боғласанг ҳам битта саржин бўлмайди. Шунчаки қўғирчоқлар, димоги шишган пистафуруш билан миясига қурт тушган гўзашунос чол, уммон тагида ҳар наҳанглар ётибдик, Ошнонинг ўзи ҳам улардан кўрқади.

Дадилроқ бўл, Ошно, ўзинг тан ол, ўзинг фош эт, ўзинг қайтадан тартибга сол, ҳозирча жилов қўлингда турибди, шундан фойдаланиб қол, Карбало даштига чиқ, бошингга кул сеп, токи тан олинган гуноҳлар рўйхати кейинроқ бориб в и ж д о н д и к и ш и - н и н г т а з а р р у с и г а айлансин!

Наҳотки, шунгаям ақлинг етмаса?

«Булдуруққа сиз билан бормайман, ўртоқ Яхши боев!» Хўш, борганингда нима қиласдинг? Энди сен билган Булдуруқ қолмаган ҳисоб. Булдуруққа бир тегирмон сув келтиришга унамадинг, маҳаллийчилик деб жар солишиларидан чўчидинг. Ўзингга қолса, Булдуруқ аҳлини бошқа ёққа кўчирма қилиб ҳам юборардинг. Дарвоҷе, аслида ҳам шундай бўлди. Ёзиш-чишишни биладиган булдуруқлик борки, башараси сенга ёқса, бас, ҳаммасини ўзга музофотларга раҳбар этиб кўчириб юбординг. Туяқуш бошини қумга тиқаркан-у, кети очи-либ қолганини кўрмас экан!..

Эсингдами, Ошно? Назар жўра, дёдинг, сену мен шу қақраган чўл четида тугидик... Эсингдами? Бурчимиз, Назар жўра, дединг, фарзандлик бурчи — кўриб турганинг чўлни чаманга айлантирамиз! Энди бу ерлар бўстон бўлади! Янтоқлар ўрнида лолалар унади!

Булдуруққа Лолазор деб ном қўйдинг. Хайриятки, Ҳотам Шўро Лолазор муҳрини йўқотиб улгурди, лекин одамларнинг ёдида сен берган ном ҳадик бўлиб яшай бошладики, яна бир латифа туғилди, таърифини келтирсам ёлгончига чиқаман, ишонган кимса кулгидан тиришиб ўлади!

Туғилган жойингга мажлис қилгани борасан. Минбар ясад беришади, ўшанга чиқиб ваъз ўқийсанки, замонамиз ёруг, одамларимиз сергайрат, ҳар юз бош она қўйдан икки юзтадан қўзи олган зарбдор чўпонларга шон-шарафлар бўлсин! Лоақал тутилсанг эди!.. Йўқ, нутқинг равон сенинг, ваъзни тўқиб берган аҳмоқнинг «она қўй»лари Булдуруқда жўнгина «совлиқ» деб аталиши хаёлингга ҳам келмайди. Ахийри ваъз чақириқ билан тугайди: о ли жа н об молхона ла р қура и ли к!

Майдон одамга тўла. Минбар олдида, минбарнинг икки ёнидаги икки-уч сўтих ерда турфаранг лолалар ўсиб ётибди. Майдон теграсида шамшод тераклар шамолда қарсак чалиб турибди. Ел эсиб турибди-ю, мажлис мутасаддилари лоҳаслангандай. Соатларига ўгринча қарашади. Сўкишмаса ҳам, иchlарида ранжийдиларки, бунчалар эзма бўлмаса!.. Мажлис тугайди, одамлар тарқайди, сен машинага ўтириб Ўртақўргонга жўнайсан, мансабдор шотирларинг ҳам сен билан жўнайди. Сен кетгач, минбарни омборхонага киритиб қўйишади. Минбар атрофидаги лолаларни машийнага солиб шаҳарга жўнатишади. Уларни ердан қавлаб олиш жуда осон. Кавланмайди ҳам, шунчаки тупроқ четта суриса бас, ҳар лола тупи сопол туваги билан очилиб қолади. Шаҳар гулхонасига қайтиб боргунча бирор ўнта тувак синиши ҳам мумкин, лекин синмай соғ қоладиган минглаб туваклару уларда унган турфа рангли минглаб лолалар олдида бу кичкина қурбон нима деган гап! Ошно ваъз айттанди чапак чалган улкан теракларнинг тақдири сал аянчлироқ. Улар тувакда ўスマйди, уларни кўчириб ҳам бўлмайди. Тонг саҳардан то пешингача чапак чалиб туришади, кечга яқин барглари секин сўлийди, сабабки, теракларнинг томирлари йўқ, гуркираб ўсаётган жойларидан арраблаб кесиб келишгану Ошно сўзлайдиган тап-тақир майдон четларига қадаганлар...

Алҳазар, алҳазар, тавба дегулик, биродарлар!

Радиога қулоқ тутди: тузук, ҳозирча тузук. Мазмун жойида, оҳанглар босиқки, қабул қилди, бориб кўрди,

ҳамроҳ бўлди, матьқуллади ва ҳоказо. Демак, Ошно — от устида. Лекин бу отта кўпда ишониб бўлмайди, Тўпопрининг асов айғирларига ўхшайди, дуч келган жойда эгардан ташлаб юбориши мумкин.

Эслов асносида асаби бузилган эди, радио эшитиб ҳам ўнгланмади. Йўлакка чиқди. Дераза ёнига борди. Пойлаб турган эканми, қайдандир Раҳматов пайдо бўлди:

— Тузукмисиз, домлажон?..

— Эзма бўлма, болам, бориб ишингни қил, — деди Яхшибоев. Терс бурилиб кетмоқчи эди, пастда, касалхона ҳовлисида иккита норгул эркак оқ мато ёпилган замбил кўтариб кетаёттанига кўзи тушди.

— Қурбоной опа, — деди Раҳматов.

Яхшибоевнинг юраги шиг этиб кетди. Гангиди, лекин сония ўтиб сезса, кўнглида қайгу йўқ, қайтага қувонгандай, қувонч эмас-у, лекин недир енгиллик туйгандай...

— Оқсоқол видолашиб қолдиларми? — деб сўради секин.

— Улгуролмадилар. Опа чошгоҳда узилувди. Кўп ачиндилар...

Миясига ярқ этиб урилдики, э, билган экан-да! Думбуллик қурсин, Қурбонойни эслатиш ҳеч шарт эмасди, мен аҳмоқ марҳуманинг қўлларини Ошнонинг ёқасига элтиб ёпиштирибман-а, темирдан экан, додлаб юбормаганига қойил, аммо-лекин!.. Култепани кавлаш ортиқча эди, аммо шу нарса туртки бўлди, Ошно салгина ёрилди, ҳадигини ошкор этди, энди менга озгина ваколат берилса... Йўқ, ваколатта бало борми, ўзимда озгина журъят топилса бас-да!

Яна шу тахлит ўйласа қувончи юзга тепишини пайқади, ҳеч кутилмаганда Раҳматовга дўйқ урди:

— Шифохона эмас бу — жиннихона! Биттаси ўз ажали билан ўлса, иккитаси асабу қўрқувдан ўлади бу ерда!

Раҳматов аграйиб қолди. Сал тисарилди.

— Ўликни ҳовлидан олиб ўтишни ким ўргатди сизга? Шунча халқ ётибди бу ерда, ҳаммаси дунёдан умидвор, огироёқ хотинлар бор, менга ўхшаган дийдаси қаттиқ чоллар чидаши мумкин, лекин бошқалар-чи?

— Узр, домлажон, — деб ялинди Раҳматов, — чошгоҳда узилувди, қоронги тушгунча пойлаш қийин, тушунасиз...

— Тушунмайман! — деб бақирди Яхшибоев. — Ер остидан йўл қилинг эди!

— Албатта, домлажон, таклифингизни бугуноқ раҳбариятга еткизамиз...

— Сен ўзинг ҳам ярим раҳбарсан! — деди Яхшибоев. — Менинг йўлимни пойлагунча, бориб тегишли вазифангни бажар! Хушомадгўй, ялоқҳур!..

Йўлақда томошабинлар йигила бошлади. Раҳматов ортиқ чидолмади, урра қочди. Навбатчи ҳамшира бир стакан сув билан дори келтириди. Яхшибоев ҳабдорини ижирганиб ютаркан, беҳол сўзлаган бўлди:

— Ууу... — сувни ичиб, стаканни қайтарди. — Узр, қизим, қизишдим. Қурбонойдек ажойиб қизимизни бе-риб қўйсаг-а!.. Бедодлик...

Ҳамшира бир ёнида, Эркинов бир ёнида, палатага олиб киришди, ўринга ётқизишди. Қайтиб чиқаётганларида Яхшибоев ёсекин чақирди:

— Шамси Қамарович...

Эркинов ортга қайрилди. Яхшибоевнинг илтифотли жилмайтанини кўриб севинди, курси олиб, ёстиқ тарафига бақамти қўйиб ўтириди.

— Болам, — деди Яхшибоев бу ён ўтирилиб, — бир маслаҳатли иш чиқиб эди, шунга, азбаройи ҳаддим сиғиб...

— Бош устига, домлажон!

— Гап бундай, — деди Яхшибоев. — Менинг аҳволимни кўриб турибсиз. Қарилик, болам, тан олмасдан иложимиз йўқ... Лекин ҳали кўп яшаймиз. Ана, Александр Шоймардонович яшаб юрибдилар-ку. Тўқ-сондан ошди-я!..

— У киши ҳали бақувват, — деб мақтади Эркинов.

— Ночорроқ бўлса аяш мумкин эди, лекин у киши деҳқонларнинг бошига кўп кулфатлар солди, Эркинов болам, — деди Яхшибоев. — Ҳозир унинг энг авж маҳали, газетда зўр қилиб урсангиз, бас, эртагаёқ бутун республика сизни таниб олади!..

— Йўғ-э, — деди Эркинов кўзлари жовдираб. — Менинг кучим етмайди, домлажон. Энди, у киши қаёқдаю мен қаёқда! Қўрқаман, домлажон!..

— Бўлмаса, Маткаримовни боплаб уринг, Шамси Қамарович!

— Э, бўлмайди! — деди Эркинов ўрнидан туриб. — У киши ҳам тепа билан тузук, оқсоқоллар нима дейди?

— Бу ёги билан ишингиз бўлмасин, Шамси Қамарович. Оқсоқолнинг биттаси бугун келиб кетди. Нега турдингиз? Ўтиринг!

Эркинов руҳсизланиб ўтириди.

— Майли, мен ёзаман, лекин барибир чиқармайди, домлажон.

— Чиқарамиз, болам. Менинг имзом кафолатга ўтадими?

— Э, қанийди!.. — Эркинов сал жонлангандай бўлди.

— Йўқ, ростини айтинг, — деди Яхшибоев қовогини очмай. — Айтинг, соавтор бўлсан хафа эмасмисиз?

— Бу мен учун шараф, домлажон!

— Балли, Шамси Қамарович! — деб мақтади Яхшибоев. — Эртадан ишга киришасиз. Тайинлаб қўяминиз, палатангизга бошқа касал келмайди. Бир ўзингиз хилватда ижод қиласерасиз. Мен сизга бир хил фактларни бераман. Факт — биздан, меҳнати — сиздан. Шуҳрати — ўртада тақсим. Хўш, розимисиз? Жавобини бирдан айтасиз, бирор билан маслаҳатлашадиган иш эмас, хабари етса улар ҳам отни қамчилаб қолишлари мумкин! Масъулиятли иш, Эркинов укам, сизга ишонганимиздан!..

— Кўнмай иложим қанча, — деди Эркинов маъюсланиб.

Тўгри айтасан, деб ўйлади Яхшибоев, иложинг қанча, қачонгача пана-пастқамда писиб юрасан, ўйнасанг иирикроқ тикиб ўйна — ё бор, ё йўқ!

Эркиновга далда беришга чоғланди, лекин оғиз очишга улгурмади — эшиқда Чоршанбиев кўринди, унинг ортидан жиккак бир яҳудий чол кўринди, баробар салом берищи...

XII БОБ

Қиссанавис

Сафаримизнинг Ўртақўргон қисмини қоралаганимга анча бўлди. Энди унинг охирига — Булдуруқقا борганимиз таърифига ўтамиз.

Олдинроқ хабар етган экан шекилли, қишлоқ раҳбарлари иззат-икром билан кутиб олишди. Яхшибоев иккимизга атаб қўй сўйилди; тўн кийдик, ширин-ширин хушомадлар эшитдик.

Бориб қўнган жойимиз колхоз боғи экан. Бог десак лоф бўлиб кетаркан, дарахтзор десак тўгрироқ; гужумлари кўп бир дарахтзорки, ёз пайтлари жоннинг ҳузури бўлади.

Бир кеч мөхмөн бўлиб, эртаси куни чошгож маҳали қишлоқни айлангани чиқдик. Хароброқ жойлар экан. Бир тарафи узунасига дашт, қолган ёқлари пастак-пастак қирлар, улардан нарида ясситоглар, бариси кунгай қараган, бариси қумлоқ, қишида қор тутмайди, бинобарин, гиёҳ ёки бута зоти битмайди.

Бундай жойлар юртимизнинг жанубий вилоятларида кўп учрайди. Чамаси, аждодлар ўтроқ бўлмоққа аҳд этганлар-у, кўчманчилик йўсинидан узил-кесил кетолмаганлар, шу боисдан тоглар орасидаги серсув ва серунум ерларни менсимай, қуйироқдан, бир тарафи даштга, кўчманчи халқининг ризқу рўзи бўлмиш даштга чиқиб кетадиган сершабада яйдоқ ерларни қароргоҳ тутганлар.

Гарчи юрт кезиб юриб, ҳар қандай манзарага ҳам кўзларим ўрганиб қолган эрса-да, Ошно билан Яхшибоевнинг туғилиб ўсган қишлогини сал бошқачароқ тасаввур этган эдим.

Шу гапни Яхшибоевнинг ўзига ҳам айтдим.

— Баҳорда кеп кўрмагансиз, баҳорда жуда зўр бўлади бу ерлар, — деб кулди у. — Баҳорни согиниб яшаймиз бизлар, Саидқул ука. Сиз у — ёзин-қишин кўк рангга ўрганиб қолган. Богингизда арча-парчаям кўриనувди чори?..

— Э, буям бир эрмак-да, Назар ака. Ҳавасга иккита қарагай опкелувдим, энди ўсиб ётиби.

— Бизам заказ қилганмиз, Саидқул. Ҳаммасидан заказ қилганмиз. Сувимиз кам, ука. Сада-пода сувга ўч эмас, лекин мундайроги.... сувга ишқибозига қийин. Мактабнинг кичкина чорбоги бор, болалар сатилда сув ташиб ўстирган. Кейин анави кеп қўнган жойимиз. Тепада яна бир-икки жойлар бор, энди у ёқлар булоққа яқин — бежизга Ошно ўша ёқда тугилмаган-да!..

— Одамнинг иқболи ҳам сувга bogliq экан-да?.. — деб ҳазиллашдим.

— Бўлмаса-чи! Агар эътибор қилсангиз, менинг таржимаи ҳолимда Ўртақўргон сув омбори ёйилиб ётиби, Акмал Пўлатнинг таржимаи ҳолида Фарҳод канали айқириб оқади... Яна мисол керакми?

— Мени болалиқда сел оқизиб кетган, Назар ака, — дедим ҳазиллашиб. — Ҳамма сўвдан фойда кўрган-у, биргина мен...

— Ношукур бўлманг, Саидқул, — деди Яхшибоев гапимни бўлиб. — Агар сел оқизмаса, ким билсин, бу кунларга етармидингиз-йўқми?..

— Шундайку-я, лекин... кўнглим бутроқ бўлармиди, дейман-да.

— Ҳали сизми — кўнгли ярим? — деди Яхшибоев. — Ростдан ҳам ношукур экансиз, Сайдқул. Мен сизга укаларингизни топиб бердим, багрингизни бутладим-у, оғзингиздан чиқсан гапни қаранг-а!

— Узр, Назар ака.

Уядим. Ўйласам, Яхшибоев ҳақ, мен ростдан ҳам ношукурлик қиляпман, ҳаддимдан ошяпман.

— Узр, — деб тақрор сўз қотдим. — Тил қургур ўрганиб қолган экан-да.

— Сизга осон, Сайдқул, — деди Яхшибоев бирдан маъюс тортиб. — Сиз ўлсангиз, анави укаларингиз бариси йигилиб боради, кўзёш тўқади, ишонинг, росмана кўзёш тўқади. Менга сал қийинрок, мен ўлганимдан кейин тамом унут бўламан, Сайдқул!..

— Бўлмаган гап, — дедим. — Назар ака, сизга нима бўлди, ўнг ёғингиз билан ётувдингиз чоги?

— Рост гапнинг ўнгу чали бўлмайди, ука. Лекин азанинг чорасини ўйлаш керак. Жуда бўлмаса, пул борида икки-учта гўяндага чўтал бериб қўяман. Қишлоғимга келдим-у, лекин сизни ўз уйимга оборолмадим, Сайдқул. Сиз шунга ҳеч эътибор қилдингизми?

— Энди, бу элда ҳамма хонадон сизники, — дея секин эътиroz билдиридим.

— Тўгри, ҳаммаси меники, лекин биттаси ҳам ўзимни иккита эмас. Ўзимизнинг кулбамиз бузилиб кетган. Укам Қобил ўн беш йил бурун ўлди. Болалари қолган, лекин улар билан борди-келдимиз йўқ. Икки ўгли бор, ўқишига қўяй, деб эдим, бири ҳам унамади, юришибди чўпон таёгини судраб... Балки шундай бўлгани ҳам маъқулроқдир.

— Излаб боришмайдими?

— Боришмайди. Бир гал боришган экан, ўзим уйда йўқ, хўжайкамиз иззатини қилмаган шекилли... Булар бир гап айтмайди, Мұҳсина хоним тан олмайди. Ҳакамлик қиласга менинг ҳам хушим йўқ... Э, яшаб юрибмизда, Сайдқул. Ташвишимиз жуда оз қолди.

Яхшибоевнинг сўзларига қулоқ тутиб, бир нарсадан таажжубга тушдим: бу одамнинг мақтанчоқлиги ҳам, киборлиги ҳам, борингки, беҳад беписандлиги ҳам бордай, лекин айни қусурларнинг барчасига недир дийдиё аралашгандайки, эшитган одамга унчалик малол келмайди. Рости, мен унга эргашиб юрганимга ўзим ҳам тушунмайман. Менсиз ҳам халфаликка ишқибозлари

жуда кўп; гаҳ деса қўлига қўнадиган шогирдлари борки, Булдуруқ тугул, жаҳаннамга деса ҳам бирга бораверишади; азбаройи содиқликларидан эмас, балки Яхшибоевга ишонгандаридан, Яхшибоевнинг жаҳаннамдан ҳам омон чиқшини билганларидан. Мен таъма қилгудай ночор эмасман. Ўз кунимни ўзим кўриб юрибман, бирордан олдин, бирордан кейин. Хўш, нега у мени сафарга бирга олиб чиқди? Наҳотки, бор-йўги кўнгли савоб тусаб қолгани шунга боис бўлолса?

Ўлиб-тирилиб яхшилик қилишга интилгани тайин. Тўпори билан таништиргани ҳам бежиз эмас. Тўпори — элнинг эркатоий, унча-мунча одамни қабул қилмайди, деб эшитганман. Тўпори ҳақида икки оғиз гап ёзиш — ёзувчи халқи учун шараф ҳисобланади. Лекин мен бунда шарафни ўйламадим, Тўпори билан бирга юрдим, қилган ишларини кўрдим, меҳрим тушди унга, кейин телевизорчиларнинг микрофонига фикримни айтдим. Ёлрон гапирмадим, кўнгилдан гапирдим. Қолаверса, минг камтарлик қилиб юрганим билан, менда ҳам худбинлиқдан озгина топилади, касбимни иззат қиласман, умуман, икки центнер кўпроқ ҳосил олган кимсани мақташни ўзимга шараф билмоқдан ор қиласман. Ёзувчининг паҳтакорнинг ютуқларини мақташдан ўзга вазифалари ҳам борки, баъзи ўртоқларнинг йиллик ҳисобот мажлисларда сўзга чиқиб, «Биз паҳтакорлардан қарздормиз, ўртоқлар, ҳалигача улар ҳақида тузукроқ роман ёзилмади», деб жон куйдириншлари менинг кулгимни қистатади.

Бўлмаса нима — унинг кўнглидаги? Биргина боғ қилмоқ истагими? Менинг боғбонлигим не қадар эканини наҳотки у билмаса? Айтса, бас, Шредер институти кўчиди чиқмасмиди — Яхшибоев акамизга боғ экиб берамиз, деб?

Недир синоат бордай эди. Ичим қизийдики, тезроқ билсам!.. Ахийри чурқ этмай юраверишга қарор қилдим. Гап сўрамаган одам доимо ютиб чиқади, негаки, ҳар қандай сўроқнинг ичидаги сўраган одам ўзи эшитмоқ истаган жавоб таппа-тахт туради — шуни илгашга фаросат етса, бас.

Ниҳоят, масала сал ойдинлашди. Ростдан ҳам, Булдуруқ сафаридан мақсад — боғ кўкартмоқ экан. Колхоз раисининг қирошар машинасига тушиб, сойликлар оралаб, қишлоқнинг жануброгига, ясси тоғлар тарафга жўнадик. Мен у тарафларда ҳовли-жой йўқ бўлса керак, деб хаёл қилган эдим, йўқ, қишлоқ аҳли биз кетган сойликнинг икки лабини ошён тутган экан. Тупроқ

йўлни чангтиб, ниҳоят, уйлардан холи бир жойга — япасқи қир бағрига чиқдик. Борсак, бу ерда кўчат ортган иккита юк машинаси турибди. Район газетаси юборган бўлса керак, битта жингалаксоч йигит чиқиллатиб суратга тушириб юрибди. Эрта ёки индинга пайдо бўладиган хабарчанинг сарлавҳасини тасаввур этиб, мийигимда кулдим: «Назарбог шовуллаяжак!..» Ўйқашлигини ўйладимми, ўзим билмасдан такрорладим: «Назарбог, Ҳазорбог, Назарбог...»

— Сув йўғ-у, оқсоқол? — дедим Яхшибоевга қараб.

— Парво қилманг, Сайдкул, — деди Яхшибоев, сўнг қўйироқдаги яккам-дуккам гужумлар ўсган сийрак ҳовлиларга ишора қилди: — Ана у жойларда дараҳт ўсгандан кейин, бу ерда ўсмас эканми? Улар қудуқдан сугоради, энди бизга атаганиям бордир. Нима дединг, ўртоқ Махсумов?

— Энди, ҳадеб ижтимоий келиб чиқишимни юзимга соловерасизми, Назар Яхшибоевич? — деб ялтоқланди колхоз раиси.

— Гапни камроқ қил, кўрсат ҳунарингни, мулланинг ўғли! — деди Яхшибоев. — Қани у артизан деган матоҳинг?

— Шу ерда, — деди раис. — Сал тепароқда. Нима қилдик, кўчатни «терраса» қилиб экамизми?

— Буни Сайдкулдан сўрайсан, — деди Яхшибоев.

Раис ёнимга келиб, аҳволни тушунтириди. Қирни текислаш жуда осон, лекин унда ернинг тарҳи бузилади. Бир метр тагроқда қум қатлами бор, пастда унчалик билинмайди-ю, лекин тепароқдан бульдозер юргизганда очилиб қолади — кейин у жойга кўчат қадаш қийинроқ.

— Тупроқ тўқамизми? — дедим мен.

— Менимча, шартмас, оқсоқол, — деди раис. — Бульдозернинг курагини юзароқ тутиб, беш-олти жойдан «терраса» солсак, ҳам сувнинг оқишига қулай, ҳам бу ёги ёмғир-помғирда жар бўлиб кетмайди. Жўяқ олиб, ер тагидан труба ётқизсак қимматта тушиб кетади.

— Оқсоқолнинг пули кўп, — деб ҳазиллашдим. — Нари борса битта китобнинг пули-да.

— Кўчат машинада экан, қуриб қолмайдими? — деб сўради Яхшибоев.

— Хотиржам бўлинг, илдизини намлаб туришибди.

— Бўлмасам, ука, энди бульдозерингизни чақираверинг, — дедим мен.

Токи қишлоқдан бульдозер келиб, қир багрини тўртбеш жойдан «терраса» қилиб тилгунича, биз Яхшибоев билан пастроққа тикилган кичкина чодир остида гурнглашиб ўтиридик. Қолганлар яқин келмади. Назаримда, раиснинг ўзи ҳам чўчигандай эди.

— Назар Яхшибоевич, — дедим. — Кўлингиздан ҳар бало келади, лекин нега бу ишга олдинроқ қўл урмадингиз?

— Ошириб юборасиз-да, Сайдқул, — деди Яхшибоев камтарлик қилиб. — Мен бир сув министри эдиммики, истаган пайтда қақраган жойларга сув опкелтирсам?..

— Бир оғиз айтсангиз бас эди, Ошнонинг ўзи кўрсатма берарди.

— Йўқ, Ошнонинг ҳам қўлидан келмасди бу иш. Ошно сиз ўйлагандан кўра ожизроқ, азизим. Ошно Булдуруққа сал ўнгроқ қараса бас эди, бир гала ганимлари бош кўтариб, маҳаллийчилик қиляпти, дея айюҳаннос солишарди. Шундан қиёс қиласберинг.

Гапимиз шу ерда узилиб қолди. Колхоз раиси дастурхон, бир чойнак чой кўтариб келди. Ўзларинг майдаб тураверинглар, деб яна ишига кетди.

— Ошно — камтарин инсон, — деди Яхшибоев сал туриб. — Камтаринлиги шундан ҳам маълумки, бундан йигирма йилча олдин, ҳали ҳозирги улуг мартабага етмасдан туриб, кичикроқ раҳбар эканида битта районга «эртага етиб бораман» деб хабар беради. Ўша районга элтадиган кенг асфальт йўл бор эди, лекин у киши негадир четроқдан айланиб борадиган заранг йўлни танлайди. Район раҳбарлари шуни ҳам билиб олишган экан, эртаси куни Ошно мингган машина ҳалиги заранг йўлдан кетиб бораётса, саратонда жизгинак бўлиб ётган тупроқ йўлга мўл-кўл сув урилган эмиш!.. Хушомадни ёмон кўради у киши, район марказига бориши билан мажлис чақириб, бир-иккита раҳбарни ўша мажлиснинг ўзидаёқ мансабидан олиб ташлади.

— Худди ўзингиз кўргандай гапирасиз-а, — дедим мен.

— Кўрганим рост-да, — деди Яхшибоев кулиб. — Лекин, Сайдқул, падарлаънатилар хушомадни роса ошириб юборган экан. Машина йўлда қолиб кетди. Сув сепадиган машиналарни қатор қилиб чиқарган экан раҳбарлари, севалаб сепиш ўрнига нақ ботқоққа айлантириб юборишибди. Саратонда машинамиз лойга ботиб қолса-я!..

Яхшибоев ўша манзарани аниқтаниң эслади чоги, қотиб-қотиб кулди. Мен ҳам ўзимни тутиб туролмадим.

— Рости, ўшандаям мана шундай кулганман, — деди у. — Мен куляпман-у, Ошнонинг газаби ошади, дeng! Ҳозир ўйласам, бояги район раҳбарларининг ишдан кетишига бир жиҳатдан менинг шайтоний қаҳқаҳам ҳам сабаб бўлган экан. Лекин Ошнонинг принципиаллиги ҳам чакки бўлмаган. Энди, одам бирга ўсиб-унганидан кейин ўрганиб қоладими, Ошнонинг кўп хислатларини аввал пайқамаган ғанман, кейинчалик, у билан озми-кўпми бирга ишлашиб, баъзида талашиб-тортишиб билдимки, табиат у кишига ўзгача бир зукколик, ўзгача бир ишчанлик ато эттан экан. Мақтасам сизга хушомад туюлишини биламан, лекин...

— Бемалол, Назар Яхшибоевич, — дедим. — Мен бир чеккада юрган одамман, кимгаям чиқарадим.

— Чеккада турганингиз чакки-да, Сайдқул, — деб койиди Яхшибоев. — Сизам бундай жамоат ишларига аралашинг, одамовилик ҳеч маҳал яхшиликка олиб келмаган. Союздаги мажлисда ҳамма сўзга чиқади, оғзига кучи еттан ҳам гапиради, кучи етмаган ҳам... Лекин сизнинг гапирган пайтингизни ҳеч эслаёлмайман.

— Айтадиган гапим йўқ, Назар Яхшибоевич.

— Бас, Сайдқул! Ошиқча камтарлик росмана таъм-гирликка ўхшаб кетади. Сизга ким қўйибди камтарликни, камтарлик, ана, Ошнога ўхшаган катта одамларга ярашади, сизу бизники айб эмас, одамзод вақти-вақти билан мақтаниб турмаса бўлмайди. Тошкентта қайтайлик, сизни бир Ошнога таништираман.

— Шартмас, Назар ака, биз кўпдан бери танишмиз.

— Э, дарвоҷе, — деб кулди Яхшибоев. — Менинг эсимдан чиқай дебди. Энди, Сайдқул, таниш одам тез-тез учрашиб туриши ҳам керак-да. Тўгрисини айтсам, айрим ёмон одамлар Ошнонинг ожизлигидан фойдаланади. Ҳа, ҳайрон бўлманг, ундан ожизлик бор. Дейлик, қадимги улувларга тақлид қилмоқчи бўлади. Айтишларича, ўшал зотлар ёнига кирган одамга недир яхшилик қилишни фарз биларкан. Ошноям шундай... ажабмаски, сизгаям кавартир-павартир инъом этиб юборса!..

— Менинг ҳовлим кенг, Назар ака.

— Кўнглингиз ундан ҳам кенгроқ! — дея гапни буриб кетди Яхшибоев. — Қаранг, Сайдқул, булар бир балони бошлаб юрмасин. Қаранг, қирнинг соғ жойи қолмади-ку?

Тракторлар гуриллаб ишләйттан ёқقا қарадим. Юк машинасидағи күчатлар аллақачон туширилган экан. Чуқур ҳандаққа қатор қилиб тизиб қўйилиди. Колхоз раиси ҳашарчиларга нимадир деб гап уқтиряпти. Ниҳоят, машиналар жўнаб кетди. Ерни «терраса» шаклида тилган тракторларнинг ҳам уни ўчди. Ҳашарчилар қўлларига кетмону бел олиб чуқурчалар қазишга киришган пайт Яхшибоев ўрнидан қўзгалди.

— Ўв, Махсумов! — деб чақирди. — Бери қара, Махсумов!

Колхоз раиси югуриб келди. Яхшибоев ҳамёнини олиб, иккита йигирма бешталик чиқарип берди:

— Буни михайнизаторларингга берасан, болам.

— Э, ҳашар-ку бу, оқсоқол! — деб қўл силкиди раис.

— Трактир давлатники, болам, зора ёқдан ермойининг ҳақини тўлаб қўяй. Энди анави кўчат опкелган мосинларингнинг нархини айт.

— Кўчатнинг пули ўзи етади, оқсоқол, мосина ҳақиям ўшанинг ичида эди.

— Шундайми? — деди Яхшибоев. — Ундай бўлса — тузук. Энди Сайдқул акангта сувнинг қулогини кўрсатсанг-да, кейин бориб менинг машинамни миниб келсанг, калити мана, олақол, болам...

Колхоз раиси қалитни одди:

— Машина чанг бўлади-да, оқсоқол.

— Отасининг гўрига, Махсумов болам, ҳайдаб кела-вер!.. Одамларингга рухсат бер, улардаям рўзгор бор, мени деб ишдан қолмасин.

— Сизники — табарруқ, оқсоқол.

— Жилпанглама, болам, барибир дум ўсиб чиқмайди, — деб жеркиди Яхшибоев. — Билиб қўй, сенга ҳақ бермайман. Отангга ўтказиб қўйган жойим бор. Кейин сен раис одамсан, ўлай агар, одамларинг ҳақидан еб юрган чиқасан!

— Оқсоқо-ол!.. — деб чийиллади раис, лекин ортиқ гапиромади, менга ялиниброқ қаради.

— Назар ака ҳазиллашпти, — деб юпатдим мен. — Емаган бўлсангиз бу гап сизга юқмайди, ука.

— Шундайку-я... — деб чайналди раис, сўнг секин таклиф қилди: — Юринг, Сайдқул ака, сизга қулоқни кўрсатиб келай.

Раисга эргашиб, қирнинг тепа қисмига чиқдим. Кўрсам, унча-мунча одамнинг хаёлига келмайдиган бир иншоат: артезиан қазилиб, трубасидан сув отилиб ту-

рибди. Труба остида — каттакон цемент ҳовуз. Ҳовузнинг бир тарафига яна труба ўрнатилганки, тўплланган сув ўшанга оқиб ўтияпти. Хаёлимга келгани сувнинг ҳароратини кўрмоқ бўлди: қайноқ эмасмикан, зироатта ярайдими?.. Йўқ, хайриятки, салгина илиқ экан.

— Оқсоқол эридилар, — деди раис. — Ҳам ўзларининг богига, ҳам одамларга... Бизам пастроқдан битта боғ қиласиз, деб турибмиз.

— Ўзингизгами?

— Йўғ-э, колхозга... — деди раис уялироқ. — Элники — бизники, Сайдқул ака. Аммо-лекин, оқсоқолимиз зўр одам... Бизам сал ёллашдик, лекин асосий оғирни ўzlари кўтардилар.

— Тузук, — дедим. — Энди, ука, оқсоқолнинг богига кетадиган қулоқни кўрсатсангиз.

— Оёгингизнинг тагида-ку, — деб қулди раис. — Мана, манави тарновча-да. Нариги трубанинг оғзи бекилса, бас, сув бу тарафга секин оқиб чиқаверади. Оқсоқолнинг боги яқин, жилдираб турса кифоя. Цементпемент қилиб ўтирмадик.

— Шум экансиз, Махсумов, — дедим. — Лекин сизниким тўгри.

— Энди, оқсоқолдан ҳам фойдаланиб қолайлик-да. Бу ёги бизнинг ҳам хизматимиз сингади, боққа қарашиб турамиз. Хўп, мен борай, Сайдқул ака. Оқсоқолнинг кайфияти сал бошқачароқ, кейин сўкиб-нетиб юрмасин.

Пастга тушиб бордим. Яхшибоев қапа ёнида ҳашарчилар билан гаплашиб турган экан. Аралашмай, чеккароқда турдим. Одамларнинг бегидир кулишларидан сездимки, Яхшибоев ўзининг лаҳжасида гапиряпти, унинг улуғлигию салобати тамом унут бўлган, ўртада ҳадик аталмиш девор йўқ — ҳавасим келди.

Ниҳоят, Яхшибоевнинг «Волга»си йўлда кўринди. Раис уни қапа ёнида тўхтатиб, калитини келтириб эгасига тутди. Бир нарсага эътибор қилдим: машинани ҳайдаб келишга бошқа бирорта оёги енгилроқ кишини юборса ҳам бўларди, лекин раиснинг ўзи борди, оқсоқолнинг юзидан ўтолмади, истиҳола қилди.

Яхшибоев калитни олдию ҳаммага рухсат берди. Раис бошлиқ бир-икки киши тихирлик қилган бўлди, лекин у унамади, жаҳли чиқди. Охири шу бўлдики, одамларни ҳайдагандай қилиб кеткизди.

Рости, тушунолмадим. Лекин меҳмон одамман, сўроқ сўрардан тилимни тийдим. Яхшибоев орқа ўринин

диқда ёттан йўлхалтани олиб, ичидан кийим-бош одида, бирини менга қаратиб улоқтириди:

— Манг, Сайдқул, рабочий кийим!

— Янги экан-ку, Назар ака?

— Ҳамма гап шунда-да, ука. Атай ирим қилиб олдим. Қўрқманг, хуни бор-йўги йигирма сўм. Кияверинг, размери сизники!

Қарасам, ўзи ҳам битта кенг-мўл костюмни олиб эгнига иляпти. Ноилож кийдим сарпони. Эгнимга мос келди.

— Коржома муборак, Сайдқул! — деди Яхшибоев.

— Қуллуқ, Назар ака. Ўзингизга муборак бўлсин!

— Қуллуқ, қуллуқ. Аммо-лекин, Сайдқул, бирор кўрганда кулгининг зўридан ёрилиб ўларди, лекин... Майли, укасининг қорнига! Нима дедингиз? Янги ишга янги сарпоям керак-да. Боққа кеттан пуллим биринчи томга келган, хосиятли пул, яхши пул.

— Классик асарлар жамланган экан-да? — деб ҳазиллашдим.

— Классик эмасдир-у, лекин ўзим ёзган нарсаларда. Айбга буюрмайсиз, Сайдқул, баъзида керагидан ошиқроқ лақиллаб қўяман. Менга-ку оғир ботмайди, лекин мардикорлик қилган укаларнинг шаънига қўпам яхшимас. Мен иримчи одамман, ука. Бу боғнинг номими ичимда «Ҳалолбог» деб атадим, ҳалол пулга, ҳалол меҳнатимга барпо бўлади бу.

— Мен ўзимча «Назарбог» деб қўювдим, — дедим мен. Бир муддат бурун мазахомуз ўйлаган гапларимни эслаб, рости, уялиб кетдим.

— Бунисиям тўгри, — деди Яхшибоев. — Бу ном сал кейин қўйилади, нима дедингиз? Мен ўлганимдан кейин қўйилса тузук-да?

— Ўлимни ўйламанг, Назар ака.

— Э, қизиқмисиз, дунёга устун бўлармилик! — деди Яхшибоев. — Ўламиз-да бир кун, агар насиб этса!

— Ҳаммага насиб этади бу.

— Ишқилиб, жўялирогидан насиб этсин. Қани, гапни камроқ қилинг, Сайдқул. Сизни бугун роса ишлатаман. Анави қастумни кийиб кўрдингиз, шими қолсин-у, лекин пинжагини ечиб улоқтиринг — терлаб кетасиз! Ана, биздан улги олинг!

Яхшибоев эгнидаги пиджакни ечиб отиб юборди. Кўйлагини ҳам ечди-да майкачан бўлди. Тани ҳали бақувват экан. Оқ бўлса-да, мушаклари пишиқ. Ноилож

мен ҳам ечиниб, майкачан бўлдиму пачақроқ гавдані намойиш этдим.

— Белкуракни олинг! — деб буюрди Яхшибоев. — Бизга кетмон опкелинг, ҳар ким ўзига ярашадиганини қилсин!

Гапни муҳтасар этай, азизлар. Боисики, бу ёғига иш кўпроқ бўлди. Икки кун босиб ишладик. Яхшибоев рост айтган экан, роса терладим. Таним ҳоргинлиқдан қақшайди, денг, лекин айни чорда недир серзиён маъданлар терга қўшилиб чиқиб, баданим тозарганини сезиб турибман.

Азал-абад каррагу қўзиқулоқ ўсган қир ёнбагри-ю, мўъжизани қарангки, шу ерда ҳам бирор газ тублиқда нам сақданиб қолган экан. Яхшибоевдан боисини сўрасам нуқул қулади: парво қимланг, Сайдбой, шуну тушунгунча мен ўзим бирор етмишни қоралаб бордим, лалмироқмиз бизлар, тоққа яқинроқ жойларда нам мўллиги аждодларимизнинг хаёлига ҳам келмаган, аждодларимиз уй-жой қуришга эмас, қора ўтов тикишгаю қўйига қўра ўрашга уста бўлган!

Шимнинг балоқларини шимариб олган, қўлида тиги ялтираган оғир кетмон, ҳар ўн қадамдан биттадан ўрача қазиб боряпти. Мен ўрачалар билан кўчат туширилган хандақ орасида бўзчининг мокисидай қатнайман. Кўчат келтириб чуқурга қўяман, танасидан тутиб турман, Яхшибоев ўрачага тупроқ тортади. Ҳар ўнта кўчат жойини топганида, иккимиз ҳам иккитадан сатилни қўлга олиб, тепага — цемент ҳовузга қараб югурамиз. Ҳамма ёқни янги қўйилган бетон ҳиди, сув ҳиди, қақраган тупроқдан кўтарилган ҳовурнинг тотли ҳиди тутиб кетганки, таърифига тилим ожизлик қиласди. Хурсандлигим шунчаликки, Яхшибоевга секин гап отаман: мени боғбон қилиб ёлламайсизми, оқсоқол? Кечикдингиз, Сайдқул, дейди у, битта булдуруқлик чолга закалат бериб қўйганман, йил бўйи хабар олиб туради, ҳар бир тўқис унган кўчат учун мукофот ҳам белгиланган!

«Манави қарагайларингиз унмайди бу ерда, оқсоқол!..»

«Менини унади, Сайдқул, ният қилганман, унмаганига қўймайман! Яна беш йилда нақ ўрмон бўп кетади!»

«Арчани зичроқ экайлик, оқсоқол, сийрак бўлса қийшиқ ўсади».

«Сийраги тузук, бемалол ўсади. Ёғочни бошқа ёқдан топиб келамиз».

«Сарой қурасизми?»

«Шийпон қураман. Сизга ўхшаган дўстлар келганда маза қилиб ўтиради».

«Унгача ким бору ким йўқ!»

«Ўлмаган қул кўради!..»

«Ўлманг, Назар ака!»

«Ўладиган номард йўқ, Сайдбой! Анави гужумдан бир дона опкелинг, шу ерга экайлик, шу ернинг сояси бошқача бўладиган кўринади!..»

«Мана, опкедим, иккита опкедим. Қай бири тузукроқ?»

«Паканаси тузук, шоҳчаси кўп экан. Қани, чуқурга қўйинг. Илдизиям тузук экан, қаранг. Э, ҳали бунинг тагида кўп соялаймиз, Сайдқулбой!»

«Айттанингиз келсин!»

Экавердик кўчатни. Кўп экдик лекин. Акас экдик, қарагай экдик, арча экдик, чинор экдик, қўйироққа сийрак қилиб ёнгоқ кўчатидан экдик. Лоф бўлсаям, бирор икки гектар жой очилган экан. Кўчат қоплади шунча жойни. Тасаввур этаманки, яна ўн йилдан сўнг бу ерда росмана ўрмон шовуллаб турари, деб!. Бир фасл олдинги истеҳзо қилганларим бекор экан, суратга туширгани келган жингалаксоч журналист йигитчанинг топажак ва қўяжак сарлавҳаси ҳам жўяли, умидбахш, яшашга ундайдиган! Э, яхши одам экан бу — Яхшибоев деганлари! Дўлвор экан бу, дали-гули, бегидир, олижаноб!. Э, буниям кўнглида дарди кўп экан лекин!!!

Кўнглим инонмоққа мойил эди менинг. Инонмоқ на — алданмоққа мойил. Лекин айни майлар ёнида шайтон ҳам ошён қурган эканми, бир пайт ўйга толдимки, нега биз нуқул мевасиз дараҳтлар экяпмиз, нуқул кўримли дараҳтлар экяпмиз? Олма қани, ўригу шафтоли қани? Бундай иссиқ жойлар ер юзида ўзи кам, тикилса, бас, сув берилса, бас, хурмою лиммў ҳам ўсади-ку?

— Раис келса айтинг, — дедим Яхшибоевга. — Олма-полма кўчатидан ҳам опкелсин. Шафтолям зиён қилмайди. Ёнгоқнинг орасига экамиз, токи ёнгоқ катта бўлгунча мевасидан тотиниб турса бўлади.

— Ким тотинади? — деди Яхшибоев, бирдан юзи қув оқариб. — Тотинадиган одам борми?

— Бола-чақангиз-чи?

— Э, келмайди улар бу ёқларга! — деб қичқирди Яхшибоев. — Падарига лаънат унаقا бола-чақанинг!

Тилимни тишлаб қолдим. Кайфият бузилди. Айникса — менинг кайфиятим. Билдимки, Яхшибоевниң нияти

биргина шовуллаган ўрмон барпо этиш эмас, балки ўрмонга қўшиб ном ҳам қолдириш экан. Чинору ёнгоқ деганлари камида минг йил яшайди, балки ундан ҳам кўпроқ. Бу ёғи номи «Назарбоғ» бўлса, бу ёғи чинорларнинг ҳар бири минг йилдан яшаб берса, минг йил орасида қирқилганлари боз новда сурса... нақ мангумликнинг ўзи-ку бу!

Яхшибоев сезгир экан, кўнглимдан ўтган гапларни дарров пайқади.

— Ҳар кимнинг қўлидан келгани-да, Сайдқулбой, — деди маъюс тортиб. — Боягина айтувдим-ку, эсингиздан чиқдими? Мен ўлганимдан кейин бирдан унуг бўламан, деб эдим-ку?

Эслаб кўрсам, ростдан ҳам айтган экан — мен ўзим тузукроқ эътибор қилмабман.

— Сиз ҳарнеки қутлуғ орзуни ҳам иркит қилиб кўрсатишга қодир экансиз, Сайдқул, — деди у сал туриб. Овозида оғриқ бор эди, эшитиб, раҳмим келди. — Мен жудаям сиз ўйлагандай каззоб эмасдирман? Хай, майли, каззоб ҳам бўлақолай. Лекин бориб турған каззобда ҳам пайти-пайти билан виждон уйгониши мумкиндири? Ўйлангки, мендек каззобда ҳам бир лаҳзага виждон уйгонди, уйгондию кейин мен боғ қиласарга бел боғладим. Борингки, ўгри қариганда сўфилик ихтиёр этган бўлақолсин! Ҳарна, сўфи ўгридан сал беҳроқ-ку, Сайдқул иним?

Индарадим. Қиёс ахтаришу фарқни чақиб ўтиришга хушим йўқ эди. Қолаверса, шундоқ кўз ўнгимда ўнлаб, юзлаб кўчатлар қад ростлаб турар эди. Бизнинг шиквалиаримизу турфа хил аламларимиз ўсиб-унажак биттагина чинор олдида сариқ чақага ҳам арзимайди аслида.

— Бўпти, баҳслашмайлик, — дедим, Яхшибоев ҳамон мендан садо чиқарини кутаёттанини кўриб. — Лекин шарти бор, сизнинг мангу дараҳтларингизни оралатиб мевалисидан ҳам экамиз. Майли, пулини мен тўлайман.

— Менинг ниятим, пули ҳам менини бўлиши керак.

— Билганингизни қилинг. Лекин мева унмаса ҳисобмас. Сизнинг бола-чақангиз емаса, ана, Булдуруқда ҳар куни ўнтадан тугилиб ётибди, ўшалар ейди.

— Ҳалоли бўлсин ўшаларнинг, — деди Яхшибоев. — Лекин, Сайдқул, ишонинг, пулим ҳалол пул.

— Биламан, — дедим, — лекин ниятта сал бадлик аралашгани ёмон-да, Назар ака.

— Мен сизни кўпда тушунолмайман, Сайдқул. Ёзган нарсаларингизни танқидчи укалардан ром қилдириб оламан. Сизни тушунмайман, Асқад Мухторни ту-

шунмайман, яна бир-иккитаси бор... Жоннинг ҳузурини кўрмайсиз, нуқул йўқ гапларни гапириб, ўқувчининг бошини огритасиз.

— Ижодга тегиши йўқ, Назар ака. Ҳар кимнинг ўз билгани бор. Сиздаям шу. Бизнинг айбимиз шуки, кўпроқ ўйлаймиз. Кўпроқ шубҳа қиласиз. Тафтишга ўчлигимиз бор. Ҳаттоқи мақолниям тафтиш қиласиз. Бўлмаса, манави мақолга ким шак келтиради: «Яхшидан bog қолади? Ҳарҳолда, мевали bog қолгани тузук-да.

— Яхшидан bog қолади... — деб такрорлади Яхшибоев. — Мен яхши одам эмасдирман, Сайдкул, лекин мендан ҳам bog қолади.

Хуллас, айтганимни қиласай қўймадим. Махсумов сим тўр ортилган машина билан келганида мевали дарахтларнинг кўчатидан буюрдим. Бу ёги биз кўчатзорнинг теграсини сим тўр билан ўраб улгургунча оламжаҳон шафтоли кўчати келди. Ўрик кўчати озроқ экан. Олма топилмабди. Лекин чораси бор экан, нариги ҳафта бозордан олинади, кейин Булдуруқ аҳди ўзлари ҳашар қилиб қадаб чиқади.

Шафтоли кўчатини ўзим экиб чиқдим. Яхшибоев капа остида ўтириди. Зериккан чоғлари машинасининг моторини чуқилаган бўлди. Секин-секин қайфиятим ўнгланиб бораверди. Ичимда Яхшибоевни олқайман, дeng. Агар бу иш хаёлига келмаганида, ким билади дейсиз, мен яна қачон дашт ҳавосини ҳидлар эдим. Гиёҳларнинг номлари ҳам ёдимдан чиқай деган экан, бир-бир хотирда тиклаб чиқдим: ёвшан, янтоқ, каврак, каррак, қушқўнмас, читир... Бир ёқдан хурсандман-у, лекин бошқа ёқдан хўрлигим келади: ўтган умр сув экан-да, деб ўйлайман. Ё бир менда шундай туйгу бормикан, ахир, бекорга сувга оқиб кетмаган чиқарман? Ҳарнеки ягмонинг ҳам интиҳоси бор, деб ўйлайман, табиат деганлари кўп сахий, ҳеч кимдан меҳрини дариг тутмайди, йўқни бўлдиради, камни тўлдиради, бағрим кемтик эди, мана, энди тўлай деяпти, йўқ жойдан уқалар топдим, Холмўминнинг тақдирини елкамга олдим, залворига чидашим керак энди, бир кимсаннинг яшалмаган умри менинг умримга ҳам уланди, токи қолган умримни туталроқ ва муносиброқ ўтказай, кўнгилнинг майллари хатолиг бўлмасин, шунча адашганим етар, бундан бу ёғига зийраклик ато этсин!

Яхшибоевга келсақ, унинг қисматини фожиа атарга журъатим етмади. Бир орзуси бор эди, мана, кечикиб бўлса-да, амалга оширяпти, болаларидан сал норози

экан, лекин уларнинг ростдан ҳам ёмон эканига ким кафиллик беради? Ўзимдан қиёс этай, агар мен ҳам бийдай чўлдан маскан қилсан, майли, у жойлар келажақда бугу бўстонга ҳам айлансан, хўш, менинг болаларим шу ерларга келармиди? Лоақал мева пишиғида тотингани бўлса-да, келармиди?

Дарвоқе, нега мен чўлдан маскан изларканман? Бор-ку у — маскан дегани. Холмўминнинг қабри, Абдужабборнинг ҳовлиси, бир гала иниларимнинг уйжойлари. Наҳотки, менинг болаларим келмаса?

Келади, дедим ўзимга ўзим, улар албатта келади. Келишига ишондим. Ишонч боис, кўнглим ўсади. Кўнглим ўсгани баробар Яхшибоевга ҳам ён бердим. Ўйладимки, умид билан, тақдиру табиатта илтижо қилиб ўйладимки, улар ҳам келсинлар. Келсинлару кетган пайтларида ҳам манави кўчатлар ўсиб-униб пайдо этажак сершовқин богни кўнгилларида муқим тутсинглар!..

Ниҳоят, учинчи куни кечга яқин иш тутади.

Иккимиз ҳам мамнун эдик.

Махсумов қўй сўйиб, гўштини товоқларга бостириб, шўрвасини каттакон термосга солиб келди. Шофёри бир яшик ичкилик ҳам тушираётганини кўриб, Яхшибоевнинг жаҳли чиқди:

— Араплаштирма буни, мулланинг ўгли! — деди кескин. — Айт, ортсин мошинга!

Шофёр ўзи ҳам эшилди чоги, яшикни машинага қайтариб солди.

— Балли! — деди Яхшибоев. — Ана энди ўзинг салт келиб ўтиришинг мумкин. Қани, бери кел.

Шофёр йигит ийманиброқ келди. Гиламнинг бир четига ўтирди. Махсумов ҳаммага шўрва судзи. Гўштни тўгради. Сузмадан чалоб қилди. Овқатланиб бўлгач, Яхшибоев уларга рухсат берди:

— Майли, боринглар. Махсумов болам, мана пул, қоровул чолга берасан, — шундай деб, пул узатди. — Иложи бўлса, колхозинг ҳам маош тайинласин. Мен бу богни нариги дунёга кўтариб кетмайман, колхозга қолади.

— Одамлар устимииздан ёзмасмикан?.. — деб мулоҳаза қилди раис.

— Ёзганинг қўли синади!.. — деди Яхшибоев. — Шуни мажлис қилиб бошқаларга айтиб қўй. Агар шу учун сени мансабдан олиб ташласа, унда ўзинг боққа қоровул бўласан. Маошингни ўн баробар тўлайман.

Қаҳрим ёмон менинг, мулланинг ўғли! Бир туп кўчат қуриса, нақ энангни кўрсатаман!

— Энди, оқсоқол... битта-яримтаси қурийди-да... — деди Раис ботинмайгина.

— Қуритмайсан, — деди Яхшибоев. — Янаги баҳорда битта қолдирмай санааб оламан.

— Хўп, оқсоқол.

Махсумов таъзим қилганича ортига тисарили. Аввал эътибор қилмаган эканман, энди яна эсга тушди: аввал ҳам бир-икки гад, худди ҳозиргидаӣ, то машинага қадар ортига тисланиб борган эди.

Раис жўнаб кетди.

— Феълингиз чарсроқ, Назар ака, — дедим.

— Э, шунгаям ота гўри қозихонами? — деб кулди Яхшибоев. — Қўрқоқ нарса бу ўзи. Мулланинг ўғли. Отаси мен билан бир классда ўқиган. Қироати яхши дейишарди. Бунинг ўлиб-тирилишида маъни бор, Сайдқул, бу орден-порден олиб беради, деб умид қиласди.

— Орден обберадиган одатингиз ҳам борми?

— Бэ! — деди Яхшибоев. — Йўл бўлсин бизга!

Ҳазил-ҳузил гап ташлашиб ўтириб, қош қорайганини билмай қолибмиз. Оёқнинг чигилини ёзмоқ истаб, секин қўзғалдик. Тепага, цемент ҳовуз ёнига чиқдик. Сув бир маромда шариллаб оқиб ётган экан. Осмонда заррача губор йўқ, юлдузлар тиниқ пориллаб турибди.

Ҳовузнинг нариги томонига, ҳарсанглар қалашиб ётган тарафига ўтиб ўтиридик.

— Яхши бўлди, — дедим. — Дам олдим лекин, Назар ака.

— Менам сизни дам олсин деб опкелган эдим-да.

— Гапингиз рост бўлса, унда раҳмат айтишга тўғри келади.

— Илмоқ қилмасангиз бўлмайди-да, Сайдқул! — деди Яхшибоев кулиб.

— Энди, сиздай улуғ одам билан юрган фақирнинг кўнглига минг хил гумон келади-да, оқсоқол.

— Ёлгон! — деди у. — Сиз аслида мени кўп менсимайсиз.

— Ўзингиз-чи?

— Менам... сиз қатори. Лекин энди менсимай иломжим йўқ. Бог қилиб бердингиз-а, Сайдқул иним.

— Ҳашар қилдик, Назар ака. Сизниям бир кун ҳашарга айтаман ҳали.

— Бораман, Сайдқул. Эрталаб яна йўлга тушамиз, иним. Аввалроқ айтолмадим, иймандимми ёки ўзи бир

илинадиган жойи йўқмиди... Энди айтавераман, ҳарҳолда, кўчат ҳолида бўлсаем, орқада bogim бор-да, Сайдқул, нима дедингиз?

— Нимайди у гап, нуқул bogni орқа қилиб қолдингиз? — дедим мен.

— Васият қилмоқчиман, Сайдқул. Ўйларингиз мужмалроқ бўлса-да, йўриғингиз ўта жўн. Йўриғингиз яхши сизнинг, Сайдқул, ўта содда. Ҳамкасбларнинг орасидан сизни танлаганимда хато қилмаган эдим.

— Тушуниксиз, Назар ака, васиятга бало борми?

— Қўрқманг, оғзакиси бу, — деди Яхшибоев. Овози сал титрагандай бўлди. Сездимки, майнавозчиликнинг кези эмас, бу одам анча жиҳдий гапиряпти. — Қўлингиз тоза, деб эдим, эсингиздами?

— Э, у гапларни қўйинг...

— Камтарликни йигиштиринг, Сайдқул. Сиздан бир умр миннатдорман. Ирим шуки, кўчатларни тутиб турдингиз, мен бор-йўги тупроқ тортдим, холос. Мен тупроқ тортишга устаман, Сайдқул, сезган чиқарсиз?

— Бемаъни шаъмалар бу, Назар ака.

— Гапни бўлманг, Сайдқул. Мен ростдан васият қилмоқчиман. Васиятим шуки, мени Булдуруққа опкелиб кўмасиз. Қабристонга, Ҳотам Шўро ётган жойга яқинроқ қўясиз. Неки бўлсан, ўша киши туфайли бўлдим. Балки у тузукроқ тақдирни менга раво кўргандир, балки мен унинг тилагига муносиб чиқмагандирман, лекин бори-да, бори!.. Кулги бўлишдан чўчийман, ўзимга қолса, жасадимни Ҳотам Шўронинг ёнига эмас, манави кўчатлар экилган боққа кўмишни сўрадим. Лекин биласизки, мен Толстой эмасман, шунчаки бир ҳаваскор, унвонга ўч ҳаваскор. Тошкентда қолиб кетсан — уят. Тошкентда қолсан, унвонга учишадио муносиб одамларнинг ёнига кўмишади. Унда мен баттарроқ кулги бўламан, иним. Ҳар ким ўз ҳолини билгани маъкул. Бир хил аҳмоқлар Чигатойдан икки газ ерни орзу қилишади, мен эсам... қўрқаман, Сайдқул иним, қўрқаман! Менга шу ер тинчроқ!

— Қиёс учунми? — дедим ўзимни тиёлмай.

— Ҳақорат қилманг, иним, — деди Яхшибоев. — Мен сизни одам деб гапиряпман. Сизни шунча кундан бери судраб юришимдан гараз шу — васиятимни айтиш. Очигини айтинг, мени шу ерга келтириб кўмасизми?

«Аввал ўлинг-чи, кейин бир гап бўлар!..»

Худо кечирсинг-у, лекин шу гапни айтиб юборишимга бир баҳя қолган экан ўшанда. Хайриятки, айтмадим.

Бошимни ҳам қилиб туравердим. Рости, Яхшибоевнинг гапларига заррача бўлсин ишонмадим. Ҳаммани оғзига қаратиб юрган одам, элнинг эркатойи, неча-неча шотирлари имосига маҳтал турадиган одам, келиб-келиб менга, бор-йўги кўчат ўтқазишу пайванд ўтказишга ярайдиган бир кимсага васият қилиши эриш туюлди. Йўқ, мен ўзимни ўзим камситмаяпман, аксинча, ўзими мақтаяпман, ўшандаям, ҳозир ҳам жудаям ўлиб қолган ёзувчи эмаслигимни сезаман, мен ўзим сезаман-у, лекин Яхшибоевнинг ҳам хаёлига айни ўйнинг келишига ақдим бовар қилмайди. Ҳар бир кимсанинг тан маҳрамидан ташқари яна бир хил маҳрамлари бўладики, бирига мафкурангни, бирига ёмон нафсингни, яна бирига яна недир ниҳон ёттан сирингни ошкора тортиқ этасан, ундан ҳам айни инъомни оласан — бунда ҳеч қандай ҳадик йўқ. Ибо ҳам бўлмаслиги мумкин, сабабки, иккала тараф ҳам баробар ҳуқуқди.

Яхшибоев билан неча кундирки бемалол сирлашиб юрибмиз-у, сұхбатимиз осойиш ўрнига ҳадик беради одамга — у менга ишонмайди, мен унга ишонмайман.

Энди, ўзинг заррача ишонмаган одам бисотидаги энг охирги нарса — ўлигини сенга ишониб топширганига нима дейсан?

Яхшибоев кўнглимни уқди.

— Майли, бошқа бир васий топишга уриниб кўраман, Саидқул иним, — деди. — Фақат шу гап шу ерда қолсин. Атаганича яшаб турамиз энди...

Индамадим. Рости, бир муддат иккиланган пайтим ҳам бўлди. Ишонмоққа мойиллик тугилди. Лекин яна бир истиҳола борки, мен ҳам унга ўхшаган банда бўлсам, мендаям иссиқ жон, бироннинг маъракасини бўйинга олмоқ азбаройи манманлик эмасми, деб ўйлайман. Сен ундан кейинроқ ўласан, деб бирор менга кафолат бериб қўйибдими?

Ахийри чекиндим. Васийликни зиммага олдим. Ичимда унга сўз бердим-у, ўзига айтмадим. Бу одамнинг табиати савр ҳавосига ўхшайди деб хаёл қилдим, бутун бундоқ, эртага ундоқ, балки мени синаш учун, атай мазах қилиш учун ўйлаб топгандир гапларини?

Мазах бўлмоққа хушим йўқ эди.

Булдуруқ сафаридан қайтгач, бир муддат иноқлашиб, ҳаттоқи борди-келиб турдик. Бизнинг хотин бечора хурсанд, шаҳар четида, бир ёги қишлоққа туташ яшаганимиз боисми, биз Яхшибоев билан гурунг қилиб ўтирган чоғларимизда, ўзига тегишли меҳмонни —

Мұхсина янгани олиб, күчаларни айланиб келади, денг!.. Вой қишлоқи, вой мақтанчоқ, деб куламан ичимда, янгани жамоатта күз-күз қиляпти-ку!.. Мұхсина янга тушмагур ҳам чиқишимли кампир экан, бизнинг хотини бир зумда ўзига ром қилиб олди-қўйди.

Яхшибоев билан менинг гурунгларимиз ҳам чакки эмас, дунё бўлмаса-да, чорак дунёнинг тақдири хусусида бош қотирамиз. Бир тарафи — Тўпорини мақтаб Москва телевизорига чиққанман, турли табриклар, турли таклифлар ёғилиб турибди, нашриёт китоб қилиб беришни сўрайди, киносценария қилишни... Одамзод машҳур бўп кетиши ҳеч гапмас экан. Аввалроқ бир жойда эслаттанимдек, Москвадан Бурцев деган одам қўнгироқ қилди. Чет элга кетадиган бир журналга мутасади экан. Айтдики, Сайдқул Мардонович, қаҳрамонингизни бизнинг журналга очерк қилиб берсангиз, тажрибаси бой кўринади, шояд унинг ишлари бошқа қитъалардаги уйгониб келаётган халқларга ибрат бўлса!..

Гурур патларим тиккайиб кетганини кўрсангиз эди! Хайриятки, русчани дурустроқ билмаслигим эсимга тушки, йўқса, ваъда бериб юборишим мумкин эди. Жавобни мужмал қилдим. Ўша куниёқ телефонда Яхшибоевга маслаҳат солдим. Шошилманг, Сайдқул иним, деди, телевизор билан радиода истаганча валақлаш мумкин, лекин ёзув қолади, бировни мақтаб ёзишга ружу қўйманг, хусусан, Тўпорига ўҳшаган кимсаларни... Юрагим шув этиб кетди. Бирор гап борми, деб сўрадим. Ҳозирча ҳеч гап йўқ, деди Яхшибоев, лекин устидан арза кўпайган эмиш. Бинойидай йигит эди-ку, дедим саросимага тушиб. Э, чумчукюрак экансиз-ку, Сайдқул иним, деб кулди Яхшибоев, қўрқманг, сиз Тўпорини бор-йўги телевизорда мақтабсиз, ахир, уни китоб қилиб ёзганлар ҳам оз эмас, хусусан, биз ўзимиз ҳам ёзганмиз, бирор кориҳол бўп қолса, аввал биздан сўрашади, ўшанда сизни ҳимоя этишга қурбимиз етар?.. Ҳар эҳтимолга қарши, бирорта манман раис ҳақида ҳикоя ёзиб қўйинг, сўрашганида, мана, унинг салбий жиҳатларини ҳам вақтида фош этганмиз, деб айтасиз!..

Яхшибоев маслаҳатини айтиб, изидан пиҳиллаб кулса, симда бирор «замикайни» бўлибдими, деб ўйлабман. Соддасиз, Сайдқул иним, деб койиди у сал ўтиб, сизам мундог мослашинг, ёзувчи деган ҳар бир замона одами бўлиши керак.

Рости, оқсоқолнинг шу гапини ҳеч сингдиролмадим. Мен у айтганчалик содда эмасдим. Замонавийлик билан

замонасозлик ўртасидаги фарқни дурусттина тушунардим. Арбоб ёзувчиларнинг китоблари босмадан чиқишига илҳақ ҳамкасабаларимни ҳам билардим, токи биринчи бўлиб мақтаса!.. Китобдан оддинроқ тақризларини босиб улгурган ялоқхўрларни ҳам кўриб турардим. Вақтида уларга аччиқ гапирган пайтларим ҳам бўлган. Яхшибоев шу нарсаларни билмаслиги мумкин эмас. Лекин у — тулки, ҳозир мени замонасозликка чорлади, кези келса, мен барча замонларга мос мангу адабиётни айтувдим, деб осонгина қутулиб кетади.

Аlam қиладигани шуки, Тўпори билан мени ўзи таништириди-ю, энди бу гапларнинг учини чиқаряпти. Демак, аввалдан ҳам билган экан-да? Ўзи ёзиг юрган одам, энди ям ўзи ёзаверса бўлмасмиди? Ёнки азбаройи ичи ачиганидан, уни ҳимоя этмоқ истаганидан мени бирга олиб бордими? Яъники, бироннинг воситасида ҳимоя этади, нафи тегса — тузук, нафи тегмаса — аллақандай Сайдқул Мардон деган кимсаннинг ёмонотлиг бўлгани қолади!.. Яхшибоев эса — оппоқ, Яхшибоев — дўмбоқ...

Қонимга ташна бўлиб ўтирган эдим, дарвозада машина сигнал берди. Чиқиб очдим, Яхшибоев экан. Хушламаганимни сезди-ю, парво қилмади.

— Мени қутқаринг, Сайдқул иним, — деди. — Ёрдам сўраб келдим.

Ноилож ичкарига таклиф қилдим. Нон-чой келди. Дастанхон устида секин ичини ёрди:

— Қалтис ишга қўл уряпман, Сайдқул, соавтор бўлмайсизми?

— Хўш?..

— Александр Шоймардоновични урмоқчиман!

Ўйланиб қолдим. Аввалига ишонмадим. Гўзашунос олимнинг номини кўп марта эшигтанман. Яхшибоевнинг уни ёқтираслигини ҳам сезганман. Гўзашунос ҳам буни кўп иқи сўймайди. Ўртада бўлишолмаган бирор нарсалари бўлса керакки, адоварлари шунча йилдан бери чўзилади. Яхшибоев олимни Союз минбаридан туриб уч-тўрт қаттиқ чандигани ҳам эсимда...

— Шоймардоновнинг навлари бир пулга қиммат! — деди Яхшибоев. — Шуни биласизми?

— Кимнинг навлари тузук? — деб сўрадим. — Ислотига нимангиз бор?

— Оддийгина фаросат ўзи кифоя, — деди у. — Хўш, розимисиз? Ё қўрқасизми? Огоҳлантириб қўяй,

қўрқса арзийдиган одам, Ошнога пирдай бўп қолган, еру сувнинг маслаҳатини биргалиқда пишишишади.

— Мен Ошно билан ош-қатиқ эмасман.

— Учраштириб қўйишим мумкин.

— Шартмас, Назар ака, — дедим. — Аввал бирда ҳам айтиб эдим, мени ўз ҳолимга қўйинг. Шусиз ҳам қозоним қайнаб турибди.

— Намунча асабийсиз? — деди Яхшибоев тушунмайроқ, сўнг бирдан кулиб юборди: — Тагин бояги гапларга учиб юрманг, Сайдқул ука. Тўпори ўз жойида турибди. Ошно тирик экан, Тўпорининг мушугини пишт деёлмайсиз.

— Гўзашуносдан Ошнонгиз воз кечдими? — деб кесатдим.

— Воз кечмаган, — деди Яхшибоев жиддийлашиб. — Лекин албатта воз кечади. Унинг кўзини очишимиш керак. Сизу бизнинг вазифамиш шу. Ёзувчи халқи каттаю кичик — ҳамманинг кўзини очиши керак.

— Мен паҳтачиликни билмаймаён, Назар ака.

— Лоақал гўзани биларсиз?

— Билмайман. Гўздан паҳта унади, шунисидан воқифман, холос.

— Э, унда ростдан ҳам билмайсиз экан! — деди Яхшибоев. — Гўза дегани бир йиллик ёки кўп йиллик ўсимлик асли. Унинг паҳтачилигу план деган нарсалар билан сариқ чақалик иши йўқ. Гўзанинг иши — чигитни вояга етказиш. Паҳтаю момиқ — ўша чигитни ўраб, иссигу совуқдан ҳимоя этадиган туклар, холос. Биз ўша тукига ишқибозмиз. Тукли чигитта ўчмиз. Бир хил гўзалар борки, чигити қипялангоч бўлади. Бир хиллари борки, чигити тукли-ю, тукининг ранги кулранг ёки тим қора бўлади. Лекин бизга оқ тола керак. Негалигини биларсиз?

— Бўяшга қулай, — дедим мен.

— Балли! Александр Шоймардоновнинг навлари мусулмони навлар, бу навлар бир чақага қиммат, бирор сотиб ҳам олмайди, ўзимизнинг заводу фабрикалар бир амаллаб бўзга айлантиради.

— Навнинг ҳам мазҳаби бўларканми?

— Энди, туки калта, демоқчиман-да, — деб илжайди Яхшибоев. — Александрнинг навлари бариси кечпичар, барги кеч тўкилади, ярим кўсаги тиржаймасдан ўтиб кетади. Эллигинчи йиллардан қолган навлар. Янги гиларини ўтказмайди, тушуняпсизми? Янги навни ўтка-

задиган комиссияга ҳам ўзи раис бўлиб олган, тушуняпсизми?.. Сиз шуни ёзишингиз керак.

— Мен ёзмайман, — дедим қатъий қилиб. — Биларкансиз, ўзингиз ёзинг. Менинг кучим ҳам, билимим ҳам етмайди.

— Бориб ўрганинг Гражданлик бурчингиз бу, Сайдқул иним. Ўйда биқиниб ётгунча, мундоқ кўчага ҳам чиқинг, халқнинг аҳволидан хабар олинг. Александринг кечпишар гўзасининг баргини тўкаман деб қанча заҳарли дори ишлатишимишни биласизми? Ҳар йили кузда дорилашнинг процентини газетда беради. Юзга етса бас асли, лекин юз элликка еткизганлариям учрайди! Халқнинг тақдирини ҳам ўйлайсизми, иним? Мен шаҳарда яшаяпман, қишлоқ устига сочилган дори бу ёққа етиб келмайди, деб ўйлайсизми? Ҳато қиласиз! Биз авлодларга нималарни мерос қилиб қолдирамиз? Шоймардоновлар сувини сиқиб, қуритиб-қақшаттан ерними? Қисир бўп қолди-ку еrimiz! Сизам бундоқ ўйланг, Сайдқул иним!..

Қарасам, Яхшибоевнинг росмана жаҳли чиқяпти. Боя шубҳага борганим учун ўзимни койидим. Унинг гапларида жон бор эди. Айниқса, дала устига пуркаладиган дорилар ёмон эди. Ўзим ҳам синааб кўрганман. Бир гал Сирдарё лабида дам олиб ўтирганимизда устимиздан самолёт учиб ўтган-да, нариги қирғоқдаги далага дори сепган. Шамол ўша тарафдан экан, кукунларини бу тарафга суриб келиб, устимизга ёғдирган. Мезбонлар чидамли экан, лекин кечга бориб менинг мазам қочган, иситма нақ қирқа етиб, уй эгаларининг юрагини ўйнатиб, меҳмонга борган жойимизда роса бир ой касалхонада ётиб чиққанман. Мақола ҳам ёзганман, лекин чиқарышмаган, қайтага, ўзимни айблашганки, техника хавфсизлиги қоидасига риоя қилмагансиз, деб!..

Аламим қўзиди. Ўзимнинг ҳам жаҳлим чиқиб, тобим қочгани, мақола ёзганим, бировларга ёмон кўринганимни Яхшибоевга зарда қилгандай айтиб бердим.

— Борми ўша мақола? — деб сўради.

— Бор, — дедим. — Шкафда чанг босиб ётибди. Олинг, майли, ўз номингиздан бостирангиз ҳам майли.

Мақола тайинли бир жилда турувди, топиб келиб, қўлига тутқаздим.

— Сизнинг фамилиянгизни ҳам қолдирамиз, Сайдқул, — деди Яхшибоев, қўлёзмага бир қур кўз ташлаб. — Мен ўзимни тикиштирмасам тузук эди, лекин, тушуна-

сиз, сизга қалқон бұлаоладиган бирорта териси қалин карқидон керак. Нима дедингиз?

— Билганингизни қилинг.

— Чиқарамиз, — деди Яхшибоев. — Ҳозирча менга рухсат. Бориб бир маслаңат қилай. Эртага чошгоҳда келаман. Эртага анави Александр Шоймардоновични фош этамиз. Үнда менинг азалдан қасдим бор, Сайдқул иним. Лекин үйламанғки, фақат қасди борлиги учун тиши қайраяпти, деб... Йүқ, ука, уни фош этиш — ижтимоий адолатни тикламақ демак. Кураш оғир бўлиши тайин, бу — ер учун, сув учун, борингки, ҳалқимиз учун кураш бўлажак!

... Эртаси куни чошгоҳ маҳали Яхшибоев тагин келди. Келиши билан бизнинг болаларга амр қилдики, булар бориб машинадан анчагина юқ тушириб олишди — Назар ака йўлда бозорга кирган экан.

— Парво қилманг, Сайдқул, — деди. — Соавторликка суқилганимнинг ҳақи бу.

— Бекор чиқимдор бўпсиз, — дедим. — Барибир гонорар ололмайсиз.

— Жудаям оламиз-да! — Яхшибоев шундай деб, қўйнидан бир тўда газета чиқарди. — Ўқинг, Сайдқул, саводингизни оширинг!..

Шошиб газетани очдим. Кўрсам, иккинчи бетида кечаги мақола босилибди. Ҳеч ишонгим келмади.

— Намунча тезкорлик, Назар ака?

— Сизга қолса мақолани сичқон еб кетарди, — деди Яхшибоев. — Рост гап хор бўлганини кўришга тоқатим йўқ. Муҳаррирнинг нақ бўғзидан олдим. Аммолекин, ёмон хира эканман, Сайдқул, чеккадан қараган одамга жуда хунук кўринса керак... Э, қўйинг унисини, муҳими — чиқардик! Бирорта сўзи ўзгармади. Йўқ, ўзгарибди, анави «бутифос» деганингизни «доривор» деб аташибди, холос!

— Барака топинг, Назар ака, — дедим тўлиқиб.

— Э, қўйинг-э! — деди Яхшибоев. — Бу ишни чин кўнгилдан қилди, деб ўйлайсизми? Биздаям гараз бор, укам. Охиратимни ўйлаб қилдим бу ишни. Ўлсам, баччагар Яхшибоев нуқул қитмилик билан ўтиб кетди-я, деб айтишларини истамайман. Уқдингизми? Савоб ишлар ҳам керак одамга!..

Хуллас, бу ёги байрам бўлиб кетди. Яхшилаб ошдамлаб, оқсоқол келтирган ноз-неъматлару бизнинг ўзимиздан чиққанларини дастурхонга чош этиб, гурунгни гуллатиб юбордик. Йчкилик йўғ-у, сархушлик бордай.

— Бу, Александр Шоймардоновни нима қилдик, Сайдқул? — деди Яхшибоев. — Юраверсинми халқни алдаб ёинки суробини түгрилаб қўяқоламизми?

— Ўзи пишиб қолгандай-ку, Назар ака, — дедим. — Қўйинг, уч-тўрт кунлиги борми-йўқми... Балки унинг шогирдлари тузукроқ навлар яратиб берар.

— Боқибегамсиз, Сайдқул! — деб таъна қилди Яхшибоев. — Ёзувчи кишига ярашмайди. Уни тезроқ фош этиш керак.

— Бўпти, фош этамиз, — дедим. — Лекин мен аввал бир жиҳдий ўрганиб чиқай...

— Ўрганишга кўп вақт кетади, Сайдқул, — деди Яхшибоев норози бўлиб. — Сиз менинг гапимга ишонаверинг, фактлар ҳаммаси тахт турибди, ярим кунлик иши бор, холос. Икков эртага эрталабдан киришсак, тушгача фельетон тайёр бўлади!..

— Йўқ, — дедим қатъий. — Аввал ўзим ўрганай, сизнинг фактларингизни қўшиш қочмайди.

— Оббо, инжиқ экансиз-да, аммо-лекин! — деб хитоб қилди Яхшибоев. Жаҳли чиққани сезилди. Лекин зум ўтмай ўзга оҳангта ўтди: — Хай, майли, гўзашунос ҳозирча яшай турсин... Энди сизга шахсий илтимосим бор, агар кулмасангиз айтсан...

— Бемалол, Назар ака, қўлимдан келса — бош устига.

— Қўлингиздан келади, Сайдқул, — деди у бошини ҳам қилиб. — Рости, уят бу, лекин ўзимнинг қўлимдан келмагач... начора... бурноги йили бир роман қораловдим, ука. Қоралама ҳолида чанг босиб ётувди. Рўзгорда харажат кўпайдими, бир куни янгангиз пул деб хараша қилганида ўшани эслаб қолдим. Биласиз, бизда сарф кўпроқ, вақти-вақти билан томиб турмаса бўлмайди... Ўлганимнинг кунидан қўлёzmани топиб қайтадан ўқидим. Маъқулдай кўринди. Энди, ўзимизнинг таржимаи ҳолимиздан олиб ёзилган нарса-да, одамзод қачон ўзини ўзи ёмон кўрибди! Хуллас, маъқулдай кўринди. Чоршанби укамизга иммоларини кўриб бер, бизда янгича саводдан йўқ, деб қўлтиқлатиб юбордим. Бир ой деганда қайтариб опкелди. Хурсанд, денг, оғзи нақ қулогида. Зўр бўлди, устоз, роман жуда очилиб кетди, деб мақтанди. Тушунолмай қолдим, кейин қўлёzmани варақласам, баччагар бошдан-оёқ таҳрир қилиб ташлаган экан! Сўкай десам — иложи йўқ, бир чеккаси Чоршанбига ўҳшаган шогирдлар олдида муттаҳамман, очерка-почеркаларимни beminnattingina ёзиб бериб юришади. Лекин

уларнинг аригиналний асарларга тумшук сүққанларига чида буролмадим! Бу роман менини эмас, сенини бўпти, Чоршонби, менинг қўлэзмам қани, деб айтдим. Қўлэзмангиз шу, деди кўзини лўқ қилиб, мен озгина таҳрир қилдим. Э, таҳриринг билан қўшмозор бўл, деб сўқдим, мен имлосини тузатиб кел, деб эдим, сен бўлсанг!.. Э, сигир, деб сўқдим, гулзорга оралаган сигир, сен гулнинг ҳидини билармидинг!.. Хуллас, ишларим расво бўлди, Сайдкул ука, қайтадан тиклай десам, қўлда ёзилган ягона нусха эди, бу ёги — Чоршонби тушмагур қоп-қора қилиб бўяб ташлаган, менинг ёзувим қайда, уники қайда — ҳеч ажратиб бўлмайди! Ноилож битта кўзи ўткир машинистка хотинни топиб, уч нусха кўчиритириб, биринчи нусхасини сизга опкелдим.

— Бажонидил, — дедим. — Ўқиб фикр айтаман.

— Шундай қилинг, — деди Яхшибоев. — Ўзингиз бир ажрим қилиб беринг, қайси бири менини, қайси бири Чоршонбига тегишли — бир аниқлаб беринг. Бизда савод масаласи жудаям замонавий эмас, Сайдкул ука. Бунисини мен ҳеч қачон яширган эмасман. Таҳрир қилсангиз ҳам майли, хафа бўлмайман. Феълимни биласиз, мардга — мардман!..

— Э, битта қўлэzmани ўқиши чўт эканми!

— Барибир, жуда ўнгайсиз бўляпти-да, Сайдкул иним, — деди Яхшибоев хижолат чекиб. — Бошқаларга кўрсатай десам, рости, юрагим бетламайди, мақташларидан қўрқаман. Энди сиз ўзингиз менга рост гапни айтасиз, жудаям ёмон бўлса, униям айтинг, ёқиб юборамиз! Укасининг қорнига, битта bemaza китоб кам бўлса кам-да!..

— Э, яхши ният қилинг-э, Назар ака, — дедим. — Аввал бир ўқиб кўрайлик, кейин бир гап бўлар. Лекин огоҳлантириб қўяй, ёмон бўлса, ўзим гулхан қалашиб юбораман.

— Ташланг бешни! — деб хитоб қилди Яхшибоев.

Ноилож «беш»ни ташладим. Кўзларига қарадим — ёниб турибди, мисоли ютуқдан умидвор қартабознинг кўзларига ўхшайди. Чол балодай, деб ўйладим, бу курмагур ёмон қўлэzmани ёқишдан ҳам тоймайди. Рўзгор ночорлигидан гапиргандари шунчаки бир йўлига, бели бақувват, шу битта романсиз ҳам амаллаб кунини кўраверади.

— Сизни Александр Шоймардоновдан озод қилдик, ука, — деди кулиб. — Бир ўзим беллашсам ҳам бўлаверади.

— Нега? — дедим. — Агар унинг иши ростдан ҳам ёмон бўлса, мен ҳам қўшиламан сизга.

— Йўқ, — деди Яхшибоев. — Сиз жанжалкаш эмасиз, Сайдқул. Жиддий айбларини ўзим айтаман. Шаллақилик қисмини... у ёгини — Нурмат деган жиннироқ шогирдим бор, ўшанга топшираман!..

Шундай деб, ёнида турган юпқагина сариқ чамадончасини олди.

— Тимсоҳ терисидан, — деди сиртини силаб. — Рио-де-Жанейродан олганман. Сизга порага опкелдим. Қўлёzmани ўқиб берсангиз, бас.

— Бемаъни гапларни қўйинг, Назар ака.

— Э, қизиқмисиз, Сайдқул, совға-ку бу! — деб кулди Яхшибоев. — Менда яна биттаси, янада зўрроғи бор, сизга ёмонрогини опкелдим. Уйда чамадонтиқилиб ётиби, лекин тимсоҳ терисидан шу иккитаси. Бирини сизга илиндим. Агар олмасангиз, унда қўлёzmаниям қайтариб опкетаман. Асл мол, Сайдқул, олинг!

Тимсоҳ териси қанақа бўлишини билмайман, лекин сифатли сахтиённи фарқлай оламан. Чин сўзим, чамадонча менга ёқди.

— Поралиги ёмон, бўлмаса олардим, — дедим.

— Э, мен ўзим порахўрман-ку, Сайдқул, сизга пора берармидим! — деди Яхшибоев тажанг бўлиб. — Совға бу, худонинг каж бандаси!

Шундай деб, чамадончани очди-да, ичидан семиз қоғоз папкани олди.

— Мана! — деди. — Қўлёzmани олдим. Қўлёzmани ўқимайсиз, лекин чамадончани оласиз!

Нафс қурсин, чираб туролмадим, сахтиёну сариқ чамадончани олдим. Қарасам, бармоқларим чамадончанинг ғадир-будур сиртини меҳр билан сийпалаяпти.

— Э, — деб гудранди Яхшибоев ҳамон жаҳлидан тушмай, — Яхшибоев ҳаммагаям пора беравермайди, азбаройи ҳадди сиққанидан...

— Бўлди-да, Назар ака, — дедим қизариб. — Мана, олдим-ку... Қани, қўлёzmаниям чўзинг бу ёққа.

— Йўқ, — деди Яхшибоев нозланиб. — Қўлёzmани бошқага ўқитаман.

— Гапни камроқ қилинг, Назар ака!

Хуллас, роса савдолашиб, ахийри қўлёzmани ҳам олиб қолдим. Яхшибоевнинг ростдан ҳам жаҳли чиққан экан, кета туриб:

— Мен сизни Самарқандга обормоқчидим, лекин

энди обормайман, — деди. — Кўп ажойиботлардан қуруқ қоласиз.

— Майли, бормасам ҳам, — дедим кулиб. — Шусиз ҳам ишларим кўп. Менам роман ёзяпман. Бу ёги сизга мардикорчилик...

— Ўв Сайдқул, дўстга хиёнат йўқ! — деб пўписа қилди Яхшибоев. — Бизнинг романни тезроқ ўқиб бerasiz, сизни биламан, ортга ташласангиз қолиб кетади, ўзингизнинг романнингиз келаси беш йилликда ҳам тутгамаса керак.

— Мен сиздан пишиқроқ ишлайман.

— Менам ишлаган бўлардим, Сайдқул иним, — деб ҳазиллашди Яхшибоев бирдан юмшаб, — лекин асарларимни хушомадгўйлар пишмасидан хомталаш қилиб кетишади. Бизда кет йўқ, иним, боси-иб ўтирадиган! Акс ҳолда, менинг чангимниям кўролмай қолардингиз! Ҳаммангиздан ўзиб кетардим!..

Ростдан ҳам, Назар ака беназир ёзувчи бўлиши мумкин экан. Романнинг ҳажми кичкина эди — нари борса икки юз варақ. Яхшибоевнинг, аввал ёзувдим, кейин ташлаб қўювдим, кейинроқ эслаб топиб олдим, чангини артдим, деганлари ёлғон. Сабабки, воқеаси жуда янги — менинг кечмишларим. Етимлигим, қийналганим, ўқиганим, уйланганим, умр бўйи кўнглиярим бўлиб яшаганим ва, ниҳоят, Холмўминнинг дарагини топганим, шу баҳонада яна бир талай жигаргўшалар орттирганим...

Яхшибоев қўллэзмага ўзини қўшмаган эди.

Яхшибоев ёлғон айта туриб, ўзининг гуноҳидан кечишимни ҳам аниқ билган эди. Дадил илтимос қилиб келишининг боиси шуки, мен бу қўллэзмага кўз югуртирасам, бас, кейин бош кўтаролмай қоламан.

Қойил қолган жиҳатим шу бўлдики, автор мен ўзим ёзган илк китобни, эҳтимолки, ўзи ўқиган ягона китобимни бутунлай ўзгартириб талқин этган эди. Талқин жўяли эди, агар мендан бошқа ўқувчи кўрса, балки бу қўллэзма ўша китобчага назира тарзида битилганини сезмасди ҳам...

Яхшибоев менинг оҳангимни топган эди. Журъатизроқ эканимни ҳам биларди, бўлиб ўтган воқеаларга бежог бермаган эрса-да, ўйлаб топилган воқеаларга, дейлик, жиддийроқ ҳаракат ёки суръат талаб этиладиган жойларга ўзининг феъл-авторидан ҳам озгина қўшган — хуллас, менинг тийнатимни анча очиб юборган эди.

Энг ажойиби — менинг кўнглимни пайқагани эди.

Хом жойларини пишитиб, жумлаларни силлиқлаб, кемтик кўринган жойларига ўзимдан қўшиб боравердим.

Бирор эллик бет қўллэzmани кўриб бўлдим. Ўша қуннинг ўзида. Кечга яқин яна қўлимга олдим. Кабинетга қамалиб олиб яна бирор ўн бетини таҳрир этдим. У ёғига қўлим боравермади.

Қолган қисми жуда хом эди. Таҳрир этса арзирмикан, деб, охиригача синчилаб ўқиб чиқдим. Тутатдимку, ҳафсалам пир бўлди. Таҳминан олтмишинчи бетлардан бошлаб оҳанг бирдан ўзгарди. Бу ёғида гайрат йўқ эди. Аввалги сергайрат авторнинг сабри тугаб, бирдан эринчоқ ва танбал кимсага айланиб қолгандай. Бу ёғини жуда оғриниб, малол олиб ёзгандай... Гёё у бир ёққа шошилиб турган-у, ўлганининг кунидан ушланиб қолиб, манави беҳис-бетуйгу жумлаларни ёзгандай, янада аниқроги — бирор унга айтиб туриб ёздиргандай!..

Аҳён-аҳёнда ялт этиб бирорта мақол ёки мatal чиқиб қолади. Буниси — Яхшибоевга тегишли. Кейин яна ўша зерикарли оҳанг, чучмаллик, ийғлоқилик, гўёки қаҳрамон — яъники мен ўзим! — бошқаларга таъна қилаётгандай: сенлар баҳтиёрсанлар, мен — етимман, сенларда менинг қасдим ёки аламим бор!.. Энг ёмони шуки, етимнинг исми — Нормўмин!..

Жаҳлим чиқиб кетди. Сездимки, Яхшибоев айтиб турган, Чоршанбиев деган шогирди қитирлатиб ёзган! Дастлаб эллик бетни Яхшибоевнинг ўзи бир амаллаб қоралаган. Эҳтимолки, униям айтиб тургандир-у, Чоршанбиевдан бошқа шогирди, ундан талантлироқ, қулоги дингроқ шогирди қоралаб берган. Кейин менга ўҳшаган беминнат мардикор топган-да, ўшанга хомакироқ таҳрир эттириб олган!..

Ёмон алам қилди. Кетган меҳнатимга ачиндим. Ҳалиги қалам тегизган эллик бетини қарасам, бинойидай, ўқиса бўлади, босса ҳам бўлади, ажабмаски, босилгандан кейин авторига илиқ гаплар ҳам айтилади.

Лекин автори ким бўлди бунинг?

Бир маҳал дикқат қилсан, эшик тақи́ллаяпти. Қулфлаб олган эканман, бориб очдим. Ичкарига хотиним кириб келди, юзи тўла хавотир:

— Сайд ака, — деди, — намунча гудранасиз?

— Сайд эмасман, Нормўминман! — деб бақирдим.

— Ким бўлсангиз ҳам майли, барака топкур, лекин сўкинманг, болалар эшитади!

— Сўкинмасам ҳаққим кетади, хотин!..
— Ўзингизни босинг, дадаси.
— Кенжатойинг қани? — деб сўрадим.
— Свидайнага кеттан, — деди хотин ботинмайгина. —

Ярим кечасиз қайтмайди.

— Санги! — дедим. — Нега аввалроқ айтмадинг?

— Энди, шаҳар узоқда-да, дадаси... — деди хотиним. Бечоранинг гапи «да-да-да-да» бўлиб эшитилди. Сезиб ўзи ҳам уялди. — Ўглингиз эрта қайтади-ю, автобуси камроқ-да...

— Қиз ўзи тузукми? — дедим сал юмшаб.

— Тузук. Ўзи билан ўқиркан. Ўтган йили курсдошлиари билан келувди. Гаплашиб кўрувдим, кейин ўглингизга маслаҳат бердим.

— Ёмонсан, — деб мақтадим. — Бўпти, тўнгичингни чақир, машинани қўшсин!

Хотин бечора ҳайрон бўлди, лекин эътиroz билди-ролмади. Тўнгич ўғилни бошлаб келди. Икков машинага ўтириб, тўгри шаҳарга қараб кетдик. Тунда келмаган эканман, Яхшибоевнинг ҳовлисини топгунча анча қийналдик. Хайрият, чойхона қоровули айтиб берди. Дарвоза ёнига етиб, ўғилга кўча бошида кутиб тур, деб буюрдим. Ўғил кетди. Ўзим қўнгироқни босдим. Кўп кутмадим. Дарвозахона чироги ёниб, ёш бир йигит дарчани очди. Назар аканинг кенжа ўгли Оллоёр экан. Ичкарига таклиф этди. Унамадим. Ниҳоят, отасини чақириб юборди. Яхшибоев уйқусира бициқиб келди:

— Сайдқул?! — деди ажабланиб. — Тинчликми, иним?

— Назар ака, — дедим бор журъатимни йигиб, — Назар ака, ўзингиз ёзсангиз ўласизми?!

Индамади. Юзимга қараб турди. Аввал эътибор қилмабман, кўзлари совуқ экан. Ёки менга хира ёругда шундай кўриндими, билмадим...

— Мана, — дедим қўлига папкасини тутқазиб. — Эллик бетини кўрдим.

— Кечиринг, Сайдқул, — деди. — Қайтариб опкелиб тўгри қилдингиз. Сизга ярашмайди. Мен аҳмоқман, сизни ҳақорат қилибман... Майли, анави чоршанби-поршанбилар ўзлари кўриб берар... Айб менда, Сайдқул, кечиринг. Э, ука, менам ўзим истаб шу кўйга тушганим йўқ, менам бир замонлар бошқача эдим... Сиз билмайсиз, Сайдқул, бир маҳаллар мен зўр эдим!.. Майли,

борақолинг, оворагарчилик учун узр, мен ўзим ҳам эрталаб бориб опкелмоқчи бўп турувдим.

— Оворагарчилиги бор эканми, — деб кесатдим. — Эллик бетини пишиқлаб чиқдим. Бу ёғи биттунича, боррини радио-пайдига, газет-пазетта пуллаб турасиз, оқсоқол.

Яхшибоев миқ этмасдан ичкари кириб кетди. Мен ҳам ортимга бурилиб, кӯча бошига қараб юрдим. Бирор йигирма қадам юрганимни биламан, орқада дарчанинг гижирлагани эшитилди:

— Сайдқул! — деган овоз келди. — Бу, қўлёzmанинг чамадончасини унутиб қолдирибсиз-ку!..

Кӯча бошига қараб юргурдим. Юрагим бўғзимга келгудай эди. Машина ёнига етганимда ўглим бечора қўрқиб кетди. Аптечкасидан дори олиб ичирди.

— Ҳайда, — дедим. — Уйга яна бир бориб келамиз.

Яхшибоев инъом этган сариқ чамадончани қайтариб олиб келганимда тун яримдан ошган эди. Бу гал қўнгироқни босиб ўтирмадим, дарвозага яқинлашдиму чамадончани девордан нарига отдим!..

Шу билан оғайнигарчилик тугади, Яхшибоев билан юзкўришмас бўлиб кетдик.

XIII БОБ

Бемор

Эрта тонгда Эркиновни уйғотди: туринг, болам, сайрибог қиласмиз. Эркинов ёқтирмади, лекин — начора, юз-қўлини чайиб, унинг ортидан эргашди. Узун-қисқа бўлиб дарвозахонага етдилар. Яхшибоев қоровули озгина мақтаб, бутун бандман, ёнимга ҳар кимни ҳам қўявермайсиз-да, огажон, деб тайинлади. Кейин Эркиновни етаклаб, боф тўрига юрди. То баланд бетон деворларга етгунча гўзашунос Шоймардоновга таъриф берди: бебаҳо чол, гайрати икки оламга сигмайди, аттангки, тариқча иймони йўқ!..

Ортга қайтишда ганимининг жамийки заиф жиҳатларини оғзаки рўйхат қилди. Сиз ёзаверинг, болам, деди Эркиновга, кейин биргалашиб таҳрир этамиз, менда яна жиндай милиқдори бор, ўшаниям ора-орасига қўшиб юборасиз, портлаганда ваҳмаси зўр бўлади. Эркиновнинг ҳамон иккиланиб турганини кўриб кулади: латта бўлманг, болам! Сўнг биқинига

қаттиқ туртди, на до, Шамси Қамарович, т е п а -
д а ҳам шу фикр!

Разм солиб, Эркиновнинг анча руҳланганини сезди.

Палата эшигини очганида димогига нозик атир ҳи-
ди урилди. Ол-а, деди, кечаси билан шу ерда ухлаб,
тушимизга гулзор кирмаганини!..

Деразаларни ланг очиб юборди. Дараҳтларда маж-
лис бошлаган қушлар ҳуркиб учуб кетди.

Эмлагани келган ҳамширага гап қотдики, Раҳматов
боламга айтсангиз, бизнинг палатада ўз қўли билан
биттагина исириқ тутатиб юборса...

Ҳамшира ҳеч балони тушунмади, лекин одоб юзаси-
дан илжайиб бош иргади.

Бирор беш дақиқа ўтиб телефон қаттиқ жирингла-
ди. Яхшибоев турбкани хушламайроқ олди-ю, бирдан
юзи ёришди. Қўнгироқ қилаётган киши Зоҳид эди —
жанубий воҳалардан бирининг бошлиги, ширинсўз ва
камтарин йигит.

— Гуноҳкорман, Назар ака. Бугун борсам-да, бир
қошиқ қонимни сўраб олсам?..

— Аҳвол сўрадингиз, шунинг ўзи етади, укажон.
Энди отдайман.

— Иложи йўқ бормасликнинг, Назар ака, — деб
кулди Зоҳид. — Билет олиб қўйганман, аэропортдан
гапиряпман.

— Ёмонсиз, укажон! — деб ҳазиллашди Яхшибоев. —
Бошқа ишларингиз бор-у, мени кўриш шунчаки баҳона
эмасми? Дейлик, бирорта чиройли жувон...

— Э, қанийди! — деб кудди Зоҳид. — Кўрқаман,
Назар ака. Масъул ишдаги ўртоқларнинг кўпчилиги
шунаقا қўрқоқ бўлади. Шу жиҳатларини ўйласам, шарт-
та ариза ёзгим келади.

— Балли, ўзимиздан экансиз! — деб мағтади Яхшибоев. — Ростини айтаверасиз, аммо-лекин!.. Келинг,
укажон, кутаман.

Трубкани жойига қўйиб, яна ўринга чўзилди. Зоҳид-
нинг келишига яна бир ярим соат бор. Бир ярим соат-
дан кейин жилмайиб кириб келадики, нима бўлди, Назар
ака, бурга тепдими?

Зоҳид худди шу иборани ишлатиши тайин. Сабабки,
у гапирганда Ошнога тақлид қиласди. Ёшулли унга зар-
да аралаш «Ворис» дея лақаб қўйгани бежиз эмас.
Ошнонинг ўзи қўйган лақаб бошқачароқ, меҳрга бой —
ЗАКИЙ. Ошнодан таърифини эшитгандирки, ким-

сан Катта Паҳтакорнинг ўзи ҳам кейинги тал келганида «Зоҳид — зукко-ю, аммо ўлгудай зоҳид», дега сўз ўйини қилган. Мазмунни шуки, Зоҳид ҳали бўйдоқ эканидаёқ катта бир районни бошқарган йигит эди, уйланганидан сўнг бемалол бир воҳани ишониб топширдилар. Довруги ҳам чаккимас — бутун мамлакат билади. Сабабки, Ошно уни марказий газетлардан бирида роса мақтаган: бу ўртоқ — замонга муносиб инсон, ҳалол, покиза, закий ва тадбиркор, мен бу ўртоқ билан ёнмаён ишлаёттанимдан баҳтиёрман.

Баъзида Яхшибоев ҳайратга тушарди: ажаб, одам боласи ҳам шунчалар омадли бўладими?

Умуман, Зоҳиднинг келиши маъқул иш. Об-ҳавони билади, баҳонада яқин бир-икки йилга фол очиб олиш мумкин.

Зоҳид — сұхбати соз йигит.

Беш йил бурун эди, шаҳрини кўрсатди. Атай ярим тунда, эл ухлаган маҳали кўчага олиб чиқди. Ой яримта бўлган чоғ эди. Атроф жимжит, кимсасиз. Чорбурчак гишт тўшалган саҳнлар, мачиту мадрасалар... Пештоқлари баланд, гумбазлари баланд, миноралари улардан-да баланд — эски замонга тушиб қолгандайсан. Зоҳиднинг шаҳри Ўртақўргондан ва ҳатто Самарқанду Хевадан ҳам салобатлироқ эди. Яхшибоев ўшанда сезди ўзининг гирт саҳройи эканини. Шаҳрингизнинг сусти босяпти, укажон, деб ҳазиллашди, титроққа тушяпман, шундан билингки, бизнинг кўчманчи аждодларимиз шаҳрингиз дарбозасида каттароқ бож тўлагани аниқ!..

Зоҳид хотиржам эди — гўё бу кўҳна шаҳристонни ўзи қургандай.

Манави мадрасада бобокалонимиз мударрис бўлганлар, Назар ака, деди фаҳрланиб. Яхшибоевнинг ишонмаганини пайқаб изоҳ берди: шубҳангиз ўринли, Назар ака, мен ўзим бошқа шаҳарда тугилганман, у ёқдаги жўн мадрасага бобомиз мударрислик қилганлар, афсуски, ўша мадрасани ўтиллари, яъники менинг отам бузиб ташлаганлар, энди, у пайтлар ўтмиш дегани бирдай қоп-қора кўринган-да... Тугилган шаҳримда отамнинг хатосини тузатиб, бобомизнинг мадрасасини таъмириладим, ўша тажрибани эндиликда бу улуғ шаҳарда ҳам тадбиқ этяпман, оқсоқол дўстингиз қатта ёрдам беряптилар...

Зоҳид бармоқларини букиб санай бошлади: кўшк таъмирига — миллион, арк таъмирига — миллион, ажнабий сайёҳлар хон ҳарамини кўришга ишқибоз, шуниям

ярим миллионга таъмиirlаб, тежалган ярим миллионни ёзги саройга ишлатамиз. Қарабсизки, жарақ-жарақ пул! Ўн йилга қолмай жами харажат қопланади. Ўзимизнинг одамларга бор-йўғи йигирма-ўттиз тийиндан патта сотамиз, лекин капиталист ажнабийларга билет икки-уч сўмдан камига сотилмайди, энди, камбагалдан юлган пулини биринчи йўқсиллар мамлакатида қолдирив кеттани тузук-да, Назар ака?... Жинкўчалардан олиб ўтиб, ахийри эски бир бино эшигига рўпара қилдики, хуфя жойим бу, Назар ака, пари-пайкарлар билан шу ерда учрашамиз.

Калити бор экан, эшикка осиглиқ, қулфни очди. Ичкари кириб чироқни ёқди. Гумбаз ости қурумдан қорайиб кеттан бир жой экан, жудаям кўламли эмас, чамаси, ёнида йирикроқ мачит бўлгану бу жой таҳоратхона хизматини ўтаган — деворлари кошинсиз. Яхшибоев диққат қиласа, бу ер мисгарликка ўҳшади. Кўралар, ўчогу қозонлар — ҳамма нарса муҳайё. Тўрда каноп тортилган ромлар тескари қаратиб тизилган. Бу нақасини биринчи бор кўриши эмас, ўғли Аввалбек ҳам рассомлик қиласи, лекин Зоҳиднинг ҳам бунаقا ҳунаридан огоҳ бўлиб, ҳайратини яшиrolмади. Айбими ни фақат сизга очяпман, Назар ака, деди Зоҳид қиси-ниб-қимтиниб, бирор эшитса қиласи, лекин боя айтганим рост — илҳом париси бизнинг гариф масканга ҳам аҳён-аҳёнда келиб туради...

Чизган суратларини бирма-бир кўрсатди — жўяли эди. Яхшибоевнинг меҳри жўшди, ошириброқ мақтади. Зоҳид баттар уяди, лекин мақтов ёққани юз-кўзидан сезилиб турарди. Кўнгли баттар ийиб, ўнг бурчакка тортилган брезент пардани кўтарди: бу ёққа, Назар ака.

Навбатдаги бўлмада ҳам ўчоқлар бор экан. Қозонлар тагига газ ўтказилган. Қозон атрофида турли қолиплар қалашиб ётибди. Ҳаттоқи битта-иккита ҳайкалчалар ҳам бор. Бири кўзга жуда таниш туюлди. Диққат қиласа, Катта Пахтакорнинг калласи!.. Олиб кўрмоқчи эди, Зоҳид изн бермади: қўлингиз булганади, Назар ака, ҳозирча бу модель, пластилиндан ясаганмиз, кейинроқ мисга ўтказмиз. Элимизда меҳмон бўлувдилар, деб изоҳ берди, ёнларида уч кун бирга юрдим, энди муборак қиёфаларини ёддан тикласам деб эдим, ҳеч ўхшатолмаяпман. Ўхшабди, деди Яхшибоев, айниқса — қўздаги шижаат, нигоҳнинг ўткирлиги, ақлнинг қамрови!..

Ростини айтинг, деди Зоҳид, хушомад бўп туюлмайдими бу? Ишонинг, чин кўнгилдан ишладим, деди,

сиздан бошқага кўрсатганим йўқ, умуман, манави устахона жудаям хуфя, ёрдамчим билан яқин бир ўртогим билади, холос, энди сиз ҳам билдингиз, азбаройи меҳрим ва ҳурматим зўрлигидан опкелдим, агар иложи бўлса бир муддат тек турсангиз-да, мен пластилинда хомаки модель қилиб олсан...

Олижаноб йигит экансиз, укажон, деди Яхшибоев тўлиқиб, уялманг бу ишдан, сиздай санъатга ўч раҳбар фарзандларимиз кўпроқ бўлса кошкийди, афсуски, сизлар жуда озчиликсиз, каттароқ бир раҳбаримиз роман ёзади, милиция министри шеъру қўшиқ ёзади, мана сиз — ҳайкалтарош ва рассом экансиз. Шу, холос. Бу жудаям оз, Зоҳиджон иним, эҳтимолки шу нарса — озчилик эканингиз сизни хижолатта солар? Уялманг, азизим, санъатни тушунмайдиган кўру гумроҳлар уялсин!

Зоҳид жуда хурсанд бўлди. Кўчалик костюмини де-ворга қоқилган темир қозиқча илиб, коржомасини олди. Шартмас, укажон, деди Яхшибоев унинг қўлидан тутиб, кейинроқ — майли, ҳозирча ўлимга чап бериб юрибмиз, бундан кейин ҳам бирор ўн беш-йигирма йил мўлжалимиз бор, сизни шусиз ҳам чарчатдим, кейинроқ маҳсус келаман.

Зоҳид бир муддат унамай гаранг қилди. Лекин Яхшибоевнинг қатъий ваъдасини олиб, ахийри кўнди. Устахонадан чиқиб қароргоҳга йўл олдилар. Зоҳид ўша тун уйига кетмади, Яхшибоевнинг ёнида қолди. Каттакон хонада эрталабга қадар гурунглашиб чиқдилар.

...Эшик секин чертилди. Яхшибоев бир зум ўйланиб қолди: нима қилсин, ётиб-ихраниб қарши олсинми ёки ўзи бориб очсинми?

— Кираверинг, Зоҳид укажон! — деб овоз берди. Овози дадилроқ эшитилгани учун, ортиқ ўринда ётишини маънисиз билди. Турраб, тўшакни сал тартибга келтирди, ҳалатини эгнига илиб, белбогини боғлади.

Палатага кирган киши Зоҳид эмас, бадантарбиячи жувон Анбар экан.

— Э, сизмисиз...

— Ҳа, бошқа бирор аёлни кутяпсизми? — дея ёлғондакам қовоқ уйди Анбар. — Шошмай туринг, янгамларга чақаман.

Яхшибоевнинг кўнгли гаш бўлди. Ич-ичига қулоқ тутди. Сездики, жувоннинг оҳанги Мұҳсинани эслатга-

ни ёқмабди. Умуман, Мұғсинахи эслагиси йүқ, оилани ҳам ўйламоқчи әмас, майда-чуйда гаплар бу, ахир, олдинда йирик-йирик фоллар турганда битта фосиқ хотин билан оқпадар фарзандларга бало борми!..

Анбар гүё бир нарсани туйқусдан эслагандай тек қотди.

— «Ж’озе», — деди сал туриб. — Ёмонсиз, Назар Яхшибоевич!..

Яхшибоев зўраки илжайди:

— Фарангидан мазамиз йўқроқ.

— Атирнинг номи шунаقا, — деб тушунтириди Анбар. — «Ж’озе» — мен рози дегани, Назар Яхшибоевич. Роса сепган экан меҳмонингиз.

— Э!.. — деб қўл силтади Яхшибоев. — Анави галварс Раҳматов боламнинг иши бу, энди исириқ тутатиб бермаса бўлмайди. Нодонлар кўп дунёда, Анбар отин... Шошманг, нима дедингиз номини?.. «Мен рози»?.. Ким рози, Анбар отин? Нимага рози? Раҳматов розими ёки мен?..

— Билмасам, — деб кулди Анбар. — Чамамда, иккowingизга ҳам унча ярашмайди. Менинг билишимча, бу атирни фақат аёллар ва фақат тунда суртишади. Таомили шу...

Яхшибоев аввалига ҳангу манг бўлиб қолди. Сўнг тиззаларига щапатилаб баралла кула бошлиди:

— Оббо Раҳматов! Оббо энаси бузуқ!..

Кулаётган асносида ичкарига Зоҳид кирганини пайқамади. Пайқаганида кеч эди — ҳадеганда ўзини йигиб ололмади. Боз устига, қуриб кетмагур Анбар ҳам шарақлаб куляпти. Бир қўлида гул, бир қўлида юпқа жилд туттан хушқад йигит нариги хонада сўз айтарга фурсати имкон тополмай турибди.

— Э укажон! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Келинг, укажон! Хабарингиз етиб, мана, отдай бўп қолдим, гижинглаб турибман, бу ёги, мана, Анбар отин ҳам «Мен рози» деяпти!..

Зоҳид ночор жилмайди. Анбарга қараб тавозе билан бош иргади. Аёл қулоқларигача қизариб кетди.

— Назар Яхшибоевич! — деб хитоб қилди. — Туҳмат бу!..

— Албатта туҳмат, — деди Яхшибоев. — Манави навқирон йигитларга шунаقا лоф қилиб турмасак бўлмайди-да, Анбар отин. Қани, бери келинг, Зоҳиджон, келинг, бир ўпай!..

Зоҳид, каттакон воҳанинг бошлиғи, камтарин-у, лекин салобатли йигит, юрак бетламай келиб пинжига кирди унинг. Яхшибоев маҳкам қучди, атай маҳкам қучди, билак мушаклари таранг тортилганида зўриқиши сезмади, аксинча, қониқиши туйдики, бу забардаст йигитлар ҳам Яхшибоев чолнинг бардамлигини кўриб қўйсин!..

— Кўп яхши йигитсиз-да, жоним, — деди Зоҳиднинг қулогига. — Рост, сизни соғинган эканман, бошим осмонга етди, аммо-лекин...

— Балонинг ўқидаи экансиз-у, менинг бекорга овора бўлганимни, — деди Зоҳид. — Бурга тепганга ҳеч ўхшамайсиз, Назар ака.

Яхшибоев Анбарга ялт этиб қаради. Анбар буни «кет, халал берма» маъносида тушунди, секин сиргалиб хонадан чиқди.

Дарвоқе, унда айб йўқ, деб ўйлади Яхшибоев, Ошно билан Зоҳиднинг уйқаш сўзлашини мендан ўзга шайтон сезмаган...

— Анбар отин, кейинроқ келарсиз! — деб хитоб қилди Яхшибоев нариги хонага қараб. — Айбим бўйнимда — сизга неча кундирки бевафолик қиляпман!..

— Балосиз, Назар ака! — деди Зоҳид. — Дўхтир аёлларни ҳам ром қилиб олибсиз.

— Бошқа иложимиз йўқ, укажон, — деди Яхшибоев. — Қани, ўтиринг, жичча гурунг беринг, шаҳрингиз қалай, кайфияти, ҳолати, майшати?..

Зоҳид курси қўйиб ўтирди.

— Йўқ, аввал сиздан сўраймиз, Назар ака, — деди кулиб. — Шундай қилиб, чиройли дўхтир хотинлар билан дон олишиб ётибман, денг?..

— Албатта-да! — деди Яхшибоев бирдан гуппилиги тутиб. — Кўринг, ҳавас қилинг, укажон!..

— Ҳавас ҳам гапми, ҳасад қиляпман, Назар ака, — деди Зоҳид. — Отамиз исмимни билиб қўйган экан, аёл зотига ботиниброқ қаролмайман...

— Бэ, қўйсангиз-чи укажон, — деди Яхшибоев. — Одам ишонадиган гапни гапирсангиз-чи?

— Ростини айтами? — Зоҳид кутилмаганда жиддийлашди. — Буни фақат сизга айтаман, Назар ака. Битта-яримтасига қўнглим суст кетган пайтлар ҳам бўлган, лекин мансаб қургурдан айрилишдан қўрқаман.

— Муҳаббат — энг катта мансаб, муҳаббат — энг зўр эътиқод, — деди Яхшибоев андак жўшиб. — Сабаб-

ки, муҳаббатга чалинган одам ёмонликка қўл уролмайди. Ана шундай ажойиб нарса — муҳаббат!..

— Энди, сиз шоир одамсиз-да, Назар ака, — деб илжайди Зоҳид. — Мен ерда юрган жўн амалдорман. Баъзида қанот бойлаб учгим келади-ю, лекин иложим йўқ.

— Эзма бўп қолибсиз, укажон, — деди Яхшибоев. — Қисқароқ гапиринг, умрингизда бирор марта росмана ошиқ бўлганмисиз?

— Бир эмас, икки марта ошиқ бўлганман, Назар ака.

— Хўш?

— Э, ярамни тирнаманг, Назар ака!..

— Оббо! — деб кулди Яхшибоев. — Билсангиз, ука, агар менга қолса эди, мансабини тузуккина эплаб турган одамларни қўққисдан бир йил ёки икки йилга ишдан бўшатиб ташлардим, сабабини айтиб ўтирасдим, кейин яна бирдан мансабга тайин этардим, аввалгисига эмас, ундан ҳам баландробигига...

— Тушунмадим, Назар ака...

— Албатта тушунмайсиз-да, укажон. Сиз мансабга ўрганиб қолгансиз. Гўё сизга шу амал отамерос қилиб берилгандай. Агар бир-икки йил бекорчи бўлиб юрсангиз эди, ана ўшанда кимнинг ким эканини аниқ билиб олардингиз, кейин, мен сизни баландроқ мансабга тайин этганимдан кейин, bemalol ва ҳалол ишлаб кетардингиз.

— Маъқул гап, — деди Зоҳид. — Мен буни ўйламаган эканман.

— Хўш, унда нимани ўйладингиз? Қуруқ мансабнинг ўзиними?

— Ростини айтами?

— Ие, бу нима деганингиз? — деди Яхшибоев сал аччигланиб. — Рост гапириш — бурчингиз эмасми? Қўйинг, ука, паластинкани алмаштирайлик, мансабингиз — ўзингизга ҳадя, бояги гапдан келинг... Нимани гапирудвик?..

— Аёлларни айтувдингиз, Назар ака. Мен иккитасига кўнгил берганимни айтувдим.

— Балли!.. Ана шундан гапиринг.

— Гапирадиган жойи йўқ, Назар ака. Аёллар бобида омадим чопмаган менинг. Эҳтимолки, омадим юришган ҳам бўларди, лекин кўнгилдаги ҳадик бисёр эди. Шўрим қурсин менинг, Назар ака, умрим бино бўлиб иккитагина аёлга кўнгил қўйганман, умидвор ҳам бўл-

ганман, лекин шубҳам тарқамаган... Шубҳам икки галҳам рост чиққан, Назар ака. Шубҳа қилиб, уларнинг дафтарчаларини варақлаб кўрганман, ҳар икки дафтарчадан ҳам Ёшулининг махфий телефон номерлари чиқиб қолган.

Яхшибоев бирдан жонланди. Каравотдан туриб, курсига ўтди. Зоҳид курсисини унга томон буриб ўтириди.

— Ўит! — деб гудранди. — Қасди бор экан-да?

— Бошдан қасди бор, Назар ака. Мен унинг қўлида ишлаганман, нодонлигини биламан. Шуни у сезади. Ёмон ишларини ҳам биламан. Қўлидан келса, тегирмонга солиб туюрди, хайриятки, сизга ўхшаган ҳоммийларим бор...

Яхшибоев хўшомадни билмаганга олди. Бор вужуди қулоққа айланиб, курсини Зоҳидга яқинроқ сурди:

— Хўш-хўш укажон, тушунарлироқ қилиб гапирингчи?..

Зоҳид бир муддат сукут қилди, сўнг умидсиз қўл силтади:

— Бас келиш қийин, Назар ака, нуфузи зўр унинг.

— Олдиндан таслим бўляпсиз, укажон, ярашмайди. Курashiш керак.

— Мен курашолмайман, — деди Зоҳид. — Лекин сизга айтаман, керак бўлса гувоҳларни рўпара ҳам қиласман... Бизнинг одамлар саҳрода галати бир карвонни тутишди, Назар ака. Учта зўр машина, одамлари қуролланган. Хайриятки, қон тўкилмади. Бизнинг одамлар устун келди. Тинтилганда ярим миллион пул чиқди. Шуниси шубҳали кўринди — бор-йўғи ярим миллион учун карвон юргизиш шарт эмасди. Йириги машиналарнинг бензин соладиган бакида экан. Нақ беш пуд тилла. Ёшулининг ота юртига борадиган йўлни биласиз, бизнинг воҳадан ўтади.

— Бўйнига қўёлдингизми?

— Қаёқда! Ёшули мен билан ҳамон кулиб сўрасади. Лекин кичкина бир деталчаси бор, Назар ака. Карвон қўлга тушгандан кейин бирор ой ҳам ўтмай, Ёшули бошқараётган воҳа билан унинг ота юрти орасида самолёт рейси очилди. Воҳалар тарихан бир-биридан йироқ, аввалдан борди-келди қилмаган, қуда-андачиликлар йўқ, самолётлар бўш қатнайди ҳисоб...

— Карвон аҳли қайда?

— Ҳозирча турмада. Сўроқ давом этяпти. Бирортаси ҳам бўйнига олмаяпти. Кўп чўзилади ҳали. Мажбусларнинг ёнига одам қўймаяпмиз, лекин турма хизмат-

чиларига ишониб бўлмайди, икки ўртада хат-пат ташишлари тайин.

— Аҳволингиз оғир экан, укажон.

— Секинроқ айтасиз, Назар ака! Ёшули — маккор, мени эзib ташлаши мумкин... Шунга, атай сизга сигиниб келдим...

Яхшибоев ўйланиб қолди. Зоҳид жудаям содда эмас. Беш йил бурун кўзларини шифтга қадаб меъморлигу санъатдан гапирган серзавқ йигитта ўхшамайди. Кўнглида ҳадиги бор. Сирини менга ошкор этгани сал тушиликсиз. Ошнога айтса тузук эди. Ё унга ишонмайдими? Ёинки, Ошнони Яхшибоев қўгиричоқ қилиб ўйнатади, деб хаёл қиласиди бу?..

— Сизни културний йигит деб юардим, — дея таъна қилди. — Биринчидан, мен авлиё эмасман, укажон, токи сиз сигиниб келсангиз. Иккинчидан, мана, касалхонада ётибман, ичим пўкроқ. Таянч туттанингиз менинг ўзимга маъқул кўринмайди, укажон.

— Қайга борай бўлмаса? — деди Зоҳид, руҳи тушиб.

— Ёшулидан муттаҳамлик жойингиз йўқми?

— Йўқ, Назар ака, бу ёғидан кўнглим тўқ.

— Заифроқ жойингизни топиб туйқусдан мушт тушириб қолса-чи? Жигарингиз эзилмайдими?

— Қўрқаман, Назар ака.

— Ҳа, балли, энди ўзингизга келдингиз. Ёмонсиз, укажон, қариган чогимда аждарҳонинг комига рўпара қиляпсиз. Нима, чол кишининг жони жоң эмас эканми!..

Зоҳид писиб қолди. Яхшибоев унинг аҳволидан завқланди, ёйилиброқ кулади:

— Битта сассиқ чол кам бўлса кам-да, а?..

— Йўт-э...

Яхшибоев ўрнидан турди. Дераза ёнига борди. Бог тарафдан салқин шабада эсаёттан экан. Пасттага қараб, фаррош хотинлар яккам-дуккам хазонларни супуриб юрганини кўрди.

— Сиз менга ортиқча тош қўйиб юбордингиз, укажон, — деди ортига қайрилиб.

Зоҳид жойидан турди, хона ўртасида қўл қовуштириб тек қотди.

— Бекорга овора бўлганингиз қолди, — дея давом этди Яхшибоев. — Атай одам ёллаб, мени касалхонада ортиқча ушлаб туриш шарт эмасди.

Зоҳид қизарди. Қизаргани Яхшибоевга маъқул тушди.

— Санъатдан лоф урасиз-у, тутган йўлларингиз анави тўнка Ёшулиниг йўлидан фарқ қилмайди, — дей боз давом этди Яхшибоев. — Биргина хира пашша пайдо бўлиб, ҳафта тугал тинчлик бермади. Совга-салом ташийвериб жонимдан безор қилди. Ўзимча, кимнингдир менда ёмон қасди бор, манави турқи совуқни юбориб, ажалимдан беш кун бурун ўлдирмоқчи, деб ўйладим.

— Узр, — деб гудранди Зоҳид. — Мен унга, хира пашша бўл, деб айтганим йўқ, ҳолларини сўраб тур, деб тайинлаганман.

— Ҳол сўрарга кимни юборишни ҳам билиш керакда, укажон! — деб газабланди Яхшибоев. — Бориб турган йўлтўсар-ку юборган элчинингиз! Қаттиқ уйланиб қолдим, укажон. Сиздаям иккита юз борга ўхшайди. Бири — ўша мен билган санъату назокатта мойил йигит, униси — анави элчининг эгаси... тил бормайди-ю, айтарга мажбурман... хушомадгўй, ялоқи бир кимса!.. Боз устига, савдогар кимса! Хўш, бу ерда атир савдосини ташкил эттан ким? Сизми?

Зоҳиднинг кўзлари ҳайратдан катта-катта очилди. Хайрият, деб ўлади Яхшибоев, буниси моякбардорларнинг иши экан. Лекин топшириқ-чи, топшириқ буники эмасми? Лоақал шаъма қилган чиқар?..

— Ўлимдан хабарим бор, лекин... — деб гап бошлиди Зоҳид.

— Ишонаман, — деб тўнгиллади Яхшибоев унинг сўзини бўлиб. — Нодонга иш буюр, ортидан ўзинг югр.

— Мен у нодонни... ҳали мен... онасини кўрсатаман, Назар aka!

— Ана бу ишингиз — гирт бемаънилик! — деб бош чайқади Яхшибоев. — Сизга ҳеч ярашмайди, укажон.

— Қизишибман, Назар aka.

— Қизишиманг, укажон. Доим совуқкон бўлинг. Худди илондай. Айтишларича, илоннинг қони совуқ бўлармиш.

Зоҳид илкис қаради. Ёқтирмади ташбеҳни. Яхшибоевнинг кўнглига гайри бир ваҳм ораладики, э овсар, ким билан гаплашаёттанингни биласанми ўзи? Аждарҳонинг катта-кичиғи бўлмайди, ҳалимдай эшилиб тургани билан, буям ўзича бир воҳанинг эгаси. Сал эҳтиёт бўл. Буларнинг бирига ҳам ишониб бўлмайди, ҳаттоқи манавиндай сифиниб келганларига ҳам ишониш қийин, негаки, сифинмоқ — таъма демак, таъма эса — озгина хўрланмоқ

демак, агарда дунёнинг ишлари чаппасига кетса, айтайлик, Ошнонинг гали битса-да бу йигит унинг ўрига ўтса... ўшанда ҳозиргидай хўрланганию бояги совуқ ташбеҳни эсламайди деб ким кафолат беради? Ёшулли бунга бекордан-бекорга «Ворис» дэя лақаб қўймагандир?.. Неча йилдирки, чет-чақада биқиниб олиб, Ошнонинг гали қачон тугашидан фол очишади. Ёшларга йўл бермаяпти, деб минғирлашлар ҳам бошланди. Хўш, фолнинг зўри энди кимнинг чекига тушади?

Ишқилиб, Зоҳиднинг номзоди ёдда тургани маъқул. Бу йигит сиртдан қараганда камтарину камсуқум, лекин кўнгли тубида бошқачароқ орзулар ниш ураётган эрса-чи?.. Кети тоза бўлса бас-да. Бугун от устида турган Ошнонинг шохи борми? Ахир, уям вақтида Зоҳидга ўшаган жўнроқ амалдор эди-да!..

Ўзгача манзират қилди Зоҳидга. Гўё у эрта-индин ҳумо қушини бошига қўндириб оладигандай, иззатини жойига қўйди: «элчи» келтирган неъматлардан тўкин дастурхон ясади, ҳамшира қизларга чой буюрди, гап орасида ҳазиллашмоқни ҳам унутмади, бизники шу, оқсоқол, ўзиникини ўзига едирамиз.

Зоҳид одоб билан бош эгиб турди, сўнг секин эътиroz қилдики, оқсоқоллик — сизга тан, Назар Яхшибоевич, менга қолса, боз яна «укажон» деб атаганингиз маъқул.

— Эрта-индин кўтарилиб кетсангиз, кейин нима қиласиз? — деб кулди Яхшибоев.

— Сизсиз қайгаям кўтарилемиз, Назар ака! Пастми, баландми, бошимизда муқаррар ўзингиз бўлажаксиз!

— Ваъда — ёмон нарса, укажон. Кейин афсус қилиб юрасиз.

— Ҳеч-да. Устоз шогирдга оғирлик қилган пайтини эшитганим йўқ. Боз айтибдиларки, қари билганни пари билмас. Агар бир қошиқ қонимдан ўтсангиз, шогирда сифатида озгина эрқалик қилсан...

— Совға-салом бўлса керакмас, — деди Яхшибоев ҳуркиброқ. — Шусиз ҳам ошириб юбордингиз.

— Бошқача нарса, Назар ака, кўриб хурсанд бўласиз.

Зоҳид йўлакка чиқадиган эшикни очиб овоз берди,

— Кутялмиз, ўртоқ Дўстов!

Буйруққа маҳтал бўлиб турган экан чоги, элликларни қоралаган мўйдор киши устига оқ мато ташланган

огиргина бир юкни палатага олиб кирди. Зоҳид бурчакка курси сурди — юк ўшанга қўйилди. Сўнг юкчи Яхшибоевга таъзим бажо келтириб, соғлиқ тилаб, се-кин тисланиб чиқиб кетди.

— Баадаб, баадаб, — деб кулди Яхшибоев, — бу, дейман, укажон, маҳсус мактабингиз борга ўхшайди.

— Улар-ку баадаб, лекин мен ўзим беадабман, — деди Зоҳид бурчакда, оқ мато ташланган юк олдида туриб. — Беадаблик қилиб, бир ёги азбаройи муҳаббатим зўрлигидан... шу ишга қўл урувдим. Асли — сиздан, жиндак хизмати — биздан, хуллас, агар малол кўрмасангиз, кичкинагина бюстингизни опкелувдим...

Юзига сирлироқ тус бериб, кўзбойлогичдай илдам бир ҳаракат билан юк устидаги матони кўтарди. Яхшибоев бир муддат лол бўлиб қолди. Айтарга сўз тополмади. Бориб, Зоҳидни бағрига босди.

— Асли рухсатингиз керак эди, — деди Зоҳид салгина қимтиниб. — Лекин сизнинг камтарлигинизни билганим учун, сал бебошлиқ қилиб... беруҳсат...

— Ўхшабди, — деди Яхшибоев, сўнг, гарчи кўнглида катта ўзгариш рўй бермаган эрса-да, оҳиста хўрсинмоқни лозим топди. — Қўлингиз дард кўрмасин, иним.

— Энди, устозларнинг сиймолари ёд бўлиб кетган-да...

— Раҳмат, Зоҳиджон. Ўзи шунача бир ҳайкалча керак эди. Насиб этса, гўримга қўйдирман буни. Атай васият қиласман ҳали. Йўғ-э, васият тузиб қўйилувди, балки алоҳида бир модда илова қиласман...

— Э, қўйинг-э, оқсоқол, — деди Зоҳид норози бўлиб. — Лоақал музейга деб айтинг!

— Хай, майли, музейга бўлса — музейга-да, — деди Яхшибоев. — Асли сиз мансаб учун эмас, санъат учун тугилгансиз, укажон. Ҳалиям шу машмашали ишни ташланг.

— Озгина қолди, оқсоқол. Бир-икки йил ишлаб берайлик, кейин албатта санъатга ўтамиш.

— Озгина қолди? Худди пора йигаёттан одамга ўхшаб гапирасиз! — деб кулди Яхшибоев. — Оббо Зоҳид укам-э, оббо санъаткор-э! Шундай ажойиб юракни қайси кўкракда олиб юрасиз, а? Қандай сиғдирасиз?.. Қаранг, кўзларини қаранг Яхшибоевнинг!.. Ўхшабди-я? Қошлари-чи? Аммо-лекин сал ёшартириб юборибсиз қирчангি чолни! Буниси — минус.

— Бизга — минус, сизга — плюс, — деди Зоҳид. — Осон кўчди лекин, Назар ака. Устахонамни кўргансиз.

Аввалроқ улуг оқсоқоллардан бирининг портретини яратган эдим, эсингиздами?.. У киши билан иккингиз анча ўхшаб кетаркансиз. Айниқса, қошу кўз бобида!..

Яҳшибоев ҳайкалчага ботинмайгина қўл тегиздию ўшал заҳоти тортиб оди. Мисоли бармоқлари куйгандаи бўлди: ажаб, мисоли жони танидан сизиб чиқиб, совуқ маъданга ўтиб кетаёттандай эди!.. Иримчи эмасди-ю, субҳонолло айтирига бир баҳя қолди.

Чўчиганини сездирмаслик учун зўраки илжайди:

— Бўрданми бу, укажон?

— Бронзадан, Назар Яҳшибоевич. Қолипи тайёр туриди. Хоҳлаганча нусха олишингиз мумкин.

— Биринж, дeng, азизим, биринж. Эсингизда борми, достонларимиздаги баҳодирларимиз юз ботмон биринждан ясалган гурзиларини кўтариб юришади?..

— Тил бобида нўноқмиз, устоз. Лекин достонлар ёдда бордай. Зап баҳодирларимиз ўтган-да!..

Яҳшибоев Зоҳиднинг завқини тушунолмади, ҳаттоқи гаши келди, бояги аҳдини унугтиб, чақиб оди:

— Авваллари баҳодирларимиз биринжни жангта кўтариб кирган бўлсалар, эндиgi баҳодирларимиз биринждан хушомад кўтариб юришади!

— Бошқа на илож бор, — деб қувлик қилди Зоҳид. — Бугунги кунда уруш тарғиботи учун жазо белгиланган, Назар Яҳшибоевич. Қолаберса, сизу бизнинг чин эҳтиромни хушомаддан ажратишга қурбимиз етар?..

— Юқтирумайсиз-а! — деб кўз қисди Яҳшибоев. Юмшади, ёйилиброқ кулди. — Сизга ишонаман, укажон, кўпинча рост гапирасиз.

— Агар ростига кўчсак, биргина илтимосимиз ҳам бор...

Яҳшибоев сергакланди. Шуни кутган эди. Тортиқ бўрдан бўлса ҳам бир нави эди, лекин атай қолип ясатиб, атай биринждан қўйганидан кейин... изидан бирор илтимос бўлмоги ҳам тайин эди-да, ахир. Лекин қўлдан келармикан? Тағин бу ҳайкалтарош арбоб тошлини сал оғирроқ қўйиб юборган бўлса-чи? Ҳол келмасдан, зўриқиб, ажалдан беш кун бурун ўлиб кетсан-чи?

— Хўш, укажон?...

— Бу ёги росмана хушомаднинг ўзгинаси, Назар ака. Ожизлигимни сизга сездирмаслигим керак эди, лекин — начора... Ҳайкал ёлғиз эмас...

— Икки нусхами?

— Бутунлай бошқа нусха.

— Каттанинг ҳайкалими?

Зоҳид сал иккиланиброқ турди, сўнг кўзларини юмиб тасдиқлаган бўлди, сўнг чапини қисиброқ буткул сунъий, ўзига ярашмайдиган шанги овозда кулди:

— Миноранинг суратидан биттасини опкелувдим, устоз.

Яхшибоев унинг аҳволини тушунди — кейинги сўзлар деворларнинг қулогига айтиляпти, токи деворлар кейинчалик тилга киргудай бўлса, ёлғон гувоҳлик берсинг.

— Ортиқча ташвиш орттириб юрасиз-да, укажон, — деди Яхшибоев ҳам кўз қисиб, гўё ўзи ҳам деворлардан чўчиғандай бўлиб. — Обрули-эътиборли йигитсиз, бирордан камлик жойингиз йўқ. Лекин, мени кечиринг-у, сиздек тўқис укаларимиз бўртиқ жойдан кемтик ахтариб юрадиганга ўхшайсизлар. Бозам билмадим, балки ақлим сусайгандир менинг...

— Кўнгил учун-да, устоз, — деди Зоҳид сал дадиллашиб. — Азбаройи кўнгил учун.

— Манавиниси, — Яхшибоев курсида турган бюостга ишора қилди, — анавинисига илова экан-да, яъни ким, минора сувратига?

— Шундай дейишингизни билардим, — деди Зоҳид оғриниб. — Майли, нима деб ўйласангиз ўйланг, лекин менга ёрдам беринг.

— Жиддийроқ баҳона топиб келгандирсиз?

— Баҳона йўқ. Бўлса эди, ёнингизга сигиниб келмасдим.

Яхшибоев танг аҳволда қолди. Зоҳиднинг илтимосини тугал англади, ёқтирамади, лекин... Эсладики, кўп йиллар бурун, ҳали ўсмир эканида, укасининг баданига тепки тошиб оғирлашиб қолганида, энасига қўшилиб қайсиdir пиру авлиёнинг мозорига борувди. Отасининг пичоги билан товуқни сўйиб, авлиёнинг гўрига қонини оқиза туриб, энасининг илтижосини эшитувди: дард билан келдим, пирим, дард бўлмаса келмасидим, кенжатоим касал, тузалса яна келаман...

Укаси тузалиб кетувди-ю, лекин энаси савдолашганини унутиб, авлиёнинг қабрига қайтиб бормаган эди.

Йўқ, бу гал бошқачароқ. Бу гал томошабин бўлиб туриш қийин. Шунчаки савдомас бу; далоллик қилиш керак, ҳатто ундан ҳам баттарроқ — қўшмачилик!

Ягона юпанч шуки, Ошнонинг турқини томоша қилиш мумкин. Зўр томоша бўлади лекин — бир ҳайкалчага қарайсан, бир ҳайкалчанинг аслига. Бири тек турари, униси эса — сенинг гувоҳ эканингни хушламай

безовта. Қисинади, гижинади, ажабмаски, аламидан депсиниб ҳам юборса! Наҳотки, Зоҳид шуни тушунмаса? Шундай закий йигит-а?!

— Айтинг, — деди Зоҳидга, — либосни келтиришсин.

Зоҳид топшириқ бергали ошигич чиқиши билан пиқ этиб кулиб юборди: ўла-а, Яхшибоев, қайдан ўргандинг киборликни, нақ граф бўлиб кет-э! Либосни келтиринг, уловни ҳозирланг, машварат жам бўлсин! Шундай фармон бериларди чоги?..

Ошнонинг дала ҳовлиси кенгу мўл, баҳаво, хўб сарнжом эди: боғни қуршаб-тегралаб турган ар-ар тераклару пойларига тангача офтоб тушмайдиган баланд чинорлар, улардан-да келбатли тўрт-беш жўка; қизгиш қумли йўлаклар четига батартиб экилган арчалар — тўқ яшил, оч яшил, токи кумушранг хилигача; қирғогига шагал тўшалган икки серсув ариқ, ҳар ариқ йўлида биттадан ҳовуз, гирдларига мажнунтоллар салом бериб турибди; ҳар эллик қадамда биттадан шийпонча, турфа шаклда — думалоқ, тўрткунжак, олти кунжак ва ҳоказо, барининг-да теграси очик, устига рангдор шифер қопланган; энг ўртада — атиргуллар йил ҳисобидан охирги бор қийғос гуллаёттан очик саҳнда — оппоқ бир бино, катта ҳам, кичик ҳам эмас, ҳашами ҳам ўртача — Ошнонинг камттарлигидан нишона.

Миниб келган машиналари сиртда — махсус жойда қолди. Ўзлари соқчиларга ҳужжат кўрсатиб ичкари кирдилар. Дастреб кўрганлари — ўнг қўлдаги симтўр билан тўсилган майдончада шўх-шодон қийқириб чавгон ўйнаб юрган ўн чогли йигит-қиз бўлди. Бари кўркам эди бу ёшларнинг, бари дўркун, баданлари оқ, юзлари силлиқ, гарчи қийқириб юрсалар-да, қиёфалирида недир сиполик — Ошнодан улги бордай. Неваралари, деб ўйлади Яхшибоев, шу борада андак хато қилган ошнамиз, улуғ одамлар асли бефарзанд бўлгани маъқулоқ, ўшанда ўзингни элга тўлароқ баҳш этасан, зурёдларни ўйлаб, зурёдларга тақдирлар яратиб овора бўлмайсан, пировард, сендан жилов кетган пайтларда манавиларни бирор хўрлаб ҳам юрмайди...

Э, тарозиси бор-да бу дунёнинг!

Қизгиш қумли йўлакдан боратуриб бир-икки боғбонни, бир-икки гулчини, аравача минган бир-икки гўдагу аравача сурган ёшгина оналарни ҳам учратишиди. Тинчдай эди бу олам. Кўринган одамларнинг барчаси осо-

йиш, юзларида ҳадик йўқ, ариқнинг шовқини демасанг, ҳамма ёқ — осуда, тинч, гулусиз.

Муяссар хонимнинг ҳам кайфияти тузук экан — ёзги ошхона ёнида қаршилади, ичкари бошлади. Доимо таҳт турадиган тўкин дастурхон юзидағи докани олиб, манзират қилди. Иссик нон келди — ўзи синдириди. Самоварнинг симини токка тиқди, у ҳам иссиқ турган экан, бирпасда қайнади, ўзи дамлаб, ўзи қуиди. Жуда одми эди Муяссар хоним — эгнида чит кўйлагу қишлоқ аёллари киядиган бежогсиз нимча, бўёқсиз, тақин-чоқсиз (лоақал бирорта балдоги бўлса қани), гоят камтарин, гоят камсуқум. Дарвоқе, ҳол сўради. Аввалига Мұҳсина хонимнинг соғлигини суриштирди, кейин Яхшибоевнинг ўзига ҳам озгина далда берди:

— Сизга ярашмайди, Назар ака, эшитдим, девдай одам «тобим қочди» деб дўхтирларни лақиллатаёттан экансиз.

— Дев ҳам қарир экан, Муяссархон.

— Ундай деманг, Назар ака, сиз шундай дегандан кейин Мұҳсина билан менинг ҳам ёшимиз билиниб қолади.

— Йў-йў! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Асло, Муяссархон! Дев қарийди, лекин парилар қаримайди!..

Лутф Муяссар хонимга ёқди. Бармогини дўлайтиб, Яхшибоевга ширин «дўқ» қилдики, Яхшибоевнинг кўнглига бу нарса таскин берди: демак, бу улуғ рўзгорда ҳамон тўқислик ҳукмрон экан, бизнинг кемтикларимиз ҳам битиб кетажак.

— Шунчаки реймўнт, — деб кулди Яхшибоев сўзни атай бузиб. — Ичида озгина эркалиги ҳам бор.

— Кейинги пайтларда эркалигиниз ошиб боряпти, Назар ака, — деди Муяссар хоним, сўнг, Зоҳидга бир қур қараб олиб, хижолатомуз сўради: — Уқамизни илгари кўргандайман?..

— Кўргансиз, — деди Яхшибоев. — Оқсоқолнинг содиқ шогирдларидан.

— Хуш кепсиз, — Муяссар хоним Зоҳидга атаб табассум қилди. — Ҳа-я, кўрганим рост, исмингиз... исмингиз тилимнинг учида турибди...

— Исмим — Зоҳид.

— Бу, келинниям опкелавермабсиз-да, Зоҳиджон? Эсингиздан чиқмасин, янаги гал албатта опкелинг.

— Қуллуқ, янгамулло.

— Э, бу ёги қандоқ бўлди, Назар ака, — деб ҳазиллашди Муяссар хоним. — У ёқда Раънохон синглим

динга қарши курашиб ётса-ю, укамиз мени «мулла» деб атаса?..

— Сир шу ерда қолади, Муяссархон, — деди Яхшибоев.

Яйраб бораётганини сезди. Муяссар хоним зукко хотин эди. Олиймақом давраларнинг ҳадисини олган; эри улуғ мансабдор бўлмаса эди, ташки ишлар министри қилиб тайинланса ҳам бўлаверарди.

— Касал ётган жойимдан туриб келдим, — деди Яхшибоев бошини ҳам қилиб. — Кўнглим безовта бўлаверди. Ҳамроҳсиз кўчага чиқишим ҳам қийин, хайриятки, қадрдон укамиз Зоҳиджонни худо етказди, шу кишини паноҳ тутиб, зора ийқилган жойимда суюса, деб...

— Тузалиб кетасиз, Назар ака.

— Умидим бор, Муяссархон. Аммо гап касалликда эмас. Бир гуноҳ қилиб қўйдимки, бу дардим ҳаммасидан ҳам оғирроқ. Касаллик асоратими, мен галварсдан хабар олгали боргандарида... сал ҳаддан ошибман... Шунга, бир қошиқ қонимни сўраб олай деб атай ҳузурингизга келдим, билингки, қолган-қутган жоним сизнинг кўлингизда.

Яхшибоев сўзларни сал бетартиб тизганини, керагидан ошиқ баландпарвоз оҳанг туттанини пайқади, лекин Муяссар хонимнинг хайриҳоҳлик билан тинглаганини кўриб озгина таскин топди. Демак, Ошно хафа бўлганини унугтан, унумаганида ҳам Муяссар хонимга ошкор этмаган, ичига ютган.

— Сизники — айб эмас, Назар ака, — деб юпатди Муяссар хоним. — Парво қимманг. Ахир, мен қанча озор етказмайин... воз кечиб кетолмайдилар-ку?..

— Энди, сиз — кўз очиб кўрган маҳбубалари бўласиз-да.

Муяссар хоним боз маъқуллаб бош иргади. Яхшибоев ичиде кулдики, соддаю гўл, сенга гал етгунча Ошнонинг кўзи бир-икки бор очилиб-юмилиб улгурган эди-я, хусусан, Мойра воқеаси, юздаги чандиқ... Қизиқ, чандиқни қандай изоҳ этган экан Муяссар хонимга? Мусичадай кукулашиб искашган пайтларида буям жим турмагандир, нозиккина бармоқлари ўша чандиқга теккандир, текканидан сўнг ажабланиб сўрагандир?..

— Мен фақир, гарчи болалиқда тепишиб ўсган эрсам-да, дилда қўрқувим бор, — дея давом этди. — Ўйлаганимки, кексалик зўр келган пайтда, танимга йиллар танга-танга бўлиб ёпишиб, нақ қари лаққага

айланган пайтимда... афвга лойиқ жойим қолдими-
кан?

— Лаққада танга бўлмайди чоги, Назар ака? — деб
илжайди Муяссар хоним.

— Ана холос! — деди Яхшибоев бош сараклаб. —
Мия суюлгани шу-да, Муяссархон. Афвга лойиқмас де-
ганим... энди, дўстлигимиз жуда эскириб кетдими, де-
ган хавфим бор-да. Яшириб нима қилдим.

— Бу борада мен ташвиш тортсам ярашади, — деб
кулди Муяссар хоним. — Айтадиларки, дўстнинг кекса-
си яхши, хотиннинг — ёшроги!

— Ажойиб! — деб хитоб қилди Яхшибоев. — Э,
бизлар ҳам юрибмиз-да сўзларни тўқишириб! Сизга
тeng келиш қийин, Муяссархон! Шунча заковат билан
яна камтарлик қилишингизга қойилман, аммо-лекин!

Мақтади Муяссар хонимни. Буюк аёлсиз, деди,
баъзида шуни ўйлаб жоним оғрийдики, сиз шундай зўр
талантни муҳаббатта алмаштиргингиз; боз ӯзимга тас-
кин бераманки, йўқ, у кишининг муҳаббатлари ҳам
талантлари қадар буюқ, муҳаббатлари кимсан Ошно-
миз тимсолида қадрини топгани янада соз; ўйлаб-ўйлаб,
ахийри айтаманки, Муяссар хоним — баҳтли аёл, ҳақи-
қий Шарқ аёли, бутун Шарқа она атаса арзидиган
аёл, Муяссар хонимнинг муборак тақдирларини қўзи-
мизга тўтиё этсак ҳам оз, бу тақдирга она ҳалқимиз,
яъниким, менга она, сизга эса фарзанд бўлмиш ҳалқ ўз
қалбида эҳтиромдан ҳайкал тикламиш!

— Баски, сиз талантингизни муҳаббатингизга қур-
бон этиб заррача ҳам янгишмагансиз! — деб тугатди
у мадхияни.

Муяссар хоним ийди, сал хижолат чекди, лекин
гапни бўлмади.

— Ёшим улуг-у, лекин мен ҳам сизга фарзандман,
Муяссар хоним, — деда баттар авж қилди Яхшибоев.

— Сиз билан Муҳсинахоннинг тақдирларингиз ҳам
чаккимас, — деди Муяссар хоним. — Ҳарнеки ҳавасга,
ҳавас ҳам гапми, ёппа тақлидга молик тақдир бу, На-
зар ака!

Зоҳид бир чеккада бош иргаб ўтирди. Эшиқдан
пешгир бойлаган бир аёл бош суқди-ю, ош сузарга
рухсат сўради.

— Баҳузур, — деди Яхшибоев қўксига қўлини бо-
сиб. — Мен парҳездаман, Муяссархон.

— Узр, янгамулло, — деди Зоҳид ҳам тилга кириб. —
Сизнинг қимматли вақтингизни олмайлик.

— Шундайми? — деди Муяссар хоним, ортиқча қистаб ўтирмасдан. — Унда болаларнинг ўзларига сузаверинг, Санталатхон.

Ошпаз аёл кетди. Зоҳид Яхшибоевга ялинганнамо боқди. Яхшибоев сездики, мұқаддима анча чўзилиб кетибди.

— Оқсоқолнинг ўзларини ҳам учратарман, деган умидда эдим, — деди у.

— У киши Бухорода, — деди Муяссар хоним. — Пахта ташвиши, Назар ақа. Кечқурун қайтсалар керак. Бирор хизмат бўлса, менга айтсангиз ҳам бўлаверади. Ё менга ишонмайсизми?

— Йўғ-э, одамни уялтирунг, Муяссархон. Асли ният — сизни зиёрат қилиш эди. Боз бир сабабки, укамиз Зоҳиджон узоқ йўл босиб келибди. Қўлларида гулдай ҳунари бор. Манманлик балоси қурсин, ёшим улуғлигини орқа қилиб, бу кишига биргина бюст зақаз қилувдим. Кўнглимдагидан ҳам зиёда ишлабдилар. Сиз ҳам бу укамизнинг санъатига баҳо берарсиз деб...

— Мен санъатшунос эмасман-ку, Назар ақа. Ўзингизга ёққан бўлса бас-да.

— Шундайку-я, лекин... Сазамни ўлдирманг, Муяссархон, сиз ҳам укамизнинг санъатини бир кўринг.

— Майли, — деди Муяссар хоним. Овозидан сал инжигани сезилди.

— Дастёрлардан бирини юборсангиз, — деб илтимос қилди Яхшибоев. — Ўзимиз опкиролмадик, ўнгайсизроқ туюлди.

— Тўгри ўйлабсиз, — деди Муяссар хоним, сўнг стол тагига қўл чўзиб, тугмачани босди. Эшиқда булар боя йўлда учраттан гулчилардан бири пайдо бўлди.

— Ўзингиз бирга борасизми? — деб сўради Муяссар хоним Зоҳиддан.

— Энди, бу укамиз ҳам оқбилак бўлиб ўрганиб қолган, — деб илжайди Яхшибоев. — Бу киши калитни берсалар-да, гулчи укамизнинг ўзлари опкесалар. Багажниқда турибди. Синдиримай опкелсинлар.

Зоҳид калитни берди.

Ошнога аталган совға бирор қирқта чаноги оппоқ очилган сершоҳ гўза тупи бўлиб чиқди. Янги нав, деб тушунтириди Зоҳид, воҳамиз олимлари энди иш бошлиганиларида шахсан ўзлари фатво берган эдилар, мана, нафаслари зўр экан, кўнгилдагидан ҳам зиёда бир нав

яратилдики, биргина тупини узоқ йўлдан ҳаммамиз учун ҳурматли зотта атаб опкелдик.

Яхшибоев хитоб этди: офарин, Зоҳиджон, закий йигитсиз!

Муяссар хоним ҳам шоддигини яширолмади: ажо-йиб! Кўриб қувонадилар!

Зоҳид камтарона илжайиб айтдики, ҳурматли янгамулло, бу бир оддий гўза бўлгани билан олтиндан ҳам қиммат, шу боис, рамзий тарзда, гўза тути ўрнатилган чорбурчак тахтачани тилла рангига бўядик.

Яхшибоев тагин хитоб этди: қойил, Зоҳиджон, бу тарафини ҳам бопладингиз!

Муяссар хоним сўз қўшарга улгурмади — Зоҳид иккинчи қутини қўлига олди. Хижолатдаман, янгамулло, деди, рости, сал беадаблик бўляпти, Назар Яхшибоевични қалқон этиб олиб келганимнинг маъноси ҳам худди шунда. Начора, деб боягида камтару хоксорона илжайиб, бошқа чорам йўқ менинг, азиз сиймонгизни ўз қўлларим билан биринжга кўчирган эдим, рухсатингиз билан тақдим этсам.

Яхшибоев айни сониянинг тантанавор эканидан завқланди: бу сўзни ўзим ўргатганман, Муяссархон, б и р и н ж дегани нақадар чиройли сўз!

Муяссар хоним б и р и н ж сўзини тушунмас экан, бир зум лол бўлиб турди. Хайриятки, Зоҳид узоқ куттириб қўймади, қутидан кичкина ҳайкалчани олди. Буниси ҳам бист экан, буниси ҳам аслига ўхшаш, ўхшаш-у, сал ёшроқ қилиб ишланган.

— Войй! — деди Муяссар хоним. — Мен ўзимми?!

— Ўзингиз, — деди Яхшибоев, лекин ичида озгина ранжиидики, хотинлигига борди бу, загизонга ўхшаб, йилт этган нарсани кўрса чида буролмайди, ким айтади улуф давраларни кўрган деб!..

— Асли тиллодан ишлашим керак эди, янгамулло, — деди Зоҳид айбсиниброқ. — Шунга арзийсиз.

— Кўрсам бўладими? — гўё ботинмагандай сўради Муяссар хоним.

— Э, қизиқмисиз, янгамулло!.. — деб хитоб этди Зоҳид.

Одобли йигит эди у, ўзи узатмади, ҳайкалчани Яхшибоевнинг қўлига авайлаб қўйди-да, четидан ушлаб турди. Залворлигина экан. Биринж, деб ўйлади Яхшибоев, биринж дегани Менделеев оқсоқолнинг жадвалида бормиди ўзи?

— Эҳтиёт бўлинг, Муяссархон, — деди ҳайкалчани хонимга узатаётиб. — Оғиргина экан.

— Олти кило, — деди Зоҳид. — Мураккаб қотишма бу, янгамулло.

— Худбинлик қурсин, — деб илжайди Муяссар хоним. — Одамзод ўзига ўзи ёқади-да.

Шундай деб, гўё ёшгина қизалоқ қўғирчогини сүйиб эркалагандай, ҳайкалчанинг юзидан ўпди, бурнидан тишлади, секин, жуда секин, жуда авайлаб!.. Ёргуга ҳам тутиб кўрди, ҳатолиг топмади, мамнун бўлди!

Яҳшибоев билан Зоҳид илжайиб қараб туриши. Сўнг Муяссар хоним бирдан жиҳдий тортди, ҳайкалчани дастурхоннинг четига қўйиб, Яҳшибоевга юзланди:

— Сизга икки оғиз гапим бор, Назар ака.

Зоҳид тушунди, ташқарига йўналди. Яҳшибоев диққатини жам этиб, Муяссар хонимга тикилди. Зоҳид андозани кўпроқ юнонлардан олган, деб ўйлади, хонимнинг ёноқлари андак бўртганроқ, ёшлигида лўппиуз эди, кексайганда эт қочиб, суяклари бўртиброқ қолибди, аммо-лекин кўркамлиқдан ҳали-да бордай, йўқ, кўркамлик эмас, салобат бу, салобат ҳам эмас, бизнинг кўнглимиздаги жўнгина бир ҳадик, мабодо Муяссар хонимнинг ўрнида мен бўлсан ҳам, салобатимдан не-не отлар ҳуркиб ўларди!.. Нега энди Муяссар хонимнинг ўрнида бўларкан? Ошнонинг ўрнида! Муҳими — Ошнонинг ўрни. Муяссар хонимнинг ўрни — хотинлик, холос. Энди, сиз, ўртоқ Яҳшибоев, минг хоҳлаганингизда ҳам бу ўринга даъвогар бўлолмайсиз!..

Ўйлари ўзига нашъа қилди. Илжайди. Сергакланиб кўрдики, Муяссар хонимнинг юзида недир ташвиш, бояги қувноқлиги учиб кетгандай...

— Мени не балога рўбару этяпсиз, ўртоқ Яҳшибоев?

Яҳшибоев қуруқроқ оҳангга чалғиб, сўзларнинг маъносини дабдурустдан англамади. Тавозе билан илжайиб тураверди. Илжайгани Муяссар хонимга ўтиринқирамади.

— Мен бу совгани ололмайман, ўртоқ Яҳшибоев, — деди у овозини баландлатиб. — Устасига тўлайдиган пулим йўқ.

— Ташвиш тортманг. Устаси — Зоҳиджоннинг ўзи.

— Барибир ололмайман.

— Нега? Менгаям опкелувди, мен олдим-ку? Иззат қилиб келтирган буни, Муяссархон, олмасангиз хафа бўлади.

— Хафа бўлаверсин. Порага ўхшаб қоляпти бу, ўртоқ Яхшибоев.

— Йигит кишининг сазаси ўлмасин, Муяссархон. Болалардан бирорига совға қиласиз. Бошқа кимсанинг тасвири бўлса эдики, унда музейга элтиб берса бўларди, лекин сизу бизнинг бюстимизни у ёқда қўйиб бўлмайди — ҳар хил фикрлар туғилади. Ягона илож — олиш ва унутиш.

— Шундайку-я... — Муяссар хонимнинг овозида тараддуд зуҳур этди. — Мен олардим-у, лекин дўстингиз нима дер эканлар?..

— У кишига айтмайсиз — вассалом!

— Йўқ, — деди Муяссар хоним қатъий оҳангда. — Олмайман, ўртоқ Яхшибоев. Қандай олиб келган бўлсангиз, ўшандай даф қилинг. Анави гўзаниям, ҳайкалчаниям. Мехмонга тушунтиринг.

— Жилла қурса менинг сазамни ўлдирманг.

— Бас, ўртоқ Яхшибоев, — деди Муяссар хоним аччиқланиб. — Сизни энди кўраётганимиз йўқ.

Яхшибоев рад жавобидан бир ҳисса-ю, беписанд оҳангдан минг ҳисса оғринди.

Намунча, деб хаёл қилди, эркаклигидан айрилган амирнинг ягона хотинидай кескин гапиради-я! Энди кўраётганинг йўқ, лекин мен ҳам сени бугун кўриб турибманми? Ким эдинг ўзи сен? Жўн бир муҳаррирнинг ўзидан ҳам жўнроқ жиянчаси эдинг-да! Дарвоқе, раҳматли муҳаррир уччалик ҳам жўн эмасди. Унинг Ошнога дастлабки кезларда трампли н бўлгани рост. Лекин Ошно барибир Ошно-да, унинг қандай Ошно бўлгани муҳиммас, бугунги нуфузи ҳисоб, агар Ошно бўлмаса эди, ким билади, қайларда юрардинг кашанда режиссер хотин бўлиб — Ўртақўргон муздрамидами ёинки Ўртақўргон радиосидами?

Йўқ, бу ҳам, Ошно ҳам муҳиммас, ошни пиширган асли мен ўзим — Назар Яхшибоев бўламан. Капир буларнинг қўлига ўтиб, Ўртақўргон муздрамига «сургун» бўлиб, бирор икки-уч йил ўша ёқда донини териб юрган мусича ҳам мен ўзим — Назар Яхшибоев. Мусича эканманки, ҳалигача дастурхондан тушган увоқларни териб юрибман. Қўшмачининг жаззаси шу!..

Қаҳри келди Яхшибоевнинг.

— Келиной, — деди сўзга ургу бериб, — менинг хизматларимният биласизми?

Муяссар хоним сесканди. Юзи оқаринқиради.

— Намунча идда? — деди. — Ҳаддингиздан ошяпсиз, ўртоқ Яхшибоев.

— Иложим қанча, — деди Яхшибоев такаббурона илжайиб. — Сиз, хоним, мулозиматта шунчалар ўрганиб қолгансизки, энди энг қуюқ саломга ҳам алик олавермайсиз. Ҳаддан ошганимнинг боиси шуки, бетамизлик баҳонасида зора эсингизда қолсам...

— Баҳоингиз тўгри, ўртоқ Яхшибоев, — дея ачитди Муяссар хоним.

— Аямайсиз, келиной. Тус бўлмаса ҳам, тутингган қайнога эдим-а!

— Эсимдасиз, ўртоқ Яхшибоев. Эсимиздасиз, эсламай ўлибмизми?

Бўшаши, деб ўйлади Яхшибоев ичида қувнаб, ёнига Ошнони ҳам тордими, демак, бўшашгани аниқ.

— Э, мен айтдим-қўйдим-да, Муяссархон, — деди. Ўзининг ҳам бўшашиб-сўлжайиб бораётганини пайқади. Жим турса, бас, лаҳза ўтиб арzonгина бир лутф эшитадио кавуши ўнгланади. Журъатини йигиб, Муяссар хонимнинг кўзларига тик қаради: — Эшагингиз лойдан ўтганига, эҳ-ҳе, неча замонлар бўлди!..

— Тушунолмадим...

— Тушунасиз, хоним. Сиз тушунмаган савдо бор эканми!

— Таъмагирроқ экансиз, ўртоқ Яхшибоев. Дарвоқе, мени дўстингизга унаштираётган пайтингиздаёқ... кўнгилда шу гаплар бор эдими?

— У пайтлар бегараз эдим.

— Энди гаразлами?

— Шароит ўзгараркан, хоним. Дунёда оқибатни ўйлаган ўзи аҳмоқ.

Муяссар хоним илкис ўрнидан турди:

— Опкелган порангизни опкетинг, ўртоқ Яхшибоев!

Яхшибоев кўрсаки, хонимнинг газаби ростдан ҳам ошган. Ё тавба, деб ўйлади, саврнинг ҳавосига ўхшайди-я! Бир муддат бурун лутф дегани икки орада мокидай қатнаётган эди, энди бўлса... Сабаби не? Нега Зоҳидни чиқариб юборди? Совғасини ўзигаёқ қайтариб узатса бўларди-ку? На иложи қоларди унинг, қўлтиқлаб опкетаверарди-да!.. Нега менга чимрилади? Арпасини хом ўрдимми? Совғани олади, барибир олади! Нозлари бекор — олади!

Ажаб, агар тирилиб келса... муҳаррир тогаси буни танирмиди? Кимнинг тақдирига мўлроқ лол бўларди — Ошногами ёинки жиянгами? Асли у жиянчани менга

атаган эди. Ҳа, ҳа, күёвликка номзод асли мен эдим! Күёвликка, сўнг күёвлик баҳонасида келадиган жўнроқ мансабларга, сўнгроқ саъий ҳаракат билан забт этила жак улуғроқ мансабдорликка, борингки, Ошноликка мен ўзим номзод эдим! Ажаб, шунга уйлансанам, бугун келиб росмана бир ҳалққа ота бўлиб ўтиарамидим?..

Тақдири биргина инжиқ хотинчага боғлиқ бўлган ҳалққаям суф-э!..

Онаси отасидан яшириқча совға оладиган ҳалққа нималар дейсан яна?

Онаси унутган ҳалққа-чи?

Зоҳиднинг — закий бир фарзанднинг — исминики эсламаса-я!?

Яхшибоев ишонмади. Недир гирромлик бўлаёттанини сезди. Зоҳид Ошнога содиқ шогирд бўлса, бутун бир воҳани бошқариб турса, кунора тилга тушса, жамийки раҳбару жами фуқарога ибрат этиб кўрсатилса.. ҳалқимиз онаси шундай фарзандни тузукроқ эсламаслиги ҳам мумкинми, ахир?

— Порани мен бермадим, — деди Муяссар хонимга.

— Берган одамнинг ўзига қайтаринг.

— Ёқиб юбораман!

— Паҳтани-я! Миллий ифтихор-ку?!

Завқланди Муяссар хонимнинг аҳволидан. Хоним депсингудай бир аҳволда эди. Яна озроқ қутқу қилинса, бас, нақ жазавага тушади, кейин қарабисизки, то Ошно Бухородан қайтиб келгунича тинчмайди, Ошно келгач, бор воқеани оқизмай-томизмай етқизади, сўнг Ошно Зоҳидни чақириб олиб дакки беради, менга ёса... менга ҳеч нарса демайди. Мен энди кекса одамман, йўқотиб юбориш уят; менга худодан ўлим тилаш мумкин, холос — бошқа чораси йўқ.

— Ҳаддимдан ошдим, Муяссархон, — деди овозини сал титратиб. — Худо шоҳид, кўнглимда сизга озор бермоқни истамадим. Сизга озор бермоқ — нонкўрлик билан баробар.

— Шу-да, — деди Муяссар хоним, — қилғилиқни қилиб бўлиб, кейин...

— Э, мени энди кўряпсизми, Муяссархон! Эски билганингиз сассиқ чол — сўхтаси совуқ Назар Яхшибойман-да!

Муяссар хоним ўзини мажбурлаб бўлса-да, мийигига кулги чиқарди.

— Боринг, Назар ака, — деди. — Касалхонадаки ётиб шунчалар безорилик қиларкансиз, сог пайтингиз-

да сизнинг феълингизга чидалан дугонамга раҳмим келяпти.

— Уни менга ўзингиз оббергансиз, Муяссархон.

— Шунинг учун куяманда, нафасим ичимда, бирорга нолиш қиломасам...

— Оқсоқолга айтакўрманг!

— Э, у кишининг ташвишлари ортиб ётибди!..

Муяссар хоним чуқур уҳ тортди. Юзидағи жаҳл аломатлари сўниб, аввал-азалгидай одми тусга кирди, одми чит кўйлагининг узун енгидан чиқиб қолган не-дир бир ипни топди, сал эгилиб тиши билан узиб ташлади.

— Дугонамни сўраб қўйинг, Назар ака, — деди сўнг қўлини берди: — Хайр бўлмаса. Анави йигитчага айтинг, минбаъд совга-салом кўтариб келмасин. Дўстингиз эшитса хафа бўладилар. Бир умр маошга яшаб келаётган одам у киши, кўнгиллари хижил бўлишидан чўчийман.

— Айтмай қўяқолинг, Муяссархон.

— Энди тушунгандирсиз менинг аҳволим қийинлигини? — деди Муяссар хоним ўпкаланиб.

Яхшибоев бош иргаб, тушунганини аён этди. Икковлашиб, ёзлик ошхонадан чиқдилар. Ташқарида Зоҳид кўринмасди. Муяссар хоним арчалар қуршовидаги йўлак бошига қадар келди, сўнг яна бир бор қўл бериб хайрлашди.

Яхшибоев бирдан енгил тортди. Қизгиш қумни гижирлатиб, шаҳдам одимлаб кетаверди. Дарвозахонага яқинлашиб, симтўр билан үралган майдончада чавгон ўйнаётган ёшларга яна кўзи тушди. Ичи ачишиб ўйладики, бу ўйинларнинг ҳам чеки бор, менинг кетаримдан Ошнонинг кетари оғирроқ, ортида юки кўпроқ, обрў билан кетса баҳарнав, лекин... Ишқилиб, буларга қийин бўлади. Куёвбаччалару келинпошшаларга осонроқ, соз тушган лаҳзада этак қоқиб кетиб юборишлари мумкин, лекин зурёдларнинг ўзларига қийин. Зўри бор-у, лекин зари йўқ Ошнонинг. Зари бўлгандаям кор қилмайди, сабабки, зарнинг зўри пана-пастқамда юрадиган дўкончиларга иш беради, аммо асло зўрга эмас, зўрга зар вафо қилмайди.

Шу ўйлар билан овора, дарвозадан ташқарига хиёл гамгин бўлиб чиқди. Зоҳид бу ерда ҳам кўринмас эди.

Катта йўлгача пиёда юриб, бир амаллаб такси тутиб, ичида Зоҳидни бўралаб сўкиб, касалхонага етиб борди. Эшик оғзида қўлларини белга тираганча фар-

рошларга буйруқ берәётган Раҳматовни кўриб, баттар қайфияти бузилди. Имлаб чақиравди — югуриб келди.

— Домлажон, қайларда юрибсиз? — деди ҳовли-қиб. — Айтмай кетибсиз, хавотир олиб ўтирувдим. Сайр яхши бўлдими?

— Овсар бўлма, Раҳматов! — деди Яхшибоев. — Мени касалхонангда керагидан ортиқ сақлаб турдинг-а? Сақлаган ҳар кунингта неча пулдан олдинг, энаси бузуқ?

— Маломат қиляпсиз, домлажон!

— Маломатни кўрсатаман сенга! Қайси идорадан келаёттанимни биласанми?

Раҳматовнинг юзи бўзариб кетди. Ўзини ташлаб юборадими, деб қўрқди Яхшибоев. Шиллиққуртта қўли теккандек ижирганди: э, садқа одам!

— Энди... сиз улуг жойларда юрасиз-да, домлажон!.. — деб гўлдиради Раҳматов.

— Бор-э! — гўё пашиша ҳайдагандек қўл силтади Яхшибоев. — Бола-чақангни ўйласанг-чи, номард. Бу ёғига писта қилиб юр, акс ҳолда туйнуқдан юлдуз санатиб қўяман!

Раҳматов урра қочди. Яхшибоев ичкари кирди. Лифтда ўзининг қаватига кўтарилиди. Эшиги ёпиқ экан. Навбатчи ҳамшира калит олиб келди:

— Уч-тўрт киши сўраб келди, биттаси палатада ўтирган экан, ўзингиз йўқсиз, кўнглингизга келиб юрмасин деб қулфлаб қўювдим.

— Яхши қипсиз, она қизим.

Палатага кириб, кўчалик либосини ечди. Касалхона кийимини этнига илса, гўё дарди оғирлашадигандай, бир муддат курсида майкачан ўтирди. Тўпиқларида оғриқ сезди. Гуппилигинг қолмабди, деб койиди ўзини, икки оғиз мақтовга учиб, ахийри кўчада қолиб кетдинг... Нима бўлди ўзи? Нега кутиб турмади бу закий йигит? Муяссар хонимнинг айниб қолишидан чўчиди-ми? Ёнки бирор тирқищдан қулоқ тутиб, аччиқ-тиззиқ гапларнинг учини эштиб қолдими? Дарвозадан ташқарида кутса ўлармиди? Жуда бўлмаса — кўчада кутса... ким уни танирди машина ичида? Қайга келганини, ким билан учрашганини, не илинжда кутиб ўтирганини бирор билиб ўтирибдими!..

Зоҳид келтирган ҳайкалчани излаб, бурчақдаги курсига қаради. Курси бўш эди. Ҳайкалча телевизор устига кўчибди. Кимдир устига дока ташлаб қўйибди. Ҳамшира қизгина бўлса керак. Фаросати мўл буларнинг,

отасига раҳмат... Ҳайкалчанинг очилиш маросими бўлиб ўтганидан бехабар, парда тутишга ҳожат қолмаганини билишмайди-ю, аммо... одоби маъқул, одоби кўп маъқул, одоби жигарингни эзади!

Аҳмоқман, деб ўйлади, аро йўлда қолиб кетарканман, даллоликка боришим шарт эдими? Муяссар хонимга совға топшириш шунчалар муҳим иш эдимики, бунга мен аралашсам, Раҳматов аралашса, анави падарлаънат «элчи» аралашса?.. Мени касалхонада лақиллатиб ушлаб туриш шунчалар шарт эдими?.. Зоҳиднинг ўзи шундоққина ими-жимида элтиб қўяқолса бўлмасмиди? Нима бало, тентакми булар? Агар менинг боришим шунчалар шарт экан, касалхонадан рухсат бериб, кейин уйда зерикиб ўтирган пайтимда бирга опкетишса бўларди-ку? Қайга қочиб кетардим?..

Муяссар хоним ёқтирумади мени. Зоҳидни ҳам ёқтирумагандай бўлди, лутфи ҳам яримта бўлди. Ўзим-чи? Ўзимнинг гапларим-чи? Рост, энди қилаётган ишим эмас, қўйган пахталаримни бир жойга уйсам, Ошнонинг қоғоздаги пахта хирмонларидан ҳам баландроқ бўлиб кетади. Аммо мен бу гал ҳеч маъно кўрмадим. Тажанглашдим, пахта орасига қалампир аралашиб кетди — энди, ким билсин, сувогига неча арава лой кетади! Закий укамиз Зоҳид, гўё мум тишлагандай, жим ўтириди, ўзини кўрсатолмади, менинг ёнимда ўрма қамчидай равон чарсиллаган тилига буров тушди... Наҳотки, Муяссар хонимнинг салобати шунчалар бўлсанки, кимсан Ошнога ворисликка даъвогар кимсаларнинг ҳам юраги така-пука бўлса? Дарвоқе, ворислик ҳам гумон ичида гарқ бўляпти. Муносиб одам Ошнога аллақандай гўзапоя, Ошнонинг хотинига биринж ҳайкалча ташиб юармиди! Қўлга тушмоқдан қўрқадиган ташмачидай, мени ўзига соқчи қилиб олармиди?.. Суф-э, бунақа ворисликкайм!..

Ўзича мулоҳаза этдики, Зоҳиднинг тутган йўлида ҳам недир бир мантиқ бордай. Ишқилиб, изчиллиги бор бунинг, оёги ердан узилмаган, анави тўнка Ёшуллига ўҳшаб аллақандай олти ни қўлларага ҳайкал қўйиб, лўлиларга кулги бўлиб юргани йўқ. Зоҳиднинг закийлиги бор гап, бу — реалист, бориб турган реалист, негаки, бу қўйган ҳайкалларнинг эгалари бор: ўртоқ Яхшибоев, ўртоқ Муяссар хоним... Дарвоқе, шаҳрига борганимда кўрган яна бир ҳайкалим борки, униси — айтарга тил бормайди! — кимсан Катта Пахтакорга дохил. Мен кўрганда пластилин ёки мумдан эди, кейин

қолип ясалгани, бирор маъданга кўчгани аниқ. Наҳотки, кимсан Катта Пахтакорнинг тийнати ҳам жўнгина бронзага кўчган бўлса?

Кўнглига шубҳа кирди. Эти жунжикиб, титраб-қалтираб бораётганини сезди. Шарт бордию телевизор устида турган ҳайкалчанинг устидаги докани сидириб олди. Бўйнидан ушлади-ю, сесканиб кетди — гўё бўгилиб бораётгандай эди. Ирим қилиб, пастроқдан ушлаб кўтарди. Оғиргина экан. Ичкари хонага ўтди-да, каравотга ўтириди. Тўмбада турган ошпичоқни олиб, ҳайкалчанинг ортига зарб билан урди. Тиг изи қолдимикан, деб, кўзойнак тақиб қаради. Из, хайриятки, йўқ эди. Кўнгли тинчланди. Ҳайкалчани тўмба устига қўйди. Нариги хонага қайтиб, касалхона кийимини устига илди. Дераза рафидағи кичкина динамикнинг қулогини буради. Ахборот берилаётган экан. Аввалига кичик расмий хабар бўлдики, Ошно Бухоро облати далаларини бориб кўрди, пахта ҳали мўл, пахтакорларнинг ғайратлари бу йил ҳар йилгидан ҳам зиёда, каттаю кичик — мактаб боласидан тортиб токи кекса отахонлару онахонларга қадар Ошнонинг оташин чақириғига бир оғиздан «лаббай» дея жавоб бериб, кунлик терим суръатини янада оширмоқдалар...

Кунлик маълумотномада ҳам Бухоронинг шаҳди анча баланд эди.

Эртага Самарқандга ўтса, Самарқанднинг шаҳди ҳам баландлашиб кетади, деб ўйлади Яхшибоев, сўнг бу ёги — Жиззах, Сирдарё. Э, олти миллион дегани бизга кор эканми!..

Муҳими — таҳлика йўқ экани. Муҳими — Ошно от устида.

Телефон жиринглади. Бориб олса, Зоҳид йўқлаётган экан. Депутатскийдаман, устоз, деди, билетим бор эди, қараб ўтиромадим, гуноҳим жуда оғир, лекин бир кун юварман, оқсоқол?..

Яхшибоев унга кўпда хуш бермади: кетсангиз, бир йўла анави «элчи»ниям ўзингиз билан опкетинг, укажон.

Хўп, устоз, ўзим билан опкетмайман-у, лекин у сизни ортиқ безовта қилмайди, деди Зоҳид, яхши кунларда кўришгунча хайр, устоз. Бугунги беадаблик учун яна бир бор узр сўрайман,ammo, сезишмича, кайфиятингиз уччалик ҳам бузилмаганга ўхшайди.

Яхшибоевнинг энсаси қотди: менинг кайфиятим ўзимга боғлиқ, укажон. Озгина ухлаб олсам, тагин ёш

йигитча бўлиб уйгонаман, менинг кўнглим тинч, укажон, сизга ўшаган ёш йигитчалар минг ўй билан қариб боряпти, биз эса... биз — тетикмиз, укажон! Бизга кўз тегмайди! Бизнинг теримиз қалинроқ!

Зоҳид гапни ўзига юқтирумади, ҳатто асқия ҳам қилди: бизнинг ҳам умидимиз шундан, устоз!..

Яхшибоев ўзини тутолмади, қалтисроқ жавоб қилди: ёшларда тери юпқа, укажон, айни довулга тортадиган!

Зоҳид «анқовлик» қилди: довули нимаси, устоз?

Яхшибоев тушунтириди: ногора-да, укажон!

«Худо урдими, яккалатиб қўймассиз, устоз?»

«Бизнинг ишимиз — чекка, укажон!»

«Зора қурса, шогирдларнинг меҳри тушов бўлар?...»

«Кишанларни узиб ташлаганмиз, укажон, ҳали қулоунлик пайтимииздаёқ ўзганмиз, қирчангининг боши янада очиқ, бирор катта умид билан эгарлаб ҳам ўтирайди!..»

«Омон бўлинг, устоз. Ухласангиз, яхши тушлар кўринг».

Зоҳид трубкани қўйиб қўйди. Яхшибоевга суҳбат оҳанги энди ёқиб келаётган эди, зарбулмасал сабил қолаётганига ичи ачиди. Трубкани аппаратга эмас, тўмба устига ташлади. Ричагни босиб, «З» рақамини бир бор терди-да, қайта ричаг босди... Иримчи эди, «З» рақами ёқмади, «7» рақамини терди. Ҳар қалай, ҳафт дегани хосиятлироқ туюлди унга. Бас, бўлди бугунча. Зоҳид билан хайрлашди. Энди бирордан қўнгироқ кутмаса ҳам бўлаверади. Озгина мизгиш керак. Пешиндан кейин... йўқ, эртага эрталаб уйга рухсат сўрайди.

Эмлагани ҳамшира келди. Оғриқдан тиришиб сўрадики, қизим, заҳарли дориларингиз ҳам борми? Ҳамшира тушунмади:вой, домла, заҳарни нима қиласиз? Яхшибоев кулдики, бир йўла тузалардим-қўярдим-да, қизим! Ҳамшира ёш бўлса ҳам, насиҳатгўйроқ эди: ҳавас қилманг, домла, ана, нариги корпусда битта чиройли келинчак заҳар ичиб ётибди, кўрган азоблари қурсин, зўрга тирилтириб олишди.

Яхшибоев игна суқилган жойига босилган паҳтани бармоги билан тутиб, ёнига ўтирилди:

— Нима бало, қайнатаси қамалибдими?

— Йўғ-э!.. — деди ҳамшира ҳадиксираб. — Билмай ичиб қўйган эмиш.

— Билмай ичган яхши, — деди Яхшибоев. — Билмай қоласан — вассалом. Мен бошдан қўрқоқман, қи-

зим. Сизга ўхшаган бирорта қўли енгил ҳамшира атай укол қилмаса...

— Вой, нима деяпсиз! Бизда унақалар йўқ, коллективимиз яхши колектив. Кейин унақа дорилар ҳам йўқ. Бориам главврачнинг сейфига туради.

— Биламан, — деди Яхшибоев. — Ваҳобов — ўлгудай хасис одам. Энг керакли нарсани сейфига қулфлаб олади. Қайтага, анави Раҳматов болам дуруст.... Ҳалиям ўшани бошлиқ қилиш керак сизнинг яхши колективингизга.

Ҳамшира қиз ҳайрон бўлди, сўнг ҳеч кутилмаганда қўпол гапириб қўйди:

— Эсингиз жойидами, домла! Раҳматов — бўрининг ўзгинаси-ку?

— Бўримас, — деди Яхшибоев ранжиб. — Бўримас у, шунчаки шоқол. Сиз ёшсиз, қизим. Шоқол нималиги ни билмайсиз. Илгари шоқол кўп бўларди, лекин Шоймардонов деган даюс гўзашунос жамийки тўқайларга ўт қўйиб, бечораларни қириб юборди. Умуман, шоқолни камситганимиз ҳам нотўгри, жудаям ёмон маҳлуқ эмас асли, ўлимтик еганини айтмасанг, бошқа айби йўқ ҳисоби...

Ҳамшира мажозга тушунмай елка қисди-да, асбобларини шошиб йигиштира бошлади.

Бирор соат ўтиб палатага Биринчи Ёрдамчи қириб келди. Яхшибоев уни кўриб, фавқулодда бир иш чиқиб қолганини сезди. Бир ёғи, Ошно мендан аразламабди, деган ўйдан кўнгли кўтарилиди, лекин айни чогда шунчаки хабарчи ёки телефон қолиб, кимсан Биринчи Ёрдамчининг ўзи келганидан таҳликага тушди. Сўрай деса, Биринчи Ёрдамчи Ошно кутаёттанини айтибоқ ташқарига чиқиб кетди.

Кўча кийимини илиб, тезда пастта тушди. Машина эшик оғзида кутиб турарди. Бориб ўтирди. Биринчи Ёрдамчи йўлда сал-пал ҳол сўраган бўлди: тузалиб қолдингизми, бола-чақа омонми ва ҳоказо. Яхшибоев жавоб қайтаришга улгурмасидан, бошқа тарафга ўтиб кетди. Ҳаммасига қургоқчилик айбдор, Назар Яхшибоевич, деди, гриппу тумов ҳам, бу ёғи ҳосилдорликнинг пасайиб кеттани, нарх-навонинг ошаёттани... Яхшибоев индамай қўяқолди. Биринчи Ёрдамчининг бозорга кирганию нарх-навони суриштирганига шубҳаси бор эди. Бозам худо билади, деб ўйлади, балки кирап бозорга, қириб гап ўғирлар, кейин Ошнога етқизар?.. Чидаб

туролмади, зарда қилиброқ айтдики, нарху навони Александр Шоймардоновдан сўрайсиз, яйловни, bogу рогни йўқотган — ўша киши.

Биринчи Ёрдамчи илжайиб қўйди. Яхшибоев билан Шоймардоновнинг азалий ганимлигини биларди у. Ошнонинг гоҳ бунисига, гоҳ унисига оғиб, оғмаган тақдирда ҳам навбати билан оз-оздан ён бериб туришини ҳам биларди.

Ошно Бухорода эди-ку, деб ўйлади Яхшибоев, нечук ошигич қайтибди? Ё ростдан ҳам бирор кор-ҳол рўй бердими?..

Юраги безовта бўлди. Чалғимоқ истаб, машина де-разасидан ташқари кўчага қаради. Кўча азалгидай эди: машиналари, дараҳтлари, одамлари... Ҳеч нарса ўзгармагандай. Ёнида ўтирган Биринчи Ёрдамчига кўз қирини ташлаб, унинг хотиржам эканини кўрди: ўша-ўша, семиз, юзи кўпчик, оғиркарвон.

Вақтнинг ўтиш маромини тутгандай бўлди Яхшибоев. Ўзини бўш қўйди — вақт дегани мисоли дарё, сокин, пўртанасиз, у эса бешикда тинч оқиб боряпти. Пайт келиб, мавжлар бу бешикни қирғоққа оҳиста элтади. Қад тиклайдио офтоб нури аксланган топ-тоза қумлоқни кўради. Қирғоқ — кимсасиз, сассиз, ҳаттоки мавжларнинг қумлоққа чалпигани-да эшитилмайди. Ётади маза қилиб, балки сал мизгиб олади, кейин уйғониб кўрсаки, дунё ҳамон осойиш, чарогону чиройли — қараб ҳеч тўймайсан!

Шуурнинг бир чеккасида машина тез юраёттанини илгарди. Буримларда шиналарнинг чийиллаган товушини ҳам илгарди. Кўзларини юмиб кетаверди.

Ниҳоят, манзилга етиб боришиди. Лифту зина қилиб, Ошнонинг қаватига кўтарилилар. Биринчи Ёрдамчи ичкаридан хабар олди-да, сал кутиб тураркан сиз, деди. Яхшибоев кутди. Бирор йигирма дақиқалардан сўнг рухсат бўлиб ичкарига ўтди. Ошнонинг тўрда ёлгиз ўтирганига кўзи тушди. Расмият қилди-я, деб ўйлади Яхшибоев, шартмиди мени қабулхонада саргайтириш?..

— Ўртоқ Яхшибоев! — дея хушнуд хитоб қилди Ошно, сўнг илдам ўрнидан туриб, кенг хона ўртасига чиқди. — Айбга буюрмайсиз, зарур масала юзасидан қўнгироқ қилиб қолишиди.

Кучоқдашиб кўришиди. Яхшибоев ажабланди, лекин барibir ийди, иягини Ошнонинг елкасига қўйиб, хўрлик аралаш ўйладики, аввалроқ қайдә эдинг!..

Ошно уни бурчақдаги диванга таклиф этди. Ўзи-да ўтирди. Құлини диван қырасига тираб, күзларини паст-га қадаб, бир муддат жиіддій үйланған бўлди, сұнг хижил бўлиброқ сўз бошлади:

— Улуг оғамиз рус халқида ажойиб бир одат борки, ўртоқ Яхшибоев, шириналыкни одатда таомдан сұнг тортадилар. Мен ҳам шунга риоя қылсамми, деб эдим-у, аммо сабрим чидамаяпти. Бас, шуни билинг-да, белни бақувват қилиб туринг, насиб этса табрикка борамиз уйингизга...

Яхшибоев индамади. Улуг оғани ўртага тиқиши шартми, деб гижиңди, үзимизнинг үзбакияда ҳам «сүяқ ташлаш» деган ажойиб бир одат борки, ортидан ҳарне иш ҳам битиб кетаверади. Ошнога қараб жилмайди, бош эгип қуллуқ қилди — таомили шу эди.

— Сабабини сўрамадингиз?.. — деди Ошно ранжиброк.

— Узр, азбаройи қувончимдан...

— Сизни энг юксак фахрий унвонга тавсия этдик, ўртоқ Яхшибоев!

— Раҳмат, оқсоқол. Айбга буюрмайсиз-у, ўша қутлуг кунларга етармиканман?..

— Етасиз! — деди Ошно жўшиброқ. — Албатта етасиз. Боз шу унвон мадад бўлиб, яна бирор юз йил яшайсиз, ўртоқ Яхшибоев. Нима дедингиз?

— Сиз нима дессангиз — шу-да, оқсоқол.

— Рұхингиз йўқ, ўртоқ Яхшибоев?

— Дарадим оғирроқ, оқсоқол. Энди, агар сиздан топшириқ бўлса, яна юз йил яшашга мажбурмиз.

— Чатоқсиз, ўртоқ Яхшибоев!..

Ошно рагбат билдириб қулди. Яхшибоев ҳам илжайди. Ниҳоятда сергак эди у. Ошнонинг кулгиси сал зўраки эканини сезарди. Шу боис үзига эрк бермади. Тинглаб, тасдиқлаб туравердики, Ошнога бу кўпда ёқмади. Ошно бирорвларнинг дардини эшитиб ўрганған эди. Дардни эшитиб бўлиб, кейин ташаббусни қўлига олар, ўша дард йўсинада ҳ а к а м л и к қилар эди-ки, ҳукмни эшитган ҳамсуҳбати муқаррар тарзда олқашага ўтарди: раҳмат, ота, ташаккур, ота.

Ҳозир у Яхшибоевдан норози бўлди, лекин сиртига чиқармади, гарчи ошиқча ташвиш бўлса-да, ўзи гап қотди:

— Ҳув бир гал — телефонда эди чоги — рост гапни айтган экансиз, ўртоқ Яхшибоев. Асли жойингиз — пахта даласи эди. Бунинг ўрнига касалхонада ётиб,

руҳингиз-да, мизожингиз-да кўп сусайиб кетибди. Ҳалим кеч эмас, энди беш миллион тонна бердик, қолган бир миллионига ҳисса қўшсангиз ярашади.

— Паҳтакорга ҳозир гап ёқмайди, оқсоқол. Радиода гапириб қўяқолай, ҳар қалай, ўзимни кўриб сўкканидан, овозимни эшитиб сўккани маъқулроқ.

— Тушунолмадим, ўртоқ Яхшибоев?.. — Ошнонинг бирдан ранги ўчди.

Яхшибоевнинг ўзи ҳам кўп тушунмади. Афсус қилдики, шу гапларни айтиш зарурми? Ҳар йил қилиб юрган ишимиз — далага чиқсан чиқибмиз-да, ҳам ҳаво алмашади, ҳам кўзга тушамиз, бирорта райком секретари ёки ижроқўм раиси ҳамроҳ бўлади, ичида ўлдирғиси бор-у, сиртида табассум қиласи: бу энагар ишдан қўйди, деб!.. Майли эди-да, ўшаларни зиёфатта озгина чиқимдор қилиб келаверардик-да!..

— Далада ҳосил мўл! — деди Ошно жаҳл билан. — Зое қилмай йигиб олсак, миллион тоннадан ҳам зиёдроқ чиқади.

Далада ҳеч вақо йўқ, деб ўйлади Яхшибоев, сенга телевизорчи ёки киночиларга атаб қолдирилган биринки чекни кўрсатган улар. Наҳотки, шуниям билмаса? Билмаса, шўри қурсин бунинг... Агар билса-чи? Билиб-кўриб туриб гапираётган бўлса-чи?..

Юраги ториққанини сезди. Бир-икки энтикиб нафас олди.

— Дўхтири чақирайми? — деди Ошно.

— Йўғ-э, — деди Яхшибоев. — Ҳозир ўтиб кетади. Юрт оғасининг қабулида ўлиб қолиш уят бўлади.

Ошнога ёқмади бу гап. Бўзариб-гезарид, танбеҳ беришга шайланган эди, Яхшибоев илдамлик қилди:

— Ўзр, оқсоқол. Ростдан ҳам ўлим кўзимга кўринади чоги, на каттани, на кичикни аямайдиган бўлиб қолдим.

— Бемаъни хаёлларни қўйинг, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно озгина юмшаб. — Сиздан жиддий режалар кутамиз.

— Бори шу-да, оқсоқол. Режа — ёшларнинг хасми.

— Ошигич ишингиз бўлмаса, озгина айлансан, — деб таклиф қилди Ошно. — Далада юриб ўрганибман, кабинетда ҳаво етишмаётгандай туюлади.

— Майли, оқсоқол. Шошадиган жойим йўқ менинг. Қачонки сафар ихтиёр этсан, ана, йўлим ўнг, беминнат, шартта ёғоч отта миниб кетавераман.

Ошнонинг энсаси қотди:

— Пластинканинг нариги тарафини қўйсак, ўртоқ Яхшибоев.

Рост, деб ўйлади Яхшибоев, менга нима бўлди ўзи? Қайда ва кимга бўлмасин, нуқул ўлимдан гапираман? Нозу ишва бу, йўқ, турган-битгани гишва. Лекин бирдан ижобатта ўтиб кетса! Ўзи айтсанки, хай, майли, Яхшибоев бандамнинг ҳам ўтинчига чора топилсан?.. Дарвоқе, ўзи и йўқ, Ошно бор, холос. Ошнонинг лақаби бошқачароқ: ўзлари. Таъкид зўрайган чогда — шахсан ўзлари. Ёинки — ҳаммамиз учун ардоқли. Аммо кейинги атама — нўноқ ўғирма, холос. Катта Паҳтакорга тегишли хушомадни шўринг қургур ўзбек тилига ағдаришган.

Ошно уни боқقا олиб чиқди. Боф озода эди. Турфа дарахтлари бор. Йўлкалар пичоқ тигидай тўгри. Ҳовузчаларнинг суви зилолки, тубидаги тош тўшаб чизилиши шакллар яққол кўринади.

— Лола дарахти, — деди Ошно бориб тўхтаган жойларида. — Қаранг, қандай чиройли. Буни Жанубий Америкадан келтириб экканмиз. Ҳозир шаҳарда анча кўпайиб қолди.

— Булдуруққаям элтиб эксанк бўларкан.

Ошно кинояни пайқамади.

— Булдуруқда кўкармаса кераг-ов, — деди у хаёли паришон бўлиб.

— Чарчабсиз, оқсоқол....

— Иш кўп. Бугун кечаси Самарқандга жўнаб кетаман. У ёқдан Хоразмга ўтмоқчиман... Ҳиндуларнинг бир худоси бўларди, ўртоқ Яхшибоев, оти нимайди?.. Ҳалиги... мингта қўллиси бор-ку?..

— Шива, — деди Яхшибоев. Хайрият, Ҳиндистонга борганида кўриб-суриштиргани эсда қолган экан, мана, керакли жойда асқотди. — Исми — Шива, оқсоқол.

— Ўшанга ҳавасим келяпти.

— Ишончли кадрлар — қўлингиз-да, оқсоқол.

Ошнонинг юзига гамгинроқ кулги қўнди. Кўзлари киртайгани баттар билинди.

— Ўртоқ Яхшибоев, — деди у, дўстининг билагидан олиб. — Атай боқقا олиб чиқдим. Сизга айтадиган хосроқ гапим бор.

— Бажонидил, оқсоқол.

— Таклифингизни ўйлаб кўрдим. Қурбон берилмаса бўлмас экан. Вазифангиз анча енгиллашди. Қурбоной қизингиз вафот этди. Энди сизга гап тегмайди ҳисоб....

— Тўпори бор, оқсоқол.

— Тўпори — кичкина одам, ўртоқ Яхшибоев. Сиз қурбон сифатида эмас, фош этувчи куч сифатида зарруроқсиз. Жиддийроқ қурбон керак, дейлик, Ёшулли...

— Қурбим етармикан, оқсоқол. Ўзимни қурбон этиб юборади у.

— Хавотир олманг, сизни ҳимоя этишга кучимиз етади ҳали.

— Нутқингиз тайёрми?

— Шошилманг, ўртоқ Яхшибоев, — деди Ошно сал жеркиброқ. — Сиз аввал фош этинг, менинг нутқ сўзлашим қочмайди. Ёшуллига доир ҳужжатларни бугуноқ оласиз. Мақола тайёр бўлиши билан хабар беринг. Газеталарга ўзлари элтиб беришади. Мақола чиққанидан сўнг бирор ўн кун узоқроқ жойга кеттанингиз маъқул.

Ошнонинг жеркигани Яхшибоевга ёқди. Ҳали умид бор экан, деб ўйлади, Ёшуллини бирёқли қилсак, кейин навбат Тўпорига, кейин...

— Шоймардонов нима бўлади?..

— Ўзингизга ҳавола, ўртоқ Яхшибоев. Менимча, андак сабр қилган тузук. Бу ёқдаги ишларни битказиб олинг аввал. Ёшулли ҳазилакам одам эмас.

— Мақола мажлисдан кейин чиқмайдими? Қоидаси шунаقا эди чоги?

— Мажлисни бизга қўйиб беринг, ўртоқ Яхшибоев. Сизнинг ишингиз — мақола ёзиш. Ҳужжатларни тўлиқ оласиз. Ҳеч ким билан гаплашмайсиз.

Яхшибоев англадики, аҳвол анча жиддий. Асли бирорта турмага бориб, тинчгина камерада ётиб олган маъқулроқ эди, деб ўйлади, қозоз билан довот келтириб беришса бас-да. Йўқ, буниси бўлмас экан, дарров гийбат урчиди. Башара айбдор — ҳамма танийди.

— Марказий матбуот масаласи қалай? — деб сўради.

— Ёлғиз эмассиз, ўртоқ Яхшибоев. Шу тариқа топшириқ бошқа бир-икки ишончли кишиларга ҳам берилиган. Сиз биргина ўз жабҳангизни эпласангиз кифоя.

— Сиз ўзингиз тозамисиз, оқсоқол?

— Тозаман, Назар жўра, — деди Ошно унинг кўзларига тик қараб.

Яхшибоевнинг йиглагиси келди. Оғир кунда мени эслади-ку, деб ўйлади, қолган-күтган меҳр бор экан-да!.. Бунинг ўзи тоза бўлса, бас, Ёшуллию яна бир-икки гўшнанинг суробини тўгрилаш қийинмас. Аввал Ёшулли, кейин Тўпори, анави гўзашунос Александр чол.

— Айбга буюрмайсан, Назар, — деди Ошно қўл узатиб, — насиб этса, алоҳида бир гаплашамиз.

Бинодан руҳи кўтарилиб чиқди. Зиналардан чаққон одимлаб тушди. Кўрсаки, Биринчи Ёрдамчи машина эшигини очиб турибди. Кириб ўтирди. Эшикни ёпгали кўл чўзган эди, Биринчи Ёрдамчи ҳам машинага чиқаётган экан.

— Шарт эмасди, ука.

— Топшириқ шу, Назар Яхшибоевич, — деди Биринчи Ёрдамчи.

Машина шитоб билан ўрнидан қўзгалди. Катта кўчага чиқаётган пайтларида олдиларига яна бир машина тушиб, тепасидаги чирогини ёқиб, гавжум чорраҳаларда чинқириб, йўл очиб кетабошлади. Ўн дақиқа ҳам ўтмасдан касалхонага етиб келдилар. Яхшибоев Тошкентда бундай дабдабаю асьаса билан юрмаган эди — хурсанд бўлди.

Биринчи Ёрдамчи эшикни очиб, Яхшибоевнинг тушишига ёрдамлашди. Қўлтиғидан олиб, бино сари бошлиди. Яхшибоевга мулоzимат ёқмади, лекин рад этарга чора топмади. Биринчи Ёрдамчи ўзининг бу ерда пайдо бўлиш сабабини недир ҳаракат билан изоҳлаши керак эди, яъники, Яхшибоев қабулда бўлди, тоби йўқлиги боис, Ошно унга иззат кўрсатиб, суюб-таяб бормоқ учун хос ходимини қўшиб юборди.

Палатага қадар бошлишиб келди Биринчи Ёрдамчи. Ичкарига ҳам кирди. Сўнг чап қўлтиғидан чарм жилд чиқариб узатди:

— Ҳаммаси шу ерда, Назар Яхшибоевич.

Яхшибоев тушундики, Ёшулига доир гаплар. Жилдни шарт очиб кўз ташлагиси келса-да, ўзини тутабилди:

— Тўмбага қўяқолинг, ука.

Биринчи Ёрдамчи жилдни ичкари хонага олиб ўтди. Яхшибоев кўрдики, бориб ёстиқ тагига тиқяпти.

Ҳали бу йигма каравот қўйиб ётиб олишдан ҳам тоймайди, деб ўйлади Яхшибоев, тезроқ кетса тузук эди, жилдни очсан, Ёшулининг ишларини билсан...

— Хўп, ука, — деб кўл узатди у. — Опкеб қўйганингиз учун раҳмат.

Биринчи Ёрдамчи эшик тарафга қараб юрди. Қабзадан тутиб, секин ортига қайрилди.

— Назар ака, — деди, — бир маслаҳат берсан оғир олмайсизми?

— Хўш?..

— Фақат орамизда қолса?..

— Қолади.

— Энди кечроқ, Назар ака, — деди Биринчи Ёрдамчи. — Улгуrolмайсиз.

Яхшибоев бақрайиб қолди. Эшик ёнида турган кишига дурустроқ тикилди. Биринчи Ёрдамчи кўзларини олиб қочмади — сокин ва жиддий қараб тураверди. Шуниси маҳв этди Яхшибоевни, лекин кўнгилдаги шубҳа, бу атай қутқу соляпти, деган ўй голиб келиб, шаллақилик қила бошлади:

— Нонкўр! Тузини еб, тузлуғига тупурган!

— Назар ака, — деди Биринчи Ёрдамчи босиқлик билан. — Гап орамизда қолади, деб ваъда бердингиз.

— Ярамаслар! — деб бақирди Яхшибоев. — Ялайвериб, кетини нақ оқ-ем қилиб юбординглар, энди ҳамманг қочасанлар!

— Қочаёттаним йўқ, — деди Биринчи Ёрдамчи. — Бутун саъй-ҳаракат зое кетади, деб айтяпман.

— Ёшуллидан қанча пора олдинг? — дея баттар дагдага қилди Яхшибоев.

— Ёшуллининг падарига лаънат! — деди Биринчи Ёрдамчи ҳам овозини баландлатиб.

— Айт, неча минг олдинг?

Биринчи Ёрдамчи ожиз қолиб, бошини сараклади.

— Бор! — деди Яхшибоев. — Бориб мени Ёшуллига сот, бирорта одамкушни ёллаб юборсин!!

Биринчи Ёрдамчи индамай чиқиб кетди. Яхшибоев курсига чўқди. Бақириш асносида толиққан экан, озгина нафас ростлади. Илжайдики, қойилмақом саҳна бўлди, агарда Ошно кўрса садоқатим зўрлигидан ҳўнг-ҳўнг йиглаб юборарди!..

Ичкари хонага ўтди. Ёстиқ устидаги жилдни олиб, тўмба устига ташлади. Секин ўринга чўзилди. Тўшак қаттиқ туюлди — гўё тош тиқилгандай. Туриб матрасни кўтарди. Кўрсаки, симтўр устида битта ясси картон қутича ётибди.

Бир муддат ҳадиксираб турди: энагар Зоҳид, ўшанинг иши! Қутичанинг м о ҳ и я т и не эканини биринчи лаҳзадаёқ англаб етган эди, лекин ўшал м о ҳ и я т н и қай йўсинда ҳ а л қилишни билмай қолди. Сал ўтиб англасаки, дастлабки ҳадик ўтиб кетибди. Бўғилмади, юраги ҳам санчмади. Осмон ўйилмади, ер ҳам ёрилмади. На яшину ва на момоқалдироқ бўлди. Қулоқ тутиб, палата ичи жимжит эканини сезди. Қўрқувдан холи, хос бир жимлик эди бу. Шунчалар жимлики, қориннинг қулдирагани бемалол эшитилади!..

Бир ўзи эди. Ёлғиз. Танҳоликда эди. Ёлғиз эди танҳолик бағрида. Ҳар гал исканжага оладиган танҳолик туйғусининг бу гал огуши пардай юмшоқ туюлди. Боя

ёстиқ бошига қаттиқ ботганини элас-элас эслади, ажабланди, сұнг яна осойишталик қаърига шүнғиди.

Қутичани очди. Пуллар бариси янги эди. Янгики, қалбакими деб ўйлайсан! Бариси юзталик. Жұн қоғоз билан даста-даста қилиб ўралган. Жұн қоғоздан бойланган белбогчалар устида Давлат банкасининг сиёҳ муҳрлари бор.

Үзининг пули күп эди, аммо үзининг үша күп пулни жамланган бир ҳолатда тасаввур этмаган зди. Күп пулни ўйлаганида күз олдига аниқ бир манзара келмас, шунчаки бир кибрли суурү түярди, холос.

Күп пул чиройли бўларкан. Күп пулда тартиб бўларкан. Қутича ичи тўла, теп-текис, даста-даста, белбогли, муҳрли йирик пуллар...

Санади — бор-йўти ўнта пачка чиқди. Кўзига күп кўринган зди, озгина экан. Озгина, деб илжайди, кўри-ниш ҳисоб эмаскан-да? Юзтага юзтани зарб этсак — ўн минг, бунисини яна ўнга зарб этсак — юз минг!

Қутичадан сидириб олиб, матрас остига тиқди. Ўзи устига бостириброқ ўтириди — гўё ишончли бўлсин деб!

Ҳаром, деб ўйлади, ҳаром пул бу, ҳаром, ҳаром! Э, энасини эшак қувласин, бариси бир қоғоз-да, ҳалол-ҳароми борми бунинг! Ҳеч гапмас!

— Ҳеч гапмас! — деди баралла овоз чиқариб. — Худо йўқ. Худонинг йўқлиги тайин. Демакки, бу дунёда мени тергайдиган кимса йўқ. Мен ҳеч нарсани билмайман, мен ҳеч нарсани кўрганим йўқ.

Матрас остига қўл тиқиб, бир дастасини олди. Муҳрли белбогини йиртди. Санаб ўтирмади. Саноқдан кўнгли тўқ зди. Шунчаки сувқоғознинг бармоқлар орасида шитирлашига қулоқ тутди. Завқ билан хотирладики, ёшулли қурмагур, кимки юзталик дастасини пора қилиб келтирса, опкелган кимсанинг юзига қаратиб отаркан: «Муни нима қиласман, манглайи қора, кетимни артаманми?! Бор, қизилидан опкел!»

Дарвоқе, нега қизилидан опкелмади булар? Қизили қани? Қизилини кимга оборди? У ёқقا кетдими? Муяс-сар хонимга? Ошнога?!

Пешонасига муштладики, э, ўл-э, Яхшибоев, овсар, лақма, олифта, гуппичопон! Эчкемарга ўхшаб шиша-сан-у, ёрилиб ўлганингда ақлинг киради!

«Асли тиллодан ишлашим керак зди, янгамулло!»

Зоҳид худди шундай деди. Кейин-чи? Кейин Янгамулло гўёки қизалоқдай ҳайкалчани қўғирчоқ қилиб

ўйнади. Тантиқланиб, ҳайкалчанинг юзгинасига юзларини суйкади, бурнидан тишлаб олгандай бўлди...

Пробасни кўрганими бу?

Айтдики, худбинлик қурсин, одамзод ўзига ўзи ёқади да. Вой, сенга ўргаттан муаллимингни!..

Бўлмаса, ёшини яшаб бўлган кампирга ким қўйибди тантиқланишни! Тўгри, гримни камроқ қилган бу хоним, ёши улуг-у, лекин Мұхсинадан ёшроқ кўринади, бир ёги — эрнинг амали, қолаверса, юзнинг терисини устароқ дўхтирларга торттирган... лекин, барибир, тантиқланишни ким қўйибди бунга!

Зоҳидни танимайди-я? Танимаган одамдан тилла оладими? Ў, маккор хотин, шайтонниям лақиллатишга қодир экансан-а! Ў, энагар Янгамулло!

Юраги қаттиқ ураётганини пайқади. Қўлидаги пулни яна матрас тагига тиқиб, секин ўрнига ётди. Хаёллари айқаш-үйқаш эди. Бир амаллаб чалғиди. Тасаввур этдики, у ҳали бола, кичкина бола, оёқларида эчки терисидан кичкина бошмоқчалар, Булдуруқнинг даштида, пастқамроқ бир сойлиқда бурган оралаб юрибди. Бурган ҳиди ўткир, бурган ичи чангли, оралаб боргани сайин поялар чайқалиб, жимит уругчалари ерга тўкилади, жизловуқлар жизиллаб учади, йўқ, жизловуқмас, бурган пишган пайтда жизловуқлар ўлади, бодбарак, яъниким ниначилар, гўбалаклар... Э, эналари ўлсин гўбалакнинг, гўбалакни ўйлаб бўлмайди, губалакни ўйласанг, бас, бирдан ўлим соатинг яқинлашади-қолади, неғаким, гўбалак дегани — аслида арвоҳ, бу арвоҳни учраттанингда сезганинг йўқ, Яхшибоев, агар эсингда бўлса, қирқ олтинчи йилнинг охирги шомида, Ошнонинг уйида, ҳали тилла ҳайкалчани қўғирчоқ қилиб ўйнашни ўрганмаган Муяссарнинг уйида, меҳмонлар орасида чиройли бир қизалоқ бўларди, исми — Муҳсина эди, кўк қўйлақда эди, кўйлагининг ёқасида кўк гўбалаги бўларди! Сенинг жанозанг худди ўша кезда — ёқадаги арвоҳ-гўбалакни кўрган заҳотинг ўқилган, ўртоқ Яхшибоев! Гўрковларинг — Ошно билан Муяссар эди! Улар шунча йил от сро чка бериб келишиди, лекин энди, бирор қирқ йил ўтказиб, жонингни сугуриб олишмоқчи!

— Олишадиям! — деб ихранди, сўнг бориб, йўлақдаги ҳамширани чақирди: — Қизим, битта камфара опкелинг!

Ҳамшира қиз тезда келиб укол қилди. Врачни юборайми, деб сўради, лекин Яхшибоев ётган жойида бош иргади: йўқ, керакмас.

— Кўзим илинибди, — деб ёлгонлади. — Тушимга ёшлигим кирибди, қизим. Шунга, сал ошиқча ҳаяжонланиб...

Ҳамшира қиз унинг тепасида бир муддат индамай турди. Кўзларидан ҳеч нарса англаб бўлмасди. Лекин Яхшибоев билдики, қизалоқ ачиняпти, ўзи соппа-соғ, манави чол эса яшарини яшаб бўлган, умрни озгина бўлса-да чўзмоқ истайди, ҳар хил уколлару камфаралар ҳисобига, аммо юрак дегани илвираб қолган. Қизалоқ инсофли, қизалоқ ўзининг жудаям соглом эканидан, манави илвираган юрак эгаси ерга кириб, чириб-битиб бўлганида ҳам яшайверишидан уяляпти. Кейин озгина ҳадиги ҳам бор. Бу масканда ҳамма Яхшибоевдан чўчииди.

Яхшибоев ким ўзи, ким бўпти у? Ошнонинг салтанати тугдирган бир мужмал ҳодиса-да буям! Ёки бошқачами? Формуласи нима унинг? Формуласи не бўлмасин, таркибига Ошнодан салгина аралашгани аниқ. Кимки нуфузли кимса бор, унинг вужудига Ошно аралашган. Ошно — ҳаво, Ошно — ер, Ошно — сув, Ошно — нон... Ошно — ҳамма нарса... Хўш, унда Ошнога тилла тахтачага ўрнатилган гўзапоя нега керак бўп қолди?! Ошно учайтган арши аълода тилла дегани бўқ эмасми?

Нима етмайди унга? Ёинки малоикаларга элтиб берадими?

Менга-чи? Менга нима етмайди? Ўн даста юзталикини қўриб жинни бўлай дедим. Ўларимга бир баҳя қолган пайтда... нима қиласман бу дасталарни? Исқот қиласманми! Исқот деганлари ҳам амалга қарайдими? Менини — юз минг сўм! Ошноники... юз минглаб ўлчаб бўладими унинг исқотини? Ў, энагар Ошно! Еб тўймаган Ошно!!

Илонмади. Илонса ўларини сезди. Илонса — дунё кунпаякун бўлади, илонса... Кўнглининг туб-тубидан аянч бир хўрсиниқ отилиб чиқди. Йўқ, деди кўкрагига муштлаб, йўқ, йўқ! Йўқ!! Йўқ!!!

Огриди кўкраги. Боз муштлайверди. Ҳолдан тойгунча. Ҳолдан тойиб, каравотта сулайиб қолгунича.

Қулоги шангиллади. Бир зум ҳуши оғганини сезди. Гўё тўрт тарафи оқ туман билан ўралгандай эди. Туманми, оқ бўзми, оқ деворми... Кафан! Миясига урилган фикрдан чўчиб тушди. Чаккаси ҳар лўқиллаб оғриганида биттадан сўз айтиб турди: Муяссар! Ошномас! Муяссар! Ошномас! Муяссар! Ошномас! Энагар Янгамулло!..

Жим қолди. Ақлни сал тинитиб ўйладики, менинг Янгамуллога керагим йўқ эди. Зоҳидга кераклигим — гувоҳ ўтганим. Янгамуллонинг холи олиб қолиб суҳбатлашгани, гўё яқин туттани — шунчаки чалгитиш, холос. Мен энди шерикман. Янгамуллога шерик, Зоҳидга шерик... Ошнога-чи? Йўқ, унинг билмаслиги аниқ. Билса эди, Зоҳид унинг йўқлигини пойлаб юрмасди. Хуфёна биқиниш, менга атай «элчи» юбориш, анави Раҳматовга ўхшаган қумсиркаларни сотиб олиш ва ҳоказо макруу ҳийалаларга ҳожат не? Шерга шерик бўлмиш маҳлук чиябўрилар билан ўлжа баҳам кўрмайди!

Демак, бу дунёдан ҳали умидвор бўлиш мумкин. Умидвор бўлиш мумкин-у, дурустроқ ўйлаб кўрса ҳам зиён қилмайди. Янгамулло билан Зоҳиднинг биринчй бор савдо қилишаётгани аниқ. Йўқса, Зоҳид бу ишни бир неча йил бурун бошламас эди. Мен кўрган устахона, Катта Паҳтакорнинг ҳайкали, кўраю ўтоқлар, ниҳоят, менинг росмана биринждан ясалган ҳайкалим... шерикликка тортилган одамни чалгитиш учун хўб тайёрланди у. Охиригина таваккал — ўн даста юзталик пул — бугунги учрашув маҳсули, холос. Юз минг пора — Зоҳиднинг янгича услуби. Масалага чуқурроқ кирилса, унда Зоҳиднинг бу дунёдан умидворлиги анча катта экани аён бўлади. Муяссар хонимга берилган пора — Ошнодан кейинчалик ҳам наф кўриш. Энг арzon йўл бу, хотин орқали иш кўриш — бориб турган гўшиналик, лекин бу нарса ҳамон эскирмаган, эндијам эскирмаса керак. Зоҳидга қарагудай бўлсақ, Ошно ҳали эгарда маҳкам ўтирибди. Лекин Янгамуллонинг қилигини қандай баҳолаб бўлади? Паст кетмадими? Токи Ошно тирик экан, унинг хору зор бўлмаслиги аниқ. Ёки у оҳиратни ўйлаб пора оддими? Охиратни, яъники Ошнонинг мансабдан кетишини ўйлаб, ўзининг ва зурёдларининг келажак майшатларини ўйлаб? Ошно кетса, бас, буларга ит ҳам қайрилиб қарамайди — на Янгамуллога, на ўғил-қизларгаю невара-чевараларга! Ўзи бева қолади, фарзандлар хотинсиз ёки эрсиз қолади, хўш, унда нима бўлади? Ҳар бири биттадан бута тагида... тарқаб-тарқалиб кетадими? Аёл одам-да, қуриб-қақшаб қолгани билан, барибир — аёл, демакки, у хонадонни ўйлаяпти. Униям тушуниш, тушуниб кечириш мумкиндай.

Хулоса не? Ошнонинг кетишими? Қандай кетади? Қачон? Ўрнига ким келади? Келадиган одам омон қўядими?...

Янгамулло шунчалар охират ташвишига тушиб қолганми, баς, Ошнонинг заволи яқин!

Ким келади? Зоҳидми? Йўқ, Зоҳид номуносиб одам. Зоҳид умидвор ҳам эмас. Умидвор-у, лекин Ошнодан умидвор. Унинг учун Ошно дегани — оламнинг киндиги. Киндик бир куни бориб узилишини билмайди ҳам.

Хўш, Ошно кетаркан, Зоҳиддан умид йўқ экан, унда гувоҳлик ҳақини нима қиласиз? Қайтариб берамизми?.. Қайтиб олмаса-чи? Гумонга борса-чи? Олишни истамади, демакки, мени сотмоқчи, деб ўйласа-чи? «Элчи» ўрнига бирорта одамкүшни юбориб, шундоқ суробимни тўғрилаб қўйса-чи? Қўлидан келади буларнинг. Ёшулиниг карвонини юрак бетлаб тўсган одам, битта сассиқ чолни ўлдириб юбориши чўт эканми! Дарвоҷе, ўшанда, саҳрода карвон тўсилган чогда неча одамнинг жони асфалософилинга кетган экан? Билмайсизми, ўртоқ Яхшибоев?

Ёинки шу дақиқадан бошлаб Ошнони сўкамизми? Золим атаймизми? Халқни унутган, мансабини ўйлаган, шахсига сигинган ва ҳоказо деб?

Катталарики пора олган халқ қирилиб кетса бўлмайдими!

Юраги ёмон санчди. Гужанак бўлиб, қўл-оёқлари тиришиб, оғриқ ўтиб кетишини кутди. Юрагига ваҳм тушдики, наҳотки ўлсам?! Ўлсам маъқул эди, лекин тўшак остидаги исқот билан ўлиш!! Шармандалик-ку? Испод-ку?

Умрида биргина лаҳзани — ўзи муҳаррир тогага учрашганию муҳаррир тоганинг жиянгинаси тугунга ўроғлиқ ош кўтариб кирган лаҳзани лаънатлади. Ошнони овора қилиш шарт эмасди, деб ўйлади, ўшанда мен ўзим жиянчага уйланиб қўяқолсан бир нави эди. Жилла қурса, Ошно бу даражага етмасди. Мен унга эргашиб бутим иирилмасди. Мабодо жиянчага уйланган кимсага Ошнолик мартабаси насиб этари муқаррар экан, балки мен ўзим Ошно бўлардим-у, лекин бунчалар расво бўлмасдим. Менинг қўлим қаттиқроқ эди, мен жиловни маҳкамроқ тутардим, мени алдаб бўлмасди!

Ошнонинг ўрнида мен бўлсан, мен юксалсан, дея бот савол берди ўзига, бу энди мумкинмас, лекин ўшанда, айни мумкин бўлган чоғида... нима бўларди? Яхшироқ бўларди! Менadolatliroq bouldim. Инсофлироқ бўлардим!

Ўзи ҳам сезмагани ҳолда кула бошлади.

— Омон бўлсин бу халқ! — деди бош сараклаб. — Ўшанда унинг тақдирни менга — булдуруқлик битлиқи Назар Яхшибой улига боғлиқ экан-да!..

Лаънатта лойиқ яна бир лаҳза бор эдикни, буниси унга дохил эмасди. Буниси яқин ўтмишдан эди. Ошнонинг яқин ўтмишидан. Катта Паҳтакор биринчи бор матонатта ундан чоғдан. Келиб айтдики, н а д о ! Яна бир миллион, атиги бир миллион, қўлингиздан келади, азизим!

Ошно эътиroz қылдики, йўқ, отамиз, менинг қўлимдан эмас, халқнинг қўлидан келармикан?

Катта Паҳтакор айтдики, мен ҳам худди шу нарсани назарда тутдим, азизим, ахир сиз халқнинг энг яхши ўглонисиз-ку!

Ўйланиб юрди ўшанда Ошно дегани. Ошно ўйланиб юриб, дардини Яхшибоевга ёрди: мен нима дейман-у, қўбизим нима дейди! Шундай дедиу тилини тишлади — гўё Яхшибоев Катта Паҳтакор билан ҳар кун эрталаб бирга чой ичадигандай. Албатта бажарамиз, деди овозими баландлатиб, бажармасдан қўймаймиз!

Яхшибоев ҳам ўшанда чўчиди. Чўчиди-ю, лекин жўялироқ қилиб айтди: сал кенгашиб иш тутилса маъқул эди, оқсоқол. Ўрнингизда мен бўлсам, рост гап, қутқуга учмасдим.

Ошно худди шу гапни пойлаб тургандай эди. Яхшибоевнинг «сиёсий хато»сини эшитди-ю, қовоқ-тумшуғини осди: шу-чун ҳам менинг жойимда эмассиз, ўртоқ Яхшибоев!

Яхшибоевнинг оғзидан иддао чиқиб кетишига сал қолди. Иddaоки, э нодон, хотинчангга уйлансан бас эди, мен ҳам сенинг ўрнингда бўлардим!

Айттолмади. Аксинча, ялтоқландики, энди, оқсоқол, жойимизни биз ўзимиз ҳам биламиз, ишқилиб, пойгакдан қувилмасак бўлди.

Бугун қарабсанки, пойгакдаги жойнинг баҳоси юз минг сўмга чиқди!

Пойгакнинг қадри ошди-ю, маскандан путур кетгандай. Бу ёги — икки йилдирки, Катта Паҳтакор деганлари безагу нишонлари терилган етмишта ёстиқчанинг олдига тушиб жўнаб қолди. Энди Ошно ҳам кетса... Жўн кетса, пирига ўхшаб безагу нишонларни ортидан етаклаб кетса бир нави эди, аммо бир олам гавгони ташқарида қолдириб кетса нима бўлади? Шартми бугун пойгакдаги жойни юз минг сўмга сотиш? Балки ҳозирданоқ бошқа масканга, бошқа давраю бошқа

пойгакка ўтиб ўтириш керақдир? Турган гапки, но-
мардлик бўлади, лекин биргина шу истиҳолани тўсиқ
билиш ақданми?

Э, эналари ўлсин, биринчи бор номардлик қили-
шимми? Шунча йил ёнида юрдим, шунча йил сотил-
дим, чақанаю улгуржи, очигу хуфёна, энди тараффудга
бало борми!

Биринчи савдомиз — ҳалол савдо эди. Ўзимни со-
тиб, Олияни қутқардим ўшанда. Юлдузим ярқ этиб,
ярақлаш ҳам гапми, пориллаб ёнган лаҳзалар эди!

Кейин бир уюм тезакка айландим. Бир уюм тезак-
дай бурқсидим. Тутуни зўр-у, тафти йўқ. Баски, ўлган
чогимда оппоқ кафанга эмас, жўнгина тезакқопга ўран-
сам ярашади.

Ниҳоят, тинчланди. Озгина мизгиб олди. Тетикланиб
уйғонди. Чоршанбиев келди. Хурсанд, оғзи қулогида.

— Раҳмат, устоз, — деди. — Ишга жойлашдим.

— Қайга жойлашдинг, болам?

— Билмаганга оласиз-а! — деб кулиб Чоршанбиев. —
Газетта жойлашдим. Мудир муовини. Ойлигиям чакки-
мас — юз етмиш сўм. Яна ошади, деган гаплар бор экан.
Аввалига ноз қилишувди, кейин бирдан рози бўлишиди.
Сиз қўнгироқ қилганингизни дарров сездим, устоз.

Яхшибоев унинг хусусида ҳеч жойга қўнгироқ қил-
ганий йўқ эди. Лекин ўзига айтиб ўтирмади. Майли,
шундай деб ўйлагани ҳам тузук, жилла қурса ўлганим-
дан кейин бир-икки йил эслаб юради.

— Чоршанби ўглим, — деди нечукдир меҳри ийиб. —
Энг содиги сен экансан. Мени азбаройи ёмон кўрган
пайларинг ҳам бўлгандир, аммо... барибир ташлаб кетма-
динг, болам!

— Сизни ташлаб кетиб бўладими, устоз!

— Ташласанг арзирди, болам. Сени Суярқулга муо-
винликка қўймаган киши — асли мен бўламан, болам.

— Ёлгон гапирманг, устоз!

— Рост, — деди Яхшибоев. — Фақат буни ёмонликка
йўйма, болам. Мен сенинг ҳолингни яхши биламан.
Адашиб кириб қолгансан бу йўлларга. Сендан ҳеч бало
чиқмайди, болам. Сен ўзинг ёзма, бирор ёзганларни оз-
моз тузатиб юравер. Лекин улардан раҳмат эшитишдан
умидвор бўлма. Маошингни оқдаб олавер — шуниси
муҳим. Чангалинг юмшоқ сенинг. Аслида мен ўзим ҳам
юрган бир Чоршанбиман. Лекин менда чангаль зўр.
Мен — бургутман, болам, сен бор-йўғи мусичасан! Мен

насибамни тепароқдан юлиб оламан, сен эса пастда териб юрасан.

— Гапингиз рост, — деди Чоршанбиев. — Энди, ҳар кимнинг қўлидан келгани-да...

— Хафа бўлма, болам. Мен бургут эмасман. Бургут қаноти билан туғилдим-у, кўрганим — қузгуннинг куни бўлди. Баландни мўлжал қилувдим, болам, қурбим ҳам етарди, лекин...

— Сиз — зўр адисиз, устоз! — деб эътиroz билдири-ди Чоршанбиев.

— Ёлғон гапирма! — деди Яхшибоев қовоқ солиб. — Менинг ожизлигимни англамайдиган даражада аҳмоқ эмасдирсан, болам? Нима, мени магазинга кирмайди, деб ўйлайсанми? Кираман, жудаям кираман. Ўн томлигим чанг босиб ёттанини кўрмайди дейсанми? Кўраман, болам. Магазинчилар ҳам мени танишади. Лекин мен эмас, улар ўзлари уялиб четга қарашибади. Энди ўн беш томга ариза бераман. Олишади, чиқаришади. Чиқармай кўрсин!.. Пул керак, жон болам, Мұхсинага, Аввалга пул керак. Исканани тириклигимда бут ушлаб туришим керак. Пулим бўлмаса бирор мени бир тийинга олмайди, жоним болам!.. Ҳозир менинг пулим кўп, жудаям кўп! Кеча саҳрога чиқиб, карвонни таладим!..

— «Минг бир кечак»дан адашиб қолиб кетган эканда, устоз? — деб ҳазиллашди Чоршанбиев.

— Топдинг! — деди Яхшибоев қувониб. — Адашган карвонни таладим! Менга қара, болам, сенга харж керак эмасми? Айтавер, уялма, қарз бериб тураман. Еб кетарга десанг ҳам майлига!..

— Сиздан қарздорман-ку, Назар ака... — деди Чоршанбиев қизариб.

Яхшибоев завқланди. Қойил, деди ўзича, Чоршанби ҳали қизаришни биларкан, Чоршанби қизаришни биларкан-у, мен бўзаргандан бўзариб боряпман. Қара-я, бир маҳаллар олган озгина қарзини ҳалигача эсдан чиқармабди. Неча йилдирки, қуллуқ қилиб юради, қуллуқ ҳам гапми, қуллик қиласди, қарзини неча баробар қилиб тўлаганини ўйлаб ҳам кўрмайди бу галварс!

— У қарзимдан кечганман, болам, — деди. — Сен қарзимни ўн ҳисса қилиб чиқаргансан, болам.

Даст ўрнидан турди-да, ичкари хонага ўтди. Матрас тагида ётган пул дасталаридан бирини олиб қайтди.

— Ма, манавини ол, — деди. — Ароқ-пароқ олиб ич, аёллар билан майшат қил. Йўқ, бу сенинг қўлингдан келмайди. Майли, укасининг қорнига, майли, бола-ча-

қангга ишлат. Сенга ҳалол бу пул. Чунки, сен — ҳалқсан, мен буни ҳалқдан юлиб олганман, энди сенга қайтаряпман. Майда чайнаб есанг, бу пул сенга уч йилга етади. Фақат битта илтимосим бор, болам, иложи бўлса, пулни олгин-да, ўзингга бошқачароқ бир касб топ. Қабристонга гўрков бўлиб ўтсанг ҳам майлига.

— Устоз!!

Чоршанбиев қўрқди. Ўрнидан турив кетди. Ортга тисарилди.

— Устоз-пустозингни қўй, Чоршанби! — деди Яхшибоев. Йигитнинг қўлидан маҳкам тортиб, бу тарафга новдадай қайриб олди. Пулни чўнтағига тиқди. — Устозингни қўй! Сен шогирд эмассан, болам, шогирдда бўлади устоз! Сен... шунчаки мардикорсан! Мардсан, бирорларнинг корида юриб ўласан!..

Чоршанбиев шошиб чўнтаққа қўл тиқди, пулни чиқармоқчи бўлди, лекин Яхшибоевнинг важоҳатидан қўрқди. Курсига беҳол ўтириб қолди.

— Ўтники — ўтта, сувники — сувга... — деб гўлдиради Яхшибоев.

Чоршанбиев унинг нима деганини англамади. Лолу ҳайрон эди.

— Қарзга олай, устоз?.. — деди тили қалимага келиб. — Ўзингиздан узолмасам, болаларингизга қайтарарман?..

— Шартмас. Топсанг берарсан, топмасанг еб кетарсан, шунгаям ота гўрими!..

— Қайтараман, — деди Чоршанбиев титраб-қақшаб.

Қайтармайди, деб ўйлади Яхшибоев, ажаб, қайтармасини билсам-да ичим ачишмайди-я!.. Дунёдан тўйганим шуми? Майли, бермаса бермасин, бермагани тузук, ўшанда гуноҳнинг жиччаси — ўндан бир қисми! — бунинг ҳам бўйнига тушади.

Оббо, деди, шу жойдаям ҳисобингни йўқотмадинг-а, ўртоқ Яхшибоев!? Бунда не гуноҳ? Порани олган — сен ўзинг. Қўрқма. Барibir худо йўқ, нариги дунё ҳам йўқ, ҳеч ким сени пора туттганлар билан юзлаштирамайди. Қизиқ, деб ўйлади, худо бўлса агар, худою нариги дунё деганлари бўлса, охиратда юзлашиш эҳтимоли бўлса... ўшандаям олармидим? Йўқ, ололмасдим, қўрқардим!..

Кун бўйи шогирдларига пул улашди. Бирорга «қарз» деб берди, бирорга «еб кетар» деб. Битта-иккита нозикфетъларидан тилхат ҳам ёздириб олди, токи кўнгли таскин топсин, деб!

Кечқурун, шогирдларнинг кети узилиб, пулнинг ҳам чўғи кетиб қолганида, тўмбага тиқсан тилхатларини йигиб олиб, ҳожатхона тешиги устида пора-пора қилиб тұтрадиқи, мана сенга пора! Кўпроқ берсанг ўлармидинг, қурумсоқ!

Ниҳоят, шунча кун деганда қизи Сокина касал боласи билан келиб кўрди. Гапи жўн, либоси жўн, оғиркарвон бир хотин бўлти. Яхшибоев озроқ суҳбатлашиб, қизининг дилида рўзгори, эрию бола-чақасидан ўзга вақо топмади. Хотири жам бўлди. Тинч-осойиш яшаб ўтади, деб ўйлади, хавотир олмасам ҳам бўлаверади. Бир кўнгли, матрас остида ётган пулдан олиб узатиш бўлди-ю, қўрқди — ирим қилди.

Муҳсина хоним қўнгироқ қилиб, йигирма йил бурун бирга ишлашган артист хотинни гийбат қилди: нуқул қанизақдарни ўйнаган-у, ўтган ойда медаль олибди! Биз бечораларни бирор ёлчитиб эсламайдиям, бўлмаса, доимо бош партияларни ўйнап эдик!..

Яхшибоев жерқди: инсоф, ўв кампир, инсоф! Иккотимизникини қўшсак, нақ бир эшакка юк бўлади! Керак бўлса, ана, меникини ҳам қўшиб, саланглатиб тақиб юринг!..

Эркинов «суюнчи» тиларга кирди:

— Битай деб қолди, домла! Энди, айавинда айтган милтиқдорингиздан қўшиб юборсак.

— Йўқол! — деб бақирди Яхшибоев. — Йўқса, сени ўзингни портлатиб юбораман!

Эркинов қочиб чиқди. Яхшибоев эътибор бериб қараса, қўлига бир пой бошмогини ушлаб олган экан. Кулиб юбордики, отсам зўр бўлардӣ, аммо-лекин!

Академик Шоймардоновнинг қўнгироғи кутилмаган иш бўлди. Неча йилдирки бир оғиз сўроқламаган одам, бирдан телефон қилди. Мақтади, кўкларга кўтардики, сиз ҳали минг йил яшайсиз, Назар Яхшибоевич, биздек олимларга ўхшаб ҳуда-беҳуда куч сарф эттанингиз йўқ, қаҳва ичмайсиз, арақ ичмайсиз, папирос чекмайсиз, роману қиссага келсак, булар бариси — қўнгил хуши, қўнгил байрами, баски, байрамдан ҳам зерикиб бўларканми!

Қўнгироқ сабабини ўйлаб боши қоттан эди, тузукроқ жавоб айтарга ҳам улгурмади. Академик Шоймардоновнинг лутфи яна улангандан уландикни, ҳали халқимииздан

кўп ажойиб асарлар қарздорсиз, Назар Яхшибоевич, айни ақдингиз пешланган пайти, жамийки тажрибани сандиққа солиб олгансиз! Лекин сизга хасислик ярапмайди, сандиқдаги мулкни ҳалққа улашмоқ керак!

Яхшибоев ҳамон тұшунмас эди. Тушунадиган сүз бўлгани ҳам йўқ. Шу боис, сал қўполроқ гап қилдики, ўртоқ Александр Шоймардонов, сизнинг хуфя хизматингизни билмас эдим, бугун эрталаб юз минг сўм пора олувдиму сандиққа тиқувдим, шуниям билиб олганингизга қойил-э!

Шоймардонов пихиллаб кулди. Яхшибоев унинг баширасини аниқ тасаввур этди. Қилтириқ бир чол, бўйинларидағи томирларигача кўкариб кўриниб қолган, жони ҳам узилгудай... лекин ҳеч узилмайди! Кашчай! Ўлмас Кашчай бу энагар!

Шоймардонов тўйтунича кулиб бўлиб, сўнг овозини пасайтириди, Назар Яхшибоевич, сиз билан биргина кўришсак деб эдим! Ўзингиз келасизми ёки мен борайми? Албатта, сизга қийинроқ, касалхонада экансиз, лекин ўйлашимча, касалингиз шунчаки бир баҳона, сиздек паҳлавон адабимизнинг тумовга чалинишини мен бечора ҳеч тасаввур этолмайман... Энди, агарда ёшга қарасак, келиш — сизнинг бурчингиз. Бурч турган жойда тумовни баҳона этолмайсиз, азизим Назар Яхшибоевич!

Яхшибоев бетоқат бўла бошлади. Шоймардонов билан савдоси ҳеч маҳал пишмаган, эндиликда ҳам пишмасини билади. Хўш, нега унга лутф қилиш керак? Ким бўпти у ўзи? Гўзашунос бир иприсқи-да!

— Менинг дардим оғир, ўртоқ Шоймардонов, — деди. — Сифилисга чалинганиман.

— Ийи!.. — деб кулди Шоймардонов симнинг нариги учида. — Шунгаям ваҳмами, Назар Яхшибоевич! Мана, биз ўзимиз ҳам неча марта бўлганмиз ўшанақасидан!

— Илмингиз шу-да, — деб кесатди Яхшибоев. — Умр бўйи пахта қўйиш билан машгул бўлдингиз, азизим ўртоқ Шоймардонов.

Александр Шоймардонов кесатиққа парво қилмади. Тагин пихиллаб кулди. Тагин мақтадики, биз аслида бирбирига муносиб рақиблармиз, Назар Яхшибоевич, агар пайтида ақлни йигиб олиб, пайтида иттироқ тузганимизда эди, бугунга келиб бутун дунё пойимизда ётарди!

Яхшибоев индамай қулоқ тутиб тураверди. Энагар ўргимчакка ўхшайди, деб ўйлади, менинг ўзимни ошиқча баҳолаб ўргимчакка менгзашларим бекор, ҳақиқий

ўргимчак — мана шу чол, Александр Шоймардонов, юзга кирган чол, буткул дунёни иллариға ўраб-чирмаб олган қари ўргимчак!

— Азизим Назар Яхшибоевич! — деди гўзашунос олим. — Сизнинг халққа меҳрингиз ҳаммага маълум. Қилган хизматингиз ҳам беқиёс. Хусусан, еру сувни аяш, келажак авлодларимизга ҳам недир насиба қолдириш борасида кўп ёздингиз. Адашган пайтларингиз ҳам бўлди, аммо ниятларингиз бошданоқ пок эди сизнинг!

— Ўртоқ Шоймардонов! — деди Яхшибоев унинг гапини бўлиб. — Мақсадга келинг. Менинг вақтим йўқ, тушунинг. Сиздан бошқа ташвишларим ҳам тиқилиб ётибди.

— Мақсад шуки, икков аввалги низоларни бутунлай унутсан. Аслида битта мақсадга хизмат қилаётган одамлармиз, шундоқ экан, бу юртнинг равнақи учун биргалишиб курашсак бўлмайдими?

— Кимга қарши курашамиз?

— Э, ҳазилингиз ҳам бор бўлсин!.. — деди гўзашунос ранжиб. — Қариганда бировга қарши бормоқни бизга ким қўйибди!

— Чаён дегани барибир чаён-да, оқсоқол?..

Шоймардоновни кутилмагандага йўтал тутди. Гүёки кўксовга чалингандай, узоқ-узоқ, босиб-босиб йўталди. Яхшибоев, гарчи газаби қўзгаб келаётган эрса-да, ганимининг машқига қойил қолдики, бу чол қай вақтда йўталишни ҳам билади, зангар! Кутганидай бўлди. Йўтали тугаб, Шоймардонов яна бир-икки бор томоқ қирди, сўнг секин, ҳеч гап бўлмагандай суриштиридики, узр, Назар Яхшибоевич, охирги сўзларингизни тузукроқ англамай қолдим, малол келмаса; яна бир қайтарсангиз?..

Яхшибоев қайтариб ўтирмади. Чолни яна гапга солди. Гумон қилдики, бу ўргимчак менинг фитнамдан воқиф бўлибди, кимдир сотган, ажабмаски, анави Эркинов сотган чиқса!.. Нима бўлти, осон-ку бу замонда сотиш, салкам бошмоқ бошига тушай деб турганидан кейин, шартта палатадан қочиб чиққану Александрга телефон қилган-да! Яширадиган жойи йўқ. Ўзимоқ айтишим мумкин буни. Чолнинг умри тугади ҳисоб. Қачонгача яшайди?.. Бунинг ниятни билиб олгани — ошиқча ташвиш. Асли Эркиновга ҳам суяқ ташлаш керак эди. Ўшанда миқ этолмасди. Бошига чиқиб ўтиранг ҳам жим турарди завқданиб, оҳ-оҳ, нақадар хушбўй, деб!..

Диққат қилсаки, гўзашунос олим недир дунёқараши тор кимсалар хусусида вайсаяпти. Ҳаттоқи бир жойда

ўзини ҳам ўша қавмга қўшиб юбордики, мен ҳам вақтида тушунмаганман, ақлим етмаган, атрофлича ўйлаб кўрмаганман, лекин адашмоқ ҳисобмас, адашмоқ ҳисоб-у, лекин сарҳисоб хатоларни тузатишни ҳам четлаб ўтолмайди, хусусан, кимсан Суқротдек бир олим айтганки...

— Суқротни тиқиширманг, ўртоқ Шоймардонов, — деди Яхшибоев, тоқати тоқ бўлиб. — Агар билмоқчи экансиз, ана, билиб олақолинг: сизга қарши суиқасд тайёрланяпти.

— Суиқасд? — деб қайта сўради Шоймардонов. — Аниқроқ гапиринг, Назар Яхшибоев — фитнами ёки суиқасдми?

— Суиқасд!

— Орифийнинг қўли борми?

Ўл-а, деб ўйлади Яхшибоев, ҳар кимнинг ўз кушандаси бўларкан-да! Орифий — бунга жиян, тогасининг соясига салом бериб юрарди-ку, қачон оралари бузилиб улгурди?

— Хотирингиз жам бўлсин, ўртоқ Шоймардонов, — деди. — Шунчаки фитна бу, уюштираётган — мен ўзимман. Қалқону дубулганинг зўридан тутиб, ҳимояга шай турасиз энди!

— Газетта урасизми мени? — деди гўзашунос, сўнг кутилмаганда кулиб юборди. — Қачон ақлингиз киради, Назар Яхшибоевич? Оламни сув олиб кетай деганда, сиз бир чалажон олим билан беллашиб юрасизми?

Яхшибоев сергак тортди. Александр Шоймардоновнинг ўзгачароқ дарди борлигини сезди.

— Хўш? — деб сўради. — Гапиринг, ўртоқ Шоймардонов?

— Назаримда, замон ўзгарадиган кўринади, Назар Яхшибоевич, — деди гўзашунос, сўнг бир муддат сукут қилди-да, секинроқ овозда сўради: — Балки ёнингизга борарман, Назар Яхшибоевич, телефонда айтиладиган гап эмас бу...

— Гапираверинг, ўртоқ Шоймардонов.

— Янгича тактика керак, Назар Яхшибоевич.

— Сизда лагандан кўп эди-ку?

— Жиддийроқ бўлинг, Назар Яхшибоевич!.. — нохос дўйқ урди Шоймардонов. — Эрта-индин оламни сув олади, битта кемага тушайлик, деб атай ёрдам қўлини чўзяпман.

— Дарға ўша-ўшами? — деди Яхшибоев менсимай. — Ёки сиз лаганга соладиган бошқа бирорнинг кетини мўлжалга олиб улгурдингизми?

— Дарга ўша-ю, лекин кема қўлдан кетган, Назар Яхшибоев!

— Шуми, холос?

— Озми шу? — деди гўзашунос олим. — Одамлар хато ўйлашади, Назар Яхшибоевич. Керак бўлса, ана, сиз ўзингиз ҳам гувоҳ ўтасиз, сизга ишонаман, азизим. Биласизки, ер-сув сиёсати менини эмасди, мен бошданоқ алмашлаб экиш тарафдори эдим. Дўстингизга, неча бор, ерни аяш керак, оқсоқол, деб айтган ҳам менман асли. Лекин у менга қулоқ солмади. Илмни ҳам ўз измига бўйсундирди. Кераксиз лойихалар тузилди, қанча-қанча сувлар қўмга сингиб кетди, денгиз қурий бошлади. Одамларнинг майшати ҳаминқадар. Мен нуқул ва нуқул пахта экишининг заарли оқибатларини ўз вақтида кўра билганиман ва холосаларимни очиқасига айтганман

— Эслаёлмадим, ўртоқ Шоймардонов, — деди Яхшибоев газабини зўрга босиб. — Қайда айтган эдингиз? Ўша мажлисда мен ҳам бормидим?

— Мақолаларимда айтганман, лекин чиқаришмаган.

— Ҳозир қайтадан ёзяпсизми?

— Аввал ёзганман, дедим-ку?! Дўстингиз шахсан ўзи тақиқлаб қўйган ўша хайрли ишларимни!..

Хайриятки, исмини атамади, деб ўлади Яхшибоев, демак, ҳали умид бордай. Александр ҳозирча Ошнодан чўчийди. Арслон чўзилиб ётиби-ю, бу зангар ёнига боролмай гаранг — тирик ёки ўлик эканини билмайди. Қолаверса, д ў с т и н г и з дейишида ҳам маъно йўқ эмас — мен шўрликка зўғим ўтказмоқчи. Вой энагар каламуш, пўртана бошланмасидан югуриб қолганини қара! Нега бунча ваҳима қилади? Ёки кема ростдан ҳам қояга қоқилдими? Сирти бутундай-ку? Сирти sog бўлса, ичига сув ўтмаса бас-да, пачоқ жойларини текислаб олиш қийинми!

Нима қиласиз энди? Энасини ахтарамизми? Гўзашунос чол бирор юзга бориб қолган, энасини ахтариб топиш қийиндай. Барибир, ўзига юқтирумайди. Жилпанглаб турaveradi. Орқаю олди бирдай текис бунинг, қай тараф зўр бўлса, ўша тарафга кет буради, йўқ, бурмайди, бунинг кети биттамас, ўнта, юзта, мингта... турган-битгани кет — дуч келганини очиб қўяди — вассалом!

Ташбеҳи маъқул тушди ўзига. Кулиб юбормасидан трубкани кафти билан бекитди. Йўқ, кулолмади. Куладиган мавриди эмасди. Кўнгил тубига чўккан ҳадигу ташвишлар устун келди. Аксинча, Ошнонинг онасини ахтардики, э нодон, э пасткаш, кимларни шотир туттага-

нингни билсанг эди, балки бунчалар юксак жойларни ихтиёр ҳам этмасдинг, баччагар!

Дилини умид тарқ этаёттанини сезди. Бўғзидан аччиқ хўрсиниқ отилиб чиқдики, номард худо, озгинан тўқис этиб яратсанг ҳаққинг кетармиди? Жилла қурса, озгинан фаросат берсанг, оқни оққа, қорани қорага ажратарга қурбимиз етса!.. Жилла қурса, сенинг асл ўлчовинг билан сен яраттан бандаларнинг ўлчовлари озгинан бўлса-да бир-бирларига мос келса — ахир, сен ўзинг камтаришсан-ку? собирсан-ку? комилсан-ку? Ёинки инсонларни иркитроқ жойдан олиб яраттанинг борми, дейлик, нажасдан!..

Қулидаги трубка зириллаёттанини пайқади, демакки, гўзашунос чол ҳамон жавраяпти. Қулоқ солиб ўтирамди. Микрофонга бир-икки қаттиқ чертди-да, чолнинг унини ўчирди.

— Александр ака, — деди кулиб, — Мен умримни яшаб бўлдим, ташвиш имади. Сиз ҳали ташвиш қиласантиз ярашади, сиз эндиғина юзга киряпсиз, ҳали неча-неча гулларингиз очилмасдан турибди. Тезроқ ҳаракат қилинг, ўртоқ Шоймардонов? Нега жимсиз?..

— Гапираверинг!.. — сустроқ жавоб келди трубканан.

— Бирорга завол тилаш — гуноҳ. Завол тила-майлиг-у, шунчаки завол фурсатини тасаввур этайлик. Назаримда, сиз аллақачон тасаввур этиб улгурибсиз, Александр ака, гапимни тез ва осон тушунасиз.

— Хўш-хўш? — гўзашуноснинг овози бирдан жонланди.

— Д ў с т и м қазо қиласа ёки амалдан кетса, бас, уни сўқадиганлар шу қадар кўпаядики, четроқда индамай турганлар анча жўяли бўлиб туюлаверади. Ҳақиқий жабрдийдалар одоб юзасидан четта чиқиб турадилар, Александр ака, сизу менга ўхшаган дўстлари, кимки унинг ялогидан тўйиб ювинди ялаган бўлса, ўшалар кимошдига қўйиб сўқади!..

— Фолингиз даҳшатли-ку, Назар Яхшибоевич? — дея пихиллади Шоймардонов. — Балки ўнгидан келмас?..

— Кулма, жипириқ! — деди Яхшибоев. — Сенга қолганда ўнгидан келади! Э, сенинг ота-бобонгнинг сүякларига!..

Сўкишини Шоймардонов эшийтдими, йўқми, дуруст англамади — узуқ гудок чалиниб қолди. Майли, деди, гўзашунос ҳисобмас, ўзим билан ўзим гаплашдим асли. Умрдан қисмаса бўлди, ҳаммасини кўрамиз. Сўқадиганлар кўп. Ҳали от ўгрилари ҳам Ошнодан жабр чеккан

бўлиб чиқажак. Замон зайлини энди кўраётганим йўқ. Шундай пайт келадики, мургак қизчаларни бузган моковлар ҳам маразларини Ошнога чаплайди! Лекин мен индамай тураман. Ажабмаски, сукутим боис одамларга фаришта бўлиб туолсам. Менга тегишмайди. Тегишломайди. Сабаби — ёшим улуг, боз кейин мен унчалик ҳам ёлғиз эмасман. Ошнонинг пойига патак бўлганлар оз эмас. Ошнони ётиб еганларчи? Жуда кўп улар! Бири дала ҳовли олган, бири машина олган, бири — унвон, бири — нишон!.. Худо урибдими! Ошно тутул, Ошнога маъқул кимсаларни, хусусан, Тўпорини, Ёшуллини, марҳума Қурбоной қизимизни мақтаганлар сон мингта. Уларни қўяйлик, менинг ўзимни мақтаганларчи? Йўқ, менга дахл қилишомайди. Даҳл қилишгандаям, бир чўқища қочираман уларни!..

Трубкани тўмба устига ташлаб, тўшакка ҳоргин чўзилди. Телевизор устидаги парда ёпилган ҳайкалчасига кўзи тушди.

Э Назарбой, деди ўзига ўзи, сизга ким қўювди?.. Юрсангиз бўлмасмиди Булдуруқда — отангизнинг чўпонтаёгини кўтариб! Қўйларга «ҳайт», эчкиларга «ча-ча» деб!.. Тинчроқ бўларди-ку, Назарбо-ой!.. Қилтириқ ошнангизнинг кўнгилчаси шаҳар тусаб қолганида биқинига урсангиз бўлмасмиди, Назарбой?.. Кунсулув деган содда бир қизга уйланиб, бола-чақа орттириб, Кунсулув озлик қиласа, яна бирорта Ойсуловни унга кундош қилиб... айшингизни сури-иб!.. юрсангиз бўлмасмиди? Модомики, сизни худо қўш қўллаб урган экан, пайтида гуноҳингизни сўраб олиб, сотилмасдан, токи Олияниг турмадан чиқишини кутиб турсангиз ҳам бўларди-ку? Қамалган биргина у эмас-ку? Қамалганларнинг кўпи чиқиб келди-ку? Турмадан чиқса, офтоб кўрмаган юзига сизни кўриб қон югурса... Во дариг-а! Қони югурса, ўзи қонидан-да илдамроқ югурса... сиз ҳам югурсангиз... Назарбо-ой! Яхшибой чўпоннинг содда-баёв ули-и-и!.. Бугунги кунда итдай улиб қоларингизни ўшанда ҳам сезган эдингизми?.. Қани бугун Олия? Кунсулув қани? Хотам Шўро-чи? Ошнонинг қилтириқ пайти?.. Ёшлиқ! Болалик! Кеч, кеч энди, Назарбой! Кечиккан банданинг аҳволи шу — йўли жуда равон унинг, чиққан жойи очиқ-ойдин кўриниб қолади! Увламоқдан ўзга чора йўқдай. Фақат ит бўлиб эмас, итнинг вангиллаши хунук, итнинг думини биланглаттани хунук, зора қурса, бугун, маҳшарингиз ёвуқ қолганида бўри бўлинг, ўртоқ Яхшибоев!.. Гингшимай туринг!!.

Инграб юборди. Дил йигига лиммо-лим эди-ю, кўзлари қуп-қуруқ эди. Ажаб, деб ўйлади, бирор томошабин бўлса эди, йигисиз ҳам йиглар эдим. Томошабин учун яшадимми ҳали, бариси томоша эдими ҳали? Ким кўрсатди бу томошани? Наҳотки, яна Ошно бўлса? Лоақал бирор марта қўғирчоқ бойланган ипни узиб юборсанг нетарди, энагар тақдир?!

Мўъжиза рўй бериб, балки қўғирчоқ ўзи юриб кетармиди ўз йўлига?

Баъзида қўғирчоқ бор-йўги қўғирчоқ эканини унутади ҳам, Ошно четроққа чиқиб ваколат берадики, бири бориб иккинчисига ҳамла қиласди. Бугун Ёшулининг навбати, эртага — Зоҳидники... Дарвоҷе, нега у Зоҳидни қурбон қилмаяпти? Аввалроқ ўзининг ҳам тилла ҳайкалчаси ҳадя этилганми? Агар Зоҳидданки тили қисиқ бўлса, Ёшули ўн ҳисса ошириб қўйгани аниқ. Ёшулининг сотишидан қўрқмайдими?..

Яхшибоев Ёшулининг қиёфасини эслади: рапидауз, бароққош бир кимса, сифлатабки, баджовоқлиги салобат ўрнига ўтади. Кўнглида заррача риоя кўрмади. Боз эсладики, Ошно бир гал Ёшулини вафодор деб таърифлаган эди. Нокас-у, лекин вафодор! Ақлга сигмайди!

Шу жойда Яхшибоевнинг дилида бехос бир туйгу уйғондикси, бадани титраб кетди: буям бир томоша асли! Ёшули тириклай қўлга тушмайди! Буни Ошно яхши билади, Ошнонинг бор умиди ҳам шундан!..

Бўғилиб бораётганини сезди. Бўйинбогини ечиб олиб, четта улоқтириди. Бориб девордаги тутмачани босди. Хиёл ўтмай ҳамшира келди. Ортидан бир эркак киши ҳам кирди. Оқ халатда-ю, врачга ўхшамайди — мускуллари бўргиб турибди. Яхшибоев ўзининг ҳибсада эканини сезди. Токи мақола битмагунча бу ердан чиқолмайди. Бирор билан тузук-қуруқ гаплашиш ҳам йўқ. Боя гўзашунос чолнинг кутқусини ҳам эшигтан булар. Хайриятки, ўзининг гуллаб юбормагани... Дилда нафрат мўл эди, лекин томчиси ҳам тўкилмади. Тўкилмагани боисдирки, юракни заҳарлаб юборяпти. Тақдирга тан бериб, ҳамширага билагини тутди.

Дори баданига ёйилиб, сал ором олди. Ҳамшира хонадан чиқди. «Мускул» ҳам унинг ортидан эргашди. Яхшибоев анчагача қимирламай ётди.

Аҳмоқман, деб ўйлади, нега розилик бердим? Қўрқдимми? Ёинки анави ҳезимкаш Зоҳиднинг ташлаб кетган «суяги» қўл-оёғимни бойлаб қўйдими? Булардан қўрққулик, атай ўзлари уюштирган бўлишлари ҳам

мумкин. Лекин унда Янгамуллонинг ҳайкалчасини қайга тиқамиз? Йўқ, Зоҳид мустақил иш тутгани аниқ. Гирдибодга кейинроқ тушдим, чирпирак бўлиб айланаб, чангу губорида бўғилиб ўлмасам гўргайди. Бу тарафи Ошнога боғлиқ. Машқи йўқ унинг, шунча йил тўплаган машқи унут бўлгандай, агар зўр берса, кучаниб бўлса-да томоша кўрсатолса, ишонтиrsa, бошига кул сепса... Ишқилиб, кет очилмаса бўлди, сочга кул сепилгани ҳисобмас. Кул кетади, хушбўй шампун суртиб ювилса, бас, кумушранг соchlari бирам товланадики, миллат ўғлонлари фахрдан ёрилиб ўлади.

Яхшибоев бирдан тетик тортди. Нариги хонага ўтиб, телевизорнинг мурватини буради. Ахборот берилаётган экан. Байроқлар билан безалган бинони кўрсатиши. Сўнgra байроқлардаги қизғиш ёғду одамларнинг устбошига, кенг майдонда тизилган самолётларнинг қанотларига кўчди. Ўнг бурчақдан ерга қўнаётган яна бир самолёт кўринди. Сўнг — Ошно, бошқа расмий кишилар, ёрдамчилар, қўриқчилар, гул кўтарган кашшофлару комсомоллар... катталар олдинда, кичиклар орқароқда... биргалашиб пешвозга юрдилар.

Диктор хотин эълон қилдики, узоқ мамлакатта кетатуриб Тошкентда қисқа муддат тўхтаб ўтувчи зотни кутиб олиш маросими бўлди. Яхшибоев Ошнонинг Буходордан нега ошигич қайтгани сабабини энди англади. Курси қўйиб, тузукроқ жойлашиб ўтири. Ниҳоят, самолёт яқинроқ келиб тўхтади. Ўзиорар зинаю гириллаб бориб самолёт қорнига тақалди. Эшик очилиб, аввалига кўк кийимли соҳибжамол қиз, сўнг Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот кўринди. Пастта илдам тушиб келди. Ошно, юзида табассум, олга юрди, қучоқ очди. Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот негадир ачомлашмади, фақат қўл узатди. Шу лаҳзада камера Ошнонинг юзини катта қилиб кўрсатдики, Яхшибоев унинг саросимада эканини аниқ-таниқ кўрди. Кейин Ошно ёйилиб табассум қилди. Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот ҳам илжайди. Лекин Яхшибоев ҳали-ҳануз Ошнонинг юзидағи таҳликаю саросимани кўриб турарди.

Тамом, деб ўйлади, анави ёрдамчиси рост айтган экан, энди барибир ултуролмаймиз. Иккови нуқул ачомлашиб юрарди, икковининг дўстлигию иккови мансуб халқларнинг дўстлигини манзума ҳам қилиб эдик, бас, бутун ачомлашмаган экан, Ошнонинг куни биттгани аниқ.

Диктор хотин Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот билан Ошнонинг қисқа муддатли суҳбати

тафсилотини хабар қилдики, Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот республика меҳнаткашларига меҳнатда омад тилади, қолган бир миллион тонналик мажбуриятни ҳам ўз вақтида ва нест-нобуд этмасдан йигибтериб олишларига юксак ишонч билдириди.

Сўнг айтдики, Тошкентда Қисқа Муддат Тўхтаб Ўтувчи Зот «...шу куннинг ўзидаёқ қўши мамлакатга жўнаб кетди».

Яна айтдики, Ошно ҳам «...пахтакорлар ҳузурига жўнади».

Яхшибоевнинг мазаси қочди. Курсидан туриб, ихрана-ихрана ичкари хонага ўтди. Ўринга чўзилди. Хуббехуд бўлиб, тўшақда тўлганиб ётаверди. Сал ўзига келиб, концерт садоларини эшлитиб, телевизорни ўчиришни унугтанини сезди:

Ўзбекистонда бутун ҳамма — пахтакор!..

Энагар шоирлар ҳам оғзига келганини ёзаверарканда, деб хаёл қилди, эси йўқми буларнинг, уялмайдими?

— Ошно пахтакорлар ҳузурига жўнаб кетди, — деди овоз чиқариб. — Пахтакорлар ҳузурига бориб нима қиласди, лойдан чиқариб берадими? Ҳосил барибир йўқку? Ёки воҳа раҳбарларининг тепасида туриб олиб, қўшиб ёзасан, деб талаб этадими? Ў, энагар Ошно! Қаноат қилсанг нетарди? Айтсанг бўлмасмиди ўша Катта Пахтакорингга, қўлимдан келмайди, деб? Қарғишга қоламан, деб?!.. Силаб-сийпала эди, жуда кўнавермаса, унгаям бирорта тилла ҳайкалча совға қил эди!.. Йўқ, қўрқасан! Пахта нархи ошсин, дейишганида, пахта жуда кўп-да, давлатимиз зиён кўради, деб айтган давлатпарвар ҳам сен ўзинг!

Қаҳри келди. Тасаввур этдики, Ошно айни лаҳзада пахта даласида. Дала — қоп-қора, поялар — шип-шийдам, чаноқлар — бўм-бўш, Ошно ўзи совуқда дийдираган... Э, қорайган ер қолдими ўзи, деб ўйлади, ҳаммаёқ туздан пес бўп қолди-ку! Шўр босган далага қўяман Ошнони. Оппоқ шўр босган далада, оппоқ шўрни ҳидлаб, оппоқ шўр кўзларига оппоқ пахтазор бўлиб қўриниб турса... ўлса... бундан ҳам ортиқроқ шараф борми ўзи?!

Чўчиди — гўё кўнглидагини бирор ўқиб тургандай: Қулогига ашуланинг авжи кирди:

Тўлдириб қуй қадаҳларни, янграсин алёр,

Халқлар — озод, Ватан обод, ҳамма — баҳтиёр!..

Эшиитмаслик учун бошини ёстиққа буркади. Ёстиқ ости тошдай қаттиқ эди...

ОХИРГИ БОБ

Қиссанавис

Яна навбат ўзимга келди. Чарчадим. Умрим бино бўлиб бунчалар кўп нарса ёзмаган эдим. Қогоз тахламини кўриб, рости, ўзим ҳам қўрқиб кетяпман.

Лекин бу ёги оз қолди. Шу нарса кўнглимга мадад ҳам таскин беряпти. Мен бир жўн воқеалару жўн одамлар ҳақида ёзиб юрадиган, ўзи-да жўн қаламкашман. Бу гал жиддийроқ мавзуга қўл урдим-у, жоним азобда қолди. Хайриятки, тўқиб-бичмадим. Борини қоғозга туширдим. Яхшибоев билан бирга юрганларим наф қилди.

Аслида, қўлёзмаларни Яхшибоев бошини ёстиқقا буркаган жойида тутатиб қўяқолган маъқул эди. Ўшанда у тирик бўлиб ёдда қоларди ва, турган гапки, ўқувчининг бўлажак воқеаларни янада бўрттириброқ, янада жонлироқ хаёл этишига имкон тутиласди. Мен ўзим ҳам қўшимча ташвищдан қутулаган бўлардим.

Афсуски, бўрттириб тасаввур этадиган воқеанинг ўзи йўқ. Яхшибоевнинг куни биттан, аниқроги, бир кунлик умри қолган.

Гарчи аразлашиб, кўргали бормаган бўлсам ҳам, унинг касалхонада эканидан хабардор эдим. Мұҳсина янга телефон қилиб: «Назар Яхшибоевичдан айрилиб қолдик!» — деганида ишонгим келмади. Бақувват одам эди, турмушда ҳам унчалик қийналгани йўқ, нега энди келиб-келиб... Йўқ, шартмас ёзиш нималарни ўйлаганимни. Барибир тутуриқсиз чиқади. Ўлимнинг ёлгони бўлмайди, деган бир гап бор. Мен ўшанда дарров ишондим-у, лекин Мұҳсина янганинг «сизга васиятлари бор экан» деган сўзларидан шубҳага тушдим. Зудлик билан етиб бордим, тумонат йиги-сигини кўрдим. Мұҳсина янга шишиб кетган кўзларини артиб, қўлимга сариқ саҳтиён чамадончани тутқазганида, рости гап, кўнглимдан яна бир бор «мазах эмасми бу?» деган ўй кечди. Йўқ, васият ростдан ҳам ёзилган экан. Хотину бола-чақасига аталгани алоҳида-ю, буниси шахсан менга қаратса ёзилган. Назар aka жасадини менга ишониб топширибди, токи мен ўзим бош-қош бўлиб, бирорларга хор қилдириб қўймасдан, Булдуруққа элтиб Хотам Шўронинг оёқ тарафида ерга топшиарканман.

Бадбинлик қурсин, васиятнинг шу моддасини ўқиётган чоғимда, марҳум Амир Темирга тақлид этмалтими,

деган шум фикр миямга келдики, золим пошио ҳам ўлигини устози Сайд Бараканинг пойига қўйдирган экан. Лекин васият жуда жўяли ёзилган эди. Мени анчайин менсимай юрган кишининг росмана эҳтиром кўрсаттанини пайқаб, мавриди бўлмаса да озгина гурурланганимни ҳам айтмасам бўлмас. Яна бир модда менга маъқул бўлдики, Яхшибоев ўзининг «ҳалол пули»дан (қогозда худди шундай деб ёзилган эди) Булдуруқдаги мактабнинг кам-кўстига атаб нақ ўн минг сўм маблаг қолдирибди.

Муҳсина янга мени четта чиқариб, «васият мазмунини айтиб берсангиз», деб илтимос қилди. Мен айтиб бердим. «Билсам, сизга кўрсатмаган бўлардим, — деди Муҳсина янга. — Сургуцланган экан, очишига ботинолмадим. Сайдқулжон, балки ошкора этиб юрмассиз? Назар Яхшибоевични шу ернинг ўзида, обрўлироқ даврага қўйганимиз маъқул эмасми? Ҳарна, бола-чақаси бориб қабрини супуриб-сидириб туриши мумкин-ку?..» Иккиланиб қолдим. Янганинг гаплари жўяли туюлди. Энди кўнай деб турганимда, Муҳсина янга мактабга аталған пулнинг чорагини менга атаб қолдики, рад этардан ўзга чора тополмадим. Билдимки, у кишининг нияти жасадни эмас, пулни олиб қолиш экан. Ранжидим. Бир-икки оғиз гапириб қайириб ташладим. Янга маломатта уста экан: «Ўзингиз еб кетмоқчисиз!» — деб қичқирди. Шунда азага тўплланган уч-тўрт кишини чақириб, уларга васиятни ўқиб бердим-да, гуноҳни бўйнимдан соқит этдим. Муҳсина янга иложсиз қолди, сўнг: «Булдуруққа берадиган ўлигим йўқ, ўзим шу ерга кўмаман!» — деб айтди. Елиб-югурди, кимларгадир кўнғироқ қилди, йиглади-сиқтади, лекин ниятига етолмади.

Эҳтимолки, еттан ҳам бўларди, лекин айни ўша кунларда катта бир арбоб ҳам вафот этиб, кўпчилик ўшанинг мотами билан овора эди — беванинг арзини тинглайдиган киши топилмади. Бу ёги мен ҳам ўжарлик қилиб туриб олдим. Модомики бирор мени одам деб васият қилибдими, гина-кудуратни унутиб, айтган буйрутини бажаришим керак эди.

Назар аканинг жасадини кичикроқ бир залга ювибтараб қўйдик. Ҳамкаслар келиб видолашдилар. Одам анча оз бўлди. Сабаби — ўша арбобнинг вафоти. Булдуруқ узоқ бўлгани учун, гўр устида сўзланадиган нутқлар ҳам шу залгинанинг ўзида бўлақолди. Тенгдошлири, шогирдлари «тинчиб ором ол, азиз дўстимиз!» деб видо сўзларини айтдилар.

Жўнаб кетаёттан пайтимиизда Муҳсина янга уввос тортиб йиглади. Шайтонлаб қолди. Шу боис уни Тошкент-

да қолдиришга мажбур бўлдик. Марҳумнинг жасади ортилган қора белбогли автобусга ўғли Оллоёр билан хотини, кейин қизи Сокина иккита боласи билан чиқди. «Болалар қўрқади, ана, бошқа енгил машиналар ҳам бор, ўшанга чиқақол», деб ундашганида ҳам кўнмади. «Майли, болалар ҳам кўриб қолсин!..» — деди йиглаб.

Ўртақўргонга еттанимизда Яхшибоевнинг куёви ҳам автобусга чиқди. Пешинда Булдуруққа кириб бордик. Аввалроқ телеграмма бериб қўйған эдим, лаҳад тайёр экан. Бизни кутиб олган қишлоқдошлари тўғри қабристонга юришга унашмади. Ўликни узоқроқ бир қариндинг уйига тушириб, бир-икки соат «меҳмон» этишиди, йиги-сиги қилишди, етти ажодини, ўзини ўқлашди, сўнг қайтадан ювиб-тараб, кафанга ўраб, толтобутта қўйиб, ёшу қари навбати билан елкага олиб қабристонга элтдилар. Мулла чақирилган экан. Жаноза ўқилаётган пайти, қўрқоқлик қурсин, тагин устимдан ёзиб нетиб юришмасин деб чеккароққа чиқиб турдим. Лаҳад атрофидағи тиз чўкиб ўтирган юзлаб одамларни кўриб, алам билан ўйладимки, ҳамманинг ҳам тугилган гўшаси бўлсин экан! Менини қайда, мен ўлсам қай гўшага бораман?.. Ака-ука тутингланларим менга ҳассакаш бўлармикан?..

Жасад лаҳадга қўйилаётган чоги ҳамма гўр лабига ёпирилиб борди. Ҳамма қаради. Тушундимки, ўлим дегани гўё бир либосу, шу лаҳзада ҳар ким бу либосни ўз эгнига ўлчаб кўряпти!

Бирдан «Отажон!» деган овоз эшишилди. Одамлар ажабланиб қаращи. Марҳумнинг қизи Сокина эркакларга қўшилиб қабристонга қадар келган экан. Эри, марҳумнинг куёви, қизариб-бўзариб, элатдан уялиб, Сокинани нарига олиб кетди.

Гўрга тупроқ тортдик. Сўнг ўлик чиқсан уйга таъзияга йигилдик.

Ўша куниёқ марҳум васият эттан пулни мактаб директорига гувоҳлар олдида топшириб, тилхатни Оллоёрга бердим. Хижолат чекиброқ олди. Олдида, ҳамёнига бўклаб солиб қўйди. Билдимки, бориб ойисига кўрсатади.

Шу, холос. Назар ака Яхшибоевнинг бу ёргу дунёга ўйқлиқдан сафарию бу дунёдан ўйқлиққа қайта сафари шу билан тутади. Яна бир нарсани салкам унутай дебман. Бу — Оллоёрги отаси ўтқазган боққа олиб борганим. Биргалашиб экканимизни айтдим унга. Дараҳтлар деярли ҳаммаси амал олиб, анча юксалиб қолган экан. Оллоёрга насиҳат қилиб ўтирамадим, бўшроқ бўлса-да,

бамаъни йигит экан — нима демоқчи эканимни шусиз ҳам тушуниб турарди.

— Аввал акам билан бирга келамиз, — деди. — Аввал акам етиб келомади, Рига тарафга кетувди, адресини биломадик. Йигирмасига албатта келамиз.

— Булдуруқда йигирма бўлмайди, — дедим. — Бу ерда еттиси бор, қирқи бор.

— Билмас эканман.

— Айби йўқ, — дедим. — Халқ бир-у, яна турфа-турфа-да, ўглим.

«Ўглим» деганимга ажабсинди. Ўзим ҳам хижил чекдим. Сўнг дилимда бир илиқлик туйдимки, бу бўшангудо босиқ йигитта меҳрим товланди.

— Тез-тез кеп тургин, — дедим сенсираб, янада яқинроқ олиб.

— Келаман, — деди Оллоёр. — Аямниям опкеламан.

Содда эди Яхшибоевнинг ўгли. Ойиси отасининг қишлоғига бирор марта ҳам келмаганини сездириб қўйди. Қизарди. Начора, мен ўзимни эшишмагану сезмаганга солдим.

Эртаси куни Булдуруқдан Тошкентта жўнаб кетдим. Оллоёр ўша ерда қолди отасининг еттисини ўтказгали.

Яхшибоевнинг ўлимию дафнига атай тўхталганимнинг яна бир боиси шуки, сал ўтиб, ҳали марҳумнинг тупроги совиб улгурмасидан майда-чуйда гийбатлар урчий бошлиди. Бири шуки, Яхшибоев ўз ажали билан эмас, балки касалхонада чиққан ёнгиндан сўнг, тутундан бўтилиб ўлган эмиш. Ҳаттоки, «бадани куйган экан», деган маҳобатлар ҳам бўлди. Кейинги гап гирт ёлгон. Гарчи ўзим ювмаган бўлсам-да, Яхшибоевнинг кўзга чалинган жойларида куйик изларини кўрмаганман.

Ёнгин ҳам анча пуфлангани муқаррар. Яхшибоев ёттан палатада ишлаб турган телевизордан ўт чиққани рост. Лекин врачларнинг тахмин қилишларича, марҳум бу арзимас, тутун ҳиди сезилган заҳоти ўчирилган ёнгиндан анча оддин жон берган, бинобарин, ёнгин ҳам худди шу сабабдан — пайтида телевизор мурватини бурайдиган одам йўқлигидан ўт олган.

Яна бир гийбат шуки, гўё Яхшибоев ҳолига қарамасдан, касалхонада ишлайдиган жувонлардан бирига тегишиб, ҳаттоки рагбат кўриб, ўша жувоннинг бағрида жон таслим қилган эмиш. Ёлғондакам уятни йигиштириб қўядиган бўлсак, бунақа ўлим — чиройли ўлим ва энг осони. Лекин Яхшибоев аёл важҳидан ўлмагани аниқ. Айтишларича, гўё ўша аёл ёш экан, чиройли экан, эридан ажралган экан, кўнгли эркак тусаб юрар-

кан, — хуллас, ўзи қарайдиган беморни йўлдан урибди. Хўш, у аёл ёш экан, чиройли экан, бўйдоқ экан, кўнгли тусаган экан, унда Яхшибоевни бошига урадими! Тўрги, Яхшибоев ҳали бардам эди, аврамоққа ҳам сўз топарди, лекин... Барибир тасаввур этиш қийин! Бўйдоқ хотин имласа, бас, не-не ёш йигитлар югуриб келган бўларди! Яхшибоевнинг ўлигини ўртага тиқиб, гийбат урчтишга ҳеч ҳожат қолмасди. Эмишки, ўша аёл марҳумнинг кучига эмас, балки жарақ-жарақ пулига учиди. Худди шу жойга келганда миш-мишларнинг миси чиқади, сабабки — Яхшибоевнинг ўлимидан сўнг ёстиқ тагидан анча-мунча пул чиқсан. Пул учун қари чол билан бир ёстиққа бош қўйган аёл ўша ёстиқ тагини титиб кўрмасмиди, деган ҳақли савол туғилади.

Дарвоқе, ўша аёл кимлиги ҳам аниқ эмас. Бирор ҳамширалардан, дейди, бирор врачлардан, деб айтади. Ҳаттоқи аллақандай бадантарбия инструкторини орага тиққанлар ҳам учрайди.

Ёстиқ остидан чиқсан пуллар кимники экани ҳам хийла замон узунқулоқ гап бўлди. Сабабки, кейинроқ қўлга олиниб, суд қилиниб, охири отувга ҳукм этилган бир кимса, бошқалар қаторида Яхшибоевни ҳам тилга олиб, мен унга ҳам пора элттанман, деб айттан эмиш. Афсуски, мен судга қатнашганим йўқ. Умуман, ўша суд анча маҳфий ўттани, бирор билиб, бирор билмай қолгани ва пировард кўпчилик фақат ҳукмдан огоҳ этилгани сир эмас. Хуфялиқдан кўзда тутилган мақсад ҳам анча тушунарли: токи ошиқча овоза бўлмасин, йўқса, халқ раҳбарлардан кўнгил узади. Гоят кулгили гап. Халқ кимга меҳр қўйиш-қўймаслигини ўзи билиб олаверади. Мавзуга қайтадиган бўлсак, ўша отувга ҳукм этилган кимсанинг айни Яхшибоевни тилга олганига шубҳам бор. Кейин ўша кимсага атай бағишлиб ёзилган бутун бошли романлар ҳам борки, жиноятчи раҳбарнинг ўз муаллифлари четда қолиб, сўнгги пайтларда ёлчитиб қалам ҳам тебратмаган Яхшибоевга пул инъом эттани эриш туюлади. Ўша кимса шуҳратта ўч эди, агар китоб ёзмаслигига кўзи етса, Яхшибоевга бирор тийинни ҳам раво кўрмаган бўларди.

Булар, албатта, менинг ўз тахминларим. Тахминларни четта қўйсак, марҳумнинг ёстиги остидан чиқсан пулларнинг бариси Муҳсина хонимга топширилган. Аниқроғи, янга дастлабки соатлардаёт, ҳали одамлар эс-хушини йигиб олмасларидан, жасад ёттан палатани синчиклаб кўздан кечирган, пулни ҳам ўзи топган. Топган чогида бирорвларнинг кўзи тушиб, кейинроқ бояти тахлит гийбатлар урчиб кетган бўлса эҳтимол.

Маросимларнинг барчаси ўтиб, ҳар хил маҳобатлар чиқаверганидан кейин тегишли ташкилотлар Яхшибоевнинг қилган ишию қолган жамгармалари нисбатини солиштириб кўрганларидан хабарим бор. Менинча, ҳисоб жуда тўғри чиққан. Ҳаттоқи, жамгарма дегани ишдан камроқ ҳам келган. Ўзгача булиши мумкин ҳам эмасди: шунча йил яшаган, шунча китоб чиқарган ва — энг муҳими — шунча бор босмадан чиқарган одамнинг пулга зориқанани тасаввур этиш ўзи қийин.

Назар ака Яхшибоевнинг ўлимига доир гийбатларни шунчаки рад этиш учун санаб ўтиш ҳам аслида маломат сирасига киради. Лекин менинг биттагина узрим борки, ўша маломатдан осонгина қутуламан. Узрим — марҳумнинг ўз ажали билан ўлгани ҳақидағи ҳужжатни қўлимда туттаним ва дафнга рухсат олиш учун Булдуруқ қишлоқ Советига элтиб топширганим.

Шу билан Яхшибоев мавзусига нуқта қўйиб, ўзимнинг шарҳимга ўтаман. Сезиб турибизки, согомон юрибман. Кайфиятим ўртacha. Кейинги тўртбеш йил ичида кўрганларимни шууримга жойлай олмасдан қийналаман.

Уч-тўрт марта тутинган укаларимдан хабар олдим. Ўзлари ҳам тумонат бўлиб, бола-бақралари билан Тошкентта келиб кетишиди. Уйимиз тўлди. Бола-чақага малол келадими, деб чўчиган эдим, йўқ қайтага булар ҳам хурсанд бўлишиди. Ўзим укаларни олиб юрдим, хотин — келинларни, болалар — кичкинтойларни. Меҳмонларнинг бош осмонга етди! Аммо уларнинг қувончи меникига teng келармиди! Ўша кунлари мен учун байрам бўлди. Кечагина бегона, бугун қадрдан бўлиб қолган укаларимнинг кўзларига боқиб англадимки, ришталар мустаҳкам, ўлим тиги узмаса, бошқа нарса узолмайди. Э, йўқ, ўлим ҳам узолмайди!..

Бир марта Булдуруққа бориб, Назар аканинг бодидан хабар олдим. Эшиздимки, ўғли Оллоёр, қизи Сокина эри билан, — баъзида бирга, баъзида айрича, — ишқилиб, келиб қарашиб туришар экан.

Бир марта Тўпорининг колхозига бордим. Тўпорини телевизорчиларга ўзим мақтаган гулзорда, фаввора ёнида бир муддат ўтирдим. Ҳайриятки, ҳеч ким кўринмади. Тўпорининг ўзи турмада, одамлар пахта билан овора, боғда жон зоти йўқ экан.

Энг сўнгти янгилик — икки кун аввал укам Абдужабборнинг келиб кеттани. Аввал Тошкентта — уйга борибди, сўнг улардан адрес олиб бу ерга ҳам топиб келибди. Тўйига айтимчи экан. Кичик ўглимнинг қўлини ҳалолмайман, бир ҳафта аввал хабарини берай деб келаувурдим.

— Телеграмма берсанг кифоя эди-ку, — дедим ранжиб. — Борардим, тўйингни ўтказиб берардим.

— Э ака, тушиб айтмасам ҳисобмас-да... Уйингизга тушиб айтай десам, бу ёққа қочиб кетибсиз... Мана, Москвага тушиб айтаптман-да!..

— Анча чиқимдор бўпсан.

— Э ака, пулдан гапирсангиз, укалиқдан воз кечаман! — деб шангиллади Абдужаббор. — Ўзи сиздақа маълнимнамо одамлардан инсоғ қочган, салом берсанг, бас, пул сўрагани келди, деб ўйлади.

Бир амаллаб тинчитдим. Тузукроқ разм солиб қарамас, аввалги сафар кўрганимдан рангпарроқдек туюлди. Кўнмаганига қарамай, шаҳарга элтиб, Цукерман деган дўхтири ошнамга кўрсатдим. Ревматизмга чалинган экан. Дори ёзиб берди. Баҳор билан қузда заҳдан эҳтиёт бўлишни уқтириди. Сўнг айтдики, агар тузалмаса, янаги баҳорда опкелинг, операция қиламиз.

Ўзига билдирамадим. Гамгинроқ бўлиб қолдим чоги, ҳадиксираб сўради:

— Тинчликми, ака? Таржима қилмадингиз?..

— Тинчлик, — дедим. — Сал ўзингни аяр экансан. Ҳадеб лой-пойга уринаверма.

— Хавфлироқ эканми?

— Йўқ. Тузалиб кетасан, ука. Тузалмасанг, тузатамиз.

— Ана бу ўғил бола гап! — деди Абдужаббор. — Қайтага зўр бўлди, шу баҳона билан бу ерларга яна бир келамиз.

Дўхтирнинг ёнидан чиқиб, укам билан шаҳарни томоша қилдик. Ўзимнинг ҳам кўрмаганимга анча бўлиб қолган экан (нуқул самолётдан тушамизу бирор чекка гўшага жўнаймиз), укам баҳонасида кўп жойларни айландим. Бақириб-чақирганига қарамай, қайтишига ўзим билет олиб бердим.

Икки кун меҳмон бўлиб, бутун эрталаб Носир деган қозоқ шоирига қўшилиб шаҳарга кетди. Қардошимиз уни аэровокзалдан автобусга солиб юборадиган бўлди.

Хуллас, яна ёлгиз ўтирибман. Оддимда — бир тахлам қоғоз. Яна беш-олти саҳифа тозаси — четроқда турибди. Биттаси — қўлим остида. Оддаги манзил шундоқ кўриниб қолгандай. Сўзларнинг келиши ҳам анча осонлашган. Сал ўтиб, ёзувларим охирлайди ва мен танимга ҳордиқ бераман. Ҳордиқни жуда согиниб қолдим. Ҳордиқсиз юрагимнинг дош бериши қийин. Озгина ҳордиқ оламан, сўнг уйга жўнайман. Тузукроқ тўёна олиб, болачақани етаклаб, укаларимнинг тўйига бораман.

Шунча гапни китобат этдим-у, лекин дастлабки он-

лардаёқ кўнглимга ин қурган хижиллиқдан қутула олмадим. Мақсадим — Яхшибоев ёки Ошно, ёинки Тұпоприга ўхшаш кишиларни қоралаш эмасди. Уларни қораловчилар, маош оладиганлари ҳам, маош олмайдиган ҳавасмандалари ҳам бижгиб ётибди. Йўқ, менинг йўригим сал бошқачароқ. Шу ишга қўл урганимдан бўён, мана, яқинда уч йил тутал тўладики, виждонимни сўроққа тутаман:

АГАРДА ЯХШИБОЕВНИНГ ЎРНИДА МЕН ЎЗИМ БЎЛГАНИМДА-ЧИ?

АГАРДА МЕН ЎЗИМ ОШНОГА ОШНО БЎЛГАНИМДА-ЧИ?

ЎШАНДА НЕ БЎЛАРДИ?

Бу саволларга нима деб жавоб беришни билмайман. Ишонолмайман ўзимга. Шубҳам мўл менинг. Замонлар ўзгача эди. Кутқу деганлари ҳам улуг эдикি, Ошнога ошно бўлсам, рагбат кўрсам, менинг ҳам Яхшибоевга айланишим муқаррар бўлиб туюлади.

Ҳар хил Ошнолару Яхшибоевларга қарши вақтида енг шимариб роса курашганимиз, деб томоқ йиртаёттан ва недир янги садақалардан умиждвор бўлаётган тенгдошларимдан фарқли ўлароқ, мен ўзимнинг ўша кезларда ҳам, бутун ҳам жуда ожиз эканимни сезаман.

Ягона истагим шуки, лоақал, уч-тўртта элдошу тилдош укаларим, ҳали лафзи ҳам, бўғзи ҳам булғанмаган уч-тўрт киши, ўз эътиқодларига менинг истиҳоламни ҳам эш этса, шу баҳонада менинг танимга ҳам кирса, менинг кўзим билан кўрса, менинг қулогим билан эшилса — хуллас, ўзга авлод одамларининг аҳволини тушунса, ўшаларнинг ҳаётини ўз умрига жуда қисқа бир муддат, пайванд қиласа, сўнг ўйласа, кўп ва хўп ўйласа! Қийналиб, азобланиб, кулиб, йиглаб ўйласа-да, минбаъд ўзлари ўша йўриққа тушмаса!..

Истагим ўнгидан келар-келмасин кўярға умрим етмайди. Лекин аниқ биламанки, ҳар кишининг ўз замони ва ўз Ошинаси бор, ҳар киши ўзича бир буюк қутқуга дуч келади. Кутқута учмаса — шараф қучгани, қутқуга учса — завол топмоги тайин.

Тилагим: ёшлар асло завол топмасин, иймонлари мудом бут бўлсин!

Менинг ташвишим битди. Шу билан кечмишлар китобини ёпаман. Яхшибоевдан хотира бўлиб қолган сариқ сахтиён чамадончага соламану нашриётта топшираман.

Ирим қилиб ўтирамайман, биламанки, айб биргина сариқ сахтиёнда эмас. Ҳарнеки хурофотнинг яратувчици — бизу сиз — ўзимиз бўламиз.

ИСКАНДАРУ ДОРОЛАРДАН ҚОЛГАН ЛАТИФА

«Биз ҳаёт шаъмини бўлурмиз ёқмоқ —
Лек тақдир аланга бергай бир жаҳон...»
Гёте. «Фауст».

«...Ёнгиннинг ўзи ҳам худди шу сабабдан — пайтида телевизор мурватини бурайдиган одам йўқлиги боис келиб чиққан».

Мурод Муҳаммад Дўст. «Лолазор».

Аслида, бу қисса иштирокчиларининг ҳаёти ҳам бир шамдай товушсиз, пилпиллаб ёниб, чогроқ бир рўзгорни ёритса, бас эди. Уларнинг ботиний ва зоҳирйи қувватлари шунга етар, ундан ортиғига ўzlари ҳам узоқ вақт даъво қилмаган эдилар. Албатта, умиidlари, илинжлари йўқ эмасди — бири қишлоғида обрўли муаллим, бошқаси Ҳотам Шўроникига ўхшаш кичикроқ бир амал эгаси бўлса ҳам кифоя, деб ўйлашарди.

Бироқ, содда, самимий, ҳалол Ҳотам Шўро ташлаган қуръага уларнинг бор-йўқ қисматлари, уларники не, бир бошли ҳалқ тақдирни тикилганини ким ҳам туш кўрибди, дейсиз? Қолаверса, кейинчалик бу қуръа қимор ошиғига айланди-қолди. Бўлиб ҳам бу ошиқ нуқул олчи туриб берди: дорилфунунда имтиҳон олаётган мўйсафид муаллим ёнидаги шериги — ёш муаллим Солижоннинг шаштини қайтарди, ҳаминқадар билими бор булдуруқли бу икки **битлиқини** имтиҳондан ўтказиб юборди. Жиянига ичкуёв қидириб юрган обрўли газета муҳаррири бир шапалоқ мақоласи масаласида бўлимдагилар билан жанжаллашиб қолган ҳаваскор муҳбир Назар Булдуруқлини қабул қилиши бошқа бирор вақтга эмас, унинг тушлик қиласидаган пайтига, ўша — келинликка номзод жиянчаси «сиrlанган жез товоқда» ош олиб келиши вақтига тўғри келиб қолганига нима дейсиз?

Хуллас, агар-магарни бир четга суриб айтадиган бўлсақ, тақдир ўз ишини қилди. Бошқаларни «мисоли лойдай юмшоқ, пишитиб, истаган шаклга киритса бўлади. Хоҳланг — кўза, хоҳланг — чироқпоя» деб ўйлаб, ўзини тақдирлар кулоли хаёл қилган Назар Яхшибоев бир куни қараса, ўзга бир қулол унинг ўзини ажаб шаклу шамойилга солиб, хумданда пишитиб, сирлаб, ҳатто, сирини ҳам кўчириб улгурган экан...

Яхшибоев, Ошно ва улар атрофидагиларнинг фожиасини изоҳлашнинг осонгина йўли йўқ эмас. Маса-

лан, романдағи Яхшибоев ўйларидан, айтайлик, қуйидаги жойини аввал құштириноқ очиб күчиралып:

«Порани олган — сен ўзинг. Құрқма. Барибир худо йўқ, нариги дунё ҳам йўқ, ҳеч ким сени пора туттандар билан юзлаштиrolмайди.

Қизиқ, деб ўйлади, худо бўлса агар, худою нариги дунё деганлари бўлса, охиратда юзлашиш эҳтимоли бўлса... ўшандаям олармидим? Йўқ, ололмасдим, қўрқардим!..»

Энди ҳукм-хулоса ясаймиз: Яхшибоев типидаги кимсалар манфур шўро замонидаги атеистик тарбиянинг, иймонсизлик муҳитининг маҳсули бўлиб, уларнинг бутун фожиаси мана шу сиёсат, мафкура, дунёқарашнинг нобоплиги билан изоҳланади ва ҳоказо.

Бир қараганда бу гапда ҳам жон бор. Асардан унинг исботига хоҳлаганча далил ҳам топиш мумкин — Яхшибоев, Ошно сингари ёшлар юрагини олиб қўйган қатлиомлар тўлқини, марказдан бошқарилишга қурилган иқтисодий ва маданий сиёсат, юқори (Москов)нинг юзсизларча талаблари, Катта Пахтакор таъсири ва бошқа ўнлаб объектив сабаб ва хунук натижалар. «Лолазор» билан бир пайтда чоп этилган ўнлаб ўзбек романларининг талқини, ечим йўли, дарҳақиқат, мана шу тарзда олиб борилса, адабиётшунослик ҳам хато қилмаган, бояги асарлар муаллифлари ҳам қониқиши ҳосил қилган бўлардилар. Аслида, шундай бўлди ҳам. Яъники, у романлар ўз олдига қўйган вазифаларни бажариб, давр ўқувчисининг ижтимоий ҳақиқатга (албаттаки, муаллифлар тасаввуридаги ҳақиқатга!) бўлган чанқорини босища ўзларининг ҳалол хизматини ўтаб бўлдилар...

Лекин, нима учун «Лолазор» бизни ҳамон ўзига жалб қилипти, бу роман тўгрисидаги мулоҳазаларнинг ҳануз давом этаётгани, адабий баҳсларда барча авлод ва турли дидга мансуб мутахассис, ҳатто, ҳаваскорларнинг иштирок этаётганига сабаб нима? Тургунлигу «қайта қуриш» замонлари ўз қаҳрамонлари билан аллақачон тарих қатламларида қолиб кетди-ку, бироқ нега бугун ҳам Яхшибоевнинг «прототип»ини топиб тутатолмаяпмиз?

Нега умрида «очерка» ёзмаган, умуман, ёзиш-чишиддан йироқ одамларга ҳам беихтиёр «Чоршанби» деб ном-лақаб қўйишдан ўзимизни тиёлмай қоламиз?

Бизга яқин аёллар актриса эмас-ку, «саҳна машқи» нима эканини билишмайди-ку, бироқ, нима сабабдан

уларнинг қилиқлари касалхона деразаси қаршисида «поза»да туриб олган Мұҳсина хонимни ёдимизга солаверади?

Охир-оқибатда, биз ўзимиз ҳам касал эмасмизу, неға унда «азоб берадиган хотиротдан қочиб» яшаймиз, нимага мана бу эътироф барчамизнинг овунчимиз бўлиб қолган?

«Ҳар ҳолда, дилнинг даҳлсиз экани жуда соз нарса, ичимизга ҳеч ким киромайди, ҳаттоқи Ошно ҳам киромайди, агар одамлар бир-бирининг дилини тугал билса борми, эр хотинни, хотин эрни, маъшуқа маъшуқни, маъшуқ маъшуқани... бўғиб ўлдиради!»

Юқорида даврга ҳозиржавоблик руҳида ёзилган асарлар тўғрисида гапириб, улар ўз замонаси ўқувчиси чанқогини қондирди, дедик. Лекин, бадий асар, айниқса, эпик тафаккурнинг энг құдратли маҳсули бўлмоғи талаб этиладиган романнинг вазифаси фақат шу билан чекланадими? Ўқувчи чанқоқлиги фақат ижтимоий муаммолару муайян даврга хос ҳақиқатларни билишга қизиқувдангина ташкил топадими? Ахир, «ҳар кишининг ўз замони ва ўз Ошноси бор, ҳар киши ўзича бир буюк қутқута» дуч келмайдими? Ҳар биримизнинг шахсий табиатимиз — характеристимиз, кўнглимиз, дидимиз, истак-хоҳишлишимиз... бир сўзга жамлаб айтсан, нафсимиз — бизнинг доимий ошномиз-ку! Ундан қайга қочиб қутуламиз? Бу — Шиванинг қўлларидай кўпқўлли ошнонинг панжаларидан халос бўлишнинг имкони борми ўзи?

Агар очигига кўчадиган бўлсан, аксариятимиз бир кун Ошно, бошқа кун Яхшибоев, бирда Қурбоной, илож қолмаган пайтлар бўлса, ҳатто, Чоршанби қиёфасига кириб яшамаймизми, кунимизни ўтказмаймизми?..

Эътибор берсан, Саидқул Мардон, агар йўқотиб қўйган укаси билан боғлиқ таъсирчан тарихи бўлмаса (дарвоҷе, бу тарихнинг ҳам тўхтаган жойидан силжиб, недир мантиқий-таъсирчан ҳаракат ва нисбий якун тошида яна ўша Яхшибоевнинг хизмати бор!), жонли одам сифатида у қадар қизиқ, тўғрироги, ишонарли эмас. Роман муаллифи муайян ҳодисаларни икки-уч нуқтаи назар ва усулда ёритиш, шу йўл билан талқиндаги кўпқатламлиликни таъминлаш истагида ҳикоячиликка жалб қилгани Саидқул Мардон, нафақат Яхшибоев учун, балки ўзувчи учун ҳам мардикорчиликдан нарига ўтмайди. Эҳтиросли мунаққид Умарали Норматов (асарнинг биринчи нашрига ёзган сўнгсўзида) «зўр

истеъдод эгаси, соҳибдил, ҳақиқатгўй адаб» дея таърифлагани Сайдқул Мардонов, аслида, ижобий маънодаги ижтимоий буюртманинг маҳсули холос.

Ёзувчи ортиқ даражада ишора қилмоқчи бўладики, қутқу ҳар қанча зўр келмасин, Сайдқул Мардондай ўзлигини, оиласи, қалам ва сўз шаънини сақлаб қолса бўларди!

Балки, шундайдир.

Бироқ, унда нега Сайдқул Мардон, айтарли бутун асар давомида иштироки борлигига қарамай, дейлик, қисқа кўриниш бериб ўтадиган Қурбонойчалик ёдимизда қолмайди?

Негаки, романда Қурбонойнинг — «менбироддий ўзбекқизи» деб бошланувчи оммавий хўрликни тўтидай тақрорлашга аввал ўргатилиб, туғишига қўймай ишлатиб, сўриб шираси тамом қилингач бўлса тупириб ташланган аёлнинг, бевақт, кўздан панада ҳаёт шаъми сўндирилган ожизанинг бевосита ёхуд билвосита тикланган характеристи, умр сўнгидаги даҳшатли шарҳи дили бор!

Сайдқул Мардон бир жойда нималаргадир ишора қиласди. Айтадики: «Ҳар бир кимсанинг тан маҳрамидан ташқари яна бир хил маҳрамлари бўладики, бирига мафкурангни, бирига ёмон нафсингни, яна бирига яна недир ниҳон ётган сирингни ошкора тортиқ этасан, ундан ҳам айни инъомни оласан — бунда ҳеч қандай ҳадик йўқ. Ибо ҳам бўлмаслиги мумкин, сабабки, иккала тараф ҳам баробар ҳуқуқли».

Хўш, Сайдқулнинг маҳрамлари кимлар эди, улар орасида ўз ошноларию чоршанбилари йўқмиди? Ёмон нафсини нималар ва кимлар билан қондирди, қалбида ниҳон ётган сирлари Яхшибоевнидандан озмиди?

Хотини, фарзандлари, куёви, ҳатто невараларигача бунчалар фаришта, бу қадар беозор бўлишмаса...

Унинг ўзини Яхшибоевга солишириб ўқишимиз етмаганидай, энди хотинини Муҳсина хонимга, ўғлини Аввалга, куёвини Тамарага қиёсан ўрганишимизни муаллиф ортиқча хоҳдамаяптими? Шуни қилишга уринган тақдиримизда ҳам Сайдқул Мардон «мулки» Яхшибоев «мероси»га рўпара кела оладими? Бунда недир зўрлик, янайм аниқроги, ўткинчи мақсадга эришиш истаги йўқми?..

Тўгри, романнинг ўз эгалари — марказий қаҳрамонлари бор. Яхшибоев, Ошно, Муҳсина... Лекин, масалан, Мойра унинг «огаси» эмас эди-ку, Симҳо, ҳув,

дастлабки саҳифалардаёқ қолиб кетувди-ку! Шундай бўлувига қарамай, нега уларнинг бири «бошини Ошнонинг елкасига қўйиб, Яхшибоевга мазахомуз тикилганича» хотирамизда михланиб қолди?

«Файласуфона сўлиш олиб, оғзидағи михларни чап лунжига ўтказиб, илжайиб:

— Бир думалаш қилиб, баъдаз кабутарга эврилса не? Дасти узун унинг, ако. Як қалом билан дегонда — халқ душмани... Мана, бизнинг якта иштону якта чопон билан қолганимиздан билмайсизму?» деган этиқдўз Симхонинг овози нима учун олис-олисдан қулогимизга келиб тураверади?

Қолаверса, Яхшибоев ҳам, Ошною Мұҳсина ҳам бош қаҳрамонлар қилиб белгилангани учун бу қадар чуқур талқин этилдими ёки мана шу бадий теранлик туфайли биз уларга айни мақомни раво кўряпмизми?

«Қараб туринглар, ҳали фақир Яхшибоев латифаларнинг зўрларини тўқииди. Ҳар латифаларки, Искандару Доролар... чанглаб қолади!»

Лекин латифагўйлик аслида узоқ давом этмаган, тўғрироғи, унинг бошланганига кўп бўлган эмас. Бир одамнинг умрини оқладиган даражада содда-самимий кунлар ҳам бўлган бу ҳаётда. У пайтлар ниятнинг тозалиги, ҳаракат-ҳолатнинг самимияти, кулгунинг бегуборлигию йигининг ростлигига зарра шубҳа йўқ эди. Жўмардик бўлмаса ҳам мардлик дегулик шаҳт, ўзи емаса ҳам дўстига илингудек саховат, ҳаромдан парҳезу содалик ҳам ёт эмас эди Назарга.

У пайтлар, яна ўзининг эмас, Ошносининг келажагини Мойрадан қизгонган Назарбой учун «паспорти йўқ одам билан гаплашиш осонроқ» туюлар, «нималарни тўқиб-бичишни билмай» қийналарди ҳам. Урушда-да нуқул танкнинг орқасига беркинишни мўлжал қилмаган бўлса керакки, ажалнинг комида нақ олти йилни ўтказиб, нишонларнинг энг сараларини кўксига тақиб қайтади.

Кейин бева Кунсулов тарихи — Назарнинг андишаси, Назарнинг элдан уяти. Урушга кетган уч ўтилни кута-кута бири кар, бировининг кўзи хира тортиб кетган ота ва онага нисбатан шафқат ҳисси...

Бироқ, «умрида сўкинмаган биограф олим» — тўқиб-бичилаётган тарих бу самимиятга ишонмайди, бу тарих талабига, Назарни кутаётган давралар дидига айни гаплар мос тушавермайди, улардан «атир ҳиди келмайди». Қолаверса, бухоролик йигирма уч ёшли

қиз, келажақда машхур актриса бўлувни ният қилган Мұҳсинахон синглинизнинг енги узун, тим кўк рангли, биттао битта баҳмал кўйлагининг чап ёқасини куя еб ултурган, тешикни беркитиш учун эса сидирга кўк ипакдан «гўбалак» тикилиб, «ниқоб, маска» ясалган ҳам эди. Муяссар хонимга бўлса келгусида буюк режиссер бўлиш қайгуси тушадур...

Лекин бу чиройли ипак гўбалакнинг Яхшибоев боши узра айланувчи рангиз арвоҳ капалакка айлангучица «ямоқчилар»га ҳам осон бўлмайди. Назарни, Булдуруқнинг қақраган заминида имкон топиб ўсган ёввойи бутани эгиб олиш, шаклга солиб хонакилаштириш учун Мұҳсинанинг ишқий ташаббускорлигию номдор артистлик орзулари камлик қиласади. Кўнгил (шу — бугунга келиб «сассиқ така» деб номлашаётган Яхшибоевнинг кўнгли!) «хушқад, хушбичим, кўзлари мовийга мойил, соchlари тим қора» Олия тимсолидаги эркинликка, руҳий мустақилликка талпинаверарди. Бироқ улар — куйик ўрнига гўбалак қўндиришнинг ҳавосини олганлар кўпайиб кетишли. Тўпланиб тил бириклишиди, Назарни аввал яккалаб, кейин сотиб олишиди. Олганда ҳам бутун хону монини — тақдирини кўтара савдога қўйишиди. Мана шу савдога кўнишга мажбур қилишиди, даллол ҳам ўzlари, харидор ҳам ўzlари бўлишиди. Шуниси қизиқки, сотиб оловчилар — Ошно, Муяссар хоним, Александр Шоймардонов, Шариф Валломатларнинг ўzlари ҳам қачонлардир ва кимларгадир сотилишган бўлиб ҳам Назардан анча арzon кетишган, узоқларга сотилишганди...

Кейинги Яхшибоевнинг ишлари — тўқиган латифалари гўё ўзининг мана шу аҳволи учун олинган ўчдай. Буни у ўзи англаб-англамай, гайришуурый тарзда қиласади. Ошнога аҳён-аҳёнда ташланиб қолиши, хотинга масхара даражасида муносабатда бўлиш («— Уят! деди Яхшибоев овозини гулдиратиб. — Илгор хотин қизсиз, неча марта айтганман сизга, худони ҳадеб тилга олаверманг, деб»), каттароқ қурбон талаб қилингани да ёдига биринчи бўлиб Александр Шоймардонов колганию «янгамулло» — Муяссар хоним билан сўнгти юзма-юз олишувигача, аслида, мана шу — олинмай қолган қасоснинг, улар ихтиёрида қолиб кетган умрнинг аламидан эди. Ҳатто, янги замоннинг олифта ёш ёзувчиларига муносабати, муомаласида ҳам ўзининг оёқ артиладиган латтага айлантирилган истеъоди, қоғозга кўчмай қолган армонлари — ёзилмай кўмилган асарлари

учун пушаймонлик туйгуси мана-ман деб турибди. Гарчи манов гапни Ошнога айтаяпти, аслида эса булар унинг ўзига, тушиб қолган аҳволига нисбатан ҳукмихолосасидир:

«Недир камаяди, ошна, недир бут бўлади, яъники, камайтириб, кейин бут бўлади».

Эътибор берсак, Яхшибоевнинг кўнгил қийноқлари, жон беришни истамаган туйгулари йўлидаги изтироблари олдида унинг жисмоний ўлими арзимаган нарсага айланиб қолади.

Яхшибоев ўлимнинг ўзидан эмас, ҳам руҳий, ҳам жисмоний ўлимнинг бир пайтга тўғри келаётганидан асабийлашади, тақдирнинг бу қадар шафқатсизлиги, унингча, гирромлигидан қон бўлади. Ҳатто, касалхонадаги алоҳида тартиб, эътибор, қўрқув аралаш ҳурмат ҳам Яхшибоевга Олия учун — кўнгил учун тўланган товоннинг қолган-қуттанидай, навбатдаги хўрловнинг кўринишларида таъсир қиласи. Деразага қўйилган, «оқ ниуфар» аталадиган гул «анча узоқда, тоза сувли вазада турса-да, димогида ботқоқ ҳидини туйгандай бўлаверади». Ўзининг умри ҳам юзадан худди шу гулдай — шапалоқдай яшил барглар устида очилиб, ўзгаларнинг ҳавасини келтиради, остида бўлса, илдиз ботқоқда ботган, бирорта тикони, дастга киргудай мустаҳкам танаси йўқ. Илонникидай силлиқ, эгилувчан, нурдан бебахра, қўл тегса жиркантирадиган шиллиқ тана. Кўнгилда бўлса нуқул қаргалаар қагиллайди, «битта жумланинг ортига тиркайдиган туйгу» топилмайди...

Гарчи Яхшибоев ўз миллати тўгрисида «битта халқ гамида киройи қайгурмоқ шунча бўлар-да» дея истеҳзолироқ оҳангда, худди ўйнагандек ўйласа-да, ўша тақдирли ўйналган халқ қаторига ўзини ҳам қўшади. Хоҳласа-хоҳламаса қуриган дарё ҳам, нашавандга айланган ер ҳам, туғолмай ўлган келинчагу яшнаб турган жойидан арралаб келтирилиб, япроқлари сўлиб тушган дараҳт ҳам, аслида, ўзи эканини тилида айтмаса-да, дилида инкор қилолмайди. Александр Шоймардонов ҳалиям ҳиринглаб туриши мумкин, Муяссар олтин бюстнинг бурнидан тишлаб, ўзининг «пробаси»дан ҳамон қувониши мумкин, Ёшулли билан Зоҳид — бири қарри, бири ёш икки қаламуш чўкаётган кеманинг захирадаги кемачаларидан жой талашиши мумкин... бироқ Яхшибоев бундай қилолмайди. Унинг ноchorлиги ўзининг даври ўтганлиги, энди «фаолият кўrsatiш»га кучи етмай қол-

ганидан эмас, балки бу латифалар бир давр билан чекланмаслиги, ҳов Искандару Доролар пайтидан бошлаб унинг ўзгармай қолаёттани, фақат қаҳрамонлар исмию латифа тўқувчиларнинг завқи алмашиб туришини англаб етгани учундир. Унинг «ҳозирча усталик қилиш»и, шу билан ўзини овутиши — бор-йўғи ожиз нафсониятни юпатишдан ўзга нарса эмаслигини энди яхши билади. Мана шу билиш, аниқроги эса, инсоний маҳкумлик, имкониятсизликни ич-ичдан ҳис қилиш Яхшибоевнинг бу дунёга келиб топган буюк кашфиёти ва улкан фожиасидир!

Унинг умри сўнгига Сайдқул Мардон қўли билан эккан боги, У.Норматов айтгандай, «кўнгилдан чиқаруб, эл-юрт, келгуси авлод манфаатини ўйлаб қилинган бегараз меҳнат самараси» эмас, балки, латифанинг охирига (агар у қачондир ёзма шаклда эълон қилинса!) қўйилган ундов белгилари, кўп нуқталардир...

Романда фақат Яхшибоевнинг эмас, Ошнонинг, Мұҳсина ва Мұяссарнинг, Аввалбек ва Қурбонойнинг, Шариф Валломат ва Александр Шоймардоновларнинг ҳам бири биридан мароқли латифалари борки, уларни бир жойга жамлаб ёзувчи Мурод Мұҳаммад Дўст ЎЗ ЛАТИФАСИНИ яратади ва унга камтаргина, қувгина, истеҳзолигина, сирлигина қилиб «Лолазор» дея сарлавҳа қўяди....

«Лолазор» романни поёнига етаётган аср ўзбек адабиётининг жиiddий ҳодисаси бўлиб, у миллий романчилигимиз тараққиётида муҳим босқич ҳисобланади. Бу асар романга хос тафаккур имкониятларини — тасвири ва талқин ранг-баранглиги, инсонга ёндошув, уни бадиий қайта кашф этув усулларининг чексиз-чегараси, эканини исботлаб берди.

Кўнглимиздә шундай ишонч борки, «Лолазор» романни қаҳрамонлари табиати, руҳий қийноқлари, қиёнфи эврилишлари оstonадаги аср одамларини ҳам бефарқ қолдирмайди. Уларни ҳам ўз қалбларига, туриштүр mushларига тез-тез назар ташлаб боришга, истисносига барчаларининг ҳаёт йўлида дуч келиши муқаррар бўлган буюк қутқудан огоҳ бўлишга ундаиди.

*Раҳмон ҚЎЧҚОЙ,
филология фанлари номзоди.*

ХХ АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

МУРОД МУҲАММАД ДЎСТ

ЛОЛАЗОР

Roman

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррир: *Барнобек Эшпӯлатов*

Мусаввир: *Михаил Самойлов*

Бадиий муҳаррир: *Музаффар А'ламов*

Техникавий муҳаррир: *Лина Хижова*

Мусахҳидлар: *Ю. Бизаатова, X. Ҳожиметова.*

Теришга 18.05.98 да берилди. Чоп этишга 7.08.98 да ружсат берилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{3}$, «Балтика» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 29,0. Нашриёт-хисоб табоги 31,0. Адади 25.000 нусха. Буюртма № 2436. Баҳоси ўзаро келишув асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.